

THEOLOGIAI SZEMLE

FŐMUNKATÁRS:
RÉVÉSZ IMRE.

ALAPÍTOTTA:
CSIKESZ SÁNDOR.

FŐMUNKATÁRS
DEÁK JÁNOS.

TARTALOM :

Az Ige : Zsolt. LXXXVIII : 4-6 ; II-13. vk. és Róm. VIII. 31-32. 35, 37-38. vk. 277. lap.

Tanulmányok : **D. Csikesz Sándor** (Megemlékezés) 277—280. lk. — *Dr. Deák János*: Ézsaiás és a háboru. 281—284 lk. — *Dr. Módis László*: Haggeus próféta és könyve, (Folyt. és vége) 285—312. lk

Folyóiratok szemléje Theologia. Szerk. Iványi János, 1939. 2. 3. sz. 312. l.

Külföldi irodalom : W. Paton: Christianity in the Eastern Conflicts. 1937. *Dr. Horváth Jenő*. 313. l.

Hazai irodalom : *Schulek Tibor*: Bornemisza Péter. 1535—1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből. Sopron—Budapest—Győr, 1939. *Dr. Kathona Géza*, 314-317. lk. — *Dr. Incze Gábor*: Szenczi Molnár Albert. Bpest. 1939. 317. l. — *Dr. Erdős Károly*: Újszövetségi füzetek. 1937. 318. l. — *Kálvin János* magyarázata Máté, Márk és Lukács összhangba hozott evangéliumához. 1939. 318. l. — *Dr. Illyés Endre*: Középkorú lányok konfirmációja és első úrvacsoravétele. 1940. 318—319. lk. — *Dr. Kiss Jenő*: Egy figyelemre méltó szempont az újszövetségi iratok hitelességéhez. 1939. 139. l. — *Dr. Csekey Sándor*: Ámos próféta könyve. Bpest, 1939. *Dr. Módis László*, 319—320. lk. — *Ötvös János*: Egyiptomi és arab hatások Mózes alkotásaiban Debr. 1939. M. 320. l.

Tudományos élet : **Görömney Péter 1879—1940.** 320. l.—Országos ref. theol. tanári konferencia.

Szerkesztő üzenetei : Értesítés. 320. l.—Pótfüzetéről. 320. l. Nyugtázások. 320. l.—Máv. hirdetés.

E SZÁM ÁRA KETTŐ PENGŐ

KÜLFÖLDI ELŐFIZETÉSEKNÉL PORTÓ KÜLÖN FIZETENDŐ.

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT.

A LAP SZELLEMI ÉS ANYAGI ÜGYEIBEN A THEOL.SZEMLE SZERKESZTŐSÉGÉHEZ KELL FORDULNI
DEBRECEN, KOLLÉGIUM.

MEGJELENIK AZ ORSZÁGOS REFORMÁTUS LELKÉSZEGYESÜLET
PÁRTFOGÁSÁVAL.

A Theologiai Szemlét CSIKESZ SÁNDOR alapította és szerkesztette. Korai és váratlan halálával az Országos Református Lelkészegyesület az 1940-ik évre átmeneti intézkedést tett. Ennek értelmében a Theologiai Szemlét egy szerkesztőbizottság szerkeszti: Elnöke Dr. VASADY BÉLA Orle főtitkár, mint felelős szerkesztő és kiadó; tagjai: Dr. MÓDIS LÁSZLÓ és Dr. FARKAS IGNÁC, boldogemlékü CSIKESZ SÁNDOR tanítványai és munkatársai.

THEOLOGISCHE RUNDSCHAU.

Jahrgang XVI.
Nr. 1.

Debrecen, 1940.
Pfingsten.

Redigiert von Universitäts-Professor ALEXANDER CSIKESZ Debrecen, Ungarn.
Mitarbeiter: Univ. Prof. Emerich Révész Debrecen, und Univ. Prof. Joannes Deák Sopron.
Bezugspreis pro Jahr Goldmark 10., Schw. Fr. 10.
Erscheint vierteljährlich. — Mit der Unterstützung des Ungarländischen Reformierten Pastoren-Vereines

INHALT:

Das Wort: Psalm, LXXXVIII: 4-6; 11-13. u. Röm. VIII: 31-32. 35. 37. 38. S. 277.

Studien **[D. Alexander Csikesz]** (Nachruf) S. 277—250. — *Dr. J. Deák*: Jesaja und der Krieg S. 281—234 — *Dr. L. Módis*: Der Prophet Haggai und sein Buch. (Fortsetzung), S. 282—312.

Zeitschriftenschau S. 312. — **Auslandschau**: S. 313. — **Vaterländische Literatur**: S. 314—320. 1. **Wissenschaftliches Leben**: S. 320. 1. — **Redaktionspost**: S. 320. 1.

THEOLOGICAL REVIEW.

Volumen XVI.
Number 1.

Debrecen 1940
Pentecost.

Editor ALEXANDER CSIKESZ University-professor, Debrecen, Hungary.
Chief-contributors Emeric Révész University-professor and John Deák University-professor.
Subscription price 10 s. or 3 Dollars.
Threemonthly periodical. — Protected by the Society of the Hungarian Reformed Ministers.

CONTENTS:

The Word: Psalm. LXXXVIII: 4-6; 11-13. and Rom. VIII: 31-32. 35. 37. 38. p. 277.

Essays: **[A. Csikesz D. D.]** (In memoriam.) pp. 277—280. — *Dr. J. Deák*: Isaiah and the war. pp. 281—284. — *Dr. L. Módis*: The Prophet Haggai and his Book. (Cont.) pp. 285—312.

Review of Reviews: p. 312. — **Foreign Review:** p. 313. — **Home Litteratur:** pp. 314—320. 1. — **Scientific Life:** p. 320. 1. — **Editorial Messages:** p. 320. 1.

REVUE DE THEOLOGIE

XVI. Année.
Number 1.

Debrecen 1940
Pentecôte.

Directeur: ALEXANDRE CSIKESZ, professeur d'université. Debrecen, Hongrie.
Comité de rédaction: Jean Deák, professeur d'université et Emeric Révész, professeur d'université.
Abonnement 10 francs suisses par an.
Paraissant tous les 3 mois. — Protégé par l'Association Nationale de Pasteurs Réformées de Hongrie

SOMMAIRE:

La Parole: Psaum. LXXXVIII: 4-6; 11-13. Rom. VIII: 31-32. 35. 37. 38. p. 277

Études: **[D. A. Csikesz]** Éloge. pp. 277—280. — *Dr. J. Deák*: Ésaie et la guerre. pp. 281—284. — *Dr. L. Módis*: Le profète Aggée et son livre. (Cont) pp. 285—312.

Revue de Revues: p. 312. — **Littérature étrangère:** p. 313. — **Littérature hongroise:** pp. 314—320. 1. **Vie scientifique:** p. 320. 1. **Editorial:** p. 320. 1.

Az Ige.

Zsoltárok könyve LXXXVIII. rész 4-6. vk. 11-13. vk.

„... Betelt a lelkem nyomorúságokkal és életem a Seolig jutott. Hasonlatossá lettem a sírbaszállókhoz ; olyan vagyok, mint az erejevesztett ember. A holtak közt van az én helyem, mint a megölteknek, akik koporsóban fekszenek, akikről többé nem emlékezel, mert elszakasztattak a te kezedtől... Avagy a holtakkal teszel é csodát? Felkelnek é vajjon az árnyak, hogy dicsérjenek Téged? Beszélnek-e a koporsóban a te kegyelmedet, hűségedet a pusztulás helyén? Megtudhatják-e a sötétségben a te csodáidat és igazságodat a feledékenység földén?”

Pál levele a Rómabeliekhez VIII. rész 31-32. 35 37-38. vk.

„Mit mondunk azért ezekre? Ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk? Aki az ő tulajdon Fiának nem kedvezett, hanem őt mindnyájunkért odaadta, mimódon ne ajándékozna vele együtt mindent minékünk?... Kicsoda szakaszt el minket a Krisztus szerelmétől? Nyomorúság, vagy szorongattatás, vagy üldözés, vagy éhség, vagy meztelenség, vagy veszedelem, vagy fegyver-é?... De mindezekben felettébb diadalmaskodunk. Az által, aki minket szeretett, mert meg vagyok győződve, hogy sem halál, sem élet, sem angyalok, sem fejedelemségek, sem hatalmasságok, sem jelenvalók, sem következők, sem magasság, sem mélység, sem semmi más teremtmény nem szakaszthat el minket az Istennek szerelmétől, mely vagyon a mi Urunk Jézus Krisztusban.“

D. CSIKESZ SÁNDOR

(Emlékezés.)

Mint a magyar faj legderekabbjai általában, ő is tragikus hirtelenséggel, élete delén hanyatlott sírjába. Távolról nézve kiváltságos, drága sors jutott osztályrészéül, de közelről szemlélve kemény, emésztő és döbbenetes sorsot hordozott: a *próféta* sorsát.

A magyar református egyház legsivárabb korszakában lépett be annak életébe, amikor akár a racionalizmus, akár az orthodoxia ha-

tása alatt legtávolabb állott a Bibliától s csak az Isten kegyelme és múltjának nagy lendülete vitte előbbre, mentette át a jövőendő számára. Ennek a korszaknak mássá formálásában, életbe indításában döntő szerepet kellett vállalnia.

A lelkeszi hivatásra a budapesti theologiai akadémián készül az 1904—1908. években. Mindvégig az elsők, sőt legelsők között halad. Ennek jutalma, hogy az 1907-1908. évben a szeniori tiszt betöltésére őt választják. A következő évben a berlini egyetemen folytatja tanulmányait és oltogatja soha ki nem elégíthető tudományos szomjúságát,

1909 őszén kezdi meg szolgálatait a ceglédi gyülekezetben. Erőtől duzzadó, lelkesedéstől izzó egyénisége már itt kezd kibontakozni. Nem elégszik meg a tanítás és gyülekezeti munka terheinek vállalásával, hanem többre igyekszik Megindítja az „Egyházi Értesítő” c. hitébresztő lapocskát. Két év múltán a baranyai kiscsány-oszrói paróchiára kerül. Itt lendül tiszta és szigorú bibliai szellemben a gyakorlati életbe. Iskolában, szószéken, bibliaórán egyaránt az Igét hasogatja, hirdeti, az életben az Ige megvalósulásáért küzd. Gyülekezete talán nem mindenben érti meg, de ez nem csüggeszti, nem ejti kétségbe. Rendületlen buzgalommal végzi az Ige magvetését, a többit az Ige Urára bizza.

Itt sem szorítkozik csak szoros munkamezejére. Átpillantja az egész magyar református egyházat, annak fehérlő, aratásra érett mezőit, ahol a lehetőségek végtelenje, a kötelességek tömege tárul eléje, csak a munkások, az aratók száma igen igen csekély. Rokon lelkeket, felelőséget érző munkatársakat keres. Előbb egyházmegyéjét mozgósítja a Kálvin Szövetség ottani megszervezésével és a Baranyai Kálvinista Lobogó c. lap útján, majd az ORLE kötelékébe lép. Itt terelődik reá a magyar református egyház akkori nagy vezérének, Dr. Baltazár Dezsőnek a figyelme. Ismeretségük később barátsággá, sőt végigtartó, egymást megbecsülő szeretetté válik.

A világháborút tábori lelkészként szolgálja végig. Közben tanulmányairól sem feledkezik meg. Az 1917—19. években a budapesti egyetem bölcsészeti karán keleti és görög nyelvészetet hallgat. Ezen tanulmányai nagyban segítik, hogy egészen közel férközzék a Biblia világához és szelleméhez.

1922-ben a debreceni lelkészképzőintézet rendes tanára, 1923-ban pedig az egyetem rendes tanára a hittudományi kar egyik gyakorlati tanszékén. A baranyai kis paróchia pásztorá szilárd, bibliai jellemével, átfogó tudásával, múltat-jövendőt figyelő gondolkozásával, hatalmas könyvtárával, hivatástudatával, nagy terveivel, a szolgáltni akarás határtalan készségével így vonul be a magyar reformátusság központjába. Nagy egyénisége itt találja meg a teret a teljes kibontakozásra és érvényesülésre.

Az egyetemi katedrán keresztül az ifjúságot, az új lelkészemzedéket fogja át, az ORLE főtittkárságon keresztül pedig az egész református lelkészi karra, sőt az egész magyar református egyházra terjed ki féltőn szerető gondja. Célja itt is, ott is ugyanaz: Isten dicsőségét bibliai jellemű és szellemű pásztorcsereg szolgálja teljes lelki és szellemi fegyverzettel. Magas mértékkel mér, de mint jó mesterhez és derék vezérhez illik, maga halad elől, példát mutatva mindabban, amit kíván.

Legelső gondja egyetemen és a gyakorlati életben megismertetni a Bibliát minél jobban és alaposabban. A Biblia tartalmi ismeretét épp-

oly fontosnak tartja, mint annak tudományos, exegetikai tisztázottságát. Egyik álma volt, hogy a hiányzó magyar kommentárok megszülessenek. Ez az álma csak igen töredékesen valósulhatott meg, de olyan indításokat adott e téren, hogy elgondolása valóra válására megvan a reménység. Nála jobban aligha ismerték a Bibliát; annak magyarázásában pedig szinte felülmúlhatatlan volt. Fennmaradt írásmagyarázatai gyöngyszemei a magyar református ígehirdetésnek.

Másik nagy terve a magyar protestáns tudományos élet megteremtése és megszervezése volt. Régi korszakokhoz, vagy a külföldhöz viszonyítva alig beszélhettünk tudományról és tudományos életről magyar református egyházunkban. Ezt a terhet csak néhányan viselték, áldásait is éppoly kevesen élvezték. Kettős feladatot vállalt itt magára: a tudományos érdeklődés felkeltését és a tudomány szolgálatát. Nagyon sokat te't mind az egyik, mind a másik irányban. Első kísérlete az ORLE könyvkiadó alap létrehozása. Aránylag jól sikerül. Ebben a vállalkozásban jelenik meg a Máté kommentár, az Aranyhárfa, a Furor bestiae, s a tagok részére a Bibliai lexikon.

Legjelentősebb tudományos vállalkozása a Theológiai Szemle. Az ORLE erkölcsi támogatása mellett indítja meg 1925-ben, olyan terjedelemben és olyan gazdag tartalommal, hogy méltán versenyre kelhet hasonló jellegű külföldi folyóiratokkal. Éveken át tartja a terjedelmet és színvonalat. A gazdasági válság idején le kell szállítania a terjedelmet, alább száll a színvonal is. A körülmények olyanok, hogy a folyóirat léte is kockánforog. De minden veszedelmen átmenti, fenntartja. Mennyi harcot kell megvívnia, mennyi áldozatot hoznia, arról majd életrajza fog tiszta képet adni. Mint legjellemzőbbet, azt itt is ki kell emelni, hogy soha semmiféle címen tiszteletdíjat nem vett fel sem ő maga, sem pedig munkatársai s ennek az önzetlenségnek köszönhető az az anyagi alap, ami jelenleg rendelkezésre áll. Viszont azt számtalanszor megtette, hogy sajátjából fedezte a költségek egyik-másik részét.

Elgondolása az volt, hogy e tekintélyes folyóirat körül összpontosítja az egész magyar protestáns tudományos életet, amely így leg-hatalmasabban és átütőbben szolgálhatja az anyaszentegyházat. Ez az elgondolása nem sikerülhetett.

Figyelme a theológiai tudományok mindegyikére kiterjedt. Theológiai irányzatok mellé nem csatlakozott sohasem. Felülemelkedett azokon. Ebben a szellemben fáradozott új, tudós lelkészgárda nevelésén. Ha észrevette, hogy valakiben érdeklődés nyilvánul meg valamely tudományág iránt: felkarolta, tanácsokkal, könyvekkel ellátta, külföldre segítette, igen sok esetben anyagilag is támogatta. Széleskörű külföldi összeköttetései révén számos stipendiumot szerzett s diákjai érdekében írt, kért s a legtöbb esetben sikeresen. Kétségtelen, hogy mások is segítettek és támogatták az ifjúság igyekvőbbjeit, de ilyen arányokban senki sem tette azt. Élete utolsó éveiben már örömmel láthatta, hogy ez a fáradozása nem volt hiábavaló, mert valóban egész kis sereget állított a magyar református tudományosság szolgálatába. Boldogan és büszkén szemlélte ezt a sereget, mint az ő elgondolásainak tovább folytatóját.

Megindította saját vállalkozásában a Theológiai Tanulmányok és Egyházi Értekezések c. sorozatokat is. Mindezekben hatalmas anyagot bocsátott közre. Nincs még egy vállalkozás a magyar ref. tudomány történetében, amelyik együtt ilyen gazdag és sokoldalú anyagot nyújtana.

Ő maga látszólag keveset alkotott irodalmi téren. Ez inkább látszólagos, mert amint hagyatéka mutatja, jó néhány kötetre menő munkája maradt fenn. A másokkal törődés foglalta le ideje jórészét, nem csodálkozhatunk, ha saját dolgai háttérbe szorultak.

De nemcsak a tudomány szolgálatában volt új korszakot nyitó egyéniség, hanem a gyakorlati egyházi élet terén is. Az ORLE első korszakában, amely Dr. Baltazár Dezső halálával zárul, az ő főtitkársága alatt tölti be leginkább hivatását. Az Országos Református Presbiteri Szövetség az ő szervezésében kél életre. Az Országos Ref. Kiállítás az ő elgondolása, terve, munkája nyomán születik meg. A debreceni Kollégium négyszázados jubileumi ünnepe és alkotásai ugyancsak az ő nevéhez fűződnek. Ezek a hatalmas vállalkozások emésztik meg életét időnek előtte. Mindenre és mindenkire volt gondja, csak saját magára nem. Lehetetlenséget nem ismert.

Az eke szarvára vetve kezét, soha hátra nem tekintett. Egyénisége ezért volt sokakban félelmet keltő, de mindenkinél tiszteletet parancsoló. Prófétai sorsa űzte, hajtotta előre, mindig előbbre. Mozgósította az egész magyar református egyházat s új életbe indította azt. Egyedül élt, egyedül harcolt. Prófétai sors, hogy ne értsék meg, rettegenek tőle, megcsodálják és magára hagyják, utait keresztezzék, gáncsolják. Mindezt elviselte. De ehez a sorshoz tartozik az is, hogy halála után bár, de diadalmaskodnak gondolatai, ezeket s népeket hódítanak hatalmukba s nagy lesz általa Annak dicsősége, ki a maga szolgálatára váasztotta és küldötte volt őt.

Esaiás és a háboru.

Irtta és a m. kir. Erzsébet tudományegyetem 1939. évi október 1-én Sopronban tartott tanévnyitó ünnepén elmondotta **Dr. Deák János** az evangélikus hittudományi kar e. i. dékánja.

Sokszor nem éppen könnyű dolog így tanévmegnyitó alkalmával a szakembereknek tudományáguk körében oly témát találniok, mely a közönség érdeklődésével is találkozik. Ma azonban, amikor — fájdalom — újból benne vagyunk a világháborúban, szinte önként vetődik fel a bibliával foglalkozók számára az a kérdés, hogy mit mond a háború kérdéseire vonatkozólag a biblia? Vagy, — hogy, itt egy kissé szűkebbre szorítsuk a területet — mit mond erre vonatkozólag az Ó-Testamentum „királyi” prófétája Esaiás.

Alkalmasnak mutatkozott a kérdés ilyen felvetése már csak azért is, mert — Jeremiás prófétán kívül nincs az Ó-Testamentumnak olyan prófétája, kinek működése oly hosszú időre terjedt volna, mint az övé, s akinek — ép a korabeli eseményeknél fogva — annyira alkalma lett volna szemébe néznie a háború nagy kérdéseinek, mint éppen ő neki, s akinek idejében nemcsak sok háború zajlott le, melyben saját népe is közvetlenül érdekelve vagy fenyegetve volt, — de az ő idejére esik az ókor két kétségtelenül hatalmas birodalmának, Assziriának és Egyiptomnak egyik döntő jellegű mérkőzése is.

Ismeretes, hogy Asszírria és Egyiptom ósrégi riválisok voltak. S a két rivális között éppen Palesztinának, illetve a Földközi tenger keleti partvidékének jutott „Érisz almájának” a szerepe. Volt idő, midőn Palesztina és a környező terület a maga egészében Egyiptom uralma alá tartozott. Esaiás korában már nem tartozott ide: Arám — ismertebb nevén Szírria — s Izráel és Juda országa legalább viszonylag önálló volt, de éppen ebben az időben jelentkeztek erőteljesebben Assziriának bizonyos idevonatkozó területi aspirációi. Hatalmas uralkodók: Tiglat Pileser, Szalmannassar, Szargon, Szancherib követik egymást ebben az időben Asszírria trónján. Egyik nagyobb szervező, hatalmasabb hadvezér, mint a másik. Szinte páriát ritkítja az az eset a világhistóriában, hogy valamely országnak a trónján négy ily hatalmas uralkodó kövesse egymást, mert inkább az a gyakoribb eset, hogy valamely hatalmas uralkodói egyéniség után gyengébb államfő következik. Egyáltalában nem meglepő tehát, hanem szinte magától értetődő, hogy ezek a hatalmas asszír uralkodók hamarosan felvetették azt a kérdést: ki is az úr azon a hatalmas földrészeket összekötő területen, ahol a Szentföld, illetve Palesztina fekszik. Nem lehet szándékomban jelen alkalommal az akkori nagy háborúk képét csak megközelítőleg is nyújtani azt azonban megemlítem, hogy Esaiás idejére esik Izráel erős szomszédjának Arámnak és majd később: fővárosának Damaszkusznak a bukása (732), Izráel államának illetve fővárosának Samáriának az eleste (722); ebben az időben bukik el az egyik legnagyobb filiszteus város Asdód is s a 705—701. esztendőkre esik az Egyiptommal való nagy mérkőzés, azt is mondhatnók, hogy leszámolás. S ezek a háborúk nem csupán mint a szomszédban lefolyt hadiesemények érintették Juda országát, illetve Jeruzsálemet, de egyszer-mászor ez a kis ország közvetlenül is belesodródott a háborúba. Egyszer a 734. esztendőben, máskor pedig a 701. esztendőt közvetlenül megelőző években. Az előbbire vonatkozó bibliai tudósítás És. 7. és 8. fejezetében olvasható meg, az utóbbira pedig És. 1. 36., 37. fejezetben történik utalás, — van azonban az utóbbira vonatkozólag értékes tudósításunk az asszír ékíratok között is.

Ezt azért említjük, hogy megállapíthassuk azt, hogy ime Esaiás és kortársai közvetlenül is megtapasztalták a háború veszedelmeit és borzalmaikat. A próféta beszédeiben világosan elárulja azt, hogy tudja: milyen a jó hadsereg, mit jelent, hogy jó saruja, nyila, hadiszekere, ma azt mondanók: jó bakancsa, puskája, gépfegyvere, ágyúja, repülőgépe — van-e a hadseregnek. Tudja, hogy a jó katonának sokszor még csak nem is lehet gondolnia az alváásra, mert a gyorsaság s az ellenség meglepetésszerű megrohanása megköveteli, hogy lemondjon erről is. Tudja Esaiás, hogy az iszákosság mily veszedelmére lehet a hadseregnek. Sejtí a próféta azt is, hogy az ellenség megfélemlítése már szinte fél győzelem. Az ellenség lelki erejének és lelki ellenállásának a megtörése tehát nemcsak ma képezi az egymással

szemben álló feleknek egyik főtörekvését, de megpróbálkoztak ezzel már Ésaías idejében is. Hogy mást ne is említsünk: a 701. év táján történt, hogy Jeruzsálem ostromzár alá került s amikor körülötte már az egész ország az ellenség hatalmában volt s a büszke főváros úgy állott ott egymagában mint — a próféta kifejezése szerint — egy „kaliba az ugorkaföldön”, s amikor a hatalmas ellenség a kicsi országból több mint 200.000 foglyot vitt magával s az asszír ékíratok idevonatkozó adatai szerint Ezekiás, Juda királya be volt zárva Jeruzsálemben mint egy „kalitkába zárt madár”, — akkor megjelenik az ostromlott város falai alatt egy asszír küldöttség és megadásra szólítja fel a várost. S az asszír hírnök zsidóul beszél annak ellenére, hogy a jeruzsálemi zsidó államférfiak arra kérik, hogy ne beszéljen ezen a nyelven, mert hiszen ők értik az ő nyelvüket is. A követ azonban nyíltan meg is mondja, hogy az ő beszédük igazság szerint nem is a politikusoknak, hanem a várfalakon is mutatkozó népnek is szól. Ezt akarják fellázítani a vezetők a király és kormánya és a hadsereg ellen, hogy ne védelmezzék tovább a várost. A szóban forgó fontos bibliai tudósítás ide vonatkozó része szószerint így hangzik: „És monda Éliákím, a Hilkia fia és Sebna és Joákh Rabsakénak: Beszélj, kérlek, a te szolgálóiddal szíriai nyelven, mert jól értjük, és ne beszélj velünk zsidóul e nép füle hallatára, mely a kőfalon van. És felele nekik Rabsaké: vajjon a te uradhoz, vagy te hozzád küldött e engem az én uram, hogy elmondjam e dolgokat, avagy nem inkább e férfiakhoz-e, akik a kőfalon ülnek, hogy azután veletek együtt egyék meg a saját ganéjukat és igyák meg a saját vizeletüket? És oda állott Rabsaké és hangosan kezdett zsidóul beszélni mondván: Halljátok meg a királynak, Asszírria nagy királyának beszédét! Azt mondja a király: meg ne csaljon titeket Ezekiás, mert nem szabadíthat meg titeket az ő kezéből! És ne biztasson titeket Ezekiás az Úrral ezt mondván: kétség nélkül megszabadít minket az Úr, és nem adatik e város az asszírjai király kezébe. Ne hallgassatok Ezekiásra, mert igys zól Asszírria királya Békéljete meg velem és jöjjetek ki hozzám és kiki egyék az ő szőlőjéből és fügefájából és igyék az ő kutjának vizéből. Míg eljövök és elviszlek titeket a ti földetekhez hasonló földre, gabonás és boros földre, kenyeres és szőlős földre, olajfás és mézes földre, hogy élhessetek és meg ne haljatok. Ne higjete Ezekiásnak, mert félrevezet benneteket, mikor azt mondja: az Úr megszabadít minket! . . . De a nép csak hallgatott és nem felelt neki csak egy ígét sem, mert a király megparancsolta volt, mondván: Ne feleljetek neki.” II. kir. 18, 26—36.

De ideje is már, hogy felvessük azt az alapvető kérdést is, hogy — Ésaías próféta szerint — ki is a megindítója és intézője a háborúnak? Az ő felelete ez: nem Izráel, nem is Egyiptom, se nem Asszírria, — nem is ezek Istenei, hisz azok bálványok, semmik, — a háborúnak is egyetlen intéző uruk van, ez a Seregek Ura, Izráel Istene.

Ismerjük mindannyian ezt a nevet: Seregek Ura. Lehet, hogy valamikor ez a kifejezés — főleg a népies felfogás szerint — csak azt jelentette, hogy ő Izráel se-regeinek az ura és vezére, de hogy Ésaías ajkán ez a név sokkalta többet jelent, az kétségtelen. A próféta szerint az Úr, a Seregek Ura tüzi ki a népek mozgósítása: hadbahívása céljából a hadizászlót, Ő hívja őket hadba, — Ésaías szavai szerint az Úr egyszerűen füttyent nekik — s azok szolgálai módon engedelmeskednek neki s s indulnak csatába. Az Úr ad diadalt népének s más népeknek is, de ugyancsak ő hozza a vereséget, még saját népére is! S a háboru is addig tart, ameddig ő akarja. Az győz, akinek ő adja a diadalt.

De miért van háboru s mi annak a célja? Ésaías beszédei alapján egészen világosan megállapítható, hogy szerinte az Úr nem azért bocsát háborut egyik vagy másik népre, vagy akár a nemzetek egész sorára, mintha ez volna mintegy az ő életeleme s ebben gyönyörködnék, — oka a háborúnak végeredményben az emberek és a népek bűnössége, — célja pedig a bűnös ember és bűnös népek megbüntetése, megalázása, esetleg megsemmisítése. A világ történet kormányosa, tehát az összes népek sorsának intézője a seregek Ura. S minden nép a próféta szerint csak eszköz az Úr kezében. Épen ezért csak mint eszköz bírálható s bírálható el. S kell, hogy a nép is annak tekintse magát. Ha győz, nem azért győz, mert jobb, igazabb, mint a másik, — nem is azért, mert nagyobb számu, mint az ellensége, —

hanem azért mert Isten éppen általa akarja a másikat megfenyíteni, megalázni, megbüntetni. Lehet, hogy holnap már a győztes nép lesz legyőzötté. De egészen bizonyosan vereség vagy teljes elbukás lesz osztályrésze, ha szembe helyezkedik a Seregek Urának szuverén szent akaratával. Szinte széditő s csudálatos távlatu elgondolása ez a világhistóriának. S meg kell vallanunk, hogy ebben a vonatkozásban alig jutottunk máig is előbbre. Igen — csak mondjuk meg nyíltan — az emberek és nemzetek büne, Istenellenessége, Istennel való szembeszállása, gőgje és önimádata az oka a háborúnak, — célja pedig az emberi gőg, az emberi nagyravágyás, elbizakodottság és telhetetlenség megalázása.

Mert Ésaías próféta szerint — szinte azt mondhatnók — tulajdonképpen csak egyetlen bűn van: az emberi gőg, amely magát teszi meg Istenné, a maga erejével akar elérni mindent úgy egyéni, mint nemzeti vonatkozásban is s ha eredményt ért el, egyedül a maga hatalma és képessége sikerének minősít mindent.

S mikor Ésaías próféta azt látja, hogy az ő népe is ilyen, — hirdeti az ő számára is az Úr büntető ítéletének eljöttét, amikor majd Isten letöri, megalázza az ő büszke, magabízó népét. Mert ledönt az Úr mindent, ami magas, ami dicső, ami büszke, — s egyedül az Úr lesz dicső és hatalmas. S a büntetést végrehajtó hatalom Ésaías próféta szerint ebben az időben nem más, mint a hatalmas Asszírria, akit az Úr saját népe ellen küld fenyítő eszközl.

Mivel azonban később azt látja a próféta, hogy Asszírria túl megy azon a határon — éppen hadviselése és háborús cé kítűzése mutatja ezt —, amelyet Isten az ő számára kijelölt, most már ugyanennek az Assziriának hirdeti, hogy kudarcot vall ő is, elbukik ő is, mert elvakították a sikerei, elvakította gőgje. Mert szembe helyezkedett Istennel, ezért őt is megalázza az Isten, a Seregek Ura,

Az eszköz sohasem gondolhatja azt, hogy ő az eszközlő! „Avagy dicsekszik-e a fejsze azzal szemben, aki vele vág? Vagy a fűrész felemeli-e magát az ellen, aki vonsa azt? Mintha a bot forgatná azt, aki őt felemelé és a pálca felemelné azt, ami nem fa?” (És. 10, 15.)

Mindebből következik Ésaías próféta számára a világos megállapítás: a háború sorsát sem az emberi erők, a látható eszközök döntenek el. Nem a vitézek, nem a hadiszekerek — bármilyen nagy is ezeknek a jelentősége —, hanem az Úr maga.

Ezt a nagy igazságot akkor látta meg és hirdette népének Ésaías próféta amikor mindenki arról beszélt és azt ajánlgatta, hogy minél jobb és hatalmasabb, szövetségest kell keresni a kicsi ország számára. A politikusok — és úgy látszik a katonák is — Egyiptomban bíztak most is, Ésaías azonban bátran megmondotta, hogy Egyiptomban hasztalan reménykednek, egyszerűen azért, mert Egyiptom csak „test” és így mulandó, esékeny s nem „szellem”. (És. 30, és 31. fej.)

De mert a legfőbb hadintéző maga a Seregek Ura, a látható és láthatatlan világnak egyedüli királya, ebből világosan következik az is, hogy csupán azon az oldalon lehet biztosan és szilárdan megállni, ahol az Úr van. Illetve: győzelem idején a győzelmet az Úr diadalának kell tekinteni, — vereség esetén a vereség vagy elbukás okát és magyarázatát a népnek saját maga bűnösségében kell meglátnia.

Ez vezet bennünket ahhoz a megállapításhoz, amelyhez Ésaías próféta háborús idők súlyos megpróbáltatásai, bizonytalansága és kétségbeesése idején jutott el, hogy t. i. a megmaradás egyedüli biztos alapja a hit. „Ha nem hisztek semmiképpen meg nem maradtok” állapítja meg a próféta. (És. 7, 9b.)

Érdemes volna ezzel a kérdéssel külön is foglalkozni s akkor meglátnók, hogy Ésaías próféta teológiájában, sőt — ami ennél sokkal többet jelent — egész életében milyen nagy szerepet játszott a hit. Ennek birtokában szinte fagyos tárgyilagossággal, majd nem részvétlenül tudott a próféta nagy szerencsétlenségekről, katasztrófákról szólni, mikor mindenki biztosnak látta a politikai helyzetet s rózsaszínű szemüveggel nézte a vitágot, — de viszont ennek a hitnek birtokában tudott egymagában is sziklaszilárdan megállni akkor is, mikor körülötte pánik, háborús félelem szállt meg mindenkit.

Itt azonban legyen elég csupán arra rámutatni, hogy a hiten Ésaías próféta nem valaminek az „elhívését” érti, még csak nem is azt, hogy az ember elhiszi, hogy van Isten, — hiszen ilyen értelemben abban az időben mindenkinek volt hite, mert

az attreizmust Ésaías kora még nem ismerte, — de jelentette Isten akaratának, világtervének felismerését s az ennek megfelelő életet. Tehát az Isten oldalára való feltétlen odaállást s a neki való engedelmes életet.

Ésaías már 734-ben azt hangsúlyozza, hogy ezt a hitet szeretné népénél és főleg annak vezetőinél, fejedelmeinél látni. De ugyanezt tartja a megmaradás egyetlen lehetőségének 705 táján is, amikor így szól: „Csendességben és reménységben erőssétek lett volna . . .” Mert ez a hit jelenti a vigyázást, a nemfélést és a nyugodt, bizodalmas megállást, a bátorságot.

Végül befejezőképpen csak még egy kérdést! Lesz-e Ésaías szerint mindig háború ezen a világon? A próféta felelete körülbelül ebben foglalható össze: a bűnös ember világában — éppen a bűn miatt — van is, lesz is háború. De az Úr hoz majd egyszer egy más, egy boldogabb kort. Az Ő ügyének harcosai, az Ő erejével, az Ő kegyelméből végső döntő győzelmet aratnak majd egykoron, mely után az Úr megsemmisíti a fegyvereket s megvalósítja a „Gyermek” országlása alatt, „*kinek neve csodálatos tanácsadó, erős Isten, örökkévalóság atyja, békesség fejedelme,*” — a megváltottak boldog birodalmát: a messiási kort. *Amikor nép népre fegyvert többé nem emel s nem tanulják többé a háborút.*

Mikor lesz ez? Erre a kérdésre a próféta sem ad feleletet, mert hiszen ezt senki sem tudja. De Ésaías hirdeti s Jézus és az egész Új-Testámentum arról tesz bizonyosságot, hogy ez a kor bizonyosan eljön. Éppen ezért várunk kell minden időben és mindvégig bizodalmas hittel, Istenbe vetett reménységgel, hogy Krisztusé, a békesség fejedelméé lesz az utolsó szó, — a diadal.

Haggeus próféta és könyve.

(Folytatás.)

- 10 VII. Haggeus harmadik próféciája. II: 10-19, vk. A próféta nagy buzdító a beszédétől, a templom ragyogó pompáját kilátásba helyező ígélet-közlésétől két hónap telik el. Közben serényen folyik a munka, a templom alapjainak, fundamentumának készíttetése. Most már látszólag nincs szükség H. próféta biztatására, serkentésére. E két hónap azonban nem telik el prófétai szó nélkül. Új próféta támad és pedig a fogságot jártak soraiból. A nyolcadik hónapban fellép *Zakariás*, Berekiás fia s ő intéz rövid szózatot a néphez, figyelmeztetve őket az isteni ígérek beteljesedésére. (Zak. I: 1—6. vk.). Ettőlfogva ugyanazon gondolatot képviselve ketten állanak őrt az épülő templom mellett. Mert buzdításra, az ígérek ismétlésére, erősítésére szükség van, hogy újabb és újabb lendületet nyerjenek a nehezen indult, évekig tartó munka végzésében.
- b „A kilencedik hónap huszonnegyedik napján” utoljára szólal meg H. Alkalmúl a templom fundamentumának elkészülése szolgál, ami az első lépés sikeres megtételét jelenti. Beszédében érzik is bizonyos nyugalom és ünnepélyesség az előbbiekkal szemben. Nem vádol, nem fenyeget, hanem tanít és az ígérek beteljesedésének kezdetére mutat rá diadalmasan.
- c Próféciáját az előbbiekhöz hasonló módon nyeri és közli. Ezt is írásba foglalja és így adja tovább. A feliratot tartalmazó versből, mely itt is a könyv írójától és nem a prófétától származik, csak erre következtethetünk.
- 11 A prófécia első része (11-14. vk.) tulajdonképen hasonlat, amely a kultuszra vonatkozik. „A mindenség Ura” parancsot ad H.-nak: „Kérdezd csak meg a papoktól a következő törvényt!” A törvény (tóráh) nemcsak az írásba foglalt törvényt jelenti, hanem a papság által gyakorolt, élőszóban való törvény-mondást is. A papság feladata régi időtől fogva, hogy a felmerült, vagy egyenesen hozzájuk intézett, — főként vallási, kultuszi, rituális — kérdésekre feleletet adtak. E feleleteket szükségessé teszi az írott törvény hiánya, vagy fogyatékosága. Épen ezek hiányában e feleleteknek kötelező erejük van. Nem pusztá magyarázatok, felvilágosítások ezek, hanem érvényessé váló szabályok, törvények. Alkalmanként feljegyzik s gyűjtögetik ezeket s alapjává lesznek az u. n. papi törvénynek. Az Ex. Lev. Num. egyes fejezeteiben található még lecsapódásuk, írott törvénné emelkedésük.
- b A papi tóráh mellett prófétái tóráh-t is ismer az Ósz. Ezek a prófétáktól származó alkalmi feleletek s jellemzőjük, hogy jórészt szemben állanak a papi tóráh-val. Mindkettő isteni tekintélyű ugyan, Istentől nyerik a próféták is és Isten nevében közlik a papok is. De míg amazok mindig a belsőt, a lelkit hangsúlyozzák, emezek a külső dolgokat tartják szem előtt.
- c Hogy H. próféta írott törvényből nyeri-e a papok feleletét, vagy pedig csak szóbeli tóráh-t kap, pontosan nem állapíthatjuk meg. Semmi okunk sincs kételkedni abban, hogy már abban az időben írott törvények állottak rendelkezésre, ha a magyarázók az ellen állástfoglálnak is. A rasz-samrai emlékek feltárása óta új megvilágításba került ez a kérdés s erősen támogatja a hagyományt a kritikai felfogással szemben.
- d Igen jellemző itt, hogy a próféta megy a papokhoz tóráh-t kérni, egyenes Isten parancsára. Ez a tény legvilágosabban mutatja, hogy a próféta már elvesztette eredeti jelentőségét, önálló szerepét. A név még megmaradt, de a próféta is a papság érdekeit szolgálja már, tehát lényeg szerint nem is próféta. Észrevette ezt maga a nép is, érezte maga a próféta is. Innen érthető, miért hangsúlyozza olyan nyomtatékosan, szinte minden egyes kijelentéssel kapcsolatban, hogy az Úr mondotta azt. Ez magyarázza, miért erősíti az író is, hogy valóban Isten küldetésében jár H. (I: 12-13. vk.). Ez erősíti meg megdönthetetlenül, hogy H. beszédeinek megörökítője papi ember volt. Az Isten-szolgálat buzgósa hatalmasan lobog H.-ban is, de az isteni erő már hiányozni látszik belőle. Így szűnik meg lassan az ósz-i prófétizmus, e páratlan Isten és lélek szolgálat először lényegében s nem sokkal később névleg is.
- 12 H. kérdése kultikus vonatkozású. „Ha valaki megszentelt húst visz...” Az ósz-i a kultusz középpontjában kezdettől fogva az áldozat áll a maga sokféleségével. Az

- áldozatok egy részénél, az u. n. hálaáldozatok, vagy dicsőítőáldozatoknál a hús bizonyos részét áldozták meg, míg egyrészét az áldozó visszanyerte, hogy maga fogyassza el családjával, esetleg vendégeivel. (Deut. XII : 7. v).
- b Az így visszanyert áldozati húst, tehát immár megszentelt vagy szent húst az áldozó „*ruhája ráncába*” takargatta s úgy vitte haza. A felsőruha (*szimláh*) négy-szögletes, lepedőszerű, tevé, vagy kecskeszőrből készült ruhadarab volt, melyet a rómaiakhoz hasonló ügyességgel öltöttek magukra. Ráncaiba helyezték el csomagjaikat, útravalójukat, jelen esetben az áldozati húst is. (BL. 874. l. BRL. 335. 1)
- c Az áldozati húst méltán nevezi szentnek a próféta, mert ősz-i felfogás szerint minden olyan dolog, (vagy személy is), amit a tömegeből kiemelnek, elkülönítenek, az Úrnak ajánlanak fel, vagy adnak át, általában amit az Úrral hoznak kapcsolatba, az szentté, megszenteltté válik. Ilyen értelemben beszél a próféta szent húsról. (L. *Szele Miklós*: A szentség fogalma az Ósz-ben. 10-17. lk. ThWzNT 88. köv. lk.).
- d A kérdés lényege az, hogy ha az ilyen megszentelt húst takaró ruha ránca hozzáér valamilyen más — nem szent — ételneműhöz „*a kenyérhez, a főzelékhez, a borhoz, olajhoz, vagy bármiféle ételhez, vajjon szentté lesz-e az?*” A Lev. VI : 20. v.-ben található törvény szerint a bűnért való áldozat húsa szentté teszi azt, amihez hozzáér. Ámde ebből az áldozati húsból az áldozó semmit sem kapott vissza. A kérdésből annyi nyilvánvaló, hogy ha a ruha ránca, mely az áldozati hússal közvetlenül érintkezik szentté lesz, akkor ez a szentség tovább is terjedhet.
- e A papok határozottan tagadó feleletet adnak a kérdésre. A dolgok szentté letelének más feltétele van, mint a megszentelt dologgal való pusztá érintkezésbe jutás. Még maga a ruha ránca sem lesz szentté azért, mert a szent hússal érintkezett, tehát nem tehet szentté vele érintkező más dolgokat sem.
- 13 Másik kérdése a prófétának, hogy ha a szent dolog nem tesz szentté az érintés által, „*hátha tisztátalan valaki érinti meg mindezek valamelyikét, vajjon tisztátalanná lesz-e az?*” A tisztátalanság határozottan kultikus-rituális vonatkozású. A tisztátalanság a nemi étellel, születéssel, halállal, betegséggel (poklosság) kapcsolatos. Különböző fokai vannak a tisztátalanságnak s ezeknek megfelelően hosszabb vagy rövidebb, nehezebb vagy könnyebb a tisztulás folyamata. Nemcsak ember, de tárgy, állat is lehet tisztátalan.
- b Aki tisztátalan, az a kultuszban részt nem vehet, a kultuszközösség tagja nem lehet. A papság egyik jelentős feladata éppen az, hogy különbséget tegyen a tisztá és a tisztátalan között, (Lev. X : 10. v.) s ezáltal biztosítsák a kultusz zavartalanságát. Az ő feladatuk a tisztátalanság megállapítása, a tisztulási előírások megtartásának ellenőrzése, valamint tisztulás után a kultuszközösségbe való felvétel szertartásának végzése.
- c A próféta itt általában a tisztátalan emberre gondol és nem határozza meg közelebbről, hogy milyen tisztátalanságról szól. Tisztátalan és tisztátalan ember között nincs lényegi különbség, akár poklosság miatt, akár más egyéb miatt tisztátalan, akár egy napig akár nyolc napig tart is tisztátalansága. Éppen ezért hiytelen, hogy az újabb magyarázók kivétel nélkül „*hulla által fertőzött*” emberre gondolnak, sőt egyenesen azt fordítanak. Az kétségtelen, hogy ez egyike a legsúlyosabb tisztátalanságnak, de ennek felvétele itt sem értelmileg, sem pedig nyelvtanilag nem indokolt. Határozottan rámutatott erre a tényre *Calvin* is (CR. LXXII. 108. 111. lk.). Egyébként úgy a Szg., mint a Vg. fordítása sem mond hulla által fertőzöttet.
- d A papok felelete: „*Tisztátalanná lesz.*” Papi felfogás szerint amihez a tisztátalan ember hozzáér, az tisztátalanná lett. Ezért intézkedik a törvényszigorúan, amint azt olvashatjuk a Lev. és Num. több helyén, hogy a tisztátalan ember elkülöníttessék. A tisztátalanság nem valami hiány, negatív dolog, hanem nagyon is pozitív erő, hatalom birtokába jutás (dämon, idegen isten és kultusz, stb). A tisztátalan ember azért fertőzi meg mindazt, akihez, vagy amihez hozzáér, ezért nem jelenhetik meg a kultuszközösségben, nem kerülhet viszonyba, kapcsolatba az Úrral, nem lehet szent (Istentől megszentelt) mindaddig, amíg a tisztátalanságot okozó erőktől meg nem szabadult (L. ThWzNT III. 417. köv. lk.).
- 14 E kettős kérdés és felelet kapcsán a próféta a népre vonatkozólag vonja le a következtetéseket. „*Éppen ilyen ez a nemzet s éppen ilyen ez a nép én élöttem — az*

Úr mondotta!* Az összehasonlítást csak egyféleképpen értelmezhetjük, hogy valamennyien tisztátalanok. A papi felfogás értelmében ez nagyon is kézenfekvő. A templom lerombolása óta hiányzik a kultuszhely és a kultusz, ami pedig egyedül teszi lehetővé, hogy a nép az Úr tulajdona, tehát tiszta, majd szent lehessen. A nép egyrésze, nagyobbik része, az exiliumban, idegen földön él. Már pedig ez az idegen föld maga is tisztátalan (v. ö. Ám. VII: 17, v. Hós. IX: 3—4. vk. I. Sám. XXVI: 19. v.) s így tisztátalanná tette őket. De az otthon maradt rész sem kivétel, mert leszámítva, hogy idegenekkel érintkeztek, ők is kultuszközösség nélkül élnek, hiányzik a papi vezetés számukra, egyszóval hiányoznak a szentté létel emberi feltételei. Ezért tisztátalanok valamennyien a fogságot jártak és az otthon maradtak.

b De nem csak ők maguk tisztátalanok, hanem „*kezük minden munkája.*” A rajtuk lévő tisztátalansággal mindent megfertőznek, amihez hozzáérnek. Ez az egyetemes, népre, dolgokra egyaránt kiterjedő tisztátalanság az oka végeredményben az áldás hiányának, amit évek óta igen súlyosan és keservesen tapasztalnak. A visszatérésig kényszerhelyzetben voltak, semmit sem tehettek a kultusz visszaállítására. Ám azóta ők maguk felelősek érte, hogy nem törekedtek a kultuszhely felépítésére és a kultusz visszaállítására.

c Az tény, hogy mindjárt a visszatérés után oltárt emeltek a templomhegyen, hogy legalább átmenetileg jelét adják készségüknek és pótolják a kultuszt. E szükség megoldás később részint a gátló körülmények miatt, de még inkább a buzgóság hiánya miatt elfogadottá válik. Még jelét sem mutatják, hogy a templom felépítését fontosnak, sürgősnek tartják. A próféta most arra mutat rá, hogy az a szükség-oltár, az a pót-kultusz tulajdonképpen semmit sem használ, hamis megnyugtatása a lelkiismeretnek, mert hiszen, ahogy ők mindenestől fogva tisztátalanok, úgy „*tisztátalan az is, amit ott áldoznak*”

d Ezzel a rámutatással H. teljesen feltárja a való helyzetet. A nép nem sokat törődik a kultusszal, mivel az elmúlt idő alatt elszokott attól. A szükség megoldások, az átmeneti állapot valószínűleg közelebb juttatták őket általában a prófétai gondolatához, ami külsővel nem sokat törődik, jelentéktelennek tartja azt. A régebbi nemzedék azonban, különösen azok hatása alatt, akik még látták a templomot, akik legalább gyermekkorukat vagy ifjúi éveiket a kultuszközösségben töltötték el, görccsen ragaszkodnak ahhoz. Az pedig egészen természetes, hogy a papság a kultuszgondolat legerőtelesebb képviselője, hiszen annak háttérbe szorítása hatalmukat csökkenti, sőt existenciájukat veszélyezteti. A korábbi prófétai hatások, valamint az exilium okozta helyzet amúgy sem szolgáltak tekintélyük emelésére. A jelenlegi helyzet kedvező számukra, már azért is, mert a visszatérők nagy része pap és lévita. Az új élet kialakításában tehát döntő szerepet biztosíthatnak maguknak.

e De egyszersmint H. gondolatvilágába is mély bepillantást nyerünk e megállapítás nyomán. Ő is a kultusz-gondolat képviselője. Szerinte a kultusszal áll, vagy esik a nép. Ezért fáradozik a kultusz diadalra juttatásán. Hogy prófétai öntudata tiszta volt, nem vonjuk kétségbe. Hogy szolgálata a papi érdekek szolgálatával egybeesett, nem következtetjük, hogy a papság megbízásából végezte volna munkáját. Annyit azonban ismételtlen megállapíthatunk, hogy a prófétai gondolatvilággal ellentétesen haladt. Míg a nagy próféták a szentség feltételül az erkölcsi tisztaságot hirdetik, addig ő a papság állásfoglalásához hasonlóan a kultikus-rituális tisztaságot. Az ósz-i vallás továbbfejlődésének valójában ez lesz a menete és iránytszabója, míg a prófétai felfogás háttérbe szorul.

f Egészen nyugodtan kérdezhetjük, hogy H. ismerte-e az előtte működött nagy próféták felfogását, tanításait? Ha ismerte, nehezen képzelhető el, hogy azok után vállalta volna a próféta nevet és tisztet. Sokkal valószínűbb, hogy kevéssé ismerte, vagy nem értette meg őket. Körülményei is közrejátszhattak ebben. Jeremiást ugyan ismerhette személyesen, azonban ifjúi lelkét inkább a bátorság és erő ragadhatta meg, mint a mély gondolatok. Egyszerűsége magában még nem éppen ok arra, hogy nem emelkedhetett volna fel prófétai szintre. Inkább a honi föld szűk keretei, mosoha viszonyai s a gyermekkorban belenevelt kultusz-tisztelet szabják meg élete és lelki fejlődése irányát és teszik nagyon buzgó, elszánt, meggyőződéses, de végeredményben próféta ellenes prófétává, a korai judaizmus egyik oszlopos képviselőjévé.

- g H. e beszéde nem a vád és fenyegetés hangján szól, hanem egyszerű felvilágosítás, magyarázat a templomépítés fontosságára vonatkozólag. Inkább megnyugtatóan kíván szolgálni a nép számára a templom alapzatának befejezése alkalmából, hogy nem végeztek hiábavaló munkát, sőt az új, boldogabb élet kibontakozását munkálták ezzel és munkálják az építés tovább folytatásával. Hogy ez a helyzet, azt igazolja a beszéd második része, mely szorosán és logikusan kapcsolódik e versekhez.
- h A fenti magyarázat éles ellentétben áll a *Rothstein-Sellin* által nyújtott magyarázatokkal, akik szerint a tisztátalanság nem a jeruzsálemi gyülekezetre értendő, hanem a samaritanusokra, kik Esd. IV. f. szerint szerettek volna résztvenni a templomépítésben; az áldozat tisztátalanságának hangsúlyozásával pedig az akkori pap-
15ságon akart ütni a próféta. E zavaros és erőszakolt magyarázatokkal a következő szakaszban foglalkozunk részletesen, rámutatva az érvek tarthatatlanságára. (L. D. VI. 14. a.)
- „*De most*“ az eddigi áldás nélküli állapottal szemben új korszak kezdődik. A mai nap döntő jelentőségű. Határt képez a szomorú emlékü múlt és a boldogabb övendő között. *„Figyeljetek csak a mai naptól kezdve a jövőre!”* Tulajdonképen eredeti keleti kifejezéssel él a próféta: Irányítsátok szíveteket a... jövőre. Olyan eseményeknek lesznek tanúi, melyek az isteni ígéret beteljesedését, valóra válását mutatják.
- b A pozitív eredmények szemlélése előtt még egy pillantás a múltra. *„Amig kő kőre nem került az Úr templománál.”* Az addig eltelt, az első beszédben már részletesen ismertetett évekre még egyszer vissza kell gondolni. Egyrészt azért, hogy a jelentkező kicsiny eredményeket, különbségeket is észrevegyék és értékeljék, másrészt, hogy azok újból felidézett emléke tovább sarkaljon a templomépítés végzésében, bármilyen önnegtagadást, fáradságot és áldozatot kívánjon is az.
- c A *„kő kőre nem került”* kifejezés egyenes és határozott célzás a templomépítés tényleges újrakezdésére, a hatodik hónap 24. napjára, amikor a lelkesedés már tetekben nyilvánult meg. Nem más ez, mint a fundamentum építésének munkája, mely kövekből készül, míg a templom felső része tulnyomórészt fából épül. (V. ö. I: 8. v.) Egészen helytelen irányban tapogatóznak akik úgy itt, mint az egész szakaszban is, a templom alapkövetelét akarják látni és bizonyítani. (*Rothstein, Nowack, Robinson* stb.) (L. D. VI. 15. d.).
- 16 A földműves alaposságával és szakértelmével részletezi ismét a próféta az *„ad-a dig történt”* eseményeket. *„Valaki húszas asztaghoz ment”* Korábbi tapasztalat alapján azt remélte az összehordott kalászos terményről, hogy húsz mérővel fog adni nyomtatás, vagy cséplés után. Nagy lett a csalódása a valóságos eredménytől, mert bizony a reménylett mennyiségnek csak a felét adta a kérdéses asztag. *„Csak tíz lett”*. Szalmájára nézve még csak biztató volt, de szemet keveset tartalmazott.
- b A sarlóval learatott gabonaféléket a szérún hordták össze, mely a városon kívül feküdt. Kiemelkedő hely volt, halom, vagy dombtető, ahol a szél szabadon járt. A szérú területét simává tették. A cséplést vagy kézi cséplővel (cséphadaróval), vagy cséplőkocsival végezték, igen gyakran pedig állatokkal nyomtatták ki. (BRL. 138—139. lk.).
- c Még nagyobb volt a szőlőtermelő csalódása, szüretelés alkalmával. *„A szőlőtaposóhoz ment valaki, hogy ötven edénnyel fejtse”*. Ugyanaz történt itt is, mint cséplés alkalmával. A gazda megbecsülte szemre, tapasztalat alapján a várható eredményt. Szőlőskertjéből legalább ötven mérő bort remélt *„és csak hússzal lett.”*
- d A szőlőtaposót rendszerint domboldalakon építették olymódon, hogy négyszögletes medencét vágtak a sziklába, amibe a kitaposandó szőlőt hordták. Ennek a fenékszintje alá másik mélyedést vágtak, mely felülről lefelé ékalakúan haladt, hogy a mustot könnyen kimerhessék belőle. A felső medencéből kifolyócső vezetett az alsóba. (BRL. 538. l.).
- e Az ország két főterménye a kalászos és a szőlő ilyen mostoha gyümölcsözése megzavarta az élet rendjét. Ha ezek így teremtek, így termett egyéb is. A szérú és a sajtó az Ősz ben rendszerint az egész mezőgazdaságot jelenti. Szűk esztendőök voltak ezek, tele keserűséggel, szomorúsággal békéltlenséggel és panaszkodással. Érezték az inséget, szükségét, csak azzal nem vetettek számot, hogy honnan és miért van ez,

17 Pedig az Úr cselekedte ezt. „Üszöggel”, forró keleti szél által okozott növényi a betegséggel, gombafélével, „ragyával”, a növény rozsdaszerű betegségével, „jégesővel sújtottalak titeket, kezeitek minden munkáját.” A természet összes erői az Úr hatalmában voltak. A csapások éppúgy Tőle származtak, mint az áldás. A természeti csapások nem voltak nagyon ritkák Palesztina területén. Különösen nem a szárazság, mely olykor évekig tartott és a legnagyobb inségeket okozta. A Gen. Ruth és Kir. könyvei részletesen emlékeznek meg a szárazságokról és következményeiről. Ilyenkor sokan még az ország területét is elhagyták a szárazság idejére, hogy másutt keressék és biztosítsák megélhetésüket. A fenti csapások, az üszög és a ragya is a szárazsággal vannak kapcsolatban, úgy, hogy H.-t és kortársait is ez a félelmes csapás tartja rettegésben a prófécia idején.

b Ősz-i felfogás szerint minden csapásnak valami oka volt emberi oldalról. Valamilyen bűn, vagy véték, amit a közösség, vagy a közösség valamely tagja, esetleg csoportja követett el az Úr ellen. De a büntetés nemcsak megtorlás, hanem egyuttal figyelmeztetés is, felhívás a megtérésre. Most hiába nehezedett a büntetés a népre, nem értették meg a benne rejlő figyelmeztetést, az életváltoztatásra való felhívást. A szentség iránti érzéketlenség, a lelki dolgokkal szembeni közöny oly nagy volt, hogy már e csapások sem hatottak, „nem térítettek hozzám benneteket — mondotta az Úr!”

18 Ez a múlt, aminek határán állanak most. Három hónap, a templom a építés folytatása, az Úrhoz fordulás bizonyossága megváltoztatta a helyzetet. A próféta már látja és hirdeti e változást. A múlttól a jövőre irányítja a figyelmet. Felveszi újra a gondolatot, amit előbb — a 15. v.-ben — már hangoztatott, de a múltra mutatással megszakított, hogy annál megkapóbb, jólesőbb, serkentőbb legyen az ígéret megvalósulásra való rámutatása és az ígéret ismételése:

b „Figyeljete csak a mai naptól kezdve a jövődre.” A jelennek vannak jelei, bizonyosságai mindig, melyek következtetni engednek a jövőre. Nem látja meg mindenki ezeket magától, csak akkor, ha a figyelmet felhívják reá. Most is megvannak e jelek s H ezekre mutat rá az örvendezés, számára különösen nagy jelentőségű, napján.

c A mai napot, amit annyira hangsúlyoz, pontosan meg is jelöli. „A kilencedik hónap huszonnegyedik napja” ez. A második dátum, mely jelentős a templomépítéssel kapcsolatban s ami H. könyvében pontosan reánk maradt. Az első az I: 15. v.-ben olvasható, amikor a vádoló beszéd hatása alatt, majd az isteni ígéret közlése nyomán felbuzdulnak a vezetők és a nép s a templomépítés munkájához látnak. Amilyen nagy eredmény, megőrkítésre méltó esemény volt akkor a munkakezdés, éppoly megőrkítésre méltó most pontosan három hónap után a munka első részének sikeres befejezése.

d „Amikor elkészült az Úr templomának alapja”, hogy is maradhatna szóltan a próféta! Számára is megnyugtató bizonyosság, hogy amikor szólott, valóban az Úr küldetésében szólott, hogy amikor az Úr erőt adó Lelkének jelenlétét hirdette, nem szégyenült meg. De megszegyenültek ellenfelei, az önzők, a közönyösek, a kételkedők és reménytelenek. Mert az Úr Lelke valóban hatalmas erővel működött közöttük.

e Az a három hónap, ami eddig eltelt s amely alatt az alap elkészült, tulajdonképpen sokkal rövidebb idő. A közbeeső hetedik hónap a maga ünnepsozatóival, éppen a legjobb, legszárazabb időben tekintélyes szünetelést jelentett az építés munkájában. A következő hónapban pedig megereedt a korai, a vetést előkészítő eső. Ez is hátráltatta az építést. És mégis sikerült megvetni a fundamentumot, mielőtt a másik, a késői, vagy tavaszi eső ideje elérkezett volna, ami aztán az előbbinél jóval hosszabb ideig tartott.

f Pedig a templom, ha nem is volt túlméretezett, elengedő munkát adott. Pontos adataink nincsenek ugyan, de Esd. könyve annyit megőrzött (VI. f.), hogy maga a szentély nagyságát illetően egyezett az elsővel. Szélessége 60 sing (cca. 30 méter), hosszúsága bizonyára ennek kétszerese. (BL 746. l. BRL. 367. l.) Hanem a templom körüli épületek száma megfogyatkozott. Itt azonban aligha gondolhatunk ezekre az

- épületekre, csak maga a templom épület jöhet számításba. Ez is alapos teljesítmény és végeredményben az a fontos.
- g Az eddigiék előrebocsátása után tér át a próféta tulajdonképpeni mondanivalójára, amit nagyszerű lélekismerettel, szinte műgonddal készített elő. „*Figyeljétek meg*”—ismétli felszólítását immár harmadszor
- 19 „*vajjon a magtárban van e még a vetőmag?*” A vetésidő vége felé jár s a ilyenkor már részben eldől a jövőendő termés sorsa. Sikerült-e elvetni? Ha igen akkor ez már biztató jel arra, hogy talán az eredmény sem marad el. Eddig a szárazság már a vetést is megnehezítette, helyenként lehetetlenné tette. Várták a kedvezőbb alkalmat s kimaradtak az időből, vagy pedig a földre erőszakolt vetőmag elpusztult, mielőtt kihajtott volna. Most nem ez a helyzet. Kedvezett az időjárás, bőségesen hullott a korai eső. A magtárakban rejtegetett, féltve őrzött drága vetőmagot mindenki elszórhatta idejében, kedvező időjárás mellett, jól megmunkált földbe. Legtöbben talán természetesnek tartották ezt s észre sem vették, hogy ez a tény már az isteni ígéret beteljesedésének első bizonyosága, a templomépítés munkájának első gyümölcse.
- b A vetés mellett másik jelenség is megfigyelhető. Már „*eddig is*”, a vetésidő néhány hete alatt, a természet rövid pihenése után, — mely szeptembertől novemberig tartott — más örvendetes jelenségek mutatkoznak. „*Nem hajtott-e*”, nem indult-e meg az élet, a rügyezés a gyümölcsfákon is, mint „*a szőlő, a füge, a gránátalma és az olajfa?*”
- c A szőlő (*gefen*) Palesztinának általában, így Júdának is egyik legfontosabb gyümölcse. Jó földben és kellő gondozás mellett tekintélyes fává fejlődött. Olykor tíz méter magasra is megnőtt, törzse 70 cm.-nyire is megvastagodott, ágai pedig 10—15 méter szélességben terjeszkedtek szét. Ezért a tőkékét aránylag elég távolra ültették egymástól. Inkább domboldalakon, de síkságon is plántáltak szőlőt. Nagy körültekintéssel művelték. Hivatásos vincellérek is voltak, akik a metszést, tisztogatást végezték. A tőkék különböző fajuk voltak. Rendszerint édes, szinte magtalan fürtöket termettek. Olykor öt-hat kilós fürt is került. A szőlő érési ideje júliustól szeptember—októberig tartott. A szüret idő szeptemberben volt. A termés jórészt kitaposták, mustot, bort készítettek belőle, azonkívül szőlőmézet is csináltak, sőt a fürtöket megszáritva, mint mazsolát élvezték, rendszerint kalácsba sülve. Export cikkül is szolgált. (L. BL. 951. l. BRL 84—85. lk.)
- d A *fügefa (tő'énáh)* a szőlő mellett a legelterjedtebb és legnemesebb gyümölcsfája Palesztinának. Hat-nyolc méter magasra nő s az egész fa, levelei, kérge nedvűs. Vadon is tenyészik, kertekben is ültetik, sőt utak mellé is plántálják. Ennek is különböző fajtái vannak. Gyümölcse frissen és szárítva is élvezetes. Gazdagon terem, évente kétszer-háromszor is. Első termése már áprilisban érik, majd augusztusban és novemberben. Fáján mindig lehet gyümölcsöt találni. Gyümölcséből sört is készítettek. (BL. 385. l. BRL. 85. l.)
- e A *gránátalma (rimmón)* szintén gyakori Pal.-ban. Előfordul mint cserje, de megnő 7-8 m. magasra is. Virága szép, gyümölcse érdekes. Magvakkal van tele s ezek húsos része élvezhető. Gyümölcse inkább fanyar, de pompás hűsítő italt lehet belőle készíteni. Jelentős szerepe volt a festőiparban a sárga festék készítésénél. Hogy különös becsben állott és jelképpül szolgált, igazolja, hogy a salamoni templom bejáratának oszlopait gránátalma díszekkel látták el, valamint a főpapi ruha alján is gránátalmát utánzó díszek csüngtek. Valószínűleg sok magia miatt a termékenység jelképének tekintették. (BL. 415. l. BRL. 86. l.)
- f Az *olajfa (zajit)* az előbbiekhöz hasonlóan értékes gyümölcsfa, mely tíz méterre is megnő, Bogyóját kipréselve finom, fehér olajat nyertek, mely más országokban is keresett cikk volt. Vadon is tenyészett. Bogyóját malmokban zúzták össze, vagy sajttal préselték, esetleg taposták. Olaja fontos táplálkozási cikk, amennyiben a zsírt helyettesítette. (Használatára l. I: 11. v., egyébként BL. 790. l. BRL. 85-86. lk.)
- g E legnemesebb és leghasznosabb fák hajtása, rügyezése is amellet bizonyoság, hogy ismét áldásban részesül a nép. „*E naptól kezdve áldást osztok!*” A templom, a kultusz felé fordulás már is megváltoztatta a helyzetet. Isten felfüggeszti a bünte-

tést, amivel korábban sújtotta, figyelmeztette a népet s jótetszése kifejezésül áldásait érezteti velük. A jövő a mai naptól fogva az áldás jegyében indul.

h Két alapgondolat jut kifejezésre H. e beszédeiben. Az első az, hogy a megszentelődés, amire az Úr népének feltétlenül szüksége van, csak a templomban, a jeruzsálemi templomban és csak a kultusz útján történhetik. Az Úr itt fogadja magáévá a népet és ezúton bizonyítja azt magához tartozónak, szentnek. A másik gondolat, ami ezzel szorosan összefügg, hogy csak annyiban lehetnek részesei az ő áldásainak, amennyiben előbb szentek lettek Templom és kultusz így mintegy *ex opere operato* hatnak.

20 **VII. Haggeus negyedik prófécijája. II : 20-23 vk.** Az előbbi prófécia napján, *a* vagyis a kilencedik „hónapnak huszonnegyedik napján“ nyeli H. utolsó prófétai beszédet. Az előbbi beszéd dátumát pontosan nyújtotta az író. (II : 10, v.). Itt röviden intézi a datálást, csupán a napot ismételve, hogy minden kétséget kizáró biztos tájékozást nyújtson. De azt kiemeli, hogy e napon „másodszor is szólott az Úr.“ Egyrészt a nap jelentősége, másrészt a téma különbözősége magyarázza e második beszédet. Az előbbi beszéd közvetlenül érinti a népet. Így ahhoz szól. E második csak közvetve érinti a népet, elsősorban egyéni, személyes vonatkozással bír.

b Az ismétlés miatt megrövidített dátum természetessé teszi, hogy az író megelégszik a „Haggeushoz“ jelzéssel s nem teszi mellé a próféta szót, amit az eddigiek nyomán úgyis odagondol ő maga is és minden olvasó is. Ugyanilyen okból érihető, hogy az író az eddig következetesen használt böjad (keze útján) kifejezés helyett a rövidebb és egyszerűbb 'el (hoz) praep.-t használja. Ebből a tényből azonban aligha lehet azt következtetni, hogy a próféta tehát e beszédet másként nyerte és közölte. Sőt elsősorban itt is az előző beszéd felírata az irányadó. Ha a néphez írás útján szól, mennyivel inkább a vezető férfiúhoz.

21 „*Mondd Zerubbábelnek, Júda helytartójának*“ — hangzik a beszéd bevezetése, *a* ami már kétségen kívül a prófétától származik. A próféta első beszédétől ez utolsóság, — végeredményben rövid négy hónap alatt — semmi változás sem történt Zerubbábel szereplésében. Még mindig helytartó, az uralkodó megbízottja, de egyúttal saját népének is hűséges vezetője.

b A hozzá intézett prófécia egy, már korábban elhangzott próféciaival kapcsolódik (II : 6. köv. vk.), H. második beszédével, mely az Úr által teremendő új világrendről szól, a népek életében, első sorban vallási életében beálló nagy, csodálatos változásról. „*Megrendítem a mennyet és a földet.*“ Amíg e nagy változásnak amott a vallási jelentőségét emeli ki a próféta, addig itt a politikai, nemzeti vonatkozások és azok következményei tárulnak fel. Tehát különösen az emberi oldal tűnik elő. Úgy, hogy a két beszéd között nincs ellentmondás, hanem szépen kiegészítik egymást.

22 Ezekben az eseményekben is az Úr ereje és hatalma nyilvánul meg. Mert bár *a* az Ő szempontjából ezek lényegében mellékesek, de a célt munkáló jellegüknél fogva szükségesek. Szuverén hatalmának elismeréséről csak akkor lehet szó, ha minden más, vele szemben álló, vagy csak tőle független hatalom is megsemmisült. Ezért történik, amint maga mondja: „*felforgatom a birodalmak trónját.*“ Az Úr ellenes gondolat képviselői elsősorban a trónok birtokosai. Már az, hogy hatalmukat más istenektől származtatják, illetve nyerik, szembeállítja őket a az Úrral. Most nyilvánvaló lesz, hogy az istenek, akiket ők szolgálnak, akikben bíznak, tulajdonképpen nem is istenek, mert valóságos hatalma egyedül az Úrnak van. Júdán kívüli népekről lehet szó csupán. Hiszen ez a maradék nép egyedüli, mely az Urat ismeri és néki szolgál, ennek pedig jelenleg nincs is trónja.

b „*Megsemmisítem a népek birodalmainak erejét.*“ Ez erő nem a népek isteneinek ereje, mert a prófétai gondolatokból ha kevés lett is a nép tulajdona, de azt a gondolatot, hogy az Úr, mint az egész világ teremtője az egész világ felett rendelkezik, tehát hatalma univerzális, megragadták. Az erő, amire támaszkodnak, ami fenntartja őket: az emberi erő, a hadsereg. Amikor az Úr népe ellen támadtak, azt megalázták, fogságba hurcolták, megsanyargatták, akkor is tulajdonképpen az Úr akaratából cselekedtek, mert őket használta fel népe megbüntetésére, megfenyítésére, jobb belátásra bírására. Amint azonban a nép hazatért — s ez immár a külső jelek szerint is megtörtént — nincs szükség ezekre, az idegen erőkre, hadseregekre,

el kell pusztulniok, megsemmisülniök, hogy ezáltal lehetőség nyíljon minden népek számára az Úr megismerésére, az Úrhoz való csatlakozásra.

- c „Feldöntöm a harci kocsit a rajta ülőkkel.” Az előbbi gondolat részletezése. A hadsereg félelmesebb részét a harci kocsik képezték. Az ókorban keleten is igen jelentős szerepük van e kocsiknak. Minél több harci kocsival rendelkezik valamelyik hadsereg, annál erősebb. Maguk a királyok is, ha hadba vonódnak, harci kocsikon mennek. E harci eszközt Babylontól Egyiptomig a hyksosok honosították meg a Kr. e. II. évezredben. Az ósz-i nép is amikor komolyan számot vet és ellenállásra gondol a folyton rájuk törő ellenséggel szemben, harci kocsikat is szerez. Ez csak Dávid idejében történik, de az eredmény nem is marad el. (BRL. 420. köv. lk.). A harci kocsikat lovak húzzák s gyors vágatásukkal mindent elsöpörnek. Hasznavehetlenné akkor válnak, ha felborulnak. Ilyenkor a benne ülő, helyesebben rajta álló harcosok sem kerülnek ki épen a veszedelemből.
- d Mindjárt a harci kocsik után következnek rangban és jelentőségben a lovasság. Az assyiroknál már a Kr. e. II. évezredben külön lovascapatok vannak. A lovak amennyire az előkerült emlékekből, ábrázolásokból megállapítható kisebb fajta lovak. Erősek, gyorsak, szívósak (BRL 420. köv. lk.). Az ósz-i népnél Salamon vezeti be a lovasságot. Amint a harci kocsikat hasznavehetetlenné teszi az Úr a prófécia szerint, úgy „elhullanak a lovak s lovasaik is egymás kardja által.” Nincs erő és hatalom, ami megállhasson az Úrral szemben, az Úr ellenére. Így semmisülnek meg egymással szemben való kíméletlen és határtalan harcban az összes seregek s velük együtt a királyi trónok is.
23. Amikor mindezek megtörténnek, a trónok meginganak, a seregek tönkremennek, minden földi hatalom és hatalmasság megsemmisül, „azon a napon” más kedvező esemény is történik. Hogy mikor lesz az a nap, az az idő, nem jelzi a próféta. De a II:6. v re emlékezve „rövidesen” fog ez bekövetkezni. Erre enged következtetni az a tény is, hogy Zerubbábel életében bekövetkező eseményről szól a próféta, tehát itt sem valami távoli, eschatologikus időre gondol.
- b Hogy mennyire nem eschatológiáról, sem nem messiási időről van itt szó, legjobban bizonyítja az elhangzó ígéret: „megragadlak téged Zerubbábel.” Míg a nemzetek jelenlegi uralkodói megsemmisülnek, trónjuk, hadseregük elvész, addig Zerubbábelt maga az Úr emeli fel. Zerubbábel méltó e felmagasztalásra úgyis mint királyi sarj, mint a dávidi család egyik leszármazottja, de úgy is, mint az Úr ügyének buzgó munkálója, fáradhatatlan harcosa.
- c „Én szolgám”-nak nevezi őt az Úr, ez pedig csak keveseknek jutott osztályrészül az Ósz története folyamán. Mivel szolgált e névre Zerubbábel? Valószínűleg egész életének az Úr szolgálata volt az alapvonása. De ott van a fogságból visszatérők soraiban, sőt a csoport vezetői között. Vezetés, tanácsolás, a jövőendő építése a feladata. Legutolsó és talán legnagyobb érdeme az a buzgóság, amit a templomépítés körül fejtett ki. Hallgatott a prófétai szóra és cselekedett. Kétségtelen, hogy Zerubbábelnek, mint helytartónak nagy szerepe volt a templomépítés munkájának folytatásában. Hatalma is, befolyása is lett volna az építés megakadályozására. Így nem csodálkozhatunk a kitüntető megszólításon és természetesnek tartjuk azt is, hogy e második templom az ő nevével kapcsolatban említetik a történelemben.
- d A felmagasztaltatás képleges kifejezése: „és a pecsétgyűrűhöz hasonlóvá teszel.” A pecsétgyűrű keleten jelentős szerepet játszott. Tulajdonosának féltve őrzött kincse, amit vagy az újján hordott, vagy még inkább zsinóron a nyakban, vagy karon hordták. (V. ö. Gen. XXXVIII:18. v. Jer. XXII:24. v. Én. én. VIII:6. v., összefoglalóan BRL. 481—490. lk.). Anyagául olykor nemes követ használtak. Az összehasonlítás azt a gondolatot juttatja kifejezésre, hogy az Úr a legsajátabb, legféltettebb, legdrágább tulajdonaként tekinti Zerubbábelt.
- e Ez isteni ígéretnek egyébként történeti háttere is van, s igen valószínű, hogy a pecsétgyűrű hasonlat is szorosan összefügg ezzel. Jojákin (Kóniás) királyt, Zerubbábel nagybátyját Jeremiás próféta idejében és éppen ő általa saját személyében és utódaiban is elveti magától az Úr. „Élek én — az Úr mondotta —, hogy ha Kóniás, a Jojákim fia, Júda királya pecsétgyűrű lenne is jobb kezemen, akkor is lehúználak téged onnan... Így szólott az Úr: Irjátok fel e férfiút, mint gyermektelent, mint em-

bert, kinek nem lesz szerencséje életében. Utódai közül sem lesz szerencsés, aki Dávid trónjára kerül s nem uralkodik többé Júdában." (Jer. XXII:24. 40. vk). Ezt az átkot, mely Jojákin királyt, összes utódait, így Zerubbábelt is sújtotta, most feloldja az Úr Zerubbábelre vonatkozólag.

f Hogy H. tudott erről az átokról, az nagyon valószínű. Jeremiás beszédei nyilvánosan hangzottak el s az ilyen fenyegetést, mely az uralkodó és családja ellen szólt jól megjegyezték, sokszor ismételtették, különösen amikor látták annak beteljesedését. Az egész nemzeti létet érintette ez s a jövőre vonatkozólag is szomorú kilátásokat tartalmazott. Kortársaitól gyakran hallhatta H., hiszen a legegyszerűbb emberek is megragadta ez a prófécia.

g Ebben a kapcsolatban érthető teljesen a Zerubbábelre vonatkozó prófécia: „*mert téged kiválasztottalak.*” A hűségért, buzgóságért, odaadásért, mellyel ügyemet szíveden viselted, feloldalak az átok alól, kivesszlek az elvetett család tagjai sorából, átok helyett áldásban részesítelek. Ez áldás a királyi méltóságra emelésben nyilvánul meg. Míg a többi népek hatalma megtörik, állami, nemzeti élete felbomlik, addig Júda népé megerősödik, helyreáll. A nép élére ismét király kerül s e király Zerubbábel lesz. A kultusz áldást biztosító hatása így terjed ki a nemzeti életre is.

h A Zerubbábelnek szóló ígéret egyébként egyezik a nép reménységével is. A királyság intézményéről nem mondtak le végleg, sőt csak átmeneti állapotnak tartották a királyság hiányát. Nehezen várták megvalósulását, ami azonban sohasem érkezett el.

i A Zerubbábelre vonatkozó haggeusi prófécia ugyanis nem teljesedett be. H. próféta társa, Zakariás még foglalkozik Zerubbábel személyével, de már a Dárius negyedik évében, tehát két évvel később mondott beszédeiben még csak utalást sem találunk reá. Zerubbábel nyomtalan eltűnését különbözőképpen próbálták megmagyarázni. Így *Rothstein* arra gondol, hogy a templomépítésből kizárt samaritánusok politikai bosszújának esett áldozatul. Ez nehezen tehető fel, mert Dárius a templom építését nemcsak megengedte, de elő is segítette. (Esd. VI. f.) Legvalószínűbbnek az látszik, hogy amikor Dárius ujonnan rendezi birodalmát, új beosztást készít, nagyobb egységekbe fogja birodalma egyes részeit, akkor Júda egyszerűen megszűnik, mint külön helytartóság és ezzel együtt megszűnik Zerubbábel helytartói tiszte is. (L. *Prasek*:AO. XIV. (1914.) 4.).

j Többen feltűnőnek tartják (pl. Robinson), hogy csak Zerubbábel nyer ígéretet, viszont a főpap nem. Ezt pedig, amint a magyarázatból megállapíthatjuk, egészen természetesnek kell tartanunk. Itt a nemzeti élet, a királyság intézményének visszaállítása ígértetik. Ebben természetesen nem jut semmi különösebb szerep a főpapnak. Az ő hivatása más: a kultusz feletti őrökös, annak irányítása. Ezen a téren olyan hatalom ruháztatott reá, amellyel méltán egyenrangú társa nemcsak a helytartónak, de a leendő királynak is. Ő ígéret helyeit valószínű hatalmat nyert, tehát nem is volt szüksége ígéretre. De ha éppen ígéretet keresünk, azt is megtaláljuk H, második próféciájában, amikor a templom jövőre pompájáról, a népeknek az Úrhoz téréséről szól. A népek, amint a kultuszközösségbe kapcsolódnak, a főpap felettük is hatalmat nyer, tehát hatalma, méltósága valójában még nagyobb lesz, mint a nemzeti királyé. Így a főpap előbb nyert ígéretet — ha közvetve is — és pedig sokkal nagyobb ígéretet, mint vezető társa, a helytartó Zerubbábel; Ami Zerubbábelnek ígértetik, azt ő már bírja is.

D. NYELVI, SZÖVEGKRITIKAI ÉS VALLÁSTÖRTÉNETI JEGYZETEK.

a **I. Szempontok.** E fejezetben kívánjuk tárgyalni az alapszöveg magyarázása szoruló szavait, kifejezéseit, általában nyelvi (alaktani, mondattani) sajátosságait, továbbá az alapszöveg és a fordítások és pedig elsősorban a régi fordítások (Szg. Vg. Tg. S.) közötti eltéréseket, de illő figyelembe részesítjük a későbbi nevesebb, főként magyar nyelvű fordításokat is. Végül feldolgozzuk az egyes kiválóbb, vagy gyakrabban használt magyarázók hypothetikus jellegű megjegyzéseit: törléseit, toldásait,

változásait, sorrendcseréjét, stb. Ez utóbbiakat a tudomány kívánta teljesség kedvéért részesítjük figyelemben.

- a II. A címírat. A könyv címírata az eredeti szövegben *chggj*, a Szg.-ban *Αγγαιος*, a Vg.-ban *Prophetia Aggaei*. Olvasása a hagyomány szerint egyöntetűen *Chaggaj*, de felvetődött már az a gondolat is, hogy nem egyszerűbb és helyesebb *Chaggi* nak olvasni. (*Glaser* OLZ. 1906. 243. l.). Ez utóbbi igen megkönnyítené a név értelmezését, azonban éppen a hagyomány egyöntetűsége kényszerít arra, hogy az előbbi olvasási mód mellett kitartsunk.
- b E személynév az Ósz-ben csak a próféta nevéként fordul elő. De a következő században már nemcsak a Palesztinában fennmaradt, hanem a babyloni és egyiptomi településű zsidóság köréből származó irodalmi emlékekben is megtalálható. Így a *gezeri* zsidó pecsétéken (*Bliss—Macalister*: Excavations of Gezer. 1902. 121-123. lk.), babyloni agyagtáblákon (*Daiches*, S.: OLZ. 1908. 276 277. lk. *Bonkamp*, B.: Die Bibel im Lichte der Keilschriftforschung. 1939. 540. köv. lk.), és az elephantinei aram papyrusokon (*Ungnad*, A.: Aramäische Papyrus aus Elephantine. Leipzig, 1911. Említve a 4 19. 23. 26. 67. stb. számú papyrusokon. — *Cowley*, A.: Aramaic papyri of the fifth Century B. C. Oxford, 1923. A 18. 19. 22. 33. 53. 61. 81. 82. stb. számú papyrusokon. L. továbbá *Sayce—Cowley*: Aramaic Papyri discovered at Assuan. London, 1906. — *Sachau*, E.: Aramäische Papyrus und Ostraka. 1911.). Előfordul a Talmudban is. (*Levy*: Neuhebr. u. chald. Wörterbuch. II: 14.).
- c A gyök, a jelentés és a képzés teljes tisztázása még a tudomány jövője feladatai közé tartozik. Ez egész tanulmányt igénylő munka dolgozatunk keretein kívül esik. Gyöke minden valószínűség szerint a *chggj*, illetve az ezzel szorosan összefüggő *chg* névszó. A név általánosan elfogadott jelentése „ünnepi, v. ünnepen született.” (*Daiches*: OLZ. 1908. 277. l.). Az *ai* végződést ugyanis az aram (syr) nyelvben található példák nyomán melléknévi képzőnek tekintik. (*L. Bockelmann*: Syrische Grammatik. 1912. 159. §. 57. l.). A gyök eredeti jelentése *Wellhausen* szerint „körtáncot lejtetni, táncolni” (Reste arabischen Heidenthumes. 2. Aufl. 1887. 110. l.), *Nöldeke* szerint az ünnepi összegyülekezés, ünneplés kifejezője csupán (ZDMG. 1887. 719. l.), *Grimme* a teli hold-ra, illetve annak ünnepére lát benne utalást, kapcsolatba hozva a héber *chvg* és assyr *agu* gyökökkel (OLZ. 1906. 66. l.) egyben utal arra a vallástörténeti tényre, hogy a *chg* melléknéve a minäus *Wadd* istenségnek, akit pedig gyakran neveznek hold istennek. Ez utóbbi felfogást határozottan és részletesen megcáfolja *Glaser*, aki szerint inkább az ünnepre való felvonulás, a zarándoklás fogalma jut kifejezésre a gyökben (OLZ. 1906. 243. 385 393. lk.).
- d A név képzésével kapcsolatosan *Daiches* úgy vélekedik, hogy az *ai* végződés, mint névképző babyloni eredetű. Állításait megerősítve látja nemcsak azzal, hogy ily végződésű nevek a babyloniaknál gyakoriak, hanem azzal is, hogy az Ósz-ben különösen a babyloni fogságtól kezdve található ilyen képzésű nevek (*Mordokaj*, *Simsaj*), melyeknél nemcsak a külső, de szellemi képzés is babyloni mintára történik. (OLZ. 1906. 277. l.). Legújában *Bonkamp* foglalta össze az ékirásos emlékek ide vonatkozó anyagát, az u. n. *Murásu* szövegekben (I. Artaxerxes és II. Dárius idejéből, Kr. e. 464—405.) található babyloni zsidók neveit. Ezek között a *Chaggá—Chaggai* név már háromszor is előfordul. De ugyanott előfordul a *Sabbatá—Sabbetai* név is, mely az előbbivel teljesen analog képzés a *sabbát* szótól. (I. m. 540—549. lk.).
- e Mindezekhez a következő megjegyzéseket fűzhetjük: Az *aj* affixum az Ósz-ben igen ritka és túlnyomórészt tulajdonnevekben, személynévekben szerepel (HGr. 86. §. i.) és pedig a legrégebb időtől kezdve, de mindig gyakrabban és gyakrabban. Ez affixum megtalálható a szír, arab, (äthiop) nyelvekben is az assyr-babyloni mellett. Tehát a sémi nyelvek közös tulajdonaként tekinthető.
- f Az eddigi rendelkezésre álló adatokból semmiesetre sem állapítható meg, hogy H. tehát babyloni lakos, vagy éppen babyloni születésű lett volna. Sőt elég nagy valószínűséggel következtethetjük, hogy a név minden külső befolyás nélkül keletkezhetett Izráel, illetve Júda területén.
- 1 III. Haggeus első próféciája. I: 1-11. vk. Az év és a pap jelölése a sor-
a számnév helyett tőszámnévvel történik stat. constr.-ban, ami az Ósz-nek sajátossága

- (stajim, 'echád), a hónap jelölője azonban már szabályos sorszámnev: **hassissí**. HGr. 134. §. p).
- b A **bőjad** fordítása a Szg.-ban *ἐν χειρὶ*: a Vg.-ban *in manu*, ugyanúgy Calvin-nál, ami igen jellemző az eredeti helyes érteleme. A nagyon tág jelentésű „által,” „durch,” „by” fordítások helyett feltétlenül ragaszkodni kell az első jelentéshez már azért is, mert a szöveg helyes értelmezésénél döntő jelentősége van. Egyébként e kérdés kapcsán utalunk Ex. XXIV : 4. v. Lev. VIII : 36. v. XXVI : 46. v. Num. IV : 45. 49. vk. és I Sám. XXVIII : 15. v.-re.
- c A **lödárójáves** helyett számos kéziratban **lödörjáves** változat áll, valamint néhány kiadásban is (1488. 1491-93.). Dárius nevének formája az ékírásos szövegekben *Darájávaus* vagy *Darjavus*, *Prasek* szerint helyesen *Darjavos* (AO. XIV. 4. 3. l.), görögösen *Δαρείος*, latinban *Darius*. Herodotos így fordítja: *ἐρξείης* — coërcitor, Hystaspes fia.
- d A **hannábi** után a Szg. e két szót olvassa: *λέγων Εἰπόν*, ami héberül **Lé^omór^oémór**. Nyilvánvaló, hogy ez a toldás a szöveg kellő meg nem értéséből született meg. Lehetséges, amire hivatkozni szoktak, hogy a II : 1-2 és 20. vk. nyomán egészítette ki a szöveget itt is a Szg. fordítója. A Szg. nyomán fordít *Kecskeméthy* (47. l.). *Haller* (81. l.).
- e **Zörubbábel** helyett több kézirat plene írással **zörúbbábel**-t tartalmaz. Tekintve, hogy dágés forte előtt a rövid magánhangzó a helyes, nyelvtanilag az előbbit kell helyesnek tartanunk. Az utóbbi írásmód minden valószínűség szerint a helyes olvasás biztosítását célozza és lényegében itt is rövidnek kell tekintenünk az **u** hangzót. De kifejezője ez az írásmód a név helyes értelmezésének is. Eszerint nyilvánvaló, hogy alkotó elemei: **zörúá^c** (qal part. pass, **zára^c** ígétől: vetett) **bő** praep. — (ban,-ben) és **bábel**. Tehát: **zörúá^c+bő+bábel**. Az első szó utolsó félhangzója összetétel alkalmával kiesik, a **bő** praep. egybeolvad az utána következő **b** mássalhangzóval, ennek következtében az **ú** hang megrövidül. Vannak, akik babyloni eredetű névnek tartják, amikor is az eredeti forma: **zer babili**: Bábel sarja. E felfogás minden tetsetős volta mellett sem számíthat komoly figyelemre, mert nyelvi szempontok a héber eredetet erősítik meg, nem is szólva az idegen befolyástól való erős tartózkodásra, ami éppen egy ilyen nagy reményű dávidi leszármazottal kapcsolatban feltétlenül érvényesült. Szg.: *Ζοροβαβελ*, Vg.: *Zorobabel*.
- f Leszármazását illetően az ósz. i. hagyomány nem egységes. Az adatok nagyobb és jelentősebb része szerint (könyvünkön kívül Esd. III : 2. 8. vk. V : 2. v.) *Sealtíél fia, Jojákin király unokája*. Az I. Krón. III : 19. v. szerint pedig Jojákin király unokája ugyan, de *Pedájá* fia. Az Úsz.-ben Máté I : 12. v. az előbbi hagyományt őrzi és erősíti, míg Luk. III : 27. v. egy harmadik adatot közöl, mely szerint *Sealtíél fia, de Néri* unokája. Számos kísérlet történt a zavarok eltüntetésére, azonban kielégítő magyarázatot nem sikerült nyerni. *Keil* (Komm. 488—489. lk.) levíratús házasságokkal próbálta megoldani a kérdést, de csak zavarosabbá tette. *Rothstein* pedig az elsőszülött kiemelését látja a Krón. adatában (Die Genealogie des Königs Jojakin... 23. l.). A valóság az, hogy a Krón. könyvének Mass szövege e helyen téves, a Szg. Cod. Alexandrinus és Cod. Vaticanus, valamint 10 Mass. kézirat *Pedájá* helyett itt is igen helyesen *Sealtíél*-t olvasnak. A kérdést tehát e kéziratok döntik el és oldják meg.
- g Meg kell említenünk *Wellhausen* véleményét is, aki *Zerubbábel*-t az Esd. I : 8. v. 11. v. V : 14. 16. vk.-ben említett *Sesba^ccar* ral azonosítja. Hogy véleménye mennyire téves és hamis, arra rámutattak már többek között *Meyer*, *Ed.* (Die Entstehung des Jdts. 76-79. lk.), *Nowack* (Komm. 313. l.), *Sellin* (Serubbabel... 12. l., Komm. 451. l.), *Marti* (KB. II. 85. l.), *Robinson* (HAT. 195. l.). Az állítás ellen szóló érveket összegyűjtötte és csoportosította *Kecskeméthy* (Komm. 48. l.).
- h **Ső^oaltí^oél** helyett egy kézirat **saltí^oél**-t olvas. Ez a változat könyvünk más helyén szintén szerepel és egészen szabályos alak az előbbi mellett, mint összevont forma.) Az **a^oel** kiesett, magánhangzóját átadta az előtte álló mássalhangzónak, ami a héberben elég gyakori.) Jelentése: „*kértem Istent.*” A Szg.-ban következetesen: *Σαλατιήλ*, a Vg.-ban: *Salathiel*. Ugyanígy használja az Úsz. is.
- i A **pecháh** babyloni cím és kölcsönzó (Schrader : Die Keilinschr. u. d. A. T.^o 1903. 649. l.). Megfelel a *basa* fogalmának. (*Kecskeméthy* : Komm. 49. l.). *Meyer Ed.*

- rámutat, hogy már az exilium előtti időben átvették e szót. (Die Ensthehung...23.31-32.lk.).
- j* **Jöhósuá^c** jelentése: „*Jáhve segítség, v. üdvösség,*“ Egyik változata a gyakran szereplő, jelentésben azonos Jésua, Jézus neveknek. Szg.: *Ἰησοῦ*; Vg.: Jesu.
- k* **Jöhócadáq** jelentése: „*Jáhve igazság, igazságos.*“ Átírása ugyanazon elv szerint történik, mint Jósua-nál láttuk: Jócadáq.
- l* Az első vers szövegének **el-zórubbábel-től haggádól-ig** terjedő részét a magyarázók egy csoportja későbbi toldásnak tekinti az I: 12. v. és II: 2. v-ből, mivel szerintük itt nem a vezetőkhez, hanem a néphez beszél a próféta. Így *Sellin* (Komm. 451. l.), *Nowack* (Komm. 312-13. lk.). Tekintve azonban, hogy az összes kéziratok egyöntetűen nyújtják e szövegrészt is, hasonlóképpen a régi fordítások is, nincs semmi okunk az eredetiség kétségbevonására. De ugyanazon érv alapján, amivel ezt az állítást támogatják, az I: 12. v. és II: 2. vk-ből is törölni kellene ugyanezeket a szakvakat, mivel az azokhoz tartozó szakaszokban a leghatározottabban a nép áll előtérben, nem pedig a vezetők, amit azonban az említett magyarázók nem tesznek meg.
- m* **Égészen különös Duhm** véleménye, ki az első vers datálásának eredetiségét vonja kétségbe azzal az indoklással, hogy a 3. vers dátum nélkül egyszerűbb és eredetibb bevezetés, továbbá, hogy e dátum eltér az I: 15. v.-étől s így érthetetlen, hogy a nép a próféta beszéd hatása alatt felbuzdulva csak 3-4 hét múlva kezdi meg a munkát. Szerinte az I: 15. v. az eredeti helyes dátuma H. első beszédének (Anm. 107. l.). Abban az esetben, ha az egész könyvet s így e felíratot is H-től származónak gondolja *Duhm*, kétségtelenül igaza van. De, mint a magyarázat során kifejtettük, a könyv szerzője nem H. s így a felírat egészen eredeti, ha nem is H.-től származik, (C. I. b. III. a. b. c. IV. 2. a.) Egyébként pedig, mint magyarázatunk igazolja az I: 15.v-el kapcsolatban, mindkét dátum egészen logikus a maga helyén, összezavarásuk csak helytelen magyarázatból, félreértésből származhatott. Valószínűleg *Duhm*-al szemben hangsúlyozza *Nowack* igen erőteljesen, hogy az I. v., vagyis a felírat integráns alkotórésze a fejezetnek. (Komm. 312. l.).
- 2* A **Jáhveh cöbá'ót** (Szg. *κνριος παντοκρτωρ*, Vg *Dominus exercituum*) név eredetere, jelentésére és fogalmára vonatkozólag mind a mai napig nincs egységes állásfoglalás. Sőt nagyon is megoszlanak a vélemények. E helyen nem bocsátkozhatunk részletekbe és nem vállalkozhatunk a kérdés kimerítő tisztázására, de a magyarázat során mondottakra tekintettel rá kell mutatnunk néhány véleményre és adatra. A név I. Sám. I: 3.-ben jelenik meg először és előfordul a Sám. Kir. Krón. könyveiben, a Zsolt. könyvében, továbbá a próféta könyvekben (a héber kánon szerint), kivéve Ez: Jóél, Abd, és Jón. könyveit. Eredetét Izráel történetében keresi *König Ed.*, s rámutat arra, hogy Sámuel korától kezdve győzelmes harcokat vív Izráel s e győzelmeket Jáhve segítő, támogató hatalmának tulajdonítja. E segítség nyújtást, illetve nyerést örökítette meg a név. (Gesch. d. alttest. Relig.⁴ 1924. 331. l.) Ezt a véleményt képviseli *Bertholet* (Kulturgesch. Isr. 1919. 94. l.) s e felé hajlik *Kautzsch* is (*König*: Theol. ATs. ³/₄. Aufl. 1923. 152. l.). — Ástrál - mythológiai képzetekből származtatják *Wellhausen*, *Schwally*, *Marti*, *Westphal*, *Beer*, *Gressmann*, stb. (*Dr. Varga Zs.*: Az ókori keleti népek műv. tört. II. Pápa, 1918. 33-34. lk.). — Devanának, akik az istenfogalomból vezetik le, így pl. Jáhve demonikus harcias karakteréből (*Volz*, l. BVT. 561-62. lk.), vagy Jáhve természeti, illetőleg szellemerkölcsi karakterével hozzák kapcsolatba (*L. König*: Gesch. d. alttest. Rel.⁴ 332. és 218 19 lk., *Csekey S.*: Ámós próféta könyve. 1939. 92-93. lk.). — *Hehn* a babyloni *sar*, v. *bél kissati*) a mindenség királya v. ura) névvel hozza kapcsolatba (Die bibl. u. babyl. Gottesidee 1913. 251. l.) — *Cheyne* pedig **cöbá'ót** helyett **cib'ónít**-ot olvasva *Astarte*-val szeretné kapcsolatba hozni. A különböző felfogásoknak megfelelően módosul a **cöbá'ót** jelentése és tartalma is. Így jelenti a „harci démonok“-at (*Schwally*: Semitische Kriegsaltertümer. I. Heft. 1901. 5. l.), „Izráel seregei“-t (*Marti*: Gesch. d. isr. Rel.⁸ 1904. 139. l.), általában a harci seregeket, a kozmikus erőket, természeti (mythológikus) hatalmakat, a mennyei seregeket (csillagok, angyalok, stb.), vagy éppen minden teremtett hatalmat. Jelentés és tartalom nem mindig fedik egymást, néha ugyanazon jelentés mellett is igen nagy tartalmi eltéréseket találunk. Az kétségtelen, hogy a vélemények legtöbbje (*Cheyne* pl. egyáltalán nem) talál több kevesebb bizonyító adatot, de ugyanakkor egy sereg adatot kénytelen magyarázatlanul hagyni. A

név eddigi értelmezéseit, magyarázatait összefoglalta újabban *Gunkel* (RGG.² V. 2085-86, lk.) és *Eichrodt* (Theol. d. ATs. I. Leipzig, 1933. 94-95, lk.). — A név eredetét minden valószínűség szerint *Jáhve teremtfői működésében* kell keresnünk. A teremtés által tartozik hozzá és hatalma, feltétlen rendelkezése alá minden. Ezt a gondolatot fejezi ki ez a név s lényegében azért helyes a Szg. fordítása. Felfogásunk helyességét támogatja a Gen. II : 1. v., valamint az a tény, hogy a „mindenség Ura” fordítás mindenütt szövegbeillő és minden tekintetben megfelelő. Figyelemre méltó az is, hogy a prófétai korról jelenik meg a név (Sámuel) és használata főként a prófétáknál található, vagy a prófétákkal kapcsolatos még a történeti könyvekben is, akik pedig erősen hangsúlyozzák Jáhve teremtfői ténykedését és ennek alapján szuverénitását.

b Az **am** kollektív jelenlészű. Állítmánya **ámörú**, többes számú. Az Ósz. több helyén találunk hasonló szerkesztést (pl. Esd. IV : 4. v.), de gyakoribb az egyes számú állítmány (pl. És. VIII : 6. v.). (L. HGr. 145. §. b és c pontjait).

c A 2. v. legnehezebb része úgy nyelvi, mint szövegkritikai szempontból a **ló'** **'et-bó'** **'et** szakasz. A magyarázók általában lehetetlennek tartják e szerkezetet és különböző változásokkal igyekeznek a feltűnő mondatszerkesztést megjavítani. Főként a Szg. Vg. és S. fordításokra hivatkozva a nagyobb rész így javít: **ló'** **'attá bá'** **'et** (*Hitzig, Wellhausen, Marti*: Komm. 382. l. és KB. II 84. l. *Haller* Komm. 81. a *Nowack*: Komm 313-14, lk. *Sellin*: Komm. 450. l. *Robinson*: HAT, 199. l. Az **'attá** hé nélkül másutt is előfordul, a **bá** pedig így egyszerű gal perf. *Budde* ezt olvassa. *Oort* nyomán: **ló'** **'ód**: még nem (ZAW, 1906 10. l.), *Duhm* pedig egyszerűen törli az **'et bó'** szavakat (ZAW. 1911. 107. l.). Az előbbi, az *Oort—Budde* féle változtatás főlöszleges, mert, mint már *Nowack* rámutatott, a **ló'** magában foglalja a „még nem” jelentést, akárcsak a Gen. II : 5. v. Zsolt. CXXXIX : 16. v. stb. (Komm. 314 l.). Néhány Mass. kéziratban hiányzik a második **'et** szó. Ez alapon, de meg a Szg. ra hivatkozva elhagyja azt pl. *Kecskeméthy* (Komm. 49-50 lk.) s így olvas: **ló'** **bá'**. — Tekintve, hogy az értelmezést illetően nincs semmi kétség, sőt végeredményben ez teljesen egyöntetűnek mondható, az egész kérdés csak nyelvtani térre korlátozódik. Bármennyire feltűnő, vagy egyenesen „fonák” is e szókapcsolás, mégis a Mass. szöveget kell eredetinek tekintenünk, amint a kéziratok túlnyomó része is következetesen ragaszkodik ahhoz. Hogy az általános nyelvtani követelményekkel nem egyezik, az még nem ok az eredetiség elvitatására, vagy a korrekció alkalmazására. Inkább azt kell mondanunk, hogy különös nyelvi sajátossággal állunk szemben, ami éppen H.-nál nem is tartozik a lehetlenségek közé. *Alaktani* szempontból a **bó'** gal inf. absolutus, ami H.-nál elég gyakori. Ehhez az **'et** stat. constr.-ban kapcsolódik. A stat. abs.-ban álló inf. ilyen kapcsolása nem lehetetlen, mert genitivusban állhat, csak genitivushoz nem kapcsolódhatik. (HGr. 118. §. a.), — *Mondattani* szempontból **'et** alany, **bó'** pedig állítmány, verbum finitum folytatója s itt is azt helyettesíti. Ilyen mondatszerkesztés az Ósz. későbbi írtaiban elég gyakori. Az **'et** szó önmagában logikai szempontból határozatlan lévén, természetesen következik utána a közelebbi meghatározás, jelzés és pedig az alany (**'et**) megismérlésével: **'et-bét Jáhveh**. Ez egészen sajátos mondatszerkesztést más nyelvek nem adhatják vissza szószertint az önmaguk ellen vétés nélkül, innen van, hogy a Szg.-tól kezdve az összes fordítások saját nyelvtörvényeikhez alkalmazkodva az eredeti szöveggel szószertint nem egyező fordítást nyújtanak, anélkül azonban, hogy az eredeti értelmet és tartalmat a legcsekélyebb mértékben is megváltoztatnák.

d A **lőhibbánót** nif. inf. constr. **lő** praep.-val véghatározó, ill. véghatározó mellékmondat. (HGr. 114. §. g.). A nif. itt szenvedő jelentészű. A **bánáh** ige alapjelenése: „építeni.” Jelentheti az építés megkezdését éppúgy, mint az építés folytatását, vagy befejezését. De jelentheti az „újraépítést”-t is. Emellett lehetnek átvitt értelmű jelentései is. A gyök jelentésének tisztázása jelen alkalommal igen fontos. *Marti* ugyanis (*Wellhausen* nyomán) éppen e szó kapcsán azt állítja, hogy H. mit sem tud a templom alapkövének letételéről és a templomépítés megkezdéséről, mely közvetlenül a fogásból való visszatérés után történt s így H. és Esd. könyvének tudósításai között ellentét van. (Komm 382. l.) Ez az ellentét azonban csak látszólagos. A **bánáh** ige ugyanis a Deut. XIII : 17. v.-ben és És. XXV : 2. v.-ben „újraépítés”-t jelent valóban,

- de itt a felépítést, vagy megépítést jelenti, ami egyáltalán nem zárja ki a templom-építés egykori megkezdését, sőt inkább annak folytatására, befejezésére utal. (HB. 104. l. — *Kecskeméthy*: Komm. 50 l.). A vonatkozó történeti adatok között szintén nincs ellentét, *Meyer, Ed.*: Die Entstehung . . . 41. köv. lk.).
- 3 E verset többen törlik azzal az indoklással, hogy az összefüggést zavarja a 2. és 4. vk. között. (*Graetz* nyomán *Duhm*: ZAW. 1911. 107. l. *Marti*: KB. II. 85. l. *Nowack*: Komm. 314. l. *Sellin*: Komm. 450. l. *Robinson*: HAT. 198. l.), De vannak védelmezői is. (*Haller*: Komm. 81. l. *Kecskeméthy*: Komm. 50. l.) Hivatkozunk a szövegmagyarázatban elmondottakra.
- b Arra a véleményre, hogy e vers liturgikus célokat szolgáló *kiegészítés* volna, amiről említést tesz *Kecskeméthy* is, egyszerűen azt válaszoljuk, hogy ebben az esetben is magától a könyv írójától származik, de mindentől eltekintve is lényeges alkotórésze a könyvnek.
- c *Budde* szintén betoldásnak tartja a verset azzal az indoklással, hogy az interpolator határozottan el akarta választani egymástól a nép beszédét (2. v.) és Isten beszédét. (ZAW. 1906. 10. l.).
- 4 A *lákem* „*attem* az accentusok tanúsága szerint összetartoznak. Általános az a vélemény, hogy a személyes névmás a suffixum erőteljes kiemelésére szolgál. (HGr. 135. §. g)
- b A *szőfúním* qal szenv. part. többes hn. a *száfan* gyöktől. Alapjelentése: „befedni, betakarni, bevonni, contignare.” Az Ósz ben egy hely kivételével a házak, épületek belső falainak értékes, rendszerint cédrusfával, deszkával való bevonását jelenti. Tehát nemcsak a mennyezetre vonatkozik, hanem a lakás, a szoba egész belső díszítésére (V. ö. I. Kir. VI:9. v. VII:37. vk. Jer. XXII:4. v) Az értelem rövid, találó, határozott, az eredetinek mindenben megfelelő visszaadása lehetetlen. Innen van, hogy a fordítások elég változatosak. Szg. *κοιλοστάθμοις*, Vg. *laqueatis*, *Calvin*: *tabulatis*, *Luther*, *Nowack*, *Haller*, *Menge*: *getäfelten*, *Károli* 1590. szép, *C. Csipkés*: *fedett*, rev. *Károli* és *Káldi*, *Czeglédy*: *mennyezetes*, *Kámory*: *deszkázott*, *Imit*: *pallozott*, *Kecskeméthy*: *borított falakkal*, angol: *cieled*, francia: *lambrissées*, stb. A szószerintiség helyett tehát, — amely jelen esetben csak félreértést támaszthat az olvasóban, vagy helytelen fogalom alkotására ad okot — sokkal helyesebb értelmi szempontból fordítani s lehetőleg azt érzékeltetni, amit az eredeti szöveg ki akart fejezni. A próféta célja világos. Ki akarja hangsúlyozni azt a nagy ellentétet, ami a nemcsak megépített, de egyenesen díszesen megépített, pompával és kényelemmel ellátott magánházak és a romokban, felépítetlenül heverő templom között van. Fordításunkat ez a szempont magyarázza.
- c A *szőfúním* nem appositio a *bőbáttékem* mellett, mert akkor névelővel állana, hanem határozó. (HGr. 118. §. p) Megkísérelték ugyan az appositionnak vételt is oly módon, hogy a *bőbáttékem* suffixumát elhagyva *bőbáttím* ot olvastak (*Oort*, *Budde*: ZAW. 11. l. *Marti*: KB. II. 85. l. *Nowack*: Komm. 314. l. *Haller*: Komm. 81. l. *Robinson*: HAT. 198. l.). E változtatás fölösleges, mert a suff. elhagyása szintelenebbé teszi a mondatot.
- d *Ehrlich* a *szőfúním* helyett *cőfúním*-ot olvas, amit azonban semmi sem támogat. (*Sellin*: Komm. 452. l.).
- c A *bőbáttékem* szó itt nem „ház”-at jelent, hanem *szobát*, *lakószobát*, mert a házaknak nem a külső falait, hanem a belső, lakás részeit díszítették, bélelték értékes faanyaggal. A szó ilyen jelentése egyébként másutt is előfordul az Ósz.-ben.
- f A *cháréb* szó alapjelentése „feldúlt, elpusztított, romba döntött.” Mint melléknév is a szétdutság állapotát jelzi elsősorban, de helyes a „puszta, sivár” jelentés is. Itt a legerősebben juttatja kifejezésre a templom elhanyagolt állapotát szemben a fényűző magánlakásokkal, anélkül azonban, hogy kizárná a templomépítés korábbi megkezdését, ami ugyan végeredményben sem sokat változtathatott még annak idején sem a szétrombolt templom szomorú képén.
- 5 A *szímú lőbábkem* „*al-darkékem* képes kifejezést a fordítások részint szó- szerint, részint szabadon adják vissza. Szg.: *Τάξατε δὴ τὰς καρδίας ὑμῶν εἰς τὰς ὁδοὺς ὑμῶν*; Vg: *Ponite corda vestra super vias vestras*, *Calvin*: *Adiicite cor vestrum ad vias vestras*. *Károli*—*Szenci*: rev.-lan és rev. *Károli*: Gondoljátok meg jól a ti dolgai-

- tokat v. útaitokat ; rev. *Káldi*: Fontoljátok csak meg sorsotokat ; IMIT: Fordítsátok szíveiteket útjaitokra ; C. *Csipkés*: Tegyétek a ti szíveiteket a ti útaitokra ; *Czeglédy*: Gondoljátok meg jól, hogy eddig mint volt dolgotok ; *Menge*: Achtet wohl darauf, wie es euch bisher ergangen ist ; stb.
- 6 A **harbéh** híf. inf. abs. a **rábáh** gyóktól. Itt is, másutt is adverbiumként szerepel. Jelentése „sok”. Igen gyakran még a **mőód** „nagyon” szó is erősíti. (*HGr.* 75. §. ff. és 113. §. k). Több kéziratban szególlal: **harbeh**.
- b A **zóra^ctem** helyett *Budde* (ZAW 1906. 11. l.) **zára^c** olvasását javasolja. Véleményét azonban nem fogadták el a magyarázók. Az eredeti forma sokkal jobban megfelel az értelemnek.
- c A **hábé^o** híf. inf. abs. a **bó^o** ígétől. Ebben a formájában terminus technikus a termény behordására, betakarítására. (*Nowack*:Komm. 314. l).
- d Úgy a **hábé^o**, mint az **óákól**, **sátó** (a végén hé nélkül!) és **lábós** inf. abs. ok verbum finitumot helyettesítenek és a mondat elején álló **zóra^ctem**-hez kapcsolódnak. Az ilyen mondat szerkesztés a későbbi ósz.-i íratokban gyakori. (*HGr.* 113. §. z.). Hasonló gondolat olvasható a Lev. XXVI 26 v.-ben is.
- e A **szákar** íge nemcsak a szeszest italtól való megrészegedést jelenti, mint általában értelmezik, hanem az attól való felvidulást is. Gen. XLIII.34. v. En. én. V:1. v. „bis zur Fröhlichkeit trinken” (*HB.* 829. l.). Itt ebben az értelemben látszik leghelyesebbnek. *Kecskeméthy* fordítása: „meg nem elégszik.” (Komm. 51. l.).
- f A **vő^en löchóm ló** szerkesztése nehézkes. Az alapul szolgáló verbum finitum (**zóra^ctem**) többes 2. szem.-ű', tehát leghelyesebb az attól függő inf. abs.-okat is ugyanígy fordítani. Ez esetben azonban a **ló** suff.-os praep. nem illik az összefüggésbe. *Marti* úgy intézi el a kérdést, hogy az inf. okra tekintettel lehetségesnek tartja, hogy a **ló** a **lákem** helyett áll. (Komm. 382 83. lk.). Ennél azonban sokkal valószínűbb az, hogy határozatlan alanyu egyes 3. szem.-re kell gondolnunk s akkor megoldódik a praep. kérdése is. (*Kecskeméthy*: Komm. 51. l.). Kérdésbe tehető azonban még az is, hogy a praep. az öltözködőre, vagy pedig az öltözetre vonatkozik-e? Ha az utóbbira gondolunk, ami nem lehetetlenség, akkor eltűnik a szerkezeti nehézség. Szg.: *οὐκ ἐδραμάνθητε ἐν αὐτοῖς*. A **löchóm** több Mass. kéziratban plene írással, vagyis vávos chólemmel szerepel.
- g A **misztakkér** hitp. part. sg. hn. forma. Alanyt és állítmányt ugyanazon formájú part. fejezi ki. Alapjelentése „bérért szolgálni”, hitp.-ban „bért szerezni, bérért elszegődni.” Az állítmányul szolgáló part. helyett többen hitp. impf.-ot olvasnak: **jisztakkér** néhány Mass. kézirat alapján. (*André, Budde*: ZAW. 1906. 11. l. *Robinson* HAT. 198. l.). Ez a változtatás teljesen fölösleges, mert a part. szolgálhat állítmányul. Sőt a későbbi nyelvfejlődés éppen a part.-ot használja a jelen idő kifejezésére.
- h *André* a **cörór** II. jelentését választva így fordít: „átfürt kövecske”, amiből azután messzemenő következtetéseket von le a rabszolgasággal kapcsolatban. A rabszolgák megkülönböztetésül átfürt kövecskét viseltek volna nyakukban. Feltevését *Marti* is valószínűtlennek tartja. (Komm. 383. l.).
- 7 V. ö. 5. v. A vers második felét *Wellhausen* s az ő nyomán mások is törlik.
- a (*Budde*: ZAW. 1906. 11. l. *Nowack*:Komm. 315. l. *Sellin*:Komm. 450. l.).
- b Úgy a 7. v., mint a hozzá szorosan kapcsolódó 8. v.-t többen úgy tekintik, mint a szöveg logikai sorrendjének megzavarását, ezért e verseket másfelé próbálják elhelyezni. Az egyik felfogás, amelyet főként *Budde* képvisel, hogy e versek a 4. v. után helyezendők. Másik felfogás szerint e vk. a 11. v. után helyezendők. (*Nowack*:Komm. 314—15. lk. *Sellin*:Komm. 452.l.). *Robinson* a 7-b. verset helyezi a 9. v. elé (HAT. 198. l.). E változtatások, mint a magyarázat is igazolja, csak a meg nem értés következményei.
- c Az 5. v. nyomán kísérletet tettek arra is, hogy a vers elején hiányzó **vő^eattáh-t** pótolják. (L. *Robinson*: HAT. 198. l.). Erre sincs szükség.
- 8 A **vahabé^otem** helyett a Szg. ezt olvassa: *κόψατε*, némely kéziratban *κόψετε*, ami az eredeti szövegben így hangzanék: **úbéré^otem** „vágjatok”. Az eredeti szöveg szava tágabb értelmű.
- b A **vő^eerceh** kohortativusnak veendő, mert az értelemnek így sokkal inkább megfelel. Formáját tekintve ugyan lehet egyszerű indikativus is, amivel a kohorta-

- tivus összeesik a lámed-hé s igéknél. Egyszerű indikativusnak veszi *Kecskeméthy* (Komm. 52. l.), de kohortativusként fordítja mégis.
- c A kötib **ekkábed**-je helyett a gré **ekkábdáh**-t olvas, tehát kohortativust, ami arra vall, hogy az előtte álló ígét is annak vették. A nif. jelentése itt reflexiv és nem szenvedő, amint azt a magyarázat során megvilágítottuk. Többen az **ekkábed** formához ragaszkodnak (*Duhm*: ZAW. 1911. 109. l. *Kecskeméthy*: Komm. 52. l. *Sellin*: Komm. 451. l.) *Nowack* a **bó** suff.-os praep.-t az **ekkábed** után helyezi, mivel ő is ezt az olvasást tartja helyesebbnek. (Komm. 315. l.). Több *Mass.* kéziratban **vöikkábdáh** olvasható. Az Ósz.-ben Isten szentsége és dicsősége synonym fogalmak, Isten megmutathatja ezeket, de emberek nem adhatják neki. (V. ö. Ez. XXVIII: 22. v. és *Szele Miklós*: A szentség fogalma az Ósz.-ben, 24. l.).
- d *Marti* szerint e vers zavarja a 7. és 9. vk. közötti összefüggést, azért vagy a 4. v. után, vagy még inkább a 11. v. után kívánja helyezni. (KB, II. 85. l.).
- e *Ehrlich*-nek e versre épített azon véleményét, hogy a templom faalkotmány volt a II: 15. v. és Zak. IV: 7. v.-re hivatkozva megcáfolja és visszaútasítja már *Sellin* (Komm. 452. l.).
- 9 A **pánóh** (egy kéziratban vávos chólemmel hé nélkül) inf. abs. verbum finitum helyett áll. Jelen esetben sajátságos, hogy a mondat elején áll, míg a verbum finitum, amelyhez kapcsolódik utána következik, (**vahabétem**: HGr. 113. §. aa).
- b A **harbéh** szó helyett több kéziratban itt is **harbeh** áll szególlal, mint a 6. v.-ben.
- c A **vöhinnéh** helyett a Szg. S. és Tg. **vöhájáh**-t olvasnak. Ezek alapján többen változtatják is az eredeti szöveget. (*Wellhausen*, *Budde*: ZAW. 1906. 12. l. *Duhm*: ZAW. 1911. 109. l. *Marti*: KB. II. 85. l. *Nowack*: Komm. 315. l. *Sellin*: Komm. 453. l. *Robinson*: HAT. 198. l.). A változtatás azonban az élénkség rovására történik.
- d Nyelvtanilag egyes magyarázók lehetetlennek tartják a **vöhinnéh** lim^{at} szerkezetet és az előbbi változtatás mellett a **lő** praep.-t is törlik (*Nowack*: Komm. 315. l.). Az alany **harbéh**, viszont lim^{at} véghatározó, ami mellett méltán várnánk állítmányt — mondják (*Kecskeméthy*: Komm. 52. l.) Komoly figyelemre méltatva azonban az egész mondatot, nemcsak logikai szempontból, de nyelvtani szempontból, sem találunk olyan visszasságokat, amelyek szükségessé tennék a változtatást bármi tekintetben is. Hogy a **hájáh** létige hiányzik, az nem egyedül álló, sőt elég gyakori az Ósz.-ben. De annak nincs semmi akadálya, hogy a lim^{at}-ot tekintsük állítmánynak, amint az más nyelvekben pl. saját nyelvünkben is lehetséges. (*Balassa J.*: A magyar nyelv. 1909. 133. l.).
- e A **náfach**: „fújai, ráfújni“ ígét **bő** praep.-val *Wellhausen* ebben az értelemben veszi: „varázslással megrontani.“ (Reste arab. Heid.² 149. köv. lk.). E felfogást magáévá tette *Marti* (Komm. 383. l. KB. II. 85. l.), *Bauer*, L. (Mitteilungen u. Nachrichten des deutschen Palestina-Vereins. 1899. 9. l.), *Matthes* (ZAW. 1903. 123. l.), *Sellin* (Komm. 453. l.), *Robinson* (HAT. 199. l.). Hivatkoznak a mai palesztinai mohamedánok ama babonájára, hogy ha valaki ráfűgyöl a gabona szérűre, akkor éjjel eljön az ördög és a termés egy részét elviszi. Hogy a varázslás feltételezése és Jáhvéval való kapcsolatba hozatala mennyire a lehetlenségek közé tartozik — legalább is H.-nál — arra határozottan rámutatott már *Kecskeméthy*. (Komm. 5á. l.).
- f A **meh** kérdőnévmás helyett nyelvtani szabály szerint s az accentusra tekintettel **máh** formát várnánk. (HGr. 37. §. f. és *Beer*: Hebr. Gramm. I. 79. l.).
- g A **nő^{um}** szó főként prófétai beszédekben fordul elő s Jáhvé hangját, mondását, beszédét jelöli. Eredete, formája, jelentése még nem teljesen tisztázott. (HB. 477 l.). Régi, ősi gyök. Eredeti jelentése talán a susogás, vagy az artikulálatlan beszéd, (*Procksch*: ThWzNT. IV. 93. l.) *Haller* fordítása: „raunt Jahwe.“ (Komm. 81. l.).
- h Sok vitára és változtatásra adott alkalmat a **rácím^{is} löbétó** kifejezés. *Wellhausen* nyomán többen így változtatják a szöveget: **rócím^{is} böbétó**, „gyönyörködtök, ki ki a maga házában.“ *Kecskeméthy* (Komm. 53. l.), *Duhm* (ZAW. 1911. 109. l.), *Marti* (KB. II. 85. l.), *Haller* (Komm. 81-82. lk.). *Cheyne* korrekciója: **chárucím** „szorgalmasak“ (*L. Marti*: Komm. 384. l.). A változtatások minden jogos alepot nélkülöznek, sőt határozottan mondhatjuk, hogy csak az eredeti helyes értelelem megzavarását szolgálják. Legfeljebb a **bő** praep. használata jogosult a Szg. ill. Vg. alapján. De ez sem helyes. A gondolat, ami kifejezésre jut nem az, hogy házuk

érdekében futkosnak, szaladgálnak, viszont a templomért, Isten ügyéért egy lépést sem tesznek. Tehát a lő célhatározó.

10 Az *alékem* szó a Szg.-ban hiányzik. Ezért többen törlik. (*Wellhausen, Duhm: a ZAW, 1911, 109. 1. Marti: KB. II. 85. 1. Haller: Komm. 81. 1.*), viszont vannak, akik helyességét és szükségességét hangsúlyozzák (*Nowack: Komm. 315. 1. Kecskeméthy 53. 1.*). Nyelvtanilag nézve szükségesnek kell tartanunk, mert az előbbi versekben mondottak megokolása következik és pedig igen nyomatékosan. Az *al-kén* kifejezés magában alkalmas arra, hogy bevezesse a következmények levonását, de semmiképpen sem emeli ki a megokolását. Mert azt csakis okhatározóként foghatjuk fel: „ti miattatok.” Megkísérelték ugyan másként értelmezni: „ellenetek” (dat. *incommodi, Hitzig, C. Csipkés*), főként pedig „felettetek,” tehát helyhatározóként (Vg. *Calvin, Luther, Nowack, Menge, IMIT, Kecskeméthy, rev. Káldi*). Az előbbi esetben más szót várnánk, az utóbbi esetben pedig az a visszás helyzet keletkezik, hogy csak a közvetlen utána következő mondathoz tartozónak vehető, mert csak úgy nyújt helyes értelmet, de a továbbiakra nem vonatkoztatható. Már pedig ez szorosan kapcsolódik a 10. és 11. vk.-ben mondottak egészéhez. Logikailag nézve ugyanis könnyen meggyőződhetünk, hogy szinte az egész beszéd súlypontja éppen ezen a szón nyugszik. A templomépítés elhanyagolását, ennek kapcsán az áldás megszűnését, az általános nyomorúságot nem lehet semmi mellékkörülményre áthárítani, érette senki mást, legkevésbé Istenet okolni: mert mind ennek egyedül és kizárólagosan maga a nép az oka vezetőivel együtt. Ez a személyes vád képezi a beszéd élet és ennek volt döntő hatása vezetőkre és népre egyaránt.

b A *kálá'* igét (*kálóú,* és *káló'áh*) „megvonta, elzárta, tiltotta” jelentésben veszik a magyarázók s nyújtják a fordítások. Ennek következménye, hogy változtatásokat eszközölnek. Mivel a *kálá'* ige ilyen értelemben akkusativusszal áll, a *mittál* elől törlik a *min* praep.-t és suff.-ként utána helyezik a *mém.et*: *tallám*, hivatkozva *Zak. VIII: 12. v.-re*. Így *Wellhausen* nyomán *Marti* (Komm. 384. 1. KB. II, 85. 1.), *Nowack* (Komm. 315. 1.), *Kecskeméthy* (Komm. 53-54. lk.), *Sellin* (Komm. 453. 1.), *Wutz* pedig a harmat helyett „eső”-t olvas *Robinson: HAT, 198. 1.* Mindjárt eloszlanak az értelmezési nehézségek, ha a *kálá'* igét ebben a jelentésben is vesszük: „megszűnt, elmaradt.” Akkor éppen úgy állhat *min* praep.-val (privativ), mint akkus.-al. A Szg. is két igével fordít: *ἀνέξει* és *ὑποσιτελεῖται*.

c A *sámajim* szót névelővel szeretik ellátni (*hassámajim*) a következő párhuzamos mondatban levő *há'árec* mintájára. (L. az előbbi pontban említett magyarázókat *Wellhausen*-tól *Sellin*-ig). Az egységesítő nyelvtanilag sem szükséges, változatosságával pedig egyenesen előnyére szolgál a beszédnek. Hogy a Szg. s akár a mi fordításaink következetesen kiteszik a névelőt is, az megérthető onnan, hogy míg az Ősz-ben nem szükségképeni a névelő használata, addig e nyelvekben igen.

11 A 10. v. elején álló *alékem* e vershez is tartozik. Ezért,—bár az eredeti *a* szövegben nem ismétlődik — fordításunkban leghelyesebb azt megismételni minden félreértés elkerülése végett.

b A *chóréb* szó egyesek véleménye szerint szójáték a 9. v. - beli *cháréb*-al. (*Nowack: Komm. 315. 1. Kecskeméthy: Komm. 53. 1. Sellin: Komm. 453. 1.*). A Szg. így fordítja: *χομπαλαρ*. A szójáték alkalmazása H. - nál nehezen feltételezhető.

c A *dágán* szó jelentése minden valószínűség szerint általában „termény”, közlebről azonban koll. értelmében jelenti az összes „kalászos”-okat, a gabonát éppúgy, mint a búzát és árpát, valamint a bükkönyt, tönkölyt.

d Az *aser* szó előtt több mass. kézirat és fordítás nyomán betoldják a *kol*-szót. (*Marti: KB. II. 85. 1. Nowack: Komm. 315. 1. Haller: Komm. 81. 1. Sellin: Komm. 453. 1. Robinson: HAT. 198. 1.*). Az eredeti szöveg a betoldás nélkül is kifejezi ugyanazt az értelmet, „és amit csak terem a föld,” ezért a szöveg változtatástól eltekintünk.

12 IV. A prófécia hatása I:12-15, vk. A *kol-ső'érít há'am* kifejezést egyes magyarázók egyszerűen a nép többi — Zerubbábelén és Jósuán kívüli — részére értik. Ennek a helytelenségére alaposan rámutatott már *Keil* (Komm. 494. 1.). Mindemellett így fordítanak ma is a rev. *Károli, rev. Káldi, Czeglédy*. A Szg.: *πάντες οἱ κατάλοιποι τοῦ λαοῦ*; Vg. és *Calvin: omnes reliquiae populi*. Mellettünk szólnak *C. Csipkés*

- az IMIT, *Kecskeméthy* (Komm. 54. l.), *Marti* (KB. II. 85. l.), *Nowack* (Komm. 316. l.), *Sellin* (Komm. 453. l.), *Haller* (Komm. 82. l.), Egyébként v. ö. 14. v. II : 2. v. Zak, VIII : 6. v.
- b A **vö^cal** helyett többen **vö^el-t** olvasnak, vagy egyszerűen elhagyják az **c^al** szót, bár a kéziratok egyöntetűen **vö^cal-t** nyújtanak. *Wellhausen*, *Oort*, *Marti* (Komm. 384. l. KB. II. 85. l.), *Haller* (Komm. 82. l.), *Robinson* HAT. 198. l.). Az Ósz.-ben azonban másutt is előfordul az **al** praep. ilyen használata s helyesen mutat rá *Nowack* (Komm. 316. l.), hogy az **el** és **c^al** praep.-ök ilyen váltakozása a későbbi írásokban elég gyakori.
- c A **qól** szó nem egyszerű hangot, szót, hanem specialisan figyelmeztető szót jelent, úgy, hogy helyesebb *figyelmeztetés*-nek fordítani, mert ez hívebben tükrözteti az eredeti értelmet.
- d A második **elóhéhem** helyett a Szg. Vg. Tg. és S. fordításokra hivatkozva a magyarázók többsége **aléhem**-et olvas (=hozzájuk). Így *Kecskeméthy* (Komm. 54. l.), *Nowack* (Komm. 316. l.), *Haller* (Komm. 82. l.), *Marti* (Komm. 384. l.), *Sellin* (Komm. 450. l.), *Robinson* (HAT. 198. l.). A hivatkozás azonban igen rossz, mert a Szg. és a többi fordítások **elóhéhem** után olvassák az **aléhem** szót is, nem pedig ahelyett, aminthogy egy mass. kéziratban és több szövegkiadásban is így található Szg. : *καθότι εξαπέστειλεν αυτον κυριος ο θεος αυτων προς αυτοις*; Vg. : Sicut misit eum Dominus Deus eorum ad eos. A szabadabb fordításnak tudható be ennek az egyébként magától értetődő szónak a betoldása.
- e A **vajjirö^u** szó több mass. kéziratban egy jód-dal írva. *Sellin* egyébként a **vajjásúbú** (=negtétek) értelemben veszi. (Komm. 453. l.)
- 13 A verset, mint értelem zavarót a 12. és 14. vk között többen törlik, így a *Böhme*, *Robinson* (HAT. 198. l.), *Haller* (Komm. 82. l.), némelyek csak az első felét törlik *Nowack* (Komm. 316. l.), *Duhm*, *Marti* (KB. II. 86. l.). Vannak, akik kiemelve jelenlegi összefüggéséből az I : 15. v. után helyezik, mint *Nowack* (Komm. 317 l.), *Sellin* (Komm. 450. l.) és a következő beszédhez számítják. Minde variációk azonban csak a vers és az író meg nem értéséből származnak, amint arra már *Kecskeméthy* (Komm. 55. l.) részletesen rámutatott. A **mal^aak** és a **nábi^a** kifejezések nem ellentétes fogalmak, hogy egymást kizárják. *Sellin* a **mal^aak** jáhvéh szavakat törli. (Komm. 456. l.)
- b A **mal^aakút** szó csak itt fordul elő az Ósz. ben s sg. stat. constr.-ban áll. A Szg. jelentős kézírataiban hiányzik a hozzátartozó Jáhvéh szóval együtt. (*Rahlf's* kiadás s a vonatkozó jegyzet, II. köt. 543. l.) *Sellin* szerint az előtte álló **bö** praep. helyett **kö** praep. olvasandó a 12. v.-beli **ka^aaszer**-nek megfelelően. (Komm. 456. l.)
- c Az **anⁱ it^tökem** kifejezés *Sellin* szerint : „veletek leszek” s áldáshirdetés a próféta részéről az alapkö letétele alkalmából. (Komm. 456. l.)
- 14 A rövidebb **salti^el** helyett több mass. kézirat a teljes **sö^alti^el-t** nyújtja, mint a az I : 12. v.-ben is.
- b A **zerubbábel** szó több mass. kéziratban **váv-val**, illetve **súreq-vel** áll, mint azt más helyeken is találjuk (I : 1. v. 12. v.).
- 15 E vers elhelyezése igen sok vitára adott alkalmat. A Mass. szöveg és a Szg. a az I : 15. v.-eként tünteti fel, míg a Vg. a II. fejezethez vonja és annak első verseként tekinti. A Vg. beosztását követi *Calvin* is (CR. LXXII. 98. l.). Ezek alapján a magyarázók a vélemények egész sorozatát képviselik.
- b A legáltalánosabb felfogás, ami a *Kittel* féle kritikai kiadásban is kifejezésre jut, hogy a vers első fele (a **bassissi**-ig) a 15. v.-hez, második fele ellenben a II : 1. v.-hez tartozik. *Haller* (Komm. 82-83. lk.).
- c *Marti* szerint későbbi interpolatio az egész vers, nyelvtanilag indokolatlan, éppen ezért törleendő, (Komm. 385. l. KB. II. 86. l.).
- d *Duhm* szerint valamikor ez volt az első vers felírata s később valami módon ide került, az első verset pedig pótolták. Így állott elő a kétféle datálás, ami érthetlenné teszi a beszéd elhangzása, a felbuzdulás és a munkába kezdés közötti 24 napos időközt. (ZAW. 1911. 108. l.)
- e Erőteljesebben képviselt álláspont, hogy e dátum eredetileg más összefüggésben állott. Így *Klostermann* szerint Zak, VIII : 9-13. vk. dátuma volt eredetileg.

- (Gesch. d. Volkes Isr. 123. l.). *Rothstein* érdekes felfedezése, hogy e dátum a templom alapkö letételének dátuma s ha a II: 15-19. vk.-t helyezzük utána, nagyszerű értelmi összefüggést nyerünk, ami ez utóbbi szakasz számos homályos kérdését eloszlatja. Véleményének külön tanulmányban adott kifejezést. (Juden u Samaritaner. 1903). *Sellin* nagy örömmel üdvözölte e felfedezést s magáévá tette. (Komm. 453-55. lk). E hypothezis alapján áll *Nowack* (Komm. 316. l.), továbbá a könyv egyik legújabb magyarázója *Robinson* is (HAT. 200. l.) Érveiket majd a II: 15-19. vk. tárgyalása kapcsán tesszük részletes vizsgálat tárgyává.
- f A fentebbi álláspontokkal függenek össze a versben eszközölt szövegváltoztatások. Így a **bőjóm** helyett **mijjóm**-ot olvasnak *Budde* (ZAW. 1906. 13. l.), *Haller* (Komm. 82 l. l.), *Marti* (KB. II, 86. l.).
- g A **hassissi** szót mint fölöslegest törlik *Budde* (ZAW. 1906. 13. l.) *Sellin* (Komm. 455. l.), aki egyébként a **hassissi** szót tartaná helyesnek, *Robinson* (HAT. 198. l.).
- h *Sellin* szerint a parallel helyek nyomán a 15. v. után ilyen szöveg állhatott eredetileg: „es kamen Serubbabel usw. und legten den Grund zum Tempel Jahwes.“ (Komm. 456. l.) *Robinson* pedig ezt a szöveget toldja be: „**vajöhi döbar-jáhvéh böjad chaggaj hannábí ʔel zörubbábel...**“ úgy, hogy a vers teljes szövege így alakul: Am vierundzwanzigsten Tage des Monats ʔo erging das Wort Jahwes durch den Propheten Haggai an Serubbabel, den Sohn des Schealtiel, den Regierungskommissar für Juda, und an Josua, den Sohn des Jehozadak, den Hohepriester, und an den ganzen Rest des Volkes also:“ (HAT. 198. l.).
- 1 V. Haggeus második próféciájá. II: 1-9. vk. A **bőjad** helyett ʔel-t olvasnak a többen. Így *Marti* (KB. II. 86. l.), *Nowack* (Komm. 318. l.), *Sellin* (Komm. 460. l.). Az előbbi szerint az uniformizáló törekvés eredménye a **bőjad**. A Szg. *ἐν χειρὶ*, Vg. in manu.
- b A vers végén álló **lé,mór** szót törli *Robinson* (HAT. 200. l.).
- c A datálás hiányosnak látszik, amennyiben az év jelölése és az uralkodó neve elmarad. Ez azonban szinte természetesnek vehető az előbbi vers után, mely teljes dátumot tartalmaz. Már pedig itt ugyanazon esztendő és ugyanazon uralkodó értendő.
- d A dátum a sátoros ünnep utolsó előtti napja, *Wellhausen* nyomatékosan kiemeli, hogy ez igen nagy ünnep volt és a próféta még sem említi, még csak célzást sem tesz rá. (L. *Marti*: Komm. 385. l.) *Kecskeméthy* helyesen jegyzi meg, hogy a prófétát nem az ünnep érdekelte, hanem a templomépítés. (Komm. 57. l.). Tekintve, hogy e vers nem is a prófétától, hanem a könyv írójától származik, egészen természetesnek tartjuk, hogy nem is emeli ki az ünnepet, mert azt úgyszólván azonnal tudta minden olvasója, már akikre az író számított.
- 2 Az ʔemor-ná szavakat *Robinson* törli (HAT. 200. l.), így az I: 1. v. mintájára alakítja a felíratot. *Budde* is azon a véleményen van, hogy a **bőjad** helyett ʔel olvasandó, vagy pedig az első vers végéről a **lé,mór**, a 2. v. elejéről pedig az ʔemor-ná szavak törlendők.
- b A Szg. és S. a **ső'érít** elé olvassa a **kol**-szót itt is az I: 12. 14. vk. mintájára s e javítást általában a magyarázók is eszközlik. *Haller* (Komm. 83. l.), *Nowack* (Komm. 318. l.), *Marti* (KB. II. 86. l.), *Sellin* (Kom. 460. l.), *Robinson* (HAT. 200. l.).
- 3 A **hannis'ár** nif. part. sg. hn. névelővel. Állítmány a **mí** mellett. Eredeti jelentése: megmaradt. Itt a még életben maradt, életben levő idős emberekre vonatkozik. A nif. jelentése itt összeesik a qal jelentésével, lévén az intranszitiv ige. (HGr. 51. §. f.). A Szg. nem fordítja, mivel úgyszólván helyes és teljes értelmet nyújt fordítása: *Τὴς ἔξ ὕμῶν*. A Cod. Sin.-ban a corrector pótolta: *περικλειθεῖς*.
- b A kérdés azt igazolja, hogy még voltak többen, akik az első templomot látták. *Ewald* helyesen úgy magyarázza, hogy H. is ezek közé tartozott. Ám a magyarázók egyrésze ennek ellene mond. (*Cornill*: Einl.⁷ 209. l. — *Marti*: Komm. 385. l.).
- c A **habbajit hazzeh** elvont értelemben. Kultikus és jogi szempontból tehát lényegileg a második templom nem különbözik az elsőtől, csak külső formáját tekintve. (L. *Kecskeméthy*: Komm. 57. l. rev. *Káldi*: III. köt. 795. l.).
- d A **kámóhú ... kö'ajin**-ban szereplő praep-ók jelentése ilyen kapcsolatban: olyan ... mint. (V. ö. HGr. 161. §. c.).

- 4 A **hakkóhén haggádól** névelővel ellátva vocativus. (HGr. 126. §. e.).
- b Az **am há,árec** az ország lakosait, népét jelöli. *Rothstein* szerint ugyan e kifejezés term. techn. s jelöli a **böné haggóláh**-val szemben az akkori Palesztina fogását nem járt lakóit, kik ellenséges indulattal viseltettek amazokkal szemben, tisztátalanok voltak a pogányokkal való keveredés folytán s a templomépítésből is kizárattak, tehát végeredményben a samaritanusokat. (Juden u. Samaritaner. 24. 1.). E hely azonban semmiféle ilyen következtetésre nem ad alapot. Érti ezt maga *Rothstein* is s felteszi a kérdést, hogy nem kellene-e itt is az I: 12. v. és II: 2. v. mintájára s **sőérit** szót beilleszteni? (8. 1.). *Pataky Arnold* magyarázata szerint a „föld népe” fordítandó s az alsóbb néposztályt jelöli. (Rev. *Káldi* kiadás III. köt. 795. 1.).
- 5 E vers egyike a legváltozatosabban értelmezetteknek. A fő nehézséget az **et-haddábár**, ill. annak praep.-ja okozza. Az újabb magyarázók jórésze aztán úgy oldja meg a kérdést, hogy a vers első felét interpolationnak minősíti és törli. Erre elsősorban a Szg. nyújt alapot, mely szintén elhagyja a vers első részét. Oka minden valószínűség szerint, — amire már *Kecskeméthy* is rámutatott (Komm. 59. 1.) — a szöveg meg nem értése. Az összes mass. kéziratok tartalmazzák. Törlik: *Wellhausen*, *Budde* (ZAW. 1906. 13. 1.), *Duhm* (ZAW. 1911. 109. 1.), *Marti* (KB. II. 86. 1.), *Nowack* (Komm. 318-19. lk.), *Sellin* (Komm. 460. 1.), *Haller* (Komm. 83. 1.), *Robinson* (HAT. 200. 1.).
- b Az **et-et** nota acc.-nak véve, az előző versbeli **aszú** ige tárgyának tekintik az **et-haddábár**-t. Így *Aben Esra*, *Kimchi D.*, rev. *Károli*.
- c Vannak, akik acc.-nak véve ugyan, valami más ígét pótolnak a szövegbe, vagy **zikrú** (emlékezettek), így *Ewald*, *Hengstenberg*, vagy az **aqúm** ígét, így *Duhm*, *Menge*.
- d Legtöbben a mód és mérték acc.-ának veszik: „szerint.” Így *Luther*, *Calvin* (CR. LXXII. 98. 1.), *Károli*, *C. Csipkés*. IMIT. rev. *Káldi*, *Czeglédy*.
- e *Keil* szerint (Komm. 498. 1.) a **haddábár** a **rúchi**-val párhuzamosan alany, közös állítmány az **ómedet**, az **et** pedig egyszerűen a kapcsolás feltüntetője s a quoad értelemben veendő.
- f Az **et-t** praep.-nak veszi (-val) *Kecskeméthy* (Komm. 58. 1.), aki visszautasítja *Keil* azon érvelését, hogy ez esetben az **ittökem** helyett **immákem**-nek kellene állani. Egyébként *Kecskeméthy* érezte meg legjobban a magyarázók között a leghelyesebb értelmet, ha egyes vonatkozásokban nem is találja meg a helyes kapcsolatokat.
- g Megemlítjük még *Robinson* véleményét (HAT. 200.1.), aki a törlés ellenére is foglalkozik a mondattal s az **et-haddábár** helyett ezt a változtatást javasolja: **z,ót habbörít** (=ez az a szövetség).
- h Az „ige” alatt *Kecskeméthy* az u. n. **söma^c jisrá^cél-t** szeretné érteni (Deut. VI: 1. köv. vk.), de megemlíti *Koehler* véleményét is, hogy bármely olyan ígére gondolhatott itt H., mely az Egyiptomból való szabadulással kapcsolatos. Ex. XIX: 5. köv. vk. Deut. VII: 6. v.). (Komm. 58. 1.).
- i Az **amad** ige a **qúm** ige értelmében és helyett áll, ami a későbbi nyelvhasználatban elég gyakori. (*Keil*: Komm. 498. 1.). Az **ómedet** több mass. kéziratban és kiadásban plene írva.
- j A **bötökökem** helyett néhány mass. kézirat **bötökakem**-t olvas tehát sövä helyett chátéf patachot.
- 6 Az **ód achat mö^cat hí^c** kifejezést a magyarázók általában érthetetlennek tartják, ezért különböző változtatásokat eszközölnek. Hivatkoznak elsősorban Szg.-ra, mely a kifejezés második részét egyszerűen elhagyva így fordít: *Ἐν ἑπαξ*. E fordítást átveszi *Robinson* (HAT. 200. 1.).
- b Inkább *Wellhausen* véleménye az irányadó, aki szerint a mass. szöveg két olvasási formát olvaszott egybe s így keletkezett a jelenlegi szöveg. Az egyik a Szg. szövege, a másik pedig: **ód mö^cat hí^c**. Ez utóbbinak megfelelően az **achat**-t törlik *Smend*, *Nowack* (Komm. 319. 1.), *Haller* (Komm. 84. 1.), *Marti* (KB. II. 86. 1.), *Sellin* (Komm. 461. 1.). Természetes, hogy ez esetben az egész szöveg más értelmezést nyer.
- c *Keil* (Komm. 499. 1.) és *Kecskeméthy* (Komm. 60. 1.), szerint a **mö^cat hí^c** az **achat**-hoz tartozó közbevetett mondat. Így tordít *Menge* is.

- d A Vg. fordítása : „Adhuc unum modicum est,” amikor is az *achar* melléknév a *mō'at* mellett. Ennek lehetlenségére rámutat már *Keil* (Komm. 499. l.) és *Kecskeméthy* is (Komm. 59. l.). Ennek alapján fordítanak *Luther*, *Calvin* (adhuc unum modicum hoc), *Károli*, *C. Csipkés*. IMIT. rev. *Károli*, *Czeglédy*.
- 7 A vers súlypontja a *chemdat* szón van, melynek háromféle fordítása és értelmezése áll egymással szemben. Az eredeti szöveg szerint a *chemdat* coll. értelmű, ezért áll utána többes számú állítmány. (*Keil* : Komm. 501. l.) Jelenti a népek kívánatos javait, drágaságait, arany-ezüst kincseit. A szövegbe csakis ez az értelmezés illik.
- b A Szg. fordítása : *τὰ ἐκλεκτὰ πάντων τῶν ἐθνῶν*, amit az újabb magyarázók egyszerűen a *chemdáh* szó többes számának *chamudót*-nak tekintenek. De minden bizonnyal ezen a fordításon alapszik egyes régebbi (*Mopsvestiai Theodor*) és újabb magyarázó (*Hitzig*) azon felfogása, hogy a *chemdáh* szót a *mibchár* szó synonymiának tekintve a népek legiobbjaira, tehát kiválasztottaira gondoltak. (V. ö. És. XXII : 7. v.) A *Károli*—*Szenci* fordítás (1608) lapszéli jegyzetében olvassuk ezzel kapcsolatban : „Jóllehet így is fordítyák megindítom az pogányokat, hogy azoc közzül a választottac eljöjjenec.” (220. l.)
- c A legelterjedtebb, régi keresztyén magyarázóknál különösen a Vg. fordítása és értelmezése : „Et veniet desideratus cunctis gentibus,” vagyis a messiás személyére gondolt a fordító, lévén ő az összes népek *kívánsága*, *várakozása*. Hogy e fordítás igen erőszakolt, mutatja a többes számú állítmánynak egyes számba helyezése, továbbá, hogy az egész erősen kirí az összefüggésből. A messiás ilyen jelölése az Ösz.-ben nem is használatos. (L. *Nowack* : Komm. 319. l.) *Pataky Arnold* arra hivatkozik, hogy *Hieronymus* a Gen. XLIX : 10. v.-t tartotta szem előtt, ahol a Vg. fordítása a messiásra vonatkoztatva : „et ipse erit expectatio gentium.” (Rev. *Káldi* fordítás magyarázata III. köt. 795. l.) Ugyanott ő is elismeri, hogy az eredeti szöveget erősíti az összefüggés. *Luther* eredeti fordítása : „der Trost aller Heiden” (*Keil* : Komm. 501. l.), *Calvin* fordítása : „et veniet desiderium omnium gentium” (CR. LXXII:103.1). A messiásra gondol *Károli* és *C. Csipkés* is.
- d A *kábód* szót éppen az előbbi értelmezés hatása alatt több régi magyarázó a *kőbód-jáhvéh*-val azonosította (*Keil* Komm. 502. l.). Pedig nyilvánvaló, hogy a templom külső pompájára vonatkozik. Így értelmezi *Sellin* is. (Komm. 461. l.)
- e *Böhme* az egyik *gőjim* helyett *ammim*-ot olvas. (*Marti* : Komm. 386. l.). Ezzel kifejezésre juttatja, hogy e szavak synonim fogalmat fejeznek ki.
- 8 A *nō'um* helyett néhány mass. kézirat és egy kiadás *amar*-t olvas.
- 9 A vers első felét a 3. v. re tekintettel rendszerint úgy szeretik fordítani, hogy a „nagyobb lesz e templom utolsó dicsősége az elsőnél”, ami azonban fölösleges uniformizálás és nyelvtanilag sem helyes. (*Keil* : 502 l., *Kecskeméthy* : Komm. 60. l., *Nowack* : Komm. 320. l., *Marti* : KB. II. 86. l., *Haller* : Komm. 60. l. stb). Így fordít *Menge* is.
- b A magyarázók másik csoportja megmarad a nyelvtani összefüggés mellett s első és második templomot fordít, ami a lényegben mit sem változtat. *Calvin*, *Károli*, *C. Csipkés*, rev. *Károli* és *Káldi*, *Czeglédy*).
- c A *háacharón* szószerint *utóbbi*-t, *későbbi*-t jelent. Az értelmet azonban sokkal jobban kifejezi nyelvünkön, ha *második*-nak fordítjuk. A rev. *Káldi* fordítás a Vg. alapján így fordít : *új*.
- d A *bammáqóm hazzeh* a magyarázók szerint nem a templomra vonatkozik, hanem Jeruzsálemre s azt a gondolatot fejezi ki, hogy míg az egész világ háborog és hadakozik, addig itt békeség uralkodik. *Keil* : Komm. 502. l., *Nowack* : Komm. 320. l., *Kecskeméthy* : Komm. 60. l.)
- e Az előbbi értelmezést vallók természetesen kénytelenek a *sálóm*-ot is külső békeségnek tekinteni, ami aztán *Keil* szerint teljességében majd úgyis magában foglalja a belső, lelki békeséget is (Komm. 502. l.). Vannak azonban, akik szigorúan belső, lelki békeségre gondolnak, mint pl. *Calvin* is. Ez azonban szorosan összefügg a 7. v.-beli értelmezésével, ahol nem külső harcokra, mozgalmakra gondol, hanem Istennek csodálatos, természetfeletti tényére, amivel a választottakat összegyűjti. (CR. LXXII. 104. l.). Tehát ő egészen úsz.-i értelmezést ad a helynek.

- f A Szg. a verset megtoldja a következőkkel: *καὶ εὐρήνην ψυχῆς εἰς περιστολήσιν παντὶ τῷ κλιζοντι τοῦ ἀναστῆσαι τὸν ναδὸν τοῦτον*: Wellhausen héber fordítása szerint: **vösálvat nefes löchajjót kol-hajšzöd löqómém hahékál hazzeh**. Sellin szerint (Die Entstehung . . . II. köt. 46. l.) a **sálóm** szó magyarázata és Esd. IX: 9. v.-ből vett glossza.
- 10 VI. Haggeus harmadik próféciája. II: 10-19. v. A böjad helyett számos a mass. kézirat és kiadás vel t olvas. Ugyanígy a Szg. és Vg. is. Ezek alapján változtatnak Calvin (CR, LXXII. 108. l.), Nowack (Komm. 320. l.), Marti (KB. II. 86. l.), Haller (Komm. 85. l.), Sellin (Komm. 463. l.)
- b A hónap és nap szavak itt hiányoznak, egyszerűen csak a számnevek jelzik azokat. Az eredetiben így is érthetőek és szabályszerűek, a fordításban azonban helyesebbnek látszik kitenni azokat, annyival inkább, mert értelem szerint szorosan hozzátartoznak a számnevekhez.
- 11 Az előbbi vers után e vers bevezetését, a **káb** **sámar jáhvéh cöbábót**-ot fölöslegesen tartják többen, arra hivatkozva, hogy ott már ugyanez egyszer elmondott. Ezért aztán törlik, mint Marti (Komm. 387. l. KB. II. 86. l.), Budde (ZAW. 14. l. 1906.), Nowack (Komm. 320. l.), Robinson (HAT. 200. l.). A dolog egyszerű magyarázata, hogy e vers eleje a prófétai beszédhez tartozik szorosan, míg a 10. v. a könyv írójától származik, aki sematikusan, a dátum és új bevezetés kedvéért nyújtja a verset. Tehát mindkettő eredeti.
- b A **tóráh** névelő nélkül Marti szerint Weisung (Komm. 387. l.). A magyarázók általában a szóbeli szabályt, törvényt, tanítást értik alatta. Fordítása különböző. Szg. *νόμον*, Vg. *legem*, Calvin: *de lege*, C. Csipkés: *törvény*, IMIT: *tan. rev. Káldi: felvilágosítás*, Kámory: *törvénykérdés*.
- c Hogy miért nem a főpaphoz intéz kérdést a próféta, hanem a papokhoz, azt Marti úgy magyarázza (Komm. 387. l.), hogy a papok kollégiumot alkottak s ezek feje volt a főpap, mint primus inter pares. Viszont Sellin (Komm. 463. l.) azt következteti ebből, hogy a főpap a samaritánusok miatt távol maradt a templomépítéstől s vele együtt a papság egyrésze is. A papság másik része azonban ezeket sem akarta kizárni az építésből s így egyetértettek a prófétával. Ezekhez fordul kérdésével H. Ha ez igaz volna, — aminek egyébként ellene mond az egész könyv — akkor H. már az első beszéd után sem biztatgatta volna a főpapot, s mivel a fogságból visszatértek jórésze pap és lévita volt, ellenkező vélemény esetén szóhoz sem engedték volna jutni H.-t akinek prófétai küldetését így is kétségbevonta a nép egyrésze. A samaritánusok csatlakozása és kizárása nem H. alatt történt. Végül pedig, ha itt egyáltalán szó volna a samaritánusokról, akkor maga a próféta is ellenük szólt volna, mert akkor őket bélyegezte volna tisztátalanoknak, amint Rothstein állítja (Juden u. Samaritaner.) és Sellin is helyesli s akkor nem a papokat, hanem a főpapot kérdezi meg a próféta, aki javára dönt feltétlenül. A tóra-adás egyszerűen nem a főpap kizárólagos joga, hanem általában papi kötelesség.
- d Mint érdekességet említjük meg, hogy a vizsolyi bibliában és az 1608. évi kiadásban a 10. v. után a 12. számozása következik, a 11-t egyszerűen kiugrották. Az 1612. évi kiadásban pedig a 13. vers jelzése hiányzik. Így aztán a fejezet ettől kezdve megegyezik a Vg. számozásával.
- 12 A **hén** aram szó a héber **im** feltételes kötőszó helyett. (Kautzsch: *Aramäis-a men im AT. 26. köv. l.*). Nem bizonyít későbbi eredet mellett.
- b André poétikus résznek tartja a tóra-kérdést, nem pedig valóságos, megtörtént eseménynek. Marti határozottan megcáfolta e vélekedést (Komm. 387. l.), amit Sellin is helyesel (Komm. 464. l.).
- c A **qódes** szó főnév (szentség), de itt a stat. const. kapcsolatban mint nomen rectum melléknévi jelentéssel bír. (szent).
- d A **semen** szó helyett több mass. kéziratban **hassemen** olvasható, tehát névelővel ellátva.
- e André szerint feltűnő a nyelvhasználat, hogy míg az I: 11. v.-ben az olaj jelölésére **jichar** szót használja a próféta, addig itt **semen** szerepel; **tírós** helyett pedig **jajin**. Mint látni fogjuk a 19. v. kapcsán, ebben is egy okot lát arra, hogy e beszédet elvitassa H.-tól. (Marti: Komm. 386-88. lk.), Kecskeméthy (Komm. 63. l.)

helyesen mutat rá arra, hogy itt háztartási cikkekről van szó, míg az I : 11. v.-ben általában terményekről.

13 A *tömé*² *nefes* kifejezést általában úgy értelmezik, hogy az a *tömé*²-*nefes* a *mét* helyett áll s e tekintetben hivatkoznak a Num. V : 2. v. VI : 6. v. Lev. XXII : 4. v. XXI : 11. v. Num. IX : 10. v. és más hasonló helyekre. Így *Marti* (Komm. 388. l. KB. II. 86. l.), *Keil* (Komm. 509. l.), *Nowack* (Komm. 321. l.), *Haller* (Komm. 85. l.), *Rothstein* (Jud. u. Sam. 35. l.), *Kecskeméthy* (Komm. 63. l.), *Duhm* (ZAW. 1911. 110. l.), *Sellin* (Komm. 464. l.), *Robinson* (HAT. 202. l.), *Baudissin* (RE³. VI. 13. l.), *Kámory*, IMIT, rev. *Károli* és *Káldi*, *Czeglédy*, *Menge*. Ez a felfogás és fordítás azonban helytelen. Mert először is semmi jogunk nincs arra, hogy a szöveget megpótoljuk és megváltoztassuk, különösen amikor egészen helyes értelmet ad így is. A *nefes* szó jelentése ilyen kapcsolatban : „valaki.” És ez a jelentése a hivatkozott helyeken is, ha nincs mellette a *mét* szó. Az értelmi kiegészítés talán helyes és megengedhető volna, ha csak a holttest, általában a hulla tenne tisztátalaná. Amde a tisztátalanságnak (kultikus értelemben) igen sok faja van. Így tisztátalan volt a *poklos* (Lev. XIII. fej.), tisztátalan volt a gyermekágyas asszony (Lev. XII. fej.), tisztátalan volt a magfolyós férfi (Lev. XV. fej.), stb. Érintkezés útján ezek is éppúgy fertőztek, mint a halottal érintkezettek. (Lev. XV:4-12. vk.) Helyesen mutatott rá már *Calvin* a fenti értelmezés és fordítás helytelenségére (CR. LXXII. 108. 111. lk.). Másrészt a Szg. *ἐπὶ ψυχῆ* és a Vg. in anima fordítása sem helyes, mert a *nefes* első jelentését (lélek) veszi az egyébként igen sok jelentése közül (lélekzet, lehelet, illat. élőlény), úgy, hogy fordításuk nyomán erkölcsi tisztátalanságra kellene gondolnunk, már pedig itt félreérthetetlenül kultikus tisztátalanságra gondolt a próféta. A kifejezés egyébként a genitívus epexegeticusok csoportjába tartozik (HGr. 128. §. y. *Aisleitner József* : Héber nyelvtan : Bpest, 1932. 445.)

b Az *élieh* többes szám mellett a *jitmá*² egyes számú, amit az összefüggés magyaráz meg. Egyszerre csak egy dologra gondolt a próféta s arra vonatkozik az állítmány.

14 Az *am* és a *gój* kifejezések hasonló jelentésben állanak, (*Keil* : Komm. 509. l.) *Kecskeméthy* : Komm. 64. l.). *Rothstein* különbséget tesz a két szó között s *am* helyeit *am háárec*-et szeretne olvasni, akik alatt a samaritánusokat érti. (Jud. u. Sam. 34. l. s. köv.). A dolog erőszakolt volta kitészik onnan, hogy H. a II : 14.-ben használja az *am háárec* kifejezést és éppen nem a samaritánusokra érti, sem más idegen népre, hanem Júda népére. Egyébként teljesen *Rothstein* véleményét vallja *Nowack* (Komm. 321. l.) és *Sellin* is (Komm. 464. l.). *Böhme* a *háám hazeh* törlesztél tesz kísérletet, amit azonban még *Marti* sem fogad el. (Komm. 388. l.)

b A *jaqribú* (hif. *qárab*-tól) első jelentése : közelvisz, egyébként az áldozat bemutatásának term. technikusa. *Ehrlich* intransitív jelentésűnek veszi (und wohin sie treten:l. *Sellin* : Komm. 464. l.), *Schaeder* pedig *jqrobú*-t olvas. (L. *Robinson* : HAT. 202. l.).

c A *sám* szó csakis a szükség oltárra mutathat, mivel más áldozati hely nem is volt.

d A Szg. a vers végén a következő szöveget toldja be : *ἐνεκεν τῶν λημμάτων αὐτῶν τῶν ὀρθρινῶν, ὀδνηθήσονται ἀπὸ προσώπου πόνων αὐτῶν. Καὶ ἐμισεῖτε ἐν πύλαις ἐλέγχοντας* Az utolsó mondat Am. V : 10. v.-ből való. *Wellhausen* változtatásokkal fordítja. Összhangzó megállapítás a magyarázók részéről, hogy későbbi glossza az egész.

15 A mondatkezdő *vő* váv adversatívum, amit igazol az egész szakasz értelme.

b A *vámáöláh* szó terjedelmes magyarázatokra készítette a könyv feldolgozóit s mind a mai napig egészen ellentétes fordítások alapjául szolgál, amennyiben egyesek a múltra, mások a jövőre vonatkoztatják. Az u sz.-ben található kapcsolatai mindennél azt igazolják, hogy a nyelvhasználat a „felfelé, tovább” jelentésben alkalmazza, tehát idői jelölésnél, így itt is csak a jövőre vonatkozhatnak és semmiképpen sem a múltra. A magyarázókat az zavarja, hogy e kifejezés a köv. versek tartalma között értelmi ellentétet látnak, ami pedig nincs. Tekintve, hogy a 18. v.-ben is előfordul, helyesebben ismétlődik az egész mondat, ahol pedig már más az értelmi összefüggés és inkább a jövőre lehet gondolni, vannak, akik itt a múltra, ott pedig a jövőre vonatkoztatják ami végeredményben képtelenség. Mindkét helyen a múltra vonat-

- koztatják a *Károli* fordítások, az IMIT, *Kámory*. E helyen a mültra, a 18. v.-ben a jövőre vonatkoztatják *Procksch* (L. *Sellin* : Komm. 456. l.) *Czeglédy*. Számos fordítás megelepszik a bizonytalan „tovább” fordítással, mint *Kecskeméthy* (Komm. 64. 66. lk.), *Haller* (Komm. 85. l.), *Keil* (Komm. 510. l.), *Nowack* (Komm. 317. l.), *Menge*. A Szg. Vg. és *Calvin* : supra, C. *Csipkés* : a felsőkre, *Robinson* : vorwärts.
- c A *mitterem* kötőszó nehézkes. Különösen, ha a *mín*-t terminus a quo-nak tekintjük, mint *Keil* (Komm. 510 11. lk.), *Kecskeméthy* (Komm. 64. l.). A *mín* minden valószínűség szerint az időhatározói jelleget akarja kidomborítani ebben a nyelvtanilag szokatlan kapcsolatban. Többen megváltoztatják *böterem*-re, így *Nowack* (Komm. 321. l.), *Sellin* (Komm. 456. l.), *Robinson* (HAT. 200. l.). Az értelemre nézve nincs kétség.
- d A *szúm* *eben* *el-eben* kifejezést többen a templom alapkövetételének magyarázzák. Így elsősorban *Rothstein*, aki hosszan bizonyítgatja, hogy ez csakis így értelmezhető. (Jud. u. Sam. 54. köv. lk.). Közben természetesen felmerül egy sereg kérdés, amit meg kell magyarázni, pl. hogy négy hónapig mit csináltak, hogy csak most jutnak el ide. — Ezért *Rothstein* kiragadja jelenlegi összefüggéséből az egész szakaszt és az I : 15. v. után helyezi. Hypothesisét nagy lelkesedéssel teszi magáévá *Sellin* (Komm. 456 57. lk.), de átveszi többek között *Nowack* (Komm. 317. l.) és *Robinson* (HAT. 200. l.) is, *Procksch* még tovább megy és a templom második, újabb alapkövének letételéről beszél. (L. *Nowack* : Komm. 317. l. *Sellin* : Komm. 457. l.) Az első a visszatérés után történt (Esd, III : 8. köv. vk.), a második pedig most történik. Feltevését babyloni példával támogatja, ahol szokásban volt, hogy a régi alapköre helyezték az újat. (*Schrader* : Keilinsch. Bibl. III : 2. 81-111. lkig több helyen.). Hogy mennyire lehetetlen a templom alapkövének letételére gondolni s az egész munkának ezzel való megindítására, azt igen sok dolog igazolja. Így magának a szövegnek a helyes összerágása, az események logikus egymásutánja. Hogy a visszatérés után fényes ünneppé elhelyezett alapkövet most megújították, kicserélték volna, vagy arra éppen másik alapkövet helyeztek volna, megmagyarázhatatlan lenne. Ha a régen megkezdett munka sok romlást szenvedett is s egy részét ujonnan kellett is építeni, de az alapkö nem lehetett úgy elhelyezve, hogy kicserélésre szoruljon húsz év múltán. Ha pedig mégis ez történt volna, akkor feltétlenül olyan ünnepség keretében hajták végre, amit a krónika minden körülmények között megörökít. Ha alapköről akart volna beszélni H., akkor feltétlenül megnevezte volna, vagy legalább is névelővel használta volna az *eben* szót. Utalunk a 18. v.-beli *jussad* ra is, ami nem az alapkö letételét, hanem a fundamentum vetést jelenti. Végül pedig arra hivatkozunk, hogy az első alapkö letétel hívei az egész szöveget kénytelenek összeforgatni és agyonjavíthatni, hogy valamelyes értelmet biztosítsanak, míg magyarázatunk kapcsán teljes épségben marad a szöveg.
- e *Hékál* babyloni kölcsönszó : *ékallu* (szumir : *e-gal*) = palota. (*Schrader* : Die Keilinsch. u. d. AT.³ II. Hälfte. 1902. 649. l.). *André* ezt is érvnek használja a szöveg elvitatásánál, mivel más helyeken a *bajit* szó szerepel.
- 16 A vers elején álló *mihjótám* szót a Szg. nyomán *mí hejitem* vagy *mah h' re* változtatják többen, így *Nowack* (Komm. 317. l.), *Matthes*, *Marti* (Komm. 389. l. KB. II. 87. l.), *Haller* (Komm. 85. l.), *Budde* (ZAW. 14 15. lk.), *Duhm* (ZAW. 110. l.), *Sellin* (Komm. 457. l., az előző versekhez vonja a szót), *Robinson* (HAT. 200. l.). Helyesen mutat rá *Kecskeméthy* (Komm. 64. l.), hogy e változtatás félreértésből származik. Helyesen fordít *Menge*.
- b A *bá'* ige határozatlan alannyal áll. Helyette többen *bó*, inf. abs.-t olvasnak. *Nowack* (Komm. 317. l.), *Marti* (Komm. 389. l. KB. II. 87. l.), *Budde* (ZAW. 15. l.), *Duhm* (ZAW. 1911. 110. l.), *Haller* (Komm. 85. l.), *Sellin* (Komm. 457. l.), *Robinson* (HAT. 200. l.).
- c Az *arémáh* szó mellől hiányzik a termény megjelölése, ami nem fontos, de hiányzik a mérték feltüntetése is, ami szintén fölösleges a lényegyet illetően. A hangsúly azon van, hogy az eredmény csak a várt mennyiség fele lett a termésnél. A betoldás szükségtelen. (HGr. 134. §. n.). Az *arémáh* szó jelentése általános felfogás szerint kévecsomó, asztag. Ezzel szemben *Galling* a már kicsépelet és meg is tiszt.

tított magcsomóra vonatkoztatja. (BRL. 139. l.). Hogy ez utóbbi feltevés lehetetlen, azt éppen e hely igazolja, mert a tiszta magcsomó értékelésénél nem lehet ilyen tévedést elkövetni, hanem csakis az asztaggal kapcsolatban.

d A **púráh** szó jelentése bizonytalan. És. LXIII : 3. v.-ben és itt is leghelyesebben valamilyen fajta edényre kell gondolnunk, amit szüreteléskor használtak, s amely esetleg mértékegységül is szolgált. Akik a sajtóval azonosítják, mint *Matthes* s utána többen, azok glosszának tartják és törlik. (*Robinson* : HAT. 200. l.), *Budde* (ZAW. 1906. 15. l.) a szőlőprés felső részét érti alatta, amibe a szőlőt helyezik taposás céljából. Így képzeli *Galling* is (BRL. 538. l.) *Duhm mippúráh*-t olvas *Wellhausen* és *Smend* nyomán. (ZAW. 1911. 110. l.).

e A Szg. a húsz mellett ezt is olvassa : *oára*, ami a **sző'áh** mértékegységére vonatkozhatik. (*Budde* : ZAW. 1906. 15. l.).

17 A vers némi hasonlóságot mutat Ám. IV : 9. v.-el, ezért többen citátumnak és a glosszának tartják. Így *Wellhausen* nyomán *Budde* (ZAW. 1906. 15. l.) *Marti* (Komm. 389. l. KB. II. 87. l.), *Kecskeméthy* (Komm. 65. l.), *Nowack* (Komm. 317. l.), *Robinson* (HAT. 200. l.).

b A **vő'én 'etkem 'éla**j így magában állítmány nélkül nyelvtanilag elég feltűnő, de logikailag feltétlenül biztos értelmet nyújt. Éppen ez a tény sejteti, hogy itt valami speciális kifejezéssel állunk szemben, amit ha megmagyarázni nehezen is tudunk, el kell fogadnunk. Az egész könyvben elég sok feltűnő dolgot tapasztalunk nyelvtanilag. Ha hiba lett volna itt, valamelyik kéziratban történt volna kísérlet a kijavítására, vagy a szövegmegállapítás során megjelöltetett volna. Hogy a fordítások, így a Szg. Vg. is kiegészítik a szöveget, az természetes. Ebből nem következik, hogy az eredeti szöveget is meg kell pótolni, (*Keil* : Komm. 511. l.). Ám. IV : 9. v. nyomán így szoktak javítani : **sabtem 'éla**j—nem tértetek hozzám. (*Kecskeméthy* Komm. 65. l.). De más változtatásokkal is próbálkoztak. Így *Wellhausen* : **vő'én 'ittökem 'aní**, *Marti* : **vő'én subökem** vagy **vő'énökem sábim** (KB. II. 87. l.). *Robinson* is szükségesnek tartja a **súb** ige betoldását (HAT. 200. l.). Ugyanő az első **'etkem**-et elhagyja, a másodikat pedig **'ittökem** re változtatja.

18 A **vámá'óláh** értelmezésére I. II : 15. v. Mint ott kimutattuk, csakis a jövőre vonatkozhatik.

b *Wellhausen* nyomán a magyarázók egyrésze glosszának, illetve későbbi toldásnak tartja az egész verset. Így *Marti* (KB. II. 87. l.), mások a vers második felét törlik a **míjjóm**-tól kezdve, *Nowack* (Komm. 317-18. lk.), *Rothstein* (Jud. u. Sam. 61-62. lk.), *Budde* (ZAW. 1906. 15. l.), *Sellin* (Komm. 458. l.), *Haller* (Komm. 85. l.), *Robinson* (HAT. 200. l.). A dátumot törli *Duhm* (ZAW. 1911. 110. l.). *Sellin* szerint a dátumot nem kellett feljegyezni H.-nak, mert hallgatói úgyis tudták. Az természetes, hogy a dátum útjában áll mindazoknak, akik a templom alapkövetelével hozzák kapcsolatba a 15-19. vk.-t.

c A **lömin** praep.-t *Kecskeméthy* s mások szerint nem lehet párhuzamosnak venni a **míjjóm**-ban szereplő praep.-val, hanem míg az a jövőre, ez a múltra utal és vonatkozik. (Komm. 66. l.). *Sellin* is hivatkozik arra, hogy a **lömin** praep. az Ószben 29-szer terminus a quot jelöl helyileg és időileg s mindig a múltra vonatkozik. (Komm. 458. l.). Így aztán ez nem a jelenre, hanem a templom építésének Esd. III : 8. v.-ben megjelölt idejére vonatkoznék. Nyelvtanilag ezt lehet vitatni, esetleg igazolni is, logikailag azonban nem. A **min hajjóm hazze**h közelebbi meghatározásait tartalmazza a vers további része és pedig először időileg a dátumban, ami kétségtelen, hogy a beszéd írásának napja, másodszer pedig az esemény megjelölésével, ami azon a napon történt és nem máskor. A terminus a quo tehát itt csakis a jelenre vonatkozhatik.

19 A 18. v. végső két szava értelmileg e vershez tartozik, amint azt már a Szg. a fordítója is felismerte.

b A vers elején álló **ha** kérdő particula mindkét mondatra vonatkozik.

c *Budde* (ZAW. 1906. 16. l.) bepótolja az első mondatban a **zóré^ca** szót, **bam-möguráh** helyett pedig **miggóren**-t olvas. Viszont *Sellin* (Komm. 459. l.) és az ő példájára *Nowack* (Komm. 318. l.) és *Robinson* (HAT. 200. l.) **hazzera^c** után a **nigrá^c** szót pótolják be (nif. part. a **gára^c** (=eltűnt) igétől.).

- d A mondat, általában a vers értelmezésére nézve elég eltérők a vélemények. A magot némelyek nem a vetőmagra értelmezik, hanem az elmúlt évi termésre s annak kifejezését látják itt, hogy az már elfogyott Ennek lenne aztán párhuzamosa a következő mondat, hogy a gyümölcsfák sem teremtek. Ilyen megállapításnak azonban a 16. 17. vk. után nem volna értelme, sőt itt éppen valami azzal ellentétes gondolatot fejez ki a próféta. Ezért nagyon helyes a Vg. értelmezése és az ezen alapuló rev. Káldi fordítás. De ilyen értelemben fordít az IMIT s *Kecskeméthy* is (Komm. 66-67. lk.).
- e Vő^{ad} helyett a Szg. nyomán vő^{öd} t olvasnak *Budde* (ZAW. 1906. 16. 1.), *Nowack* (Komm. 318. 1.), *Kecskeméthy* (Komm. 66. 1.), *Sellin* (Komm. 459. 1.), *Robinson* (HAT. 200. 1.).
- f A legnagyobb nehézséget a nász^á ige okozza a magyarázóknak. Mivel ezt mindenképpen a gyümölcsstermésre akarják érteni és ennek megfelelően fordítani, lehetetlen helyzetbe jutnak. Vagy a már említett (d) értelmezés mellett maradnak (*Károli*, *C. Csipkés*, *Keil*, *Czeglédy*), vagy pedig szövegváltoztatásokkal próbálkoznak s a nász^á helyett nősz^é vagy nősz^ő im part.-ot olvasnak (*Budde*: ZAW. 1906. 16. 1. *Marti*: Komm. 389. 1. KB. II. 87. 1. *Haller*: Komm. 85. 1. *Kecskeméthy*: Komm. 66. 1. *Sellin*: Komm. 459. 1. *Nowack*: Komm. 318. 1. *Robinson*: HAT. 200. 1.). A dológ nyitja ott van, hogy a nász^á ige nemcsak azt jelentheti, hogy „termett,” hanem azt is, hogy „rügyet, hajtást, virágot hozott.” Sem a Vg. sem a rev. *Káldi* fordítások nem térnek el az eredeti szövegtől (floruit:rügyezik), mint ez utóbbinál *Pataky Arnold* megjegyzi, sőt éppen ezek egyeznek meg azzal. Más jelentésben, — mint láttuk — nem is lehet megérteni a szöveget.
- g *André* a 10 19. vk.-et teljes egészükben elvitatja H.-tól. Szerinte e versek zavarják az összefüggést, ellentmondást tartalmaznak az eddigiekkel (theokratikus clericusnak tüntetik fel H.-t, nem a szárazság az áldásnélküliség oka, hanem a tisztátalanság, az alapkövetétel ideje a 9. hó 24. napján, holott az már a 6. hó 24. napján megtörtént). más a nyelvhasználata is (*tírós-jajin*, *jichár.semen*, *bajit.hékál*, stb.). Hogy mennyire elhamarkodott és alaptalan ez a vélekedés, arra meggyőzően rámutatott már *Marti* (Komm. 386-87. lk.) úgy, hogy bővebben fölösleges is ezzel foglalkozni.
- 20 VII. Haggeus negyedik prófécijája. II : 20 23. v^x. A datálásból a nap (jóm) a szó hiányzik, mint a II : 10. v.-ben is. Amint ott, úgy itt is felvettük a fordításba a teljesebb értelem kedvéért,
- b A sénit szó alapjelentése „másodszor,” de fordítható így is; ismét, ismételten.
- 21 A 21-23. vk. *Robinson* szerint metrikus formában írtak eredetileg. Beosztásuk a a következő: 21. v. 2+2+2; 22. v. 3+3, 3+3; 23. v. 3+2, 3+2. (HAT. 202. 1.). E metrikus formák azonban csak azzal a számos korrekcióval mutathatók ki, melyeket *Robinson* alkalmaz. A 21-22. vk.-nél *Haller* is próbálkozik versmértékes fordítással (Komm. 86. 1.). Itt azonban még *Kecskeméthy* sem fedez fel metrikus formát, bár ő különös érzékkel viseltetett ezek iránt és nagy előszeretettel mutatott rá minden lehető helyen.
- b A Szg. Zerubbábel neve után olvassa a többi vonatkozó hely mintájára a τὸν τοῦ Σαλαθιηλ szavakat is. Ennek nyomán fordít *Haller* (Komm. 86. 1.) és *Robinson* (HAT. 202. 1.) is.
- c A Szg. a II : 6. v. nyomán, amellyel a vers második fele megegyezik betoldja még a következőket: καὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηράν. E pótlást *Robinson* szintén átveszi, mivel a metrumhoz szükséges (HAT. 202. 1.).
- 22 A küsszé és a chózeq szavak általános felfogás szerint kollektívumok, *Keil* a szerint az első inkább distributive értelmezendő. (Komm. 515. 1.).
- b A mamlákót helyett a Szg. mölákim-t olvas mindkét helyen, ami lényeges változást nem okoz. A második mamlákót szót egyébként törlik *Böhme*, *Nowack* (Komm. 322. 1.), *Marti* (Komm. 390. 1.), *Haller* (Komm. 86. 1.), *Robinson* (HAT. 202. 1.), míg *Sellin* a Szg.-t követi itt is (Komm. 465. 1.). *Meyer Ed.* szerint mindkét többes egyesre javítandó, legalább is úgy fordítandó, mert H. idejében csak egy birodalom, a persa létezett. (Die Entstehung... 81. 1. 2. jegyzet.).
- c Az ²is böchereb ²áchiv szavakat toldásnak tartva törlik *Duhm*, *Marti* (KB. II.

87. l.), *Sellin* (Komm. 465 l.), *Robinson* (HAT. 202. l.). Egyébként a **jippólú**, vagy **jippól** ígét töldják a mondat végére *Wellhausen* nyomán *Marti* (Komm. 465. l.), *Robinson* (HAT. 202. l.).

- d A **járödú** értelmezése különböző. *Graetz* **chárödú** t kíván olvasni helyette, de ezt már *Sellin* elútasítja (Komm. 466. l.). *Sellin* *Nowack*, *Haller* úgy értelmezik, hogy a földrengés által keletkezett szakadékokba hullanak bele a lovak és lovasok. („Rosse und Reiter sinken in die Unterwelt hinab.“ *Haller* : Komm. 87. l.). De e magyarázat nyomán aztán egyedül az a logikus, hogy a lovasok nem ezen a világon, hanem az alvilágban esnek el egymás kardja által. E vélekedés egyik legragyogóbb példája, hogy mennyire félre lehet érteni és magyarázni a legegyszerűbb és legtermészetesebb szöveget is. A **járad** ige alapjelentése kétségtelenül: lejött, alászállott, általában magasabb helyről alacsonyabbra került. Itteni jelentése nyilvánvalóan csak az lehet, hogy a harci paripák és harcosaik lehullottak, elhullottak, elestek. Az ige alapjelentése végeredményben ebben is benne van. A **járödú** egyaránt vonatkozik a lovakra és lovasokra. Első pillanatra kissé különösnek látszik a szerkezet s elmésen jegyzi meg *Duhm*, hogy a lovaknak nincs kardja. (De elég, ha lovasaiknak van.).
- 23 A magyarázók valamennyien megegyeznek abban, hogy e szakaszt (20-23. vk.) a eschatologikusan értelmezik. Felfogásuk főként ebből a versből táplálkozik. Így a **bajjom hahú**-t Jáhve napjára vonatkoztatják, Zerubbábel megteszik messiási királynak. Amint a magyarázat során kifejtettük egyáltalán nincs semmi nyoma sem az eschatológiának, sem a messiási királyságnak.
- b Az **abdi** szó alapján *Sellin* tekintélyes tanulmányt írt 1898-ban s bebizonyította, hogy az Ósz. u. n. **ebed jáhvéh**-ja Zerubbábel volt. (Serubbabel. Ein Beitrag zur Geschichte d. messian. Erwartung und d. Entstehung des Judentums. Leipzig. 1898.). Később azonban megváltoztatta véleményét és Zerubbábel helyébe Mózeszt tette (Mose u. seine Bedeutung... 1922.).
- c A **kóhótám** után *Budde* bepótolja a **lí** szót. *Sellin* pedig **chótámí**-t olvas (Komm 465. l.). Őt követi *Nowack* (Komm. 322. l.), *Haller* (Komm. 87. l.), *Robinson* (HAT. 202. l.) pedig *Buddet*.
- d *Robinson* valószínűleg a metrum kedvéért egész sereg törlést eszközöl a versben. Így törli az első **nőum jáhvéh-cóbá**-ót szavakat, a **ben se'alti'él**-t és a második **nőum jáhvéh** kifejezést.

E. ÖSSZEFOGLALÁS.

Áttekintve H. könyvének tartalmát és értelmét, befejezésül a következő összefoglaló megjegyzéseket tehetjük:

- a H. könyvének zömét a H. eredeti próféciái képezik, melyeket nem előszóval, hanem írásban közölt a nép vezetőivel és a néppel. A szószerinti hitelességéhez semmi kétség nem férhet.
- b Az eredeti próféciákat a könyv (papi) írója fűzte össze, pontos dátumokkal és bevezető szavakkal ellátva. Semmi jel nem mutat arra, hogy a beszédek bármit is változtatott volna, azokhoz bármit is hozzáadott volna. Az író hosszabb közlése az első prófécia hatásáról szól. (I : 12-15. vk.).
- c A beszédek elrendezése az idői sorrendet követi. Nincs az elrendezésben semmi zavar, semmi tévedés, minden a maga helyén áll. A szövegcsereket eszközölő kritikusok egyszerűen nem értették meg a szöveget.
- d A beszédek H. és az író szerint is isteni kijelentések, próféta közlések. Mint a korábbi próféták, H. is közvetlen kapcsolatban áll Istennel. Tőle nyeri mondani valóit. Közvetítő lény nem szerepel nála, mint pl. már prófétatársánál, Zakariásnál az angelus interpres.
- e Isten a próféta számára a mindenség Ura, szuverén, mindenható Isten. Mondani való nemcsak Őtőle származnak, de Őreá alapozódnak. Emberi spekulációknak, történelmi adottságoknak, alkalmas pillanatnak semmi szerepe sincs nála. Ezt ellenfelei használhatják ki vele szemben, de eredménytelenül, mert a próféta hite aktivitásra sarkal népet és vezetőket egyaránt.

- f* Istenfogalmával függ össze univerzálismusa. Isten mindennek és mindenkinek Istene. Minden népet magáénak fogad, akik megismerik Őt és készek engedelmeskedni, anélkül, hogy ezek kénytelenek lennének nemzeti öntudatuk megtagadására. Az eksklusivitás gondolata távol áll tőle. Ez utóbbit csak a *Rothstein-Nowack-Sellin* féle erőszakolt szövegértelmezés kénytelen vallani.
- g* H. a korábbi profétákkal szemben a kultusz fontosságát, szinte mindenekfelett álló voltát hangsúlyozza. Míg azok az erkölcsi tisztaságot és szentséget hirdették és követelték, addig ő a kultikus tisztaságot és szentséget állítja előtérbe. Ezért szorgalmazza a templomépítést. A kultusz a templomban és pedig a jeruzsálemi templomban gyakorolható. Ez proféciáinak a központi gondolata, sőt ez határozza meg működése lényegét is. Jelentőségét éppen a kultusz mellé állása adja, mert ezzel döntően befolyásolja a fogság utáni gyülekezeti élet alakulását, hathatósan elősegíti a judaizmus diadalra jutását.
- h* Messiási váradalmat,-ellentétben az általános értelmezéssel nem—találunk H. nál. Váradalma egészen reális. Egyrészt vallási jellegű, hogy minden nép megismeri az Urat és engedelmesen szolgálatába szegődik. Ez Isten kegyelmi ténye lesz, hasonló az Egyiptomból való megszabadítás tényéhez. Másrészt nemzeti jellegű ez a váradalom. Zörubbábel trónra jutásával, újból életre kél a nemzeti királyság, ami természetesen jelenti a nemzeti függetlenséget is.
- i* H. materialisztikus váradalma nem hangsúlyozható ki és nem állítható be úgy mint *Selín* teszi (Komm. 448. l.). A kultusszal, illetve a kultuszközponttal, a templommal, annak pompájával kapcsolatos az arany és az ezüst kiemelt hangsúlyozása. Egyébként az Ósz. gondolatvilágában, ahol a földi javak elsőrendű szerepet játszanak, ennek a gondolatnak ilyen vonatkozású felvetődése nem lehet feltűnő.
- j* Egészen különös, újszerű H.-nál az isteni Íge megjelenése és az Isten Lelkével való kapcsolata. Az Íge alatt a sínai szövetségkötés ígét érti H. Az ósz.-i vallás későbbi fejlődésében jelentős szerep jut az Íge ilyen felfogásának és kapcsolatának.
- k* Kétszegtelenül megállapítható, hogy H.-nál a profétizmus (nabiizmus) hanyatlásának jelei mutatkoznak. Önmaga is igen sokszor kiemeli, hogy beszédét az Úrtól nyerte, de az író is szükségesnek tartja H. isteni küldetésének többszörös erőteljes hangsúlyozását, mintegy bizonyítgatását. De a kultusz melletti állásfoglalásával tartalmi tekintetben, tehát lényegileg is szembekerül a profétizmus gondolatvilágával. H. nem is nevezi önmagát profétának. A könyv írója ruhazza rá a címet. De ez csak annyiban illeti meg, hogy beszédeit közvetlenül Istentől nyeri, Isten szuverénitását vallja és az univerzalizmus gondolatát hirdeti.
- l* H. könyvének elsősorban az ósz.-i vallás fejlődéstörténete szempontjából, azután theologiai szempontból, végül pedig a fogság utáni nép nemzeti reménysége szempontjából van kiemelkedő jelentősége.
- m* Legvégül megemlíthetjük az *Epiphanius*nál fennmaradt (*Vitae prophetarum*) azon legendát, mely szerint H. megérte a templomépítés befejezését, ő énekelt először abban és halálakor a papok sírjai mellett temették el nagy pompával.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

Theologia. Hittudományi folyóirat. Szerkeszti Iványi János. Kiadja a Pázmány Péter tudományegyetem hittudományi kara, Budapest, 1939.

2. s z á m. *Kniewald Károly* folytatja értekezését „A Pray-kódex miserendje” címen. Ugyancsak megkezdett értekezéseket folytatnak *Ivánka Endre*: „Hugo de Balma.” *Galla Ferenc* „Borromei szent Károly hatása Magyarországon” és *Bendefy László* „Az ázsiai magyarok megtérése” címen. Önálló dolgozatot olvasunk *Előd István*-tól „Testalkat, jellem, szabadakarat” címen. A kisebb közlemények közül megemlítjük *Móra Mihály*-ét „Az újabb bécsi egyházjog”-ról.

3. s z á m. *Marczell Mihály* Tóth Tihamérről emlékezik meg. *Schütz Antal* „A glosszologia” kér-

dését fejtegeti hittudományi szempontból. Ez első közleményében nyújtja azokat az újszövetségi helyeket, ahol a glosszologia szerepel, majd a glossz. problematikájának áttekintését nyújtja, végül két alapvető kérdést vet fel és tárgyal: Hogyan jellemzi és minek tartja Pál a glossz.-t? — *Iványi János*: „Új utak a bibliakutatás terén” címmel nyújt igen érdekes és a mai helyzetet megvilágító feldolgozást. — *Orbán László* „Az ígehirdetés teológiájáról” értekezik, *Bendefy László* „Az ázsiai magyarok megtérése” c. dolgozatát folytatja. *Zimándi Pius* cikke: Pázmány Péter és a társadalmi kérdések. — A kisebb közleményekben többek között *Móra Mihály* folytatja „Az újabb bécsi egyházjog” c. cikkét.

M.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

W. Paton: Christianity in the Eastern conflicts. (A keresztyénség a keleti konfliktusban) London, 1937. 8°. 224 oldal. A Student Christian Movement kiadása.

A brit diákmozgalom (S.C.M.) sok jó könyvvvel ajándékozta meg a keresztyén egyház irodalmát s közöttük méltó helyet foglal el e gondos tanulmányon és helyszíni tapasztalatokon felépült könyv; az ázsiai keresztyénség, nacionalizmus és kommunizmus rajza.

Két részre oszlik. Az első felében Japán, Kína, India és a Közelkelet idevonatkozó tényeit veszi szemügyre, a második (nagyobb) részben az egyház szempontjából reflektál a keleti viszonyokra, kitérvé nemcsak általában a külmisziói munkára, hanem a kialakuló egyháznak az államokhoz és gyorsan változó társadalmi tényezőkhöz való kapcsolódása kérdésére is. Mint a bevezetésben jelzi, könyve főként egy 1935-39 folyamán tett keleti utazásban szerzett tapasztalatok összefoglalása. A r. k. misziói munkára alig van tekintettel, mint maga mondja. azért, mert velük az együttműködésre egyelőre a misziói mezon sincs remény. (13. o.)

Japán csodálatosan egyesíti a modern Nyugat értékeit s Kelet ősi népi hagyományait. Kelet egyetlen iparállama. Egyedülálló abban is, hogy császárkultuszához ragaszkodik s ezt az állami sintoizmust a szabad vallásgyakorlat hangoztatása mellett állampolgársági köteleességként kényszeríti mindenkire. Japánban a „Kokutáj” nevű nemzeti közösségtudat a nehézséget, Kagawa 1929-ben kezdett Isten Országá Mozgalma az erőt jelzi.

Kína ügye szorosan összefügg Japánéval, mely egyre több hatalmat vesz rajta. Lehet, egész Kínával az történelmi, ami Mandzsuriával. Japánnak nyersanyag kell és piac. A Sárga-folyótól északra eső tartományban van Kína nyersanyagának fele, mely nagyhatalomná tenné Japánt, de nélküle tönkremenne Kína. Kína másik két nagy problémája: agrárállam, de földje nincs egészségesen elosztva s adózva, tömegiskoláztatása pedig megoldatlan. A keresztyénség Kínában inkább mozgalomként, mint egyházként jelentős. Ütközőpont az állami totálizmus és nacionalizmus végleteiben. Ugyanakkor tözsomszédja, az istentelen szovjet, rombolja.

Indiában egyre jelentősebb a kasztonkivüliek mozgalma. Az általános politikai helyzet ingadozó. A britek nem akarnak látni s megérteni sok jogos keserűséget s nincs kizárva, hogy az alkotmányos vagy a Gandhi erőszak nélkülségének útja helyett a forradalomé következnek. A kasztonkivüliek új vallás keresésében a leginkább vezetőjüknak tekinthető Ambedkar a keresztyénséget a brit, a mohamedanizmust a mozlim imperiálizmus erősödésének tartva utasítja el. Három fontos tény: a hindu nem akarja elfogadni a megtérés gondolatát, a nemkeresztyén intelligens elem csaknem teljesen vallástalan, az indus keresztyén egyház pedig a legbuzgóbb a miszióadás és az evangélizáció terén.

A *Közelkelet* már egészen más világ, hol az izlám sajátos „egyházállam” jellege dominál, mely honpolgárságot és vallást egygye olvaszt. A másik jelentős tényező a nacionalizmus, melynek követ-

keztében Törökország pl. már nem mozlim, hanem világi állam. A keresztyén miszió itt épügelakadt, mint a törökkel nem azonos izlám propaganda. Hasonló elvilágiasodás és nacionalizmus mutatkozik *Iránban* (Perzsia). A régi mohamedán törvény a „sária” itt is csaknem egészen el van vetve. A keresztyén külmiszió itt veszélyes, de életképes benszülött egyháza van az izlámoktól tértek közt már templom is, az egyetlen ilyen a Közelkeleten. Egészen más képet mutat *Egyiptom*: az ortodox mohamedanizmus vára, hol az állam vallás izlám tanítása minden nyilvános iskolába járó gyermeknek kötelező. *Palesztinában* teljes a brit védelem által biztosított vallásszabadság s nagy lehetőségei vannak főként az iskolai munkáknak, de két világ, a zsidó és mohamedán ütközik itt össze. Ez országok ősi keresztyén egyházaiban némi megújulás mutatkozik: az izlám miszionálásában való részvételüket remélni lehet.

A *Reflexiók* címen csoportosított II. rész első fejezetében, *Az evangélium és az új korszak* címen kiemeli szerző, hogy egész Ázsiában a keresztyén egyházat fenyegető veszély és a növekvő evangélizáló erő egyként jelentkezik. Az individualizmus letűnőben, helyette a nacionalizmus és kommunizmus tör elő. Hasonlóképpen világjelenség a vallási harc. Az evangélium a történelemben munkálkodó Isten, az Istentől alkotott ember és a büntől való megváltás pótolhatatlan tényeit hozza megoldásul. *Az egyház. közösség és állam* c. következő fejezetben erős benszülött vezetést kíván a keleti misziói egyházakban, az erős faji közösség tudat miatt. Az állami nyomás miatt is egyre inkább benszülött egyházra megy át a felelősség súlya s ennek életképességében van a megoldás kulcsa. Legproblematisabb a misziói iskolázás sorsa. *A bizonyágátételnek és életnek az egyházban való együttes megjelenése* követelményét az ismert ázsiai nehézségek közt mutatja be a következő fejezet. Míg a VIII-ik az egyház és a társadalmi rend problémáival néz szembe. A társadalmi rend egész Keleten bomlásban van. Krízise súlyosabb, mint a nyugati, ezzel szemben az egyház társadalmi hatóereje jóval csekélyebb. Mégis kitérnie nem lehet. A keleti kommunizmus gyökere nem városi: a falusi tömegnyomorban van. Szociális téren az egyház feladata egyéneket adni, kik azzal a világos tudattal szolgálnak (államkormányzásban is, mert sok elhatározó lépést csak így befolyásolhatnak), hogy emberi szervezettel nem érheti, ami csak a megváltottságban lehetséges. Végül összefoglalásul az utolsó fejezetben arra utal a szerző, hogy Kelet fokozott nyomorúságait s emellett számbelileg eltorpülő, veszélyeztetett keresztyénségét nem elég világosan látnunk, hanem az egyetlen keresztyén közösség testvérségével vállalunk, hordoznunk kell.

A mindvégig az Ige világosságában járó, mély okfejtésű, a tényleges helyzetet érdekesen feltáró s evangéliumi indításban gazdag könyv nemcsak egyik legnagyobbnak nyeresége a mai külmisziói irodalomnak, hanem bizonyossága annak is, hogy igaz helyzetképet csak evangéliumi látással kutató szem adhat. Jó előtanulmány volt az oxfordi és tambarami konferenciához s nélkülözhetetlen kalauz Kelet megértésére.

Dr. Horváth Jenő.

Schulek Tibor; Bornemisza Péter. 1535—1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkeség történetéből. Sopron—Budapest—Győr. 1939. XII. 450 lap.

Nagyjelentőségű szolgálatot végzett Schulek Tibor e tanulmány megjelenésével. Bornemisza személye egyház- és irodatotörténetíróinknál szinte 260 év óta a félreértéseknek és téves értékeléseknek ütközőpontja. Méltó tehát, hogy e kiváló személyiség életére és lelkeségére ezek után ilyen tekintélyes terjedelmű, nagy szeretettel megírott és gyönyörűen kiállított tanulmányban világítson rá a tudományos igazságszolgáltatás napja.

Legelőször is e könyvben, különösen annak II. részében alkalmazott módszert tesszük vizsgálat tárgyává. Schulek, amint e tanulmánya egyrészéből összeállított doktori disszertációjának (Schulek Tibor: Bornemisza Péter egyházépítő, egyházszervező és egyházvédő tevékenysége Győr. 1938) bevezetéséből kiténik, öntudatosan választotta monográfiája kidolgozásához az indukciót, hangoztatván, hogy e módszer nagyobb hitelességet biztosít a szellemtörténeti dedukció „objektív látszatú szubjektivitásával” szemben. Ez alapelvet fenntartással kell fogadnunk. A valóság az, hogy minden módszert lehet objektíve és szubjektíve kezelni. Nem tagadjuk, hogy secularis történetírásunk mezéjén történeket bizonyos szellemtörténeti „bűvészkedések”, melyek erőteljes szubjektív érdekből táplálkoznak s így a józan objektivitás híveiben méltán bizalmatlanságot keltenek. De az is bizonyos, hogy az induktív módszer is rendezheti az összegyűjtött anyagot bizonyos pedagógiai szempontok szerint, melynek következtében egyes adottságok, tények háttérbe szorulhatnak, esetleg el is sikkadhatnak. Szóval az induktív módszer tárgyilagosságát is csak a tudományos önmegtagadás biztosíthatja. Inkább csak arról lehetne beszélni, hogy az induktív módszernek van bizonyos plasztikussága, de ezzel szemben áll a tény, hogy a dedukció mélyreható szegmentumokkal szolgálhat, ami egy személyiség lelki gyökereinek feltárásához mégis sokkal alkalmasabb. A B-probléma megoldásához csak a dedukció vezethet el. Mint ahogyan a tudományos módszerességgel eljáró botanikus is, nem tépi le gyökéréről a talált ritka növény példányt, hanem óvatosan kiássza a földből teljes gyökérzetét nagy gondal feljegyzi a lelés helyét, idejét a talaj minőségét, a tengerszín feletti magasságát, a környezetben előforduló egyéb növényfajokat, úgy az egyháztörténezt sem elégedhetik meg a vizsgálódása tárgyát képező keresztény személyiség gyökértelen regisztrálásával, hanem részletes, elmélyedő és páratlan kutatás tárgyává teszi a szellemi hátteret, melybe annak gyökerei belenyulnak, komponensekre bontja lelkeségét, tüzetesen megállapítja önállóságát, függőségét, lerajzolja fejlődési vonalát, hogy az így nyert képet szerves részként iktathassa be korába, Kár, hogy Schulek B. személyiségének kivetéséhez a puszta indukciós módszert választotta. Még nagyobb kár, hogy indukciója felett urrá válni hagyott egy szubjektív érdekeltiséget: felmutatni a homogén lutheránus B. plasztikus képét, mely igyekezete közben igen nagyfontosságú tények háttérbe szorultak, sőt el is kallódtak. B. ra, amint az egyes hittani kérdések tárgyalásánál kiténik, erős befolyást gyakorolt a melanchtoni

scholasztikus rendszerezés, sajátos fogalmazás, melyeknek segítségével lutheri szellemű világnézetét úgy a nem reformátori protestantizmus (antiitrinitarizmus), mint a róm. katholicizmus ellenében is szilárdan kiépítette, sőt azt a lutheri epigon-theologusok hatása alatt a helvét reformációval szemben is félreérthetetlen formákban lerögzítette. De ezen helyzetkép irányában is elég tisztán felismerhető B. fejlődése. Első postillás kötetéből (277—285, 279. levelek) Schulek sejtelte szerint Kálvin szellemét toleráló úrvacsorai felfogás domborodik ki, viszont kétségtelen, hogy utolsó művében, a foliópostillában kristályosodik ki legtisztábban lutheri világnézete. E tények azt mutatják, hogy B. bizonyos irányban fejlődő lélek volt. Ha már az indukciós módszernél maradunk, akkor is fel kell tüntetni szemelvényekben ezt a fejlődést, hogy meglássuk az igazi B.-t, aki fejlődött s kristályosodott lutheri világnézetében. A deduktív módszer alkalmazása tudta volna csak elkészíteni azokat a szegmentumokat, amelyek a B. személyiségével kapcsolatos részletkérdések gyökeres tisztázásához vezettek volna. Schulek nem is törekedett B. lelkeségének részletkérdésig menő elemzésére, induktív módszerével a nagyfontosságú problémák egész sorát nyitva hagyta s megoldásukat a meginduló rész kutatásokra bízta. Pedig a tulajdonképeni egyháztörténelmi B.-probléma legégetőbb része annak az anyalugképletnek meghatározása, melyből B. lelkeségnek kristályrendszere kicsapódott.

A tanulmány két főrésze oszlik: az I. rész 1. Diák, 2. Prédikátor, 3. Superintendens, 4. Szorongatott c. fejezetekben foglalkozik az „edénnyel”, azaz Bornemisza életével, a II rész 5. Pásztor, 6. Theologus, 7. Tanu. 8. Igéhrdőtés és 9. Summa c. fejezeteiben adja az „edény tartalmát,” tehát Bornemisza szellemiségét műveiből összeválogatott s vázlatos kommentárokkal kísért szemelvényekben. A két förrésre való tagolás megfelel a theologiai szempontnak is, A második rész felosztása azonban már nem érvényesíti a theologiai szempontot. B. személyisége minden művelődés történeti szempont dacára elsősorban mint theologusé nagyjelentőségű. Theológiája kettős fókus: a világnézet (hittan) és a gyakorlati egyházi berendezkedés körül csoportosul. Jelentősége is e két szempontból volt számunkra maradandó. Minden egyéb körülmény és tényező a theologiai szempontnak megfelelő feldolgozásnál csak alárendeltje lehet e két fókusznak. Schulek e követelménnyel szemben könyve második részét inkább a művelődéstörténeti szempont alkalmazásával rendezi s B. t. mint pástort, theologust, történet- és kultúr-filozófust, igéhrdőtőt mutatja be olvasóinak. E felosztásban a hittudós arcképe a gyakorlati theologus három arcképe közé vegyül. A theologiai szempont e háttérbe szorulása bizonyítja, hogy Schuleknek nem teljes mértékben sikerült eredetileg bölcsészdoktori szigorlathoz készült disszertációját theologiai szempont szerint átrendezni.

Az egész műnek fénypontja az I. részben található életrajz. Itt adatgyűjtése felöleli a Pázmánytól korunkig terjedő egész B. irodalmat, a XVI. századi s B.-val kapcsolatos problémák összes publikációit önálló kiadványokból és folyóiratokból, magának B.-nak összes műveit, az idevágó teljes régi magyar könyvtári anyagot, az Országos Levéltárban, az esztergomi primási főegyházmegei

könyvtárban végzett igen szerencsés kutatások gazdag eredményeit, sőt kutatása egynémely vonatkozásban közvetve elér a bécsi volt császári levéltárig is. Az esztendőök hosszú során át hangyaszorgalommal végzett kutatás által napvilágra hozott új adatok végeláthatatlan sora halomra dönti a Debreceni Ember Páltól Bod Péteren és Klaniczán át Thury Eteléig, sőt Pintér Jénőig B. életei és lelkiségével kapcsolatban stereotípe kialakult téves fogalmakat, értékeléseket, rendet teremt a zürzavarban. Külön kiemelendő új megállapítások: B.-nak Feledi Lestártól elszenvedett kassai fogsága (1553) után 1556-ban ismeretlen okból, ismeretlen helyen esett második fogsága (7. l.), ifjúságának a Balassi-családdal való szoros kapcsolata (8. l.), külföldi tanulmányai időközének és helyeinek óvatos kritika után az eddigieknél szabatosabb ellenőrzése (8. l.), bécsi tanulmányi viszonyainak első részletes megvilágítása (9-18 l.), huszti két ízben való tartózkodása körül támadt fogalomzavar eloszlátása (7., 33. l.), Huszár Gállal való kapcsolata s utóbbi 1560. évi kassai fogságából való kiszabadulásánál B. aktív közreműködése (19-22. l.), Ferdinánd király közelében, esetleg a kir. kancelláriánál betöltött ifjúkori szerepe (24. l.), az 1560. évi szeredi lelkészségről elterjedt vélekedések megcáfolása (22-24. l.), Zólyomi prédikátorságának kezdete (28-29. l.), a Balassi János kíséretében tett utazások (33. l.), az 1569. évi országgyűlésen végzett ígéhirdetése (34-42. l.), Zólyomból való távozása körülményeinek megvilágítása (39. l.), a B. — Balassi — (26-28., 118. l.), B. — Salm — kapcsolatok (42-45. l.) részletes ismertetése, B. galgóczi papságának kezdete (u o.), családi viszonyainak (feleségei, gyermekei, sógor-sága, stb.) beható tárgyalása (31., 54., 142. l.), szerepe a tized körüli harcban, ezzel kapcsolatban fiskális pere (47-51. l.), a B. által végzett ordinatio (61. l.), egyházszervező munkájában a feudalizmus hatalmi eszközeinek igénybevétele (66-67. l.), Nagyszombat reformációjának s ebben B. szerepének részletes felfázolása (74-82. l.), Szabó Károly több könyvészeti tévedésének helyreigazítása, hiányának pótlása (130-131., 137., 432. 98 l.), az Ördögi Kísérletek-támasztotta bonyodalom részletes tárgyalása (104-117. l.), a detrekői papsága, 1579. évi bécsi útja és fogsága, beckői tartózkodása, Detrekőre való visszatérése sorrendjének a Thury-féle zavarral szemben való precizizozása (123-129. l.), bibliakiadási terve (123., 129., 131-132., 141. l.), jelmondata (139. l.), az öt kötetes postilla, énekeskönyv, foliópostilla keletkezésének, megírási helyeinek lerögzítése (35., 45., 53., 56., 118-120., 123., 129., 138-140. l.), halálának időpontját valószínűsítő körülmények ismertetése (141-144. l.), a postillák sorsa (145-147. l.), elveszett B. könyvek (147. l.), stb. Már e felsorolás is bizonyítja, hogy B. élete Schulek munkájában teljesen új megvilágításba került. Nagy érdeme az életrajznak, hogy B.-t az ő tényleges helyzetében, tehát kora világi és egyházi viszonyai, főúri függőségei s nagy antipólusával, Telegdi Miklóssal való párhuzam színes képei között tárgyalja. Szinte megdöbbent az az éleslátás, amellyel a postilla-sorozat és foliópostilla fakó sorai közül Bornemiszsa életfordulatait kidolgozza, helyes sorrendbe, éles megvilágításba helyezi, sőt egész sorát szolgáltatja olyan nagyjelentőségű adatoknak, amelyek felett kutatóink tekintete Bod Pétertől kezdve egyszerűen átsiklott. Előadása mindvégig higgadt, tárgyilagos és méltóságteljes. Ez életrajz tiszteletreméltó akribiájával, értékes eredményeivel magyar

prot. egyháztörténetírásunk becses gazdagodását jelenti.

Az életrajzhoz csak néhány kisebb megjegyzést fűzünk Sempte topográfiáját illetően megítézésre nem pontos. A jelzett helyen (Takáts S.: Rajzok III. 297.) található adat nem Semptére, hanem Szeredre vonatkozik (47. l.). Előadásából nem tűnik ki nyíltan és világosan, hogy B. semptei szolgálatával egyidőben szeredi pap is volt, amit több igen figyelemre méltó körülmény bizonyít (47. l.). A Thury Etelére való hivatkozást következetesen kerüli, pedig Thury több helytálló és Schulek által is elfogadott s kiaknázott megállapítást tett (A dtuli ref. e. ker. tört. 51-52.) B. Verancsics érsekkel való kapcsolatára és superintendensségének utóbbi halálával való összefüggésére nézve (50., 58-59. l.). A Briegben sorozatosan végbemenő ordinatióknak egyetlen elfogadható magyarázata, hogy a Vág völgyén és a Jablonkai-bágon át Sziléziába vezető nagyforgalmú kereskedelmi útát felhasználva ott volt megtalálható a legközelebbi német lutheránus consistorium (32., 60-61. l.). A nagy pestisjárvány már 1575-ben fellépett, ez ragadta el Huszár Gált is. Az 1576-iki ennek kiújulása volt (96-98. l.).

B. szellemiségének a II. részben négy arcképből álló rajza, majd méltatása, a fentebb már említett okokból nem ad rendszeres ábrázolást, sőt itt már sok tárgyik tévedéssel és hibás következtetéssel is találkozunk. Az V. Pásztor c. fejezetben kapjuk bő szemelvényekben úgyszólván minden kommentár nélkül B. cura pastoralis-át, katejáját, liturgikáját, kybernetikáját az anabaptizmus és katholicizmus ellen egyaránt készületben álló egyházvédő munkájával együtt. E résznél különösen becses B. liturgikája, amely ellentétben lutheri szellemű hitani felfogásával a helvét purizmus levegőjét lehelni magából s fő elődözője lett az ellene zúduló sakramentárius vádaknak, mely körülményeket azután az egyoldalú módszerrel dolgozó későbbi református történetírók bőségesen kiaknázták B. református voltának igazolására. Érdekes, hogy Schulek figyelmét elkerülte az a körülmény, hogy B. délelőtti istentiszteleti liturgiája mily feltűnő megégyezést mutat a rá ifjúkorában bizonyára mélyen ható Pfäuser-féle bécsi liturgiával! Egyébként a cura pastoralisát és katejáját képviselő szemelvények egészben véve elég hűen illusztrálják B. lutheri felfogását.

A második arckép VI. Theologus c. fejezetben B. világnézetét mutatja be igen bő szemelvényekben. Itt már eltérőleg az előző fejezettől, részletes fejtegetéseket is kapunk. Nagyon becses B. teológiája végeredményében Carion-tól és Sleidanus-tól származó történeti világgépének s a hozzátartozó apokaliptikus háttérnek rekonstrukciója (200-204. l.), mely igen közeli rokonságot árul el nagy kortársának, Károlyi Gáspárnak e tárgykörbevető nézeteivel. Már nem ilyen szerencsés B. ördögteológiájának rekonstrukciója (205-207. l.). Elszalasztja az igen kedvező alkalmat, hogy e theologia lutheri függőségű elemeit külön válassza azoktól, amelyek Lutheren túlhaladva már kizárólag B. majdnem dualizmus felé hajló egyéni lelkialkatából táplálkoztak. Érdekes lett volna B. demoniologiáját a lutheri theologia Antikrisztus képzeiteivel és antipapalis polemijával egybevetni. Arra pedig egyáltalában nem gondol, hogy B. ördögteológiájának döntő fontosságú distinctio-it s az ezekből levont nagyjelentőségű gyakorlati elveket ismeresse, melyek a Felső-Dunamellék és Dunántúl protestantizmusára a XVII. század fo-

lyamán befolyást gyakoroltak. Kár volt B. teológiájának metafizikai részleteit oly széles keretek között tárgyalni, mivel ezek korántsem oly jellegzetesek világnézeti hovatartozásának kidomborítására, mint e soteriológiai kérdések. Szintiszta lutheri christológiájával (ubiquitás) kapcsolatban (210-215. l.) tanulságos lett volna kimutatni a tanfogalmazás eredetét. Megigazulástan (225. l.), a penitenciára (229-232. l.) és a világi felsőségre (233-240. l.) vonatkozó nézetei is tipikusan lutheriek. Viszont a választással kapcsolatban az íge és Szentlélek munkája által megindított lélek részére bizonyos „hívó akarat” fenntartása és synergista szellemű melanchtoni nézet mérsekelt befolyására vall (225. l.). Az idézett kereszttség- (244-247. l.) és úrvacsoratan (247-251. l.) szemelvények már kommentár nélkül is kristálytisztán tükröztetik vissza B. lutheri világnézetét. A formulázások mélyreható analizálása azonban itt is fontos lett volna. Egy némely összefüggést nem vesz észre. Pl. a dögvészproblémának az eschatologikus háttérrel és a választásra vonatkozó hittani képzetekkel való szoros kapcsolatát, mely probléma Méliusztól Károlyi Péterig gyakran felmerült a ref. theologusoknál. B-nak ezekkel való egybevetése igen értékes megállapításokhoz vezethetett volna. Egyáltalában nem tárgyalja B. jellegzetes vulgáris theodiceáját, mely postilláinak minden lapját áthatja. Nem mutat rá B. azon tévedésére, mellyel Szikszai Helopoés Bálint 1574-ben Debrecenben „Az mi keresztényi hitünknek és vallásunknak három fő articulussairól” c. alatt megjelent művének választástanát Beza helyett Bucernak tulajdonítja (256-257., 264 l.). Kálmáncsehi Sánta Mártont és Szegedi Kis Istvánt a „határozotti zwingliánizmus” alapján állónak jelenti ki (262. l.), holott egyes közvetett nyomok már Kálmáncsehinél is Zwinglián túl Bullinger befolyására mutatnak, Szegedi Kis István pedig teológiai fejlődésének második felében határozottan a zwingli-bullingeri irányzat híve volt Teljesen érthetetlen az a megállapítás, hogy a felsődunamelléki magyarság „Kálvin hatásának növekedtével” tesz egy nagy és B.-t sok reménnyel kecsegtető lépést Zwinglitől Luther felé (263-264. l.). A Felső-Dunamellékek kapcsolatban sokszor használja a „kálvinizmus” megjelölést. B. korából e vidékről nem tudunk felmutatni egyetlen olyan személyiséget sem, kinek szellemisége Kálvinéval azonosítható volna, sőt még a XVII. első felében is e területen csak egyes töredékes kálvini nézetekkel találkozhatunk. Miért is a „kálvinizmus” kifejezés használata nagyon is megfontolandó. Túlzott és tárgyi alapot nélkülöző azon állítása, hogy B. és patrónusa, Salm Julius az alsó-ausztriai prot. rendekkel a felvidéki protestantizmus helyzetének megszilárdítása végett valami önvédelmi szövetségi összeköttetésbe lépett volna. Maga Schulek is műve más helyén e szempontból szkeptikusan kezeli az idevágó adatokat. (123-124., 265-266 l.). Nem fogadható el a nyugati „bécsi és briegi,” a kelet „lengyelországi” kapcsolatok alapján a magyar protestantizmus nyugati és keleti félre való tagolása sem (266. l.). A magyar protestantizmus nyugati és keleti részente közötti megkülönböztetésnek alapja csak a két különböző államjogi helyzet s az ebből fakadó adottság lehet. Egyébként a magyar protestantizmus a XVI. században egységesen nyugat felé fordította arcát, világtörténelmi Wittenberg, majd emellett a reformátusoknál Zürich, Genf, majd később Heidelberg. Hogy B. halálakor a felsődunamelléki magyar pro-

testantizmus „corpus lutheranum” lett volna, mint Schulek véli, megcáfolja magának B.-nak mindvégig betartott irénizmusa, éltompító takikája s a halála után feltűnő gyorsan bekövetkezett bomlás (266. l.). Mégkevésbé tehejük magunkéva azon állítását, hogy B. örökségének egyik öre Alvinczi Péter lett volna (266. l.), aki „református oldalról érkezett” az evangélikus hitvallás oldalára s csak a későbbi református történetírók festették „helyvét színűre.” Ez a merész állítás nélkülöz minden tudományos alapot. Ha Schulek elolvasta volna Alvinczinak „Az Úrnak Szent Wachoraiarol” c. alatt Kassán 1622-ben megjelent traktátusát, mely hála Incze Gábor kiadói buzgóságának, mindenki számára igen könnyen hozzáférhető, akkor nyilvánvalóvá lett volna előtte, hogy Alvinczi nem B. szellemi örököse volt, hanem a heidelbergi Pareus-é, akinek unionizmusa a Luther által kezdetben hallgatólagosan elfogadott, röviddel később azonban nyíltan megtagadott bucer-melanchtoni Wittenbergi Concordia e célra módosított szövegét tette azzá a keretszerű „media sententia”-vá, amelybe az ellentétes lutheri és helyvét úrvacsoratan nézetek belemagyarázhatók legyenek. Alvinczi nem is csinál titkot belőle, hogy a Wittenbergi Concordia pareusi keretét használja, sőt egész nyíltan a locusi megnevezésével Kálvin és a II. Helvét Hitvallás úrvacsoratanát magyarázza bele, tehát vég-eredményében kálvin-bullingeri álláspontra helyezkedik s a communicatio idiomatum-ot kifejezetten megtagadja! Felesleges tehát méltatlan és alaptalan helyvét színűre festésről beszélni, maga Alvinczi bizonyította magát igen gyökeres reformátusnak, Huszár Gárolt tett hasonló állítása is még szintén megfontolást igényel.

A VII. Tanu és VIII. Ígehirdető c. fejezetek tulajdonképpen kiegészítik egymást. Utóbbi teljes részletességgel mutatja be B. ígehirdetési módszereit, szerkesztési gyakorlatát, segédeszközeit, különösen gazdag klasszikus és patrisztikai apparátusát, irodalmi kapcsolatait; az előbbi fejezet pedig vázolja az ígehirdetőnek kora magyar problémáival (közkerkölcsök, szociális kérdések, okkult jelenségek, nemzeti történelemszemlélet és bűntudat, törökkérdés stb.) szemben elfoglalt álláspontját. Itt a következőket jegyezhetjük meg: Az Ördögi Kisértetekben az egyházi atyák életéből vett összes történetek határozottan és kimutathatóan Major György „Vitae Patrum”-a 1560. évi wittenbergi kiadásából valók. B.-nak a törökkérdésben nyilvánított nézeteit egybe kellett volna vetni Luther hasonló nyilatkozataival. Viszont B. humanizmushoz való viszonyának Schulek által való tisztázása igen helyénvaló az utóbbi időben lábrakelt téves értékelések ellensúlyozására.

A IX. Summa c. fejezetben rövid összefoglalását nyújtja B. életének, teológiájának, lelkiiségének, sőt teljesen újat is kapunk: igen figyelemre méltó fejtegetéseket B. külsejéről (243-344. l.). Teljesen elfogadható, hogy B. működésének legnagyobb eredménye a felsődunamelléki területen a lutheri és helyvét irányú reformáció hívei közötti torzalkodás megakadályozása, de ebből nem vonjuk le Schulekkel azt a következtetést, hogy e területen B. a helyvét irányú fel is számolta, mert ez állítás ellene mond a B. halála után bekövetkezett tényeknek (342. l.). Kár B.-t a felvidéki protestantizmus közjogi helyzetének rendezése körül alkalmak elmulasztásával vádolni. Téves az a megállapítása, hogy B. emléke halálával hosszú időre nyomtalanul eltűnt. Iratosi T. János; Az

ember életének boldogul való igazgatásának módgyáról c. 1637-ben kiadott művének egyháztörténelmi jelentőségű előszavában B.-t Huszár Gállal egyetemben „a pápistaságnak két kemény pörölyei” megisztelő epitheton ornans-szal illeti. B. szellemisége a felsődunamelleli és dunántúli protestantizmus XVII. századi életében igen előkelő szerepet foglal el. Unionizmusa a két részre szakadt s ellenreformációs fenyegetések között élő XVII. sz. eleji felsődunamelleli protestantizmus-hoz hazajáró lélek. Ezt szeretné életre kelteni a lutheránus Pálházi Göncz Miklós s ehhez keveri új színül a református Samarjai János sajátos parréanizmusát. Örökszép alkotása, a róm. katolikus generalis confessio-ból készített gyónó-imádság a Kereszturi-agendán keresztül az evangélikus, a Melotai- és Samarjai-agendákon keresztül pedig a református egyház mai napig használt közkincsévé vált. Az általa leszűrt és gyakorlatilag alkalmazott evangéliumi elvekhez való következetes ragaszkodás segítségével tudja csak a XVII. századi felsődunamelleli és dunántúli protestantizmus életének belső tisztaságát az elárasztással fenyegető vulgáris exorcizmusoktól megővni. E tekintetben B. a kérdésre más megoldást kereső és jóval későbbi református Samarjai Jánost messze felülmúlja. Liturgikai elveinek és agendájának tekintélyes része az evangélikus Kereszturi és a református Samarjai-agendán keresztül a felsődunamelleli és dunántúli protestantizmus gyakorlatában a XVII. század végéig élő és ható elem marad. Amerre csak elterjedt az egyházkeletési szertartás, mindenütt a B. által megalkotott első evangéliumi elvek alapján felépített rend szerint gyakorolják ma is. Nem tűnt tehát el nyomtalanul B. Szellemisége szerves részként vegyült el a hazai protestantizmus életében s nyomai kimutathatók a jelenben is.

Nagyban emeli Schulek B. könyvének tudományos értékét a hozzá csatolt függelék, melynek tartalma: I. B. életének részletes kronológiája. II. A Máriássy-Bornemisza sógoraság, a Balassiak és Salmok leszámazását feltüntető családfák. III. Levelek, melyeknek legbecsebb darabjai B.-nak Máriássy Pálhoz, valamint B. özvegyének Máriássy Pálhoz intézett egy darab és Máriássy Ferenczhez küldött két darab levele. Mindhárom Schulek kutatta fel az Orsz. Levéltárban. IV. Énekek c. alatt B. énekeskönyvének egyes önálló szerzésű darabjai, illetőleg azok részletei, valamint Pécsi Lukácsnak B.-ról írott gúnyverse. V. Szemelvények B. postilláiból részint életrajzához, részint igehirdetéséhez csoportosítva. VI. A teljes B.-irodalom részletes tartalmi és kritikai ismertetésben. VII. Névmutató.

E könyv egészben véve egyháztörténelmi irodalmunk komoly gazdagodását jelenti. Az annyiszor félreértett és félremagyarázott B.-nak végérvényesen igazságot szolgáltat s helyes megítélés alá helyezi. A református egyháztörténetírás részéről kijáró végleges jóvátelet megadta B.-nak Révész Imre „Magyar ref. egyháztörténeté”-nek megjelent I. kötetében. Hátra van még azonban a világi történetírás és irodalomtörténetírás jóvátétele, ami bizonyára meg fog történni e nemcsak tartalmában értékes, hanem külső formájában is gyönyörű könyv alapján. A tökéletes műszaki kivitelezés, a B. könyvei nyomdatechnikáját szebbnél-szebb és legnagyobb részét az alkalommal először megjelenő klisék hosszú sorában bemutató illusztrációk, egykori B.-levélhasonmások, a nagy-

szombati, beckői és detrekeői helyi vonatkozások művészi fényképei. valamint egyéb ábrák arról tanúskodnak, hogy a szerző 10 éven át rajongó szeretettel és szenvedéllyel végzett munkájának méltó keretbe foglalásától nem kímélte sem a fáradságot, sem az áldozatot.

Schulek ez alkalommal nem bocsátkozott bele a B.-probléma részletekérdéseibe s ezt a későbbi kutatásra bízta. Nem hallgathatjuk el azt a nézetünket, hogy B. világnézetének részletes elemzését is Schuleknek kell elvégezni, aki B. igen nehezen hozzáférhető és temérdek foliánsait tövérel-hegyére ismeri. Ha ezen gazdag tájékozottságát megfelelő dogmatörténeti elmélyedéssel és alkalmas módszerrel párosítja, az eddig nyitva maradt problémákat is sikerrel megoldja.

Dr. Kathona Géza,

Dr. Incze Gábor: Szentci Molnár Albert. Áprily Lajos és Árokháty Béla tanulmányával. A reformáció korának evangéliumi kereszttyén (református és evangélikus) egyházi írói XII. szám. Budapest, 1939. 320 lap.

Dr. Incze Gábor, a régi magyar protestáns irodalmi értékek nagyszerű ismerője, fáradhatatlan kutatója és bátor vállalkozású kiadója újabb pompás, szép és tekintélyes kötetet ajándékozta meg a protestáns, elsősorban azonban a református egyház olvasótáborát. Szentci Molnár Albertnek, a jól ismert és sokat emlegetett zoltárfordítónak már elég kevésbé ismert munkáit gyűjtötte össze és nyújtja szemelvényekben, a címlap, esetleg a jellegzetesebb lapok facsimile-jével. A kötetben pompásan szemlélhetjük Szentci M. A. gazdag irodalmi munkásságát. 1604-ben kiadja latin-magyar és magyar-latin szótárát, amivel nemcsak úttörő és hasznos munkát végez, hanem értékes nyelvtörténeti emléket is állít benne. — 1605.-ben mindmáig kevés változtatással használt és minden más énekeskönyvet kiszorító, még az Öreg Graduált is legyőző zoltárfordítása jelenik meg. Hernorbán. Kiadó közli e kiadás előljáró beszédét, a zoltároskönyv egy lapjának mását, továbbá a tízparancsolat verses foglalatát, mely a mai zoltároskönyvből hiányzik, de az eredeti kiadásban olvasható. — 1607.-ben ugyanott jelenik meg kis katechizmusa, a Heid. Káté 66 kérdésének, feleletének fordítása. 1608.-ban a Károli bibliafordítását adja ki Hanauban kis formában és helyenként javítva. — 1610-ben jelenteti meg ugyanott latin nyelven írott magyar nyelvtanát. — 1617-ben Scultetus postilláit fordítja le német nyelvből és adja ki Oppenheimben. Igen bő szemelvényeket kapunk e kötetből. — 1618.-ban újabb Scultetus beszéd kötetet fordít. Ezekből is szép szemelvényeket olvashatunk. — 1621-ben fordítja le a Frisius-féle imádságos könyvet. Teljes egészében kapjuk a bő adatokat tartalmazó dedicatio-t és mintegy 30 lapra terjedő szemelvényt olvashatunk az imádságokból. E könyve Heidelbergben jelenik meg — 1624-ben Calvin Institutio-ját fordítja le és adja ki Hanauban. Az ajánlást és rövid szemelvényt tartalmazza a kötet. — 1625-ben Molinaeus vegyesházasságról mondott beszédét fordítja le németből. Teljes egészében olvashatjuk. — 1630-ban jelenik meg utolsó fordítása a legfőbb jóról Lőcsen.

A csinosan kiállított könyv elején két értékes tanulmány foglal helyet. Az első Áprily Lajos írta a Zoltárfordító címen, a második pedig Árokháty Béla: A költői munka Szentci Molnár Albert zoltáraiban címen.

A Bethlen nyomdát dícsérő csinos kiállítású könyv füzve és kötve egyaránt megrendelhető a szerkesztő-kiadó címén: Bpest II. Török-u. 4.

Újszövetségi füzetek. Szerkeszti és kiadja: Dr. Erdős Károly egyet. ny. r tanár.

1. füzet. 1937. Dr. Erdős Károly: *Az újszövetségi magyar fordításai a reformáció óta.* E dolgozatban csak az önállóan megjelent magyar újszövetségi fordítások ismertetését kapjuk egészen 1936-ig. A végső összefoglalás szerint a XVI. sz.-ban 5, a XVII. sz.-ban 1, a XVIII. sz.-ban 4, a XIX. sz.-ban 1, a XX. sz.-ban 8, összesen 19 teljes újszövetségi fordítás jelent meg, ezekből csak 3 róm. kath. — Részleges revízió történt a XVII. sz.-ban 3, a XVIII. sz.-ban 1, a XIX. sz.-ban 4, összesen 8, ezek közül 3 róm. kath. Részletfordítás maradt reánk a XVI. sz.-ból 2, a XIX. sz.-ból 1, a XX. sz.-ból 5, összesen 8. — *Az újszövetség fordításának alapelvei példákkal.* A régebben megindult, de még ma is folyó új biblia-revizio tette és teszi aktuálissá e dolgozatot. Első követelmény, hogy a fordítás *hű* legyen. Ehez szükséges az eredeti nyelv pontos ismerete, a magyar nyelv teljes kézsége, theologiai képzettség, hit, szabadság, szövegűhség. A szövegnél a Textus receptus az irányadó és pedig anyagát, nem betűjétekintve. — Másik követelmény, hogy a fordítás *szabatos* legyen. Azaz legyen kifejező, terjedőséggel nélküli, tömör, közérthető, egységes, következetes helyestrású. Harmadik kötelességként hangoztatja Szerző, hogy legyen a fordítás *dogmatikus*. Hogy miért van erre szükség, találó példával igazolja. A továbbiakban az előbb említett követelmények mindegyikét példákon mutatja be. — A füzetet az Ecsedy Aladár: A legnagyobb Apostol c. könyvéről írott ismertetés zárja be. (23 lap).

2. füzet. 1937. Dr. Erdős Károly. *Néhány megjegyzés az új Károli-revizió próbafüzetére.* Az előbbi füzetben kifejtett alapelvek alkalmazásával bírálja a próbafüzet újszövetségi részeit, nevezetesen Lukács ev.-t, a második korinthusi levelet és a Jelenések könyve 4 első fejezetét. Sorra veszi a füzet *beosztását, sajtóhibáit, helyes magyarságát,* végül szól az új revízióról. A revízió végzői igen hálásak lehetnek az igen alapos és mindenre kiterjedő, pontos bírálatért. — A füzet még két egyházi beszédet tartalmaz Luk. IX: 48 c. és Mt. XX: 31-33. vk. alapján.

3. füzet. 1937. Dr. Erdős József: *Pál apostol római levele nyolcadik részének értelmezése.* A megígarult hívők élete. Szövegfordítás, gondolatmenet után a szöveg értelmezése következik versek szerint. A szövegkritikai pontosság mellett jellemzője e magyarázatnak, hogy az íróval kíván együtt gondolkodni, az írói igényekzik teljesen megérteni és ezt az értelmet tolmácsolni. A szövegmagyarázóknak ez a legnehezebb feladata. Ezt a feladatot jobban végezni, mint itt találjuk, aligha lehet. — *Erdős Károly: Miképpen állhat meg a Máté 24: 34. verse?* Három kérdésre ad Jézus feleletet: 1) mikor lesz a jeruzsálemi templom pusztulása; 2) Jézus eljövetele; 3) a világ vége? Ez a vers az első kérdésre adott felelet. — A füzetet befejezi Karner Károly: *Máté evangéliuma c. könyvének ismertetése.* (64. lap).

M.

Kálvin János magyarázata Máté, Márk és Lukács összhangba hozott evangéliumához. Rábold Gusztáv fordítása. Székelyudvarhely 1939. 249 lap 8°. Ára 6 pengő.

Négyzázszázötvennek kellett eltelni, míg végre

Kálvin János legalapvetőbb, éppen írásmagyarázati művei magyar nyelven láthatnak napvilágot. Semmi kétség nem fér hozzá, hogy mind e mai napig Kálvin a legnagyobb írásmagyarázó. Afelett csodálkozhatunk, hogy eddig ezek a munkák miért nem tétettek a magyar reformátusság közkinccsév. Az Evangéliumi Harmonia fordítása, melynek első kötete van kezeink között, évtizedeken át a Parochiális Könyvtár bizottság birtokában volt s akárhogyan vesszük a dolgot, annak lett volna kötelessége, hogy közkinccsé tegye Kálvinnak úgy ezt, mint a többi írásmagyarázati munkáját. Most Erdélyből kapjuk ezt a régen és nehezen várt kötetet, ahol *Dávid Gyula* theol. m. tanár meg merete kezdeni e kötetek kiadását éppen a ma időkben. Az elmúlt évben két kötet jelent meg. Az első a Timotheushoz írott levelek magyarázata Szabó András fordításában. Jelen második kötet pedig csak egynegyed része a synoptikus evangéliumok magyarázatának, s a Hegyi beszéddel végződik.

Kálvin exegetikai eljárását a kiadó így jellemzi a kötethez írt előszavában: „Kálvin az ő írásmagyarázatában minden pillanatban Isten üzenetének a tolmácsolását végzi. Alázatosan meghallgatja, amit neki Isten mond és azt érthetően, tömören, felesleges szószaporítás nélkül a maga hűségében tovább mondja. Magyarázatáról azt mondhatnám, hogy dogmatikus, ami alatt azt értem, hogy mindig Isten abszolút kijelentésére tekint és ezt igyekszik érthetővé és egyedülvalóvá tenni kapcsolatban a valóságos étellel. Ez a magyarázási eljárás tömörséget és örök értéket biztosít Kommentárjának. Az egyes verseket sohasem szakítja ki a magyarázott rész egyetemes gondolköréből vagy a Kijelentés összefüggéséből. A Kijelentés összefüggésében és a Kijelentés feltétele alatt magyaráz.”

Igen eredeti Kálvin eljárás módja, hogy a három első evangéliumot együtt tárgyalja. Ezt azzal indokolja, hogy a három evangélium közül nem lehet csak egyet magyarázni anélkül, hogy a másik kettőt figyelembe ne vegyük. Így egyszerre szemléljük mindhármát, anélkül, hogy bármi is kimaradna. Egyébként maga megmondja, hogy e módszernél Búcert követi.

Az egyes evangélistákról alkotott felfogása, hogy valamennyien eredetien, egymástól függetlenül írták meg evangéliumaikat. Visszaütasítja Hieronymus azon vélekedését, hogy Márk egyszerűen csak kivonatolta Mátét. Lukács evangéliumával kapcsolatban elveti és gyermekiesnek nevezi Eusebius azon felfogását, hogy ennek Pál lenne a szerzője.

A jelen kötet anyaga 6 szakaszra oszlik: I. Lukács előszava; II. Keresztelő János születése; III. Jézus születése és gyermekkora; IV. Jézus megkeresztelése és megkísértése; V. Jézus hivatalának elkezdése és VI. A hegyi beszéd.

A könyv megrendelhető annak kitűnő fordítójánál Debrecen. Poroszlay-út. Ugyanott előjegyezhető a többi kötetek egyenként 5. — P-ös áron.

Dr. Illyés Endre: Középiszkolás lányok konfirmációja és első úrvacsoravétele. Debrecen, 1940. 55 nagy lex. okt. lap.

A könyv anyagát középiszkolás, tanítóképzős és leányliceumba járó növendékek dolgozataiból, önmegfigyeléseiből merítette Szerző. Az anyag összegyűjtésében és feldolgozásában az a szempont vezérelte, hogy szükséges e kérdést éppen magyar adatok alapján feldolgozni, mert más nemzetek gyermekei másként viselkednek e döntő jelentőségű vallásos alkalmakkor. Ez már azt is elárulja, hogy itt úttörő munkával állunk szemben, ami

alaposan növeli a dolgozat értékét. Gazdag anyagát a következő fejezetekben tárgyalja: 1. Az úrvacsorára vonatkozó református keresztyén felfogás. 2. A konfirmáció története és mai főbb kérdései. 3. Az első úrvacsora várása. 4. Az előkészítés munkája. 5. A konfirmációi vizsga. 6. A konfirmációi ünnepély. 7. bűnbánati hét. 8. Úrvacsoravétel előtt. 9. Úrvacsoravétel alatt. 10. Úrvacsoravétel után. 11. Különleges, kivételes esetek. 12. Összegezés, értékelés.

E rövid tartalmi áttekintés is mutatja, hogy olyan gazdag gyakorlati vonatkozású anyag áll rendelkezésre a dolgozatban, amiből igen értékes, hasznos útmutatásokat nyerhet minden konfirmációs munkát végző református lelkész. Minél szélesebb körben ismerjük e kérdéseket, minél több tapasztalat áll rendelkezésünkre, annál biztosabban és eredményesebben végezhetjük gyermekeink között e legfontosabb pasztorális munkát. Szerző is kifejezést ad ama reményének, hogy mások is nyomába lépnek és hasonló adatok gyűjtésével és feldolgozásával igyekeznek majd mind teljesebbé tenni e képet. Ő különösen és elsősorban a hasonló munkakörben forgolódo lelkészársaira gondol, kik növendékeik körében hosszabb időn át gyűjthetik az anyagot. De kívánatos volna az is, hogy az egyházunk zömét alkotó és konfirmandusaink nagyobb százalékát vezető és tanító falusi lelkészek isszorgalmasan gyűjtőgetnék a hasonló vonatkozású anyagot s így egyszer átfogó, teljes kép bontakoznék ki előttünk ez igen fontos kérdésben.

Dr. Kiss Jenő Egy figyelemre méltó szempont az újszövetségi iratok hitelességéhez. Dékányi székfoglaló beszéd. Megjelent „A m. kir. Erzsébet tudományegyetem 1938 39. tanévi irataiból” c. kiadvány 28. számának 79-93 lapjain.

A múlt századi szélsőséges bibliakritika az csaknem valamennyi újszövetségi irat eredetiségét és hitelességét kétségbevonta, jóval későbbi időpontba helyezve azok keletkezési idejét. Az utóbbi évtizedek ugyancsak kritikai szempontból és módszerrel dolgozó komoly újszövetségi tudósai viszont mind erősebben hangsúlyozzák az újszövetségi könyvek eredetiségét. Erre készítetik őket egyrészt az ujabban felfedezett papiruszok, mint külső bizonyosságok, de amellet a belső érvek is. Kiss Jenő egy ilyen jelentős belső érvet ragad meg, nevezetesen a parúzia, az eschatologiai közelvadás gondolatát és ennek kapcsán mutat rá az összes újszövetségi iratok eredetiségére és hitelességére. A parúzia gondolata, Krisztus közeli visszatérésének reménye ott élt az apostolok és első keresztyének lelkében éppen a keresztyénség első évtizedeiben. Erről tanúskodnak az evangéliumok, az Acta, a páli és többi apostoli levelek, kivéve a Péter 2. levelét, valamint a Jelenések könyve. Az apostoli kor után kezd halványodni ez a gondolat s már az u. n. apokrifus iratokban háttérbe szorul, illetve Krisztus visszajövetelének időpontja kitolódik a távolabbi bizonytalan jövőndőbe. Így az Ál-Kelemen féle iratokban, a Pál aktákban, a Tamás aktákban, Péter apokalipszisében, a keresztyén szibillákban. Hermás pásztora az egyetlen, amelyik hirdeti, hogy a vég közel van, de a parúzia itt is kitolódik. Az apostoli atyáknál még határozottabb a parúzia kitolódásának gondolata. Római Kelemen, Barnabás, Ignátius, Polykarpus levelei egyformán tanúskodnak erről. Ugyanígy a Didaché és Diogenet levele is. Hirdetik valamenynyen a parúziát, de az időpontot nem jelölik, ha-

nem a jövőndőbe helyezik. Az apológétnál ugyanez a helyzet. Találóaan hivatkozik Kiss Jenő Eva Aleith: Paulus Verständniss in der alten Kirche c. munkájára, aki kimutatja, hogy Pál apostol teológiája a 2. és 3. generáció számára már szinte érthetlenné válik. Ennek főoka pedig, hogy az ő parúzia gondolatát már nem értik meg.

Az eschatologiai közelvadás gondolata is mutatja, hogy az újszövetségi iratok egységes egészet alkotnak. Különös hangsúllyal emlékezik meg az előadás a jánosi iratokról, mint amelyeket a kritika egykor a legkésőbbi időkre tolt ki, Azóta a szócsongési hipothezis, de a legujabban talált s a 2.sz. első felébe helyezhető papiruszok is igazolják ez iratok eredetiségét. A parúzia gondolatának jelenléte pedig még fényesebben bizonyítja ezeknek eredetiségét. János apostoltól és nem János presbitertől származását.

Végül érinti előadó azt a kérdést, hogyan értjük mi a végtörténeti közelvadás? Aktualitása ma is megvan, mert állandóan vigyázásra int és ösztönöz bennünket. A halál és feltámadás közötti idő rövid s Luther szavai szerint egy órányi rövid pihenésnek tűnik majd fel.

M.

Dr. Csekey Sándor: Ámos próféta könyve. Budapest, 1939. 231 lap 8°

A magyar kommentár irodalom igen jelentős értéket nyert Csekey Sándor munkájával. Mint az előszóban maga a Szerző mondja, studium gyánánt készítette először munkáját, de a kiadás előtt teljesen átdolgozta kéziratát.

A könyv beosztása: I. *Kanonika*, melyben a próféta személyével (a júdai Tekoából való), működési idejével, a próféta korával, majd könyvével, végül a könyv kanonikus jelentőségével foglalkozik. (45 lapig) — II. *Exegézis*, mely a könyv főrészt alkotja. Szakazonként nyújtja a szöveg eredeti fordítását, amit általában a szószertiség jellemez, utána pedig a szövegmagyarázatot. Itt állandóan figyelemmel kíséri a legjobb német, angol és holland vonatkozó irodalmat, de szem előtt tartja a régi magyar fordításokat is. Különösen nagy súlyt helyez a szófejtésekre, ami alapvető az exegézisnél, de különös gondal tárja fel a történelmi és vallástörténeti vonatkozásokat is. Pő mértékben alkalmazza a megértéshez szükséges régiségtani anyagot is. A fordításnál igyekezik szemléltetni a verses formát, bár művész fordításra nem vállalkozik.

A kritikai felfogásokat figyelemre méltatja, ismerteti, de azokkal szemben a tartózkodás álláspontjára helyezkedik s minden erejével azon igyekezik, hogy a szöveget javítgatás, pótolgatás, cserélgetés nélkül értse meg, ami sikerül is. A könyv különös értékét éppen ez adja, hogy nem egy-egy előretolt szempont keresztül hajszolása, erőszakolása a főcélja, hanem az adott szövegnek a pontos, hűség megértése és megértetése. És ez sikerül is neki. Olyan mértékben legalábbis, mint a szélsőséges kritikai felfogások alkalmazóinak egyéni vélekedéseik bizonyítgatása igen sokszor a szöveg rovására. Mindamellet Szerző nem vádolható meg a kritika elvetésével, vagy mellőzésével.

Ámos próféta könyvéről két magyar nyelvű kommentár is jelent meg. Egyik *Hamar Istvántól*, a másik pedig *Kecskeméthy Istvántól*. Mindkettőnek megvannak a maga értékei, de szöveg megértés szempontjából, — hogy csak ezt a legfontosabbat emeljük ki, — Csekey Sándoré mindkettőt felülmúlja.

Az eredeti szavakat héber szövegben adja. Ezeknek szedése is pontos. A könyv kiállítása igen izléses, a Sylvester nyomda munkája, ára pedig aránylag alacsony (4.— P), ami a megszerzést lehetővé teszi. Megrendelhető Szerző címén Bpest, IX. Ráday u. 28. sz.

Dr. Módis László.

Ütővs János: Egyiptomi és arab hatások Mózes alkotásában Debrecen, 1939. 120 lap 8°.

A Mózesrel foglalkozó magyar tudományos munkák sorában igen jelentős szerep jut ennek a nagy gondtal és lelkiismeretességgel készített dolgozatnak. Olyan vallástörténeti vonatkozású anyagot gyűjt össze, ami irodalmunkban így egyúttal még hiányzik. Azt viszont maga a Szerző is meg-

mondja, hogy új eredmények elérése és nyújtása nem volt célja, hanem az eddigi eredmények összegyűjtése és rendszerezése. Ez aránylag igen szépen sikerült is. Talán mint némi hiányt lehet megemlíteni, hogy a Sinaí feliratokat nem is említi meg. Az igaz, hogy különös értékeket nem nyert volna ezektől a feliratokból, mivel megfejtésük még folyamatban van, de bizonyos tájékozásokra alkalmasak lettek volna.

Az I. és II. részben érinti a tétellel kapcsolatos főbb kérdéseket a III. részben pedig tételének tárgyalása következik. A IV. részben a kimutatható idegen hatásokat összegezi. A végső eredmény, hogy Mózesnél a vallásos életben nem mutatható ki egyiptomi hatás, viszont az arab hatásnak már világosabb nyoma van. M.

TUDOMÁNYOS ÉLET.

Görömbey Péter 1879—1940. A református tudományos életnek egyik jelentős tagja távozott közülünk Görömbey Péterrel, a tudós lelkipásztorral. Jellegzetes alakja volt a lelkipásztori karnak, ki hatalmas tudást hordozott magában. Irodalmi munkássága ugyan csak apró cikkek írására szorítkozott, de aki tudásának gazdag tárházába beletekintett, az mély tisztelettel és elismeréssel hajolt meg előtte. Nagy tudása mellett mély hite és gerincessége tette minta lelkésszé. Mint előadót mindenkor és mindenütt szívesen hallgatták, Emléke legyen áldott!

Országos ref. theolog. tanári konferencia. A ref. theologiai tanárok február 2. és 3. napján Pápán tartották idei, rendes, országos konferenciájukat, melynek legfőbb tárgya az ötéves theologiai tanulmányi és nevelési rend megállapítása volt. A főiskolai diszteremben lefolyt konferencia 2-án délelőtt 6 órakor kezdődött. Közének után dr. Benedek Sándor pápai theolog. tanár bibliát magyarázott és imádkozott. Az alakulás során a konferencia elnökévé dr. Tóth Lajos pápai igazgatót, jegyzőjévé dr. Benedek Sándort választották meg egyhangulag. Az elnök megnyitójában kegyelettel emlékezett meg Sörös Béla püspök, a losonci theologia igazgatójáról, aki a theolog. tanári konferenciáknak állandó résztvevője volt. Emlékét a gyűlés jegyzőkönyvében is megörökítették Szokás szerint először két tudományos előadás hangzott el. Az elsőt dr. Erdős Károly debreceni egyetemi tanár tartotta, aki a Károli Gáspár bibliafordításának 350 éves jubileumával kapcsolatban Isten

íránt érzett hálával emlékezett az „istenes, vén ember”-ről, felolvastván nagyon érdekes tanulmányát: „Az alit ige az Újszövetség Károli-fordításában”, A második előadást dr. Pongrácz József pápai theolog. tanár tartotta, aki „A legújabb leletek és az újszövetségi tudományok” címen főleg a papiruszokkal foglalkozott. A konferencia a délelőtti folyamán tisztelgő látogatást tett Medgyasszay Vince püspöknél, akit a konferencia megbízásából dr. Kováts István budapesti theolog. tanár üdvözölt meleg szavakkal. Medgyasszay püspök válaszában örömet fejezte ki, hogy az ország minden részéből összejött theolog. tanárok teljes egyseggben dolgoznak az anyaszentegyház érdekében és munkájukra Isten gazdag áldását kérte. A konferencia legfőbb idejét az ötéves tanulmányi rend részletes megvitatására fordította. E pont előadójá dr. Tóth Endre pápai theolog. tanár volt. Megbeszélés tárgyát képezte még a theológiára jövők görög nyelvi képzése, a theologusok leventeképzése, valamint a theolog. tanárok OTBA tagsága. Szombaton a reggeli áhitatot dr. Czeglédy Sándor budapesti theolog. tanár tartotta. A konferencián az egyes helyekről a következők vettek részt: Budapest: dr. Csekey Sándor, dr. Czeglédy Sándor, dr. Kováts J. István és dr. Papp László; Debrecen: dr. Erdős Károly, dr. Kállay Kálmán, dr. Makkai Sándor és dr. Vasady Béla; Sárospatak: dr. Marton János és dr. Mátyás Ernő. Nagy szeretettel üdvözölte a konferencia a vendégeket megjelent dr. Tavaszy Sándor kolozsvári theolog. tanárt, aki a tanulmányi rend tárgyalásában élénk részt vett. A konferencia tagjai a főiskolának voltak szívesen látott vendégei.

SZERKESZTŐ ÜZENETEI

Lapunk jelen számához csekklapot mellékelünk. Kérjük Olvasóinkat, hogy esetleges hátralékaikat, valamint a folyó évi előfizetési díjat a csekklap felhasználásával kiadóhivatalunkhoz eljuttatni szíveskedjenek.

Lapunk jelen számával együtt küldjük meg Olvasóinknak ezévi pótfüzetünket, Dr. Kathona Géza terjedelmes és értékes tanulmányát Samarjai János gyakorlati theológiájáról. E pótfüzetet meg b. e. Csikez Sándor egyetemi professzor életében készítette el a nyomda s így az ő szerkesztői munkásságának ez az utolsó dokumentuma.

Kimutatás a „Theológiai Szemle részére az 1939. évi XV. évfolyam 4. számában közzétett

névsor lezárása óta (1940. január 1.) az 53735. számú csekk számlán történt befizetésekről. Rásky László sl. Alósórs 6.— Szatmárcsekei ref. egyház 9.—, Tiszadobi ref. egyház 20.—, vitéz Varga László lp. Csányoszőr, 9.—, Bojti ref. egyház 9.—, Ref. Főisk. Nagykönyvtár Debrecen, 9.—, Ref. püspöki hivatal, Miskolc, 9.—, D. Dr. Kiss Tihamér Szeged 6.—, Dr. Ravasz László Bpest 9.—, Ref. gimn. tanári könyvtár Mezőtúr 9.—, Magyarhoni ev.egyház. Bpest 9.—, Kisújszállási ref. egyház 9.—, Narancsik Imre ref. lp. Nagymuzsaly 9.—, Debreceni ref. gimn. 12.— és Hajdunánási ref. gimn. 4.50 pengő.

A 41357. sz. csekk számlán: dr. Filep Gusztáv ref. lp. Mezőkeresztes 5.— pengő.

THEOLOGIAI TANULMÁNYOK.

ERTEKEZÉSEK A THEOLOGIAI TUDOMÁNYOK MINDEN ÁGÁBÓL.

Szerkeszti: Csikesz Sándor, debreceni egyetemi ny. r. professzor.

Eddig az alábbi művek jelentek meg félkemény borítékban, nagy lexikon-oktáv lapokkal, tartalommutatóval, tartós fűzésben

1. szám. *Bányay Lajos*: „Hiszek egy, közönséges, keresztyén anyaszentegyházat”. Dogmatikai tanulmány. 71 lex. oktáv lap. Ára 2'80 P.
2. szám. *Enyedy Andor*: Magyar református kateirodalom. Vallás-paedagógiai tanulmány. 53 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
3. szám. *Dr. Révész Imre*: „Krisztus és Antikrisztus”. Ozorai Imre és műve. Tanulmány a magyar protestáns theologiai gondolkodás kezdeteiből. 33 lex. oktáv lap. Ára 1'50 P.
4. szám. *Gaudy László*: A bibliai történetek tanításának vallás-paedagógiai módszertana. 63 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
5. szám. A „*Mortalium animos*” című pápai encyklika ügye. *Csikesz Sándor*: Előszó. *Marlon János*: Történeti előzmények és háttér. A „*Mortalium animos*” szövege és magyar fordítása (*Rábald Gusztáv* ford.; revidálta Cs. S.). *Vasady Béla*: Az encyklika tartalma, lényege és feleletünk. *Baltazár Dezső* nyilatkozata a „*Mortalium animos*” ügyről. *Az Orsz. Ref. Lelkészség-Egyesület* határozata. 24 lex. oktáv lap, petit szedéssel. Ára 1'50 P.
6. szám. *Ferenczy Károly*: Az evangelizáció problémája elvi és gyakorlati vonatkozásaiban. Belmissziói tanulmány. 53 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
7. szám. *Dr. Vasady Béla*: *Girgensohn* Károly élete és munkássága. 94 lex. oktáv lap. Ára 3'80 P.
8. szám. *Dr. Tarczay Erzsébet*: A reformáció Horvát-Szlavonországban. 93 lex. oktáv lap. Ára 4'— P.
9. szám. *Lic. Dr. Karner Karoly*: Jézus halálának napja. 38 lex. oktáv lap. Ára 2'— P.
10. szám. *Soós Béla*: *Melius* Péter szentháromságtana. 55 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
11. szám. *Klein Gáspár*: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a 18. és 19. században. 55 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
12. szám. *Dr. Nagy Géza*: *Barth* theologijának előzményei, kritikája és jelentősége. 36 lex. oktáv lap. Ára 2'— P.
13. szám. *Gáncs Aladár*: Mit tanulhatunk *Barth* Károlytól? 18 lex. oktáv lap. Ára 1'30 P.
14. szám. *Lic. theol. Dr. Karner Károly*: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. 127 lex. oktáv lap. Számos szöveg-közötti statisztikai táblázattal és 40 drb táblázat-melléklettel. Ára 4'20 P.
15. szám. *Incze Gábor*: magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Két facsimile-vel és személymutatóval, valamint angol nyelvű tartalmi összefoglalással. 200 lex. oktáv lap. Ára 6'— P.
16. szám. *Csikesz Sándor*: „Az Uj-Sálem”-Mozgalom. Adalék az újabbkori vallásos mozgalmak hazai történetéhez. II. A szektákról. 49 lex. oktáv lap. Ára 1'50 P.
17. szám. *Rácz Béla*: Két évszázad a magyar református ígéhirdetés történetéből (1711—1914). I. kötet. 152 lex. oktáv lap. Ára 5'— P.
18. szám. *Rácz Béla*: Két évszázad a magyar református ígéhirdetés történetéből. (1711—1914). II. kötet. (Sajtó alatt.)
19. szám. *Módis László*: *Zakariás* próféta és könyve. 76 lex. oktáv lap. Ára 2'80 P.
20. szám. *Dr. Tavasz Sándor*: A dialektikai theologia a főiskolai theologiai oktatásban és nevelésben. 8 lex. oktáv lap. Ára —'50 P.
21. szám. *vitéz Bogár János*: Az egyházi évkör kialakulása és hatása az ígéhirdetésre. Liturgikai tanulmány. 164 lex. oktáv lap. Ára 5'— P.
22. szám. *Dr. Soós Béla*: *Zwingli* és *Luther* találkozása Marburgban. Részlet egy készülő *Zwingli-életrajzból*. 38. lex. oktáv lap. Ára 1'— P.
23. szám. *Farkas Pál*: A buddhizmus etikája a „Negyedik Nemes Igazság” alapján. 90 lex. oktáv lap. Ára 3'80 P.
24. szám. *Dr. Vasady Béla*: A paradoxon a theologiai gondolkodásban. 8 lex. oktáv lap. Ára —'50 P.
25. szám. *Szabó Zoltán*: az ifjúság lélektana és az ifjúság lelki gond zása. 104 lex. oktáv lap. Ára 4 P.
26. szám. *Dr. Nagy Sándor*: A vallásos nevelés és oktatás a debreceni Kollégiumban a reformáció korától a XIX. század közepéig. 104 lex. oktáv lap. Ára 4'— P.
27. szám. *Dr. Nagy Géza*: A kapitalizmus jövője és a kálvinizmus. 16 lex. oktáv lap. Ára 1'— P.
28. szám. *Járosi Andor*: A német evangélikus liturgikai reformmozgalmak. 54. lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
29. szám. *Feigl József*: Gondolatok a praedestinatoról és szabadakaratról. Filozófiai tanulmány. 22. lex. oktáv lap. Ára 1'40 P.
30. szám. *Benedek Sándor*: *Tóth Ferenc* gyakorlati theologijája. Tanulmány a gyakorlati theologia köréből. 257 lex. oktáv lap. Ára 6 P.
31. szám. *Dr. Módis László*: Rövid bibliai héber nyelvtan. 66 lex. oktáv lap és tíz táblázat paradigmá. Ára 6.— P.
32. szám. *Dr. Révész Imre*: *L. Kálvin* legelső magyar támadója *Draskovich György* és *Confutatioja*. — II. *Bucer Márton* és a magyar reformáció. — 30 lex. oktáv lap. Ára 1'50 P.
33. szám. *Dr. Pröhle Károly*: A theologia feladata a jelenkorban. — *Dr. Kiss Jenő*: *Péter* apostol három arcképe az Újszövetségben. — 17 lex. oktáv lap. Ára 1.20 P.

THEOLOGIAI TANULMÁNYOK.

(Folytatás a 3. borítéklapról).

34. szám. *Farkas Ignác*: A test és lélek viszonya Bergson filozófiájában. 61 lex. oktáv lap. Ára 2.50 P.
35. szám *Dr. Révész Imre*: A „Kálvinista Róma.” (Két elnevezés története). 34 lex. oktáv lap. Ára 1.—P.
36. szám *Dr. Imre Lajos*: A predestináció tana. az ígéhirdetésben és nevelésben. 15 lex. oktáv lap. Ára 1.—P.
37. szám *Dr. Ravasz László*: Reggeltől estig. Egy nap az emberiség életéből. 3 lex. oktáv lap. Ára 0.50 P.
38. szám. *Dr. Tóth Endre*: Az urvacsoraosztás Dunántúl a reformációtól a 18. század végéig. 13 lex. oktáv lap. Ára 1.—P.
39. szám. *Dr. Ila Bálint*: Református egyháztörténeti adatok az Országos Levéltárban őrzött Thurzó-levéltárban. 15 lex. oktáv lap. Ára 1.—P.
40. szám. *Dr. Vasady Béla*: Az ígéhirdetés és a teológiai tudomány az ecclesia militans életében. 16 lex. oktáv lap. Ára 1.50 P.
41. szám. A magyar református teológiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői. *Dr. Vasady Béla, Dr. Pongrácz József, Dr. Tavaszy Sándor, Dr. Révész Imre, Dr. Csikesz Sándor*. 29 lex. oktáv lap. Ára 1.50 P.
42. szám. *Nagy Lajos*: Spinoza Benedek élete és bölcselése. 108. lex. okt. lap. Ára 4.—P.
43. szám. *Dr. Varga Zoltán*: Szoboszlai Pap István élete és munkássága. 97 lex. o. lap. Ára: 4.—P.
44. szám. *Segesváry Lajos*: Magyar református ifjak az utrechtí egyetemen. 1636-1836. 90 lex. o. l. Ára: 3.20 P.
45. szám. *Patay Lajos*: Kálvin vallásapaedagógiája. 126 lex. oktáv lap. Ára 4.50 P.
46. szám. *Dr. Illyés Endre*: A magyar református földművelő ifjuság lelkipozíciójának története, 143 lex. oktáv lap. Ára 4.—P.
47. szám. *Horváth Jenő*: A külmisztio lényege. 107 lex. oktáv lap. Ára 4.—P.
48. szám. *Dr. Rugonfalvi Kiss István*: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armálisá. 19 lex. oktáv l. Ára 1.—P.
49. szám. *Dr. Nagy Géza*: Kálvin hatása Erdélyre (XVI—XVII sz.). 12 lex. oktáv l. Ára 1.—P.
50. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: D. Dr. Baltazár Dezső. (Emlékezés.) Baltazár D. arcképével. 16 lex. oktáv lap. Ára 1.—P.
51. szám. *Nagy S. Béla*: A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint. 152 lex. o. l. Á. 5.—P.
52. szám. *Dr. Feigl József*: Kultúra és keresztény világnézet. 24 lex. o. l. Ára 1.50 P.
53. szám. *Bartha Tibor*: Az Isten ígéje és ígéhirdetésünk. 62 lex. okt. lap. Ára: 2.50 P.
54. szám. *Tunyogi Csapó András*: Szempontok az Oszövetség teológiai magyarázásához. 15 lex. okt. lap. Ára: 1.—P.
55. szám. *Dr. Horvay László*: Böhm és a német idealizmus 26 lex. okt. lap. Ára: 1.50 P.
56. szám. *Pákozdy László*: Az istennevek használata a Bileám-perikopában. 8 lex. okt. lap. Ára: —.50 P.
57. szám. *Lukács László*: Törvény és evangélium. Sajtó alatt.
58. szám. *Bodonhelyi József*: A superintendensi intézmény a skót református egyházban. 80 lex. oktáv lap. Ára: 3.50 P.
59. szám. *D. Dr. Schumann Fr. Károly*: Kijelentés és teremtés. 23. lex. okt. lap. Ára: 1.50 P.
60. szám. *Gál Lajos*: Geleji Katona István ígéhirdetése 202 lex. okt. lap. Ára 6 P.
61. szám. *Kathona Géza*: Samarjai János gyakorlati teológiája. 224 lex. okt. lap. Ára: 6.—P.
62. szám. *Dr. Kiss Tihamér László*: A magyar református kátétanítás módszertana. 80 lex. okt. lap. Ára: 3.50 P.
63. szám. *Dr. Módis László*: Haggeus próféta és könyve. Exegetikai feldolgozás. 56 lex. okt. lap. Ára 2.—P.

Fenti művek megrendelhetők a szerzőknél, de a ThSz Kiadóhivatala utján is (Debrecen, Kollégium.)

EGYHÁZI ÉRTEKEZÉSEK.

TANULMÁNYOK AZ EGYHÁZI ÉLET KÖRÉBŐL.

Szerkeszti: **Csikesz Sándor**, debreceni egyetemi ny. r. professzor.

- 1—2. szám. *Barla Szabó Jenő*: Két lelkész a Barla Szabó családban. Egyháztörténeti tanulmány a ref. egyház mult századbeli életéből. 64 lex. oktáv lap + 1 fénykép és 1 származási tábla. Ára 2.20 P.
3. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: A debreceni református kollégiumi nevelés lényeges vonásai. 8. lex. oktáv lap. Ára —.50 P.
4. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: Bíráló jegyzetek a kátétanítás újabb módszertanához. —.50 P.
5. szám. *Nagy Antal*: A Ref. egyh. törv. I. tc. 89. §-a szerinti „általános többség” értelmezése a zsinatpresbiteri elv világításánál. Ára: —.50 P.
6. szám. *Dr. N. Balogh Ernő*. Orvosok és a materialista világnézet. 16 lex. okt. lap. Ára: 1.—P.
7. szám. *Tomay Dezső*: Az élmény lélektana és szerepe a nevelésben. (Különös tekintettel a cserkészetre.) 32 lex. okt. lap. Ára: 2.—P.
8. szám. *Csendes József*: Reáliák tanítása a 400 éves debreceni református Kollégiumban. 32 lex. okt. lap. Ára: 2.—P.
9. szám. *D. Csikesz Sándor*: A debreceni Kollégium évszázados külföldi kapcsolatainak vázlatja. 8. lap. Ára —.50 P.
10. szám. *Erdei Mihály*: Egyház és ifjuság. 176. lap. Ára: 4.—P.
11. szám. *D. Csikesz Sándor* közreadásában: A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem hittudományi karának memorandumja a theologus internátus építése tárgyában. 4 lex. okt. lap. Ára —.30 P.
12. szám. *D. Dr. Pröhle Károly*: Schneller István Emlékbeszéd. 4 lex. okt. lap. Ára: —.30 P.
13. szám. *Diósadi Elekes György dr.*: Profeszor Hatvani receptjei a debreceni diákok részére 1780 körül. 4 lex. okt. lap. Ára —.30 P.

Nyomatott: Beke Zoltán könyv- és lapkiadóvállalatánál Debrecen, Baltazár Dezső utca 9.

THEOLOGIAI SZEMLÉ

SZERKESZTŐ:

FŐMUNKATÁRS:
RÉVÉSZ IMRE.

CSIKESZ SÁNDOR.

FŐMUNKATÁRS
DEÁK JÁNOS.**E PÓTFÜZET EGYETLEN TARTALMA:**

KATHONA GÉZA

református lelkipásztor tanulmánya:

SAMARJAI JÁNOS GYAKORLATI THEOLOGIJÁJA.

TARTALOM:

Előszó 3.

Bevezetés 4.

I. Tájékoztató. 1. *Samarjai János élete.* 6. — 2. *Samarjai J. gyakorlati teológiája kialakulására ható tényezők.* 17. — A) A felsődunamelléki két prot. egyház közös kapcsolatai a XVII. sz. elején. 18. — B) Uniós törekvés a Felső-Dunamelléken. 23. — C) A róm. katolicizmus hatása. 28. — 3. *Samarjai J. gyakorlati teológiájának elvi alapjai.* A) Az egyház 32. — B) A lelkész. 39.

II. Samarjai János gyakorlati teológiájának részletezése. 1. *Az istentisztelet.* A) Liturgia. a) Az istentisztelet alapelvei. 49. — b) Az istentisztelet alkotórészei. aa) Dologi alkotórészek. α) Az istentisztelet helye. 54. — β) Az istentisztelet paramentumai. 58. — bb) Az istentisztelettel egybefüggő ceremóniák, szokások. 61. — cc) Az istentisztelet ideje. 64. — dd) Az istentisztelet szellemi alkotórészei. α) Hymnologia 68. — β) Eüchetika. 75. — c) Az istentisztelet fajtái. 85. — aa) Nyilvános gyülekezeti istentisztelet. 86. bb) Sakramentális istentiszteletek. α) Templomszentelés. 124. — β) Házasságkötés. 129. — γ) Egyházkezelés. 139. — δ) Exkommunikáció és abszolúció. 143. — ε) Betegek vigasztalása. 146. — ζ) Örödgűzés. 148. — z) Temetés. 172. — B) Igehirdetés. 175. — a) Katechetika. 176. — b) Homiletika. 179. — c) Gyakorlati igehirdetés. 183. — C) Agapetika. a) Pásztori misszió, 186. — b) Külmiszió. 190. — 2. *Egyházkormányzás.* A) Egyházfegyelmelés. a) A gyülekezet egyes tagjainak fegyelmzése. 191. — b) Általános penitencia és böjt. 199. — B) Egyházjog. 201.

III. Összesítés és végkövetkeztetések. 206.

Német nyelvű tartalmi kivonat. Inhaltsangabe 214.

Index. A) Nevmutató. 218. — B) Tárgymutató. 219. — Tartalomjegyzék. 224.

E PÓTFÜZET ÁRA HAT PENGŐ

KÜLFÖLDI ELŐFIZETÉSEKNÉL PORTÓ KÜLÖN FIZETENDŐ.

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT.

A LAP SZELLEMI ÉS ANYAGI ÜGYEIBEN CSIKESZ S. EGYETEMI PROFESSZORHOZ KELL FORDULNI
DEBRECEN, KOLLÉGIUMMEGJELENIK AZ ORSZÁGOS REFORMÁTUS LEKÉSZEGYESÜLET
PÁRTFOGÁSÁVAL.

THEOLOGIAI TANULMANYOK.

ERTEKEZÉSEK A THEOLOGIAI TUDOMÁNYOK MINDEN ÁGÁBÓL.

Szerkeszti: Csikesz Sándor, debreceni egyetemi ny. r. professzor.

Eddig az alábbi művek jelentek meg félkemény borítékban, nagy lexikon-oktáv lapokkal, tartalommutatóval, tartós fűzésben

1. szám. *Bányay Lajos* „Hiszek egy, közönséges, keresztyén anyaszentegyházat”. Dogmatikai tanulmány. 71 lex. oktáv lap. Ára 2'80 P.
2. szám. *Enyedy Andor* Magyar református katekézisdolom. Vallás-paedagógiai tanulmány. 53 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
3. szám. *Dr. Révész Imre*: „Krisztus és Antikrisztus”. Ozorai Imre és műve. Tanulmány a magyar protestáns teológiai gondolkodás kezdeteiből. 33 lex. oktáv lap. Ára 1'50 P.
4. szám. *Gaudy László*: A bibliai történetek tanításának vallás-paedagógiai módszertana. 63 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
5. szám. A „*Mortalium animos*” című pápai encyklika ügye. *Csikesz Sándor*: Előszó. *Marion János*: Történeti előzmények és háttér. A „*Mortalium animos*” szövege és magyar fordítása (*Rábold Gusztáv* ford.; revidálta Cs. S.). *Vasady Béla*: Az encyklika tartalma, lényege és feleletünk. *Baltazar Dezső* nyilatkozata a „*Mortalium animos*” ügyről. *Az Orsz. Ref. Lelkész-Egyesület* határozata. 24 lex. oktáv lap, petit szedéssel. Ára 1'50 P.
6. szám. *Ferenczy Károly*: Az evangelizáció problémája elvi és gyakorlati vonatkozásaiban. Belmissziói tanulmány. 53 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
7. szám. *Dr. Vasady Béla*: *Girgensohn Károly* élete és munkássága. 94 lex. oktáv lap. Ára 3'80 P.
8. szám. *Dr. Tarczay Erzsébet*: A reformáció Horvát-Szlavonországban. 93 lex. oktáv lap. Ára 4'— P.
9. szám. *Lic. Dr. Karner Károly*: Jézus halálának napja. 38 lex. oktáv lap. Ára 2'— P.
10. szám. *Soós Béla*: *Melius Péter* szentháromságtana. 55 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
11. szám. *Klein Gáspár*: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a 18. és 19. században. 55 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
12. szám. *Dr. Nagy Géza*: *Barth* teológiájának előzményei, kritikája és jelentősége. 36 lex. oktáv lap. Ára 2'— P.
13. szám. *Gáncs Aladár*: Mit tanulhatunk *Barth Károly*tól? 18 lex. oktáv lap. Ára 1'30 P.
14. szám. *Lic. theol. Dr. Karner Károly*: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. 127 lex. oktáv lap. Számos szöveg-közötti statisztikai táblázattal és 40 drb táblázat-melléklettel. Ára 4'20 P.
15. szám. *Incze Gábor*: magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Két facsimile-vel és személymutatóval, valamint angol nyelvű tartalmi összefoglalással. 200 lex. oktáv lap. Ára 6'— P.
16. szám. *Csikesz Sándor*: „Az „*Uj-Sálem*”-Mozgalom. Adalék az újabkori vallásos mozgalmak hazai történetéhez. II. A szek-tákról. 49 lex. oktáv lap. Ára 1'50 P.
17. szám. *Rácz Béla*: Két évszázad a magyar református ígéhirdetés történetéből (1711—1914). I. kötet. 152 lex. oktáv lap. Ára 5'— P.
18. szám. *Rácz Béla*: Két évszázad a magyar református ígéhirdetés történetéből. (1711—1914). II. kötet. (Sajtó alatt.)
19. szám. *Módis László*: *Zakariás* próféta és könyve. 76 lex. oktáv lap. Ára 2'80 P.
20. szám. *Dr. Tavasz Sándor*: A dialektikai teológia a főiskolai teológiai oktatásban és nevelésben. 8 lex. oktáv lap. Ára —'50 P.
21. szám. *vitéz Bogár János*: Az egyházi év-kör kialakulása és hatása az ígéhirdetésre. Liturgikai tanulmány. 164 lex. oktáv lap. Ára 5'— P.
22. szám. *Dr. Soós Béla*: *Zwingli* és *Luther* találkozása Marburgban. Részlet egy készülő *Zwingli-életrajzból*. 38. lex. oktáv lap. Ára 1'—P.
23. szám. *Farkas Pál*: A buddhizmus etnikája a „*Negyedik Nemes Igazság*” alapján. 90 lex. oktáv lap. Ára 3'80 P.
24. szám. *Dr. Vasady Béla*: A paradoxon a teológiai gondolkodásban. 8 lex. oktáv lap. Ára —'50 P.
25. szám. *Szabó Zoltán*: az ifjkor lélektana és az ifjuság lelki gond zása. 104 lex. oktáv lap. Ára 4 P.
26. szám. *Dr. Nagy Sándor*: A vallásos nevelés és oktatás a debreceni Kollégiumban a reformáció korától a XIX. század közepéig. 104 lex. oktáv lap. Ára 4'— P.
27. szám. *Dr. Nagy Géza*: A kapitalizmus jö-vője és a kálvinizmus. 16 lex. oktáv lap. Ára 1'— P.
28. szám. *Járosi Andor*: A német evangélikus liturgikai reformmozgalmak. 54. lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
29. szám. *Feigl József*: Gondolatok a praedestinatoról és szabadakaratról. Filozófiai tanulmány. 22. lex. oktáv lap. Ára 1'40 P.
30. szám. *Benedek Sándor*: *Tóth Ferenc* gyakorlati teológiája. Tanulmány a gyakorlati teológia köréből. 257 lex. oktáv lap. Ára 6 P.
31. szám. *Dr. Módis László*: Rövid bibliai héber nyelvtan. 66 lex. oktáv lap és tíz táblázat paradigma. Ára 6.— P.
32. szám. *Dr. Révész Imre*: I. *Kálvin* legelső magyar támadója *Draskovich György* és *Con-futatioja*. — II. *Bucer Márton* és a magyar reformáció. — 30 lex. oktáv lap. Ára 1'50 P.
33. szám. *Dr. Pröhle Károly*: A teológia feladata a jelenkorban. — *Dr. Kiss Jenő*: *Péter* apostol három arcképe az Újszövetségben. — 17 lex. oktáv lap. Ára: 1.20 P

THEOLOGIAI SZEMLE

1940. (XVI. ÉVFOLYAM) ÉVI PÓTFÜZETE.

SAMARJAI JÁNOS GYAKORLATI THEOLOGIAJA

IRTA :
KATHONA GÉZA
ref lelkipásztor

Debrecen.

ELŐSZÓ.

Mint az egyháztörténelem és kultuszhistória iránt vonzalmat érző lelkipásztor pályám szabad óráiban nagy lelki kedveteléssel gyűjtöttem az adatokat a XVI. és XVII. századi református isentisztelet történetének feldolgozásához. Ezirányú hosszú ideig csendben folytatott munka után kaptam Dr. Csikesz Sándor debreceni professzortól azt a buzdítást, hogy az egyelőre beláthatatlanul széles és nagyrésztben még fel nem kutatott munkamezőnek egy kisebb részét: Samarjai János felsődunamelléki püspök (1585—1652) gyakorlati theológiáját dolgozzam fel teljes részletességgel. A befejezett munkát nyújtja e tanulmány.

Feladatomban súlyos nehézségekkel kellett megküzdenem. Vidéki gyülekezetemtől távoleső nagy könyvtárainkban, így a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi-Könyvtárában, a Magyar Tudományos Akadémia, a budapesti tudományegyetem, a pápai református főiskola és a debreceni tudományegyetem theologiai fakultása gyakorlati theologiai szemináriumának könyvtárában a féltve őrzött és ritka régi magyar könyvek egész sorát kellett hosszabb időn át tanulmányoznom. Ez erőfeszítéseim során mindig erős harcot vívott bennem a gyülekezetemhez fűző lelkipásztori ragaszkodás, az említett könyvtárak megközelítésének nehézsége és a tudományos munka utáni vágyódás. Ha vannak tanulmányomban személyi gyarlóságomon túlmenőleg fogyatkozások, azok legnagyobb részben innen erednek.

A Samarjai-problémával nagy lelki gyönyörűséggel foglalkoztam. Örömmel vallom meg, hogy nem nélkülöztem mások jóindulatú tudományos vagy egyéb természetű támogatását. Hálas köszönet illesse ezek között először Dr. Csikesz Sándor egyetemi professzort, aki mindig mellettem volt hol a buzdításban, hol a tanácsadásban, majd a debreceni egyetem theol. fakultása gyakorlati theologiai szemináriumának és saját becses és gazdag könyvtárának használhatóvá tételével, végül a Theologiai Szemle hasábjainak szíves rendelkezésre bocsátásával. Szeretetteljes megértéssel biztosított számomra helyet Medgyasszay Vince püspök úr a pápai alma mater intézményeinél, amiért mezőföldi hűséggel és tisztelettel mondok neki köszönetet. Tanítványi hálával köszönöm meg Dr. Pongrácz József theol. tanár, pápai főisk. könyvtáros szívességét, aki az őrizetére bízott régi magyar könyvtári anyag használatát számomra messzemenő jóindulattal tette lehetővé. Végül őszinte hálámat kell lerónom a Tiszántúli Református Egyházkerület Sajtó-Alapjának jelentős anyagi támogatásáért, mely elsősorban tette lehetővé, hogy e tanulmány ilyen terjedelemben jelenjen meg.

Már javában folyt az összegyűjtött anyag feldolgozása, mikor e tanulmányban érintett Felső Dunamellék rabbilincsei főredezni kezdtek és Samarjai János ősi egyházkerületének a trianoni határon kívül rekedt részei is visszatértek. A felszabadulás édes gyönyörűsége munkámra is kihatott. A szabaddá lett Felső-Dunamelléknek, mint kedves szülőföldemnek nyújtom e dolgozatot fiúi áldozatul.

Csákberény, 1939 február havában.

Kathona Géza

BEVEZETÉS,

1636 elején jelent meg Brewerék lőcsei könyvnyomdájában Samarjai János felsődunamelléki ref. püspök szertartásokönyve: „Az Helvetiai vallason levő Ecclesiaknak egyházi ceremonijokról, es rend tartasokról való könyvetske Az eggü-gvüveknek rövid tanétásokra köz akaratból irattatott Samorjai Janos Halászi Predicátor által. Lőcseni nyomtatta Brever Lőrintz, 1636.” címmel, 4 ed rétbén, elől négy számozatlan levél + 224 lap terjedelemben.¹ A címlapon levő megjegyzés arra utal, hogy Samarjai János a könyv kiadásával a felsődunamelléki református lelkészek közkívánságának tett eleget. E kívánság már az 1619 szeptember 1-én tartott sóki zsinaton is felmerült: „Liber Agendarius, pro hac dioecesi Matthiusföldensi, certus et publica autoritate receptus esse debet, in quo ritus et caeremoniae nostrae delineatae continentur. Ubi videndum erit ne ab ecclesiastica, aequae sanctae consuetudine multum recedatur; sed potius sana sermonis et rituum forma servetur.”² A felsődunamelléki hagyományokat felölelő szertartásokönyv megírása azonban egyelőre nem valósult meg. De a kívánság a felszínen maradhatott. Samarjai szertartásokönyve címlapján „köz akarat”-ra hivatkozik, rendelkezéseiben — amint látni fogjuk — minden kétséget kizáróan érvényesülnek a felsődunamelléki református egyházkerület szertartási hagyományai. Így művét úgy kell tekintenünk, mint az 1619. évi sóki zsinat felsődunamelléki hagyományokra támaszkodó agenda megírására hozott határozatának beváltását.

Samarjai vállalkozása azonban jóval nagyobb körre terjed ki, mint a kor szokásos agendáié. Így a legelső magyar, határozottan református szellemű agenda. Melotai Nyilas Istváné,³ csak a legszükségesebb szertartásokat: a keresztelést, úrvacsoraoasztást, esketést és a halálra ítélt ember vigasztalását adja. Samarjai műve a legelső rendszeres magyar ref. agendáskönyv, amely a felsődunamelléki református egyházkerület gyakorlatában előforduló összes szertartásokat, így a templomszentelést, csecsemők és felnőttek keresztelését, egyházkelet, úrvacsoraoasztást, házasság szertartását, lelkészszentelést, exkommunikációt és abszolúciót, betegek és halálraítéltek vigasztalását, temetést az előfordulás sorrendjében s végül mintegy függeléként az ördögűzést, a velük egybefüggő hittani, jogi kérdésekre is kiterjeszkedve tárgyalja.

De még ennél is tovább megy Samarjai. Az egyes szertartások, istentiszteleti cselekmények ismertetését és közlését megelőzőleg részletes tárgyalás alá veszi az azokkal egybefüggő tényezőket: az istentisztelet és a hívek viszonyát, az istentisztelet helyét és idejét, az istentisztelet részeit, ugymint az éneklést, imádságot, igehirdetést, így műve jóval több, mint egyszerű agenda: a maga nemében a legelső magyar református liturgika. E körülményre legelőször Tóth Ferenc,⁴ majd később Mitrovics Gyula hívta fel a figyelmet, utóbbi kijelentvén, hogy Samarjai szertartásokönyve „nemcsak a legelső rendszeres magyar ref. agendáskönyvnek, hanem szintén a legelső magyar Liturgikának is nevezhető.”⁵

¹ R. M. K. I. 662. A következőkben a rövidített cím: „Helvetiai vallason levő Ecclesiaknak ceremonijokról” alapján H. E. C. rövidítéssel fogjuk mindig jelölni.

² Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár VIII. évf. 1910. 57. l.

³ „Agenda az az: Anyaszentegyházbéli szolgálat szerént való Czelekedet”, etc. Kolozsvár. 1621. R. M. K. I. 515. E tanulmányhoz az egy évvel későbbi (1622) azonos című és szövegű második, a pápai ref. főisk. könyvtárban található kiadás példányát használtam (R. M. K. I. 525.), melyet ezután csak „Melotai: Agenda” rövidítéssel idézek.

⁴ Tóth Ferenc: Liturgika, Győr, 1810. 43. l.

⁵ Mitrovics Gyula: A keresztiség szertartásának történeti fejlődése. Sárospataki Lapok. 1888. 884. l.

Sőt az egyes liturgikai kérdések tárgyalása közben nem rejtí el Samarjai az egyházra, lelkipásztorra, ígéhrdetésre, katechesisre, cura pastoralis-ra, egyházfegyelmezésre, -szervezetre, -kormányzatra és házassági jogra vonatkozó nézeteit, hanem azokat olyan gyakorisággal és hőségben pertraktálja, hogy kibontakozik művéből egész gyakorlati teológiája is. Meg kell itt említenünk, hogy az ő szellemi befolyásának jegveit is magán viselő komjáti kánonokban találunk több tőle félmjelzett gondolatot, mely mintegy kiegészíti a szertartásokkönyvében jelentkező gyakorlati teológiát. Természetesen nem beszélhetünk egy Samarjai által külön rendszerezett és kidolgozott gyakorlati teológiáról, hanem egy apró mozaikdarabokban jelentkező teológiáról, melynek elemeit majd nekünk kell csoportosítanunk és rendszerbe foglalnunk.

Szertartásokkönyve címlapián olvasható azon közléséből, mellyel annak tartalmát a „Helvetiai vallason levő Ecclesiak“-kal hozza kapcsolatba, elvárhatnánk, hogy a II. Helvét Hitvallás elveit mindvégig alkalmazza az egyes liturgikai kérdések elvi és gyakorlati tárgyalásánál. De műve rövid áttekintése is elegendő annak megállapítására, hogy Samarjai a II. Helvét Hitvalláshoz egyáltalában nem tartotta magát, sőt még csak eredeti szellem sem volt, aki a nagytekintélyű hitvallás megállapításából folyó következményekkel a saját egyéni szellemének produktumait állította volna szembe. Samarjai gyakorlati teológiája nem eredeti szellemi termék, hanem egy tipikus keveréktheológia, egy mozaikszerű szellemi konglomerátum, melyben kora összes, sokszor legellentétebb systematica- és practica-theológiai elvei lecsapódtak. Még eredeti módszere sincs, melynek segítségével az innen-onnan összeszedett gondolat elemeket harmonikus egységbe szerkeszteni, hanem nyers darabosságban dobál össze orthodox-lutheránus, melanchtoni, buceri, pareusi, katolikus és nagyritkán kálvini nézeteket. Állásfoglalása majdnem minden kérdésben, két-, sőt háromszínezetű: református, lutheránus, sőt gyakran katolikus. Szinte megdöbbenve forgatjuk vissza előszavához és címlapiához ismét és ismét e könyvet, vajjon a helvét hitű egyházak részére iratott-e s írója tényleg halászi-i lelkész és felsődunamelléki református superintendens volt-e?

Érthetetlen, hogy theologusaink figyelmét teljesen elkerülte Samarjai rendszeres és gyakorlati teológiai nézeteinek ez a mozaikszerűsége és igen sok lényeges ponton a református teológiával szembenálló volta. Debreceni Ember Pál egyháztörténelme említi és ismerteti Samarjai szertartások könyvét legelőször, de ő is csak az egyes fejezetek címeinek felsorolását adja.⁶ Bod Péter már érzi Samarjai rendtartásainak idegenszerűségét s csak annyit jegyez meg róluk, hogy azok közül „néhányuk idővel megváltoztanak, vagy tellyességgel el hagyattattanak.”⁷ Tóth Ferenc ezt a megjegyzést teszi Samarjai szertartások könyvére: „Ez köz akarattal iratott, és ollv tzelből, hogy ha már egy bizonyos forma van a Hitnek vallásában, tudniillik a Helvetika Confessio: igen illő, és hasznos dolog lenne, ha minden külső Egyházi Rendtartásokban is egyformaság tartatik meg az Ekllesiákban,” melyhez még annyit fűz, hogy Samarjai szertartásokkönyvében „minden Vallásbeli szokásaink meg határozattattanak.”⁸ Tóth Ferenc e közléséből az tűnik ki, hogy olvasta Samarjai könyvét, legalább annak előjáró beszédét, utóbbi megjegyzéséből azonban az is kiderül, hogy figyelme annak jellegzetességeit elkerülte s őt magát félreismerte. Nevezetesebb theologusainak szertartástanaikban vagy agendáikban az egyes agendák felsorolásánál mindig megemlítik Samarjai szertartásokkönyvét, így Tóth Ferenc,⁹ Zsarnai Lajos,¹⁰ Fördös Lajos,¹¹ Tóth Mihály,¹² Csiky Lajos,¹³ de a felsoroláson túl értékelésbe nem bocsátkoznak. Nem is foglalkozott Samarjai gyakorlati teológiájával senki. Nevét, ha ritkán emlí-

⁶ Lampe-Ember: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajecti ad Rhenum.* 1728. pag. 710-711.

⁷ Magyar Athenás. Nagyszében. 1766. 234. l.

⁸ A magyar és erdélyi országai Protestáns Ekllesiák Históriája. Komárom. 1808. 381. l.

⁹ Liturgia. Győr. 1810. 43. l.

¹⁰ Paptan. Sárospatak. 1857. 21. l.

¹¹ Agenda. Budapest. 1882. 288-289. l. (3. kiadás, 1. kiadás. 1866.)

¹² Egyházzertartástan alapvonalai. Debrecen. 1873. 17. l.

¹³ Egyházzertartástan. Debrecen, 1892. 21. l.

tették is, inkább másik művével a „Magyar Harmoniá”-val¹⁴ kapcsolatban tették ezt, gyakorlati teológiájára pedig ráborult a feledés homálya.

A magyar református egyháztörténelemnek és gyakorlati teológiának nincs még egy olyan elhanyagolt területe, mint egyházunk XVI. és XVII. századi kultusz-története. Tisztázásra váró kérdés még, vajjon milyen hatásokból sarjadt kultuszi berendezkedésünk? Megnyilvánul-e e berendezkedésben valami önálló, speciális magyar vonás? Vajjon szolgailag másoltuk-e a ránk ható forráselemeket? Mennyiben tudtuk azokat itteni viszonyainkhoz alkalmazni? Vajjon kultuszi fejlődésünkben el tudtunk-e teljesen szakadni a katholicizmustól vagy az tovább is hatott ránk? Milyen volt kultuszi fejlődésünk menete? Milyen eltérések mutatkoznak e tekintetben az ország egyes részei között? stb. Míg ezek a kérdések nincsenek teljesen tisztázva, addig nem irható meg a magyar református istentisztelet és gyakorlati teológia XVI. és XVII. századi teljes története.

Samarjai János szertartásokönyve adatainak szinte kimeríthetetlennek látszó gazdagságával megbecsülhetetlen kulcsot ad a magyar ref. egyház felsődunamelléki része XVII. század eleji gyakorlati teológiai és kultusz-történeti helyzetének elemzéséhez. Jelen dolgozat a Samarjai János szertartásokönyvéből kibontakozó gyakorlati teológiát kívánja bonckés alá venni, rendszerbe foglalni, kiegészítve a komjátí kánonokból kiválasztható eredeti Samarjai-féle gondolatokkal, hogy e gyakorlati teológia elemeinek eredete, irodalmi függősége az egykorú forrásokkal való összehasonlítás alapján a lehetőség szerint lépésről lépésre kimutatassék s ezáltal ez érdekes egyéniségnek a magyar ref. egyház XVII. századi gyakorlati teológiájában elfoglalt helyzete megállapítható legyen. A probléma tárgyalása közben bőséges alkalom nyílik a Felső-Dunamellék XVI. és XVII. századi kultusz-történeti fejlődésének tisztázására.

Mielőtt e feladat részletes megoldásához foglalnánk, meg kell ismerkednünk Samarjai János életkörülményeivel, a gyakorlati teológiájának kialakulására ható tényezőkkel, majd gyakorlati teológiájának általános alapelveivel.

I. TÁJÉKOZÁS.

1. Samarjai János élete.

Alig van XVII. századi tudós emberünk, akinek életéről annyi egymásnak és a tényeknek ellentmondó adat került volna bele a tudományos közludatba, mint épen Samarjai János felsődunamelléki püspök életéről. Már Lampe-Ember egyháztörténelme¹⁵ s az annak nyomán járó Bod Péter¹⁶ téves közléseket hoztak forgalomba róla. E helyt nem álló adatok az utánuk következő írók egész soránál, így Horányi Eleknél,¹⁷ Tóth Ferencnél,¹⁸ Ferenczy Jakabnál és Danielik Józsefnél,¹⁹ Nagy Ivánnál,²⁰ Szentkúti Kiss Károlynál²¹ részben vagy teljesen hitelre találtak, sőt újabb tévedésekkel vagy bizonytalan értékű közlésekkel szaporítottak. Később sem foglalkozott senki Samarjai életrajzi adatainak ellenőrzésével és kihívásával, így nem csoda, hogy Zoványi Jenő,²² Wurga Lajos²³ és Szinnyei József²⁴ által közölt lexikális életrajzi vázlatok felette hézagosak és nem egy tévedést és ellenimondást tartalmaznak.

¹⁴ Magyar Harmonia, Az Az, Augustana és az Helvetica Confessio Articulusinac eggyező értelmé. Pápa. 1628. R. M. K. I. 573.

¹⁵ Pag. 362-363, 568, 710-711.

¹⁶ Magyar Athenás. 233-234. I. és Historia Hungarorum Ecclesiastica, Lugduni Batavorum. Tom. I. 1888. p. 271., Tom. II. 1890. p. 282.

¹⁷ Memoria Hungarorum. Posonii. 1777. Tom. III. p. 194.

¹⁸ A magyar és erdélyi országok Prot. Ekklesiák Históriaja. Komárom. 1808. 281, 381. I.

¹⁹ Magyar írók. Életrajgyűjtemény. Pest. 1856. I. köt. 398. I.

²⁰ Magyarország családai. Pest. 1863. X. köt. 22-25. I.

²¹ Munkáinak vázlatok a barsi ref. esperesség multja s jelenéből. Pápa. 1879. 7-8. I.

²² Theologiai ismeretek tára. Mezőtur. III. köt. 1901. 170-171. I.

²³ A keresztyén egyház történelme. Sárospatak: 1909. II. köt. 424, 434. I.

²⁴ Magyar írók élete és munkái. Budapest. 1908. XII. köt. 94-96. I.

Az újabb időkben Samarjairól publikált életrajzi összefoglalások, mint Payr Sándoré,²⁵ a Révai Lexikoné²⁶ és a Magyar Irodalmi Lexikoné,²⁷ pedig nem vették teljesen figyelembe Thury Etelének Samarjai életére vonatkozó helyre igazító, sőt az eddigi adatokat lényegesen kiegészítő megállapításait.

Samarjai életéhez a legelső hiteles, egykorú forrásokból származó adatokat Ipolyi Arnold szolgáltatta Veresmarti Mihály pozsonyi kanonok emlékiratát feldolgozó művében.²⁸ Ebből biztos fény derül Samarjai származására, ifjúságára, tanulmányaira, nagyszombati szereplésére, lelkületére, jellemére és belső fejlődésére. Egy másik nagyfontosságú egykorú forrás Samarjai életéhez Szenczi Molnár Albertnek a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárban őrzött levélalbuma, mely Dézsi Lajos gondozásában került nyilvánosságra.²⁹ Ezt a két fontos forrást használta fel Thury Etelé Samarjai életrajzi vázlatának összeállításánál,³⁰ hozzákapcsolva még Samarjai lelkészi, majd püspöki működésére vonatkozóan a dunántúli református egyházkerületnek az esztergomi primási főegyházmegei könyvtárban levő s Kanizsai Palfi János által elkezdett régi jegyzőkönyvből, valamint a felsődunamelléki református egyházkerületnek a dunántúli református egyházkerület levéltárában őrzött egykori jegyzőkönyvből merített újabb adatokat,³¹ melyek segítségével sikerült e teljesen feledésbe merült férfiú életének utolsó 20 esztendejére is némi fényt deríteni s halálának idejét megközelítő pontossággal meghatározni.³² De Thury életrajza, ha adatokban pontos is, felette vázlatos és Samarjai lélektani fejlődésével mit sem törődik. Miként a dunántúli református egyházkerület történetében mindenütt, úgy Samarjai életrajzánál is csak a történelmi vázat adja s elmulasztja, hogy adatai feldolgozásával Samarjai szellemtörténeti viszonyaiba, illetőleg lelki fejlődésébe betekintsen.

Samarjai János 1585 február 21-én született Galgócson, Nyitra-vármegyében, hol atyja Máté a reformált egyház lelkésze volt.³³ Róla írta nevét Samarjai Máté Jánosnak.³⁴ Sőt, mint papgyermeket szükebb hazájában ismerősei Pastoris János-

²⁵ A dunántúli evangélikus egyházkerület történelme. Sopron, 1924. 547. l.

²⁶ 16. köt. 519. l.

²⁷ Dr. Ványi Ferenc, Dr. Dézsi Lajos, Dr. Pintér Jenő szerkesztésében. Budapest, 1926. 701. l.

²⁸ Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái. Budapest, 1875. 40, 195, 196, 222, 227-229, 246, 255, 263, 367, 368, 396, 447-449, 457, 466-470, 473, 535, 540, 541. l.

²⁹ Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Budapest, 1898. 27, 62, 123, 131, 149, 253, 298, 309, 310, 312, 323, 338, 352, 369, 370, 467. l.

³⁰ Thury Etelé: A dunántúli ref. egyházkerület története. Pápa, 379-382. lap.

³¹ Ezeket részben publikálta Thury a Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár évfolyamaiban.

³² A Samarjai János személyével kapcsolatban álló magyar irodalomból még jelentősek a következő publikációk: Lethenyi István: Az Calvinistac Magyar Harmoniaianac, az az Augustana és Helvetica Confessioic Articulussinac Samarjai János, Calvinista Praedicator, Es Superintendens által lett össze- hasonlításának meg-hamisétása. Csepreg, 1633. R. M. K. l. 626. — Ribini János: Memoria rabilia aug. confessionis in Regno Hungariae. Pozsony. 1787. Tom. I. p. 458-459. — Tóth Ferenc: Tul a dunai ref. püspökök élete. Győr, 1808. 81. l. — Tóth Ferenc: Liturgika. Győr, 1810. 43. l. — Zsarnai Lajos: Paptan. Sarospatak, 1857. 21. l. — Tóth Mihály: Egyházzsartartástan alapvonalai. Debrecen, 1873. 17. l. — Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. I. köt. Budapest, 1879. 573, 662. sz. — Abafi Lajos: Figyelő. Budapest, 1881. XI. köt. 241. l. — Fördös Lajos: Agenda. (3. kiad.) Budapest, 1882, 288-289. l. — Farkas Sándor: Csepreg története. Budapest, 1887. 370. l. Mitrovics Gyula: A keresztisg szertartásának történeti fejlődése. Sarospataki Lapok. 1888. 884-885. l. — Csiky Lajos: Egyházzsartartástan. Debrecen, 1892. 21. l. — Dr. Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert élete. Budapest, 1897. 101. l. — Zsilinszky Mihály: A magyarhoni prot. egyház története. Budapest, 1907. 310. l. — Dr. Patay Pál: Magyar protestáns unió. Budapest, 1918. 32, 44-45. l. — Révész Imre: A magyarországi protestantizmus történelme, Budapest, 1925. 43. l. — Incze Gábor: A magyar ref. imádság a XVI. es XVII. században. Debrecen, 1931. 53, 69, 70. l. — Dr. Tóth Endre: Az úrvacsoraosztás Lunnántúl a reformációtól fogva a 18. század végéig. Debrecen, 1934. 4, 10, 11. l. — Dr. Incze Gábor: Szemelvények c. kiadványában Dr. Csikesz Sándor által Alvinczi Péternek gróf Bethlen Péter és gróf Illyésházi Katalin esküvőjén mondott beszédéhez írott bevezető tanulmánya. 1-2. l. — Kur Géza: A komáromi ref. egyházmegye. Komárom, 1937. 43, 96, 105, 126, 165. l.

³³ Bod. P.; M. Athenás. 233. l. — Horányi E.: i. m. Tom. III. p. 194. — Payr S. i. m. 547. l. — Dézsi L.: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai, 298, 309, 310. l. — Thury E.: i. m. 379. l. — Ipolyi A.: i. m. 222. l.

³⁴ Dézsi L.: i. m. 369. l.

nak is nevezték.³⁵ Családi nevét különféle kiejtési mód alapján Samarjai,³⁶ Samorjai³⁷ változatokban, sőt latinosan Samaraeus **nak**³⁸ is írta. Szinte érthetetlen Ferenczy és Danielik azon tévedése, mellyel azt állítják, hogy Samarjai édesapja polgári református lelkész volt.³⁹ Ezt a tévedést átveszi Nagy Iván⁴⁰ is, sőt ezen a nyomon elindulva Szinnyei József némi változtatással határozottan kimondja, hogy az öreg Samarjai Máté a fejérmegyei Polgárdin volt református lelkész.⁴¹ E légből kapott állításokkal szemben az egykorú, feltétlen hitelességű források, így Veresmarti emlékiratai és Szenczi Molnár Albert albuma kétségtelenné teszik, hogy Samarjai atyja a buzgó lutheránus Thurzó-család patronátusa alatt álló galgóczi, nagyobb részben tót német lutheránus és kisebb részben magyar helvét hitű hivekből álló eklézsiának volt unió s szellemű lelkésze.

Samarjai Máté származásáról semmit sem tudunk. Működési helye a három nyelvű s vegyes nemzetiségű (tót, német, magyar) Galgócz Thurzó-birtok,⁴² hol a földesúri család támogatásával már korán befejeződött a reformáció. 1571—1572 években Bornemisza Péter itt az egyházszervező.⁴³ Samarjai János születését közvetlenül megelőző időben s minden valószínűség szerint már atyja lelképásztorkodása alatt eleven élet folyik Galgóczon: 1582—1585 között itt működik Mantskovit Bálint nyomdája s a többek között itt kerül ki műhelyéből Sibolti Demeter püspöknek két munkája is.⁴⁴ A galgóczi gyülekezetben e korban is ritkaságszámba menően három nyelvű: magyar, német és tót iskola virágzik.⁴⁵ Minthogy a Thurzók merev lutheránusok voltak, a galgóczi gyülekezetből nem válhatott ki a helvét irányhoz hajló kisebb rész, hanem annyi más helyhez hasonlóan a kényszer nyomása alatt megmaradt a lutheránus egyházszervezetben.⁴⁶ Samarjai Máté mindegyik irányt egyformán szolgálta s így korának és szűkebb hazájának azon nem kevés számú lelkészei közé tartozott, akik mesteri ügyességgel vigyáztak arra, hogy a fennálló konfesszionális különbségek szét ne szakítsák gyülekezetüket.⁴⁷ Annyi bizonyos, hogy Samarjai Mátét a közzvélemény helvét irány felé hajlónak tartotta. Az ubiquitous-lutheránus elnyomás alatt szenvedő Molnár Benedek (Sz. Molnár Albert testvére) nagy rokonszenvvel mint „jóakaró bizott urunk”-ról emlékezik Samarjai Mátéről,⁴⁸ aki a Szenczi Molnár-családdal jó barátságban van, Szenczi Molnár Albert érdekében közbenjár Asztalos Andrásnál, a nagyszombati református egyház kiváló mecénásánál.⁴⁹ Szenczi Molnár Albert 1590-ben megfordul az öreg Samarjainál Galgóczon.⁵⁰ Viszont ő meg később melegen érdeklődik Szenczi Molnár bibliakiadási terveit iránt s Asztalos András mellett tekintélynek számít a bibliakiadás előmozdításánál.⁵¹ A nagyszombati református egyház vezető emberei, mint Asztalos András, szeretik és nagyrabecsülik Máté urat s 1608 eleje körül bekövetkezett halála körülben őszinte

³⁵ U. o. 298, 392. l.

³⁶ A „Magyar Harmonia” Szegedi Gáspárné, sz. Ecsy Orsolyához intézett ajánlása végén. Mások is írják ezen alakban nevét. L. Dézsi L.: i. m. 253, 323, 338. l.

³⁷ Sztartartásoskönyve címlapján. Továbbá: Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár. IX. évf. 1910; 82. l. a thuriszakállasi ref. egyházhoz intézett levele végén.

³⁸ Sztartartásoskönyve előjáró beszéde végén. Nevét ezen változatban mások is gyakran írták. L. Dézsi L.: i. m. 62, 310, 337, 369, 370. l.

³⁹ I. m. I. köt. 398. l.

⁴⁰ I. m. X. köt. 22. l.

⁴¹ I. m. XII. köt. 94. l.

⁴² Ipolyi A.: i. m. 222. l.

⁴³ Thury E.: i. m. 51. l.

⁴⁴ R. M. K. I. 196., 208., 209. és II. 185.

⁴⁵ Kur Géza: i. m. 43. l. és Follajtár: Galgóczi három nyelvű iskola. Nemzeti Kultúra. Komárom. I. évf. 1933. 187—188. l.

⁴⁶ Ipolyi A.: i. m. 222. l.

⁴⁷ Ilyen volt Nagyszombatban Hollósi Márton lelkész is.

⁴⁸ Dézsi L.: i. m. 309. l.

⁴⁹ U. o. 27., 131. l.

⁵⁰ U. o. 27. l.

⁵¹ U. o. 123. l.

részvétet kelt.⁵² Elhunyt a galgóczi gyülekezet helvét irányhoz húzó részére a végenyészetet jelenti, mert utódjául a Thurzók ubiquitarius tót lelkészt visznek be Galgócra Szoczovinus Elek személyében s e fordulat a gyülekezetet teljes egészében a lutheránizmushoz köti,⁵³

Edesapja unionista lelkési ideálja és a galgóczi kétrétű gyülekezet kitörölhetetlen benyomást gyakorolhatott az ifjú Samarjaira, ki alsófokú tanulmányait minden valószínűség szerint szülőhelyén végezte. A később előtörő s rajta mindjobban elhatalmasodó uniós vágy csirája a szülői házban és szülővárosa egyházában plántálódhatott el lelkében.

Taksonyi Péter rektorsága alatt már a nagyszombati iskolában találjuk az ifjú Samarjait, így 1605-ben kerülhetett ide s itt tanult Patkó Tamás rektorsága alatt egészen 1608-ig.⁵⁴ Nagyszombati tanulása és tartózkodása döntő befolyást gyakorol az ifjúra. Itt már egy olyan egyházat lát, amelyben a helvét hitű többség tapintatos vezetése mellett közös szervezetben vannak kisebb számban lutheránusok is. Tehát épen megfordítottját tapasztalja annak, amit Galgócson látott. A szülői házban szerzett benyomások ujjakkal bővülnek.

De álljunk meg egy pillanatra a nagyszombati református egyháznál. Nagyszombati városa a török hódoltság növekedésével a XVI. század közepétől kezdve egyre fokozódó egyházi és közgazdasági szerephez jut. A városban telepszik le a helyéből a török által kimozdított esztergomi érsekség minden intézményével s a katolicizmus szellemi és kormányzati gócpontja lesz. De közgazdasági tekintetben is hirtelen fellendülésnek indul a város, az Ausztria és Morvaország felé irányuló közvetítő kereskedelem egyik centrumává válik s a XVI. század második felében nagy számban telepeshnek le benne Nagyalföldről való szinmagyar helvét hitű tőzsérek, kereskedők,⁵⁵ akik az ottani meglévő lutheránus egyházi közösségekben rohamosan többségbe kerülnek és a fennálló különleges viszonyokhoz alkalmazkodva magukhoz ragadják a mérsékelt szellemű vezetést. A századforduló táján az esztergomi érsek még el tudják nyomni az itteni református többségű magyar evangéliumi egyházat, mely ezidőtájt lelkész, tanító és iskola nélkül kénytelen élni.⁵⁶ Bocskai szabadságharca azonban egyszerre felszabadítja a nagyszombati egyházat és kitűnik, hogy az az elayomás ideje alatt hatalmasan megerősödött.⁵⁷ Az egyház jómódú és befolyásos kisnemes-, tőzsér-, kereskedő patrónusai közül különösen kiemelkednek Asztalos András, Mező-Szegedi Gáspár, Ecsy Gáspár,⁵⁸ kik 1605-ben Hollósi Mártont hozzák első lelkészükkül, Taksonyi Pétert pedig első iskolamesterül az Asztalos András házában megnyitott iskolához.⁵⁹ Az iskola rövid idő alatt olyan színvonalra emelkedik, hogy tanulói innen egyenesen külföldi akadémiákra mehetnek. Asztalos az iskola főpatrónusa: a tanítómester és a tanulók az ő asztaláról tartatnak el, a tehetséges növendékek az ő költségén mennek külföldi akadémiákra.⁶⁰ De élénk figyelemmel kíséri Asztalos András a magyarországi protestantizmus szellemi életét is s minden áldozatot meghoz annak megfelelő színvonalon tartására. Szenczi Molnár Albert külföldön végzett tudományos és irodalmi munkáját messzemenően támogatja. Emellett egyházának a megindult ellenreformációs kísérletekkel szemben elszánt és rettenthetetlen védője.⁶¹

A nagyszombati egyház kétrétű gyülekezet.⁶² Az említett vezető patrónusok

⁵² Asztalos András e meleg szavakkal parentálja el: „... dominus Matheus S(amaraeus) piaae memoriae elhagya bennünket, jó vitézséget vitézkedvén, futását elvégezvén, az letett koronát megadta a Jesus Kristus neki, az, kinek, egész életében nagy hívséges és igaz szolgája vala.” 1608. márc. 6-án Nagyszombatról Szenczi Molnárhoz írott levél. L. Dézsi L.: i. m. 253. l.

⁵³ Ipolyi A.: i. m. 222. l.

⁵⁴ U. o. 359—360., 362., 371. l. és Thury E.: i. m. 379. l.

⁵⁵ Ipolyi A.: i. m. 355. l.

⁵⁶ U. o. 359—360. l.

⁵⁷ U. o. 361. l.

⁵⁸ U. o. 354—355., 375. l.

⁵⁹ U. o. 368—369. l. és Dézsi L.: i. m. 253. l.

⁶⁰ Ipolyi A.: i. m. 368—369., 360. l.

⁶¹ U. o. 354—359., 365—380. l.

⁶² U. o. 223., 224., 362—365. l.

buzgó helvét hitűek,⁶³ de bölcs mérséklettel és tapintattal viseltetnek a gyülekezet kisebbségét alkotó lutheránus atyafiakkal szemben, kiknek vezető emberei közül ismerjük Bédi Istvánt és Sánta Pált.⁶⁴ Ezen szempont figyelembevételével hozzák elő lelkészüket a félig lutheránus Hollósi Mártont, ki mérsékelt közvetítő szellemű álláspontot foglalt el a választanokban és ostyával osztotta az úrvacsorát.⁶⁵ A közvetítő szellemű Hollósit igen nagyrabecsülte Asztalos András s holta után is meleg szavakkal emlékezett róla, míg a választanokat feszegető és Hollósisival az úrvacsorai ostya miatt harcot kezdett merev helvét Suri Orvos Mihályt a békesség és unió megóvása érdekében nem átalította Nagyszombatból eltávolítani.⁶⁶ Amint láthatjuk a nagyszombati református gyülekezet helvét irányú vezető embereit öntudatos uniós szellem töltötte el s az unióért áldozatot hoztak akkor is, mikor már nyíltan tiszta helvét szellemben szervezhetnék volna gyülekezetüket. Ezzel szemben a gyülekezet lutheránus tagjai különválásra törekedtek: Hollósi Márton 1609-ben bekövetkezett halála után megkísérelték, hogy ubiquitárius prédikátort szerezzenek s csak Dobronoki püspök közbelépése tudta a kétrétű nagyszombati ref. gyülekezet egységét még egy rövid időre megóvni.⁶⁷

Ez a kétrétű, minden konfesszionális élt letompító gyülekezeti élet bizonyára kitörölhetetlen hatást váltott ki az ifju Samarjai lelkéből. Tapasztalat szerint az ifju-kori benyomások a legélénkebbek és legmaradandóbbak. Samarjai érett férfikorának uniós törekvései bizonyára a galgóczi és nagyszombati gyülekezeti életben lelkébe vésődött első tapasztalatokból, benyomásokból táplálkoztak.

1608-ban két fontos esemény történik Samarjai életében. Az év elején meghal édesapja, Samarjai Máté galgóczi prédikátor.⁶⁸ A Thurzó-család az alkalmat megragadva megszünteti a kétrétű gyülekezeti életet s kifejezetten ubiquitárius lutheránus papot visz be az ekkleziába, melynek helvét irányú frakciójára ez intézkedés a megsemmisülést jelenti.⁶⁹ A másik fontos esemény, hogy az ifju Samarjai ez évben befejezi nagyszombati tanulmányait s mint szenci iskolamester megkezdí önálló életét.⁷⁰ Szenczen ezidőben már nem volt református lelkész. Szenci Sziijártó Lukácsnak Szenczről 1596. április 7-én Sz. Molnár Alberthez írott leveléből tudjuk, hogy az utolsó ottani református lelkésznek, Lethenyi Pálnak „propter confessionem Calvinistam” a Thurzók kényszerítésére iskolamesterével Vásárhelyi Ferencsel együtt távoznia kellett s helyébe ubiquitárius-lutheránus pap került.⁷¹ Szenci kétrétű gyülekezet volt.⁷² A Thurzók erőszakos lutheránizáló keze itt is felborította a békés együttélést. De itt a református elem olyan erős volt, hogy nem lehetett az orthodox, merev lutheránus közösségbe bezárni. A magára maradt és a földesúri hatalom által elnyomott szenci reformátusok időnként, úgylászik Asztalos András támogatásával, iskolamestert tartottak. Így tudjuk, hogy 1603-ban Taksonyi Péter volt a szenci rektor.⁷³ Samarjai tehát a református egyház veszendő szenci végvárában kezdte meg pályafutását.

Úgy a szülőföldjén, Galgócson, mint rektóriáján, Szenczen törtéző események döntő hatást gyakorolhattak Samarjai lelkére. A testvérharcot közvetlen közelről láthatta s bizonyára sokat foglalkozhatott lelkében a problémával, miként lehetne ez

⁶³ Asztalos a heidelbergi egyetemre küldi alumnusait.

⁶⁴ Ipolyi A.: i. m. 364. l.

⁶⁵ U. o. 361—362. l.

⁶⁶ U. o. 224., 362—363. l. és Dézsi L.: i. m. 253., 463. l.

⁶⁷ Ipolyi A.: i. m. 371., 364—365. l.

⁶⁸ Dézsi L.: i. m. 253. l.

⁶⁹ Ipolyi A.: i. m. 222. l.

⁷⁰ Dézsi L.: i. m. 253., 298., 309., 310., 323. l. — Egyes írók egyáltalában nem említik vagy téves időre teszik Samarjai szenci iskolamesterségét. Bod Péter (M. Athenás, 233. l.), Ferenczy-Danielik (I. m. I. köt. 398. l.), Nagy Iván (I. m. X. köt. 24. l.), Wurga Lajos (I. m. II. köt. 434. l.) és Payr Sándor (I. m. 547. l.) nem említik Samarjai szenci iskolamesterségét. — Alighanem tévesen teszi azt 1607-re Zoványi Jenő (I. m. III. köt. 170. l.) és utána Szinnyei József (I. m. XII. köt. 94—95. l.)

⁷¹ U. o. 97. l.

⁷² U. o. 97., 283., 310. l.

⁷³ U. o. 149. l.

áldatlan viszonyokat megszüntetni s a két protestáns egyház üdvös connubiumát továbbra is fenntartani? Bizonyos, hogy az ifjú szenczi rektor a béke apostola s már ekkor olyan hírből áll, mint aki az ellentétes vallási nézeteknek közös nevezőre hozásán gondolkodik s egy ilyen vál'alkozás lehetőségében makacsul bízik. Egy napon bekopogtat hozzá a református hitében megingott s a katolicizmus felé egyre erősebben hajlani kezdő Veresmarti Mihály, volt komjáti prédikátor. Magával hozza lelkét emésztő kételyeit is. Beszélgetésbe merülnek s Veresmarti öszintén feltárja előtte minden vallási „akadéka”-át. Samarjai nem orthodox, megcsontosodott, vádoló theologusként hallgatja Veresmarti vallomását, hanem mint hajlékony, közvetítésre és egyeztetésre kész szellem fordul kételyekkel vívódó barátja felé. Veresmarti lelki problémáját felveszi azon kérdések közé, melyekre küszöbön álló külföldi tanulmányai alatt óhajt feleletet nyerni.⁷⁴ A kor egyik legérdekesebb egyéniségével való találkozás egy másik nagy világot, a katolicizmus világát nyitja fel Samarjai előtt. Most már még égetőbb, még szélesebb a probléma, miként lehetne a konfesszionális formákat úgy kitágítani, hogy az egymással szemben álló vallási nézetek jellegzetes sajátosságait megtartva, azon belül egy táborban egyesülhetnének?

1609 husvétjáig időzött Samarjai Szenczen, hol Molnár Albert testvérének, Benedeknek fiát is tanította.⁷⁵ Közben mint Asztalos András alumnusa készül a külföldi útra, melyet egyelőre csak az késleltet, hogy távozása esetén tanítóhiány miatt a fontos szenczi őrhelyre senkit sem tudnak helyébe állítani.⁷⁶ Végre 1609 husvét táján elindulhat. Molnár Benedektől testvérehez, Szenczi Molnár Alberthez szóló ajánlólevelet kap.⁷⁷ Elutazása előtt nem feledkezik meg Veresmartiról sem, kinek megígérte, hogy kételyeit Pareus Dávid heidelbergi hittudós elé fogja terjeszteni. Pécselyi Király Imrével meglátogatja Veresmartit Komjátiban s átveszi tőle a Pareus számára bemutatás végeit készített tételeket.⁷⁸ Végre 1609 május 12 én Pécselyi Király Imre és Kanizsai Pálfi János társaságában elindul Heidelberg felé. Utjuk Linzen, Passaun, Regensburgon és Nürnbergben vezet át s május utolsó napjaiban érkeznek meg Heidelbergbe.⁷⁹

A heidelbergi egyetem anyakönyvében Samarjai Máté János nevét Pécselyi Király Imre és Kanizsai Pálfi János nevének társaságában 1609 május 30-án látjuk beírva.⁸⁰ Rajtuk kívüli még tíz magyar tanul ez évben Heidelbergben, köztük Keserői Dajka János, a későbbi erdélyi püspök.⁸¹ A heidelbergi egyetem híressége: Pareus Dávid,⁸² tudományának, befolyásának és hírnevének tetőfokán áll már ez időtájt. Magyarországon is az egyszerű lelkészekről kezdve a legmagasabb körökig sok tisztelője, cso-

⁷⁴ Ipolyi A.: i. m. 227—229. l.

⁷⁵ Dézsi L.: i. m. 309. l.

⁷⁶ U. o. 253., 323. l. és Thury E.: Iskolatörténeti Adattár. Pápa: 1906. I. köt. 11. l.

⁷⁷ Dézsi L.: i. m. 308—309. l.

⁷⁸ Ipolyi A.: i. m. 368. l.

⁷⁹ Thury E.: A dunántúli ref. egyházker. tört. Pápa: 1908, 218. l.

⁸⁰ Sárospataki Füzetek, 1862. évf. 562. l.

⁸¹ U. o.

⁸² Pareus (családi nevén Wängler) Dávid 1548-ban született Felső-Sziléziában, Frankenstein-ben jómódú lutheránus parasztcsaládból. Küzdelmes gyermekkor után nagybátyjának, Schilling Kristóf hirscherbergi tanárnak iskolájába kerül, hol bátyja befolyása alatt református lesz s nevét Pareusra változtatja. Később nagybátyja hirtelen sorsfordulata következtében Pfalzba megy s tanulmányait a heidelbergi egyetemen folytatja (1566). Tanulmányai befejezése után schlettenbach-i prédikátor lesz, de helyét oltár- és képrombolásai miatt el kell hagynia. Visszamegy Heidelbergbe, hol a III. Frigyes választófejedelem református kormányzata alatt virágzó Paedagogiumban nyer tanári állást. A VI. Lajos választófejedelem trónrajutásával (1576) beállott orthodox lutheránus fordulat elűzi Pareust a Paedagogiumban betöltött tanári állásából. Pareus Lajos fejedelem hitű református testvérénél Kázmér pfalzi örgrófnál keres menedéket, kinek segítségével heimsbachi, majd oggerheimi prédikátor lesz. Lajos fejedelem 1583-ban bekövetkezett halála után visszatér Pareus Heidelbergbe s az ottani Sapientia-Collegium igazgatója lesz, majd 1598-ban az egyetemen előbb az ó-szövetség, majd Tossanus halála után az új-szövetség exegesis tanszékét foglalja el s egyúttal a tanári kar primáriusává választják. Ekkor érkezik el Pareus tekintélyének és befolyásának csúcspontjára s a heidelbergi egyetemet a református teológia fellelegvárává építi ki. A wittenbergi egyetemnek a református magyar diákok elől való elzárása után (1592) Heidelberg a külföldjáró magyar református ifjúság tanulóhelye lesz. Nagy volt Pareus, mint exegeta, exegesisébe belevitte erős hitvallásos szellemét. Legkiválóbb exegetikai műve, a heidelbergi kátéhoz írt kommentárja: *Explicatio catecheseos Palatinae*. Nevéhez fűződik a neustadi

dálója van Pareusnak s vitás ügyekben tőle kérnek tanácsot.⁸³ Neve, mint exegeta és unionista theológus európai híru. Pareus kiváló egyénisége a magyar tanítványival az általa alapított Pareanum nevű intézet családi közösségében él. Tanítványai között oly fényes nevek is szerepelnek, mint Szenczi Molnár Albert, Alvinczi Péter, Pécselyi Király Imre, Metolai Nyilas István, Kanizsai Pálfi János, Keserői Dajka János és Geleji Katona István.

Samarjai csakhamar kitűnt az egyetemen Pareus elnöklete alatt tartott vitafközásaival, melyek az akkori szokás szerint nyomtatásban is megjelentek: *De beatitudine*. Heidelberg. 1609., *De vanitatibus* Bellarmini. U. o. 1609., *De sacramento Eucharistiae*. U. o. 1610. és *Theses de sacra Scriptura*. U. o. 1610.⁸⁴ Sokkal jelentősebb azonban ezeknél az a hatás, melyet az ifjú Samarjaira Pareus unios theológiája gyakorolt. Kétség kívül az unios elküldet és problémákat már hazuról hozta magával Samarjai Heidelbergbe. Most a nagy mestertől megkapta az unióprobléma tudományos alapvetését és rendszerezését. Ez alapvetésben nagy szerepet játszott a bucer-melanchtoni közvetítő theologia, annak méltó szellemi terméke a Wittenbergi Concordia, az elválasztó hitvallások semlegesítése s az Apostoli Hitvallás égíse alatt egy nagy synthesisben való egyesítése. Ezek azok a pareusi alapok, melyekre később Samarjai saját unios theológiáját némi önállósággal felépítette.

Samarjaira itthon maradt barátai meleg szeretettel gondolnak. Asztalos András időnként felkeresi leveleivel. Egy alkalommal úgy rendelkezik Asztalos, hogy a Szenczi Molnár Albert részére felküldött s általa már nem használt vizsolyi bibliát Samarjai használhatja.⁸⁵ Hogy az otthoni egyházi körök mily bizalommal kísérték Samarjai külföldi tudományos készülését, bizonyítja az a körülmény, hogy mikor Makai Máté kiküldi Szenczi Molnár Alberthez Visartus Donatus-nak: *Fides Jesu et Jesuitarum*, c. művét lefordítás végett, annak kivitelezésében Szenczi Molnár Albert, Pécselyi Király Imre és Kanizsai Pálfi János mellett Samarjaira is gondol.⁸⁶

1611 március elején hazatérni készül Samarjai, mert pártfogói, Asztalos András és Bornemissza János hazahívják⁸⁷ Visszatérőben Bécsben meglátogatja az akkor már katholizált Veresmarti Mihályt.⁸⁸ Ez a tette is rávilágít arra, hogy természete alapján véve békességre vágyó volt s még az ellenfelekkel szemben is mindig meg tudta találni az alapot a megértésre. A visszahívás oka csakhamar kiderül, a hazatérő Samarjai azonnal a nagyszombati iskola tanítója lesz.⁸⁹ E megbízás nagy megbecsülést jelent Samarjai számára, mivel a nagyszombati iskola ezidőben már kollégiumi színvonalon áll.⁹⁰ Czeglédi Pál, Lövei Szűcs György ezen iskolából, Samarjai keze alól mennek Heidelbergbe az egyetemre 1613 márciusában.⁹¹ Czeglédi Pál, ta-

biblia kiadása, melyben Luther bibliafordítását új jegyzetekkel látta el s ezért Andreae-tól eretnek címet kapott. Legnagyobb volt azonban Pareus a IV Frigyes pfalzi választófejedelem unios törekvéseit alátámasztó egyeztető theológiában. IV. Frigyes protestáns egyházuniót célzó törekvése csak politikai uniót tudott elérni, mely után nemsokára meghalt. Pareus azonban továbbra is megmaradt az unió harcosának s 1615-ben kiadta idevágó híres munkáját: *Irenicum sive de unione et synode Evangelicorum concilianda*, címmel. Úgy személye, mint szelleme hazánkra is hatott s unios gondolatának apostola lett Magyarországon két kiváló tanítványa: Alvinczi Péter és Samarjai János. A 30 éves háboru pusztítása véget vetett Pareus és a heidelbergi egyetem szellemi szupremáciájának. Pareus földönfutó lett s az egyetem pedig feldulatott. A háboru egyik szünetében 1622-ben visszatért az agg tudós Heidelbergbe, hol teljesen megtörve rövidesen be is fejezte életét. *Narratio historica de curriculo vitae et obitu reverendi patris Davidis Parei, memoriae et pietatis conscriptae a Philippo Pareo*. 1633.

⁸³ Tiszántúl és Pareus (Hodászi-Metolai contra Szilvássujfalvi), I. Lampe-Ember: i. m. p. 347—355. — Dunántúl és Pareus, I. Fabó András: *Codex evangelicorum utriusque confessionis in Hungaria et Transylvania Diplomaticus*. I. köt. Pest. 1869. 116—118. l. — Bethlen Gábor és Pareus, I. Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár. V. évf. 1906. 173-180. l.

⁸⁴ Thury E.: i. m. 380. l.

⁸⁵ Dézsi L.: i. m. 312., 338. l.

⁸⁶ Ipolyi A.: i. m. 396., 473. l.

⁸⁷ 1611 március 8-án Rem Györgyhöz intézett levele szerint. L. Dézsi L. i. m. 368—369. l.

⁸⁸ Ipolyi Á.: i. m. 447—449. l.

⁸⁹ Dézsi L.: i. m. 370. l. — Thury E.: *Isk. tört. Adattár*. I. kötet. 14. l. — Thury E.: *A dunántúli ref. egyh. ker. tört.* 128., 375., 381. l.

⁹⁰ Lampe-Emberi: i. m. p. 572.

⁹¹ Sárospataki Füzetek, 1862. évf. 562. l. — Thury E.: *A dunántúli ref. egyh. ker. tört.* 381. l.

nítványi hálából ajánlja neki ez évi július hó 3 án Heidelbergben Coppen Bertalan elnöklete alatt a bűn szerző okáról tartott theol. vitatkozását.⁹²

Nagyszombat ezidőben a magyarországi ellenreformáció fellegvára. Itt székel Forgách Ferenc bíboros, esztergomi érsek, már felépült a jezsuiták hatalmas rendháza, a papi szeminárium, sőt nem sokkal Samarjai Nagyszombatba érkezése után feltűnik itt a hitehagyott Veresmarti Mihály is, hogy téritgetéseivel megkezdje új pályáját. Az egész város a vallási vitatkozásoktól és téritői rábeszélésektől hangos. A szemben álló felek vállvetve harcolnak egymás ellen, keresve-keresik az alkalmakat a vitatkozásra s e célból nem egyszer felkeresik egymást. A téritgetésekben Veresmarti jár elől, utána veti magát minden egyes léleknek, aki hitében tántorog. Érdekesen illeszkedik be Samarjai ezekbe a mozgalmakba. Egyszer a börtönben a halálra ítélt rabok között vív csatát a téritgető Veresmartival,⁹³ máskor meg a saját lakása a tusakodás színhelye, hol Veresmarti hatalmas vitát rendez Rátkai György lelkésszel, valamint a nagyszombati ref. egyház főembereivel, Szegedi Gáspárral és Sántha Pálial.⁹⁴ Samarjai annak dacára, hogy keményen állja a harcot, sohasem ragadtatja el magát, sőt Veresmartival mindvégig fenntartja a jóviszonyt, pedig az még iskolájára is rátör és igyekszik növendékeit tőle elidegeníteni, közülök némelyeket téritgetni⁹⁵ s mint az akkor Samarjai keze alatt tanuló Velechinus István pillanatnyi megtántorodása mutatja, nem is egészen eredménytelenül.⁹⁶ Veresmarti állandó vendég Samarjainál s tőle tudja meg a református egyházban készülő eseményeket.⁹⁷ De Samarjai is jóban van Veresmartival, sőt a nagyszombati előkelő katolikus papokkal is, kiket gyakran felkeres, náluk ebédel s közben vitatkozik.⁹⁸ Szinte különös ez a fordulat. Pár évvel ezelőtt (1609) még erőszakkal hurcolják ki Nagyszombatból a református lelkészt és tanítót⁹⁹ s most az iskolames'er az előkelő katolikus papokkal együtt ebédel! Csak olyan embernek sikerült ez, akinek szívében a legbensőbb hang mindig a békesség, az ellentéteknek magasabb synthesisben való feloldása után kiáltott. Samarjai egyeztető természete a katolicizmust még az ellenreformáció sásfészkében sem látta olyan messze, hogy vele minden kapcsolatot meg kelljen tagadni. Sőt amint majd gyakorlati theológiája részletes tárgyalása alkalmával látni fogjuk, lelkében nem egy ponton őszinte rokonszenv gyökerezik a katolicizmus iránt. Nem lehetetlenség az a feltevés, hogy a magas méltóságú nagyszombati katolikus papok (akik között szó lehet ekkor már Pázmány Péterről is) Samarjai iránti barátságának alapja az ő félreértett lelkisége folytán az a titkos reménység volt, hogy belőle csinálnak esetleg egy második Veresmarti Mihályt Samarjainak Nagyszombatban kiváló alkalmá volt belső lényege szerint megismerni a katolicizmust s bizonyára ekkor ismerkedett meg a katolikus rituále-val, szertartási pragmatikával, az oltári szentségtannal, papi ordo fogalommal, melyek theologiai tudatába felszívódva később áthatották egész gondolkodását. Nagyszombati tartózkodása eként döntő hatással lehetett Samarjaira s feltételezhetjük, hogy itt alakult ki benne háromarcú theológiája, mely egyaránt tekintett úgy a saját egyháza, mint a lutheránizmus és katolicizmus felé.

A három évig tartó nagyszombati rektorság után¹⁰⁰ az 1614 június 24 26. tartott komjáti zsinaton a nagymenyéri lelkészi állásra avatja fel Samarjait Szenczi Czene Péter püspök.¹⁰¹ Még az egykorú források is Samarjai ezen első lelkészi állomását a

⁹² Thury E.: i. m. 298 l.

⁹³ Ipolyi A.: i. m. 466-467. l.

⁹⁴ U. o. 468-470. l.

⁹⁵ U. o. 466-467. l.

⁹⁶ U. o. 391., 481-472. l.

⁹⁷ U. o. 457. l.

⁹⁸ U. o. 449. l.

⁹⁹ Dézsi L.: i. m. 330., 463-467. l.

¹⁰⁰ Némely író tévesen azt állítja, hogy Samarjai a nagyszombati iskolamesterségből ment Heidelbergbe, mint Bod. Ferenczy-Danielik, Nagy Iván, Ipolyi (l. m. 229. l.), Zoványi, Wargha Lajos, Szinnyei, Payr a fent már idézett helyeken, továbbá: Magyar Irodalmi Lexikon. 701. l. és Révai Lexikon. 16. köt. 519. l. állítják.

¹⁰¹ Dézsi L.: i. m. 62 l. — Thury E.: i. m. 134., 298., 381. l. — Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár. VII. évf. 1908. 147. l.

pozsonymegyei Nagymagyarral szokták összetéveszteni.¹⁰² Pedig a két név és hely nem azonos! Nagymagyar Pozsony-megyében van és egyháza a samarjai egyházme-gyéhez tartozott, Nagymegyér pedig Komárom-megyében fekszik s egyháza a komá-romi egyházmegyébe volt bekebelezve.¹⁰³ Hogy Samarjai a komárommegyei Nagy-megyér református lelkésze volt, onnan bizonyos, hogy hivatali elődje, Szenczi Szij-jártó Lukács Szenczi Molnár Alberthez 1608 november 5-én Pozsonyból írott leve-lében egyházát Nagymegyérnek és Komárom-megyében fekvő helységnek nevezi, Samarjai pedig Szenczi Szijjártó közvetlen utóda volt.¹⁰⁴ Nagymegyér ezidőben mező-város: oppidum.¹⁰⁵ Tekintélyes hely, hol a helvét irányú egyházi berendezkedés tel-jesen megszilárdult s ellentétben sok más egyházközséggel az úrvacsora már kovászos kenyérral szolgáltatott ki, a katolikus színezetű ünnepek mind mellőztettek, mifelett Samarjai közvetlen elődje Szenczi Szijjártó Lukács nem mulasztja el különös örömet nyilvánítani.¹⁰⁶ Ez a helvét irányban már teljesen kikristályosodott, homogén gyüle-kezet nem volt Samarjai egyeztetéséhez szokott egyénisége és jövőbeli unionista am-bíciói számára alkalmas hely s az itteni egyháztudat több ponton szemben állhatott az ő elegendő, bizonyos részben lutheránus jellegű nézeteivel. Itteni rövid ideig való szolgálatát csak ezzel magyarázhatjuk.

Lelkét már a nagymegyéri lelkészi székben unionista tervek hevitik s mint ide-való lelkészt találjuk őt a Pálhízi Göncz Miklós felsődnamelléki magyar lutheránus püspök által a két prot. egyház uniójának létrehozása végett 1615 július 17-ére a nyitramegyei Ujlakra összehívott zsinat református delegátusai között.¹⁰⁷ Az ered-ménytelenül végződött ujlaki zsinat munkáját alig 7 hét múlva folytató szeptember 9-i komjáti református zsinat résztvevőinek teljes névsora ismeretlen, de az ott ki-dolgozott és elfogadott 4 pontból álló úrvacsorai consensus annyira magán viseli Pareus hatását, hogy azt mástól, mint Pareus tanítványtól fogalmazottaknak nem tekint-hetjük.¹⁰⁸ Unió ügyében pareusi szellemben tárgyaló zsinatról semmiképpen sem hiá-nyozhatott az unió született követe: Samarjai János. Sejtteni lehet, hogy ennek az unió-s mozgalomnak a szellemi lecsapódása lehetett Samarjainak az a kiadásra kész, de soha még nem jelent műve, mely kevéssel ezután Kanizsai Pálfi Jánosnak és Pathai István püspöknek a kezében — valószínűleg kinyomtatás eszközlése végett — forgott.¹⁰⁹

Samarjai 1616-ban Nagymegyerről a mosonmegyei Halásziba ment lelkésznek.¹¹⁰ Halászi abban az időben jelentős mezőváros: oppidum s 1635-ben is még kifejezetten e néven szerepel.¹¹¹ Iskolájában az 1619-ben tartott sóki zsinat tudósítása szerint gram-matikát és syntaxist tanítottak.¹¹² Mint tekintélyes mezőváros méltó gyülekezetül szolgálhatott Samarjai, a későbbi püspök számára. A gyülekezetben voltak evangé-likusok is, így Halászi megfelelő teremen volt az ő egyeztető természete és vegyes theológiája számára.¹¹³

Sajnos az üldözések korán elkezdődtek Halászi körül, így Samarjainak új he-lyén csakhamar meg kellett ismerkednie az ellenreformáció erőszakos módszereivel. Már az ő halászi-i papságát megelőzően 1610-ben az Óvár (Magyaróvár) környéki

¹⁰² Nagymagyart említ Zoványi: i. m. III. köt. 170. l., Színnyei: i. m. XII. köt. 95. l., Magyar Irodalmi Lexikon. 701. l., Kur Géza: i. m. 126. l., Révai Lexikon. 16. köt. 519. l. — Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár. VII. évf. 1908. 147. l. — Továbbá a Dézsi által közölt Szenczi Molnár Albert-féle levelezésben is gyakran összekeverve.

¹⁰³ Lampe-Ember: i. m. p. 565.

¹⁰⁴ Dézsi L.: i. m. 290. l. Hasonlóan ugyanott Szenczi Molnár Benedek levele is 308. l. — A Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár. VII. évf. 1908. 147. lapján található adat szerint Samarjai Nagyme-gyeren Szenczi Szijjártó Lukács közvetlen utóda volt.

¹⁰⁵ Lampe-Ember: i. m. p. 565.

¹⁰⁶ Dézsi L.: i. m. 290. l.

¹⁰⁷ Fabó András: i. m. 123-134. l., hol Samarjai neve a 131. lapon található.

¹⁰⁸ U. o. 134-136. l. A 4 pontból álló consensus a 136. lapon, továbbá a Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár VII. évf. 1908. 155. l. és magyar szövege Thury E.: i. m. 360-361. l. található.

¹⁰⁹ Fabó András: i. m. 180-181. l.

¹¹⁰ Thury E.: i. m. 381. l. és Payr S.: i. m. 547. l.

¹¹¹ Lampe-Ember: i. m. p. 564. és Payr S.: i. m. 547. l.

¹¹² Thury E.: i. m. 368. l. és Payr S.: i. m. 547. l.

¹¹³ Payr S.: i. m. 547. l.

egyházak jobbagysága Octavian győri kapitány vallási zaklatásai miatt kénytelen Thurzó György nádorhoz fordulni.¹¹⁴ Az üldözések Samarjai idejében is kiujulnak. Az 1619. évi országgyűléshez beadott panasz szerint az óvári kapitány Halászi környékén Óvárról és Rajkáról kiűzte a ref. lelkészeket.¹¹⁵ Az üldözések úgylátszik, állandósulnak. Csatári Gergely mosoni ref. lelkész 1611. július 9-én kelt levelében panaszolja Kanizsai Pálfi Jánosnak, hogy a császári csapatok azon a vidéken a ref. lelkészeket gyülekezeteikből kiűzik, Samarjai és ő még helyükön vannak, de egyházaik a német katonák által kifosztattak s híveik elszegényedtek.¹¹⁶ Maga Samarjai is megerősíti e tényeket Kanizsai Pálfi Jánoshoz 1621 július 22-én írott levelében.¹¹⁷ Ennek dacára hűségesen és állhatatosan ragaszkodik Samarjai Halászihoz. Itt éli le életét s mint püspök innen igazgatja nagy gonddal és szeretettel az ellenreformáció markába került egyházkerületét, melyben egymásután tűnnek el a patrónusok, gyülekezetek s állandóvá válik az üldözés nyomában járó panasz és jajkiáltás.

Samarjai már mint halászi-i lelkész a kerület legtekintélyesebb lelkészei közé tartozik. Az 1619 szeptember 1-én Sókön tartott zsinat iskolafelügyelővé választja.¹¹⁸ Majd Szenczi Czene Péter püspök 1622 június 14-én bekövetkezett halála után a szeptember 14-én Komjátiban tartott zsinaton Nemesnépi Dániel komját-i lelkésszel szemben Samarjai János emeltetik a kerület elárvult püspöki székébe s a zsinaton jelenlevő Monostori János kevi püspök Samarjait azonnal fel is avatja.¹¹⁹

Mint püspöknek első nagyobb hivatalos ténykedése az 1623 szeptember 13-án tartott komját-i zsinaton az innen elnevezett kánongyűjtemény kihirdetése volt.¹²⁰ E kánongyűjtemény elkészítésével az 1619. évi sóki zsinat Czeglédi Pál dunaszerdahelyi lelkészt bízta meg azzal a kikötéssel, hogy a régi és még érvényben levő kánonokat egészítse ki a Carranza-féle kánongyűjteményből, a debreceni, váradí és baranyai cikkekéből vett más kánonokkal is.¹²¹ A komját-i zsinaton kihirdetett kánonkönyv szerkezete teljesen meg is felel ezen utasításnak, amely körülmény Czeglédi Pálnak a gyűjtemény létrehozatala körüli tevékenységét kétségtelenül bizonyítja, de abban — amint később látni fogjuk — érvényesül Samarjai szellemissége is, ezért Samarjait a kánon corpus alkotásánál Czeglédi Pál mellett társszerzőnek kell tekinteni.

Samarjai püspöki működéséről — sajnos — nagyon kevés adat maradt ránk. A felsődunamelléki egyházkerület élén majd 30 évig kifejtett kormányzati működését oly sűrűn betakarták az ellenreformáció által előidézett romok, hogy életének utolsó 20 esztendeje teljesen feledésbe ment.

Annál mélyebb nyomokat hagyott Samarjai uniós törekvése. A püspöki székben érkezettnek látta az időt arra, hogy gyermekkorától kezdve szívében melengetett, Pareus theológiájában tudományos alapra helyezett s az ellenreformáció viharában lelke mélyén teljesen öntudatosá vált protestáns uniós terv érdekében nyíltan sikra szálljon. 1628-ban Pápn kiadja „Magyar Harmonia“-ját s felveti benne a gondolatot, nem volna-e lehetséges az eddig szétválasztó hitvallásokat összekötő kapcsolatot használni olyanformán, hogy az Ágostai és II. Helvét Hitvallásokat közös hitvallásul fogadja el mindegyik protestáns egyház, minek megkönnyítésére összehasonlító módszerrel egymás mellé veti az Ágostai Hitvallás variata-szövegének és a II. Helvét Hitvallásnak egyes fejezeteit, hogy kitűnjön a két hitvallás szerinte teljes megegyezése. Sajnos, a két prot. egyház között hittani és érületi tekintetben olyan mély volt már a szakadék, hogy a Samarjai által alkalmazott naiv módszer már egy lépéssel sem vihette előbbre az uniót. Az uniós indítvány fogadtatása fagyos és ba-

¹¹⁴ Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár. XV. évf. 1934. 106-109. l.

¹¹⁵ Thury E.: i. m. 374. l.

¹¹⁶ U. o. 376-377. l.

¹¹⁷ Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár. III. évf. 1904. 45-46. l.

¹¹⁸ U. U. o. VIII. évf. 1910. 56. l. és Thury E.: i. m. 367-368. l.

¹¹⁹ Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár. VIII. évf. 1910. 93, 97, 98, 99. l. — Thury Etele: i. m. 379. l.

¹²⁰ Thury E.: i. m. 382. l.

¹²¹ Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár, VIII. évf. 1910. 57. l.

rátságtalán. Már látszik, hogy hittani megegyezésről szó sem lehet, De megvannak még a közös kultuszi alapok, amik — dacára a református egyházban Melotai Nyilas István indítására gyorsan előnyomuló pfalzi-agendának — még mindig olyan kincsek, amelyek egymás közelségében tudják tartani az egymástól veszedelmesen távolodó két prot. egyházat. Van a felsődunamelléki református egyházkerületnek egy korábbi határozata (1619. évi sóki zsinat) is, mely elrendeli az egységes felsődunamelléki ref. agenda megírását. Nekilát tehát Samarjai a nagyrészen még gyakorlatban levő közös kultuszi alapokra lefektetett agenda megírásához s 1632-ben már készen van vele (az előszó tanubizonysága szerint). A következő évben megjelenik Lethenyi Istvánnak dühös támadást tartalmazó könyve: „Az Calvinistac Magyar Harmoniaianac... meg hamisítása. Csepreg. 1633.” címmel,¹²² melyben Samarjai nemes lélekből származó irodalmi kísérletét „verba svasoria simulationem hypocriticam praesefereantia”-nak nevezi.¹²³ A durva visszautasítás és gyanúsítás bizonyára mély sebet üt Samarjai békevágyó lelkén, de e lelki válságból teljesen épen kerül ki az ő törhetetlen uniósi hite. 1636 elején kiadja Lőcsén eddig kéziratban heverő uniósi te lemű szertartásos könyvét, amiből kiderül, hogy a durva támadástól nem vesztette el kedvét, a „Magyar Harmonia”-ban tett indítványát magára nézve továbbra is tartja s a II. Helvét Hitvallás tantételei mellett sorban alkalmazza az Ágostai Hitvallásnak keresztségre, úrvacsorára vonatkozó tanításait is. De ezt a közös kultuszi alapokra épített prot. unionista teológiát kiegészíti még eredeti római katolikus szertartási elemekkel és az egyes szertartásokhoz fűzött teljesen katolikus pragmatikával is bizonyosságára annak, hogy uniósi látószöge ifjúkori, nagyszombati benyomások előtérbenyomulása folytán oly mértékben kitágult, hogy most már elér az a katholicizmusig. Samarjai unionista nézetei tehát állandóan fejlődtek s 1636-ra már egy olyan uniósi teologia élt lelkében, mely egyaránt tartalmazott helvét, lutheránus és katolikus elemeket s e keveréktheológiától nemcsak a két prot. egyház egymástól való távolodásának csökkenését, hanem esetleg az ezidőben már szinte elviselhetlenné válni kezdő katolikus nyomás enyhülését is várta.

Püspöki adminisztrációs működésének egyetlen emléke az a levél, melyet 1625 július 29-én írt Halászból a csallóközi thuriszakállasi eklézsiához, mely az anyaegyház körül csoportosult sok filia viszályát igyekszik nyugvóponttra hozni.¹²⁴

Mint egyházkormányzó egész püspöki pályafutása alatt igyekezett a már hagyományossá vált jóviszonyt a testvér dunántúli református egyházkerülettel fenntartani. Annak vezérembereivel, Pathai Istvánnal, Kanizsai Pálfi Jánossal, Czeglédi Pállal a lehető legszívélyesebb barátságot ápolja, kéréseiknek messzemenő módon eleget tesz. Czeglédi Pál dunaszerdahelyi lelkész a dunántúli kerület kérésére Samarjai pártfogásával kerül a pápai lelkészi állásba¹²⁵ s dunántúli szolgálatában később a püspöki székbe emelkedik. A dunántúli református egyházkerület vezéremberei egy emberöltőn keresztül Samarjai tanácsaival élnek a kerület kormányzásában s e hosszú idő alatt Samarjai a dunántúli kerület három püspökválasztását vezet le s végzi mindannyiszor a püspökavatás szertartását. 1628 végén Pathai István püspök váratlan távozása folytán előállott zavaros jogi helyzetben Samarjai tanácsával élnek a dunántúli vezetők s az ő tanácsa alapján és elnöklete alatt 1629 március 17—18. tartott körmendí zsinaton választják meg püspöknek Kanizsai Pálfi Jánost, akit ugyanakkor fel is avat.¹²⁶ A Kanizsai Pálfi János halála után 1641 május 23-án tartott farkasdi zsinaton megjelenő s a Felső-Dunamellékkal egyesülni óhajtó dunántúli kerület küldötteinek a püspöki szék sürgős betöltését ajánlja. A június 4—5. tartott mezőlaki zsinaton Samarjai elnököl, ő folytatja le a püspökválasztást, majd a következő napon ő avatja fel az új püspököt Czeglédi Pált.¹²⁷ 1649-ben mint megtört, beteges, öreg ember harmadizben is püspökválasztásra megy Samarjai

¹²² R. M. K. I. 626.

¹²³ Elő rész c 3/b levél.

¹²⁴ Magy. Prot. Egyh.-tört. Adattár. IX. évf. 1910. 81-82. l. — Thury E. i. m. 436-437. l. — Kur Géza: i. m. 105. l.

¹²⁵ Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár. III. évf. 1904. 54-55. l. — Thury E.: i. m. 200., 301. l.

¹²⁶ Thury E.: i. m. 221-222, 225, 216, 227. 230-232. l.

¹²⁷ U. o, 296., 297. l.

a dunántúliak hívására. A szeptember 14—15. napjain tartott pápai zsinaton ő szedi a szavazatokat s másnap püspökké szenteli Gál Imrét.¹²⁸ 1649 szeptember 17-ről kelt Samarjai utolsó fennmaradt levele Gál Imre dunántúli püspökhöz, melyben közbenjár, hogy a püspök fia, Gál István a pápaiak hívása dacára maradjon meg győri prédikátorságában.¹²⁹ E levél után nincs többé róla közvetlen adat.

Samarjai János halálának idejére nézve zürzavarosak a tudósítások. A régebbi történetírók Lampe-Ember egyháztörténelme nyomán,¹³⁰ így Tóth Ferenc,¹³¹ Bod Péter¹³² Samarjai halálát 1632-re teszik s utódjául Tolnai Rasoris (Borbély) István somorjai lelkészt említik, Szentkúti Kiss Károly ugyanezen változást légből kapva 1620-ra helyezi.¹³³ Ferenczy-Danielik¹³⁴ és Nagy Iván¹³⁵ egyezően azt állítják, hogy Samarjai 1640-ben mint superintendens halt meg Nagyszombatban. Warga Lajos is halálának helyéül Nagyszombatot teszi 1640-ben.¹³⁶ Zoványi Jenő szerint 1647-ben még élt s valamikor ez év után halhatott meg.¹³⁷ Zoványi adatát átveszi Szinnyei,¹³⁸ a Révai Lexikon¹³⁹ és a Magyar Irodalmi Lexikon.¹⁴⁰ Thury Etelének sikerült végre két közvetett adat alapján Samarjai halálának idejét megközelítő pontossággal 1652-re tenni.¹⁴¹ Az egyik adat szerint az 1650-ben készült és a Lampe-Ember egyháztörténelmébe bekerült Perlaki-féle felsődunamelléki egyházlajstrom a püspök székhelyét Halászit a legelső helyen említi, miből következtetve Samarjai 1650-ben még biztosan élt. A másik adat Kanizsai Mihály nagyszombati lelkész 1652 szeptember 12-én kelt körlevele, melyben október 15. és 16. között Farkasdon tartandó püspökválasztó zsinatra hívja lelkésztársait, azon indokolással, hogy mind a püspök, mind helyettese meghalt. A püspök Samarjai János, helyettese pedig Magyarai Ágh Jakab komáromi espereslelkész volt. Így Thury Etele ezen adata alapján Samarjai halálának évéül elfogadhatjuk az 1652-ik évet.

Samarjainak két gyermeke maradt: János és Katalin. Pécselyi Király Imre Pápa 1630-ban kiadott latin-magyar ábécé-jét a többek között Samarjai püspök János fiának ajánlotta. Fia révén egyenesági leszármazói még a múlt században is éltek.¹⁴²

2. Samarjai János gyakorlati theológiája kialakulására ható tényezők.

Amint már megállapítottuk, Samarjai gyakorlati theológiája nem eredeti szellemi termék, hanem a speciális felsődunamelléki viszonyokból kinőtt különféle tényezők összetevődéséből keletkezett iránytheológia s vele bizonyos kéznél fekvő alapokból kiindulva igyekezett egy olyan egyházi berendezkedést kiabrázolni, mely erős lutheránus és katolikus hatások felvevésével a lutheránusokat és reformátusokat egyesítő, sőt mindkettőjüket a katolikusokhoz is közelebb vivő uniónak elősegítője lett volna. Hogy Samarjai gyakorlati theológiájának megértéséhez közelebb jussunk, alaposan át kell tanulmányoznunk azokat a különleges felsődunamelléki viszonyokat, amelyek között az ottani református egyház Samarjai idejéig fejlődött s melyek miatt ez az egyház az ország keleti részén kialakult ref. egyháztól eltérő szellemi beállí-

¹²⁷ U. o. 296, 297. l.

¹²⁸ U. o. 306, 307, 453. l.

¹²⁹ U. o. 353. l.

¹³⁰ Pag. 362-363, 568.

¹³¹ A magyar és erdély orsz. prot. ekkl. hist. 281. l.

¹³² Historia Hungarorum Ecclesiastica, Tom. I, pag. 271.

¹³³ I. m. 7-8. l.

¹³⁴ I. m. I. köt. 398. l.

¹³⁵ I. m. X. köt. 23. l.

¹³⁶ I. m. II. köt. 434. l.

¹³⁷ I. m. III. köt. 170. l.

¹³⁸ I. m. XII. köt. 95. l.

¹³⁹ 16. köt. 519. l.

¹⁴⁰ 701. l.

¹⁴¹ Thury E.: i. m. 453-454. l.

¹⁴² Nagy Iván: i. m. X. köt. 23. l. — Thury E.: i. m. 438. l. — R. M. K. II. 466.

tottsággal és egészen elütő helyi adottságokkal rendelkezett. Ezek a viszonyok és tényezők tették lehetővé, hogy a Felső-Dunamellék reformátusságának szellemi fejlődése nem különült el teljesen lutheránus és katolikus környezetétől, hanem azokkal nagyon sok közös pontot bírva a további hatások érvényesítésére nyitott ajtókat hagyott. Az alábbiakban részletesen meg kell ismernünk a felsődunamelléki egyházi viszonyokat s az azokban érvényesülő különféle hatásokat, mert Samarjai gyakorlati teológiájának gyökerei és törekvései innen indulnak ki.

A) A felsődunamelléki két prot. egyház közös kapcsolatai a XVII. század elején.

1. A két egyház *connubiuma* 1592-ig. — 2. Kétrétű gyülekezetek a szétválás után. — 3. Közös kultuszi alapok. — 4. A Heltai—Bornemisza-agendacsoport. — 5. Azonos egyházkormányzati elvek.

1. A magyar ref. egyház gyakorlati teológiájának XVI. és XVII. századi fejlődése az ország nyugati és keleti részein egymástól merőben különböző helyi viszonyok hatása alatt más-más irányt mutat. Az ország keleti felében, Debrecen környékén és a többi tiszántúli részeken a XVI. század hatvanas éveire teljesen felbomlik a katolikus egyházszervezet s így ezen Habsburg uralom befolyásától is mentesült területen a ref. egyház minden versenytárstól és gátló akadálytól megszabadulva átvesszi a lelkek irányítását s ha konzervatív szellemben is, de szabadon és érdekeihez mért gyorsasággal alakítja ki a maga sajátos hitvallásából folyó életét. Ez a gyors kikristályosodásban végződő fejlődés, ha nem is mindenben mutatott fel a külföldi nagy református példákhoz hasonló eredményeket, de mégis sajátos és egyéni volt s a már meglévő fejlődési irányhoz, adottsághoz mérten egy olyan egyháztípus alakult ki, melynek lelkiségében az alaphitvallások szelleme tisztán érvényesült s ez a lelkiség rányomta a maga bélyegét az egyházi berendezkedésekre is.

Az ország nyugati felében, a Dunántúlon és Felső-Dunamelléken más a helyzet. Itt, ha erővesztetten is, de szervezetében épen megmaradt a katolikus egyház s mellette állt a Habsburg-hatalom. E két egymást támogató tényező a jelentkezni kezdő s majd fejlődni akaró helvét irányú egyházszervezkedés számára egészen különös és sajátos élethelehetőséget teremtett. Mindkét tényező a viszonyok és körülmények nyomása alatt hallgatólagosan tudomásul vette a lutheri irányú szervezkedést, melynek úgy belső hittani, mint külső szertartási tekintetben megvoltak a közös érintkezési pontjai a katholicizmussal s így egy későbbi időpontban való összehatalálkozás, kiegyezés lehetősége egyelőre nem tartozott az el nem képzelhető dolgok közé. De az 1540-es évek végétől kezdve egyre erősebben jelentkező, sacramentarizmusnak elnevezett helvét iránnyal mindkét említett tényező meg nem alkuvó ellenséges magatartást tanusított. Míg a lutherizmus aránylag türelemben részesült, addig a sacramentarizmus ellen törvényes intézkedések készültek (1548 évi XI. tc., 1553. évi sacramentarizmus elleni törvények, 1553. évi országgyűlési határozat, 1558 július 24-i királyi rendelet, 1567. évi, Oláh Miklósnak adott sacramentarizmus elleni kir. parancs, 1570. évi kir. rendelet sacramentarius prédikátorok és könyvek ellen). Sőt maga a lutherizmus is teljes szenvedélyével fordult az általa eretnokségnek bélyegzett vetélytárs, a sacramentarizmus ellen s mindent megtett annak gúzsbakötésére. S mikor a XVI. század hetvenes, nyolcvanas éveiben a Felső-Dunamelléken már nagy tömegű helvét tábor szorong a lutheránus egyházi szervezetben, annak kiváló vezérei, Bornemisza Péter és Sibolti Demeter ügyes taktikát folytatnak, hogy a még egyelőre kényszerhelyzetben lévő, de egyre szabadabbá váló helvét irányú frakciót egyházuk keretei között megtartsák. Ily körülmények között a Habsburg-uralom karjaiban fekvő Felső-Dunamelléken egyelőre lehetetlen minden helvét irányú szervezkedés. A református egyház a lutheránus egyházi szervezetbe bezárva szunnyad s csak ott adhat magáról némi életjelt, ahol maga mögött földesúri pártfogást érez.¹⁴³

¹⁴³ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, 1921. 225-275, 275-334

Mindezek a körülmények a Felső-Dunamelléken jelentkezni, majd fejlődni kezdő helvét irányú mozgalmat olyan helyzetbe kényszerítették, melyben le kellett mondania a hitvallásából folyó jellegzetes elvek következetes és maradék nélkül való érvényesítéséről s a lutheránus egyházi keretek közé ékelődve, a viszonyokhoz alkalmazkodva mintegy befelé való életre kényszerült, melyben csak a leglényegesebb választanai vihettek szerepet, de önálló tipussá fejlődni nem tudott. Még ezen korlátozott lehetőségek és kényszerelődés módosulásai között is állandóan gyarapodott a helvét irány s az 1590-es évek táján már tekintélyes számban voltak gyülekezetek, melyekben többségre jutott, sőt vidékek is (Csalló-köz), melyeket homogén tömegekben meghódított. Az elkülönülési folyamat 1592-ben a galántai zsinaton fordulóponthoz jutott, amennyiben magtörtént a lényegében helvét többségű és tiszta helvét hitű egyházaknak a lutheránus keretből való kiszakítása és önálló ref. egyházkerületbe való tömörítése.¹⁴⁴ De sem ez a helvét alapon való szervezkedés, sem az ezt megelőző Bornemisza-Sibolti vezetése alatt álló lutheránus szervezet nem tekinthető másnak, mint a papi testület világnézeti alapon való belkörü tömörülésének, mely az 1603-ig de jure fennálló érseki fennhatóságot (a census cathedraticus fizetési kötelezettségével) nem érinthette. A kétvált felsődunamelléki protestantizmus külön és önálló élete jog szerint 1608-ban kezdődött.

2. A helvét és lutheránus irányú gyülekezeteknek és gyülekezeteknek hosszú kényszerconubiuma olyan külső formákban és belső szellemi adottságokban megnyilvánuló helyzetet teremtett a felsődunamelléki reformátusság számára, mely e vidéket hosszú időre elkülönítette a magyar református egyház többi részétől.

A helvét és lutheránus irány kölcsönösen hatott egymásra s ez a hatás erőssége szerint különféle árnyalatú kétrétű gyülekezeteket is hozott létre. Voltak olyan gyülekezetek, melyek már a conubium alatt kikristályosodtak egyik vagy másik konfesszió alapján és oldalán. Így a csallóközi gyülekezetek a helvét hitvallás mellett, pl. Nagymegyer.¹⁴⁵ Voltak azonban igen nagy számban olyan gyülekezetek is, melyek a konfesszionális elkülönülésbe nem vittek magukkal homogén tömeget, hanem a többség mellett ott volt a másik konfesszió árnyalata is a hívek egy kisebbségében. A kisebbség mindig a többség gyülekezetének közösségébe foglaltatott s kiválása a lehetőség szerint megakadályoztatott, mivel a mai értelemben vett tolerancia akkor még ismeretlen volt. A kétrétű gyülekezetekben egymás mellett vagy egymással szemben érvényesültek a konfesszionális árnyalatok. E különbségek az Ágostai Hitvalláshoz huzók vallási életében az úrvacsorához fűződő masszívabb felfogásban és az ostyahasznaletában, a Helvét Hitvalláshoz ragaszkodók vallásos képzetinél pedig az úrvacsora symbolikus értelmezésében és a kovászos kenyér használatában nyilvánultak meg.¹⁴⁶ A lutheri többségüknel fogva a lutheránus egyházszervezethez csatlakozott kétrétű gyülekezetek helvét irányú kisebbségét a többség kiméletlenül elnyomta. Ilyen gyülekezet volt Galgóc is, hol Samarjai apja lelkészkedett. Az ő halála után a Thurzók által véghezvitt változás egyszersmindenkorra véget vetett itt a helvét irányzatnak. Hasonló eset volt Szenczen is ugyancsak a Thurzók segítségével. Egy darabig a lutheránusok irányítása alatt állott az érsekujvári ugyancsak kétrétű gyülekezet is.¹⁴⁷ Más a helyzet a helvét irányú többségüknel fogva a ref. egyházszervezetbe került kétrétű gyülekezetekben. Itt egy érdekes irányzat alakul ki, mely a legnagyobb tapintattal alkalmazkodik a gyülekezet egyes szellemű összetételéhez. E kétrétű ref. gyülekezetek külön, körülményeikhez illő lelkésztípust termelnek ki magukból. Ez a lelkésztípus ügyesen tud alkalmazkodni a különféle világnézeti és hitvallási árnyalatokhoz, gondosan vigyáz a lappangó ellentétekre s főcélként arra törekszik, hogy ugyanannak a gyülekezeti közösségnek keretében sikerüljön megtartani — sokszor még áldozatok árán is — mindkét konfesszió híveit. Ezen lelkész-

445-485. l. — Dr. Révész Imre : Magyar református egyháztörténet. I. köt. Debrecen, 1938. 144-156, 319.-337. l.

¹⁴⁴ Thury Etele : i. m. 35-59, 102-134. l.

¹⁴⁵ Dézsi L. : i. m. 290. l.

¹⁴⁶ Ipolyi A. : i. m. 361-362. l.

¹⁴⁷ U. o. 222, 224, 383 l. — Dézsi L. : i. m. 97, 183, 310. l.

tipushoz tartozott Samarjai apja is. Ilyen kétrétű ref. gyülekezet volt a nagyszombati is unionistaszellemű papjával, Hollósi Mártonnal és kiváló hasonló szellemű főembereivel: Asztalos Andrással, Szegedi Gáspárral.¹⁴⁸ Hollósi Márton a gyülekezet ágostai hitvallású frakciója kedvéért Asztalos András és Szegedi Gáspár helyeslésével közvetítő theológiával tanított az úrvacsoráról s ostyát használt annak kiszolgáltatásához.¹⁴⁹ Hogy milyen öntudatos unionista szellemű volt e gyülekezetnek ref. többsége s milyen elszántan igyekezett minden hitvallási ütközőpontot elkerülni, mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a helvét választanokat az ágostaiak rovására állandóan fessegető és Hollósi Mártont közvetítő nézetei miatt támadó Suri Orvos Mihálynak alig egy év múlva távoznia kellett nyilván Asztalosék fellépésére.¹⁵⁰ *Nem a véletlen műve, hogy Samarjai a lutheránus-református uniót propagáló „Magyar Harmónia”-ját épen a Nagyszombati ref. gyülekezet egyik vezető tagja, Szegedi Gáspár feleségének, Écsy Orsolyának ajánlotta.* Ezek a kétrétű református gyülekezetek még hosszú ideig, a lutheránus kisebbség kiválása után is, termékeny helyei voltak a protestáns unió eszméjének.

3. A két protestáns egyház hosszú connubiumának eredménye legszembeötlőbbben a közös kultuszi alapokban jelentkezett.

A Felső-Dunamellék lutheri reformációja a katolicizmushoz közel álló lutheri kultuszi alapvetést és fejlődést hozott. Az 1540-es évek végétől kezdve e vidéken a lutheránizmus mellett jelentkezni kezdő, sacramentarizmusnak nevezett helvét irány különleges helyzete (állami eltiltása, az aránylag szabadon mozgó lutheránizmus ellenséges magatartása) miatt kénytelen magát lutheri kultuszi formák közé rejtteni s egyelőre lemondani arról, hogy sajátos kultuszi nézeteit a gyakorlatban is alkalmazza. Később is a lutheránusokkal vegyes vidékeken keletkezett református gyülekezetek, valamint a kétrétű gyülekezetek kultusza megmaradt a lutheri formák között s csak ott következett be e formák egyszerűsödése, ahol a helvét irány összefüggő területek felett lett úrrá.

Az a liturgia, mely Huszár Gál: „Az keresztyén gyülekezetben való isten dicséreték és imádságok. Komjáti. 1574.” c. művéből áll előttünk, teljes egészében Luther „Formula Missae”-jének jelentéktelen változtatásokkal való másolata.¹⁵¹ Nem áll meg tehát Sörös Bélának és Payr Sándornak az a sejtelme, hogy Huszár Gál Lavater Lajos zürichi lelkész: „De ritibus et institutis ecclesiae Tigurinae. 1559.” c. műve után alkotta meg a maga liturgiáját.¹⁵² Huszár Gál istentiszteleti liturgiáját lutheri elvek szerint állította össze s így első rendszerezője lett Magyarországon a lutheri, antifónás istentiszteleti típusnak. Ebben fontos vezetőszerpet töltenek be a latinból magyarra fordított himnuszok mellett a különféle liturgikus énekrészek, így antifónák, prosa, litánia, versículus, responsorium, lamentatió, passio, stb.¹⁵³ Az antifónás istentiszteletnek általános liturgiája Sörös Béla szerint a következő volt: 1. Introitus antifóna, zsoltár és gloria. 2. Himnus. 3. Collecta-ima. 4. Gradual: zsoltár vagy himnus és prosa. 5. Lectio: Epistola és Evangelium. 6. Prédikáció. 7. Credo. 8. Imádság, néhol ének vagy u. n. versículus responsoriummal. 9. Benedictio.¹⁵⁴

Már a helvét iránynak az 1570 es évek táján jelentkezni kezdő egyszerűsítő hatására vall a lutheránus Bornemisza antiliturgizmusa. Ő egy egészen más típusú istentiszteletet alakított ki, melyből minden szertartásos elem eltávolított, egyedüli elemek maradván benne a gyülekezeti ének, imádság és ígéhirdetés olyan elrendezésben, melynek szívében, középpontjában az ígéhirdetés áll. Ez a liturgia a következő volt: 1. Az úrnapi tárgy kijelentése. 2. Felhívás éneklésre. 3. Imádság. 4. Prédikáció. 5. Imádság. 6. Uri ima. 7. Ének.¹⁵⁵ Ilyen volt a másik istentiszteleti ti-

¹⁴⁸ Ipolyi A.: i. m. 233-224, 362-365. I.

¹⁴⁹ U. o. 361-362. I.

¹⁵⁰ U. o. 224, 362-363. I. — Dézsi L. i. m. 253, 463. I.

¹⁵¹ Szathmáry József: A ref. templomi énekeskönyv története. Prot. Szemle. 1892. 325—327. I.

¹⁵² Sörös Béla: A magyar liturgia története. Budapest, 1904., 156. I. és Payr S.: i. m. 769. I.

¹⁵³ Szathmáry J.: i. h. 328-330. I.

¹⁵⁴ Sörös B.: i. m. 154. I.

¹⁵⁵ U. o. 157. I.

pus, mely a felsődunamelléki közös prot. egyházkerületnek különösen azon a vidékein vert gyökeret, hol egységes magyar vidéket hódított meg magának a helvét irány.¹⁵⁶

A lutheránus és helvét irányú magyar gyülekezetek connubiumának az lett a következménye, hogy mindkét konfesszió hívei kölcsönösen hatottak egymásra s ezáltal megszületett egy közös kultuszi alap, amely az egyre jobban előtérbe kerülő hittani ellentétekkel szemben jó összekötő kapocsnak bizonyult a két prot. egyház között. A felsődunamelléki református és lutheránus egyházkerület a különválás után is még sokáig ezen a közös kultuszi alapon állott. A XVII. század első felében a Felső-Dunamelléken egy magyar református és egy magyar lutheránus templom külseje, belseje és felszerelése között semmi lényeges különbség nem volt. A református templomokban vegyesen vagy oltár (mint Somorján, Érsekújváron, Halászában)¹⁵⁷ vagy úasztala volt. S hogy a lutheránus egyházakban is ez lehetett a helyzet, megvilágítja az a dunántúli adat, hogy a lutheránusok csepregi zsinata 1625 ben kénytelen elrendelni az oltárok felállítását azokban a templomokban, melyek azt eddig nélkülözték.¹⁵⁸ A református templomok tornyán is a lutheránusokéhoz hasonlóan kereszt volt.¹⁵⁹ Úgy a lutheránus, mint legtöbb helyen, különösen a vegyes vidékeken a református egyház istentisztelete antifónás típusú volt, az oltár előtt vette kezdetét, a szószékben a prédikációval folytatódott, majd oltári szolgálattal fejeződött be, közben sok liturgikus énekléssel (pap és gyülekezet között) volt tarkítva.¹⁶⁰ Samarjai „Magyar Harmoniá”-jában tett kijelentése szerint az istentiszteleti külsőségek tekintetében is meglepő volt a megegyezés. Mindkét egyház elvetette a papi albát (kám sát), vecseryepalástot (papi keresztet feszületes öltözetet), stólát, az oltárok feldíszítését (feltarkázását), templomi képeket, nappali gyertyagyújtást, orgona és hegedű után való egyházi éneklést, többszólamú karéneket (diskantra való éneklést), keresztnek a temetési menetben való hordozását. Csak egy különbség volt Samarjai szerint a két prot. egyház kultusza között, t. i. hogy az úrvacsorában a reformátusok kovászos kenyeret, a lutheránusok pedig ostyát használtak.¹⁶¹ De még ez a különbség is sok helyen elenyészett, mivel a XVII. század első évtizedeiben még sok ref. egyházban is (pl. Nagyszombat) szokásban volt az úrvacsoránál az ostya használata. A két egyház heortológiájának alapjai is közösek voltak. Mint a lutheránusoknál,¹⁶² úgy a reformátusoknál is az úrnapi és az üdvtörténetre vonatkozó ünnepeken kívül sok helyen szerepelnek még a Mária- és az evangéliumi szentek ünnepnapjai. Így Szenczi Szijjártó Lukács, mint kiemelkedő jellegzetességet említi 1608 ban a nagymégyeri ref. egyházzól, hogy ott egyéb egyházakkal szemben nem szerepelnek már a szentek ünnepnapjai.¹⁶³ Gyümölcsoltóboldogasszony ünnepe még később is olyan mélyen benne gyökerezett a köztudatban, hogy a komjáti kánonoknak is számolniok kellett vele.¹⁶⁴

A felsődunamelléki két prot. egyház connubiumának ezen következménye mély kultuszi szakadékot vágott a felsődunamelléki magyar evangélikus és felvidéki tót evangélikus egyház közé, mely utóbbi, amint a majd 100 évvel később tartott, de jóval korábbi viszonyokra utaló 1707. évi rózsahégyi zsinat határozatai bizonyítják,¹⁶⁵ sok tekintetben katolikus szellemű kultuszi berendezkedésekkel rendelkezett. Hiábavalónak bizonyultak Brunszvik Tóbiás püspöknek és földesurának Thurzó Szaniszlónak a tót liturgiát a felsődunamelléki magyar lutheránusokra erőszakoló kísérletei. Csak jelentéktelen engedményeket sikerült a Felsőszeliben 1622 április 26-án tar-

¹⁵⁶ Dézsi L.: i. m. 290. l.

¹⁵⁷ Thury E.: i. m. 476. l. — Dr. Tóth Endre: i. m. 111. l. Halászában magától értetődően lehetett oltár

¹⁵⁸ Mokos Gyula: A hercegszöllősi kánonok. Budapest, 1901. 133 l. és Payr S.: i. m. 660. l.

¹⁵⁹ H. E. C. 19. l. III. 6. „... a körösztfán lett győzedelmednek emlékeztet láttyuk a Templomnak tetején.”

¹⁶⁰ Szathmáry J.: i. h. 325—327. l.

¹⁶¹ Magyar Harmonia. Ajánlólevél a ker. olvasóhoz. 5/b — 6/a levél.

¹⁶² Payr S.: i. m.: 782. l.

¹⁶³ „... non festa eorundem sanctis mortuis dicata recepta foventur”. Dézsi L.: i. m. 290. l.

¹⁶⁴ III. Classis. 24. Canon.

¹⁶⁵ D. Raffay Sándor: A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez. Budapest, 1933. 21-28. l.

tott generális zsinaton elérniök: egységes úrvacsorai liturgia állapított meg, elhárítottatott a keresztnék a temetési menetben való vitele, de már az alba viselését a magyar lutheránus papok visszaútasították. Az engedmények azonban inkább a rábeszélés és kényszer hatása alatt jöttek létre s a gyakorlat egyáltalában nem igazodott hozzájuk, mint a felsődunamelléki magyar lutheránus lelkészek 1624, 1625-és 1627-ből ismeretes, kultuszi eltérések miatti fegyelmi vétségei mutatják, melyekből egy a régi kultuszi szokásokhoz továbbra is ragaszkodó opposíció körvonalai bontakoznak ki.¹⁶⁶ Amint Samarjai „Magyar Harmoniá“-jából tudjuk, a zsinati határozat dacára nem jött használatba a keresztnék a temetési menetben való hordozása sem.¹⁶⁷ A felsődunamelléki két magyar prot. egyház kultuszi tekintetben oly mértékben hatott egymásra, hogy később az elkülönülés után is kénytelenek voltak kölcsönösen viselni az egymástól átvett és szervezetükbe már felszívódott elemeket.

Az egymás szokásainak kölcsönös átvételéből származó közös kultuszi alap nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a külső szemlélő a két prot. egyház közti hittani különbségeket alábecsülje. Maga a szegény tanulatlan nép, nem ismervén a belső dogmatikai eltéréseket, nézvéen csak a külső szertartásokra, melyekben különbség nem igen volt, szinte észre sem vette a változást, ha egyházának lelkésze köpönyeget fordított s a reformátusok zsinatai helyett a lutheránusok zsinatait kezdte látogatni, vagy ha változván földesurának konfesszionális meggyőződése, ennek megfelelően cserélte ki prédikátorát.¹⁶⁸ Ilymódon máról holnapra reformátusból lutheránussá, vagy megfordítva lutheránusból reformátussá lett nem egy gyülekezet s ha valami újabb változás nem történt, egy ilyen fordulat végképen meghatározta a gyülekezet egyházi hovatartozandóságát.

4. De közös volt a két felsődunamelléki prot. egyház agendaalapja is. Mindkettő a connubium idejéből a Heltai- és Bornemisza agendát¹⁶⁹ vitte magával önálló életébe, így e tekintetben is lutheri szellemű volt az alapvetés. Ugyanis a Heltai-agenda minden részében magán viseli Luther liturgikus hatását (Deutsche Messe az úrvacsoránál, Taufbüchlein a keresztelésnél, Traubüchlein az esketésnél), de erős nyomai látszanak rajta a katolikus rituálnak is (keresztelési szertartás két részre: templomon kívüli és belüli részre való osztása, az egyházakelési szertartás introductio-ja, az esketésnél Luther Traubüchlein-jében adott rendjének a jegyesek megesketésével való kibővítése). Bornemisza is Luther említett liturgikus munkálatait követte, de némileg nagyobb szabadsággal, mint Heltai (gyónás és úrvacsora közelebb hozása, keresztelésnél az exorcizmus elhagyása), katolicizmussal szemben megőrzött függetlenséggel, de mindenütt az egyéniségét jellemző terjengősséggel. Ennek a két lutheri forrásból táplálkozó agendának az anyagából készültek azok a kéziratos agendák, melyek különféle változatban és keverékben másolva a lelkészeknél közkézen forogtak s az esperesek által ellenőriztettek.¹⁷⁰

Ezeket az agendákat, melyek közös kultuszi alapját képezték a két prot. egyháznak, gyűjtőnévvel Heltai-Bornemisza-agendacsoportnak nevezzük el. Mikor a két prot. egyház szétvált ebből, a Heltai Bornemisza-agendacsoportból hajtott ki előbb a dunántúli evangélikus esperesek által 1598-ban készített, de a felsődunamelléki evangélikusok által is elfogadott Kereszturi-agenda,¹⁷¹ majd jóval később ugyanazon, az 1619. évi sóki zsinat atyái által „aeque sancta consuetudo“-nak nevezett Heltai-Bornemisza hagyományból¹⁷² született meg Samarjai szertartásokönyve, amint tanul-

¹⁶⁶ Ribini J.: i. m. Tom. I. p. 449-450. — Havrán Dániel: Adatok Brunzsvik Tóbiás életéhez. Prot. Szemle. 1899. 607-609. l. — Payr S.: i. m. 791-792. l.

¹⁶⁷ Magyar Harmonia. Ajánló lev. a ker. olvasóhoz. 6/a levél.

¹⁶⁸ Ipolyi A.: i. m. 315, 340. l.

¹⁶⁹ Heltai Gáspár: Agenda az az Szentegyházi Chelekedetec. Kolozsvár. 1559. R; M. K. I. 37. A Magy. Nemz. Muz. Széchenyi Könyvtárának példányát használtam. — Bornemisza Péter: Negy könyvetske a Keresztieni Hitnec Tudományarol. Sempte. 1577. R. M. K. I. 138. Benne az agenda a 151 levélből álló III. könyv. A Magy. Tud. Akadémia unikumpéldányát használtam.

¹⁷⁰ Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár. VIII. 1910. 77. l.

¹⁷¹ I. elvesztett kiad. Keresztur. 1598. R. M. K. I. 302. II. kiad. Keresztur. 1612. R. M. K. I. 433. A Magy. Tud. Akad. könyvtárában.

¹⁷² Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár. VIII. évf. 1910. 57. l.

mányunk későbbi folyama ehhez elvezet. Samarjai ősi Heltai-Bornemisza hagyományokból táplálkozó agendája a konzervatívizmus erejére támaszkodva kívánta felvenni a harcot a Tiszántúlon a XVI. század végén meghonosodott, majd Szenczi Molnár agendájában 1612-től kezdve formailag jelentkező,¹⁷³ végül Melotai Nyilas István 1621-ben kiadott agendájával diadalmas, hódító útra induló pfalzi agenda csoporttal, melyhez oly kiváló személyiség is csatlakozott, mint Alvinczi Péter¹⁷⁴ s oly jeles alkotás is vonzotta a követőket, mint a hasonló szellemű bekecsi-liturgia.¹⁷⁵

5. Végül nem utolsó sorban kell megemlíteni a két egyház alkotmányjogi fejlődésének és gyakorlatának párhuzamosságát. A lutheránus egyház a Felső Dunamelléken, mint másutt is a német lutheri egyházalkotmányt ültette át némi változtatásokkal a magyar viszonyok közé olyformán, hogy abban az egyházi hatalomnak a fejedelmet illető részét, a jurisdictio jogi és kormányzati részét is a spiritualis-jogkörrel felruházott superintendensre és a tisztára lelkészekből álló zsinatra ruházta át. A református egyház a Felső Dunamelléken átvette, majd öntudatosan továbbfejlesztette ezt az egyházalkotmányi-, jogi berendezkedést. Az egyház kormányzata teljesen lelkészi jellegű volt, melyben a jog nélküli hívekkel szemben a vezetést a püspök-esperesi rendszer és a kizárólag lelkészekből álló zsinatok birtokolták. Ez a kép bontakozik ki a fejlődést summázó, 1623-ban Czeglédi Pál — Samarjai János által szerkesztett komjáti kánonokból s ez az egyházszervezeti és kormányzati kép mit sem különbözik a kor lutheránus egyházi berendezkedéseitől.¹⁷⁶

B) Uniós törekvések a Felső-Dunamelléken.

1. Uniós kísérletek. — 2. A Komjáti Consensus. — 3. A paneanizmus érvényesülése. — 4. Samarjai paneanizmusa.

1. A felsődunamelléki református egyházkerület kétrétű gyülekezetei valóságos melegágyai voltak az uniós törekvéseknek, hisz ezekben a gyülekezetekben az unió a ref. szervezetben belül in praxi már meg is valósult. A közös kultuszi alap pedig a már külön szervezkedett és teljesen homogén református gyülekezetek körében is olyan talajt alkotott, mely hosszú ideig alkalmas volt uniós vágyak és törekvések kisarjasztására. Nem a véletlen műve, hogy a felsődunamelléki református egyházkerület területéről indulnak el ismételt uniós törekvések. Az egykori közös szervezetben való élet emlékei itt még frissek voltak. A közösen megtett fejlődési útból visszamaradt közös kultuszi örökség állandó tápot adott azoknak a törekvéseknek, melyek kölcsönös hittani engedmények megtételével ismét egy táborban próbálták egyesíteni az itteni protestantizmus egymástól elvált, de egymáshoz sok tekintetben még közelálló két ágát.

A Felső-Dunamellék ref. papságának egy jó része még a századforduló után is gondosan ápolta a lutheránus testvérekkel való kapcsolatot. Az új lelkészeket a bibliára eskették és Suri Orvos Mihály egy ideig hiába kísérletezett azon indítványával, hogy a lelkészek esküjénél a biblia helyett a II. Helvét Hitvallás alkalmaztassék. Indítványát nagynehezen csak az 1609. évi komjáti zsinattal tudta elfogadtatni.¹⁷⁷ Ezt megelőzőleg a Barson 1608 szeptember elején tartott zsinat küldöttséget bocsát a hó végén összeülő pozsonyi országgyűlésre s e küldöttséget megbízta az evangélikus papokkal való tanácskozással is, nyilván az országgyűlésen képviselő érdekek közös fronttal való támogatása végett. Bár a tervezett pozsonyi közös tanácskozáson csak egy lutheránus lelkész (Politoris János) jelent meg, mégis ez az

¹⁷³ Szent Biblia. Oppenheim. 1612. Függelék. 173-189. I, R. M. K. I. 434. Melotai: Agenda. Előszó B 4/a lev.

¹⁷⁴ Az Vrnak Szent Wacsoraiarol. Kassa. 1622. R. M. K. I. 522.

¹⁷⁵ Consecratio Templi Novi, Kassa. 1625. R. M. K. I. 546 M. Nemz. Muzeumban,

¹⁷⁶ Dr. Révész Imre: i. m. 180—204. I. — Mocos Gyula: A dunántúli ágostai hitv. ev. egyház 1598-i törvénykönyve. Pápa. 1892.

¹⁷⁷ Ipolyi A.: i. m. 340—341. I.

első eset arra, hogy az egyházi elkülönülés óta református és lutheránus lelkészek közös célok elérésére együtt tanácskozzanak.¹⁷⁸

De hogy jóval ezután is milyen mély és őszinte uniós vágy élt a Felső-Dunamelléken, bizonyítja az a tény, hogy Pálházi Göncz Miklós felsődunamelléki lutheránus püspök komoly lépést mert tenni az itteni szétvált két prot. egyház egyesítésére: 1615 június 17-ére Ujlakra összehívott egy zsinatot, melyen a lutheránus és református egyház képviselőinek az unio alapjául szolgáló közös úrvacsorai tan létrehozását kellett volna elérniök. Az újlaki zsinat ref. résztvevői között ott találjuk Csatári Gergely mosoni esperes, Patkó Tamás nagyszombati, Tolnai Máté somorjai lelkészek, Pécselyi Király Imre révkomáromi és Czeglédi Pál nagyszombati rektorok között Samarjai János nevét is, mint Nagymegyer lelkészéét. A zsinat az evangélikusok merav lutheri állásfoglalása miatt nem vezetett eredményhez, mégis az uniós lehetőségek időszerűségébe vetett hitet és az unió elérésére irányuló legmélyebb vágyat olvashatjuk ki abból a döntésből, mely a megszakadt tárgyalások folytatását most már a dunántúli református lelkészek bevonásával is a már pár hét múlva tartandó szeptember 8 iki komjáti zsinatra tűzte ki.¹⁷⁹

2. E zsinat tényleg meg is tartatott Komjátiban. Megjelentek rajta a dunántúli reformátusok közül Pathai István püspök, Kanizsai Pálfi János és Beythe Imre. A felsődunamelléki lutheránusságot Pálházi Göncz Miklós képviselte 8 lelkész társával. A zsinatrendező Szenczi Czene Péter felsődunamelléki ref. püspök volt kerületének lelkészeivel, kik között bizonyára ott volt Samarjai János is. A zsinat kézzel fogható eredménnyel végződött. Megegyezett egy 4 pontból álló úrvacsorai formulában, melyben mindkét fél igyekezett kifejezésre juttatni úrvacsoratanának lényeges elemeit. A formula a következő:

1. Quod verba coenae Domini singula, ut sonant proprie intelligenda sint.
2. Quod corpus et sanguis Christi in legitima coena administratione, ubicunque administratur, adsint vere, non tam locali, neque physico, sed sacramentali modo.
3. Quod vocabulum sacramenti interdum pro ipsis elementis hoc est pane et vino usurpetur; interdum pro toto mysterio coenae, id est signo et re signata.
4. Quod substantiam sacramenti coenae non tollit, neque ponit infidelitas vel fidelitas hominibus.¹⁸⁰

E formula azért nevezetes, mert legelső magyarországi érvényesülése Pareus Dávid európaihírű heidelbergi református professzor Wittenbergi Concordiára támaszkodó s azt helvét szellemben interpretáló uniós jellegű úrvacsorai felfogásának. Ezzel kezdetét veszi Magyarországon Pareus Dávid uniós teológiájának hatása, mely különösen a Felső Dunamellék (1615. évi Komjáti Consensus, Samarjai 1628. évi „Magyar Harmonia“-ja) és Kassa (Alvinczi Péter úrvacsorai felfogása)¹⁸¹ egyházi életében nyert jelentősebb szerepet.

3. Amint már említettük, Pareus Dávid heidelbergi egyetemi tanár 1615-ben adta ki: „Irenicum, sive de unione et synodo Evangelicorum concilianda” c. munkáját, melyben a német evangélikus és református egyházak IV. Frigyes pfalzi választófejedelem által szorgalmazott uniójának teológiai alátámasztását igyekezett nyújtani. Pareus uniós teológiájának vezérelveit Samarjai „Magyar Harmonia” c. könyvében terjedelmes magyar nyelvű idézetekben ismerteti. Ismerkedjünk meg tehát ezzel.

Pareus szerint a két prot. egyház hittani és szervezeti unióját kimondani hivatott közös zsinat összehívásának nincsen semmi elvi akadály, mivel a két egyház minden hitágazatban egyetért, csak az úrvacsorai tan egyik részletkérdésében van köztük ellentét.¹⁸² Így mindkét egyház tanítja, hogy Krisztus az ő testével való egye-

¹⁷⁸ U. o. 201., 203—204. l. — Fabó A.: i. m. 43. l.

¹⁷⁹ Fabó A.: i. m. 123—134. l. — Thury E.: i. m. 359. l.

¹⁸⁰ Fabó A.: i. m. 134—136. l. — Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár. VII, évf. 1908. 155. l. — Thury E.: i. m. 360—361.

¹⁸¹ Alvinczi P.: Az Urnak Szent Vacsoraiarol. Kassa, 1622. Ujra kiadta Dr. Incze Gábor; Alvinczi Péter. Budapest. 1934. 11—39. l. — Révész Kálmán; Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. Budapest.

¹⁸² Magyar Harmonia 232—235. l.

sülést minden hívőnek igéri s a sakramentom igéjében meg is adja. A Krisztus testével való egyesülés minden embernek szükséges és elégséges az üdvösségre, mert aki hittel veszi magához az úrvacsorát, az Krisztus valóságos keresztfán megfeszített testében és kiontott vérében részesül.¹⁸³ A különbség azon részletkérdésben van, miszerint a lutherkövetők azt tanítják, hogy Krisztus valóságos teste és vére a kenyérbe és borba bezárva van s azt mind a hívők, mind a hitetlenek veszik az úrvacsorában, míg a reformátusok spiritualis felfogása mind az ubiuitást, mind a manducatio oralis-t tagadja.¹⁸⁴ Tehát Krisztus teste és vére jelenlétének a mikéntje okozza az ellentétet a reformátusok és luteránusok között. Ez a kérdés pedig „a fundamentumon folyó építést pozdorja, akár mellyikünké legyen az, azt mondgyuc, hogy polyva, mellyben az hitnek semmi magva,¹⁸⁵ azaz Krisztus teste és vére úrvacsorai jelenlétének kérdését nem szabad nyílt tantétellel tenni, hanem a lelkiismeret és hit belső ügyének kell nyilvánítani.¹⁸⁶ Végeredményében Pareus arra a következtetésre jut, hogy az Ágostai és II. Helvét Hitvallások úrvacsorai tana helyett egy közvetítő és semlegesítő formulát kellene alkalmazni. E célra pedig legalkalmasabb a Wittenbergi Concordia (1536) úrvacsorai tanformulája (a manducatio indignorum-ot megállapító harmadik bekezdés megfelelő helvét szellemű átértékelésével), mely a legszerencsésebb fogalmazásban tartalmazza a Krisztus teste és vére valóságos jelenlétének mindkét fél által vallott tanát, viszont a jelenlét mikéntjének kérdésében alkalmat ad mindkét fél nézetének belemagyarázására.¹⁸⁷ Emeli e formula gyakorlati alkalmazhatóságának értékét az az örvendetes körülmény is, miszerint mind maga Luther és Melanchton, mind a helvét hitű városok helyeselték és elfogadták a Wittenbergi Concordiát. Ennek igazolására közli Pareus a svájci ref. városoknak a Wittenbergi Concordia értelmezésére Lutherhez,¹⁸⁸ majd Melanchtonnak¹⁸⁹ és Luthernek¹⁹⁰ viszont ezekhez intézett helyeslő leveleit, miszerint e formulában mindnyájan megtalálták sajátos úrvacsorai nézeteiknek kifejezését.

A Wittenbergi Concordiát a svájci és lutheri úrvacsorai tanelemeket nézetiben sikeresen egyesítő Bucer Márton harcolta ki, megszővegezése pedig a Bucerral lényegében egyetértő Melanchton munkája volt. A Concordia-formula magában foglalja Luther pozitív úrvacsorai felfogását, mely mellett háttérbe szorulni látszik a helvét spiritualis felfogás, de szelidítette annak masszív következeit (ubiuitas, manducatio oralis) s mellőzte Krisztusnak a kenyér és bor elemeivel természetileg való egyesülésének (localis inclusio) hangsúlyozását, így alkalmas eszköznek bizonyult a két meroven szemben álló úrvacsorai tan éltompító synthesisben való egybekapcsolására.¹⁹¹ Pareus a Concordiával szemben egyoldalú eljárást követ, mert csak rá nézve kedvező nyilatkozatokat és körülményeket közli, de elhallgatja a későbbi eseményeket: Luthernek a Concordiával való szembefordulását s azt a nyilván való tény, hogy a Concordia-formula csak a harcokat szüntette meg egy rövid időre, de a két fél sajátos úrvacsorai felfogása ez alatt az idő alatt is külön-külön érvényesült. A helvét hitű városoknak a Concordia ügyében 1537-ben Lutherhez intézett levelének teljes terjedelemben való közlésével nem is hagyott kétséget Pareus az iránt, hogy ő maga is helvét spiritualis szellemben interpretálta az úrvacsorát (Krisztus teste és vére lelki élvezése, a manducatio indignorum elvetése).

A Komjátí Consensus szelleme teljesen a bucer-melanchtoni Wittenbergi Concordiára mutat. Különösen 2. pontja domborítja ki annak jellegzetes tulajdonságait: a Krisztus teste és vére pozitív, de localis inclusio nélküli jelenlétének hitét, Krisztusnak a kenyér és bor elemeivel természetileg való egyesülésének kizárását és helyette a sacramentális unió kihangsúlyozását. A Consensus 4. pontjának az az eljárása pedig, mely a Wittenbergi Concordiában szereplő „etiam indigni manducare” elvet lényegesen letompítja, arra mutat, hogy a formula szővegezői Pareus által revideált Wittenbergi Concordia szellemét igyekeztek érvényesíteni. Hogy Pareus Irenicum a komjátí zsinat évében, 1615-ben jelent meg, nem zárja ki az ő szellemének

183 U. o. 235-236. l.

184 U. o. 237. l.

185 U. o. 237-238. l.

186 U. o. 239. l.

191 Révész Imre: Bucer Márton és a magyar reformáció. Debrecen. 1933. 18-29. l.

187 U. o. 239. l.

188 U. o. 247-265. l.

189 U. o. 266-267. l.

190 U. o. 267-272. l.

közrehatását, mert Pareusnak nem egy volt tanítványa van már jelen a zsinaton, mint Kanizsai Pálfi János, Pécselyi Király Imre, de valószínűleg ott lehetett Samarjai János is. Sőt arra is van bizonyos adatunk, hogy Pareus a komjáti zsinatot közvetlenül megelőző időben már levélváltásban állott Kanizsai Pálfi Jánossal, aki Pareus leveleit lelkészársai között (pl. Pathai püspök is olvasta azokat) kurrentáltatta.¹⁹² Így a Komjáti Consensus-nak a Wittenbergi Concordia szellemében való fogalmazásánál Pareus szelleme legelső magyarföldi megnyilvánulását kell látnunk.

4. A Komjáti Consensus nem tudta megvalósítani a két felsődunamelléki prot. egyház unióját, mivel mindkét fél theologusai sokalták az adott engedményeket. Mégis elvi tekintetben nagy jelentősége van az egyezménynek: kifejezést talál benne mindkét egyház szinte unió-s akarata. Bár lassú menetben, mégis tovább folyik a református egyház elkülönülése. Így a Komjáti Consensus-t követő évben, 1616-ban megjelenik Szenczi Czene Péter püspök fordításában a magyar nyelvű II. Helvét Hitvallás,¹⁹³ 1619-ben a sóki zsinaton lépések történnek egy kifejezeten a felsődunamelléki református egyházkerület részére alkalmas agenda és kánongyűjtemény szerkesztésére,¹⁹⁴ mely utóbbi 1623-ban létre is jön. Ennek dacára a régi közös hagyományokból még mindig sok életben van s így az elkülönülés csak lassú mederben halad előre. A leglényegesebb választásban, az úrvacsoraiban is érvényesülhetnek még régebbi nézetek. Ezeknek leküzdését és a helvét úrvacsorai felfogás kifejezésre juttatását célozza az előbb már említett sóki zsinatnak azon határozata, hogy ezután a zsinatokon megjelenő lelkészek testületileg kötelesek élni az úrvacsorával.¹⁹⁵ A teljes elkülönülés hosszú és lassú folyamat volt. Leglassabban ment az elkülönülés kultuszi téren, hol a század huszas éveiben még változatlanul fennállottak a közös alapok.

Bizonyára nem ajtóstul rontott a házba Samarjai, mikor 1628-ban kiadta „Magyar Harmóniá”-ját s ebben a magyar nyelre önállóan lefordított II. Helvét Hitvallás (ez annak 2. önálló magyar fordítása) és az Agostai Hitvallás variata alakjának szövegét egymással párhuzamba állította abból a célból, hogy a két hitvallás egymással való teljes megegyezése kidomborodjék.¹⁹⁶ Ennek elérésére különös módszert használ. Egymásután közli a két hitvallás megfelelő részeit s mindkét hitvallás szövegében az ábécé azonos betűivel jelzi a szerinte teljesen megegyező tanításokat. A betűjelzésekén kívül egyéb kommentárt nem fűz a hitvallási szövegekhez. Ez a módszer túlságosan naiv és tudománytalan, abból a fixa ideálból indul ki, hogy a két hitvallás között nincs ellentét, sőt teljes köztük mindenben a megegyezés. Így nem is kétséges a konklúzió, hogy a két hitvallás lényegileg teljesen azonos, legfeljebb csak annyi eltérést mutatnak egymástól: „hogy egycic *Augusta* nevű Városban, az másik *Helvetia*, nevű tartományban Basilea Városban irattatott.”¹⁹⁷ A „Magyar Harmonia” többi része Pareus *Irenicum*-a néhány fejezetének fordítása, illetőleg kivonata. Így közli belőle a XXVIII. fejezetet, melyben Pareus a református tanok ellen felhozott 18 különféle vádat cáfolja.¹⁹⁸ Majd beiktatja az *Irenicum* XII. és XIII. fejezeteiből készített kivonatot, miszerint a két prot. egyház csak úrvacsorai részletkérdésben különbözik egymástól, de ez nem zárja ki egy magasabb synthesisben való egyesülés lehetőségét.¹⁹⁹ Végül fordításban mellékeli az *Irenicum* XX. fejezetéből a Marburgi Consensus-t²⁰⁰ és XXI. fejezetéből a Wittenbergi Concordiára vonatkozólag 1537-ben a helvét hitű városok és Melancthon, Luther között lefolyt levélváltást,²⁰¹ miszerint a Concordiában mindnyájan megtalálták úrvacsorai nézeteik megfelelő formulázását. Egyedüli önálló

¹⁹² Fabó A.: i. m. 116-118. l.

¹⁹³ Egyszerre két helyen: csak magyar nyelvű szöveggel, Debrecen. 1616. (R. M. K. I. 465.) és párhuzamos latin-magyar szöveggel, Oppenheim. 1616. R. M. K. I. 466.)

¹⁹⁴ Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár. VIII. évf. 1910. 57. l.

¹⁹⁵ U. o. 57. l.

¹⁹⁶ Magyar Harmonia. 1-186. l.

¹⁹⁷ U. o. A ker. olvasóhoz intézett levél. 5/a levél.

¹⁹⁸ U. o. 187-231. l.

¹⁹⁹ U. o. 232-240. l.

²⁰⁰ U. o. 241-246. l.

²⁰¹ U. o. 247-272. l.

része a „Magyar Harmóniá” nak a két lapból álló befejezés, valamint a legelöl álló s Szegedi Gáspárné, szül. Écsy Orsolyához, valamint az olvasóhoz intézett 6 levélnyi ajánlás. A befejezésben²⁰² Samarjai arra a téves következtetésre jut, hogy Luther „az Helvetiai körösztényeknek vallásokat . . nem kárhóztatta, hanem javallotta, s igaznak ítélte.” Mi következik mindebből, hogy a II. Helvét Hitvallás és az Ágostai Hitvallás megegyeznek, sőt hogy Luther is helyeselte a II. Helvét Hitvallást? E kérdésre a feleletet Samarjai az olvasóhoz intézett ajánlólevelében adja meg: „Mind az két vallásnak egymástul el válhatatlan egységét látván, értvén, mind az két Confessiot, egyaránt vallyuc, oltalmazuc, böczüllyüc, mi se szégyenlyüc az Augustana Confessiot, látván abban a mi vallasunckal eggyező értelmet, s ti se legyetec idegenec az Helveti'ai Confessiotul, az Augustana Confessioval valo eggyességéjért.”²⁰³ Ez indítványa nem kevesebbet tartalmaz, mint hogy a két prot. egyház kölcsönösen fogadja el egymás hitvallásául az Ágostai és II. Helvét Hitvallást. Szerartásoskönyve egyik helyén olyan nyilatkozatot tesz Samarjai, miszerint a két prot. hitvallás felett álló és összekapcsoló tekintélynek az Apostoli Hitvallást tekintette.²⁰⁴ Ezzel aztán ki is merül Samarjai uniós programja, mivel az unió gyakorlati, egyházszerkezeti kiviteléről nem nyilatkozik.

Megállapítható az eddigiekből, hogy Samarjai és Pareus uniós teológiája nem mindenben fedik egymást. Samarjai megegyezik Pareus-szal abban, hogy egyoldalú szemszögből világítja meg az uniót, felhoz mellette minden olyan optimista bizonyítékot, ami annak előmozdítására kedvezőnek látszik, azonban elhallgatja a tényeket, melyek az unió kilátásait felette csökkenthetik. De míg Pareus csak az úrvacsoráról szóló 10. articulus kivételével fogadja el magára nézve az Ágostai Hitvallást, addig Samarjai minden feltétel nélkül vállalja azt. Így Samarjainak az a makacs meggyőződése, hogy a református és lutheránus egyház tulajdonképpen teljesen közös hittani alapon áll, Pareus nézeteit jóval túlhaladott állásponton nyugszik. Pareus egy igen lényeges pontban ellene mond az Ágostai Hitvallásnak és érvényt szerez vele szemben a maga hitvallásának (Herderbergi Káté), addig Samarjai saját hitvallását (II Helvét Hitvallás) minden feltétel nélkül kiszolgáltatja annak. Így természetesen nem tekinthető pareusinak a hittani unió megoldására irányuló azon indítványa, hogy a két prot. egyház fogadja el kölcsönösen egymás hitvallásait. Pareus nem hitvallási áldozatokat javasolt, hanem olyan formulát, melybe az ellentétes nézetek be magyarázhatók legyenek, így az ő református hitét a két prot. egyház hitvallásán felülhelyezendő Apostoli Hitvallásba is belemagyarázta. Addig Samarjai, amint szerartásos könyve hittani vonatkozásai igazolják, eltért a Pareus által kijelölt irányvonalaktól s az Ágostai és II. Helvét Hitvallást teljesen összekeverte (keresztség, úrvacsora.)

A két uniós teológia különbségét a mögöttük álló háttér adja. Pareus Pflza és Heidelbergje a helvét reformáció mellett homogén tömegben kikristályosodott terület volt, mely már benne élt a maga hitvallásában. Samarjai Felső-Dunamelléke pedig csak egy kikristályosodásban álló területnek tekinthető, melyben a különleges előzmények (hosszú connubium a lutheránusokkal) miatt a ref. egyház hittani nézetei lutheránus és egyéb hagyományokkal keverték voltak. Pareus egy táborba akarta gyűjteni az Apostoli Hitvallás és Wittenbergi Concordia égíse alatt (Irenicum XXVIII. rész XVIII. articulus) a két prot. felekezetet, de úgy, hogy mindegyik megtarthatta és belemagyarázhatta volna azokba sajátos tanait, addig Samarjai ezen túlmenve a két hitvallás egyes elemeit keverte össze, hogy az Apostoli Hitvallás tekintélye alatt uralkodóvá váljon a két prot. egyház hittani elemeiből, sőt azon kívül álló más egyéb elemekből összeállított keverék teológia. Pareus törekvéseit megghiusította a két egymással szemben immár minden jellegzetes vonásában kialakult és megcsontosodott egyházstílus. Samarjai javaslatait pedig elemi erővel sodorta el a két prot. egyházból immár fel nem tartóztatható kikristályosodási folyamat.

Samarjai imént vázolt unionizmusa kizárólag hittani területen mozog, tehát tárgyunkkal csak közvetve van vonatkozása. Ez a hittani háttér mégis fontos. Hoz-

²⁰² U. o. 273-274. l.

²⁰³ U. o. 5/a levél.

²⁰⁴ H. E. C. 55. l. VIII. 6.

zászámitva a meglévő közös kultuszi alapokat, Samarjai gyakorlati teológiájának melegágya volt. A két egyház közös multból fakadó hagyományai, az ezekből adódó lehetőségek, az ezek méhében megtermékenyült pareusi gondolatok teremtettek egy olyan légkört, melynek éltető levegőjében született meg s alakult ki Samarjai eklektikus gyakorlati teológiája. E szellem rányomta a maga bélyegét arra s így ez előzmények nélkül nem volna az megérthető.

C) A római katolicizmus hatása.

1. A „clerici-laici”-elv és a papi ordo. — 2. A katolikus szertartási pragmatika. — 3. Obsequiale, Baptizmale, Agendarius. 4. Rituale Romanum. — 5. Rituale Strigoniense. — 6. Samarjai és a katolikus rituale.

1. A Felső-Dunamellék protestantizmusának egyházi fejlődésére, szellemi tudatára döntő befolyással volt az a körülmény, hogy ezen a területen a róm. katolikus egyház szervezete nem bomlott fel, sőt annak vezető intézményei a viszonyok kényszerítő hatása alatt főképpen Nagyszombatban és Pozsonyban koncentráálódtak, honnan a katolikus szellemiség egyre erősödő mértékben sugárzott ki. Ily módon a katolicizmus állandóan jelenlévő és érvényesülő tényező volt az itteni protestantizmus életében s különösen a lutheránus közösségbe bezárt, eredeti szelleme kifejlésétől megfosztott helvét irány életére volt ez a befolyás nyomasztó.

A lutheránus egyházi keretből kivált felsődunamelléki református egyházkerület olyan egyházszerkezeti és kormányzati örökséget vitt magával önállóságába, amelynek nem egy pontján közös vonása volt a katolikus egyházszerkezettel. Így az egyházi vezetés teljesen a lelkészek kezében volt, kikkel szemben a hívek csak mint vezetettek szerepelhettek. Ez olyan rés volt a református egyházkormányzatban, melyen keresztül a katolicizmus „clerici-laici”-megkülönböztetése beáradt s egy igazi klérikalís szellem öntötte el az egyházat, Ez a klérikalís szellem valósággal megüli a kerület törvénykönyvét, a komjátí kánonokat, melyek klasszikus rendszerben tárgyalják a püspök, esperesek, lelkészek (presbyter), lelkészjelölt-tanítók és lelkészekből álló zsinatok jogait és kötelességeit, de maguk a hívek csak nyers kormányzati anyagként, alárendelt helyzetben szerepelnek benne. Jellemző, hogy az a két férfiú, aki a komjátí kánonok szerkesztésében döntő tényező volt, Czeglédi Pál és Samarjai János, mindketten Heidelbergben tanultak, de a kialakult közszellem ellenében meg sem merték említeni a világiak egyházkormányzatba való bevonásának ott látott példáját, sőt úgylátszik teljes öntudattal kanonizálták az egyházat lényegében papokra és közemberekre elkülönítő klérikalís felfogást. Már magában véve az a tény, hogy egy spanyol katolikus érseknek, Bartholomeo Carranza-nak²⁰⁵ a régi egyház zsinati határozataiból szerkesztett törvénycorpus-a egy generális zsinat (Sók 1619.) határozata alapján hitelesítő tekintélye lehetett e kánongyűjteménynek, mutatja azt, hogy a katolikus egyház szelleme erősen érvényesült az itteni református egyház életében. A Carranza-kánonok hitelesítik a református lelkész fogalmához kapcsolódó s tőle idegen, életre halálra, üdvösségre-kárhozatra döntő bíró jelleget, mellyel szemben az egyház legérdemesebb világi patrónusa is csak laikussá törpül. Valóban ilyen gyakorlat igazolására csak katolikus talajról lehetett tekintélyt hozni s ez magyarázza meg a Carranza-gyűjtemény református gyakorlatba való bekapcsolását.

2. A katolikus egyház hatása más ponton is érvényesült. Volt a katolikus egyháznak hosszú évszázadok gyakorlatában kialakult egységes szertartási pragmatikája s hozzá egységes ritualéja, mely az itteni református egyház sokféle változatban közösen forgó Heltai—Bornemisza-típusú agendáival nem egy ponton érintkezést talált s e pontokon keresztül univerzalitása és egysége adta tekintélye folytán hatást gyakorolt rá. Sem a Heltai-, sem a Bornemisza-agendák nem adtak ritualis pragmatikát, hogy a különféle ritka és váratlan esetekben miként kell intézni, fordítani a szertartást (torzszülöttek keresztelése, haldokló exkommunikátus feloldozása, stb.), így e bizonytalan helyzetben a református egyháznak a katolicizmussal szem-

²⁰⁵ Summa Conciliorum et Pontificum. Velence. 1546.

ben még oly kemény, polemikus magatartást tanusító vezérembere is, mint Pathai István dunántúli püspök, arra kényszerült, hogy római katolikus rituále-t vegyen elő s annak a pragmatikájából adjon tanácsot a vezetése alatt álló papoknak.²⁰⁶ Hogy Samarjai hasonló eljárást választ, sőt azon túlmenve a magyar katolikus egyház rituale-jának messzemenő használatával és másolásával igyekezett külön református szertartási pragmatikát alkotni, azt bizonyítja, hogy kora felsődunamelléki egyháza gyakorlati kérdéseire is súlyos hatást gyakorolt a katolikus egyház. Miért is szükséges, hogy Samarjai kora magyar katolikus egyházának szertartási fejlődését, alkalmazott rituále-it s azoknak eredetét bővebben megismerjük.

3. A legelső nyomtatott hazai katolikus szertartásoskönyv az „Obsequiale,” vagy „Baptizmale” néven ismert rituále volt, melynek első kiadása 1496-ban jelent meg Nürnbergben s 1560-ig hét kiadást ért (második Bécs, 1500., harmadik Velence, 1501., negyedik Velence, 1508., ötödik meghatározatlan helyen, 1509., hatodik Velence, 1525., hetedik: „Ordo et ritus sanctae metropolitanae Ecclesiae Strigoniensis, quibus parochi et alii animarum Pastores in Ecclesiis suis uti debent” címmel.²⁰⁷ Az Obsequiale-k és Baptizmale-k folytatásának tekinthető a Telegdi Miklós utasítására szerkesztett „Agendarius,” melynek első kiadása 1583-ban, a második 1595-ben jelent meg Nagyszombatban, sőt már 1596-ban ugyanott kétféle címlapkiadás is jelent meg belőle harmadik kiadásként.²⁰⁸

Az Obsequiale-k, Baptizmale-k még a régi, középkori magyar katolikus egyház gyakorlatában volt s más országok katolikus szertartásaitól nem egy helyen eltérő rendet tartalmaztak. Az Agendarius szertartási rendje már részben a tridenti zsinat határozataihoz simul, sőt itt-ott, például a keresztelési és esketési szertartásnál már egyenesen arra hivatkozik, a szertartások túlnyomó része azonban még a Tridentinum előtti gyakorlatot alkalmazza. Az Obsequiale-k, Baptizmale-k csupán csak a szertartási liturgia nyújtására szorítkoznak, addig az Agendarius az egyes szertartásokat tárgyaló fejezetek elé általános utasításokat, szertartási pragmatikát is bocsát.²⁰⁹ Egyébként az Agendarius tartalma röviden lapszámok szerint a következő: Ordo in baptizando servandus. 1-32. Benedictio et introductio mulieris in ecclesiam post partum. 33-36. Exhortatio ad suscipiendum Sacramentum confirmationis. 36-53. Ordo et ritus coniungendi Sponsum et Sponsam in facie ecclesiae. 53-73. Introductio novae nuptiae in templum post nuptias. 74-75. Modus audiendae confessionis poenitentium. 76-114. Ritus Absolvendi ab excommunicatione maiori, sive a canone, sive ab homine in externo foro lata. 115-118. Ritus Eucharistiae Sacramentum fidei populo distribuendi, 118-126. Ritus in unguendi infirmos, sacro extreme unctionis oleo. 127-141. Ordo commendationis animae. 141-148. Ordo sepeliendi mortuos. 148-157. Benedictiones. 158-198. Modus denunciandi populo fidei festa et Ieiunia. 198-201. Quae festa et Ieiunia sunt per annum populo denuncianda. 202-210. Brevis exhortatio de Matrimonio, ad novos coniuges dum ritu solenni in facie Ecclesiae benedicuntur et copulantur. 210-219. Temeteskör való Praedikatio, 219-227.

4. A tridenti zsinat megállapította azokat az általános alapelveket, amelyeknek alapján ki lehetett dolgozni az eddig a különféle országokban használatban volt s helyenként eltérő rituále helyébe állítandó általános érvényű egységes római rituále-t. Ennek megszerkesztése V. Pál pápa nevéhez fűződik, aki 1614-ben adta ki az első egyetemes „Rituale Romanum”-ot.²¹⁰ Ez a hatalmas liturgikus mű az egész világon található román katolikus egyház számára egységesen írja elő a lelkészek által végzendő különféle szertartásokat és nemcsak azoknak menetét adja pontosan és részletesen, hanem minden szertartás előtt aprólékos utasítást is ad a lelkésznek a szer-

²⁰⁶ Fabó A.: i. m. 190. 1. A szöveget I. a 689. számú jegyzetnél.

²⁰⁷ Ráth György: Nyomtatott szertartásos könyveink a római rituále behozataláig. Budapest. 1891. 8-11. I.

²⁰⁸ Agendarius, Liber continens ritus et caeremonias, quibus in administrandis Sacramentis, benedictionibus, et alijs quibusdam Ecclesiasticis functionibus, parochi, et alij curati, in Dioecesi, et prouincia Strigoniensi vtuntur, etc. Nagyszombat. 1583. R M K I 204. — A M. Nemz. Múz, Széchényi Könyvtárában található 1596. évi kiadást használtam. R. M. K. I. 284.

²⁰⁹ Ráth Gy.: i. m. 24-25. I.

²¹⁰ Az első kiadás helyett, melyet megtalálni nem tudtam, azonos szövegű, de valamivel későbbi kiadást használtam a budapesti tudományegyetemi könyvtárból: Rituale Romanum Pauli V. Pontificis Maximi iussu editum. Coloniae Agrippinae. Apud Joannem Kinckium. 1628.

tartással kapcsolatos teendők, magatartás, alkalmazkodás tekintetében. A *Rituale Romanum* tartalma a következő : V. Pál pápa előszava : *Ad futuram rei memoriam.* 3-6. — *De iis, quae in Sacramentorum Administratione generaliter servanda sunt* 7-12. — *Sacramento Baptismi rite administrando: De materia Baptismi, De forma Baptismi, De Ministro Baptismi, De baptizandis parvulis, De Patrinis, Ordo Baptismi Parvulorum, De Baptismo Adultorum, Ordo Supplendi omnia super baptizatum, Ritus servandus cum Episcopus baptizet, Benedictio Fontis Baptismi extra Sabbatum Paschae, et Pentecostes, cum aqua consecrata non habetur.* 12-76 *De Sacramento Poenitentiae, 76-84, De absolutione ab Excommunicatione in foro exteriori, 84-87, Ritus absolventi excommunicatum iam mortuum, 87-90, De sanctissimo Eucharistiae Sacramento, 90-99, De communione infirmorum, 99-106, De Sacramento Extremae Vnctionis, 106-118, De visitatione et cura infirmorum, 119-133, Modus iuvandi morientes, Ordo commendationis animae, 133-153, De Exequiis, 153-174, De Sacramento Matrimonii, 174-182, De benedictione mulieris post partum, 183-185, De Benedictionibus regulae generales, 185-235, De processionibus, 235-264, De Exorcisandis obsessis a daemónio, 264-286, Formulae scribendae in libris habendis apud Parochos, 287-295.*

5. A *Rituale Romanum* kiadása és kötelezővé tétele szükségessé tette az egyes országok katólikus ritusának hozzá való igazítását. E feladatot Magyarországon Pázmány Péter végezte el az 1625-ben kiadott „*Rituale Strigoniense*”-vel.²¹¹ A *Rituale Strigoniense* lényegében — egy-két helyen eszközölt módosítással — a *Rituale Romanum* szerkezeti és tartalmi repetitio-jának tekinthető s a két rituale szövege az előbb említett kis terjedelmű módosítások kivételével teljesen megegyezik egymással. Hogy a kettő közötti közeli kapcsolat szemlélhetővé váljék, álljon itt a *Rituale Strigoniense* lapszámok szerint következő tartalma : Pázmány Péter előszava. *De iis quae in Sacramentorum administratione generaliter servanda sunt, 1-5, De Sacramento Baptismi rite administrando: De materia Baptismi, De forma Baptismi, De ministro Baptismi, De Baptizandis Parvulis, De Patrinis, Ordo Baptismi parvulorum, Ordo Baptismi Adultorum, Ordo supplendi omnia super baptizatum, Ritus servandus cum Episcopus baptizet, Benedictio Fontis Baptismi extra Sabbatum Paschae, et Pentecostes, cum aqua consecrata non habetur, 6-55, De sacramento Poenitentiae, 55-60, De absolute ab excommunicatione in Foro exteriori, 60-63, De modo absolventi a suspensione vel ab Interdicto, extra vel intra sacramentalem confessionem, 64-65, De Sanctissimo Eucharistiae Sacramento, 65-71, De communione infirmorum, 71-76, De Sacramento extremae Vnctionis, 77-85, De visitatione et cura infirmorum, 85-101, Ordo commendationis animae, 101-123, De exequiis, 124-145, De Sacramento Matrimonii, 145-160, Ritus Introducendi novam nuptam in Templum post Nuptias, 160-161, De benedictione Mulieris post Partum, 162-165, De benedictionibus regulae generales, 165-210, De processionibus, 210-262, De exorcisandis obsessis a daemónio, 263-292, Formulae scribendae in libris habendis apud Parochos, 292-298.*

A *Rituale Strigoniense* előszavában Pázmány arra utasítja a papokat, hogy amennyiben a helyi és időbeli körülmények megengedik, egészen és egyenként alkalmazkodjanak annak szabályaihoz s igyekezzenek ilykép a főegyházzal, mint anyjukkal való összhangzást megvalósítani. A nagyszombati zsinat 1629 október 4-én s következő napjain hozott határozatainak I. cikkében elrendelte a *Rituale Strigoniense* kizárólagos használatát²¹² s ezzel a *Rituale Romanum* bizonyos magyarországi szokások fenntartásával végérvényesen bevonult a katólikus egyház életébe.

Ilyen fenntartott magyar szokás a keresztelési rituale kezdetén a gyermek neve utáni kérdészködés, az *abrenunciatio*-nak és apostoli hitformával-mal hitvallásnak itt a keresztelési szertartás elején is alkalmazása, a *Rituale Romanum*-mal szemben a menyasszony házasság utáni bevezetése szertartásának felvétele, az *absolutio* ab

²¹¹ *Rituale Strigoniense, Seu Formula Agendorum in Administratione Sacramentorum, ac ceteris Ecclesiae publicis functionibus. Jussu et autoritate Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Petri Pazmany Archiepiscopi Strigonien. ect. Nunc recenter editum. Posonii, 1625. R. M. K. II, 439. — A M. Nemz. Múzeum Széchényi Könyvtárának példányát használtam.*

²¹² Péterfi Károly : *Sacra Concilia Ecclesiae Romanae Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab a. Chr. 1016 usque ad a. 1715. Bécs Tom. II, p. 246.*

excommunicatione in Foro exteriori eseteinél az Agendarius által fenntartott külön magyar megesketési eljárásnak és esküformának alkalmazása.

Korszakalkotó azonban Pázmánynak az az eljárása, hogy az esketési szertartásnál a *Rituale Romanum* mal szemben fenntartotta a magyar katolikus egyház házasságkötési rituale jának sajátos, ősi katolikus „pro more in hac patria usitato” gyakorlatát, mely szokás összeütközés nélkül nem lett volna elhagyható. Míg a *Rituale Romanum* szerint a házasságkötési szertartás két fontos részből áll: 1. a jegyesek consensus-ának ünnepélyes megállapításából és 2. az összekötéséből, mialatt a jegyesek egymás jobbkezét fogják, (majd ezt követi és bezárja a benedictio annuli és benedictio nuptiarum szertartása), addig a Pázmány által továbbra is fenntartott ősrégi magyar katolikus gyakorlat szerint a jegyesek consensus-ának (a pap kérdései alapján) nyilvánvalóvá válása után (közben a benedictio annulorum és benedictio nubentium szertartása van még) a pap stólával egybeköti a jegyesek kezét s úgy mondja el az összekötés formuláját, majd a jegyesek a szentek ereklyéire tett kézzel a pap előmondása szerint egymás után (előbb a völegény) esküt tesznek.

A magyar római katolikus egyháznak ez a házasságkötési szertartása döntő és a külfölddel szemben választójellegű hatást gyakorolt a magyar prot. egyház agenda-fejlődésére. A külföldi protestantizmus a maga házasságkötési agendáját az általános katolikus gyakorlat hatása alatt alakította ki. Ennek megfelelően a consensus kinyilvánítására helyezte a főszílyt s azt elegendő alpnak tekintette arra, hogy a házasság szabályossága és érvényessége kidomborodjék. A külföldi protestantizmus a consensus ünnepélyes kinyilvánítása után a házasságkötési szertartásnál a lelkész számára csak egy feladatot ismert, a házasok tanítását és megáldását, de a consensusnak megesketés által való megerősítése előtte ismeretlen volt. Sem Luther,²¹³ sem Kálvin²¹⁴ nem ismerte és nem gyakorolta a jegyesek megesketését. Mindkettőjük házasságkötési szertartásának alapja: a consensus ünnepélyes nyilvánosságra hozása s az ily módon létrejött házasság után a házasok tanítása és megáldása.

Ezzel szemben a magyarországi protestantizmus házassági agendájának fejlődése, az egy Honterust kivéve, ki közvetlenül és hűen Luthert másolta,²¹⁵ a nyugati reformatori befolyás mellett a magyarországi róm. katolikus rituale hatása alatt ment végbe s Heltai,²¹⁶ Bornemisza,²¹⁷ Beythe,²¹⁸ a Kereszturi agenda,²¹⁹ Szenczi Molnár,²²⁰ Melotai²²¹ és Alvinczi Péter²²² egyaránt beiktatják liturgiájukba a hazai katolicizmus hagyományaiból a jegyesek ünnepélyes megesketését. Ez eljárásnak az volt az oka, hogy a közvélemény a százados, ősi fejlődés folyamán a jegyesek megesketését a szertartás nélkülözhetetlen részének tekintette s így az agendáirók is kénytelenek voltak hozzá alkalmazkodni. Még a nagy Méliusz is, aki a jegyesek esketésével nyilván annak katolikus eredete miatt nem rokonszenvezett, kénytelen volt a közvélemény uralkodó akaratának engedni s agendájában a jegyesek megesketését alkalmazni.²²³ A hazai katolicizmus esketési ritusának a magyar protestantizmusra gyakorolt, szinte átütőnek nevezhető hatása világosan rámutat azon ősi hagyományokból táplálkozó erőkre, amelyek Pázmányt is a régi magyar gyakorlat megtartására készítették.

²¹³ Hörk József: Luther liturgiája. Prot. Szemle 1900. 493—494. l. — D. Dr. Martin Schian: Grundriss der praktischen Theologie. Giessen. 1928. 201. l.

²¹⁴ Nagy Sándor Béla: A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint. Debrecen. 1937. 114—117. l.

²¹⁵ D. Raffay S.: i. m. 31. l.

²¹⁶ Heltai G.: Agenda. C 4/a — C 4/b levél.

²¹⁷ Bornemisza P.: Négy könyvecske. III. rész. 22/b — 23/a levél.

²¹⁸ Thury Etele: Beythe István és hittani álláspontja. Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1891. 1733. l.

²¹⁹ D. Raffay S.: i. m. 42. l.

²²⁰ Biblia. Oppenheim. 1612. Függelék. 181-184. l.

²²¹ Agenda. 309-310. l.

²²² L. Alvinczi Péternek gróf Bethlen Péter és gróf Illyésházi Katalin egybekelésékor végzett házasságkötési szertartását; Dr. Incze Gábor: Szemelvények. Budapest. 1935. 3-8. l.

²²³ 1562. évi Debrecen-Egervölgyi Hitvallás. L. Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. Budapest. 1881. 270-271. l. Articuli Majores. XXIII. cikk. L. u. o. 576. l. — Sörös B.: i. m. 268-269. l.

6. Samarjai már az említett agendaírókon messze túlmenőleg hatása alá került a római katolikus rituale-nak. Az ő gyakorlati teológiája liturgikai részének valóságos vörös fonala a Tridentinum utáni katolikus rituale, melynek szertartási pragmatikáját, egyes szertartási részeit, sőt egész szertartásait is szóról-szóra lefordítva átveszi és a Heltai-Bornemisza-hagyományból felépített agendájába beleszövi. Most az a kérdés, hogy a túlnyomórészt azonos szövegű két katolikus rituale: a Romanum és a Strigoniense közül melyiket használja Samarjai? Annak a körülménynek alapján, hogy a Rituale Strigoniense-nek a Romanum-tól jellegzetesen eltérő részeit: így a házasságkötés szertartásánál a magyar katolikus hagyományból beillesztett részt, a jegyesek megeskütését és esküformáját, hasonlóképpen a „De absolute ab excommunicatione in Foro exteriori” c. fejezetnél az exkommunikátus megeskütését és annak formuláját szinte szóról-szóra átveszi, eldönthető a kérdés és megállapítható, hogy Samarjai kezében szertartásoskönyve készítésénél a Rituale Strigoniense forgott. De több kisebb, csupán az „Agendarius”-ra visszavihető megjegyzése azt is bizonyítja, hogy nem volt előtte ismeretlen a magyar róm. katolicizmusnak a Strigoniense-t megelőző rituale-ja, a nagyszombati Agendarius sem, amint a részletes tárgyalás során látni fogjuk.

A római katolikus rituale-nak Samarjai gyakorlati teológiájába való ezen szerves benyomulását nem tudjuk mással magyarázni, mint hogy a XVII. század eleji felsődnemelléki református egyházkerület igen nagymérvű katolikus szellemi befolyás alá került s e befolyásnak mintegy alapját képezte a református egyház gondolkozásába és praxisába korábban beszivárgott sok katolikus nézet, amint azt már az előbb láttuk. Az 1610-es évek táján már a felsődnemelléki fiatalabb lelkészi nemzedék szellemi befolyásolásán dolgozik a nagyszombati katolikus fellegrár. Az ott tanuló vagy iskolamesterkedő fiatal lelkészemzedék szívébe barátságos beszélgetések, vendégeskedések között ültetik el a katolikus papok egyházuk eszméit. Samarjai is innen viszi magával a katolicizmus iránti rokonszenvet, míg mások világnézetükön halálos sebet kapva távoznak innen. Velechinus István, a későbbi kassai református lelkész, mint a nagyszombati iskola tanulója egy pillanatra megtántorodik, a szemináriumi kertben rá váró Lósi Imrének ígérkezik, de végül is lelki egyensúlya helyreállván, kiszabadítja magát.²²⁴ Mások a világnézeti csatában olyan halálos sebet kapnak, melynek jóval később adják meg az árát. Ilyen lelki seb ellen keres a heidelbergi egyetemen flastromot a nagyszombati iskola volt növendéke, Bornemisza János, de nem használ neki sem Pareus tudománya, sem Samarjai János mentorsága, később mégis a katolicizmushoz áll.²²⁵ Így járt Lengyel Miklós is, a nagyszombati iskola egykori jeles növendéke. Nagyszombatban kapott világnézeti sebet magával viszi a nagymegyeri, majd dunaszerdahelyi parókiaára s utóbbi helyen Veresmarti Mihály nyomába lépve katolizál 1628 sexagesima vasárnapján.²²⁶

3. Samarjai János gyakorlati teológiájának elvi alapjai.

A) Az egyház.

Ha a gyakorlati teológiát úgy fogjuk fel, mint az egyház önépítéséről, öntevékenységéről szóló tudományt,²²⁷ akkor a gyakorlati teológia alapja az egyházzal vallott tudományos felfogás. Samarjai János gyakorlati teológiájának részletes elemzése előtt is legelőször azt kell megvizsgálnunk, hogy milyen felfogást vallott az egyházzal, mert ez a felfogás gyakorlati teológiájának egész szerkezetére és felépítésére döntő befolyással volt.

Samarjai szertartásoskönyvében sehol sem ad az egyházzal tudományos definíciót, közvetlenül nem tárgyal róla s így közvetve más tárgyak kapcsán szórványo-

²²⁴ Ipolyi A.: i. m. 390-391., 471-472. l.

²²⁵ U. o. 390-391., 448. l.

²²⁶ U. o. 390-391., 458. l.

²²⁷ E. Chr. Achelis: Praktische Theologie. Freiburg I. B., 1890. I. 14. l.

san elejtett és hézagos megjegyzéseiből kell az egyházzal vallott felfogását rekonstruálni.

Szerinte az egyház hitközösség,²²⁸ mely megtalálható már az ó-testamentomban is.²²⁹ Az új-testamentumi egyház hitközösségébe a keresztség sakramentuma által vétetik be az új tag.²³⁰ Ez az egyház az Istené,²³¹ az „Urnak akla”.²⁸² Utóbbi tanítása kétségtelenné teszi, hogy Samarjai lényegében vallotta az egyház isteni eredetét, annál is inkább, mivel minden keresztyén intézményt, így lelkészi tisztet, eretiszteletet, templomot isteni rendelkezésre visz vissza. Az egyház fogalmánál megkülönbözteti „az anyaszentegyháznak külső társaságát”-t, ide vétetnek be a megkereszteltek,²³⁸ ide tér vissza az egyházkező asszony.²³⁴ Világos, hogy itt a látható egyházzal beszél. Bár a belső társaságról, azaz a láthatatlan anyaszentegyházzal nem tesz említést, mégis „az anyaszentegyháznak külső társasága” elnevezés már arra utal, hogy tanította a másikat is. A híveknek ez a külső társasága teljesen lelki természetű,²³⁵ mely nélkülöz minden világi hatalmat vagy erre vonatkozó igényt. Már a fentiekből következik, hogy az egyház lényegében a hívek lelkiüdvéért való transcendens intézmény, melynek feje a Krisztus²³⁶ s mint ilyen nem lehet más, mint a „szentek egyesége”.²³⁷ Az egyházat e jellege mélyeséges erkölcsi tartalommal tölti ki, mely eliesen elkülöníti a publikánusok társaságától. Hogy az egyház latrok barlangjává ne lehesen, Krisztustól kapott hatalommal, a kulcsok hatalmával tisztítja meg önmagát.²³⁸ Bár nyíltan nem említi, mégis, hogy az egyházat Nőé bárkájához hasonlítja, nyilvánvaló, hogy Samarjai az „extra ecclesiam non est salus” elvét tanította kifejezetten a látható egyházzal vonatkozólag.²³⁹

Igy az egyház Samarjai felfogása szerint a megkeresztelt embereknek isteni eredetű és tekintélyű hitközössége, mely tagjainak lelkét egy transcendens cél érdekében erkölcsi tisztaságban tanítja és neveli. Ez a nézet nagy vonalakban megegyezik Samarjai kora református és evangélikus theológiai felfogásával s belőle nem állapítható meg, hogy a XVII. század ezen érdekes egyeztető theologusa az egyházzal vonatkozó felfogásának kialakításában milyen forrásokból merített.

Az egyházépítő tevékenység megvalósítására vonatkozó elvei azonban felfedik előttünk azokat a sokoldalú hatásokat, melyekből egyházzal vallott felfogása táplálkozott.

Samarjai az egyház önépítő tevékenységét teljesen a lelkészekre ruhazza s kezén a hívek egyetemes papságának nagy elve elsikkad. Az ige hirdetésével, a sak-

²²⁸ A megkeresztelkedő eretnekek teyének vallást: „Isten Anyaszentegyházának keresztyén hitiről.” H. E. C. 74. I. XII. 7. — Samarjai szertartásoskönyvét a következőkben a már említett H. E. C. jelzéssel fogjuk idezni a lapszám, valamint a római számmal jelzett fejezet megjelölésével, melynek Samarjai által szintén római számmal jelölt szakaszait a világosabb áttekintés céljából arab számmal jelöljük meg.

²²⁹ „...Jesus Urunk kereset magának anyaszentegyházát, az ő Prophetái (Ezek. 16.) és Apostali által minden nemzetségekből.” H. E. C. 129-130. I. XVII. 2.

²³⁰ „Oly Sacramentom azért a Keresztség, mely által az Isten Anyaszentegyházának külső társaságában bé iktattatunk.” H. E. C. 67. I. XI. 3.

²³¹ L. előző jegyzetet, továbbá H. E. C. 74. I. XII., 148. I. XX. 10.

²³² H. E. C. 147. I. XX. 9.

²³³ Lásd 230. számú jegyzetet, továbbá H. E. C. 65. I. XI. 3.

²³⁴ „Istenfélő keresztyén asszonyállat! Elválasztattál az Istennek szent Templomától és az Anyaszentegyháznak külső társaságától.” H. E. C. 81. I. XIII.

²³⁵ „Ézzel pedig az Egyház fenyétékkel, nem vészük ki a Magistratusnak, e világi fejedelemségnek kezéből a birodalmat, ... mert a mi vitézkedésünknek fegyveri nem testiek, és nem vér ontásra valok, hanem lölkiek.” H. E. C. 148. I. XX. 10. — A pogányok és eretnekek sok helyen uralkodnak az egyházon, mely miatt az nem gyakorolhatja a fegyelmezés lelki természetű hatalmát. H. E. C. 148. I. XX. 11.

²³⁶ H. E. C. 52. I. VIII. 8.

²³⁷ A poenitenciát tartó bűnös bevételekor mondja a lelkész: „Mái napon a publicánusok között ki választatván, a Szentek eggyességében be vétettél.” H. E. C. 163. I. XXIII.

²³⁸ „Mi egyházi emberek, az Istenfélő kösséget közönségesen szoktuk össze gyűyteni az Istennek tisztességére, az Anyaszentegyháznak társaságában: de a Publicánusokat, a nyilván való nagy bűnöket, nem szenvedjük a Szent gyülekezetben, hogy az, ne láttasék lenni latroknak barlangjának...” H. E. C. 143-144. I. XX. 1. Továbbá H. E. C. 145. I. XX. 3., 146. I. XX. 6., 147-148. I. XX. 9.

²³⁹ H. E. C. 52. I. VIII. 8., 145-146. I. XX. 4.

ramentomok kiszolgáltatásával és a kulcsok hatalmának gyakorlásával végzendő egyházi szolgálatnak az egyház a legcsekélyebb mértékben sem hordozója. A lelkész teljesen egyedül viseli az egyházi szolgálatot, melynek az engedelmes gyülekezet csak passzív elfogadója, elvezője.²⁴⁰

Samarjai ez elgondolásában nem volt önálló, hanem teljesen kora nézeteinek hatása alatt állott. A XVII. század eleji magyar református egyházi berendezkedés, eltekintve Kanizsai Pálfi Jánosnak pfalzi hatás alatt megindított presbitériumszervező kezdeményezéseitől, általában lelkészi volt. Ennek magyarázatát abban találhatjuk meg, hogy már a XVI századi református egyház a lutheri korszakból lelkészi jellegű szervezkedést örökölt, melynek mintája a német lutheránus Landeskirche-ben állott elő.²⁴¹ Ennek a fejedelmi hatalomra felépített egyházi szervezetenek tulajdonképeni tudományos interpretálója Melanchton volt. Az ő elgondolása szerint az egyház élén a fejedelem áll, aki az egyház egyedüli szervezője és kormányzója. Ő állít a gyülekezetbe lelkészeket, akik nemcsak az ige hirdetői s a sakramentomok kiszolgáltatói, hanem az egyház törvényadói, fegyelmező bírái is. Ők szabják meg az istentiszteleti rendtartást, a megtartandó ünnepeket. Amint az állam alattvalói az állami hivatalnokoknak, úgy az egyház tagjai is a lelkészeknek engedelmisséggel tartoznak.²⁴² Melanchton ezen egyháztanából teljesen eltűnik a hivek egyetemes papságáról szóló tan s a hivek gyülekezete, az egyház passzivitásba kerül, csupán elfogadója lesz a lelkészek által gyakorolt egyházi szolgálatnak. A német lutheri egyháznak Melanchton ezen való tényekkel is számoló egyházana alapján történt szervezkedése szolgált alapul a magyarországi lutheri, majd az abból kialakult református egyházszervezetnek. Mivel nálunk fejedelmi egyház hatalom sehoh sem fejlődhetett ki, mert a keresztyén uralkodók egyik országrészben sem azonosították magukat maradandólag a reformáció ügyével, ezért a vele összefüggésben álló egyházalkotmánynak a magyarországi viszonyokhoz hozzá kellett idomulnia olyformán, hogy az egyházi vezetés fejedelem híján az utána következő lelkészi elem kezébe kerüljön.²⁴³ Ez a teljesen lelkészi vezetés alatt álló egyházi berendezkedés még épségben megvolt Samarjai idejében a Felső-Dunamelléken (komjádi kánonok), az egyházakat a lelkészek, az egyházmegyéket és egyházkerületet pedig a lelkészekből álló zsinatok kormányozták.²⁴⁴ Így Samarjainak a hivek egyetemes papságának mellőzését magában foglaló s az egyházi szolgálatot kizárólag a lelkészekre ruházó állásfoglalása általában megegyezett korának közgyakorlatával.

Van Samarjai egyházának egy másik lényeges tulajdonsága is. Benne az egyházi szolgálatot végző lelkészek egészen kivételes helyzetet foglalnak el azáltal, hogy külön lelkészi habitussal, az egyháztagoktól elütő, külön lelkészi öntudattal bírnak. Ez az egyháztagoktól elütő, külön lelkészi öntudat árad Samarjai szertartásoskönyvének minden lapjáról oly mértékben, hogy az egyház szinte ketté szakad lelkészekre és közemberekre. Sőt Samarjai nem egy helyen egyes ellentétes természetű dolgok felsorolásánál a lelkészt és közembert úgy szerepelteti, említi, mint amelyek szemben állanak egymással.²⁴⁵ A lelkésznek ez a hivatástól elütő jellege igen hasonlít a róm. katolikus papi ordo fogalmához. Samarjai felfogása szerint a lelkész azáltal emelkedik a közemberek fölé, hogy ordinálásakor feladják neki a lelkészi tiszte-

²⁴⁰ „Az Anyaszentegyházban nem adunk szabadságot arra, hogy az egyházi tisztben avassák magukat köz emberek, és egyházi hivatal nélkül valók.” H. E. C. 141. l. XIX. 1.

²⁴¹ Dr. Révész Imre : i. m. 193-194. l.

²⁴² Hermann Jacoby : Die Liturgik der Reformatoren. Gotha. 1876, II. 7-8. l.

²⁴³ Dr. Révész Imre : i. m. 193-194. l.

²⁴⁴ Ipolyi A. : i. m. 269. sk., 303. l. sk., 321. l. sk. — Thury Etele : i. m. passim. — Az 1619 szept. 1. tartott nagyfontosságú sóki zsinat is lelkészi összetételű volt. L. Magyar Prot. Egyh. tört. Adattár. VIII. évf. 1910. 55-57. l. — A komjádi kánonok is lelkészi jellegű egyházszervezet alapján állanak.

²⁴⁵ „Az isteni tiszteletben.. és az ő Szentségének ki szolgáltatásiban való némely Ceremoniák és Rendtartások.. nagy böcsülettel megh tartattanak, mind az Egyházi Rendtől főképpen, s mind pedig a kösségtől..” H. E. C. Előszó I. old. — Továbbá 92. l. XIV. 14. — 114. l. XVI. 2. „Az Anyaszentegyházban nem adunk szabadságot arra, hogy az Egyházi tisztben avassák magokat a köz emberek.” H. E. C. 141. 141. l. XIX. 1. — „Mikoroz azért mód és alkalmatosság adatik személy változtatás nélkül, mind az Egyházi embereket, s-mind a világiakat ; mind fejedelmeket, s-mind alattvalókat, szokta az Ecclesia a maga társaságából ki tiltani.” H. E. C. 148. l. XX. 12.

mely bizonyos habitust, karaktert kölcsönöz neki, mellyel funkciói hatályosak lesznek. A méltatlan szolgáltól külön szertartással kell elvenni ezt a habitust, hogy cselekedetei ismét olyanok legyenek, mint akármelyik közemberéi.²⁴⁶ Ez a felfogás erősen kihangsúlyozott ordo gondolatával igen közel jár a róm. katolikus egyház „clerici-laici” megkülönböztetéséhez s vele az „egyházi emberekre” és „közemberekre” osztott egyház elveszti tiszta homogén voltát s ezzel a reformáció egyik nagy örökségét.

Itt már teljesen róm. katolikus hatás alatt áll Samarjai, amely részint a helyi viszonyokból, részint ifjúkori benyomásaiból és személyi adottságaiból magyarázható. A XVI. századi kifejezetten református kánonainkban is szerepel a „clericus laicus” megkülönböztetés, ami azt bizonyítja, hogy a hierarchikus gondolkodás maradványai legalább a terminológiában még más kedvezőbb vidékeken is életben voltak.²⁴⁷ Mennyivel inkább érthető — ha a XVII. század elejéről van is szó — a hierarchikus szellem érvényesülése a Felső Dunamelléken, hol a róm. katolikus egyház szervezete és hagyományai nem pusztultak el, hanem tovább is éltek, sőt mivel a római katolikus főpapi joghatóság egészen 1608-ig érvényben volt²⁴⁸ az itteni gyülekezetek felett, nagyon erős alkalom kínálkozott arra, hogy a róm. kath. egyházfelfogás hason a református felfogásra vagy esetleg összekeveredjék vele. Így történt meg, hogy a róm. katolicizmussal bizonyos mértékig rokonszenvező Samarjai nemcsak hogy nem lett reformátora a gyakorlatban megnyilvánuló, katolikus tanhoz erősen közelítő felfogásnak, hanem valószínűleg öntudatosan csatlakozott ahhoz.

Már az eddig előadottakból nyilvánvaló, hogy Samarjai fenti gondolatai semmi közösségben nincsenek Luthernek az egyházzól, mint az egyházi szolgálat hordozójáról és a hívek egyetemes papságáról vallott elvi állásfoglalásával,²⁴⁹ sem a négy egyházi rend bevezetésével a hívek aktivitását kihangsúlyozó Bucer egyháztanával,²⁵⁰ sem az ő nyomán haladó Kálvin tanításával, aki erősen kiemeli a lelkészek egyházi szolgálatában az isteni megbízást és tekintélyt, de ugyanekkor nem mulasztja el kijelenteni, hogy a lelképásztoroknak az egyházban nincsenek külömb jogaik és képességeik, mint az egyszerű hívőknek.²⁵¹

A XVII. század eleji protestantizmus a reformátori protestantizmusnak a láthatatlan egyházra, valamint a lelki üdvösségnek hozzájuk való viszonyára vonatkozó nézeteit teljesen a orthodoxia különleges szempontjai szerint ítélte meg. Ez az orthodoxia érvényesítette a maga hatását és elvi állásfoglalásából a gyakorlati teológia számára is oly logikus és következetes elvek vonattak le, mely alól egy gyakorlati theologus, így Samarjai sem vonhatta ki magát.

Kálvin tanítása szerint²⁵² Krisztus az ő anyaszentegyházában az ige és a sakramentumok által közli magát az ő híveivel s neveli őket az üdvösségre. Azért anya

²⁴⁶ „...a kik méltoknak ítéltetnek az Egyházi tisztre, nékiek azt föl adgyuk bizonyos rend tartások által.” H. E. C. 141. l. XIX. 3. — „Minek előtte peniglen az Egyházi méltoságot nékiek adnok, meg esküttettyük őket”. H. E. C. 142. l. XIX. 4. — A nagy bünre vetemedett lelkész sorsa: „...el vétetik ő töle az Egyházi tisztt, és halálra méltónak ítéltetik, mint köz ember, a Magistratus kezében adattatik a büntetésre.” H. E. C. 143. l. XIX. 12. — Az egyházi tiszttől megfosztott lelkésznek ezt mondja: „Ha penig e tilalom után, vakmerőképpen, és engedetlenül abban egyelédet magadat (t. i. funkciók végzésébe), mint világi csak paraszt embernek, minden Egyházi cselekedeted, haszontalan és erőtelen legyen.” H. E. C. 153. l. XX.

²⁴⁷ Dr. Révész Imre : i. m. 198. l.

²⁴⁸ Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest. 1911. 10. l.

²⁴⁹ M. Schian : i. m. 41., 48. l. — H. Jacoby : i. m. I. 157., 162-164. l. — Hörk J. : i. m. Prot-Szemle. 1900. 427. l. — E. Chr. Achelis : i. m. II. 461. l.

²⁵⁰ M. Schian : i. m. 61., 63. l. — Utóbbi helyen Bucer meghatározása az egyházzól: Die Kirche Christi ist die Versammlung und Gemeinde derer, die in Christo, ihrem Herrn, durch seinen Geist und Wort also von der Welt versammelt und vereinbart sind, dass sie ein Leib sind und Glieder durcheinander, davon jedes sein Amt und Wert hat zu gemeiner Besserung des ganzen Leibes und aller Glieder.” (Von der wahren Seelsorge und dem rechten Hiertendienst, 1538.)— Nagy Sándor Béla : i. m. 11. l.

²⁵¹ Nagy Sándor Béla : i. m. 38-46. l.

²⁵² Institutio. IV. 1 : 4., 5. (1559-i kiadás fordítása a paróchiális könyvtárban.) — Dr. Vasady Béla: „Az Institutio theologiaja” című tanulmánya a Ref. paróchiális könyvtár XIX. kötetében megjelent 1536-i Institutio-fordítás mellett. (Budapest, 1936. CLI-CLIII l.)

az egyház, mert ő neveli a kebelébe tartozó hiveket, kik az üdvösség munkálásához szükséges ígét és sákramentumokat másutt nem találhatják meg. Ebből következik, hogy méltán kell éhség által elpusztulniok azoknak, kik a lélek számára az Isten által az egyház kezével nyújtott lelki eledelt az egyháztól való elszakadással megvetik. Ebben az értelemben az egyház kebelén kívül bünbocsánat és üdvösség nem található. A látható egyház ezen nevelő tevékenysége az ígével és a sákramentumokkal viszi a hívőt olyan közel az Istenhez, hogy boldog tapasztalással győződjék meg arról, hogy ő az üdvösségre kiválasztottak seregébe, a láthatatlan anyaszentegyházba is beletartozik. Világos, hogy magához a látható egyházhoz való külső hozzátartozás nem üdvözít, hisz sok képmutató és farkas is van ebben, viszont sok juh van az egyházon kívül is, kik üdvözülhetnek.

Már az Ágostai Hitvallásban (Art. VII. „congregatio sanctorum”, Art. VIII. a képmutatók egyházban való bennléte lehetőségének elismerése) és annak Apológiájában (IV. 20. „vere credentes”, IV. 150. „ecclesia large dicta” és „ecclesia proprie dicta” közti különbség elismerése) is kezd kibontakozni a lutheránus teológia által később — ez isteni kiválasztás hangsúlyozása nélkül — egyre jobban hangoztatott látható és láthatatlan egyház közti különbségtétel, anélkül azonban, hogy a kettőnek egymáshoz való viszonya pontosan és egységesen körülíratott és meghatározott volna.²⁵³ Így történt, hogy az igazhitűség birtokát minden áron igazolni akaró lutheránus orthodoxia a látható és láthatatlan egyházra vonatkozó gondolatokat összekeverte, minek következtében a látható egyház szerepe az üdvösség szempontjából túlértékeltetett az egyre jobban elhalványuló láthatatlan egyház rovására.²⁵⁴

Ennek a felfogásnak döntő befolyása lett a kor gyakorlati teológiájára. Amilyen mértékben előnyomult a látható egyház igehirdetésből és sákramentumkiszolgáltatásból álló egyházi szolgálatának az üdvösség munkálása szempontjából elégséges volta, ugyanolyan mértékben nőtt ennek az egyházi szolgálatnak öncélúsága s az egyháztagoknak ezen szolgálattól való függősége. Így maga a lényegében tanításból álló egyházi szolgálat kerül az egyházban a legfélényebbek tisztelet és legerősebb függés középpontjába. Maga az egyház a hiveket az ő szent szolgálata köré gyűjtő, üdvösségre tanító és nevelő intézmény, azaz kultuszi közösség lesz.²⁵⁵ És mivel az egyházban a kultuszi szolgálat egyedüli hordozói a lelkészek, ennek a szolgálatnak minden méltósága és hatalma őket illeti.

A Magyarországra beáramló orthodoxiának gyakorlati teológiai tekintetben legelső részbeni képviselője a nagy Melotai Nyilas István. Részbeni azért, mert ő még igen erős hatásokkal árul el Kálvin reformátori gondolataiból, így tárgyunkkal kapcsolatban a láthatatlan egyház számára Isten által kiválasztottnak a látható egyház igehirdetéséhez és sakramentomi szolgálatához való viszonyának pozitív értelmezésében. De orthodox theologus azért, mivel nála az egyház igehirdetésből, sakramentumkiszolgáltatásból és fegyelmezésből álló szolgálata már tanítóintézménnyé fejlődött ki, melyből a belső lelki élet minden kérdése kiszorult s így az isteni ismeretek tanulása, tudása, tanítása az egyház fogalmának lényegét tölti ki. Kálvinnak az egyházra vonatkozó gyakorlati gondolatai Melotainál az orthodoxia köntösébe öltöztetve, kissé eltorzítva jelennek meg. Melotai egyháza már teljesen tanítás szolgálatában álló, kultuszi intézmény, melyhez elválaszthatatlanul hozzá vannak kötve a lelkek. „Hogy az Anyaszentegyházbeli szolgálatnál semmi az emberek között üdvösségessebb, dragalatosabb és szükségesebb ajándéka Istennek nincsen, könnyű Kegyelmes Asszonyom, akarkinek is meg érteni. Mert noha Világ Fundamentomának fel vetése előtt el tulta az öveit az Ur Isten, és ugyan ottan el választotta az örök életre: de mindazáltal annijera az Anyaszentegyházbeli szolgálat mellé kötötte az ő választottinak üdvösségeknek idő szerint való el indítást és végbe menetelét, hogy senkit (rend szerint szolván) az kívül nem idvezit”, írja Melotai Agendájának Bethlen Gáborhoz és Károlyi Zsuzsannához intézett előszavában.²⁵⁶ Melotai szerint Isten

²⁵³ M. Schian: i. m. 13. l.

²⁵⁴ U. o. 13. l.

²⁵⁵ U. o. 62. l.

²⁵⁶ A 2/a — A 2/b levél.

kizárólag az anyaszentegyházbeli szolgálat intézményén keresztül indítja el az ember üdvösségét. Pál apostol példiára hivatkozik, aki bár a világ fundamentomának felvetése előtt kiválasztatott, mégis „Anaias Paphoz igazittatik, hogy ő tőle mind az idvezítő tudomant hallja s értse, és mind az keresztseghnek szentségét fel vegye. Ihol Anyaszentegyházbeli szolgálat nélkül üdvössége Pálnak el nem indittatik”²⁵⁷ Szinte elragadtatva magasztalja e szolgálatnak országokra kiható nagy voltát: „O boldog Ország, O áldott tartományi: ő Sz. Istennek kedves nyugodalma az a város, Falu, melyben ez a szent szolgálat virágban megh tartatik Mert ez által teszen, az Ur Isten bizonságot arról, hogy ott abban az Országban, Tartományban, Városban s Faluban vadnak ő neki választotti kiknek üdvösségeknél el inditásaért, es végbe meneteléjért tarttya fen azt a szent szolgálatot. Az által ad tanuságot az ő jelen leteről: Mert az Anyaszentegyházbeli szolgálat mellől soha el nem áll, es nem engedi aszt sem az ördögöknek sem a világhi kegyetleneknek el tapodnick.”²⁵⁸ Melotai e nyilatkozatai ékesen dokumentálják, hogy az ő egyháza tulnyomórészt kultuszi. tanítói intézmény.

Samarjai még Melotainál is tovább megy. Az ő egyháza már a fogalom valódi értelmében kultuszi gyülekezet. Az ő egyháztól való töredékgondolatai közül már teljesen hiányzik az egyházban egy Isten által kiválasztott részről való megemlékezés s nagy általánosságban és csak negatív nyomok alapján sejtethjük, hogy az egyháztól való fogalmi között valamilyen formában ott lehetett a láthatlan egyház is.²⁵⁹ De hogy a láthatatlan egyház nagy szerepet nem vitt nála, már az is bizonyítja, hogy egyáltalában nem beszél róla, viszont az egyházat mindenütt úgy szerepelteti, mint látható kultuszi szervet, melyen kívül nincs üdvösség. E körülmény arra mutat, hogy Samarjainál a látható egyház teljesen absorbeálta a láthatatlant s e felfogásával szorgalmasan követve az orthodoxia végmegállapításait s vezéreltetve a róm. katolikus egyházfogalom iránti rokonszenvtől, olyan álláspontra jutott, mely szinte surolja a róm. katolikus egyházfogalom határát.

Samarjai egyháza mint kultuszi gyülekezet valósítja meg magát. Teljesen ráil lenek B. Doerries szavai: „...die Gemeinschaft des Wortes und Sakramentes, nichts anderes. Die Kirchenglocken rufen sie aus ihrer Unsichtbarkeit hervor, aber mit dem Segenswunsch kehrt sie wieder in ihr Dunkel zurück.”²⁶⁰ Akkor él Samarjai egyháza is, mikor annak tagjai az egyházi szolgálat körül a templomban összegyülekeznek. A templomi kultusz a gyülekezet egységbeszorító akla, melyen kívül pásztor nélkül tévelyegnek a juhok.²⁶¹ Ahogy a Melotai Agendája hangoztatja: az egyházi szolgálat helyén jelen van az Isten, a szolgálat az ő védelme alatt áll, tehát a kultuszi gyülekezet Isten birodalma s annak minden ténykedése isteni tekintélyt visel magán.²⁶² A kultuszi gyülekezetnek az egyházzal való azonulása vonja maga után Samarjainak azt a felfogását, hogy a templomi gyülekezeten kívül már a sátán birodalma van. Elég a bűnöst ebből a kultuszi (ige és sakramentum) közösségből kizárni, hogy menthetetlenül az örök kárhozatba essék.²⁶³ A kultuszi közösség és egyházfogalom teljes összekeveredését mutatja az is, hogy Samarjai az „egyházból való ki tiltás” kifejezés helyett igen sokszor „a szent gyülekezetből való ki zárás” t emlegeti.²⁶⁴ Ez a „szent gyülekezet” pedig Samarjainál mindig a reformatori theologia „congressus publicus”-át jelenti, azaz nyilvános istentiszteletet.²⁶⁵ Már az is meggyőzően illusztrálja Samarjai

²⁵⁷ U. o. A 3/a levél.

²⁵⁸ U. o. A7/b levél.

²⁵⁹ Lásd a 230. számú jegyzetet.

²⁶⁰ M. Schian: i. m. 62. l.

²⁶¹ „A kik peniglen semminek vagy csak igen kicsin dolognak tarttyák a szenteknek társaságából kin maradni, feddésre, dorgálásra méltóknak itellyük az olytén embereket, úgy mint az Anyaszentegyháznak aklán kívül, pásztor nélkül való juhokat, úgy mint képmutatókat kik megutálván a szent gyülekezetet, egyszersmind meg vetik az Isten törvényének hallását is, tanulását is.” H. E. C. 2. l. I. 3.

²⁶² Melotai: Agenda. Elő rész A7/b levél. — H. E. C. 4. l. I. 7.

²⁶³ H. E. C. 5. l. I. 9. és 145-146. l. XX. 4.

²⁶⁴ Samarjai a H. E. C. XX. fejezetét így cimezi: „Az Szent Gyülekezetből való ki tiltásról, avagy ki praedikálásról.” Már a cím szerint is (így 146. l. 4. pont) a kitiltás a kultuszi közösségből történik s ezzel a kitiltott bűnös kiesett az egyházból is.

²⁶⁵ H. Jacoby: i. m. II. 3-4. l., Postilla Melanchtonia, Corp. Ref. XXVI. p. 238-239.

kultuszi gyülekezettelfogását. hogy az istentiszteletet „Isten serege külső társaságá”-nak, azaz egyháznak nevezi.²⁶⁶

Samarjai ezen egyházfelfogása végeredményében német lutheránus területről eredt. A kultuszi egyház a német lutheri orthodoxia terméke s e felfogás német földön általános volt akkor,²⁶⁷ honnan Magyarországra is behatolt. A magyar ref. egyház, amint látjuk, már a XVI. században szervezetének, egyházfogalom alapuló kultuszi berendezkedésének kialakításában, ezeknek lelkeszi jellegű felfogásában sokkal jobban hatása alatt állott a németországi lutheri protestantizmusnak, semhogy később fenti elveknek a német lutheri orthodoxia által levont következtetéseitől mentes tudott volna maradni. A felsődunamelléki református egyházkerületben az egyház szervezete, istentiszteleti berendezkedése még a XVII. század első felében is a XVI. században a lutheri protestantizmus területéről behozott és a magyar viszonyokhoz hozzáalkalmazott elveken nyugodott. Már ez a szellemi kapcsolat is megkönnyítette a német orthodoxia további érvényesülését s a magyar lutheránizmussal uniót óhajtó Samarjainak volt legkevesebb oka arra, hogy a gyakorlati egyházfelfogásnak mindkét prot. egyháznál ugyanazon forrásból táplálkozó közös alapjait szétválassa és mással pótolja.

Az eddig elmondottak alapján vajmi kevés rokonságot lehet megállapítani Samarjai és Kálvin között, hisz' a leglényegesebb kérdésekben egymással szemben álltak. Egy ponton azonban van rokonság közöttük: az egyház isteni tekintélyének és erkölcsi tisztaságának hangsúlyozása tekintetében. Mindkettőjük szerint Isten annyira egy az ő egyházával, hogy nem lehet ellene úgy vétkezni, hogy meg ne sértenék az ő egyházát is. Épen ezért az egyház tisztasága, szentsége minden körülmények között megőrzendő. A rühes juhokat el kell távolítani a kulcsok hatalmának segítségével az egészségesek közül, nehogy az akol, az egyház latrok barlangjává váljék. A fegyelmezés az ige helyes hirdetése és a sakramentumok szereztetés értelmében való kiszolgáltatása mellett az igazi egyház ismertetőjegyei közé tartozik.²⁶⁸ Eddig a Kálvin és Samarjai közötti hasonlóság. A további következtetésekben élesen eltérnek. Samarjai szerint a bűnösnek az egyházból való kizárása felett a lelkész dönt, míg Kálvin szerint az ilyen határozat az egész egyházat illeti.²⁶⁹ Itt derül ki, hogy Samarjai semmi lelki rokonságban sem volt a nagy szellemóriással, Kálvinnal, különben a vele való pillanatnyi szellemi találkozás után nem fordult volna a Pázmány Péter által Pozsonyban 1625-ben kiadott Rituale Strigoniensehez,²⁷⁰ melynek papi monopóliumon alapuló fegyelmezési rendszere sokkal közelebb állott Samarjai ideáljához, a papi mindenhatósághoz, mint Kálvin Isten dicsősége szolgálatába egy egész gyülekezetet beállító ökonómiája.

Ami Samarjai felfogása az egyes gyülekezeetről, ugyanaz az egyházi szervezetről is. Ez is teljesen papi jellegű. E szervezetet a német lutheri talajról áthozva és a magyar viszonyokra alkalmazva már készen találta Samarjai s klérikális felfogását teljesen ki is elégítette. A kerület lelkeszi összetételű zsinatai alkotják szerinte a törvényeket, állapítják meg az ünnepeket, szertartásokat.²⁷¹ Érdekes Samarjainak az a lépten-nyomon felbukkanó tudata, mellyel a régi katolikus egyház és a korabeli református egyház között a jogfolytonosságot megtalálja, hogy a régi anyaszentegyház szokásaira hivatkozhasson s ezáltal sok érvényben és gyakorlatban levő katolikus szokásra magyarázatot adhasson vagy hasonló új szokások bevezetéséhez alkalmas indokolást nyújthasson.²⁷² Jobban szeret Samarjai visszafelé tekinteni, mint előre. A múlt iránti rokonszenve olyan erős, hogy a jelen alig gyakorol rá hatást. Amint Melotai Nyilas István indulatosan kikel a világi kegyetlenek elnyomása ellen,²⁷³ úgy

²⁶⁶ H. E. C. 3. I. I. 6.

²⁶⁷ M. Schian: i. m. 25., 62. l.

²⁶⁸ H. E. C. 143. I. XIX. 11.

²⁶⁹ U. o. és Institutio. IV. 1:15.

²⁷⁰ Rit. Strig. Pozsony. 1625. p. 60-64.

²⁷¹ H. E. C. Előszó. 5. 1. és 31. l. IV. 9.

²⁷² H. E. C. 39. I. V. 11. a kereszttelésről, 58-59. I. X. 5. kereszttelésnél a fej háromszori leöntésről, stb.

²⁷³ Agenda. Előszó. A7/b levél és 61-62. l.

panaszkodik Samarjai az elnyomó pogányok és eretnekek hatalma ellen, mely tipródik az egyházon,²⁷⁴ beszél bújdosó egyházakról, melyek lopva mentik életüket,²⁷⁵ de semmi nyoma nincsen annak, hogy a Pázmány Péter által feltámasztott és épen Samarjai egyházkerületében és idejében legerősebben dühöngő ellenreformációs vihar közepette eszébe jutott volna a presbitériális rendszer kiépítése, mely a nagy katalizmusban mélyebbre gyökerezett volna a felsődunamelléki egyházak életét, pedig Kanizsai Pálfi Jánossal együtt szemlélte Heidelbergben a pfalzi presbitériális berendezkedés üdvös eredményeit. Mig Kanizsai Pálfi egy életre szóló indítást hozott magával s a presbitériális berendezkedés első úttörője lett, addig Samarjai klérikális lelkületére nem tett a presbitérium mélyebb benyomást.

Fenti fejtegetések után Samarjainak az egyházra vonatkozó felfogását a következő definícióban rekonstruálhatjuk: Az egyház a megkereszteltnek, a Krisztusban hívőknek isteni eredetű s az üdv elérésére nézve nélkülözhetetlen kultuszi közössége, mely magát az ezen kívül álló sátán országától élesen elkülönítve s magából minden salakot kizárva, mint szenteknek egységére, az isteni alapítású egyházi rend kizárólagos szolgálata: az ige hirdetése, tanítása, a sakramentumok kiszolgáltatása és a fegyelem gyakorlása által az örök üdvösségre neveltetik. E definíció mozaikszerűsége utal arra, hogy Samarjai ide vonatkozó gondolatai milyen vegyes forrásokból táplálkoznak.

B) A lelkész.

Amint az egyházzal, úgy a lelkészi tisztről sincs Samarjainak közvetlen rendszeres tanítása. De mig az egyházra vonatkozó nézetei közvetve más tárgyakkal kapcsolatban elejtett töredékes megjegyzésekben vannak, addig a lelkészről már közvetlenül és céltudatosan annyi nyilatkozatot közöl, hogy egész részletességgel megállapítható és rendszerezhető Samarjainak róla vallott felfogása. Mint a következőkben látni fogjuk, nézete itt sem egységes, hanem különféle és sokszor ellentétes elemek összekeveréséből állott elő.

Legelőször is az a kérdés, mit tanított Samarjai a lelkészi tiszt eredetéről. Ezzel kapcsolatban sehol sem említi a 12 apostol Jézus által való kiválasztását és kibocsátását, hanem csak általánosságban 1 Kor. 12 : 28 nyomán vallja az „egyházi tiszt”-nek Isten rendelésén való nyugvását.²⁷⁶ Mikor azonban a szerinte három részből: igehirdetésből, sakramentális szolgálatból és egyházfegyelmezésből álló²⁷⁷ lelkészi tisztnak egyes részeit emlegeti s azokat a bibliából igazolja, kiderül, hogy Samarjai a lelkészi tiszt mindhárom részét közvetlenül Jézus parancsára viszi vissza. A kizárólag lelkészi tiszthez tartozó igehirdetést²⁷⁸ 2. Tim. 3., 4. részei után apostoli rendelkezésre is alapítván²⁷⁹ más helyen a keresztség sakramentomával együtt Márk 16. része nyomán egyenesen Jézustól származtatja.²⁸⁰ Ugyanezt kimutatja az urvacsoráról is.²⁸¹ Hasonlóképpen bizonyítja az egyházfegyelmezési megbízásnak Máté 18. részétől eredőleg Jézus parancsán való alapulását, de nem mulasztja el annak az apostoli korban való gyakorlatát is bibliai példákkal (Ananias és Saphira : Ap. Csel. 5., Simon mágus : Ap. csel. 8., Alexander és Hymenaeus : 1. Tim. 1 : 17-18., továbbá 1 Kor. 5 : 4., Tit. 3 : 10., stb.) igazolni.²⁸² Egyben közli a lelkészi tisztre vonatkozó általános apostoli felfogás bibliai helyeit is (1 Tim. 3., Tit. 1., 1 Tim. 5 : 17).²⁸³ Tehát Samarjai a lelkészi tisztet mindhárom részével együtt isteni eredetre viszi vissza s folytatását

²⁷⁴ H. E. C. 148. I. XX. 11.

²⁷⁵ H. E. C. 5. I. I. 10.

²⁷⁶ H. E. C. 144. I. XX. 2.

²⁷⁷ H. E. C. 143. I. XIX. 11.

²⁷⁸ H. E. C. 51. I. VIII. 5.

²⁷⁹ H. E. C. 50-51. I. VIII. 2.

²⁸⁰ H. E. C. 56-57. I. X. 1.

²⁸¹ H. E. C. 90-91. I. XIV. 1.

²⁸² H. E. C. 144-145. I. XX. 2.

²⁸³ H. E. C. 141. I. XIX. 2., 144. I. XX. 2.

az apostoli gyakorlaton keresztül intézményesíti.²⁸⁴ E tekintetben tanítása semmit sem különbözött kora általános theologiai felfogásától.

A lelkészi tiszt viselőjével szemben felállítandó s az interna és externa vocatio-ban megnyilvánuló feltételekről Samarjainál csak igen hézagos közléseket találunk.

Az interna vocatio-t illetőleg semmit sem beszél Istennek a lelkészjelölt szívében jelentkező titkos hívásáról, amelyet nem helyettesíthet semmiféle jellembeli kiválóság vagy tudomány. A belső elhívással kapcsolatban inkább bizonyos erkölcsi és szellemi tulajdonságokról emlékezik: „Bizonyos személyeket hívunk azért, és választunk, a lölki pásztorásra, a kik tudnia illik arra alkalmatosak és hasznosak; úgy-mint, a kiknek Istenes életek felől, jó bizonyosságot téznek, és kikben a körösztényi tudomány annyira tálltatik, hogy a kösséget arra tanéthassa.”²⁸⁵ Maga Samarjai is érzi, hogy ez kevés, ezért még a következőket is hozzáteszi: „A Szent Bibliát is kezekben adván, az Egyházi tisztnek el vételének külső bizonyosságára, a Szent gyülekezetnek (értsd zsinatnak) vénei, . . . a Püspökkel egyetemben egymás után kezeket fejekre tészik azoknak, és böytölvén, imádkoznak érettek, kívánván nékiek a Szent Léleknak sokféle ajándékát.”²⁸⁶ Tehát a lelkész szellemi és erkölcsi fegyverzetét a Szentlélek teszi hatályossá, ezáltal maga is elismeri, hogy az előbb felsorolt kellek tulságosan egyoldalúak és kiegészítésre szorúlnak. Arról azonban nem beszél Samarjai, hogy már magánál a lelkészi hivatásra való készület legelső lépésénél is nélkülözhetetlen a lélek belső, ellenállhatatlan vágya, kényszere, az Isten kikerülhetetlen hívása a munkamezőre s a hívás elfogadásában rejlő engedelmesség. Bizony Samarjai szertartásokönyvéből már nem a XVI. század prófétai küldetésű, ellenállhatatlan lelki kényszer alatt harcoló papja lép elénk, hanem a XVII. század orthodoxiája hit tanítására berendezett kultuszi egyházának tisztviselője, ki kevés jelét viseli magán a Szentlélekkel való stigmatizáltatásának, hanem ehelyett papi dísze a „fegyhetetlen erkölcs”,²⁸⁷ tudományos készületség és józanság.²⁸⁸

Az interna vocatio meglétének megvizsgálása azon korszak református egyházában általánosán a generális zsinaton rendezett vitalkozás és prédikálás által történt meg. A zsinati meghívóban már előre közöltettek a vitalkozás tételei, A vitalkozásban résztvenni köteles jelöltekkel szemben a kebelbeli lelkészek vagy a jelebb készületségű iskolamesterek közül opponensek nevezettek ki s a jelölteknek ezekkel kellett a vitát végig folytatni egy erre kinevezett lelkész, vagy a püspök elnöklete alatt. Ezután következett a jelöltek prédikálása. Így a vizsgálat úgy elméleti, mint gyakorlati ténre kiterjedt.²⁸⁹ Samarjai az interna vocatio megvizsgálása tekintetében teljesen kora gyakorlatát követte: „Meg próbállyuk azért őket a menyneji tudományban, mind prédikálás által, s mind peniglen idvösséges kérdésekre való feleletek által.”²⁹⁰ A sikeres vitalkozás és prédikálás után következett a felavatás, ordinatio.

Az ordinatio nak a vocatio interna megismerése végett tartott vizsgán kívül volt egy másik feltétele is: a vocatio externa, azaz egy gyülekezet által való meghívás. Enélkül nem történhetett meg az ordinatio. Már Luther úgy tekintette az ordinatio-t, hogy annak előfeltétele a többek között egy gyülekezet által történő meghívás.²⁹¹ Melancthon szerint is az ordinatio alapja az elhívó gyülekezet.²⁹² Kálvin pedig a vocatio externa-ban, mint a gyülekezet választásában, Isten csodálatos kegyelme folytán a vocatio interna nak emberek által való megbizonyítását látta, így azt feltétlenül szükségesnek tartotta.²⁹³ A magyar Méliusz haragtól reszkető han-

²⁸⁴ H. E. C. 142. l. XIX. 6.

²⁸⁵ H. E. C. 141. l. XIX. 2.

²⁸⁶ H. E. C. 142. l. XIX. 5.

²⁸⁷ H. E. C. 152. l. XX.

²⁸⁸ H. E. C. 54, l. IX. 1.

²⁸⁹ H. E. C. Ipolyi A.: i. m. 459. l. sk., Hegedüs László: Lelkészzavatási ünnepély (ordinatio) a XVII. században a zempléni hely. hitv. egyházme gyében. Sárospataki Füzetek. 1859. 338-358. l.

²⁹⁰ H. E. C. 141. l. XIX. 3.

²⁹¹ M. Schian: i. m. 77. l. — E. Chr. Achelis: i. m. I. 109. l.

²⁹² H. Jacoby: i. m. II. 284. l.

²⁹³ Nagy Sándor Béla: i. m. 53., 57. l.

gon kiáltja : „Jaj tehát a bokorból szököllött hajdu trágár prédikátoroknak, akik válsztás, próbálás és hivatal nélkül csacsognak”.²⁹⁴ Maga a felsődunamelléki egyházi fejlődés hasonló álláspontot mutat a *vocatio externa* nélkülözhetetlensége tekintetében.²⁹⁵

Igy Samarjai teljesen a külföldi és hazai közgyakorlatot követi, mikor követeli a *vocatio externa*-t és nem engedi meg, hogy lelkészi tisztet viseljenek az „Egyházi hivatal nélkül valók.” „Sőt akik hivatal nélkül futtyák az Egyházi tisztet, tiltjuk azokat, úgy mint kik nem Istentől küldettenek.”²⁹⁶ E felfogásában Samarjai átveszi a fent említett speciálisan kálvini gondolatot: a *vocatio externa*-ban is tulajdonképpen a *vocatio interna*, vagyis az Isten által való elhívás jut kifejezésre. A továbbiakban azonban igen messze tér el Samarjai Kálvintól.

A *vocatio externa* és *interna* feltételeinek megfelelő jelöltnek a püspök és az egyházkerület presbyterlelkészei kézzel átadják a lelkészi tisztet, mely Samarjai szerint olyan minőségi pluszt ad viselőjének, ami a gyülekezetben elfoglalt helyzetét egyszerre megváltoztatja s az egyszerű hívek fölé emeli. Az egyházi tiszt önmagában méltóság, mivel az egyházi embert az Isten nevében eljáró mandatáriussá teszi. Így a szószéken, a sakramentális szolgálatban Isten akaratának kinyilvánítója, hirdetője a lelkész. De különösen a kulcsok hatalmával való oldás és kötözés gyakorlatában Istennek olyan közvetlen életre és halára befolyó képviselője, helyettese, mely már magában véve is megkülönböztetett méltóságot biztosít neki az emberek között.²⁹⁷ Samarjai azonban ennél is tovább megy. Szerinte a lelkész különbözik a közemberektől, ahogyan ő az egyszerű egyháztagokat nevezi. A különbségnek előidézője maga a lelkészi tiszt. Ezt a lelkészi tisztet külön kell a jelöltnek „feladni,” mire az a közönséges egyháztagok sorából egyszerre kilép és az „egyházi emberek” rendjébe lép be.²⁹⁸ Viszont, ha az egyházi tisztet felvett lelkész valami cégéres bűnbe esik, mielőtt a világi igazságszolgáltatás halálra ítélné és ítéletét végrehajtaná, „el vétetik ő tőle az Egyházi tiszt, és halálra méltónak ítéltetik, mint közember, a Magistratus kezébe adatik a büntetésre.”²⁹⁹ Ezen nyilatkozat szerint az egyházi tisztől megfosztott lelkész újra közembernek számít. E felfogásához csatlakozik egy másik nyilatkozata, mely élesen rávilágít a lelkész és közember közötti minőségi különbségre. Az egyházi tisztől megfosztott lelkészhez intézett beszédben ezt mondja: „Ha pedig e tilalom után, vakmerőképpen, és engedetlenül abban egyelédet (t. i. funkciók végzésébe) magadat, mint világhi csak paraszt embernek, minden Egyházi cselekedeted, haszontalan és erőtelen legyen.”³⁰⁰ Hogy Samarjai itt a lelkészi funkció hatályosságának megszűnése tekintetében nem a bűnre tekint mint előidéző okra, mi se bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy Samarjai vallotta azt a felfogást, miszerint a méltatlan lelkész által kiszolgáltató sakramentom nem veszíti el hatályosságát.³⁰¹ Így nyilvánvaló, hogy Samarjai a funkciók hatálytalanságát ez esetben a lelkészi tisztől való megfosztásnak tulajdonítja. Tehát maga a feladott lelkészi tiszt ad a lelkésznek olyan karaktert, habitust, mely hatályossá teszi funkcióit. A lelkész ezen némileg természetfeletti jellege ad azután lehetőséget arra, hogy a „közemberekkel” szemben mint külön rend tagja szerepeljen.

²⁹⁴ Mélius Péter: A szent Pál apostol levelének, melyet a Colossabelieknek írt praedicatio szerént való magyarázatja. Debrecen, 1561. Dr. Incze Gábor kiadása, Budapest, 1937. 29. l.

²⁹⁵ Komjáti kánonok, III. Classis. XIV. Canon.

²⁹⁷ H. E. C. 92. l. XIV. 7., 109. l. XV. 3., 142. l. XIX. 4.

²⁹⁸ „Az Anyaszentegyházban nem adunk szabadságot arra, hogy az egyházi tisztben avassák magokat a köz emberek és az Egyházi hivatal nélkül valók.” H. E. C. 141. l. XIX. 1. — „...a kik méltóknak ítéltetnek az Egyházi tisztre, nékiük azt föl adgyuk bizonyos rend tartások által.” H. E. C. 141. l. XIX. 3. — „Nem tiltjuk az Egyházi tisztnek föl vételétül azokat-is, kiknek egymás után két avagy három feleségek volt.” H. E. C. 143. l. XIX. 9.

²⁹⁹ H. E. C. 143. l. XIX. 12.

³⁰⁰ H. E. C. 153. l. XX.

³⁰¹ „...a szent Sacramentomok sem meg nem fertőztetnek, sem meg nem erőtelenítettnek, s haszontalanokká nem lesznek az egyházi szolgának vagy együgyü tudatlansága miat, vagy gonosz erkölce és élete miat.” H. E. C. 54. l. IX. 1. — E tekintetben Samarjai együtt halad a II. Helv. Hitv. -sal és Méliusszal s felfogását azokkal egyetértőleg Máté 23. r.-ben Jézusnak a farizeusokról mondott nyilatkozatára alapítja. L. II. Helv. Hitv. XVIII. 16. §. és a Debrecen-Egervölgyi Hitv.-t: Kiss Á.: i. m. 214. l.

Az ordinatio-nak ilyen felfogása semmiféle reformátori hagyománnyal nem hozható kapcsolatba. Luther az egyetemes papságról vallott felfogásával már eleve szétrombolt minden olyan törekvést, hogy bizonyos természetfeletti lelkiállapot hangoztatásával egyik egyháztag a másik fölé emelkedjék. „Alle Christen sind wahrhaft geistlichen Standes.“ „Demnach so werden wir allesamt durch die Taufe zu Priestern geweicht,“ hangoztatja Luther „An den christlichen Adel“ című 1520-ban megjelent írástában.³⁰² Ebből következett Luthernek az a nézete, hogy az ordinatio nem közölhet a felavatandóval semmit és nem is lehet más, mint az ordinálandónak a gyülekezeti hivatalba való bevezetése (introductio), mely csupán csak egy közönséges templomi aktusnak tekinthető.³⁰³ Melancthon sem ismeri a külön lelkészi habitust az ordinatio-val kapcsolatban. Szerinte az ordinatio csak egy ünnepélyes aktus, melyen az ordinálandó elhívása kinyilvánítatik és megbizonyítottatik, de semmiféle jogot, hatalmat vagy minőséget nem nyújt.³⁰⁴ Kálvin viszont azt tanítja, hogy az egyházban a lelkészeknek nincsenek külön jogaik és képességeik, mint az egyszerű hívőknek. A felavatás csak a lelkész hivatalba állításának szertartása. A kézrátétel a gení egyházban nem volt gyakorlatban, de elvben helyesnek tartotta Kálvin, természetesen nem oly cselekménynek, mely a felavatandó helyzetét a hívekkel szemben képességek és minőség tekintetében megváltoztatná hanem az Istennek szentelés kifejezésére.³⁰⁵

Már láttuk, hogy a lutheri protestantizmus a XVI. és XVII. században a „Landeskirche“ szervezetében a fejedelmi hatalom mellett a lelkészeknek a hívekkel szemben bizonyos különálló szerepet adott, miszerint a lelkészek az egyházi felsőség egyik alakját képezték a fejedelem mellett. Így a lelkész lett az istentiszteleti szolgálat és egyházépítés egyedüli hordozója a hívekkel szemben. Ennek folytán az ordinatio-nak a régi lutheri nézet szerint gyülekezeti istentiszteleti aktusként való felfogása kezdett helyt adni egy jogi felfogásnak, miszerint az ordinatio lelki jogokba: az igehirdetés és sakramentális szolgálat jogába való beiktatást jelenti.³⁰⁶ A XVII. század elején ez a felfogás már mindenfelé elterjedt.

Amint már az egyházzól szóló fejezetben láttuk, a német lutheránus egyház alkotmánya s ezzel kapcsolatban a lelkészi tisztről vallott felfogása erősen hatott a magyar református egyházra, hol ennek megfelelően az egyházalkotmány lelkészjellegű lett s az igehirdetésből, sakramentális szolgálatból és egyházfegyelméből álló szolgálat teljes és egyedüli hordozója a lelkész volt. Ezen rokonság miatt a magyar református egyházban is érvényesülnie kellett az ordinatio-ról szóló jogi felfogásnak. Samarjainak a lelkészi ordinatio-ról vallott nézetében kétségkívül érvényesül ez a jogi felfogás. Ő az igehirdetésnek, sakramentális szolgálatnak és kulcsoknak lelki hatalmát adja át a felszentelés alkalmával a lelkészjelöltnek. Bizonyítják ezt a tisztétől megfosztott lelkészhez intézett szavai: „Te, N. N., ki ennek előtte Isten kegyelméből, igaz tudományban és kegyes erkölcsökben foglalatos lévén, az Ur Jesus Christus nevében választattál vala az Ecclesiának törvény szerént való Pásztoritól, az Isten Törvényének és Evangéliomának hirdetésére, az ő szent Sacramentominak sáfárságára: és a menyországoknak kulcsai adattattak vala tenéked, Isten hatalmával, a bűnösöknek megkötözésekre, és a Penitentia tartóknak megoldozásokra: De mivel hogy paráznaságban (avagy gyilkosságban, etc.) léledzettél, ... azért bűnödnek érdeme szerént, a melly Istennek nevében adatot volt tenéked az Egyházi szolgálatra való méltóságos hatalom, azon Istennek . . . nevében, az ő Isteni

³⁰² M. Schian: i. m. 41. l.

³⁰³ U. o. 77. l. és H. Jacoby: i. m. I. 157, 162-164. l. — E. Chr. Achelis: i. m. I. 109-111. l.

³⁰⁴ „Ideo honestissimum est, electum ministrum sisti coram ecclesia, commendari deo publica precatone, confirmari collegii testimonio. Haec olim summa cum gravitate fiebant, ut adhuc fieri oportarim. — Sed tamen et hoc dico: vocatum seu electum voce eorum, penes quos est jus vocationis, fungentem ministerio evangelii esse, posse docere, ac administrare sacramenta. Nihil enim addit juris aut potestatis impositio manuum. Sed est declaratio et comprobatio vocationis, de qua constare necesse est Et valent etiam sacramenta etiam propter ordinationem divinam, sicut vox evangelii: evangelium est potentia dei ad salutem. Nec differunt veri pastores et mercenarii hoc ritu, sed differunt doctrina et voluntate.“ H. Jacoby: i. m. II. 282-283. l. — E. Chr. Achelis: i. m. I. 114. l.

³⁰⁵ Nagy Sándor Béla: i. m. 44., 56. l. — Institutio. IV. 3:16.

³⁰⁶ M. Schian: i. m. 71., 78. l.

hatalmával. el vétetik tőled az Egyházi hatalom és méltóság.³⁰⁷ Ezek a szavak semmi kétséget nem hagynak aziránt, hogy Samarjai az ordináció-ban jogi aktust látott.

Ezen jogi felfogásához keveredik azután Samarjainak néhány olyan gondolata, mely azt árulja el, hogy bizonyos mértékű hatást gyakorolt rá a róm. katolikus papi ordo- és character indelibilis-tan. Így a lelkész által gyakorolt lelki hatalmat némileg bizonyos személyhez hozzáfűződő minőségként fogta fel, mely a szentelő püspök vagy vikáriusának közreműködésével adatik az Isten nevében s ha a felszentelt cégéres bűnbe esik, ugyancsak a szentelő püspök vagy vikáriusa által az Isten nevében vétetik vissza, minek következtében, mint láttuk, a lelkész minden papi funkciója hatályát veszti.³⁰⁸ Ha figyelembe vesszük, hogy Samarjai a bibliának az ordinandus kezébe való adását „az Egyházi tisztnek el vételének külső bizonyosságára” cselekszi s ezután említi az ünnepélyes kézrátételt s a Szentlélek ajándékát, nincs kizárva, hogy e püspöki kézrátétel eredményének tekintette a tiszt *belső elvételt*: bizonyos lelki minőségnek Szentlélek által való közlését a katolikus apostolica successio-tan alapján.³⁰⁹ Kár, hogy Samarjai szűkszavú közlése e tekintetben ha'arozottabb és mélyrehatóbb megállapításra nem nyújt elég alapot, de így is bizonyos, hogy az ő szertartásokönyvéből élénk lépő lelkész némi természetfeletti lelki minőséggel bír s ez a róm. katolikus papi ordo iránti vonzalmára vezethető vissza.

Samarjai egyházában a lelkész már fenti jellege miatt is teljesen szemben áll a hívekkel, a gyülekezetépítés egyedüli hordozója, míg a gyülekezet a lelkészi szolgálatnak csak passzív elfogadója. A kizárólag csak lelkészeket illető egyházi szolgálat Samarjai szerint három részből áll: az ige tanítása, a sakramentumok kiszolgáltatása és az egyházfegyelmzés.³¹⁰

Legszélesebb kiterjedésű a lelkészi tiszt első része: az ígével való szolgálat, mely — akár Kálvinnál — két részből áll: tanítói és pásztori munkából. A tanítói szolgálat helye a templom, az ebben létesült kultuszi közösség. De még a tanítói szolgálat is két részre oszlik, úgymint prédikálásra és katechizálásra, melyek Samarjai szerint ikertestvérek. A lelkésznek, mint tanítónak kötelessége a kultuszi közösséget a templom körül összegyűjteni, megszervezni és prédikálás, illetve katechizálás által tanítani, nevelni, lelki táplálékkal ellátni. „Az egyházi emberek vették ezt a méltóságot Istentől, hogy szent gyülekezetet hirdessenek.”³¹¹ Samarjai ezen felfogása az ige taníthatóságán és a hívek nevelésének szükségességén épül fel. Ennek megfelelően a lelkész prédikációjában tanít, eretnekségeket cáfol, erősít, jobbit, serkent, fedd, dorgál, vigasztal. Mindezeket azonban úgy végzi, hogy tevékenysége felett a tanítás szelleme uralkodik a hívek szent ismeretei gyarapítása és erkölcsi tökéletesítése érdekében.³¹² A lelkész ígével való szolgálatának másik része a pásztori szolgálat, mely a templomi kultuszi közösségen kívül maradtakat vonja hatáskörébe. Ilyenek a betegek, nyomorultak, szegények, özvegyek, árvák, foglyok. Kötelessége a lelkésznek ezeket rendszeresen látogatni, hogy az ígének vigasztaló, megtartó ereje, a keresztyén szolidaritás szeretete eljusson hozzájuk s ezáltal a gyülekezeti közösség kebelébe zárja azokat, akiket az élet csapásai vagy bűnei onnan elszakítottak.³¹³ A pásztori gondviselésre vonatkozó ezen gondolatok mind megtalálhatók a II. Helv. Hitvallás lelkészeiről szóló fejezetében.³¹⁴ Így bizonyos, hogy Samarjainak a hit taníthatóságába, a hitigazságok védelmezésébe, igazolásába, valamint a kultuszi zárt közösségbe bebástyázott orthodoxiája mélyén még mindig élő és ható volt a reformáció korában az ige által relébesztett missziói tudat, melyből elemi erővel tört fel a

³⁰⁷ H. E. C. 153. I. XX.

³⁰⁸ H. E. C. 153. I. XX., 164. I. XXIII. 3.

³⁰⁹ H. E. C. 142. I. XIX. 5-6. Utóbbi helyen ezt mondja: „...efféle ceremóniák nélkül” szentelték az Apostalok a magok után következet tanétoakat.”

³¹⁰ H. E. C. 143. I. XIX. 11.

³¹¹ H. E. C. 3. I. I. 5.

³¹² H. E. C. 50-53. I. VIII. és 45-50. I. VII.

³¹³ H. E. C. 166-185. I. XXIV.

³¹⁴ XVIII. rész 14. §.

pásztori felelősségérzet. Sőt vannak egyes jelek arra nézve, hogy Samarjai a lelkesi missziói felelősség körét az egyházon tartozókon kívül, így a zsidókkal, a pogányokkal, köztük valószínűleg a törökökkel szemben is érezte.³¹⁵ Kár, hogy ezen missziói tudaton túl leginkább a betegek látogatásakor végzendő pasztoráció módjának megállapításánál a katolikus Rituale Strigoniense-ből vette a közölt szertartási alkotórészeket.³¹⁶ Ugyanezen forrás alapján iktatta a hivatalos és rendes pásztori funkciók sorába a református egyház által elfélt és titkos gyakorlatba visszazsoritott, de a róm. katolikus egyházban ekkor még mindig gyakorlatban levő ördögüzést.³¹⁷ Mindezek azt bizonyítják, hogy Samarjai lelkipásztori képének kialakítására döntő hatással volt a róm. katolikus felfogás a Rituale Strigoniense-n keresztül. Nincs is a Samarjai által leirt lelkesi tisztnek olyan része, melyen ne volna kézzelfoghatólag bebizonyítható a róm. katolikus hatás.

A lelkesi tiszt második főrészét Samarjai a sakramentális szolgálatban látta. Itt már teljes erővel jelentkezik nála a róm. katolicizmus hatása. A lelkesi sakramentális szolgálatát Samarjainál az állandó sakramentális készenlét jellemzi. Az erre vonatkozó nézeteket teljes egészében a Rituale Strigoniense-ből s így közvetve a Rituale Romanum-ból másolja, illetve fordítja.³¹⁸ Az a körülmény, hogy Samarjai a sakramentális készenlétnek a református egyház felfogásával merőben ellentétes tanítását az ellenreformációt vezető Pázmány rituale-jéből veszi át, bizonyítja legélesebben, hogy Samarjai itt a katolicizmust egészen öntudatosan másolta. Ennek alapja pedig az volt, hogy Samarjai a róm. katolikus papi ideállal rokonszenvezett és megkísérelte annak a ref. lelkesi típussal való összeegyeztetését.³¹⁹ Ezen eljárásával szembe helyezkedett a magyar református egyház köztudatával s figyelmen kívül hagyta az általa szertartásokönyve címlapján is kötelező református hitvallásul hivatkozott II. Helv. Hitvallást. De ezenkívül szembe helyezkedett korának oly nagy tekintélyeivel, mint Pathai István és Melotai Nyilas István, amannak a betegek és mások házi úrvacsorázása ellen tett szenvedélyes kifakadásaival,³²⁰ emennek pedig a szükségkeresztségről vallott elítélő véleményével.³²¹ Samarjait e tekintetben az evangélikusokhoz való közeledés vágya is vezethette, akik a szükségkeresztséget és a betegek házi úrvacsorázását szívesen gyakorolták. A szükségkeresztség erőltetése ezen sakramentom üdvösségre nélkülözhetetlen voltának elismerését jelenti, az úrvacsorának pedig a betegekhez a nap bármely szakában való sürgős elvitele, az öntudatlan betegek szájába való beleeröltetése³²² az ex opere operato ható sakramentom magikus-csodatevő voltára emlékeztet. Mind a kettő a legteljesebb mértékben katolikus tan. A II. Helv. Hitvallás alapján álló református lelkesznek ilyen csodatevő sakramentomokkal való állandó készenlétbe helyezése egyike Samarjai legnagyobb képességeinek.

Samarjai lelkesi tisztének harmadik része: a fegyelem gyakorlása, mely teljesen a lelkesz kezében van. Ha figyelembe vesszük Samarjainak a kulcsok hatalmáról vallott több árnyalatú s néha egészen a katolikus felfogásig elérő nézeteit, akkor szinte megdöbbenünk láttán annak a félelmetes lelki hatalomnak, melyet a lelkesz kezébe tesz le. Ennek a hatalomnak egyik része a penitenciahirdetés. Úrvacsoraszítés előtt, vagy nagy csapások, megpróbáltatások idején a lelkesz elrendeli a penitenciát, mely egészen a magánéletbe benyulóan külön szigorú bűjtől, önsanyargatásból, úgy belső töredelemből, mint bizonyos külsőségekben megnyilvánuló bűnbánatból, imádságból, rendszeres templomi áhítatokból álló rendet ír elő a hívek-

³¹⁵ H. E. C. 49-50. I. VII. 7., — 72-73. I. XII. 1., 2. — 60. I. X. 9.

³¹⁶ Rit. Strig. pag. 85-100. — H. E. C. 179-180. I. XXIV. 14. — Rit. Rom. pag. 119-133.

³¹⁷ Rit. Strig. pag. 263-292. H. E. C. 201-224. I. XXVI. és XXVII. Rit. Rom. pag. 264-286.

³¹⁸ Rit. Strig. pag. 2. — Rit. Rom. pag. 8-9. — H. E. C. 54-55. I. IX. 1., 2.

³¹⁹ Rit. Strig. pag. 2. Rit. Som. pag. 9. H. E. C. 55. I. IX. 3.

³²⁰ Pathai István: Az Sacramentomokról in genere. H. n. 1592. és 1593. R. M. K. I. 266. és 276. — Második kiadása, melyet a pápai főisk. könyvtárból használtam: Az Sacramentomokról Közönségesen. Gyula-Fejérvár. 1643. 278-290. I. R. M. K. I. 740.

³²¹ Melotai: Agenda. 29-35. I.

³²² H. E. C. 97-98. I. XIV. 22.

nek.³²³ A súlyos csapások idején tartandó böjtot Kálvin is tanította.³²⁴ Így Samarjai ebben református nézetet vall. A továbbiakban azonban ezen túlmegy. Az egyházfegyelmezés súlyos eseteiben a lelkészt a katolikus „excommunicatio in Foro exteriori” rendelkezései szerint, mint egyház bírót szerepelteti az eléje citált bűnössel szemben. Az egyházat megbotránkoztató nagy bűnösökkel szemben a kulcsok hatalmával végzett oldozás és kötözés, egyházból való kizárás és egyházba való bevétel jogának gyakorlását Samarjai teljesen a lelkésze hatáskörébe utalja.³²⁵ Ezzel a felfogásával közel áll a német lutheri egyháznak az ő korában alkalmazott hasonló fegyelmezési gyakorlatához,³²⁶ de teljesen szemben áll Kálvinnak és az ő hatása alatt álló külföldi reformátusoknak azon felfogásával, hogy a bűnös kizárása az egész egyház joga.³²⁷ Samarjai az exkommunikáció tekintetében a már említett Rituale Strigoniense „excommunicatio in Foro exteriori” esetére vonatkozó rendelkezései hatása alatt áll, amit az is bizonyít, hogy az „Egyházi Bíró” terminus technicus-t innen vette s az itt lefektetett lelkészbírói ideált és gyakorlatot több formula szinte szó szerinti fordításában magáévá tette,³²⁸ nem gondolva arra, hogy az üdvösség és kárhozat mérlegét kezében tartó bírólelkész semmitől sem olyan idegen, mint a református felfogástól, mivel az teljesen róm. katolikus talajból fakadt.

A kulcsok hatalmának gyakorlásánál a lelkészi öncélú totalitás hangoztatása mellett szóhoz jut Samarjainál az evangéliumi felfogás is. Maga is érzi, hogy itt túlságos engedményeket tett a róm. katolicizmusnak, ezért siet művébe beépíteni a kulcsok hatalmára vonatkozó evangéliumi felfogást is, mely Kálvin hatásának bélyegét viseli magán. „Mi Egyházi emberek, kik magunk is érezzük, hogy szűkölködünk a bűnnek bocsánattya nélkül, nem magunk hatalmával oldozzuk meg a bűnösöket : hanem amint parancsolatunk vagyon fölöle, Jesus Urunknak nevében, bizonynal hirdettyük a penitentiát a bűnnek bocsánattyára . . . Eszközök vagyunk azért csak, és szolgálak ebben, mint egyéb lölki dolgokban is . . . Egyedül azért csak Isten az, a ki meg bocsáttya a bűnöket.”³²⁹ A lelkipásztor Isten kezében való eszköziségének hirdetése Kálvin egyik legsajátosabb evangéliumi gondolata : „Mert bár Istennek magának kell egyházát igazgatni és kormányozni, . . . mindazonáltal, mivel nem lakozik közöttünk látható jelenléttel, hogy akaratát saját szavával jelenthetné ki előttünk, ebben az emberek szolgálatát mintegy helyettes munkásságot veszi igénybe, nem ugyan úgy, hogy azokra ruházza át a saját jogát és méltóságát, hanem csak úgy, hogy azok szája által végezze Ő maga a maga munkáját olyanformán, mint ahogy a mesterember munkájának elvégzésére szerszámot használ.”³³⁰ Isten vezethetné az ő egyházát saját maga is, de neki kedvenc gondotata, hogy ezt a szolgálatot emberekkel végeztesse, ezért ezt a szolgálatot örökre megszentelte. „Mikor Isten Pált az ismeretére akarta vezetni és az egyházába be akarta oltani, nem a saját szavával szólott hozzá (Ap. Csel. 9:6), hanem egy emberhez küldte . . .”³³¹ Kálvinnak ez a felfogása legelső ízben Melotai Nyilas István közvetítésével jutott el magyar földre. „Az Ur egy szempillantásban el készíthetné azokat az örök életre és tökéletesekké tehetné, a kiket még világ fundamentumának fel vetésének előtt az ő meg változhatatlan tanásába fel vőt az örök életre, de mégis láttyuk, hogy aprónként az Anyaszentegyhazbeli szolgálat által neveldegeli es epittgeti őket az örök életre . . .”³³² Majd idézi Kálvin hasonlatát : Pál apostol bár a világ fundamentomának felvettése előtt kiválasztatott, mégis „Ananias Paphoz igazíttatik, hogy ő tőle mind az idvezítő tudomant hallya s értse, es mind az keresztségnek szentség-

³²³ H. E. C. 137-139. I, XVIII. 1-6.

³²⁴ Institutio, IV. 12:14.

³²⁵ H. E. C. 143-144. I. XX. 1., 2. — 158. I. XXI. 14.

³²⁶ M. Schian : i. m. 71. 1.

³²⁷ Institutio, IV. 1:15.

³²⁸ Rit. Strig. pug. 60—62. — Rit. Rom. pag. 84—87. Agendarius 115—118. 1.

³²⁹ H. E. C. 159. I. XXII. 2.

³³⁰ Institutio, IV. 3:1.

³³¹ U. o. IV. 3:2., 3.

³³² Melotai : Agenda. Előszó, A4/a — A4/b levél.

hét fel vegye, Ihol Anyaszentegyházbeli szolgálat nélkül idvössege Pálnak el nem indíttatik.³³³ Melotai az orthodoxia fogalmazásában bár, de oly erővel és tisztasággal interpretálta a kálvini kultuszi gondolatot: a lelkésznek az Isten kezében való eszközszerű voltát s ezáltal az egyháznak maga Isten által való vezetését, hogy Samarjai jónak látta az általa elkészített lelkészi portré katolikusszínű ecsetvonásaihoz még legalább egy református vonást rajzolni, nehogy a készenálló kép saját hitén levő lelkészársai előtt teljesen idegenszerű legyen.

A lelkészi szolgálat ezen sokfélesége látszik meg azokon az elnevezéseken, melyeket az egyházi tiszt viselőjére alkalmazott. Samarjai a lelkészi tiszt viselőjét tulnyomórészt és következetesen „egyházi ember”-nek nevezi, mely elnevezés különös módot ad arra, hogy a lelkésznek az egyházi életben elfoglalt központi szerepét, továbbá az egyház építésében megnyilvánuló különleges helyzetét kifejezésre juttassa. De még egy másik körülmény is közrejátszott abban, hogy Samarjai naivon ragaszkodott az egyházi ember elnevezéshez. Ez a szó egyike volt azoknak a XVII. századi terminusoknak, amelyek semlegesek voltak és egyaránt használták a katolikusok³³⁴ és protestánsok.³³⁵ Így Samarjainak ezen szélteben hosszában használt terminusa különösen alkalmas volt arra, hogy egy ilyen közvetítő jellegű agendában a lelkészi tisztre alkalmaztassék. Jellemző, hogy Samarjai szertartásokönyvében egyetlen-egyszer sem említi a pap elnevezést. Ennek magyarázata az, hogy a XVII. század eleji prot. felfogás a pap szón kifejezetten katolikus áldozó papot, sacerdos-t, sacrificulus-t értett, mint Szenczi Molnár Albertnek is egy elejtett nyilatkozata bizonyítja.³³⁶ De az is igaz, hogy egyetlen-egyszer sem használja a kifejezetten prot. lelkész jelentő prédikátor elnevezést. Ezt meg a katholicizmusra való tekintettel tette. Előfordul még Samarjainál két ízben az egyházi emberrel egyenértékű „egyházi személy” elnevezés is. Többször használja a Melotai Agendájában, de e korban általánosan is használt és kedvelt „szolga” elnevezést a lelkészi tiszt alaptermészetének kifejezésére, így a következő változatokban: „Isten szolgája”, „Isten méltatlan szolgája”, „Egyházi szolga”, melyek Samarjai korában általánosan használt kifejezések voltak. Két ízben említi korának másik kedvenc lelkészelnnevezését a hivatás tanítói jellegének kidomborítására „tanító” megjelöléssel. A lelkész sakramentális szolgálataival kapcsolatban fordul elő a „szentség sáfára”, vagy „Isten szentséges titkainak sáfára” közkedvelt elnevezés. Megtalálható még Samarjainál a lelkészi tiszt missziói tudatát gyönyörűen kifejező „lelkipásztor” név is, mintegy hat ízben. Teljesen katolikus szellemű elnevezéseket is alkalmaz, mint „lölki atya” és „Egyházi Bíró”. Azzal az eljárásával pedig, hogy a református lelkipásztort „exorcista”, „eördögűző” névvel kora hivatalos egyházi felfogásával már elítélt s már csak katolikus részről fenntartott ördögűző funkcionáriusának teszi meg, azt a benyomást kelti, hogy az exorcista nevű egyik alsóbb katolikus papi rendet átvitte a református lelkészi tisztre. Mindezek az elnevezések³³⁷ azonban az általános használat tekintetében második, sőt harmadik helyre szorulnak Samarjainál az „egyházi ember” elnevezésével szemben, melyet szertartások könyvében vagy hetvenszer használ, bizonyítván ezáltal, hogy számára a lelkészi tisztet gyakorló személy megnevezésére ez látszott a legalkalmasabb névnek³³⁸.

³³³ U. o. A3/a levél.

³³⁴ Agendarius 78. levél.

³³⁵ Melotai: Agenda. Előszó. B3/b levél és 1. oldal.

³³⁶ Consecratio Templi Novi, Kassa. 1625. (R. M. K. I. 546) Szenczi Molnár Albert Dedicatio-ja 3/a oldalán olvashatjuk: „Az mint mostan hogy némelly tartományokban az Pap nevet utályác, az Egyházi Tanítot Praedicatornac hijac, es az Papon czac misemondot értenec.” Samarjai tényleg „Magyar Harmoniá”-jában, mikor egyetlen egyszer használja a pap szót, akkor is ilyen értelemben: „...az Papi köröszts, feszületes öltözetöt hatunkra nem rantyuc.” Az keresztyen olvasónac írott levél, 5/b. oldal.

³³⁷ E különféle elnevezések használata: „Egyházi személy”, H.E.C. 14. I. II.15, 114. I. XVI. 2. — „Isten szolgája”, H. E. C. 101. I. XV. 1. — „Egyházi szolga”, H. E. C. 22. I. III, 8., 54. I. IX, 1., 55. I. IX, 6, 1/9. I. XV. 3. — „Isten méltatlan szolgája”, H. E. C. 101. I. XV, 1., 137. I., XVII. 5., 155. I. XXIII 4, — „Tanító”, H. E. C. 51. I. VII. 3., 147. I. XX. 6. — „Szentség sáfára”, „Isten szentséges titkainak sáfára”, H. E. C. 109. I. XV. 3, 137. I. XVII. 5, 153. I. XX. — „Lelkipásztor”, H. E. C. 141. I. XIX, 2, 151. I. XX., 158. I. XXI. 15, 161. I. XXIII. 164. I. XXIII. 2. — „Lölki atya”, H. E. C. 164. I. XXIII. 2. — „Egyházi Bíró”, H. E. C. 158. I. XXI. 14. — „Exorcista”, H. E. C. 210-212, I. XXVII. 2, 3, 5, 7. — „Eördögűző”, H. E. C. 210, I. XXVII. 3,

³³⁸ Ipolyi A.: i. m. 340-341. l.

Jellemző felfogása van Samarjainak a lelkész hitvalláshoz való viszonyára nézve. Erről vallott nézete teljesen ellentétben áll a felsődunamelléki kerület régi közgyakorlatával és hivatalos kánonaival. A Veresmarti Mihály ügyében 1609-ben Komjátton tartott zsinat Suri Orvos Mihály indítványára eltörölte a prédikátoroknak a bibliára tett kézzel történő esküjét és helyette a II. Helvét Hitvallásra való esküvést rendelte el. Suri Orvos Mihály már korábban is kísérletet tett ezen indítványával, melyet arra alapított, hogy a bibliára való esketés teszi lehetővé egyes református prédikátoroknak a lutheránusokhoz való átpártolását, de indítványa valószínűleg a lutheránusokkal való unió lehetőségében még mindig bízó lelkészek ellenállásán meghiúsult. Az 1609-i komjátói zsinaton azonban már többségben lehettek azok a lelkészek, akik a II. Helvét Hitvallás alapján való teljes elkülönülés hívei voltak s így Suri javaslata végre elfogadtatott. Az ily módon előállott gyakorlatot ezután szentesítették az 1623-ban kihirdetett komjátói kánonok.³²⁹ Samarjai felfogása teljesen szemben áll ezzel a törvényes gyakorlattal: „Minek előtte peniglen az Egyházi méltóságot nékiek adnok, meg esköittettyük őket, a Szent Háromság egy Istenre, hogy egyéb idvösségünkre való tudomant annál, mely a Prophták, és Evangalisták, és Apostoloknak irásokban vagyon be foglaltatván, az Istennek tiszteletire magok se hidgyenek igaznak lenni, se mássakat azon kívül való idegen tudományra ne tanétsanak.“ „A Szent Bibliát is kezekben adván.“³⁴⁰ Nyilvánvaló tehát, hogy Samarjai a lelkészi eskü tekintetében visszatért az 1608 előtti gyakorlathoz, ami azt bizonyítja, hogy a lelkészeknek II. Helvét Hitvallásra való esketésében az általa annyira óhajtott prot. unió akadályát látta s ezt biztosítandó a bibliára való esketést tartotta helyesnek. Samarjainak ez az eljárása, mely „az Helvetiai vallason levő Ecclesiáknak ceremoniájokrol es rend tartasokrol való könyvetske“-jében épen az egyház építésében egyedüli tényezőt képező lelkészeket mentesíti a II. Helvét Hitvallás által való kötelezéstől, olyan következzellenség és ellentmondás, melyet előttünk nyitva hagy s meg sem próbál magyarázni. A valóságban a felsődunamelléki reformátusok és magyar evangélikusok gyakorlati kultuszi berendezkedése között nem sok különbség volt,³⁴¹ miben igen hathatósan közreműködött a két prot. egyház hosszú ideig közös szervezetben való együttélése, továbbá az egyházszerkezetre, kultuszi berendezkedésre és ezekben a lelkész helyzetére vonatkozó német lutheri gyakorlati elveknek mindkét egyháznál egyenlő eredménnyel jelentkező hatása. Ha figyelembe vesszük még azt a körülményt is, hogy e területen a katolicizmus szervezete nem bomlott fel, hanem bizonyos átmeneti elernyedés után új erőben emelkedett fel, akkor feltehetjük, hogy egységes fellépésével és berendezkedésével bizonyos mértékű befolyást gyakorolhatott az a prot. lelkészeiről való felfogásra. Ez a körülmény mindenestre hathatott Samarjaira s e hatás szertartásokönyvében annál is inkább érvényesült, mivel eltéríthetetlen híve volt a prot. uniónak s emellett ifjúkori benyomásokból is táplálkozó igen meleg szimpátiát érzett a katolicizmus iránt. Így a két prot. egyházat egyesíteni, sőt bizonyos mértékig a katolicizmushoz is közelebb vinni akaró igyekezete megakadályozta Samarjait abban, hogy a II. Helvét Hitvallás által megszabott elvi magaslatra emelkedjék.

Voltak azonban a lelkészi tiszttel kapcsolatban bizonyos ősi prot. elvekkel összefüggésben álló kérdések, így a papi ruházat, szertartási öltözékek, a lelkészi tiszthez való külső kellékek, a papi tiszti és házasság egymáshoz való viszonya, melyek tekintetében Samarjai a katolikus szokásokkal szemben is fenntartója volt kora evangéliumi alapon nyugvó és egységes felfogásának.

A lelkészi öltönnel kapcsolatban Samarjai ellene volt minden a lelkészt a hívektől megkülönböztető külön ruházatnak, „Az Isten seregének ilyen külső társágában (istentisztelet) be menvén, sem az egyházi rend, sem a kösség külön és magán való öltözetet nem visel“, mivel az ó-testamentomi papok szertartásai és ruhái csak jelképes dolgok voltak s a Krisztus eljövételével megszűntek.³⁴² Ezért Samarjai elveti a katolikus egyház különféle papi öltönyeit, így a „fejér kámsa ruhát“, azaz

³²⁹ III. Classis. 8. Canon.

³⁴⁰ H. E. C. 142. I. XIX. 4., 5.

³⁴¹ Magyar Harmonia. Az ker, olvasónac írot level, 5/b — 6/a levél.

³⁴² H. E. C. 3-4 I. I. 6.

albat, „az papi körösztös, feszületes öltözetöt“, azaz vecsernyepalástot, valamint a stóla használatát.³⁴³ Hogy milyen legyen a lelkész ruhája, arra konkrét utasítást nem ad, csak nagy általánosságban mondja: „... mi is körösztényi szabadságban helyeztetet dolognak itélvén, könnyen el mulathattuk a szent Sakramentomoknak méltóságának sérelme nélkül: azoközben tisztünkhöz illendő ruházatunk legyen”,³⁴⁴ Ez a hivek viseletétől el nem térő és tiszthez illendő lelkési ruha a hosszú fekete toga, magyaros mente és süveg volt.³⁴⁵ A hitét hagyni készülő Veresmarti Mihály az 1609-ben tartott barsi zsinaton szakállasan, bőredőzetű fekete tógában jelent meg.³⁴⁶ Így Samarjai nagy általánosságok között mozgó kijelentéseivel nyilván ilyen öltözékre célozhatott. Hasonlóképpen elveti Samarjai a róm. katolikus papszenteleléssel kapcsolatos szokásokat: „Nem kennyük őket fejek tetején, Sido modon olayjal, sem Romai modon, balsamommal, sem piliset fejeken nem nyirünk, sem fejer kámsa ruhában nem öltöztettyük, tudván, hogy efféle ceremoniak nélkül szentelték az Apostalok a maguk után következet tanétoakat, úgy, mint Mátyást, Timotheust, Titust, és egyebeket”.³⁴⁷ Ugyanígy szembeszáll Samarjai a papi tiszt viselőjére vonatkozó katolikus feltételekkel. „A kiknek valami tagokban fogyatkozás vagyon, nem tiltyuk őket, Sido modon, az Egyházi tisztnek viselésétől, csak legyenek lölökkben s elméjekben épek, igaz tudományuak és szent életüek.”³⁴⁸ Nem lehet akadály a lelképásztori tiszt vállalásának az a körülmény, hogy valaki megelőzőleg házasságban élt. A papok házasságáról pedig ezt mondja: „Nem kényszeríttyük az egyházi embereket a házassulásra, kik ennélkül el lehetnek, érezvén magokban arra valo Istentől adatot ajándékot: sem peniglen nőtlenségre nem kötelezzük azokat, kik magokban érzik, hogy job meg házasodniok. hogy sem éktelenül görjedezniek”.³⁴⁹ E vélemény teljesen megegyezik a hivek házasságára vonatkozó általános véleményével,³⁵⁰ ami azt bizonyítja, hogy a házasság tekintetében a hivek és papok között nem tett különbséget.

Mindezek a szempontok olyan általános, közgyakorlatban érvényesülő szempontok voltak, hogy alóluk a lelkési tiszttel kapcsolatban senki se vonhatta ki magát, nem is tett itt Samarjai semmi mást, mint hogy tolmácsolta az általános közfelfogást.

Amint láttuk, a Samarjai által megrajzolt lelkési kép igen mozaikszerű, feles számban található benne lutheránus vagy igazi róm. katolikus papi vonásokat, csak református vonást alig. Ennek magyarázata az elmondottakon kívül még az is, hogy az unionista Samarjai előtt egy új papi típus lebegett, melyben mindegyik nagy magyar felekezet található rokon vonást. Amilyen mértékben sikerült ez neki, olyan mértékben távolodott el a II. Helvét Hitvallástól, melynek Samarjai alapos ismerője volt, annál is inkább, mert a „Magyar Harmonia”-ban adott magyar szövegű II. Helvét Hitvallásban ő adta Szenczi Czene Péter után annak második önálló magyar fordítását. Így bizonyos, hogy ez a keverék lelkési arckép Samarjai öntudatos munkája volt. Némi alapot szolgáltatott Samarjai ezen típusához az a körülmény, hogy a felsődunamelléki református lelkési típus tényleg sok idegen eredetű hatást is viselhetett magán ama helyzetnél fogva, mivel az országnak ezen nyugati részében a vallásos életnek hordozója a róm. katolikus és evangélikus egyház egyaránt fennállott, virágzott, így az egymásra hatás lehetősége meg volt. De a helyzet adottságait Samarjai öntudatosan tette magáévá, öntudatosan egészítette ki azt az újjáéledő magyar róm. katolicizmus kultuszi fundamentumának, a Rituale Strigoniense-nek egyes elemeivel. Az ily módon megszületett lelkési kép valóságos gyűjtőhelye lett

³⁴³ H. E. C. 142. I. XIX. 6., Magyar Harmonia, A ker. olv.-nac írot lev, 5/b lev,

³⁴⁴ H. E. C. 55. I. IX, 4.

³⁴⁵ Payr Sándor: A prot. papi öltöny története. Sopron, 1935. 19-24. I.

³⁴⁶ Ipolyi A.: i. m. 270-271. I.

³⁴⁷ H. E. C. 142. I. XIX. 6.

³⁴⁸ H. E. C. 143. I, XIX, 8.

³⁴⁹ H. E. C. 142. I. XIX. 7., 143. I. XIX. 9.

³⁵⁰ H. E. C. 113-115. I. XVI. 1-4,

a különféle, tulnyomórészen német lutheránus és róm. katolikus, kisebbrészen református elemeket ellenétes szellemük miatt nem tudta homogén tömbbé formálni, azok laza össze átkoltságukban még a kevésbbé jártas szem előtt is nyilván hirdetik heterogén eredetüket, egy rendszerben meg nem férő természetüket.

II. SAMARJAI JÁNOS GYAKORLATI THEOLOGIAJÁNAK RÉSZLETEZÉSE.

Amint az általános elvi alapok megvizsgálása során kiderült, Samarjai gyakorlati teológiája nem a gyülekezet önépítésén, hanem a lelkész gyülekezetépítésén alapul. Míg építi a lelkész az egyházat, addig személye az egyház homogén testéből kiszakad és tőle teljesen különálló helyzetet foglal el. A lelkészi rendnek az „együgyű közösségből” való kiszakadása a gyülekezetépítés alapelveiben eltolódásokat von maga után. A gyülekezet építésének minden előjoga a lelkészi rend birtokába kerül, addig a gyülekezet ez építő munkának csak passzív elfogadója és élvezője lesz. Így a gyülekezet mint alany a gyakorlati teológiából kiesik s anyaggá minősül az egyedül alkotó lelkész kezében, aki Isten megbízásából az ő számára dolgozik, munkája alapelveit, törvényeit is tőle kapja s csak neki tartozik számadással. Samarjai gyakorlati teológiája tehát a lelkészi munkakör összességét foglalja magában. Ez a lelkészi munka pedig két részre oszlik: 1. a gyülekezet tagjainak a kultusz formái között Isten igéjével való tanítására és nevelésére (istentisztelet) és 2. a gyülekezetnek Isten igéje alapján való fegyelmezésére és kormányzására (egyházkormányzás).

1. Az istentisztelet.

A) Liturgia.

a) Az istentisztelet alapelvei.

Már az egyházfogalom tárgyalásánál láttuk, hogy Samarjainál az egyház és kultuszi közösség fogalma teljesen egybeolvadt. Szerinte az egyház a kultuszi közösségben valósítja meg magát. Az egyház összes jellemző tulajdonságait a kultuszi közösség viseli magán, ezért ehhez a közösséghez hozzátartozni az üdvösség szempontjából feltétlenül szükséges. Ahol istentisztelet van, ott a hívő emberek között jelen van az Isten s így ott megvalósult az egyház is. Aki kívül marad ezen a kultuszi közösségen, az a sátán birodalmában van.

Samarjai ezen felfogásának kialakulására, — amint már tudjuk, — részint Luther felfogása, majd a német lutheránizmus orthodoxiája, részint a róm. katolicizmus voltak nagy hatással. Az egyház és kultuszi közösség fogalmának azonosulására igen nagy lökést adott Luthernek az „Ordnung des Gottesdienstes in der Gemeinde” című s 1523-ban kiadott iratában lefektetett azon elve, hogy a vasárnapi és ünnepi istentiszteletben résztvevőnek tekintetik az egész gyülekezet, míg hétköznap annak csak egy kis része: „kleiner Haufen” van jelen.³⁵¹ Amint láttuk, a lutheránus orthodoxia ezt a felfogást a róm. katolicizmust megközelítő merevséggel egészen az egyház és kultuszi közösség fogalmának azonosításáig kiépítette. Az orthodoxiában élő és katolicizmussal rokonszenvező Samarjai természetszerűséggel tette magáévá ezt az indentifikáló nézetet.

Ebből a felfogásból kiindulva Samarjai szerint az istentisztelet az egyháznak lényegét kitevő megnyilvánulás s mint ilyen Isten rendelkezésén alapul. Egész seregét vonultatja fel Samarjai a különféle szertartási helyeknek bizonyítására annak, hogy a „szent gyülekezet” Isten közvetlen parancsolatára vezethető vissza. Amióta van egyház, mindig volt annak „szent gyülekezet”-e is. „Gyakoroljuk pedig a Szent Gyülekezetet meg unás nélkül, vig szível, áhétatos lélekkel, Istenünknek parancsolatjáért, ki a Szent Moyses Propheta által meg hatta vala az Izrael népének, hogy a Sínai hegyhez gyülekeznek a Tíz parancsolatnak hallására, Exod,

³⁵¹ Hörk József : i. m. Prot. Szemle. 1900. 488. 1.

19.³⁵³ „Mi is azért a mostani időben élő keresztyének az Istennek régi parancsolattyaát böcsülvén, és az ő Anyaszentegyházának rendes cselekedetét követvén, nagy Isteni félelemmel gyakoroljuk a közönséges sz. gyülekezetet, azzal meg mutatván magunkat, hogy azon Ecclesianak igaz tagjai vagyunk.“³⁵⁸

Az istentiszteletnek szervezője, fenntartója a lelkész Isten parancsolata alapján (Exod. 19. Mózesnek adott parancs). „Az egyházi emberek vették ezt a méltóságot Istentől, hogy szent gyülekezetet hirdessenek.“³⁵⁴ Nincs semmi nyoma Samarjainál annak, hogy az egyetemes papság nagy reformatori elve érvényesüléseképpen a gyülekezet csak némileg is hordozója lenne az istentiszteleti szolgálatnak. Az istentisztelet az egyháznak egységbe szorító akla, melyben a lelkész mindig kéznél találja a legeltetésre váró juhokat.³⁵⁵ Isten fundálta az egyházat, ő rendelkezte az istentiszteletet, ő alapította a lelkészi tiszteletet. Csupa isteni rendelés veszi körül a hívőt. Az isteni rendelések egyoldalú hangoztatása teljesen intézményesíti az istentiszteletet, mely az üdvösség közvetítésének szerve, „törvény szerént való igaz Isteni szolgálat és tisztelet“ lesz.³⁵⁶ Ily körülmények között a hívő léleknek az Istennel való találkozás utáni vágya, mely ha előfordul is Samarjainál,³⁵⁷ mégis csak háttérbe szorul az üdvösségre nélkülözhetetlen istentisztelet gyakorlását elrendelő isteni parancs egyetemes kötelezése mellett. A kultuszt szervező, vezető és azt egyedül hordozó lelkész Isten közvetlen megbízottja, aki közli az üdvösség útját egyengető kultusz áldásait s boldog az egyszerű hívő, a „köz ember“, ha áhítatával ebbe bekapcsolódhatik s ez áldásokat elfogadhatja.

Az az alap, melyre az istentisztelet strukturája felépül, Samarjai szerint a hívek gyarlósága, tanításra szoruló állapota.³⁵⁸ Bár a hívek a megkeresztelkedés által elkülönítették magukat a pogányoktól és zsidóktól, a bűnnek szikrája még mindig bennük szunnyad s az ördög csábítása azt mindenkor a lelket megemésztő kárhozott tűzévé tudja fellobbantani. Ez az ember igazi gyarlósága, nyomorúsága, melyért számára valóságos életkérdés, hogy egy másik szikra is helyezessék el benne, melyből az örök üdvösség ujjön ki. Az ember maga is érzi az ő gyarlóságát és erős vágy támad benne ezt a gyarlóságot, nyomorúságot megszüntetni. Ez a kettős tény: gyarlósága és vágya teszi az embert fogékonnyá arra, hogy meghallja Istennek a lelkipásztor szava által kultuszi közösségbe üdvösségbiztosítás végett elhangzó parancsolatát. Az istentisztelet lényege, hogy felvértezze a hívőt a kárhozatba döntő gyarlóság ellen s feltámadt vágyakozását kielégítse. Világos tehát, hogy az istentisztelet egész rendszerének, ha hivatását be akarja tölteni és célját el akarja érni, a hívek lelkén uralkodó ezen két tény: a gyarlóság érzését és annak megszüntetésére irányuló vágyat figyelembe kell venni.

Ennek alapján Samarjai istentiszteletének két határozott célja van: 1. a hívő ember gyarlóságérzete által felkeltett vágyát a hit felé fordítani, azaz hit utáni vágyakozást ébresztetni és 2. ezt a hitet nyújtani mindjárt a tanításban. Az első cél csak kisebb mértékben érvényesül, míg a második, a tanítói cél teljesen áthatja fel-fogását.

Samarjai szerint az istentisztelet egyes cselekményeivel már magában véve szolgálja a hitébresztést, vagy a meglévő hit megtartását. „Hasznossak is a Ceremoniák lölki áhétatosságinknak megtartásokra, mint mikoró Jesus nevezetire térdet-fejet haytuak, és az ő Szent Evangéliomát fön álva halgattjuk, és az énekléseknek végén amaz igékre (Dicsőség legyen Atyának és Fiunak, és Szent Lélek Istennek) ülő helyünköl fül kelvén térdet fejet haytunk. Hasznossak arra is, hogy a lölki és láthatatlan dolgokat, mellyeket a Ceremoniák mint egy ábrázolnak, inkább meg böcsül-

³⁵³ H. E. C. 2. I. I. 2.

³⁵⁸ U. o.

³⁵⁴ H. E. C. 3. I. I. 5.

³⁵⁵ H. E. C. 2. I. I. 3.

³⁵⁶ H. E. C. 9. I. II. 3.

³⁵⁷ „Mi is azért Istenhez való áhétatosságunkból, az ő szent tiszteletire ... öszve gyülekezünk.“ H. E. C. 29. I. IV. 3.

³⁵⁸ „...tanéttjuk az együgyüeket.“ H. E. C. 48. I. VII. 4. — „...tanéttjuk... a tudatlanokat.“ H. E. C. 50. I. VIII. 1.

lyük mint az oltári Szentségben, a meg szenteltetet kenyérnek és bornak, fön álva, avagy térdre esve, avagy térd s fő haytással és a Jesus Christusnak nevezetivel valo vétele, indét a Sacramentombéli lelki dolgoknak méltó böcsületekre.³⁵⁹

Hasonlóképen a hit erősítését szolgálja az egymás példájának szemlélése. Az istentiszteleti közösségnek építő, erősítő hatalma van. A gyenge hitnek megvallása a gyülekezetben hitvallássá lesz. A sok különálló lélek a kultuszi közösségben eggyé válik s ennek az egységnek hatalmas ereje az egyes ember lelkére visszahat. Így egyik hívő a másikat építi példájával az istentiszteleten. Ezért az istentiszteleten való részvételünkkel nemcsak az a kötelességünk, hogy „Istenünkhöz való áhétatosságunkat” megmutassuk, „hanem hogy egymást jó példa adásunka! buzgóságra föl indét-suk a szent gyülekezetben.”³⁶⁰

Az istentisztelet második célja Samarjai szerint a hit nyújtása. A hit tanít meg arra, hogy kell legyőzni a kísértéseket, hogy kell eltávoztatni a bünt, mit kell tenni az üdvösségért. Akik belátják a különféle bibliai citátumokkal alátámasztott hittételek igazságát, azok máris hisznek s kezüket az üdvösség kapujának kilincsén tartják. Tehát a hit a bibliai igazságok megértésén, tudásán alapszik, ezért az istentiszteletnek lényegében tanításnak kell lennie. Ez a tanítás a prédikációban valósul meg s belőle oly mértékben árad ki, hogy az egész istentisztelet tanítójellegűvé válik.³⁶¹

Az ily módon felfogott istentisztelet nem más, mint egy üdvösségre vezető missziói iskola s a benne tanító lelkész üdvösségre nevelő pedagógus. Ebből az istentiszteletből végképen eltávozott már a Szentlélek az ő csodálatos és titokzatos megpecsételő hatalmával, ami biztosítéka annak, hogy az ember által kimondott gyenge szó tényleg az Isten szájából származott ige. Már pedig ezzel a felfogással teljesen kikapcsolta Samarjai az istentiszteletet abból a mennyei áramkörből, ami egyedül tudja csak biztosítani az istentisztelet igazi célját: a vágyakozó léleknek Istennel való találkozását. Ezen a tényen semmit sem változtat az a körülmény, hogy Samarjai tanította, miszerint az istentisztelet jelen van az Isten az ő szent angyalaival,³⁶² mivel az igazi református istentiszteleten az Istennel való találkozás hitben történik meg a Szentlélek által és nem intellektuális funkció útján.

Samarjainak az istentisztelet alapjára és céljára vonatkozó ezen elgondolása lényegében Luther nézeteiből indult ki, de végeredményében azokat a későbbi lutheránus orthodoxia által eltorzított alakban vette át. Luther szerint az istentisztelet alapja az ember gyarlósága s ebből kifolyólag a tökéletesedés utáni vágya. Ennek megfelelően tanította, hogy az istentiszteletnek missziói (hitébresztési) és pedagógiai (tanító-nevelői) céljának kell lennie. E gondolatait a „Deutsche Messe” előszavában így fejté ki: „Um derer willen muss man solche Ordnung haben, die noch Christen werden sollen oder stärker werden . . . Allermeist aber geschichts um der Einfaltigen und des jungen Volkes willen, welches soll und muss täglich in der Schrift und Gottes Wort geübt und erzogen werden . . . Denn hier ist noch keine geordnete und gewisse Versammlung, darinnen man könnte nach dem Evangelio die Christen regieren, sondern ist eine öffentliche Reizung zum Glauben und zum Christentum.”³⁶³ Tehát Luther szerint az istentisztelet nem más, mint a hitben kiskorú embereknek hitre való ébresztése és Isten igéjével való nevelése, anélkül azonban, hogy ebből valami olyan intézmény származna, melyben a hitek felett az evangéliom által uralkodnánk. A lutheri orthodoxia idejében ez a felfogás úgy alakult át, hogy az intézményszerűvé vált istentisztelet missziói jellege hát'érbe szorult, a tanító-nevelői jelleg pedig túlsúlyba kerülve áthatotta az egész kultuszt. Így az istentisztelet az egyháznak egy intézménye lett, melyben a lelkész a gyülekezetet Isten igéjére tanítja.³⁶⁴

³⁵⁹ H. E. C. Előszó. 3-4. I.

³⁶⁰ H. E. C. 41. I. V. 15.

³⁶¹ „Olvassuk és magyarázzuk az Istennek meg irattatott szent igéjét a hiveknek gyülekezetiben., a hiveknek hitekben való épületekre, és életekben való megjobbulásokra.” H. E. C. 50. I. VIII. I. — „...a derék prédikálás... a körösztényi tudományok, a szent írásokból való béveb tanítása.” H. E. C. 45. I. VII. I.

³⁶² H. E. C. 4. I. I. 7.

³⁶³ M. Schian: i. m. 99. I. — Hörk J.: i. m. Prot. Szemle. 1900. 429. I. — E. Chr. Achelis: i. m. II. 225-232. I.

³⁶⁴ „Das Zeitalter der lutherischen Orthodoxie liess die Vorstellung gross werden, als sei der

Ezt a tanítást azonban az orthodoxia már a maga módján fogta fel.

Ha ezt a felfogást Samarjai fent vázolt nézeteivel egybevetjük, azonnal látjuk, hogy az istentisztelet alapjára és céljára vonatkozólag a lutheri orthodoxia hatása alatt állott. Samarjai istentiszteletén már csak kis részben érzik a missziói elem a tanítói elem óriási túlsúlyával szemben. Az istentisztelet a hitben kiskorú, tanításra szoruló egyháztagek üdvösségre nevelő, holtigtartó iskolája. Ez az intézményszerű és tanítójellegű kultuszi szervezet úgy kitöltötte Samarjai egyházának lényegét, hogy méltán nevezhetjük az ő egyházát permanenciába meredett istentiszteletnek.

A hívőnek az istentiszteletbe való bekapcsolódása két irányban jelenkezik Samarjainál. Egyrészt a prédikációban elfogadja Isten tanítását tartalmazó lelki ajándékát, másrészt az imádságban és alamizsnálkodásban lelki áldozatot ad Istennek. Ez az áldozat „a dicséretnek áldozata“, melyet „meg unás nélkül, vig szível, áhétatos buzgó lélekkel“ visz minden hívő az Ur oltárára.³⁶⁵ Nem elég az Istennek a külső engedelmesség, hanem szükség van arra, hogy az ember magát egészen neki szentelje, átadja, hogy mindaz, ami benne van, az ő dicsőségének szolgáljon. Az Ur oltárára teszi le a hívő magasztaló és hálaadó imájának és szeretetének áldozatát. Ezek a gondolatok eredeti kálvini gondolatok,³⁶⁶ melyek igen termékeny talajra találtak a közelkorú magyar ref. theol. irodalomban³⁶⁷ és Samarjai sem tudta magát azok hatása alól kivonni.

Samarjai nem ad rendszeres szabályokat az istentiszteletet főrvényes feltételeiről, de szertartásoskönyvéből nyilvánvaló az a meggyőződése, hogy Istent saját törvénye szerint kell tisztelni és nem emberi ész által önkényesen megszabott módon. Világosan megparancsolta Isten a dekalogusban: „A te Vradat Istenedet imádgvad és csak egyedül ő néki szolgálj“ és Samarjai rövid egymásután háromszor is idézi³⁶⁸ ezt bizonyítására és erős hangsúlyozására annak, hogy Istenen kívül mást nem szabad imádni. Épen ezért elveti a szentek imáadását, segítségül hívását és csak erkölcsi tiszteletet hagy nékik.³⁶⁹ Erélyesen kikel a templomi képek,³⁷⁰ ereklyék³⁷¹ tisztelete, valamint a búcsújárás³⁷² ellen. Az istentiszteletben való minden visszaélés vagy túlzásokból,³⁷³ vagy emberi önkényből³⁷⁴ származik, mikor az ember nem úgy akarja az Istent tisztelni, ahogy ő kívánja. Az istentiszteletben minden szertartási cselek-

Gottesdienst eine Veranstaltung der Kirche, in der der Pfarrer die Gemeinde das Wort Gottes zu lehren habe.“ M. Schian: i. m. 99. l.

³⁶⁵ „Ez oltár előtt midőn áldozik, Ur Isten, a te néped dicsérettel, és meg adgya szent fölségednek az ő fogadásait. es tegedet segítségül hív az ő nvomoruságának idején. szabadics meg Ur Isten a te hívedet. Ez oltár előtt te általad. Ur Jesus Christus, az Istennek eleiben visszük szüntelen a dicséretnek áldozatvát.“ H. E. C. 23. l. 3. „Mi lelki áldozatot kívánunk . . . hálát adni, könyörögni és alamizsnálkodni.“ H. E. C. 78. l. VIII. — 2. l. I, 2,

³⁶⁶ Institutio. II. 15:6. és IV. 18 16.

³⁶⁷ Így Méliusztól az 1662. évi Debrecen-Egervölgyi Hitvallásban: „A kegyesek ajkaik tulkaí fizetik és ajánlják fel az Istennek.“ Kiss Á.: i. m. 166. l. — „Továbbá ezen az áldozaton értetic az tiszta es szent élet.“ „A jól rendelt házban a könyörgés mindennapi áldozat, melyet reggel és este az Ur elé kell vinni.“ Consecratio Templi Novi. 90., 206. l.

³⁶⁸ H. E. C. 32. l. IV. 11., 15. — 33. l. V 2.

³⁶⁹ „A szent Martyromoknak és Confessoroknak boldog emlékezeteket keresztyéni szabadságból meg tartvuk az Anyaszentegyházban, és azoknak hitőkben, s-vallásokban, és szenvedésekben való álhatatosságokat például es tükörül vészük előnkben a szent gyülekezetnek idején: de azoknak imádásokat, és segítségül való hívásokat el hadtuk: mivel hogy meg elégedtünk az Isteni imádással és Jesus Urunknak is közben járásával.“ H. E. C. 32. l. IV. 11.

³⁷⁰ „A botránkozásra nagy alkalmatosságot adó képeket a Templombul ki tisztéttyuk, Istennek ő fölségének parancsolattya szerént.“ H. E. C. 8. l. II. 2.

³⁷¹ „A mi Templomainkban nem tartunk szent ereklyéket.“ H. E. C. 12. l. 2. 11.

³⁷² „Imádságnak okáért, avagy büneinkért való elégtételért avagy fogadás tételnek be tellyesetéséért, avagy testi nyavalyáinkbul való meggyógyulásunknak okáért, meszsze földön való templomokhoz, kápolnákhöz, avagy egvéb helyekhez Celbe, Talba, Csesztakoba nem megyünk szarándokságot jární: mert Jesus Urunknak tanítása szerént, eljöt az idő melyben sem a hegyen, sem Jerusalemben nem imádgvátok az Atyát, Joh. 4. 21.“ H. E. C. 13. l. II. 12.

³⁷³ „...meg tarttyuk e Könyvetskében befoglaltatot képes szerént való Cercmoniákat, el távozattván ezekben, mind a mód nélkül való sokaságot, s-mind a föltűtéb való tiszteletet, mely babonáságra vetemedet a Romaiaknál.“ H. E. C. Előszó. 4. l.

³⁷⁴ „Igen jo . . . hit szerént való fogadásokat is tenni, de olyakat, melyekben bizonyossak, hogy Istennél kedvesek . . . de nem babonáságból valokat kel fogadunk Istennek, melyeket ember csak a maga fejétől gondol Istennek kedvesnek lenni.“ H. E. C. 157. l. XXI. 11,

mény egyedül az Isten tisztületének szolgálatában áll. Az öncélúvá vált szertartás könnyen babonává válhatik. Már pedig a babona nem más, mint Isten mellőzése, megtagadása. Így vélekedik az öncélúvá vált o'tárkerülésről,³⁷⁵ böjtölésről,³⁷⁶ keresztvetésről,³⁷⁷ egyházakelő asszonynak a templomajtóból való bevezetéséről,³⁷⁸ stb. Ezekkel a gondolataival Samarjai a protestantizmus legtöbbszörösebb evangéliumi forrásából merített.

Erősen kihangsúlyozza Samarjai az istentiszteleti közösségnek szentségét, amit két okra vezet vissza. Az egyik ok, hogy Isten az ő ígérete szerint jelen van az istentiszteleten az ő szent angyalaival. A másik ok pedig az istentiszteleten végbemenő cselekmények szent volta.³⁷⁹ Az első ok kiemelésében Samarjai csatlakozott kora általános protestáns felfogásához, mely mindig erőteljesen hangsúlyozta az istentiszteletben a róm.katolikus oltári szentség tanában megnyilvánuló testi jelenléttel szemben az Isten ígérete szerinti lelki jelenlétét, míg a másik ok felemlítésében magának az istentiszteletnek s részeinek Istentől való származására gondolt. Ebből következik, hogy az Isten személyes lelki jelenlétével és a tőle származó szent cselekményekkel megszentelt közösség saját maga is szent s nincs helye benne a céges bűnösöknek. „E szent Gyülekezetet, hogy ne láttassék latroknak társaságának lenni, a Publicánusokat és nyilván való bűnösöket, mineműek a lopók, tolvajok, paráznák, gyilkosok, Isten káromlók, etc, közzülünk az Egyházi hatalom által ki tiltyuk, miglen életeket meg jobbítják”,³⁸⁰ A kultuszi gyülekezetet annyira áthatja az istentisztelet szentesítés volt, hogy annak minden tagja nemcsak lelki tekintetben, hanem bizonyos külsőségeknek (állás, térdelés, kézösszetevés vagy felemelés, szemfelvetés, imák halk vagy hangos mondása, térd- és fejhajtás) reflexszerű követésében is szent megrendüléssel olvad össze.³⁸¹

Alkuvást nem tűrően hangoztatja Samarjai, hogy az istentiszteletet a nép nyelvén kell tartani, hogy abba az egész gyülekezet bekapcsolódhassék. Ha figyelembe vesszük az istentisztelet elé szabott kisebb részben missziói, nagyobb részben tanítói célt, akkor nem is kételkedhetünk abban, hogy az istentisztelet kitűzött célját csak akkor érheti el, ha annak nyelve mindenki által megérthető. Ezért Samarjai még az idegen szavak használatával sem rokonszenvez s azt tanácsolja, hogy ha már az idegen szavak használata a prédikációban nem kerülhető el, akkor azokat nyomban meg kell magyarázni.³⁸²

Az istentiszteletre Samarjai több elnevezést alkalmaz. Ilyenek: „szent gyülekezet”, „hívek gyülekezete”, „Isteni szolgálat”, „Egyházi szolgálat” és „Isteni tisztület.”³⁸³ A gyülekezet és tisztület elnevezések inkább a hívek, míg a szolgálat elnevezés inkább a lelkész szempontjából fejezik ki a fogalom tartalmát. Legáltalánosabb elnevezése ezek közül Samarjainak a „szent gyülekezet” mely általános volt úgy a reformatori theológiában, mint korának egyházi közhasználatában.

Samarjai istentiszteleti felfogása lényegében egy nagy ellentmondást foglal magában. Azt hiszi, hogy az istentisztelet teremthet áhitatot és hitet. Pedig ennek megfordítottja áll: az áhitat és hit teremti az istentiszteletet. Amit ő az istentisztelet elérendő céljának kijelöl, az az igazi református istentisztelet feltétele. Ő maga is elismeri, mint láttuk, hogy az istentiszteleten résztvevő hívek mozgató ereje a vágyakozás. Az az eljárása azonban, mellyel a vágyakozó ember hitének missziói pedagógiai jellegű istentiszteletet nyújt, a hitben örökösen kiskorúakká, tanulókká te-

³⁷⁵ H. E. C. 14. I. II. 15.

³⁷⁶ H. E. C. 32. I. IV. 12.

³⁷⁷ H. E. C. 39. I. V. 11.

³⁷⁸ H. E. C. 74. I. XII. 8.

³⁷⁹ „A szent Gyülekezetben tisztességesen és böcsületessen viseljük magokat minden rendbéliék, nem csak kinek kinek méltóságáért, hanem legfőképpen az Istennek és az ő szent Angyalinak jelenléteért, és a gyülekezetben lévő szent dolgoknak méltóságáért.” H. E. C. 4 I. I. 7.

³⁸⁰ H. E. C. 5. I. I. 9.

³⁸¹ U. o.

³⁸² „A szent Gyülekezetben idegen nyelven nem szolunk, hanem a melyben születettünk, hogy mindenk értsék a tanításnak, imádságnak, és a Szentségnek, és az énekeknek ígét: mikorön pedig valamely szo idegen nyelven meg magyaráztatik, hogy abból épületet vehessen.” H. E. C. 5-6 I. I. 11

³⁸³ „Szent gyülekezet” nagy általánosságban szertartásoskönyve minden lapján. „Hívek gyülekezete”, H. E. C. 50. I. VIII. 1. — „Isteni szolgálat”, H. E. C. 15. I. III., 27. I. IV., 28. I. IV. 2., 45.

szi a hiveket, kik sohasem érkezhettek el oda, hogy az istentiszteleten hitűktől vezéreltetve átadják magukat a Krisztusban nyert váltság lélekben és igazságban való átélésének. Sőt, amint egyes benedictionális istentiszteleteinél látni fogjuk, Samarjai istentiszteletének missziói-pedagógiai célját váratlanul theurgikus cél helyettesíti, ami azt bizonyítja, hogy közel férközött hozzá a róm. katolikus istentiszteleti felfogás is, amely az istentiszteletet Istenre ható, őt valamire rábirni igyekező eljárásnak tartja. Ezt a nézetét nyíltan sohasem fejezi ki, hanem egyes róm. katolicizmustól átvett és nyomról-nyomra lemásolt szertartási részek alkalmazásánál maga az idegen szertartás sugározza ki, mint az ő lényegéből következő sajátos természetét. Ezt tapasztaljuk a haldoklók vigasztalásának (ordo commendationis animae) és az ördöüzésnek (exorcisatio obsessorum a daemonio) szertartásainál. Itt nyilván ez idegen szertartási elemekkel társult Samarjai istentiszteleti felfogásához a theurgia. Ahol szabadon és önállóan nyílatkozik, mindenütt a missziói-pedagógiai cél mellett tör lándzsát.

b) Az istentisztelet alkotórészei.

aa) Dologi alkotórészek.

a) Az istentisztelet helye.

Mint hogy a gyülekezeti istentisztelet magának az Istennek akaratából van, világos, hogy kell egy bizonyos helynek is lenni, hol a gyülekezet Isten akaratát a kultuszban gyakorolja. De rendes istentiszteleti hely létesítésére maga az Isten is adott időnként parancsokat. Mózes a gyülekezet sátorát, Dávid a frigyláda sátorát, Salamon a jeruzsálemi templomot, majd annak elpusztulása után Zorobabel a megújított jeruzsálemi templomot Isten határozott parancsára építette. Ezen példa nyomán építették a zsidók mindenfelé zsinagógáikat. Jézus és az apostolok úgy a jeruzsálemi templomot, mint a vidéki zsinagógákat tanítás céljára használták s ezáltal példát nyújtottak követőiknek kultuszi helyek létesítésére. „A régi keresztények is építettek ország szerint templomokat és imádkozó helyeket: meg emlékeztvén Istennek ő fölségének imre mondásáról: Az én házam imádságnak házának neveztetik, Ésa. 56.”³⁸⁴ Tehát határozott isteni parancssal elkezdett szokásra vezetni vissza Samarjai az állandó kultuszi hely létesítését, melyet „egyház“-nak, „szentegyháznak“ „Isten házá“-nak, „Ur házá“nak, vagy közönségesen „Templom“-nak nevez.³⁸⁵

Az istentisztelet azonban nincs teljesen meghatározott helyhez kötve. Bár Jézus tanított a jeruzsálemi templomban és a zsinagógákban is, de tanított hegyen, mezőn és magánházakban is.³⁸⁶ Hogy a gyülekezet hol tartja istentiszteletét, azt teljesen sajátos körülményei, adottságai határozzák meg. Ha teheti a gyülekezet, külön e célra létesített épületben, templomban, ha nem teheti, magánházban, vagy szorultságában rejtékhelyeken is tarthatja istentiszteletét. „Mi is azért az előttünk való keresztényeknek jó példájokat követvén, bizonyos helyekre szoktunk össze gyülekezni. a holot Templom nincsen. ugymint arra rendeltetett tisztességes öreg házban: Mert Jesus Urunknak cselekedtetit mi sem szegyenlyük, ki gyakortasággal házban prédikállot.”³⁸⁷ A menekülő, búidosó református gyülekezet, amilyen Samarjai korában nem egy akadt, minden rejtékhelyen megtalálta a maga templomát.³⁸⁸ Világos tehát, hogy az istentiszteleti hely létesítését elrendelő isteni parancs gyakorlati célo-

I. VII. 1. — „Egyházi szolgálat“, H. E. C. 27. I. III — „Isteni tisztelet“, H. E. C. 41. I. VI. 1.

³⁸⁴ H. E. C. 7-8. I. II. 1.

³⁸⁵ „Egyház“, H. E. C. 17. I. III. 5., 78. I. XIII. 6. — „Szentegyház“, H. E. C. 19. I. III. 6. 74. I. XII. 8., 80. I. XIII. 10. — „Istenháza“, H. E. C. 41. I. V. 17 — „Ur háza“ H. E. C. 80. I. XVII. 9. — „Istennek szent Temploma“, H. E. C. 81. I. XIII.

³⁸⁶ H. E. C. 7. I. II. 1.

³⁸⁷ H. E. C. 8. I. II. 1.

³⁸⁸ „E szent Gyülekezetünk láttatos, tündöklő, virágzó a békeségnek idején: de a habok miatt mikoron háborgattatik az Ur Christusnak hajócskája, akkoron avagy buydosunk. . . vagy eggyik várasbul másua futunk, . . . avagy éjel járunk Nicodemussal egyetemben, . . . néha lappangunk, . . . néha a bálványozó Sidok között lakunk, Es Daniel Prophetával titok helyen imádgjuk a mi Istenünket, Dan. 6.“ H. E. C. 5. I. I, 10.

kat és a jórendet szolgálja s nem köti a kultuszt elválaszthatatlanul a meghatározott helyhez. Ha a gyülekezet helyzete megköveteli, változtathatja a kultusz helyét s bármely helyen tarthat istentiszteletet. Templom tehát minden hely, legyen az hegy, mező, magánház, hova az Isten tisztelete céljából a hívek összegyülekeznek, mert az ilyen közösségben jelen van az Isten.

Ebből következik, hogy az istentiszteletnek a helye önmagában nem lehet szent. A templom épülete nem állandó lakóhelye az Istennek. De jelen van az Isten abban a gyülekezetben, amely az istentiszteletet bárhol gyakorolja. Szent tehát a templom a gyülekezetért, melyben jelen van az Isten. A legerőteljesebben tiltakozik Samarjai azon nézet ellen, miszerint Isten a templomban lakozna, mint a róm. katolikusoknál. „Nem azért építünk Istennek templomokat, mint a azokban akarnánk ő felségét úgy berekeszteni, mint ember a maga házában be rekeszkedik: mert ilyen módon ő fölsége a kézzel csinált templomokban nem lakozik, I. Reg. 8. v. 27. mind azáltal fogadta ő fölsége, hogy jelen léssen ott a holot tiszteltetik, lám azt fogadta, hogy az ő nevébe valahol csak ketten avagy hárman összeve gyülekezünk is, ott leszen velünk, Mat. 18.”⁸⁸⁹ Világos ebből a felfogásból, hogy Samarjai szerint az istentiszteleten jelen levő Isten szenteli meg a templomot és nem a templom teszi szentté az abban végzett szolgálót. „Az Istennek azért ígéreti szerént való jelen létéért, és a templombéli szent dolgoknak cselekedetiért méltán hívjuk Szentegyháznak; mert nyilván vagyon, hogy az égő csipkebokorból szollo Istennek jelen léte-jért szentnek mondatot a hely, mellyen állot Moyses, Exod. 3. Szentnek nevezte-tett ezen dologért a Sion hegye is, Ps. 15. Josuenak is a mely helyen az Isten An-gyala meg jelent szentnek mondatot, Jos. 5.”⁸⁹⁰ A templom tehát az Isten jelenlé-tével megszentelt istentiszteletnek a helye, így Isten jelenléte teszi szentté az isten-tisztelet helyét. Ebben az értelemben minden istentiszteleti hely egyformán szent az istentiszteletért, melyen jelen van az Isten. Egyik templom sem lehet szentebb, mint a másik s egyikről se lehet azt állítani, hogy benne fogantatosabb volna az imádság, mint a másikban. Ebből pedig az következik, hogy el kell vetni a róm. katoliku-soknál bizonyos kegyhelyekhez fűződő bucsújárást. „Imádságnak okáért, avagy bü-neinkért való elégtételért avagy fogadástételnek be tellyesedéséjért, avagy testi nya-valyáinkbul való meg gyógyulásunknak okáért messze földön való templomokhoz, kápolnákhöz, avagy egyéb helyekhez Celbe, Talba, Csesztakoba nem megyünk szá-rándokságot jární: mert Jesus Urunknak tanétsása szerént, eljöt az idő melyben sem a hegyen, sem Jerusalemben nem imádgjátok az Atyát, Joh. 4. v. 21.”⁸⁹¹

Samarjainak az istentiszteleti helyről eddig előadott nézetei teljesen megegyez-nek a reformátori felfogással. Luther szerint bárhol lehet istentiszteletet tartani. Krisz-tus országában magukban véve szent vagy nem szent, profán helyek nincsenek. „Christus sublata omnium locorum differentia, — ubique vult coli . . . Neque enim aut fortius aut melius credas, speret et diligas in templo, choro, altaro, coemeterio, — quam in area, vinea, popina, cubiculi.” Ahol Isten ígéje hirdettetik, mindenütt ott van az Isten. A templom építése csak gyakorlati szempontból történik, hogy a híveknek könnyebbé tétessék az Isten ígéjének hallgatása.⁸⁹²

Kálvin az istentiszteleti közösségben érezte Isten jelenlétét. Szerinte ebben az értelemben szent az a hely is, ahol a gyülekezetnek az Istennel való lelki találko-zása végbemegy. De Istennek ez a megszentelő jelenléte nincs egy meghatározott helyhez kötve, bárhol tartott istentiszteleten jelen van az Ur. Templomokat csak a jó rend kedvéért építünk, hogy alkalmas helye legyen az ígéhirdetésnek, imádko-zásnak és a sakramentumok kiszolgáltatásának. A kőből épített templomnál azonban sokkal fontosabbnak tartja Kálvin az emberi lélek templomát, mert ott imádkhatjuk csak igazán az Istent, aki Szentlelke által a lélek mélyén lakozik.⁸⁹³

A reformátori teológiának a templomról való fenti gondolatai képviselve van-

⁸⁸⁹ H. E. C. 10. 1. II. 6.

⁸⁹⁰ H. E. C. 10-11. 1 II. 7.

⁸⁹¹ H. E. C. 13. 1. II. 12.

⁸⁹² Hörk J.: i. m. Prot. Szemle. 1900. 590-591. l., H. Jacoby : i. m, I. 69-70. 1.

⁸⁹³ Nagy Sándor Béla : i. m. 124-128. l., Institutio, III. 20:30.

nak a magyar református teológiai irodalomban is.

Méiusz teljes erővel hangsúlyozta, hogy bárhol lehet istentiszteletet tartani s a templomot maga az Isten teszi szentté, aki a benne tartott istentiszteleten megjelenik. Ugyanő a templom prototípusát a Krisztus és az ő apostolai által is használt jeruzsálemi templomban és vidéki zsinagógákban látta, akárcsak Samarjai.³⁹⁴

Samarjaival teljesen megegyező felfogás nyilatkozik meg a bekecsi templom felszentelésén elhangzott s Szenczi Molnár Albert által: „Consecratio Templi Novi“ címmel Kassán, 1625 ben kiadott beszédekben is. Szenczi Molnár is hasonlóan Samarjaihoz az ó-testamentomban keresi a rendszeres kultuszi hely őst s ennek Bethelt tekinti, mert ott Jákobnak megjelent az Isten.³⁹⁵ Isten megjelenése alapján mondja Samarjai is szentnek a Hóreb hegyén égő csipkebokor helyét. Szepsi Mihály tarczali prédikátor a bekecsi templomot felszentelő beszédében végig ismerteti az őszes ó-testamentomi, majd apostoli korbéli kultuszi helyeket, melyeknek utódjaul isteni rendelés alapján a keresztyén templomokat tekinti. Tagadja azonban azt, mintha a templom magában véve szent volna és különb, mint más helyek. I. Tim. 4: 4. verse alapján arra hivatkozik, hogy Isten minden teremtetit állatja jó s így nem lehet egyik helyet szentebbnek tekinteni, mint a másikat.³⁹⁶ Prágai András szerencsi prédikátor pedig ugyanezen alkalommal tartott prédikációjában a templom fogalmához fűződő spekulációkat a következő merész kijelentésével zúzza szét: „... az keresztyén valas Templomoc nélkül is meg álhat“, hisz' az őskeresztyének is hosszú ideig bújdosva éltek és nem építhettek templomokat, mégis fennmaradtak.³⁹⁷

A nagy Alvinczi Péter a kassai királyi ház kápolnájának felszentelésén mondott prédikációjában épp úgy, mint már Samarjainál láttuk, a keresztyén templom eredetét az isteni parancs alapján létesült gyülekezet sátoráig és Salamon templomáig vezeti vissza. Alvinczi szerint a templom szent hely, teljesen az Istené, de nem olyan értelemben, hogy az Isten csak ott lakna s így csak ott lehetne imádkozni, hanem abban az értelemben, hogy a templom az Isten által megkívánt gyülekezeti kultusznak helye, mely alkalommal Isten az ő lelki jelenlétével megszenteli azt. Így az Isten jelenlétével megszentelt kultuszi közösségben bátrabban és buzgóbban imádkozik a keresztyén ember. „Vgy vagyon Keresztyének, hogy az imádkozóc minden helyen meg hallgattatnac, az mint Christus Vrucn monda a Samaritananac, Johan. 4. In Casibus midőn beteg vagy; avagy eltávoztathatatlan szükség izgat, Ágyadban, jártodban költődben is imádkozhatol.“ „De regulariter az Isten tiszteletire szenteltetett helyeken az Templomokban, Isten házaiban kell imádkozni, mert im halljátoc: Az én házam imádságnac házánc hivattatic azt monda az Wr“. Emellett Alvinczi is alaposan átérzi az augusztinus-kálvini gondolatot, mikor így szól templomszentelő imádságában: „... ez földi templomban tégy minket testestől lelkestől magadnak lelki élő templomaiddá.“³⁹⁸

Szenczi Molnár Albert „Consecratio Templi Novi“jának és Alvinczi Péter: Dedicatio Regii Sacelli Cassoviensis“-ének fenti adatai azért is nagy fontosságúak ránk nézve, mivel Samarjai az együtt megjelent mindkét munkát ismerte, sőt amint később látni fogjuk, azok hatással is voltak rá.

A Samarjai által leírt templom építésetileg teljesen az orientált róm. katolikus oltártemplomra emlékeztet. A kelet-nyugati irányban huzódó templomhajó megkülönböztetett tiszteletben részesülő része a keleti végében fekvő sanctuarium, szentély, hol az oltár áll.³⁹⁹ A templom szentélyét egészen róm. katolikus szokás szerint ráccsal zárja el a hívek részére fenntartott helytől.⁴⁰⁰ Már ez az eljárás is bizonyítja, hogy a

³⁹⁴ Magyar nyelvű Debreceni Hitvallás, 1567. L. Kiss Áron: i. m. 547-548. 1.

³⁹⁵ „A mi az kézzel épített templomot illeti azt tartjuk, hogy az volt legyen az első templom, amelyről Jákob Patriarcha szólt az helyen az mellyen Isten ő néki meg jelent és az melyet Bethelnek azaz erős Isten házánc nevezett.“ Consecratio Templi Novi. Kassa, 1625. Előszó. 2/b oldal.

³⁹⁶ U. o. 5., 11-15. 1.

³⁹⁷ U. o. 64-65. 1.

³⁹⁸ Dedicatio Regii Sacelli Cassoviensis. Kassa. 1622. R. M. K. I. 547. 2-6, 12-13. 1.

³⁹⁹ „A Templomnak napkelet felől való részét, melyben az oltárt szoktuk építeni, nevezzük Sanctuariumnak,“ H. E. C. 11. I. II. 7.

⁴⁰⁰ H. E. C. 14. I. II. 14.

szentélyt a templom többi részétől élesen megkülönbözteti. A továbbiak azonban nyilvánvalóvá teszik, hogy Samarjai a szentélyre vonatkozó felfogását teljesen róm.katolikus forrásokból merítette.

Szerinte a sanctuarium nevét onnan kapta, „hogy az Ur szentséges testének és véreinek Sacramentuma ott osztoztatik és vétetik.”⁴⁰¹ A róm.katolikus ember megkülönböztetett tisztelettel tekint a szentélyben lévő oltár felé, mert hite szerint az oltári szentségben testileg ott lakozik a Krisztus. Így a templomnak az a része, mely állandó lakóhelye a testté lett Krisztusnak,⁴⁰² megnő jelentőségében és szentebbnek tekintetik, mint a templom akármelyik más része. Tehát a róm.katolikus hívőnek megvan a tárgyi alapja arra, hogy a templomban lakozó oltári szentség fényének legerősebb sugarai épen az őt körülvevő szentélyre esnek. De Samarjai templomának szentélyében nem lakozik testté lett sakramentumi Isten, maga is elismeri, hogy ott csak „osztoztatik és vétetik“ a sakramentom. Így Samarjai templomában a szentély iránti fokozott tiszteletnek semmi tárgyi alapja nincsen. Ha pedig ennek dacára az úrvacsora sakramentomának kiosztási helye iránt mégis különös tiszteletet ír elő, ugyanezt meg kellett volna követelnie a keresztlő hely számára is, mert ott meg a másik sakramentom kiszolgáltatása történik, sőt ugyanezen az alapon fokozottabb tiszteletet irányíthatott volna a szószék felé is, hisz ott meg az Isten igéje hirdettetik. De ezen logikus eljárás helyett Samarjai egyedül csak a sanctuariumot részesíti megkülönböztetett tiszteletben, ugyanarra, hogy kimondottan szükségesnek tartja, hogy istentisztelet alkalmával imádság közben a lelkész kelet felé, azaz a szentély felé forduljon. „Imádkozván semmi külömbiséget abba nem tartunk, mely felé fordítsuk magunkat, akár napkeletre, mint a réghiek, akár nap nyugotra, akár északra, akár pedig délre: a Templomokban mindazáltal nap keletre fordítjuk arczolatunkat, imádván az igazságnak napját, kiről Malachiás Propheta jövendöllöt volt ugmint Jesus Urunkat, Malach. 4.”⁴⁰³ Ez a kelet felé, a szentély felé való fordulás kifejezetten katolikus szokás, ami kötelezi az oltár körül forgoló papot, hogy arccal a szentély, oltár felé forduljon, sőt még a megkeresztelendő kisedet is megkeresztelése alkalmával arccal kelet felé keil fordítani.⁴⁰⁴ Nyilván az oltári szentséghez fűződő róm.katolikus tiszteletadási gyakorlat tett Samarjaira olyan hatást, ami megkülönböztetett tiszteletre indította a templom szentélyével szemben. Ezen sejtelmünkben megerősít benünket Samarjainak az úrvacsorai jegyekkel kapcsolatban gyakorolt s teljesen róm.katolikus szellemű adoratioja, melynek már a forrását is sikerül kimutatnunk a Rituale Strigonienseben.⁴⁰⁵ Samarjai a templom szentélyében állandóan ott látja lelki szemeivel az adorálásra méltó sakramentumot s így önkénytelenül is arra felé fordul. Ezen eljárás azzal a következménnyel járt, hogy számára a templom bizonyos része szentebb lett a többinél. Pedig amiként nem lehet egyik templom se szentebb a másiknál, úgy a templomnak bizonyos része sem lehet szentebb egyéb részeinél. Így Samarjai róm. katolikus szellemű sanctuariumtanával lelépett a prot. templomfogalom alapjáról.

Samarjai előtt a róm.katolikus templom ideája állott s ebből nem is csinált titkot, nyíltan beismeri: „Mikor azért Isten ő fölsége nekünk is Eleinktől reánk maradot templomokat kezünkhöz juttat, azokat el nem rontjuk; hanem csak a botránkoztató képeket rötyük el az együgyű kösségnek szeme elől”.⁴⁰⁶ Ez egészen természetes is volt. A róm.katolikus egyházat elhagyott tömegek mindenütt magukkal vitték a templomokat is új egyházukba. Csak a képeket távolították el s máris alkalmas volt a templom a más szellemű kultusz számára. Már Méliusz is azt tanította, hogy az abusus-tól megtisztított róm.katolikus templomok az evangéliumi kultusz számára felhasználhatók.⁴⁰⁷ Ugyanezt tárgyalja Scultetus Ábrahámnak Szcenci Molnár Albert által

⁴⁰¹ H. E. C. 11. I. II. 7.

⁴⁰² H. Jacoby; i. m. I, 69-70. I.

⁴⁰³ H. E. C. 40. I. V. 14.

⁴⁰⁴ Agendarius. 25. I.

⁴⁰⁵ H. E. C. 93-94. I. XIV. 12. — Rit. Strig. pag. 75. — Rit. Rom. pag. 104.

⁴⁰⁶ H. E. C. 8-9. I. II. 2.

⁴⁰⁷ A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás 1562 L. Kiss Á; i. m. 188-189. I. — Magyar nyelv

lefordított egyik prédikációja⁴⁰⁸ s mint természetes tényről beszél róla Alvinczi Péter is.⁴⁰⁹

Emlékezik Samarjai új templomok építéséről is,⁴¹⁰ de semmi jelét nem adja annak, hogy a róm. katolikus kultusz számára szerkesztett templomon kívül kifejezetten református kultusz céljára tervezett templomot ismert volna.

Samarjai temploma kívülről, környezetében is a középkorból visszamaradt róm. katolikus templomok hagyományait viseli magán. A templom körül temető, azaz „Cymeterium” terül el, melyet hatalmas kőfal kerít be.⁴¹¹ Magában a templomban is temetkeznek,⁴¹² ellentétben a Méliusz-vallotta felfogással,⁴¹³ de teljesen megegyezve korá előkelő református köreinek gyakorlatával. Míg az ország északkeleti és keleti részeiben a református templomok tornyán ezidőben rézkakas diszlett,⁴¹⁴ addig Samarjai egyházkerületének templomtornyain még változatlanul kereszt állott.⁴¹⁵ Csak a gyászévtized megrendítő szenvedései nyomán támadt lelki dac távolította el a felsődunamelléki református templomok tornyáról a keresztet, hogy helyébe kerüljön a kakas mellett református szimbólumként egyre erősebben elterjedő betlehemi csillag.

β) Az istentisztelet paramentumai.

A Felső-Dunamelléken a lutheri és helvét hitű egyházaknak hosszú ideig tartó kényszer-connubiuma megakadályozta a helvét elveknek szabad érvényesülését az istentisztelet megszervezésében és berendezésében, sőt a református egyházaknak tanácsos volt a róm. katolicizmushoz közelebb álló lutheránus kultuszi berendezkedések mögé rejtőzni, hogy legalább hittani függetlenségüket megőrizzék. Amint Samarjai-val kapcsolatban eddig láttuk, úgy a felsődunamelléki református istentisztelet, mint a templom, a lutheránusokkal közös elveken épült fel a kerület legnagyobb részében. E berendezkedéshez a konzervatív magyar református nép nagy része — már a különszervekedés joga gyakorlásának birtokában is — a megszokás erejénél fogva ragaszkodott. Ez a lutheránusokkal rokon kultuszi berendezkedés volt az alap, amelyre Samarjai a hittani uniót bizvást hitte felépíthetni.

De lássuk most már a XVII. század első feléből való felsődunamelléki református templom belső berendezését.

Az orientált templom keleti felében, az apszisban áll a legfontosabb istentiszteleti paramentum: az oltár, melyről Samarjai ezt a megjegyzést teszi: „Az Ur vacsoráját ki szolgáltattuk, avagy fából avagy kőből csinált asztalokrol: melyek O Törvénybeli nevezettel oltároknak is neveztetnek, és régiheleinktől maradat oltárokról is osztogattuk: azokat el nem rontjuk: hanem csak a botránkozato képeket vesszük el a kösségnek szeme elől, hogy szive szemeivel egygüt, nem a képekre legyen függesztve, hanem föl emelkedgyék az Ur Istenhez.”⁴¹⁶ E szavakból legelőször is az válik nyilvánvalóvá, hogy lehettek a Felső-Dunamelléken egyházak, melyekben már kiküszöböltetett az oltár s helyette alkalmaztatott az úrasztala. De nem hagy bennünket Samarjai kétségben afelől, hogy ő az oltár alkalmazását tartja helyesnek, mert a különféle istentiszteletekkel kapcsolatban ismételtén az oltárról beszél,

Debreceni Hitvallás 1567. L. u. o. 547-548. l. — Articuli Majores XVI. (1567) U. o. 573-574. l. — Csengeri zsinat 1570, 49. tétele U. o. 671. l.

⁴⁰⁸ Consecratio Templi Novi. 188-189. l.

⁴⁰⁹ Dedicatio Regii Sacelli Cassoviensis. 1-6. l.

⁴¹⁰ H. E. C. 9. l. II. 3.

⁴¹¹ H. E. C. 11. l. II. 8.

⁴¹² H. E. C. 188. l. XXV. 12.

⁴¹³ Articuli Majores (1567.) LVIII. L. Kiss Á.: I, m. 591-592.

⁴¹⁴ Consecratio Templi Novi. 84. l. — Révész Imre (id.): A debreceni főiskoláról. Révész-Figyelmező. 1870. 285. l.

⁴¹⁵ A templomajtóban tartott szentelési imából: „Oh körösztfán meg feszítettet Ur Jesus Christus, a te köröszlödnek jegyet és a körösztfán lett győzedelmednek emlékezetit láttuk a Templomnak tetején.” H. E. C. 19. l. III. 6.

⁴¹⁶ H. E. C. 92-93. l. XIV. 9. Az oltár helyéről: H. E. C. 11. l. II. 7.

S hogy tényleg meglévő gyakorlatból merít, bizonyítja az, hogy a somorjai ref. templomban még 1648-ban is megvolt az oltár,⁴¹⁷ az érsekújvári ref. templomból még 1656-ban sem lehetett eltávolítani az oltárt.⁴¹⁸ Samarjai szerint itt kezd a lelkész az istentiszteletet bevezető szolgálatát: az invitorium éneklését, előima mondását, evangélium olvasását, itt végzi el ugyancsak imából és áldásból álló istentiszteleti befejező szolgálatát, innen osztogatattik az úrvacsorája, ezelőtt történik a házások esketése s erre hozzák a hívek imádságaiknak tiszta áldozatát.⁴¹⁹ Samarjai fenti nyilatkozata azt is bizonyítja, hogy a református templomok oltáráról eltávolított az oltárkép s csak maga az oltáremelvény állott a templom szintje felett minden valószínűség szerint pár lépcsővel magasabban fekvő szentélyben, melyet viszont a templom többi részétől rács választott el.⁴²⁰ Samarjai „illendő öltözettel föl ékesítetett szent oltár”-ról⁴²¹ beszél. Tehát van az oltárnak bizonyos felszerelése is. Így az oltár szőnyeggel és abrosszal takartatik le, állandóan rajta van az úrvacsorai kehely a tányérral. Az oltár felszereléséhez tartoznak még az úrvacsorai kenyérhez és borhoz való edények is, melyek aranyból és ezüstből, szükség esetén rézből, ónból vagy akár cserépből és üvegből készültek is lehetnek s tiszta gyolcs keszkenőkkel fedetnek be.⁴²² Nem említi, de világos, hogy az oltáron volt biblia is, melyből istentisztelet alkalmával az evangélium olvastatott.

A másik fontos istentiszteleti paramentumnak, a szószéknek, vagy ahogy ő nevezi, „Prédikálószték”-nek helyét nem közli, de valószínű, hogy az a templomhajó egyik oldalának a szentélyhez közel álló részére, vagy több hajós templomnál a főhajónak a szentélyhez közel álló egyik oszlopára fügeszettett a lehetőséghez képest oly módon, hogy a lelkész a templom legnagyobb részében jól látható s prédikációja is jól hallható legyen. A „Prédikálószték” felszerelése egy szőnyegből és egy bibliából állott.⁴²³

A keresztség célját szolgálta a „keresztelő hely”, mely valószínűleg a templomnak a szentélyrács előtti részén volt elhelyezve. Hogy miből állott ez a „keresztelő hely”, arról alig nyilatkozik Samarjai, csupán egy „réz medencze”-t említi, mely hihetőleg a fedéllel letakarható keresztelő hely mélyedésébe illeszkedett bele.⁴²⁴ Keresztelés esetén a templomban e célra készen tartott vízből töltetett meg a rézmedence.⁴²⁵ Keresztelő kancsóra nem volt szükség, mert a lelkész három izben össze-marokkal öntötte a vizet a gyermek fejére.⁴²⁶

Samarjai a „chorust-is, azaz Éneklő seregnek való helyet” az oltár, szószék, keresztelő hely mellett az istentisztelet főparamentumai közé számítja.⁴²⁷ A chorus helye a szentéllyel szemben, a templom nyugati végében elhelyezett karzat volt, mely róla maga is chorus-nak neveztetett.

Értelesen tiltakozik Samarjai a képeknek a templomban való elhelyezése ellen. „A botránkozásra nagy alkalmatosságot adó képeket a Templombul ki tisztétyuk, Istennek ő fölségének parancsolattya szerént”. „Az együgyü kösségnek szeme elől, hogy azokat ne tisztelje, térdet-fejet nekik ne haycson és az Úr Istent olyan-nak szívében ne gondollya, a mineműnek a külső ábrázat mutattya.”⁴²⁸ Más dísz van a templomnak: „Ujonnán is építettünk Templomokat, nem annyira ezüstel,

⁴¹⁷ Thury Etele adatát közli Dr. Tóth Endre: Az úrvacsoraoasztás Dunántúl a reformációtól a 18. század végéig. Debrecen. 1934. 11. l.

⁴¹⁸ Szatmári Ötvös Istvánnak Lórántffy Zsuzsánához intézett leveléből közli Thury E.: i.m.476.l.

⁴¹⁹ H. E. C. 11. l. II. 7., 14. l. II, 15., 20-27. l. III., 122. l. XVII.

⁴²⁰ H. E. C. 14. l. II. 17.

⁴²¹ U. o.

⁴²² H. E. C. 20. l. III. 7., 92. l. XIV. 8.

⁴²³ H. E. C. 20. l. III. 7.

⁴²⁴ U. o.

⁴²⁵ H. E. C. 57. l. X. [2.

⁴²⁶ H. E. C. 71. l. XI. 6.

⁴²⁷ H. E. C. 9. l. II. 3.

⁴²⁸ H. E. C. 8-9. l. II. 2.

arannyal, vagy drága kövekkel és egyéb eszközökkel ékesítvén azokat, mint törvény szerént való igaz Isteni szolgálattal és tisztelettel.⁴²⁹

Hasonló véleménnyel van a nappali gyertyagyújtásról. „A mi Templomainkban nem szükséges a Sidoktul vet, vagy a Pogányoktul szarmazot nappali gyertya gyújtás: mely helyen tündöklük az igaz körösztveni tudomanynek, és a jo cselekedeteknek fényessége, szent Dávidnak és Christus Urunknak tanítások szerént.” „A templom tehát a hiveknek szent gyülekezetekkel és Isteni szolgálattal tündöklük és világoskodik.”⁴³⁰ Minthogy kifejezetten a nappali gyertyagyújtás ellen tiltakozik, következik, hogy esti könvörgések és a karácsonyészakai hálaadás alkalmával megengedhette a gyertyagyújtást nem kultuszi, hanem határozottan gyakorlati célból. amint ezt egykori nagy iskolatársa, Kanizsai Pálfi János is — püspökének Pathai Istvánnak minden rosszasága ellenére is — cselekedte.⁴³¹ A halottak felravatalozása és eltemetése alkalmával történő gyertya- és szövétnekegetés kérdésében Samarjai következtetlenség bizonyul, mert míg elveti a ravatal körül való gyertyagyújtást, addig a halottak a temetőbe égő szövétnekkel való kikisérését szokásra hivatkozva megengedi.⁴³²

Samarjai elvetette a „karapoló víz”-nek, azaz a szentelt víznek használatát is. „A mi Templomainkban Körösztvségre való vizet tartunk, karapoló vizet pedig (a réghi Sidoknak modgyára) mely minket meg szenteltyen. és büneinket rolunk el mossa, nem tartunk.” „Szentölt vízzel nem karapollyuk a mi hallottinkat.”⁴³³ A keresztségben használt vízre is ezt mondja: „Nem is olv vízzel élünk ebben a Sacramentomban, melyből annak előtte az ördög el üzetetet volna”, mégis külön vizet tartat e célra a templomban, melyet megáporodása esetén „a Templomnak vagy Segestvéjében, ha nagyon, avagy más rőytők helyében” öntet ki. E felfogása azt mutatja, hogy a keresztségnek mégis valami természetfeletti jelleget tulajdonított.⁴³⁴

A lelkészek által viselendő liturgikus ruha tekintetében Samarjai elutasító álláspontra helyezkedik. „Az Isten seregének illetvén külső társaságában be menvén, sem az Egyházi rend, sem a kösség külön magán való öltözetet nem visel.”⁴³⁵ Más helven is, az apostolok példájára hivatkozva, kik „magán való ruhát magokra nem vettének a szolgálatnak idején” s az ó testamentomi papi ruha példázó jellegének megszűnésére és a keresztyén szabadságra hivatkozva elveti a papi formaruhát, csupán csak azt írja elő, hogy a lelkésznek tisztéhez illendő ruházata legyen.⁴³⁶ Tehát Samarjai felfogása szerint a lelkész mindennapi, állandó viseletében (bosszú fekete mente, süveg, csizma) végezhet az istentiszteletet, szolgálthatta ki a sakramentumokat, mely felfogásával teljesen a helvét reformáció hasonló nézetéhez⁴³⁷ alkalmazkodott.

Arról, hogy a hivek elhelyezkedése a templomban miodon történik, nem beszél. De abból a közléséből, hogy a Glória éneklésére a hivek felkelnek ülőhelyükről és térdet-fejet hajtának,⁴³⁸ nyilvánvaló, hogy volt a templomban ülőhely s ez nem lehetett más, mint pad. Lelkész padjáról se tesz említést, alkamasint azért, mivel arra a lelkésznek nem is volt szüksége. A lelkész érkezésével és áldás utáni távozásával kezdődött, illetőleg fejeződött be az istentisztelet, melynek minden részét megszakítás nélkül hol az oltár előtt, hol a szószékből végezte a liturgus.

Az istentisztelet egybehívására vonatkozólag Samarjai, miután megemlíti a régebbi időben kürtöléssel, trombitálással, élszóval vagy előre megállapított időpont-

⁴²⁹ H. E. C. 9. I. II. 3.

⁴³⁰ H. E. C. 11-12. I. II. 9.

⁴³¹ Fabó A.: i. m. 221-222. I. — Révész Kálmán: A presbitérium legelső nyomai hazai református egyházunkban. Prot. Szemle. 1892. 439. I. — Thury E.: i. m. 277. I.

⁴³² H. E. C. 188-89. I. XXV. 14.

⁴³³ H. F. C. 12. I. II. 10., 188-189. I. XXV. 14.

⁴³⁴ H. E. C. 57-58. I. X. 2.

⁴³⁵ H. F. C. 3-4. I. I. 6.

⁴³⁶ H. E. C. 55. I. IX. 4.

⁴³⁷ II. Helv. Hitv. XVIII. 8. §., Nagy Sándor Béla: i. m. 131. I.

⁴³⁸ H. E. C. Előszó. 4. I.

tal való összegyűjtést, elfogadja a harangozást.⁴³⁹ A haláleset hírüladására, valamint a temetés idejének közlésére is alkalmazza a harangozást, melynek mikéntjét és rendjét így írja elő: „A halottak felől bizonyos hirt tészünk azon helyen lakozó embereknek, harang szóval, és külömbségnek okáért, a férfiakra háromszor csendétnek, az aszszonyállatokra, leánzokra kétszer, az után kétszer, avagy háromszor hosszan vonnyák a harangot. Mikor a halottas házhoz processioval megyünk, akkor is hirt tészünk harang szó által.”⁴⁴⁰ A hallotti harangozásra vonatkozó közlés már csak azért is érdekes, mivel manapság is ugyanezen rend szerint történik az a Felső-Dunamelléken, de más vidéken is.

Szenczi Molnár Albert értesítése szerint 1625 ben az ujonnan felszentelt bekecsi templom berendezése a következőkből állott: „prédikálló szék” szőnyeggel, úrasztala, rajta abrosz, úrvacsorai pohár, osztótányér, boroskanna, edények letakarására való keszkenő, keresztelő medence vízöntőedénnyel. A hívek számára padok voltak s a lelkésznek is volt külön padja. A templom belseje fehérre meszelt és bibliai mondásokkal ékesített volt. A toronyban harang, tetején pedig rézkalas állott.⁴⁴¹

Ami különbség mutatkozik a Samarjai és a bekecsi liturgia által leírt templomok istentiszteleti paramentumai között, az a bennük gyakorolt eltérő istentiszteleti típusokra vezethető vissza. Az egyikben az oltár és szószék, azaz két lokális fókusz körül gyakoroltatott az antifónás, lutheri hagyományokon felépült istentisztelet, a másikban pedig a szószék, illetőleg úrasztala, mint centrum körül folyt le a helvét alapokon nyugvó leegyszerűsített kultusz. Mindegyik istentiszteleti típus sajátos természetéhez képest állította be paramentumait.

bb) Az istentisztelettel egybefüggő ceremóniák, szokások.

Samarjainál a ceremóniák valósággal külön életet élnek s már alaki megjelenésükkel és is tanítanak, áhitatot gerjesztenek, lelki dolgokra irányítanak.⁴⁴² Ézért a ceremóniák gyakorlása és az istentisztelet között szoros kapcsolat van. A ceremóniák teremtik meg azt a lelki alapot, melyen biztosan hathat és érvényesülhet az istentisztelet a hívek lelkiüdvé érdekében. Az alábbiakban azokkal a külső szokásszerű ceremóniákkal fogunk foglalkozni, melyek istentisztelet alkalmával úgy a lelkészre, mint a hívekre nézve kötelezők voltak.

A nyilvános istentiszteleten résztvevő hívek gyakorolnak bizonyos szokásokat, melyekkel a világtól való elvonatkozásukat, méltatlanságukat és Isten iránt érzett tiszteletüket juttatják kifejezésre. E külső szokások nagyrészt a róm. katolicizmus hagyományából táplálkoznak s azt mutatják, hogy a Felső-Dunamelléken még száz évvel a reformáció megindulása után is igen sok róm. katolikus maradvány élt a gyülekezetek gyakorlatában. A férfiak fedetlen, a nők fedett fővel jelennek meg az istentiszteleten. „A szent gyülekezetben tisztességesen és böcsületesen viseljük magokat minden rendbéliék . . . ugmint hajadonfővel a férfiak, és be tekerődött fővel az aszszonyállatok.”⁴⁴³ A hívek az istentiszteleten ének és prédikáció alatt ülnek,⁴⁴⁴ imádságkor kezüket össztéve vagy kiterjesztve, fejüket alázatosan lehajtva, szemü-

⁴³⁹ H. E. C. 3. I. I. 5., 38. I. V. 8.

⁴⁴⁰ H. E. C. 187. I, XXV. 6.

⁴⁴¹ Consecratio Templi Novi. 31, 84-85, 95. sk., 129. l.

⁴⁴² „A Ceremoniák . . . az együgyűvek tanításokra alkalmatosak: mint a körözsítésben való vizi öntözés, és az Oltári Szentségben való kenyérszegés.” H. E. C. Előszó. 4. old. — „Hasznosság is a Ceremoniák lölki áhétatosságunknak meg tartásokra, mint mikoron a Jesus nevezetire térdetfejet haytunk, és az ő Szent Evangéliomát fön álva halgattyuk, és az énekléseknek végén. . . (t. i. a Glóriá-ra) ülő helyünkből föl kelvén térdet fejet haytunk”. H. E. C. Előszó. 6. old. — „Hasznosság arra is, hogy a lölki és láthatatlan dolgokat, mellyeket a Ceremoniák mint egy ábrázolnak, inkább meg böcsülyük, mint az oltári Szentségben, a megszenteltet kenyernek és bornak, fön álva, avagy térdre esve, avagy térd s fő haytással és a Jesus Christusnak nevezetivel való vétcle, indét a Sacramentombéli lelki dolgoknak méltó böcsületekre.” H. E. C. Előszó. 6. old. — „ . . . minden ceremoniákat úgy vigyen véghez (t. i. az egyházi ember), hogy azoknak szemléléséből a mennyei dologra föl emeltessenek az elmék.” H. E. C. 56. I. IX. 8.

⁴⁴³ H. E. C. 4. I. I. 7.

⁴⁴⁴ H. E. C. Előszó. 6. old.

ket néha felvetve térdelnek vagy állanak, az imádság bűnbevallásánál bűnösségük elismerése gyanánt kezüket mellükre teszik s vagy magukban csendben, vagy hangosan utána mondják a lelkésznek az imát, a Jézus nevére mindig térdet és fejet hajtván.⁴⁴⁵ Ugyanezen térd- és fejhajtás kötelező a Glória éneklése alkalmával a Szentháromság tiszteletére.⁴⁴⁶ Az evangélium olvasását a hívek állva, a prédikációt csendben ülve hallgatják.⁴⁴⁷ Az imádságnál Samarjai az olvasó használatát elveti: „...nem számán adván Istennek imádságainkat“, de már a kereszttetéssel kapcsolatban nem helyezkedik ilyen szigorú álláspontra s bár elvileg nem helyesli azt, de gyakorlatban *megengedi*. „Mindazáltal csak babonáságból ne legyen, nem kárhöz-tathatjuk ez ceremoniát, a Réghieknek böcsületekért, kik a Szent Háromság nevében köröszötöt vetettek magokra.“⁴⁴⁸ Szinte meglepő az a kritikátlanság, mellyel Samarjai a régi egyház szokásait alkalmazza s ugyanakkor nem vesz tudomást az ország keleti és északkeleti részében élő reformátusságnak gyakorlatáról, mely a ki-mondottan róm. katolikus szokásokkal, mint a Jézus és Szentháromság nevére való térd-és fejhajtással, a bűnösség elismeréseképen a kéznek a mellre tevésével, kereszttetéssel már rég szakított. Az imádság alkalmával való térdeplésben semmiképen sem láthatunk róm. katolikus szokást. Maga Kálvin is helyeselte azt.⁴⁴⁹ Samarjai kora magyar református egyházában is általánosan elterjedt szokás volt a térden állva való imádkozás. Szenczi Molnár Albert agendájában a hívek letérdepelnek és halkan magukban mondják a lelkész után az imát, úrvacsoraosztás alkalmával a kommunikánsok, esketéskor a jegyesek térden állva imádkoznak a lelkéssel.⁴⁵⁰ Sőt úgy beszél Szenczi Molnár az imádkozáskori térdeplésről, mint egy egészen természetes, magától értetődő dologról: „...ha midőn ember imádkozni akar, először egy kevés-gondollya meg magát, ne térdepeljen mindjárt le, hanem előb szálljon az ő szívében, es gondollya meg azt, ki legyen az a nagy hatalmas Vr, az kinek imádkozol.“⁴⁵¹ A bekecsi templom felszentelésén is (1625) a hívek térdre borulva mondták a szertartást végző esperes után a templomszentelő imádságot „...ez szent helyen térdre lesvén mondgyuc“ felhívás alapján, amelyből bizonyosnak látszik, hogy jelen esetben nem kivét-les szokásról, hanem általános közgyakorlatról volt szó.⁴⁵² Bizonyos, hogy Alvinczi Péter kassai egyházában is térden állva imádkoztak, így az úrvacsorai közgyónást térdepelve tette meg a gyülekezet.⁴⁵³ Ugyanez a szokás tűnik ki Paksi György kecskeméti lelkész agendájából (1643) is.⁴⁵⁴ A templomi imádkozás alatti térdelés az erdélyi református egyházban is olyan magától értetődő, kegyeletes szokás volt még ez időben, hogy a tőle való eltérés valóságos szentségtörésnek számított.⁴⁵⁵ Ami a térdelve való imádkozásnál Samarjai által említett egyéb reflex kísérő szokásokat⁴⁵⁶ illeti, ezek is a kor általános szokásaival megegyezőek voltak. Így Kálvin is említi a kezek összekulcsolását, vagy felemelését.⁴⁵⁷ Alvinczi Péter is felhossa az imádkozásnál a kezek szétterjesztését, felemelését és összekapcsolását.⁴⁵⁸

⁴⁴⁵ H. E. C. Előszó. 6. old., 40-41. l. V. 15.

⁴⁴⁶ H. E. C. Előszó. 6 old.

⁴⁴⁷ U. o.

⁴⁴⁸ H. E. C. 39. V. 11.

⁴⁴⁹ Nagy Sándor Béla : i. m. 133. l.

⁴⁵⁰ Oppenheimi Biblia. 1612. Függelék. 177, 180, 183. l.

⁴⁵¹ Consecratio Templi Novi. 235. l.

⁴⁵² U. o. 27. l.

⁴⁵³ Alvinczi Péter : Az Urnak Szent Wacsorájáról való Reovid inté. Kassa. 1622. Dr. Incze Gábor kiadása : Alvinczi Péter. Budapest, 1934. 37, 38. l.

⁴⁵⁴ Paksi György : A Sakramentomok ki-szolgáltatásának, az Házások és Birák Meg-esküdtetésének, és a bűnből meg-térteinek Bé-vételének bizonyos módgya és rendi. Várad, 1643. 12. l. R. M. K. I. 752.

⁴⁵⁵ Az erdélyi szentkirályi ekléziában 1636 január 4-én tartott visitatio-n azzal vádoltattott a lelkész, Radnóti Miklós, hogy az úrvacsora kiszolgáltatása végén az imádság alatt nem térdepelt le. Jegyzetek a n.-enyedi Ven. Tractus legrégibb protocollumából 1752-ben. Közli : Barabás József egerbegyi ref. lelkész. Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1872. 1366-1367. l.

⁴⁵⁶ H. E. C. 40-41, l. V. 15

⁴⁵⁷ Nagy Sándor Béla: i. m. 133. l.

⁴⁵⁸ Dedicatio Regii Sacelli Cassoviensis. 10. l.

Magá az istentisztelet végző lelkész Samarjainál előfohászt, imáját az oltár elől vagy a szószékből állva, de összetett kezekkel végezte,⁴⁵⁹ az evangéliumot térdre esve halkán, fél szóval olvasta,⁴⁶⁰ az imára való felhívást vagy esetleg az egész imádságot is a pápai főisk. könyvtár egyik agendapéldányának (amelyik egykor a Veszprémi egyházmegyéé volt) glosszája szerint énekelve⁴⁶¹ és kelet felé fordulva mondta. Az úrvacsorai szent jegyeket a hívek Samarjai szerint állva, térdre esve s akár kézzel vagy szájjal elvehették,⁴⁶² alkalmazkodván ennél a korában gyakorlatban levő összes róm.katolikus,lutheránus szokásokhoz. Tekintettel arra, hogy az úrvacsora egyike volt az elválasztó jellegű szertartásoknak, annak kiszolgálását, mint Bornemisza Péter is tette, igyekezett Samarjai úgy végezni, hogy mindenki saját szokásának megfelelően fogadhassa és vehesse a szent jegyeket.⁴⁶³

Végtelenül szereti Samarjai a lélek mélyén végbemenő nagy átalakulásokat, érzelmeket a külső viselettel kifejezésre juttatni. E tekintetben annyira nem válogató, hogy hajlandó kifejezetten róm.katolikus eredetű szokásokat is alkalmazni. Így lutheránus közvetítéssel átveszi a keresztelési szertartásnál a keresztelési ing használatát.⁴⁶⁴ A nagy megpróbáltatásokkal teljes időkben helyesnek tartja a gyászruhaviselést.⁴⁶⁵ A halálest feletti gyász kifejezésére a következőket ajánlja: „A halottas emberek halottyonokon való keserőségeikben ideig gyászt viselnek, és nagy szomorúságban tartják magokat, avagy csak mindennapi ruhájokban, avagy temérdek sákban, avagy feketében öltözvén, magokat minden világi gyönyörűségtől, és örvendetes lakásoktól meg tartoztatván; a férfiak, rabok módgyára, hajokat, szakálokat is ideig meg nevelik, az aszszonyállatok feketében öltöznek”.⁴⁶⁶ A bűnbánó emberek is hasonló szélsőséges módon juttatják kifejezésre lelkük töredelmét: „Ísmétlen, hogy bűnőkön való szübeli szomorúságoknak, bánkodásoknak, mely Isten szerént való bánatnak mondatik külső láttatya legyen, a penitentia tartók semmi ékes innepelő öltözetet nem viselnek, hanem csak minden napi, szennyes, szakadozott ruházattokban, avagy a helyében gyászban öltöznek, a férfiak hajokat, szakállakat meg eresztvén rab módgyára: az Aszszonyállatok penig arczélatyokat befödözvén, sákhhoz hasonló temerdek ruhával avagy magokat teliyességgel lepedővel borétván járnak egyebek előt”.⁴⁶⁷ Sőt helyesnek tartja Samarjai ezen penitenciatartó bűnösöknek önkéntes ruhaszaggatását, porban és hamuban heverését, mezitelen testük ostorozását, késsel való metélését egészen a vérben fetregésig.⁴⁶⁸ Mindezekben a túlzó és szélsőséges eljárásokban Samarjai a korábban saját maga által elvetett zsidó ritualizmust és színes középkori róm. katolikus szokásokat követi minden fenntartás nélkül, nem félve attól, hogy önmagával ellentétbe kerül. Tény, hogy kora református egyháza a penitenciatartó bűnös szennyes ruhában, vagy külön e célra a templomban készenlétben tartott gyászruhában kényszerítette a nyilvános vezeklés megtételére,⁴⁶⁹ így Samarjai e téren korától tanult, de a bűnbánatnak és gyásznak a zsidó ritualizmus szabta formalizmus és a középkori aszketikus önsanyargatás, önkínzás módján való kifejezése sehol sem volt szokás a hazai református egyházban. E szokások gyakorlásának ajánlására csak a róm. katolicizmus iránti rokonszenv vitte Samarjait.

⁴⁵⁹ H. E. C. 64. I. XI. 2.

⁴⁶⁰ H. E. C. 16. I. III. 3.

⁴⁶¹ A pápai ref. főisk. könyvtár Samarjai-agenda-példányának 21. oldalán. (Az egykor Veszprémi egyházmegye tulajdonában volt példány).

⁴⁶² H. E. C. 93. I. XIV. 11.

⁴⁶³ Bornemisza Péter: Praedikatio, Egész Esztendő által minden vasarnapra rendeltet Euan-géliumból. Detrekő és Rábok. 1584, CCVI. levél. R. M. K. I. 207. — Agendarius 126. l. — Rit. Strig. pag. 66. — Rit. Rom. pag. 91.

⁴⁶⁴ H. E. C. 63. I. X. 17. — Agendarius. 27. l. — Rit. Strig. pag. 46. — Rit. Rom, pag. 63. — Hörk J.: i. m. Prot. Szemle. 1900. 492. l.

⁴⁶⁵ H. E. C. 4. I. I. 6.

⁴⁶⁶ H. E. C. 186-187. I. XXV. 5.

⁴⁶⁷ H. E. C. 154-155. I. XXI. 2.

⁴⁶⁸ H. E. C. 156-157. I. XXI. 10.

⁴⁶⁹ Borsod-gömörkishonti cikkek. XXVI, articulus. Lampe-Ember: i. m. pag. 300.

cc) Az istentisztelet ideje.

Jóllehet a kultusz Isten által nem köttetett bizonyos megállapított időhöz, mégis a jórend kedvéért szükség van arra, hogy az egyház megállapítsa annak állandó idejét. Samarjai az istentiszteleti idő kiválasztására nézve kettős szabályozó elvet ismer. Ezek: 1. Isten parancsa, 2. apostoli és ősegyházi gyakorlat. Igen nagy gondot fordít arra, hogy a különféle istentiszteleti idők ez elvek valamelyikében bírják eredetüket.

Az istentiszteletnek hetenként megismétlődő állandó idejét Istennek a szombat nap megszentelésére kiadott parancsára alapítja. Ezt a parancsot azonban nem betű szerinti értelemben fogja fel, mivel azt tanítja, hogy az a zsidó népnek adott formájában csak átmeneti és általános jellegű volt, melynek keretei között minden zökkenő nélkül foglalhatott helyet apostoli intézkedésre a Krisztus váltságmunkáját hirdető vasárnap, mint az Isten parancsolatának most már megváltozhatatlan és állandó tárgya.⁴⁷⁰ A szombat csak árnyéka volt az igazi hetedik napnak, mely a vasárnapban mint valóság jelent meg. De Isten ígéréteinek a Krisztusban való beteljesedése nemcsak a szombatot változtatta meg, hanem az egész zsidó ünneprendszert is, mely abban a pillanatban, hogy betelt az idők teljessége, elvesztette a Krisztusra való mutatásban megnyilvánuló hivatását s további öncélú fenntartása elviselhetetlen teher lenne a Krisztusban hívő ember számára. „Mivel hogy pengig Jesus Urunk meg szabadított minket az O Törvénynek ígájátul; nem illyük meg a Sidoknak szereztetet innepeket“, ugymint 1. a páskát, 2. a tisztulás ünnepét, 3. a hetek ünnepét, 4. a pünkösödöt, 5. az aratás első zsengejének ünnepét, 6. a vigasság és lakodalom napját, 7. a sátoros ünnepét, 8. az új hó ünnepét.⁴⁷¹ Krisztus megjelenése új lelki tartalommal töltötte meg a hetedik napot s egészen új lehetőségeket hozott, melyekből az ő váltságmunkájával kapcsolatos új ünneprendszer sarjadt ki.

A vasárnap megünnepléséről a bibliai parancs értelmében ezt mondja: „Vasárnapon azért öszve gyülünk neha egyszer s neha kétszer is, és meg illyük, avagy megszentellyük azt, 1 közönséges Isteni szolgálattal, és 2. külső dolog tételtül való megszűnéssel, magunknak, cselédinknek és barminknak nyugodalmokra, Exod. 20. Deut. 5.“⁴⁷² Azonban a dologtól való megszűnés parancsának alkalmazása tekintében ellene van Samarjai a lelketlenné vált zsidó formalizmusnak és azt tanítja, hogy a halasztha'a'lan életfenntartás és emberszeretet munkái vasárnap se szünetelhetnek. „Azért a robota munkát tiltotta meg az Ur, minémő az erdőllés, melylyért egy ember kövel verettetett agyon, Num. 15. és a tereh hordozás, melylyért fűzzel fenyegette Isten a vázast, Jer. 17: 27: illyetén a szántás, vetés, kapálás, aratás, kaszálás, széna hordás, ház építés, kő rakás, etc.“⁴⁷³ De lehet végezni némely munkát szükségből, pl. embert vagy barmot a kutból kimenteni, tűzvészkor, árvízkor mentő munkát végezni, ellenség jövevelekor fegyvert ragadni, sebesülteket költözni, betegeket fürösztetni. Sőt ismer Samarjai olyan eseteket, mikor megszűnik a dologtételt tiltó parancs hatálya, mikor „szükségnek idején kenyeret szörzenénk, cséplés, őrlés, és sütésnek munkájával, úgy hogy megh nem förtözte'nők az innepet.“⁴⁷⁴ A XVII. század törökpusztította, németjárta földjén élő magyarnak fájdalmas realizmusa szól ezekből a szavakból. Hányszor megtörtént a Felső-Dunamelléken ama vérzivataros időkben, hogy riasztó hírek hatása alatt nem nézve a vasárnapot hevenyészve csépelte gabonáját lelkipásztorával együtt a falu népe, hogy minél előbb verembe rejthesse azt az ellenség orcája elől. De ki tudott volna vasárnapot parancsolni az elemek tombolása, vagy az ellenség dúlása elől menekülő falvak népének, mikor alkalmi pihenőt és menedéket találva mindenki örölle gabonáját és sütötte kenyerét?

Samarjai a rendes vasárnapi kultusz mellett szükségesnek tartja, hogy hétköz-

⁴⁷⁰ H. E. C. 27-28. I. IV, Előszó, 2. old.

⁴⁷¹ H. E. C. 28, I IV. 1., 31.1. IV.10.

⁴⁷² H. E. C. 28, I. IV. 2.

⁴⁷³ H. E. C. U. o. „

⁴⁷⁴ H. E. C. 28-29. I. IV. 2.

napokon is jelöltessek ki idő istentiszteletek tartására. E tekintetben is bibliai példákra támaszkodik, miszerint „az első körösztvények minden napon egyenlőképpen öszve gyülekeznek vala Jerusalemnak templomában. Act. 2.” és „szent Péter, szent János a Templomban be mentenek a kilenc órakori imádságra, Act. 3. Nemcsak nappal peniglen, hanem, a szükségüül kénszeréttettek lévén éjel is gyertya világánál öszsze gyűltenek.”⁴⁷⁵ De a köznapi könyörgés idejét az ó testamen'omi áldozati parancsban találja meg igazán: „... bizonyos órákat rendelünk a közönséges imádságokra, az Istennek régi parancsolatja szerént, ki reggeli és estvéli áldozatot parancsolt volt; mellynek helyében vannak minálunk a közönséges könyörgések és háláadások,” „Javallyuk azért a reggeli s estvéli közönséges imádságra valo harangozást.”⁴⁷⁶ Samarjainak ezzel az eljárásával kora felfogásának megfelelően sikerült a reggeli és estvéli könyörgések idejét az ó-testamentom reggeli és esti áldozataiból levézelní s ezáltal számára isteni alapot teremteni. Azzal a nézetével azonban, hogy elegendőnek tartja a hetenként két ízben tartandó reggeli és estvéli könyörgést, már a vallásos intenzitásban gyengülő orthodoxia képviselőjének bizonyul.

Samarjai az isteni rendelésre visszavezetett vasárnapon és reggeli, valamint est'i könyörgéseken kívül ismer még bizonyos esztendőnként előforduló istentiszteleti időket, alkalmakat. Ezek az „esztendő s innepek”, melyek két csoportra oszlanak: 1. főünnepek leginkább a váltság munkájával kapcsolatban és 2. a „szentek nevezetes napjai.”

Samarjai a következő főünnepeket említi: 1. Karácsony az utána következő két nappal, „mellyeket nemelyek Szent Istvánnak és Szent Jánosnak emlékezetire szentelnek.” 2. Aprószentek (dec. 28.) a Heródes által megöletett kisdedek emlékezetére. 3. Kiskarácsony (jan. 1.) Jézus körülméltelkedésének emlékezetére. 4. Vizkereszt (jan. 6.) a keleti bölcsek látogatása és Jézus megkeresztelkedése emlékezetére. 5. Nagycsütörtök „a szent Vacsorának szerzéséjért.” 6. Nagypéntek Jézus kinszenvedésének és halálának emlékére. 7. Husvét az utána következő két nappal, „... nem Sido modon tarttyuk, Sz. György havának 14. napján, a mint régebemben tartották sokan, a mint írja Eusebius, 1. 5. hist. Eccl. c. 34. 25. hanem a Nicaenum Conciliumnak végezésé szerént, hogy a tizen negyedik nap után valo Vasárnapon illenek meg a keresztyének, Theodoret. 1. I. c. 9. epist. Constantini Imperatoris apud Eusebium 1. 3. de vita Constantini.” 8. Áldozócsütörtök „Urunknak mennyben meneteli napja.” 9. Pünkösöd az utána következő két nappal. 10. Szentháromság innepe (vasárnapja), „mely Pünkösöd után valo Vasárnap esik”, az utána következő nappal.⁴⁷⁷

E nagyobbára a váltságmunkájával összefüggő ünnepek már nem vezethetők vissza semmiféle isteni rendelésre sem. Jól tudja ezt Samarjai is, ezért ezen ünnepeket a bibliára való hiva kozás lehetőségének hiányában apostoli, vagy ösegyházi gyakorlatra alapítja. Ide vonatkozó érveit Augustinus és Eusebius műveiből veszi. Karácsony ünnepéről például ezt mondja: „... melyről sem Ó, sem Uy Testamentombéli parancsolat nincsen nyilván valo; azért azt hisszük felőle, hogy az apostolok szerzőtéek az, amint Szent Ágoston Decior írja Epist. 118. et 119.”⁴⁷⁸ Husvétot apostoli rendelésre alapítja, meghatározott napon történő ünneplését pedig az anyaszentegyház rendelésére vissza hivatkozva újból Augustinus ra (lib. 20. de Civ. Dei c. 8).⁴⁷⁹ Kiskarácsony, nagycsütörtök, nagypéntek, áldozócsütörtök, és pünkösöd ünnepeinél minden forrásmegjelölés nélkül apostoli rendelést említ, míg a szentháromságvasárnapnál általában az anyaszentegyház rendelésére hivatkozik.⁴⁸⁰

A főünnepek közé sorolja még Samarjai a gyümölcsooltóboldogasszony (márc. 25.) ünnepeit is. „Meg tarttyuk a Test fogado (vagy gyümöcs oltó) Boldog Aszszony napját is, nem a Szüz Máriának tiszteletire, hanem Christus Urunk testben Szent Lélektül valo fogantatásáért.”⁴⁸¹ Maga is érzi, hogy ez az ünnep r. katolikus eredeténél és

⁴⁷⁵ H. E. C. 29. I. IV. 3.

⁴⁷⁶ H. E. C. 38. I. V. 8.

⁴⁷⁷ H. E. C. 30-31. I. IV. 4, 5,
6, 7, 8, 9.

⁴⁷⁸ H. E. C. 30. I. IV. 4.

⁴⁷⁹ H. E. C. 30. I. IV. 7.

Előszó. 2. old.

⁴⁸⁰ H. E. C. 30-31. I. IV. 6, 8, 9.

Előszó. 2., 3. old.

⁴⁸¹ H. E. C. 32. I. IV. 14.

jellegénél fogva nem illik be a többi főünnep sorába, azért azoktól egészen külön említi.

Az esztendő ünnepek második csoportját Samarjai szerint az anyaszentegyház végzéséből a szentek ünnepnapjai képezik.⁴⁸² Nem sorolja fel, hogy miféle szentek emléknapijának megünneplésére gondol, de ismerve a hasonló németországi és magyarországi lutheránus gyakorlatot s figyelembe véve karácsony ünnepével kapcsolatban Isiván vértanu és János evangélista ünnepére tett megjegyzését, következtethetjük, hogy Samarjai itt az apostolok és evangélisták, valamint a Jézus életével összefüggésben levő Keresztelő János, Szent Erzsébet és Magdolna, tehát az ugynevezett evangéliumi szentek napjaira céloz.

A gyümölcsoルトboldogasszony és az evangéliumi szentek napjainak megünneplésére vonatkozó felfogás nem református talajról származik. Míg Kálvin a vasárnap, mint hetedik nap, megülesét bibliai parancs alapján kötelezőnek tekintette, addig a főünnep megülesét a keresztyén szabadság tárgyává teette, Mária és a szentek ünnepeit pedig a leghatározottabban elvetette.⁴⁸³ Ugyanezen felfogás nyilatkozik meg a II. Helvét Hitvallásban is.⁴⁸⁴ A magyar református egyház nagy szervező zsinatai és első hitvallásai, valamint törvénygyűjteményei, mint az 1562-ből való Debrecen-Egervölgyi Hitvallás,⁴⁸⁵ az 1562-ben Tarcalon és 1563-ban Tordán tartott zsinatok közös hitvallása,⁴⁸⁶ az 1566-ból származó gönczi cikkek,⁴⁸⁷ az 1576-i hercegszöllősi zsinat kánonai,⁴⁸⁸ a XVI. század 70-es — 80-as éveiből eredő felsőmagyarországi cikkek,⁴⁸⁹ a XVI. század végén vagy a XVII. század elején keletkezett borsod-gömörkishonti cikkek⁴⁹⁰ egyértelműleg elvetik a Mária-ünnepeket és a szentek napjait s a vasárnap mellett csak a Jézus születésének, körülmételezésének, szenvedésének, halálának, feltámadásának, mennybemenetelésének és a pünkösdeknek, tehát a váltás tényeinek ünnepeit jelenítik ki megülesendőknek.

⁴⁸² H. E. C. 32-33. I. IV. 11., 15., Előszó. 3. old.

⁴⁸³ Nagy Sándor Béla : i. m. 122-123. l.

⁴⁸⁴ „Egyik napot a másiknál szentebbnek nem tartjuk; sem pedig oly vélekedésben nem vagyunk, mintha a munkától való megszünés, magában kedves volna Isten előtt, de ezen kívül nem is a Szombatot, hanem a Vasárnapot üljük meg, szabados megtartással.” „Ha ennekfelette az Ekkleziák, a keresztyéni szabadság szerint, az Úr születésének, körülmételezésének, szenvedésének, feltámadásának és mennybemenetelésének, a Szent Léleknek is a tanítványokra lett elküldésének emlékezetét istenszen megülesnek, azt felette igen helyben hagyjuk. De az embereknek vagy megholt szenteknek számára rendelt ünnepeket nem hagyjuk helyben.” II. Helvét Hitvallás XXIV. rész 2, 3. §. Helvetica confessio, vagy helvét hitvallás. Karcag. 1906. 97-98. l.

⁴⁸⁵ „A Krisztus születésének, körülmételezésének, szenvedésének, a húsvétnek, pünkösdeknek ünnepeit megtartjuk bizonyos okokból babona nélkül. A szenteknek, vértanuknak, boldogságos szüzeknek és más szüzeknek mesés ünnepeit egyházainkból a sok babona és bálványozás miatt kivetettük. Egyedül az Úrnak kell szentelni a szombatot, nem a teremtett állatoknak.” Kiss Á : i. m. 240. l.

⁴⁸⁶ „A többi ünnep napok közül pedig valamennyi lehetet, mint azokat ki töröltük, kivált képpen mellyek nyilván való bálványozással hoztatnak be, hogy azokból származt végtelen megvesztéseket megjobbítanánk, és a mi Atyánk-fiainak szükségére gondot viselnénk. Mivel mind-azon által némelylek a mi váltásunknak némelylek titkainak hirdetésére már régen szenteltettek volt, élünk a keresztyéni szabadsággal, és mindeneket az épületre fordítunk, az helyeknek, időeknek és személyeknek különböző környül álló dolgai miatt.” V. Rész. XXXI. Art. — Kiss Á : i. m. 407. l.

⁴⁸⁷ „Dies Dominici, cum Festis Nativitatis, Circumcisionis, Passionis, Resurrectionis, Ascensionis et Pentecostes in libertate Spiritus retineantur Col II. Rom. VIII. Alii dies Sanctorum silentio praetermittantur.” Art. XV. Lampe-Ember : i. m. pag. 135.

⁴⁸⁸ „Az Szentek napjaitis, (miert hogy sem az Christus nem szerzette, sem az ő Apostoli nem paranczolták) ez okaert illeni nem akaryoc, mint az Papistac, hanem czac az vrnac napiat ki Vasárnapnac neuezzünc köznüel szentelyüc az ő paranczolatya szerint; Mind az által ez kiüül az Christus szüetesenec, körnüül metelködésenec, halálánac, föltámadásánac, mennyben menésenec, az szent Lélec el bocztásánac c napiait meg szentelyüc, es meg üllüc, mert egy az hogy nagy rezből hitüünkne agazaitit tartyac, más penig hogy ez mi idvössegüünkne es vallásunknac minden dolgai ezekben vrnac be foglaltatua.” 8. Art. A hercegszöllősi kánonok. Más egyházi kánonokkal egybeveté Moks Gyula. Budapest, 1901. A magyar facsimile szövegből.

⁴⁸⁹ „Dies festi Sanctorum, quorum observatio ex eodem fonte cum invocatione Sanctorum promanavit, nullo modo sunt observandi, praeter diem Dominicum, Nativitatis, Circumcisionis, Passionis, Paschatis, Ascensionis et Pentecostes cum suis feriis.” Art. XVI. Lampe-Ember : i. m. pag. 433. — Kiss Á : i. m. 713. l. magyar fordításban,

⁴⁹⁰ „Dies Dominicus, quia sanctificatus est cultui divino, administrationi scilicet Verbi et Sacramentorum, precibus, et gratiarum actionibus, ab omnibus sancte observetur, et celebretur, cum

Másként állt a helyzet a lutheránus egyházban, melynek Melancthon-szerkesztette heortológiájában a vasárnap és a Krisztus váltság munkáján alapuló ünnepek (3 napra terjedő karácsony, kiskarácsony jan. 1-én, vízkereszt jan. 6-án, nagycsütörtök, nagypéntek, 3 napra terjedő husvét, áldozócsütörtök, 3 napra terjedő pünkösöd) mellett megmaradtak az urnapja, Szűz Mária ünnepei, az apostolok és evangelisták napjai, melyekhez hozzácsatlakoztak még Keresztelő János, Mária Magdaléna és István vértanu ünnepei, majd a távolabbi körből Szent Lőrinc, Márton, Mihály s végül Mindszentek napjai. Sőt minden templom ünnepet tarthatott saját védőszentjének napján is. Melancthon szerint a szentek napjain nem a szenteket kell imádni, hanem az Istennek kell hálát adni, hogy az ő hitvallóinak hitében, állhatatosságában nekünk az igazi keresztyén életre példát adott s kérni kell az ő kegyelmét, hogy legyen erőnk a szentek példáinak követésére.⁴⁹¹

A magyarországi lutheránizmus heortológiája németországi hatások alatt indult s később is azokból táplálkozott. Heltai agendájában a vasárnapon kívül a következő ünnepek vannak: kiskarácsony (jan. 1.), vízkereszt (jan. 6.), nagypéntek, husvét három napja, áldozócsütörtök, pünkösöd három napja, Jézus színe változása (aug. 6.), karácsony István vértanu és János evangélista napjaival három napra kiegészülve, a Mária-ünnepek között gyertyaszentelő- és gyümölcsoltóboldogasszony napjai (febr. 2. és márc. 25.) az összes apostolok, evangélisták napjai, Szent Erzsébet (jul. 8.), Szent Magdolna (jul. 22.), Keresztelő János (aug. 29.), és Mindszentek (nov. 1.), ünnepei.⁴⁹² A dunántúli evangélikus egyházkerület 1598. évi törvénykönyvének függeléke is ugyanebben a szellemben sorolja elő az ünnepeket: vasárnap, váltság ünnepei, köztük karácsony, husvét és pünkösöd egyenként három nappal, az apostolok: Péter, Pál, Mátyás, Fülöp, Jakab, Bertalan, Máté, Lukács, Simon, Judás, András és Tamás napja, Keresztelő János, Szent Mihály, György, Márton és Miklós napja, az Ur színelváltozása (aug. 6.), gyertyaszentelő- (febr. 2.) gyümölcsoltó- (márc. 25.), sarlós- (aug. 2.), nagy- (aug. 15.), és kisboldogasszony (szept. 8.), aprószentek (dec. 28.).⁴⁹³ Tehát az evangélikus egyház heortologikus tekintetben úgy német, mint magyarföldön erős r. katolikus hatásokat viselt még magán.

Ha figyelembe vesszük, hogy a Dunántúlon, valamint a Felső-Dunamelléken a két prot. egyház hosszú ideig közös szervezetben élt s közös hagyományokból táplálkozott, akkor nyilvánvaló lesz előttünk, hogy a Samarjai által megtartandókkul kijelölt szentek ünnepei és gyümölcsoltóboldogasszony napja evangélikus hatásra kerültek át az ő különleges viszonyok között élő egyházkerületének gyakorlatába. Az 1621 július 1-én tartott dunántúli veszprémi zsinat határozata nemcsak a Felső-Dunamellék szentek ünnepeit tartó gyakorlatára tesz elítélő megjegyzést, hanem a dunántúli lelkészek számára is megtiltja a szentek napjainak megülését,⁴⁹⁴ amiből nyilvánvalóvá lesz, hogy ezidőben úgy a Felső-Dunamelléken, mint Dunántúlon az egyházak nagy részében még megtartották a szentek ünnepeit. Nyilván a helvét irányú tisztulási folyamat elősegítése végett tilalmazzák az 1623-ban kihirdetett komjáti kánonok a szentek napjainak megülését, de a hagyományok erejével számolni kellett e kánongyűjteménynek is, amint a gyümölcsoltóboldogasszony ünnepét ugyanakkor megtartó határozata mutatja.⁴⁹⁵ A komjáti kánonok azonban nem tudták máról-holnapra megszüntetni a szentek ünnepeinek régi hagyományokból, megszokásból származó megülését s így a gyakorlatban még egy ideig tovább élt a régi heortologia.

alii Festis incarnationem Christi celebrantibus, juxta seriem Symboli Apostolici: ut Nativitatis, Circumcisionis, Passionis, Resurrectionis, Ascensionis Domini, et Pentecostes. Sanctorum vero festivitates, quas nec Dominus Salvator instituit, nec Apostolica scripta tradiderunt, ad Papistas relegamus." Art. IX. Lampe-Ember: i. m. pag. 296. l. — Kiss Á.: i. m. 725. l. magyarul.

⁴⁹¹ H. Jacoby: i. m. II. 206-207. l. — M. Schian: i. m. 122-125. l.

⁴⁹² Heltai: Agenda. b3/b — b4/b lev. Ismerteti Sörös B.: i. m. 299-301. l.

⁴⁹³ Payr Sándor: A dunántúli ev. egyházker. tört. Sopron. 1924. 782. l.

⁴⁹⁴ Magyar Prot. Egyh. tört. Adattár. VIII. évf. 1910. 83. l.

⁴⁹⁵ „DIES Festi sactorum, quorum observatio ex eodem fonte cum invocatione sanctorum promanavit, nullo modo sunt observandi praeter Dominicum diem, item Conceptionis, Nativitatis, Circumcisionis, Passionis, Paschatis, Ascensionis et Pentecostes cum suis feriis." III. Classis. Can. XXIV. Egyházi törvénykönyv, mely a Komjáthiban készült öt osztályu kánonokat és a dunántúli helv. hitv. evang. egyházkerület szabályrendeleteit foglalja magában. Kiadta Széki Béla. Pápa 1867. 42. l.

Samarjai uniós szellemű szertartásokönyvében félreteresi egyházkerületének a komjáti kánonokban lefektetett hivatalos állásfoglalását, melynek meghozatalában annak idején maga is résztvett s vezeltetve egyeztető vágyaitól és törekvéseitől, a gyakorlatban még mindig élő lutheránus szellemű heortológikus alapokra helyezkedik s heortológiájának rendszerébe belefoglalja a szentek ünnepeit is.

A szentek ünnepnapjainak megülési módjáról Samarjai Augustinusra hivatkozva ezt mondja: „... valahányszor a Martyromoknak innepekről meg emlékezünk, mindenkoron az idvözítő Christusnak is dicséretit meg újéltyuk: valahányszor azoknak szenvedésekről szollunk, mindenkoron egyszer s mind az Istennek isdicsőssége hirdettetik: Mert nem annyira azoknak kin szenvedéseket, mint azt, a kiért szenvedtek, csudálljuk.” Samarjai különösen a martyr szentek iránt viseltetik erős vonzalommal: „Azért hirdettyük a Martyromokat, s-főképpen azokat, kik Christus Urunknak születése után nem szoval, hanem halálokkal vallást tettek ő felőle.” „Azért úgy szollyunk a Szentekről, hogy az Istennek az ő dicséreti és dicsősége, iakarékossan s egészen meg maradgyon.”⁴⁹⁶ Samarjai ezen felfogása merőben helytelen és evangéliumellenes. Bármekkora építőerő is van a martyrrok példájában, ez istentiszteletnek csak egy tárgya lehet, Krisztus evangéliuma.

Kétségtelen jeleit találjuk annak, hogy Samarjaira a r. katolikus egyházi idő is nagy befolyással volt. A váltás nagy ünnepeit megelőző idő róm. katolikus heortológiai szempontból megkülönböztetett jelleggel bír s már hozzá tartozik az ünnephez. Az ünnep a maga örömteljes vagy szomorú jellegét valósággal előre sugározza és egészen megtelíti a megelőző időt. Az áhitatos lélek ezt az időt előkészületre használja fel. Beszél Samarjai a karácsonyt megelőző adventről,⁴⁹⁷ átveszi a r. katolicizmustól az adventet betetőző karácsonyi éjféli misének megfelelő éjszakai háláadó könyörgést is.⁴⁹⁸ Ugyanígy megtartja a husvétot megelőző 40 napi nagybőjtöt is, mikor a nagypénteki kereszt árnyékában Jeremiás siralmaiból készített énekes lamentációkban igyekezik gyülekezetének készülését a közelgő komoly alkalomhoz hangolni.⁴⁹⁹ Ezt a készülési időt bőjt tölti ki. Nagy ünnepek előtt már este elkezdődik a bőjt, mely az úrvacsorára való készülletnek is egyik fontos eszköze.⁵⁰⁰ Husvét előtt pedig már 40 nappal bőjtölnek a hívek. Nyíltan átveszi Samarjai az egyházi időkre vonatkozó róm. katolikus meghatározást és számításokat. Egyházi idő van „Advent első Vasárnaptul fogva Vízkörösztig, és bőjt első Vasárnaptul fogva Husvét után nyolczad napig, ismét Pünkösöd előtt valo héten” s ez intervallumokat „kiváltképpen valo Isteni szolgálatra rendeltetett idő”-nek nevezi, mikor szünetelnek a mennyegzők is.⁵⁰¹

Samarjai heortológiája igen változatos elemekből tevődik össze, de számunkra az a legmeglepőbb, hogy a különféle elemek között fölös számmal találhatunk lutheránus vagy akár r. katolikus elemeket, csak reformátust alig. Így heortológiájának a II. Helvét Hitvallással való összehasonlítása arról győz meg bennünket, hogy nem vette komolyan a református egyház főhitvallását, hozzá legkevésbé sem tartotta magát, legfeljebb csak cégérnek használta, melynek színe alatt a tőle idegen nézetek nyugton helyet foglalhattak.

dd) Az istentisztelet szellemi alkotórészei,

a) Hymnológia.

Samarjai mai szemmel nézve retrográd irányú hymnológiája egyetlen eredeti önálló gondolatot sem tartalmaz, hanem teljes egészében és minden részletében a XVII. századbeli magyar református egyház előző századi alapvetéséből kiinduló és a később uralkodóvá vált orthodoxyában megmerevült hymnológiájának függvénye. Samarjai hymnológiai megértéséhez a kulcsot ennek a fejlődésnek az áttekintése adja.

⁴⁹⁶ H. E. C. 33. I. IV. 15.

⁴⁹⁷ H. E. C. 120. I. XVI. 18.

⁴⁹⁸ H. E. C. 30. I. IV. 4.

⁴⁹⁹ H. E. C. 43. I. VI. 4.

⁵⁰⁰ H. E. C. 32. I. IV. 12.

⁵⁰¹ H. E. C. 120, I, XVI, 18,

A magyar református egyház legelső hymonologiai alapvetése Méliusztól származik. Az 1567. évi Debreceni (magyar nyelvű) Hitvallásban ezt mondja Méliusz az egyházi énekekről: „A keresztyéni éneklések Isten tisztelet, dicséret és hálaadás, hát szükség és méltó lenni a keresztyének között.”⁵⁰² E meghatározásból legelőször is az tűnik elő, hogy az egyházi ének lényegében ugyanaz, mint az imádság: tiszteletadás, dicséret, hálaadás. Másodsor nyilvánvalóvá teszi e megállapítás, hogy Méliusz az imádság ikertestvérét, az egyházi éneket a gyülekezeti istentisztelet lényeges alkotórészének tekintette. Ennek indoklására isteni rendelkezéseket, bibliában lefektetett mennyei és földi példákat s a vallásos célszerűség tapasztalatait hozza fel. „Istennek kedves” az éneklés s ő akarja, hogy népe énekekben magasztalja kegyelmét, mert „Isten az embernek ékes szavát nem heyába teremtötte, hanem azért, hogy Istent dicsérje vele.” „Az angyalok is énekelnek, a Christus születésén örvendeztek, fenn szóval énekeltek, Luc. 2.”⁵⁰³ Dávid király, a patriarchák, próféták mind énekekben dicsérik az Istent, Pál apostol meg egyenesen „parancsolja, hogy hymnuszok, psalmusok, és lelki énekek által dicsérjék az Urat.” Sőt: „A vacsora után Christus is éneklött.”⁵⁰⁴ Ennyi nagy tekintélyű és kötelező erejű példa mellett bátran hivatkozik Méliusz a győzelmesen terjedő reformáció általános tapasztalatára is, hogy az írás-olvasástudatlan s kellő vallási ismeretek híján élő tömegekhez az ének tudja legközelebb vinni az evangéliumot: „... sokat épít az éneklés. gyakorta fogatosb a gyöngék között az éneklés, hogy nem mint a tanítás: Mert erre rája mennek és meg hallják, sokakat Isten éneklés által térít meg.”⁵⁰⁵

A Méliusz szellemi irányítása mellett készült Debrecen-Egervölgyi Hitvallás (1562) az istentiszteleten használandó énekekkel szemben hármas követelményt állít fel: 1. Származzanak az énekek a szentírásból. Tehát anyaguknál (szóltárok) vagy tárgyuknál (hymnuszok) fogva szoros kapcsolatban álljanak a bibliával. 2. Nemzeti nyelvűek legyenek: „szível-lélekkel a jelen lévő néptől megérthetőleg ismeretes nyelven énekeljünk.” „Megvetjük, mint haszontalan babonát és rút balgatagságot a pápistáknál s a hozzájuk hasonlónak énekét, a kik nem értett idegen nyelven stentori hanggal, magasan harsognak”. 3. Az egyházi énekek szolgálják Istennek lélekben és igazságban való imádságát.⁵⁰⁶ Az 1567. évi Articuli Majores XVII cikkében Méliusz kétféle egyházi énekről beszél, úgymint a gyülekezet által éneklendő szóltárokról és hymnuszokról, valamint valószínűleg a lelkész és gyülekezet, esetleg kar által váltakozva énekelte szertartásos énekelemekről is: „A hitformákat, imákat, vagy angyali énekeket, antifónákat kegyesen énekelni lehet.”⁵⁰⁷ Így bizonyos, hogy a Méliusz korabeli debreceni református istentisztelet antifónás típusú volt s azon két féle: gyülekezeti (a can'ionale-ból) és szertartásos (a gradualeból) énekek énekeltek. E gyakorlat későbbi érvényben létét igazolja a Sz. Ujfalvi Imre által Debrecenben 1602 ben kiadott énekeskönyv címe: „Keresztyeni Enekek. Mellyek az Gradual mellett s annélkül is az hol azzal nem elhetnek, az Magyar nemzetben reformáltott Ecclesiákban szoktanak mondattatni.”⁵⁰⁸

A gyülekezeti istentiszteletben hangszerek alkalmazását, az énekek ily módon való kísérését Méliusz, miután a befolyásával készült 1562. évi Debrecen Egervölgyi Hitvallásban, mint megszünt ó-testamentomi szokást az orgona használatát is beleértve kárhóztatta,⁵⁰⁹ az 1567. évi Articuli Majores XVII. cikkében elveti: „Az Antikrisztus táncoltató miséjéhez alkalmazott hangszereket pedig, a képekkel együtt, kihányjuk mivel azoknak semmi hasznok nincsen az egyházban, sőt jelei és alkalmi a bálványozásnak.”⁵¹⁰ A Méliusz által képviselt szigorú puritán szellemű és biblikus reformáció az istentiszteleti hangszereket is az ó testamentom Krisztus eljövételével megszünt, példázó jellegű berendezéseikhez számítja De a r. katolikus templomokból visszamaradt orgonák ellen hangolja Méliusz ellenszenvét az a körülmény is, hogy az orgona használatának gyakorlatát nem lehet az új-testamentomból és az ősegyház

⁵⁰² Kiss Á.: i. m. 545. l.

⁵⁰³ U. o.

⁵⁰⁴ U. o. 545-546. l.

⁵⁰⁵ U. o. 546. l.

⁵⁰⁶ U. o. 153. l.

⁵⁰⁷ U. o. 574. l.

⁵⁰⁸ R. M. K. I. 376.

⁵⁰⁹ Kiss Á.: i. m. 196-197. l.

⁵¹⁰ U. o. 574. l.

szokásából kimutatni, sőt annak a kultuszba való bevezetése a jóval későbbi, XVII. század végén élt Vitalianus pápa nevéhez fűződik, így az felfogása szerint az Antikrisztus instrumentumai közé tartozik.⁵¹¹ Végeredményben Méliusz az orgonától az istentisztelet tisztaságát félti. Szerinte az istentiszteleten az emberek szívét, lelkét, figyelmét, minden érzését és gondolatát az Istenre kell irányítani s mindaz, ami az ember lelkét ettől az odaszenteléstől elvonja, nem tekinthető másnak, mint bálványozásnak. Az orgona használata arra való, hogy az ember lelkét és figyelmét az istentiszteleten az Istentől elvonja, azért az Méliusz szerint jele és alkalmá a bálványozásnak.

Méliusz hymnologiai felfogása uralkodó szerepet töltött be az ő szellemi befolyása alá került Tiszántúlon és Erdélyben s az ő nézetei később is érvényesültek azon terület református egyházának hymnologiai gyakorlatában. Az a hymnologiai elmélet is, melyet Geleji Katona István püspök az „Öreg Gradual”⁵¹² előszavában adott, teljesen Méliusz-adta nyomokon halad.

Geleji Katona szerint az éneklés Isten dicsőítésének egyik neme. Isten akarja, hogy őt dicsőítsék, azért minden teremtetett élőlény és élettelen tárgy titokzatos, szent célja Isten dicsérete.⁵¹³ Ez a dicséret többféle lehet. Dicsérhetjük Istent életünk cselekedeteivel, de dicsérhetjük beszéddel is.⁵¹⁴ „Szóval avagy beszéddel is az Isten kétképpen szokott az emberektől dicsőíttetni; avagy csak a közönséges szavak járása szerint, avagy pedig néminemű kiváltképpen való mesterséges szollásnak neme szerint verssel és énekszóval tudniillik. Viszont az ének szóval való dicsőítés is két nemű; Avagy mesterséges eszközökkel, avagy pedig csak természet szerint valóval lévő. Az énekszóval való dicséretbeni mesterséges eszközök, az orgonák, regálók, kornéták, hegedűk, lantok, cimbalmok, trombiták és több afféle kintornák. A természet szerint való éneklő eszköz pedig az szó, avagy az száj, az nyelv, az pofák, és ajakak, hogy az tődöt, torkot és géjét ne említsem. Az honnan amaz Instrumentális muzsikának imez pedig Vocalisnak hivattatik.”⁵¹⁵ Miután az instrumentális muzsika történetét a mythológiától és az ó-testamentumi időktől kezdve az orgonát első ízben alkalmazó Vitalianus pápáig ismerteti,⁵¹⁶ a hegedűnek és orgonának az egyházi kultuszban való felhasználásáról a következő megállapítást teszi: „Hogyha az Új Testamentomi Ecclesia két száz esztendőök alatt az míg még az tudomány és tisztelet tisztább és virágzóbb volt, az Orgonáknak bőgések és az hegedűknek vintzóságok nélkül el lehetett, mostan imár annál inkább ellehet. Mert nem volt oly feledékeny a Szent Lélek, hogy ezt az Apostoloknak eszekben nem juttatta, és meg nem parancsolta volna; ha szükség löt volna, sem az Apostolok és azoknak Succesoraik nem voltanak oly szófogadatlanok, hogy azokat annak akarattýából föl nem vötték volna. Nekünk pedig az isteni tiszteletbeli igaz módot és formát nem az Christus és Apostolok údeje után hétszáz, nyolczszáz esztendőökkel gondoltatott és koholtatott végzésekből, hanem a Christus és apostolok údejebeli szokásból és rendtartásból, kell megtanulnunk.”⁵¹⁷ „Jób volna azért azokat a nagy tömlőjű furulyákat és sok süvöltőjű fuvókat, a hol vagynak is, a templumokból kihányni és az kovátsok műhelyében adni.”⁵¹⁸ Geleji Katona szerint az istentisztelet egyetlen fontos célja az Isten igéjének hallgatása, az orgona alkalmazása pedig a istentisztelet ez alapcélkitűzését támadjá és semmisíti meg, „mert abban semmi sincs, hanem inkább nem tudom micsoda fajtalanságra és testi vitzkándozásra pesdíti őket, az igének hallgatásától s abban való gyönyörködésétől pedig ugyan elfajította, és mit amaz Muzsikában felettébb gyönyörködő emberek, a miatt az ételt is gyakorta ellefejtik, és éhen maradnak, szintén úgy a Pápista nép is az orgonálás miatt az ő lelkeknek eledelét az Istennek igéjét elmulatlyta, és az sipszóval csak füleit s nem pedig elméjét legelteti.”⁵¹⁹

Az egyházi énekről Geleji Katona a következő felfogást vallja: „Az szájjal

⁵¹¹ U. o. 196-197. l.

⁵¹² R. M. K. I. 658.

⁵¹³ Révész Imre: Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. 1876. 257. l.

⁵¹⁴ U. o. 259. l.

⁵¹⁷ U. o. 262. l.

⁵¹⁵ U. o. 260. l.

⁵¹⁸ U. o. 263. l.

⁵¹⁶ U. o. 260-262. l.

⁵¹⁹ U. o.

vagy szóval való dicsőítésnek is két nemei vagynak, mert az vagy Figurás, avagy pedig Simplex. Az Figurás éneki tisztelet az, mikor az éneklők, nem mind csak azon egy tonuson és tenoron viselik szavokat, hanem mind más különböző, legalább hat félén im ez Syllabák szerint: Ut, re, mi, fa, szo, la, az mellyet köz néven a vékonyabb és fentebb járó tonustól Diskantnak neveznek. Ezt én is magában nem ocsárlom, mert igen szép és mesterséges, bölcs találmány, az hét Deáki Arsok között egygyik, de az templumokhoz és az Isten szolgálathoz szintén olyan illeltennek és haszontalannak állítom lenni, mint az szerszámos musicát, vagy orgonázást.⁵²⁰A több szólamú karének elvetésének indokául Geleji Katona ezeket hozza fel: „... ez sincsen semmi lelki épületre, hanem vagyon csak valami testi gyönyörködítésre... csak az viszkető füleknek vakargattatásokra s kedvek fölt szíveknek gyönyörködítésökre s nem pedig az tanuló elméknek építésekre való”, továbbá: „... az gyülekezet velek egygyütt nem mondhatya, a melly megkívánatnék, holott az Gyülekezetben szabad, sőt szükséges is légyen, meg az asszony népeknek és leányzóknak is énekelniük.”⁵²¹E helyes gyülekezeti énekben kicsinytől fogva nagyig részvesz az egész gyülekezet s „gyönyörűséges egygyező zengéssel mind egy tacluson énekelnek a szent Gyülekezetben, mellyel néminemüképpen az egekben megdicsőült és immár győzedelme után triumpháló Ecclesiának állapotját ábrázollják.”⁵²²A továbbiakban a gyülekezeti ének nélkülözhetetlen kellékének tartja Geleji Katona, hogy magyar nyelvű legyén s a hívek által ily módon értett szöveg „szép halkva, distincte, articulate, az szokot egymástól megszagatva, megkülömböztetve és értelmesen kimagyarázva” énekeltesék.⁵²³

Geleji Katonának az Öreg Gradual-hoz írott előszavából közölt fenti részletek bizonyítják, hogy a magyar református egyház keleti vezető részének hymnologiai gyakorlata és felfogása Méliusz korától kezdve 1636 tájáig mit sem változott. Amit Méliusz mondott a templomi hangszerekről és a gyülekezeti éneklésről, ugyanazt mondja ugyanazon indoklásokkal Geleji Katona is az orihodox scholasztika rendszerében és íromlásában a többszólamú karénekre vonatkozó kiegészítéssel.

A fentiekhez szervesen kapcsolódnak Samarjainak a Felső-Dunamelléken 1636-ban érvényben volt hymnologiai helyzetet visszatükröztető megállapításai bizonyosságul annak, hogy a XVII. század első felében majdnem az egész magyar református egyháztest ugyanazon hymnologiai viszonyok között élt. Samarjai idevágó nézeteit, ha azok mindenben megegyeznek is Geleji Katonának az Öreg Gradual-ban lefektetett elveivel, azoktól teljesen függetlennek és önállóknak kell tartanunk. Samarjai szertartásokönyve és Geleji Katona Öreg Gradual-ja 1636. elején, szinte egyidőben jelent meg. Az Öreg Gradual előszava 1636. január 25-éről kelt,⁵²⁴ tehát ezen időpont után kellett a nyomdából kikerülnie és Rákóczi György által szétküldetnie. Viszont Samarjai szertartásokönyve egyik fennmaradt példányában⁵²⁵ első tulajdonosa 1636 áprilisában már bejegyzést eszközölt, melyből következtetve az az 1636-ik év elején kerülhetett ki Brewerék löcsei nyomdájából s így első tulajdonosa azt valószínűleg valamelyik husvét táján tartott sokadalomban vásárolhatta. Az akkori közlekedési viszonyok mellett, minthogy a két könyv megjelenése között legfeljebb csak pár hét távolság volt, lehetetlenség arra gondolni, hogy Samarjai az Öreg Gradual valamelyik, esetleg a saját egyháza számára megküldött példányát olvashatta volna.

Samarjai sehol sem ad a gyülekezeti énekről meghatározást. Rendszertelenül közölt töredékes nyilatkozataiból azonban megállapítható, hogy az egyházi éneket ő is épp úgy, mint Méliusz és Geleji Katona, a hívek harmóniába olvadó közös imádságának tartotta. „Az éneklésekben néha könyörgünk Istennek, mint az 50. Soltárból (a Vulgata szerint, egyébként 51. zslt.) meg tetzik: Irgalmazz Ur Isten ennekem a te irgalmasságod szerint: néha ismétlen hálákat adunk, mint az 18. Soltárban (a Vulgata szerint, egyébként 19. zslt.): Az egeknek égéi ki beszéllek a te dicsőségedet.”⁵²⁶ „Az éneklések néha szomorúságra indítok, minemőek a poenitentiális Psalmu-

520 U. o. 264. 1.

523 U. o.:

521 U. o. 264-265. 1.

524 U. o. 317. 1.

522 U. o. 265. 1.

525 Dr. Csíkész Sándor debreceni egyetemi professzor példánya.

526 H. E. C. 42. I. VI. 3.

sok, mellyekben bűneiknek undokságát, sokaságát és Istennek, a bűn ellen való haragját számláljuk elő, mint az 50. Soltárba" (az 51. zsolt. a Vulgátában 50-ik).⁵²⁷ „Es az idvözült lelkek felől is azt írja Sz. János, Apoc. 5. et 14. hogy ének szóval dicsérik az Ur Istent, ezt mondván: Melto vagy Uram el venni a dicsőséget, és tisztességet és a koronát.”⁵²⁸ „Némely énekeink vigasságossak, mint Christus Urunknak születéséről, föltámadásáról, mennyben meneteliről és a Szent Léleknek el jöveteliről valok, és egyéb félek is.”⁵²⁹ Világos ebből, hogy az éneklés oly imádság, melyben hol Isten dicsőítése, hol a hívek bűnvallása, hol azok hálaadása és könyörgése az uralkodó elemek

Az éneklés az istentiszteletnek alkotórésze: „Az Isteni tisztületnek második részét helyeztettyük az éneklésbe”⁵³⁰ s mint ilyennek gyakorlására az ó- és új-testamentomban sok példa van, Mózes is írta éneket (5 Móz. 32.) s ezt a népnek emlékeztetésében hagyta hol a után. A legelső gyülekezeti éneket a Vörös-tengeren száraz lábbal átvonult zsidó nép gyakorolta (2 Móz. 15.). Dávid király a zsoltárookban a vallásos éneklés számára örök érvényű miniat adott. Lukács evangélista feljegyezte Szűz Mária énekét (Luk. 1.). „A sokaságú nép is ének szóval kísérte be Jesus Urunkat Jerusalemben, Matth. 21. és még a gyermekek is hosiánát kiáltottanak. A Szent Apostolok is, az Ur vacsorájának vétele után, éneket mondtanak, Matth. 26. A Corinthusbéli Anyaszentegyházban is meg tartatott e rend tartás, mi is azért meg tartjuk ez ceremóniát.”⁵³¹ Sőt Samarjai akár Méliusz és Geleji Katona, az éneklésben még a mennyei seregek példáját is utánozza: „Az éneklésben pedig követtyük nem csak ez földön élő, de a mennyei szenteket is”, az angyalokat, kik karácsony éjszakáján magasztalást énekeltek s az üdvözült lelkeket, kik szüntelen énekszóval dicsérik az Istent.”⁵³²

Az ének szövegével szemben csak egyetlen követelményt állít fel Samarjai, hogy magyar nyelvű legyen, ami a gyülekezet épülésének az I. Kor. 14. részében lefektetett apostoli tanítás alapján nélkülözhetetlen feltétele,⁵³³ bár kizárólag egyházi gyüléseken a latin nyelvet jól ismerő lelkészek között, ugylátszik, szokás volt a Felső-Dunamelléken a régi r. katolikus hymuszoknak latin nyelven való éneklése. Így az 1609-ben Barson tartott zsinaton Dobronoki Miklós püspök még a „Veni Sancte Spiritus”-t intonálta.⁵³⁴

Samarjai egyházi énekei épp úgy, mint Méliusznál és Geleji Katonánál, két nagy csoportra oszlanak: gyülekezeti énekekre és kizárólag a lelkész és kórus (kar, chorus) által énekelt szertartásos énekekre.

Gyülekezeti énekei részint zsoltárok, részint dicséretetek, mely utóbbiak közé tartoznak a karácsonyi, husvétii, áldozócsütörtöki, pünkösdi, stb. énekek, valamint a latinból fordított hymuszok.⁵³⁵

A lelkésznek a szertartásos részek váltakozó éneklésében „a magán éneklő Deákii sereg”,⁵³⁶ tehát a tanító vezetése alatt álló iskolás gyermekek kara van segítségére, melyet Samarjai a legtöbb alkalommal kórusnak nevez.⁵³⁷ A szertartásos énekek közül felemlíti az antifónákat és a Glóriát. „Meg tartjuk a Soltárok éneklése előtt való Antiphonákat, az az, előljáró verseket, . . . mellyeket nem egyenlő, hanem gradusonként való, az az föllyebb és föllyebb való zengéssel mondunk: meg tartjuk a Szent Háromságnak dicsőségére neveztetet imé verseket is: Dicsőség legyen Atyának, és Fiúnak, és Szent Lélek Istennek. Miképpen kezdetben dicsőséges vala: most és mind örökkön örökké, Ugy legyen.”⁵³⁸ Az antifóna és a Glória szorosán egybetartozó énekrészek voltak. Az antifóna rendeltetése az Isten dicsőítésére való előkészítés és felhívás s a gyülekezetnek váltakozó énekléséből állott, melybe közben a kórus ament énekelt. Nyomban utána következett a kórus által intonált Gloria Patri, melyre a gyülekezet „Ugy legyen”-t énekelt. Az istentiszteletet bevezető antifónából és Gloria Patri-ből álló énekes liturgikus részt Samar-

⁵²⁷ H. E. C. 43. I. VI. 4.

⁵²⁸ H. E. C. 42. I. VI. 2.

⁵²⁹ H. E. C. 43. I. VI. 4.

⁵³⁰ H. E. C. 41. I. VI. 1.

⁵³¹ H. E. C. 41-42. I. VI. 1.

⁵³² H. E. C. 43. I. VI. 6.

⁵³³ H. E. C. 42. I. VI. 1.

⁵³⁴ H. E. C. 43. I. VI. 4.

⁵³⁵ Ipolyi A.: i. m. 291. 1.

⁵³⁶ H. E. C. 42-43. I. VI. 3, 4.

⁵³⁷ H. E. C. 43. I. VI. 7.

⁵³⁸ A templomszentelési szertartásról szóló III. részben.

jai *invitatorium-nak*⁵³⁹ nevezi s rendeltetése az, hogy előkészítés után Isten dicsőítésében egyesítse az egész gyülekezetet. A szokásos *invitatorium* a következő volt:⁵⁴⁰

Vers. A mi segedelmünk legyen az Úrnak nevében.

Resp. Ki teremtette a mennyet és a földet.

Chor. Amen.

Vers. Mindenkoron az Úr Isten legyen mi velünk.

Resp. Az ő Sz. Fiával és Sz. Lelkével egyetemben.

Chor. Dicsőség legyen Atyának, és Fiúnak, és Szent Lélek Úr Istennek.

Miképpen kezdetben dicsősséges vala, mostantul fogva mind örökkön örökké, Amen.⁵⁴¹

A kórus azonban nemcsak a szertartásos énekek intonálásában működött közre, hanem a rendes gyülekezeti közénekeket: zoltárokat, himnuszokat és dicséreteket is énekelte, mint a templomszentelési istentisztelet lefolyásából látszik.⁵⁴² Samarjainak az a véleménye, hogy a gyülekezet együtt énekelhet a kórossal: „... a kösségnek is velünk való éneklését javallyuk”⁵⁴³ s e nézete különös súllyal nehezedik a zoltárok, himnuszok és dicséreték éneklésére. Így a rendes gyülekezeti éneket, mely a prédikáció előtt és után volt, tulajdonképen a kórus vezette.

Az antifónán és Glórián kívül egyéb liturgikus énekrészt (mint *benedictio*, *responsorium*, *versiculus*, *prosa*, stb.) nem említi.

Samarjai úgy a gyülekezeti, mint a szertartásos énekek közül többet megnevez. Így említi a CXXII. Psalmust: „Örül mi szívünk mikor ezt halljuk”⁵⁴⁴ Megtalálható e zoltár Bornemisza Péter énekeskönyvében,⁵⁴⁵ továbbá Gönczi György énekeskönyve 1635.⁵⁴⁶ és 1642. évi⁵⁴⁷ kiadásaiban. Megemlíti az: „El be megyünk nagy örömmel” kezdetű dicséretet is,⁵⁴⁸ mely Gönczi György énekeskönyve 1635. és 1642. évbéli kiadásaiban is szerepel.⁵⁴⁹ Hasonlóképen idézi a: „Téged Isten dicsérünk” kezdetű himnuszt (*Te Deum laudamus*) is,⁵⁵⁰ mely már csak az 1642-ből való Gönczi-énekeskönyvben fordul elő.⁵⁵¹ Említve találjuk Samarjainál még a: „Szent az Atya Isten” kezdetű dicséretet,⁵⁵² valamint az: „Irgalmazz Ur Isten énnekem a te irgalmasságod szerint”,⁵⁵³ (LI. zoltár, Samarjai a Vulgata szerint 50. zoltárnak írja) és: „Az egeknek egei kibeszélik a te dicsőségedet”⁵⁵⁴ (XIX. zoltár, Samarjai a Vulgata szerint 18. zoltárnak írja) kezdetű Psalmusokat, valamint az: „Ur Isten neveld bennünk az igaz hitet” és: „Ha te meg nem tartasz Uram Isten” kezdetű antifónákat is,⁵⁵⁵ de ez énekek egyike sem található Bornemisza énekeskönyvében, továbbá az említett Gönczi György-féle énekeskönyvekben. Így kénytelenek vagyunk azt feltételezni, hogy Samarjai vagy Huszár Gáznak az ő korában még sűrűn használt *Graduálját*,⁵⁵⁶ vagy valamelyik kézíratos *Graduált* használta. Temetési éneket egyet-

⁵³⁹ H. E. C. 15. I. III. 2.

⁵⁴⁰ H. E. C. 15-16. I. III. 2.

⁵⁴¹ Használ Samarjai egy másik Glóriát is a Szentháromság tiszteletére: „Dicsőség tenéked Atya mindenható Ur Isten. Dicsőség tenéked meg váltó Fiú Ur Isten. Dicsőség tenéked meg szentelő sz. Lélek Úr Isten. Dicsőség tenéked szent Háromság egy Isten.” H. E. C. 19-20. III. 6.

⁵⁴² H. E. C. 15. I. III. 1., 20. I, III. 7.

⁵⁴³ H. E. C. 43. I, VI. 7.

⁵⁴⁴ H. E. C. 15. I. III. 1.

⁵⁴⁵ Enekek háromrendbe. Detrekő. 1582. CXXII/a levél. R. M. K. I. 195. (A M. Nem. Muz. Széchenyi kvtárából és a M. T. Akad. könyvtárából.)

⁵⁴⁶ Keresztyeni Isteni Dicséreték. Lőcse. 1635. 143. I. R. M. K. I. 648. (A Magyar Tud. Akademia könyvtárában.)

⁵⁴⁷ Keresztyeni Isteni dicséreték. Lőcse. 1642. 267. I. R. M. K. I. 726. (A M. Nemz. Múzeum Széchenyi könyvtárában Jankovich remek példánya),

⁵⁴⁸ H. E. C. 16. I. III. 5.

⁵⁵² H. E. C. 15. I. III. 1.

⁵⁴⁹ 368., illetőleg 265. oldalakon.

⁵⁵³ H. E. C. 42. I. VI. 3.

⁵⁵⁰ H. E. C. 20. III. 7.

⁵⁵⁴ U. o.

⁵⁵¹ 213. l.

⁵⁵⁵ H. E. C. 43. I, VI. 6.

⁵⁵⁶ Az keresztyén gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok. Komjáti, 1574,

lenegyet sem nevez meg, Szenczi Molnár Albert zsoltafordítására sem hivatkozik, sem belőle nem idéz.

Az istentiszteleti hangszerekről is teljesen Méliusz-Geleji Katona-féle elveket vall Samarjai, természetesen a r. katholicizmus elleni polemikus él nélkül: „Az O Testamentombélieknek vigasság tévő szerszámokkal, mellyeket Szent Dávid rendelt volt az éneklések mellé, mi nem élünk: minemők voltak a Hárfa, Hegedő, Cimbalom, Dob és Trombita, Kürt, Orgona és egyéb effélék, mellyek O Testamentombéli rend tartások voltak... Az Uy Testamentombéli Anyaszentegyházban is a szent Apostaloknak idejétől fogva 700 esztendeig közel nem volt szokásban. Görjesztyük azért sziveinket áhétatosságra nem afféle értelem nélkül való zöngéssel, hanem az éneken való mennyei és lelki dolognak gyönyörűséges hangicsálásival.”⁵⁵⁷ Az istentiszteleti hangszerek elvetésének még az indoklása is ugyanaz, mint Méliusznál és Geleji Katonánál: az ó testamentomi kultuszi berendezkedések példázó volta és megszűnése; az orgona használatának a keresztényen anyaszentegyház első hét századában való teljes hiánya, az istentiszteleti hangszerek „értelem nélkül való zöngése”, tehát az istentisztelet céljával való összeférhetetlensége.

Samarjainak „Magyar Harmoniá”-jában tett megjegyzése azt bizonyítja, hogy a felsődunamelléki egyházkerület Geleji Katona elveihez hasonlóan elvetette a többszólamú egyházi karéneket is: „...pokolba taszítottoké minket, Oh Augustana Confessioval nevezetős körösztény atyánkfiai, imez aprolékos, és idvösségünkre nem szükséges dolgokért? tudniaillik... hogy discantra és Orgona, hegedü szo után nem énekelünc? ... czeleködettöckel meg mutattyátoc és bizonyittyátoc, hogy magatoc sem javallyátoc, holot velünc egyetemben el hattátoc... és ecképpen velünc egyetömben különböztöc az Német és Tot nemzetből való Lutheránusoktul.”⁵⁵⁸ E szavakhoz nem kell bővebb kommentár. A felsődunamelléki református egyházkerület oly szívósan és következetesen ragaszkodott a kultuszi hangszerek és többszólamú karénekek teljes kiküszöbölése által istentisztelete tisztaságának megőrzéséhez, hogy az e tekintetben más elvi alapon álló lutheránizmus felsődunamelléki magyar nemzetiségű gyülekezetei is befolyása alá kerültek s templomaikból az orgonát és többszólamú karéneket száműzték.

Samarjai a gyülekezeti éneklés módját is előírja, mint Geleji Katona tette az Öreg Graduálban. Ő azonban nem annyira technikai, mint inkább lelkiületbeli tanácsot ad: „Az énekléseket azért nem tészük torkunk szakattáig való kiáltásokkal, a testnek indulattyából, csak időnknek és bánatinknak el mulatásáért, mint a danógató emberek, hanem gyönyörűséges, mértékletes, és mesterséges zöngésekkel, szivünknek áhétatosságából, buzgóságos lölki örvendezésekből.”⁵⁵⁹ Eszerint a gyülekezeti éneklés szabályozója a lélek emelkedett érzése, buzgó áhitata, mely egyszerűsmind meg is különbözteti a vallásos lélek Istent magasztaló himnuszát a más forrásokból táplálkozó világi énekléstől. Ahol van áhitat, mindenütt megcsendül a dicséret: „... az egyház kívül, házunknál s házunk kívül, dolgunk közben, éjel s nappal, uton s vizen, jártunkban, ételünk, italunk közben, Szent Pál Apostalnak intése szerént (1. Kor. 10:31.) ő szent fölségének nagyságos dolgairól éneklő szoval emlékezünk.”⁵⁶⁰

Az egyházi ének két része, a szertartásos és gyülekezeti énekek két külön gyűjteményben: a graduálban és cantionale-ben (énekeskönyvben) foglalattak össze. Nyomatott graduált, mely a felsődunamelléki református egyházaknál tekintetbe jöhetett, csak egyet ismerünk, Huszár Gál graduálját. Ezen kívül többnyire azonos tartalommal kéziratoss graduálok voltak használatban. Samarjai korában a Huszár Gál-féle nyomatott graduál már felette ritka volt, a kéziratoss graduálok beszerzése pedig nagy költségbe és fáradságba került. Viszont a liturgikus énekek karral való énekeltetése jeles énekkészültségű kántorokat követelt. Így az antifónás istentisztelet különösen a kisebb és szegényebb helyeken nagy akadályokkal küzdött.⁵⁶¹ A graduálos és cantionale-s egyházi éneklés nehézségei szólalnak meg Samarjai ezen sza-

⁵⁵⁷ H. E. C. 44. I. VI. 8.

⁵⁵⁸ Magyar Harmonia. Olvasóhoz int. előszó, 5/b — 6/a levelek.

⁵⁵⁹ H. E. C. 44. VI. 9.

⁵⁶¹ D. Raffay S; I. m. 51-52. I.

⁵⁶⁰ U. o.

vaiból: „A mely gyülekezetnek penig az éneklésben módgya nincsen, azt érette nem kárhoztattjuk, mert régemben is úgy vagyon, hogy a napkelet felé való Ecclesiák hamar be vették e rend tartást, de a napnyugat felé való körösztények későbbben szokták meg az éneklést.”⁵⁶² Bizony nagy számban voltak egyházak, melyeknek a szertartásos énekek énekléséhez nem volt sem képzett kántorok, sem graduáljuk. Sőt a gyülekezeti énekeket tartalmazó cantionale k, énekeskönyvek is még szerfelett drágák és ritkák voltak ebben az időben. Így az említett okok miatt sok szegény egyházban el kellett hagyni a szertartásos énekeket s a gyülekezeti éneklés is csak a lelkész vagy tanító által betanított egy-két ismert ének éneklésével, vagy pedig csak diktálás után ment végbe.⁵⁶³ De voltak olyan gyülekezetek is, mint Samarjai szavaiból kiérezhetjük, melyek a gyülekezeti éneklés elé meredő akadályokkal nem tudván megbirkózni, elestek az énekléstől.

Összefoglalva az egész képet, Samarjai teljesen függetlenül Geleji Katonával azonos hymnológiai nézeteket vall s mint láttuk, azok szoros kapcsolatban állanak a Felső Dunamelléken kialakult és érvényben levő gyakorlattal. Samarjai közlései igen értékes kiegészítő adatokat szolgáltatnak a XVII. század eleji és közepetáji magyar református egyház hymnológiájához. Ha figyelembe vesszük a 1602. évi Sz. Újfalvi Imre: e-féle debreceni énekeskönyvnek a graduálhoz való viszonyát, az 1635-ből való Gönczi énekeskönyv antifóna-gyűjteményét, Geleji Katonának az erdélyi viszonyokra támaszkodó hymnológiai tanait, a dunántúli egyházi énekviszonyokra fényt derítő nagydobszai és kálmáncsai graduálokat⁵⁶⁴ és Samarjainak az egész képhez hozzáilleszkedő adatait, akkor nyilvánvaló előttünk, hogy a XVII. század első felének magyar református egyházai kevés kivétellel az antifónás istentiszteletet gyakorolták, graduálból és cantionale-ből énekeltek, az orgonát és többszólamú karéneket kevés elszórtan álló kivételtől eltekintve mellőzték, hogy megőrizték kultuszuk tisztaságát. Az 1625 körüli tiszáninneni viszonyokat visszatükröztető bekecsi templomszentelési liturgiában látjuk az antifónás istentiszteleti típus legelső felszámolási kísérletét, de még ott is szerepel a mesterek és deákok kara hihetőleg a gyülekezeti ének vezetésére,⁵⁶⁵ mint erre már Samarjai is példát szolgáltatott, de az ország nagy részében még szilárdan állt 1636 táján az antifónás istentiszteleti típus és a hozzá tartozó hymnológiai gyakorlat. Ennek eltűnése csak a század vége felé következett be.

β.) *Eüchetika.*

Az imádság lelki alapjainak és indítékainak rajzolásánál Samarjai visszatekint az ó testamentomi zsidó áldozatra, sőt még a pogány kultuszra is. A régi zsidók véres és tüzes áldozatok által imádták az Istent, a pogányok pedig „aranyból, ezüstből, ertzből, kőből, fából, öntöt, faragot, avagy irot képek által” gyakorolták ugyanezt.⁵⁶⁶ A keresztyén ember lelki áldozatot ad Istennek, ez a lelki áldozat az imádság. Az oltár előtt álló egyházi szolgáló és az egész gyülekezet az imádsággal áldozik s ez áldozatnak jóillatú füstje felmegy az Istenhez.⁵⁶⁷ Az imádságban rejlő lelki áldozatnak külső alapja az Isten parancsa: „A te Vradat Istenedet imádgjad, és egyedül csak ő neki szolgálj, Deut. 6.”⁵⁶⁸ A belső alap pedig az ember állandó vágyakozásából fakadó mélységes „szübbeli áhétatosság”.⁵⁶⁹ A földi gyarlóság tükrében félelmetes arányokban bontakozik ki az Isten fensége, dicsősége és hatalma s ugyanekkor az ember nyomorult, bűnös volta.⁵⁷⁰ Ezt az ellentétet, belső nyugtalanságot egyenlíti ki az ember lelki áldozata, imádságában Istennek való lelki önátadása.

Samarjai az imádságot „könyörgéseinknek, háláadásainknak” lelki áldozata el-

⁵⁶² H. E. C. 44-45. I. VI. 10.

⁵⁶³ Barla Jenő : Irott énekgűjtemények (kodexek) a XVII. századból. Prot. Szemle. 1900. 332., 338., 340-341. l. — Payr S : i. m. 77., 786. l.

⁵⁶⁴ Kálmán Farkas : A kálmáncsai énekeskönyv. Czelder M : Magy. Prot. Egyh. és isk. Figyelő. 1879. 572-577. l. Szathmáry J. : i. m. Prot. Szemle 1892. 339-341. l. — Barla Jenő : i. m. Prot. Szemle. 1900. 325-344 l.

⁵⁶⁵ Consecratio Templi Novi, Kassa. 1625, Dedicatio, 4/b levél.

⁵⁶⁶ H. E. C. 33-34. I. V. 2.

⁵⁶⁹ H. E. C. 38. I. V. 9.

⁵⁶⁷ H. E. C. 22-23. I. III. 8.

⁵⁷⁰ H. E. C. 34-35. V. 3.

⁵⁶⁸ H. E. C. 33. V. 2.

nevezéssel illeti⁵⁷¹ s ezzel a XVI. és XVII. század eüchetikai gyakorlata révén kialakult azon általános szabálynak enged, miszerint az imádság két jellegzetes főrészből; hálaadásból és könyörgésből áll.⁵⁷² A magát Istennek átadott lélek, mihelyt találkozik az Urral, örömuíjongásba tör ki, hogy ő szent felsége nem vetette el őt méltatlansága miatt szent színe elől, hanem kegyelmére méltóztatta. Majd az Isten tökéletes erőinek állandó adományozásáért és megújításáért könyörög, hogy ezzel gyarlóságát legyőzvéen főkéletesen az Uré lehessen. Hozzájárul még e két fontos vonáshoz a lelki áldozatnak egy lényeges konstitutív vonása is: a fogadás. Az Isten szeretetéért hálátadó s lelki ajándékaiért könyörgő ember szent ígéretekkel, fogadásokkal áldozik Istennek, hogy egyre jobban elszakítja magát gyarlóságaitól s mindinkább Istené lesz.⁵⁷³

Az ilyen értelemben felfogott imádság teljes lelki jogutódja az ó-testamntomi áldozatnak. Isten „reggeli és estvéli áldozatot parancsolt volt, melynek helyében vannak minálunk a közönséges könyörgések és hálaadások.”⁵⁷⁴ Így aztán „szüntelenül köl gyakorlanunk imádságainkat, Jesus Urunknak ime tanítása szerint: Szükségessé mond, mindenkoron imádkozni és soha abban meg nem lankadni, Luc 18.⁵⁷⁵ Állandó lelki szükséglete az embernek az imádság áldozata. „Szoktunk mind magán házunknál, s házunk kívül is s mind peniglen közönségessen imádkozni.”⁵⁷⁶

Az imádságnak ez a lélektani megalapozása olyan friss és üde, hogy alig különbözik Ravasz László meghatározásától, aki szintén önátadásnak, „Isten üdvözítő akaratába való ünnepies bekapcsolódás”-nak tekinti az imádságot, melynek lényeges vonásai a hálaadás és könyörgés.⁵⁷⁷ Így Samarjai sehol sem áll olyan közel a mostani lélekhez, mint imádságfelfogásában. Igaz ugyan, hogy ő nem ad részletes és tudománvos eüchetikát, sőt az imádság lélektani alapjaira vonatkozólag is igen töredékesen és szétszórtan közli nézeteit, de mégis az azok összeszedetetéséből és egybeillesztéséből kikerülő mozaikkép arról győz meg, hogy Samarjai imádkozó lélek volt, közléseit nem elméletből, hanem belső lelki tapasztalataiból merítette s ez magyarázza meg korunk eüchetikájával való rokonságát.

Samarjai szerint imádkozni csak Istenhez lehet: „... azért mi is egyedül csak a Szent Háromság egy Istennek imádkozunk, minden lelki és testi javainkat ő szent fölségétől kérvén.”⁵⁷⁸ Közbenjáró nincs más, csak a Jézus Krisztus: „Nem keresünk azért töb közben járokat Istenünkhöz a Jesus Christusnál.” Az angyalokról és a szentekről az imádsággal kapcsolatban ezeket tanítja: „... az angyalokat semmiképen nem imádgvuk, sem őket segítségül nem hívjuk ... Hasomloképpen a meg holt Szenteket is, kiknek lelkek élnek Istennek országában, hozzájuk illendő tiszteltellettal tisztelljük; de érettünk magán való közben jároinknak lenni nem tartjuk: azért nem is imádgvuk, sem segítségül őket nem kérjük.”⁵⁷⁹ Hasonló következetességgel utasítja vissza az ereklyék tiszteletét is: „Sem a Szenteknek ereklyéjekeket külömben nem tisztelljük, hanem testeket illendő ruházatban takarván, szomorúsággal, siránkozással a temető helyre kísérjük, és a földben el temettyük, mint Szent Istvánnak és körösztlő Szent Jánosnak testével cselekedének, Act, 8. Marc. 6.”⁵⁸⁰

Az imádság tárgya Samarjai eüchetikájában istenországának javai: „Azért kérjük Istentől minden lelki testi szükséges dolgainkat s főképpen büneinknek bocsánattját, és az örök életet. Jesus Urunknak érettünk bűnösökért let születésének, kén szenvedésének és halálának érdemejért”⁵⁸¹ Mikor az imádkozó ember Istenben megtalálja mennyei atyját, ugyanakkor testvéri viszonyba kerül felebarátaival is. E szent kapcsolat adja meg a keresztyén embernek a lehetőséget arra, hogy felebarátaíért is imádkozzon. „Imádkozunk nem csak magunkért, hanem minden rendbéliékért, kikkel e világon egy állapotban vagyunk, és egymásnak szükségét, nyavalyáját láttyuk,

571 H. E. C. 80. I. XIII. 8.

572 Incze Gábor: A ref. imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen, 1931. 67. l.

573 H. E. C. 39-40. I. V. 13.

575 H. E. C. 37. I. V. 8.

574 H. E. C. 38. I. V. 8.

576 H. E. C. 37. I. V. 7.

577 Dr. Ravasz László: Agenda. A magy. ref. egyh. liturgiás könyve. Budapest, 1927. 21. l.

578 H. E. C. 33. I. V. 2.

580 H. E. C. 36. I. V. 4.

579 H. E. C. 35. I. V. 4.

581 H. E. C. 35. I. V. 3.

hallyuk, és kívánnjuk is egymásért való esedezésünket e jelen való életben.⁵⁸² A halottakért való imádkozást azonban a reformátori theologia hagyományainak megfelelően a purgatórium tanával együtt a leghatározottabban visszautasítja: „A halottakért mi nem szoktunk imádkozni: tudván az írásokból, hogy a kik amaz Isten féltől Lázárral egyetemben Abrahamnak kebeleiben vitetteknek, boldog örömben vannak, Luc. 16., . . . azért nem szűkölködnek azok a mi imádságunkbéli segítség nélkül, úgymint kik gyönyörűségnek helyén a körösztfán meg tért tolvayjal egyetemen Jesus Urunkkal eggyüt Paradicsomban vannak, Luc. 23. a kik peniglen ama tobzodo gazdaggal eggyüt pokolban kénlődnak: nem használ azoknak a mi könyörűgésünk.”⁵⁸³

A reformáció talajából táplálkozó igazságot hirdet Samarjai, mikor azt vallja, hogy a gyülekezetnek az imádságba való lelki bekapcsolódását csak az anyanyelv használata biztosítja. A magánimádságban lehet használni idegen nyelvet is, melyet az imádkozó ért, de „közönségesen peniglen csak a velünk születet nyelven (t. i. imádkozunk), melyet mindnyájan értenek, az együgyűeknek épületekre „Annyira szigorú e szabály, hogy a keresztény terminologia közismert idegen eredetű szavain, mint Jehova, Izrael, Jézus, Krisztus, apostol, martyr, angyal, seraphim, cherubim, alleluja, hosianna, ámen, stb kívül minden más idegen szó használata tilos az imádságban.”⁵⁸⁴

A hosszadalmas imádság az áhitat rovására megy: „Egy ízben nem hosszú beszéddel . . . hanem hogy unalmas ne legyen, és lelki buzgóságunkat, belső szübeli áhétatosságunkat el ne fogyassa a hosszú beszéd, rövideden imádkozunk.”⁵⁸⁵ A rövid, de tartalmas imádság követendő mintájául ajánlja Samarjai a Miatyánkot.⁵⁸⁶ Bár nem tartja imádságnak, mégis a hit erősítésére az imádság után elmondani ajánlja az Apostoli Hitvallást is.⁵⁸⁷ Elveti azonban a róm. katolikus „Ave Maria“, angyali üdvözlét mondását.⁵⁸⁸

Jellegzetesen XVII. századi vonás Samarjainál, hogy az imádkozással a legszorosabb kapcsolatban levőnek említi a böjtölést és alamizsnálkodást „Imádkozunk néha böjtölvén, és minden ételtől, italtól magunkat annyi ideig meg tartoztatván, minemőek a reggeli imádságok.”⁵⁸⁹ Az egyházkeleti szertartásnál is az egyházkeleti asszony könyörgő- és hálaáldozata mellett, mint ezekkel együtt járó említ a „Isten nevében való alamizsnálkodásinknak-is lelki áldozattát”.⁵⁹⁰ A böjtölés előkészítője volt az alkalmas imabeli lelki áldozatnak, az imádság után adott alamizsna pedig, mintegy jelképes mozdulat, ábrázolta az egész élet Istennek való felajánlását. A XVII. század magyar református teológiájának nagy reformátora, Medgyesi Pál is hasonló nézeteket vallott.⁵⁹¹

Az imádság külsőségeiben Samarjai elfogadta kora úgyszólván minden elterjedt gyakorlatát: a térdelve és állva, összetett és kiterjesztett kezekkel, felvetett szemekkel való imádkozást. Álló helyzetben való imádkozásnál a gyülekezet Jézus nevére mindig térdet és fejet hajtott. Az imádság szövegét a lelkész után csendben magukban mondhatják, vagy halkán mormolhatják a hivek. Más alkalommal pedig, valószínűleg az úrvacsorai közgyónásnál, Miatyánk és Apostoli Hitvallás mondásakor hangosan együtt zengte a gyülekezet a lelkésszel a mindenki által ismert és tudott szöveget. Samarjainak az imádság ezen külsőségeiről az volt a meggyőződése, hogy azok hozzájárulnak az áhitat fokozásához.⁵⁹² Nem vetette el feltétlenül a róm. katolikus keresztvetést mondván: „csak hogy babonából ne legyen, nem kárhoztattuk”,⁵⁹³ de az imádságot végző lelkésznek és a benne résztvevő gyülekezetnek határozottan ajánlja a keletre való fordulást.⁵⁹⁴ E szokás nyilván az egykor róm. katolikus kultusz számára épült, de Samarjai idejében már reformátusok által használt orientált

582 H. E. C. 36. I. V. 5.

583 H. E. C. 36-37. I. V. 6.

584 H. E. C. 41. I. V. 16.

585 H. E. C. 38. I. V. 9.

586 H. E. C. U. o.

587 H. E. C. 39. I. V. 10.

588 H. E. C. 38-39. V. 10.

589 H. E. C. 41. I. V. 17.

590 H. E. C. 80. I. XIII. 8.

591 Incze G.: i. m. 70. l.

592 H. E. C. 40-41. I. V. 11.

593 H. E. C. 49. I. V. 11.

594 H. E. C. 40. I. V. 14.

templomok sanctuariumával egybeforrott oltári szentség iránti tisztelet kifejezésének maradványa.

Samarjai a Bornemisától átvett úrvacsorai közgyónáson és a Rituale Strigonienseből fordított ördögűzési imádságokon kívül szertartási könyvében mintegy 32 darab különféle szertartási imádságot ad, ami elegendő alapot nyújt gyakorlati eüchetikájának részletesebb tanulmányozására.

A XVI. és XVII. század magyar református eüchetikája nem ismerte a jelenleg közérvényű felfogást, hogy az imádságon a dicsőítésnek, hálaadásnak, bűnbevallásnak és kérésnek, mint lényeges alkotórészeknek végig kell vonulniok. Az imádságokból a célnak megfelelően szabad tetszés szerint maradnak ki, vagy válnak rajtuk uralkodóvá az egyes elemek. A XVI. és XVII. századbeli imádságok leginkább két lényeges főelemből, hálaadásból és könyörgésből tevődnek össze.⁵⁹⁵ Samarjai imádságszerkesztési gyakorlata kora szokásával általában megegyező. Imádságaiban tisztán megkülönböztethető a két uralkodó elem, a hálaadás és könyörgés. Ezek mellett azonban fontos szerepet tulajdonít az imádság bevezetésének, azaz Isten megszólításának is: „Imádságainkat a Sz. Háromság egy Istennek nevezetűn kezdjük el.”⁵⁹⁶ A legtöbb alkalommal a megszólításhoz, hálaadáshoz és könyörgéshez mint lényeges alkotóelemhez csatlakozik, mint másodrenű kísérő elem, a dicsőítés és bűnbevallás. Azonban nem szabad arra gondolnunk hogy ez összes elemek mind megvolnának találhatók Samarjai minden egyes imádságában, mivel az ő imáinak nincsenek közetkezetesen érvényesülő törvényei. A lélek belső feszítő ereje nála a legtöbb alkalommal szétűri a formát s az alkalomnak megfelelően egyik vagy másik elemet juttatja érvényre, hagyja ki vagy keveri váltakozva. A megszólítás terjengős, biblikus körülírásaival igen sok esetben magában foglalja Isten dicsőítését is.⁵⁹⁷ Más alkalommal a megszólítás csak pár szóra zsugorodik össze.⁵⁹⁸ Vannak Samarjainak olyan imádságai, melyekben egyetlen alkotóelem érvényesül csak, a könyörgés. Ilyen könyörgő imádsággal szenteli fel az új templom keresztelő helyét,⁵⁹⁹ oltárát,⁶⁰⁰ szószerét,⁶⁰¹ könyörgő imádságot közül a felnőttek kereszteléséhez,⁶⁰² exkommunikáció szertartásához,⁶⁰³ a beteg emberek számára adott imái közül kettő,⁶⁰⁴ az üdvösséges halálért mondandó egyik imája,⁶⁰⁵ valamint két temetési imádsága⁶⁰⁶ teljes terjedelmében csak könyörgés. Imádságainak nagy részében azonban a könyörgés mellett a hálaadás is szerepel, mint a XVII. századi imádságok másik főalkateleme. Ilyenek a templomszentelés alkalmával a templomajtóban,⁶⁰⁷ kisdetek keresztelésekor,⁶⁰⁸ egyházkelekor,⁶⁰⁹ úrvacsoraszóztatás után,⁶¹⁰ esketéskor⁶¹¹ mondott imádságai és két temetési imádsága.⁶¹² Ritkább esetben a dicsőítést is alkalmazza harmadik elemül, mint általános templomszentelő imádsága⁶¹³ és egyik temetési imádsága⁶¹⁴ mutatják. Máskor meg a könyörgő tónusu imádságaiba ékeli be a dicsőítést a könyörgés fogatosabbá tétele végett, mint templomszenteléskor a paróchia udvarán,⁶¹⁵ egyik üdvösséges halálért mondott⁶¹⁶ és egyik temetési imádságában⁶¹⁷ látjuk. Legmóstohább része Samarjai imádságainak a bűnbevallás. A

⁵⁹⁵ Incze G.: i. m. 67. l.

⁵⁹⁶ H. E. C. 39. l. V. 11.

⁵⁹⁷ Így templomszentelés alkalmával a paróchia udvarán (H. E. C. 16-17. l. III. 4), a templomajtónál (H. E. C. 18-19. l. III. 6), a keresztelő helynél (H. E. C. 21. l. III. 8), az oltárnál (H. E. C. 22-23. l. III. 8.) tartott szertartásnál mondandó imák, stb.

⁵⁹⁸ Így a beteg ember számára való egyik imádságnál (H. E. C. 177-179. l. XXIV. 13.), az idvesség halálért mondandó imádságok közül kettőnél (H. E. C. 182-183, 183-184. l. XXIV. 15.), stb.

⁵⁹⁹ H. E. C. 21. l. III. 8.

⁶⁰⁰ H. E. C. 22-23. l. III. 8.

⁶⁰¹ H. E. C. 23-24. l. III. 8.

⁶⁰² H. E. C. 75-76. l. XII.

⁶⁰³ H. E. C. 151-152. l. XX.

⁶⁰⁴ H. E. C. 171-172., 172-173. l. XXIV. 12.

⁶⁰⁵ H. E. C. 182-183. l. XXIV. 15.

⁶⁰⁶ H. E. C. 195-196., 196-198. l. XXV. 23.

⁶⁰⁷ H. E. C. 18-19. l. III. 6.

⁶⁰⁸ H. E. C. 70-71. l. XI. 4.

⁶⁰⁹ H. E. C. 89-90. l. XIII.

⁶¹⁰ H. E. C. 112-113. l. XV. 8.

⁶¹¹ H. E. C. 135-136. l. XVII. 3.

⁶¹² H. E. C. 190-192., 192-194. l. XXV. 23.

⁶¹³ H. E. C. 24-26. l. III.

⁶¹⁴ H. E. C. 192-194. l. XXV. 23.

⁶¹⁵ H. E. C. 16-17. l. III. 4.

⁶¹⁶ H. E. C. 183-184. l. XXIV. 15.

⁶¹⁷ H. E. C. 199-201. l. XXV. 23.

32 számbajöhető imádsága közül csak ötben találunk némi büntudatot és -bevallást, de ezekben is nem átható lelkisége ez az imádságnak, hanem néhány szóból álló megjegyzés, melyet csak a megszokásnak ereje köt az imádsághoz. A beteg emberek számára írott imádságai közül háromban,⁶¹⁸ betegekért mondandó⁶¹⁹ és a halálra ítélt ember számára⁶²⁰ készített imádságában találhatunk ilyen szokásból odavetett s nem az imádság lényegéhez elválaszthatatlanul odatartozó bűnbevallást bizonyosságára annak, hogy Samarjainak különben igen termékeny imádkozó vénája nélkülözötte a református imádságnak e pótolhatatlan alapelemét. Nincs Samarjainak egyetlen olyan imádsága sem, melyben kivétel nélkül szerepelne az imádság négy lényeges alapeleme, a dicsőítés, hálaadás, bűnbevallás és kérés. Ellenben van olyan imája, amelyből —mondhatjuk— hiányzik mind a négy imádságalkotó elem s így inkább tekinthető elmélkedésnek, mint imádságnak! Ilyen az az imádsága,⁶²¹ melyben a halál révén álló beteg embernek örökélet után való olthatatlan szomjúságáról elmélkedik s csak az elmélkedés végén tömörül a lélek vágya egy szelíd, alig hallható sóhajtásba.

Samarjai imádságainak könyörgő részei élesen bevilágítanak az imádság Istenhez való viszonyáról alkotott felfogásába. Kétségtelenül megtalálható imádságaiban az evangéliumi felfogás leglényegesebb része, az Istennek való önátadás, melyből vég-eredményében Istennek az emberre gyakorolt hatása bontakozik ki. A közönséges imakérések: testi és lelki áldások, szeretet, egység, békesség, oltalom, türés, örökélet, a pokol győzelmétől való megszabadítás, stb. kérésein felül oly meggyőző erővel kéri több imádságában a Szentlélek ajándékát, az Isten rendelkezéseire való megnyugvást és a lelki világosságot, hogy önkénytelen gondolatunk: ennek a léleknek egyetlen nagy vágya: beolvadni az Isten megváltó akaratába s a lélek hajóját rábízni a kegyelem vizére, „Szent Lelked által erőssets szívemet, hogy békeséggel szenvedgyem a te Atyai látogatásodat.”⁶²² „... a te szerelmes szent Fiadnak, a mi Vrunk Jesus Christusnak keserves kin szenvedéseért, ártatlan haláláért, könyörgök szent fölsegédnek, adgy oly lelki világosságot az én szívemben, hogy ismervén buydosásomat, szarándokságomat, szüntelen eszemben forgassam az én ki mulásomnak óráját, és te néked Istenemnek igazán szolgálván, úgy készüllyek halálomhoz, hogy minden órában készen és vigan várhassam el válásomat, és e nyavalyás tömlőczből való kiszabadulásomat. Ne talállyon engemet az én utolsó óram véletlenül és álmosan, hanem készen és vigyáztván.”⁶²³ Aki így imádkozik, attól távol van az az igyekezet, hogy az Istent befolyásolja, hanem inkább átadja magát vezetésre, hogy az Úr az ő kikutathatatlan bölcsességével és megváltó szeretetével odavigye őt kézen fogva ahová akarja.

Imáinak tulnyomó része az evangéliumi felfogás érvényesüléseképpen gyülekezeti, amennyiben azokat ismert gyülekezetfelfogásából kifolyólag, ha nem is a gyülekezet megbízásából, mégis az egész gyülekezet, vagy a szertartásban szereplő magános személy nevében (egyházkelésnél, halálra ítélt ember és beteg ember imádságánál) mondja s annak érzelmeit igyekszik szavakba foglalni és a Isten elé vinni. Ez a törekvése kifejezésre jut az imádság szerkesztésében, miszerint a lelkész az imádság folyamán szoros egységben van a hivekkel, illetőleg a vele könyörgő magános emberrel, az ima folyamából nem válik ki a jelkész, mint különálló s a lelkeket hivatásszerűen Istenhez kalauzoló személyiség.

Imáinak egy csoportja azonban élesen elüt a református gyülekezeti imádság alapelveitől. Ezek az imádságok teljesen klérikális-katholikus eüchetikai elveket sugároznak ki magukból s első olvasásra elárulják, hogy bennük a Rituale Strigoniense szelleme lüktet. Az „Idvösséges halálért való imádságok és jó kívánságok” cím alatt közölt négy imádsága a Rituale Strigoniense „Ordo commendationis animae” című fejezetében helyet foglaló s oda a Ritule Romanumból került imádságok egészben való fordításának, átvételének tekintendő. Ez imákban már eltűnik a gyülekezet vagy magános személy nevében való fungálás, hivatalos minőségben a haldokló személy fölé emelkedik a funkcionárius lelkész, ki theurgikus eszközökkel egyen-

⁶¹⁸ H. E. C. 170-171., 173-174., 174-175. I. XXIV. 12.

⁶²⁰ H. E. C. 184-185. I. XXIV. 16.

⁶¹⁹ H. E. C. 177-179. I. XXIV. 13.

⁶²¹ H. E. C. 175-177. I. XXIV. 12.

⁶²² H. E. C. 170. I. XXIV. 12. Beteg embernek első Imádsága.

⁶²³ H. E. C. 172. I. XXIV. 12. Beteg ember harmadik imádsága.

geti Istennél a testből kilépni készülő lélek útját. E négy könyörgés már tulajdonképpen nem is ima, legalább református felfogás szerint nem lehet az, mert annak összes lényeges kellékeit nélkülözi, hanem a haldokló lelkéhez intézett ünnepélyes, útnak indító allocutio.

Az első imádság⁶²⁴ a *Rituale Strigoniense* 105. oldalán⁶²⁵ található oratio alapján készült s kezdőszavai szerint igazi útnakindító allocutio: „Te körösztván lélek költőzzél ki most e nyomo:ult világbol, az Atya mindenható Vr Istennek nevében, ki teremtet tégedet: induly már a Jesus Christusnak az élő Isten fiának nevében, ki te érettet keserves kínt halált szenvedet a körösztván: menyel a Szent Lélek Istennek nevében, ki tégedet meg szentölt: e máj napon légyen néked helységed békeségben s boldogságban, a te lakásod legyen a felső Sionban, a mennyei paradicsomban, az Istennek országában.” stb. E szöveg a *Rit. Strigoniense* imaszövegét követi: „Proficere anima Christiana de hoc mundo in nomine Dei Patris omnipotentis, qui te creavit: in nomine Jesu Christi filii Dei vivi, qui pro te passus est: in nomine Spiritus sancti qui in te effusus est ... hodie sit in pace locus tuus, et habitatio tua in sancta Sion”. etc.

Az átvétel és fordítás mikéntjének kidomborítására álljon itt Samarjai második lélekajánló imájának a *Rituale Strigoniense* megfelelő imájával való egybevetése:

Rituale Strigoniense. p. 106-107,
Rituale Romanum. p. 140-142.

Commendo te omnipotenti Deo, charissime frater (charissima soror), et ei, cuius es creatura, committo: ut cum humanitatis debitum morte interveniente persolveris, ad Auctorem tuum, qui te de limo terrae formaverat, revertaris. Egre diei itaque animae tuae de corpore splendidus Angelorum coetus occurrat: iudex Apostolorum tibi senatus adveniat: candidatorum tibi Martyrum triumphator exercitus obviet: liliata rutilantium te Confessorum turma circumdet: jubilantium te Virginum chorus exipiat: et beatae quietis in sinu Patriarcharum te complexus astringat: mitis atque festivus Christi Jesu tibi aspectus appareat, qui te inter assistentes sibi jugiter interesse decernat. Ignores omne quod horret in tenebris, quod stridet in flammis, quod cruciat in tormentis. Cedat tibi terribimus satanas cum satellitibus suis: in adventu tuo te comitantibus Angelis contremiscat, atque in aeternae noctis chaos immane diffugiat. Exurgat Deus et dissipentur inimici ejus: et fugiant qui oderunt eum, a facie ejus. Sicut deficit fumus, deficient: sicut fluit cera a facie ignis, sic pereant peccatores a facie Dei: et justi epulentur, et exultent in conspectu Dei. Confundatur igitur et erubescant omnes tartareae legiones, et ministri satanae iter tuum impedire non audeant. Liberet te a cruciatu Christus, qui pro te crucifixus est. Liberet te ab aeterna morte Christus, qui pro te

Samarjai: H. E. C. 181-182. I, XXIV. 15.

Ajánlak tégedet, szerelmes atyámfia, az Atya mindenható Vr Istennek, téry meg idvözülendő lélek a te teremtődhez, jűjön elődben, az Istennek engedelmeből, az Angyaloknak dicsőült szent serege, és vigyen tégedet Abrahámuak keblében, az örökkön való nyugalomban: holot láthassad az Apostoloknak társaságát, a szent Martyromoknak és minden szenteknek boldogh seregét, láthassad a megh dicsőült Vr Jesus Christusnak szent színét, szemlélhessed, a Sz. Háromságnak Isteni dicsőségét, Az Atya mindenható Ur Isten, ki tégedet a maga személyére és hasonlatosságára teremtet, az Vr Jesus Christus, ki tégedet szent vére hullásával a kárhoyattol meg váltot, és a Szent Lélek Isten, ki téged meg szentelt, oltalmazzon tégedet ama külső setétségtől, holot sivás rivás, és fogaknak csikorgatása vagyon: oltalmazzon tégedet a pokolbéli tüztől, és minden győtrelemtől: meszsze távozzék tuled a Sáthán minden ő seregével a mélységben: az Istennek őriző szent Angyali, kik táboronként járnak környülöttünk, hordozzanak és vezérellyenek tégedet menyben, kellyen fel az Vr, és oszollyanak el az ő ellenséghei, fussanak el színe elől, valakik őtet gyűlölik, és mint a füst, s-a gyöngye pára hamarsággal el mulnak, ők-is úgy semmivé legyenek: a mint a viasz el olvad, a tűznek lángja előt, így veszszenek el a bűnösök, az igazak pedig örüllenyenek és őrvendezzenek az ő orcája

⁶²⁴ H. E. C. 180-181. I, XXIV. 15.

⁶²⁵ H. E. C. A *Rit. Romanum*-ban a 139. oldalon,

mori dignatus est. Constituat te Christus filius Dei vivi intra paradisi sui semper amoena virentia, et inter oves suas te versus ille Pastor agnoscat. Ille ab omnibus peccatis tuis te absolvat; atque ad dexteram suam in electorum suorum te sorte constituat. Redemptorem tuum facie ad faciem videas; et praesens semper assistens, manifestissimam beatissimis oculis aspicias veritatem. Constitutus igitur inter agmina Beatorum, contemplationis divinae dulcedine potiaris in saecula saeculorum.

előt. Meg szégyenüllyenek és megh gyaláztassanak minden pokolbeli seregek, és menyországban való be meneteledben, oh Istenhez vágyodo lélek, tégedet megh ne báncsanak, megh ne tartoztassanak: oltalmazzon megh tégedet a pokolbéli kinoktul az Vr Jesus Christus, a ki te éreited keserves kint szenvedet a körösztfán, védelmezzon tégedet az örökkén való haláltól, az Ur Jesus Christus, ki te éretted ártatlan halált szenvedet. Állétson tégedet a te édes Idvözítőd a mennyei dicső paradicsomnak belső részeiben, és az ő juhái között job keze felől lászon tégedet amaz igaz és jó Pásztor, ki az ő életét le tette az ő juháiért, ő szabadetson megh tégedet az örökkén való büntetéstől, iktasson be tégedet a dicsőült szenteknek társaságában, holot láthassad az Vr Istent színről színre, és abból származot ki mondhatatlan gyönyörűségben legyen részed: mátol fogva mind örökkön örökké. Amen.

Amint láthatjuk, e fordítás meglehetősen szabad. Néhol szószerint fordít, néhol a gondolatot veszi át, azonban mindvégig teljes hűséggel érvényesül benne a commendatio animae sajátos szelleme. A harmadik imádság is a commendatio animae imádságainak elemeiből épül fel:

Rituale Strigoniense. p. 107—108.
Rituale Romanum. p. 142—144.

Samarjai: H.E.C. 182—183. I, XXIV. 15.

Suscipe Domine servum tuum (ancillam tuam) in locum sperandae sibi salvationis a misericordia tua. Resp. Amen. Libera Domine animam servi tui (ancillae tuae) ex omnibus periculis inferni, et de laqueis poenarum, et ex omnibus tribulationibus. Resp. Amen. Libera Domine animam servi tui (ancillae tuae), sicut liberasti Enoch et Heliam de communi morte mundi. Resp. Amen. Lib. Dom. an. serv. tui s. liberasti. Noe de diluio. Resp. Amen. Lib. Dom. an. serv. tui s. liberasti Abraham de Hur Chaldeorum. Resp. Amen. Lib. Dom. an. serv. tui s. liberasti Iob de passionibus suis. Resp. Amen. Lib. Dom. an. serv. tui s. liberasti Isaac de hostia, et de manu patris sui. Resp. Amen. Lib. Dom. an. serv. tui s. liberasti Loth de Sodomis et de flamma ignis. Resp. Amen. Lib. Dom. an. serv. tui s. liberasti Moisen de manu Pharaonis regis Aegyptiorum. Resp. Amen. Lib. Dom. an. serv. tui s. liberasti Daniele de lacu leonum. Resp. Amen. Lib. Dom. an. serv. tui s. liberasti tres pueros de caminc ignis ardentis, et

Örökkén való Szent Ur Isten, töredelmes szível könyörgünk szent fölségednek, hogy ved hozzád a te alázasos szolgálodat (szolgáló leányodat) N. az idvösségnek helyére, mellyet irgalmasságodból készítettél neki, e világ fundamentumának föl vetésének előtte: ne bocsásd, oh bünnösökön könyörülő szent Vr Isten, ne bocsásd az ő lelkét a pokolbéli kinokra, az iszszonyú büntetésekre, és az örökkén való gyötrelmeire. Az igazaknak lölkök a te markodban vannak, holott a halálnak gyötrelmi nem illetik azokat. Azért a mint régemben Enochot és Illyés Prophetát meg mentéd a közönséges haláltól, Noét meg oltalmazád a víz özönbéli veszedelemtől, mensz megh Ur Isten e te szolgálodat-is (szolgáló leányodat-is) minden nyomoruságtól. A mint az Abrahámet a Caldeusoktól, szent Jobot az ő szenvedésitől, Isaákot az áldozattól, Attyának kezéből, Loth Patriarchát a Sodomabéliektől, és a tűznek lángjától, a mint Moysést a Pharahonak kezéből, Danielt az oroslányok verméből, a három Sido

de manu regis iniqui. Resp. Amen. Lib. Dom. an. serv. tui s. liberasti Susannam de falso crimine regis. Resp. Amen. Lib. Dom. an. serv. tui s. liberasti Daudid de manu Saul et de manu Goliae. Resp. Amen. Lib. Dom. an. serv. tui s. liberasti Petrum et Paulum de carceribus. Resp. Amen. Et sicut beatissimam Theclam virginem et martyrem tuam de tribus atrocissimis tormentis liberasti, sic liberare digneris animam huius servi tui, et tecum facias in bonis congruere caelestibus. Resp. Amen.

iffiakat az égő kemenczéből, Dávidot a Saul Királynak és a Goliatnak kegyetlenségétől, a mint sz. Pétert a tömlöczből kimentetted nagy kegyelmessen e te Szolgádnak-is (szolgáló leányodnak-is) lelkét ments meg minden veszedelemtől, szabadíts meg minden nyomoruságtól, és a testől el válásának óráján, a szent Annyaloknak szolgálattok által, vitetessék a mennyei paradicsomban, a boldogh örömben, az örökkén való nyugalomban, Oh Jesus, oh Jesus, oh Jesus, mi Idvözítőnk, halgas meg minket e mi könyörgésünkben, a te keserves kin szenvedésidnek érdemeért. Amen.

Az egybevetéséből nyilvánvaló, hogy Samarjai a commendatio animae litániáját némi szabadsággal és sallangos fordítással imává alakította át s az ily módon összegyűrt ima befejezésénél alkalmazta a commendatio animae szertartásának végén „In Expiratione” címmel közölt utasítást, miszerint közvelelenül a halál előtt vagy maga a haldokló, vagy a lelkész és a hozzátartozók háromszor kiáltásák a Jézus nevét.⁶²⁰

A negyedik lélekajánló imádságot pedig a commendatio animae szertartásának másik három imádságából (oratio) dolgozta egybe Samarjai.

Rituale Strigoniense. p. 108-109. 116-117.

Rituale Romanum. p. 144-145., 148-149.

1. Commendamus tibi Domine animam famuli tui (famulae tuae) N. precamurque te Domine Jesu Christe, salvator mundi, ut propter quam ad terram misericorditer descendisti, Patriarcharum tuorum sinibus insinuare non renuas. Agnosce Domine creaturam tuam, non a diis alienis creatam, sed a te solo Deo vivo et vero: quia non est alius Deus praeter te, et non est secundum opera tua. Laetifica Domine animam ejus in conspectu tuo, et ne memineris iniquitatum ejus antiquarum, et ebrietatum, quas suscitavit furor, sive fervor mali desiderii. Licet enim peccaverit, tamen Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum non negavit, sed credidit, et zelum Dei in se habuit, et Deum, qui fecit omnia, fideliter adoravit.

2. Delicta juvenutis, et ignorantias ejus, quaesumus, ne memineris Domine, sed secundum magnam misericordiam tuam memor esto illius in gloria claritatis tuae. Aperiantur ei caeli, collaentur illi Angeli. In regnum tuum Domine servum tuum (ancillam tuam) suscipe. Suscipiat eum

Samarjai : H. E. C. 183—184. I. XXIV. 15

(1.) Fölséges nagy Vr Ist'en, buzgó imádságunk által, tenéked ajánlyuk lelkét a te alázatos szolgáltnak (szolgáló leányodnak) és kérünk tégedet Vr Jesus Christus, az egész világnak szabadítója, hogy a mely lélekért menyből irgalmassan alá szállóttál, e földnek színére, a szent Patriárkáknak kebeleikben méltóztassad azt be iktatni. Ismerd meg Vram a te alkotmányodat, mely nem az idegen Istenektől teremtete, hanem te tőled, ki egyedül vagy élő és igaz Isten: mert nincsen más Isten kívüléd. Eörvendeztesd meg Vram ennek lelkét a te szent szined előtt, és meg ne emlékezzél az ő előbbi hamisságiról, mellyek az emberi gyarloságból származnak, mert noha vétkezett, mindazáltal tégedet Atyát, Fiut és Szent Lelket meg nem tagadott: hanem te benned hivet, és Isteni buzgó szeretet volt ő benne mind eddiglen, és tégedet igaz Istent mindeneknek teremtőjét, igaz hitből imádot: (2.) Azert az ő iffiuságának büneiről és tudatlanságiról meg ne emlékezzél, Vr Isten, hanem, a te nagy irgalmasságod

⁶²⁰ „Cum vero tempus expirandi institerit, tunc maxime ab omnibus circumstantibus flexis genibus vehementer orationi instandum est. Ipse vero moriens si potest, dicat: vel si non potest, assistens, sive Sacerdos pro eo clara voce pronuntiet: Jesu, Jesu, Jesu, Rit. Strig. p. 122-124. — Rit. Rom. p. 151-153.

(eam) Michael Archangelus Dei, qui militiae caelestis meruit principatum, Veniant illi obviam sancti Angeli Dei, et perducant eum (eam) in civitatem caelestem Jerusalem. Etc.

3. Deus, qui pro redemptione mundi voluisti nasci, circumcidi, a Judaeis reprobari, a Juda traditore osculo tradi, vinculis alligari sicut agnus innocens ad victimam duci, atque conspectibus Annae, Caiphae, Pilati, et Herodis indecenter offerri; a falsis testibus accusari, flagellis et opprobriis vexari, sputis conspuui, spinis coronari, colaphis caedi, arundine percuti, facie velari, et vestibus exui, cruci clavibus affigi, in cruce levari, inter latrones deputari, tulle et aceto potari, et lancea vulnerari: Tu Domine, per has sanctissimas poenas tuas, quas ego indignus (indigna) recolo, et per sanctam crucem, et mortem tuam, libera me (vel, si alius dicit pro eo, libera famulum tuum [famulum tuum] N. a poenis inferni, et perducere digneris, quo perduxisti latronem tecum crucifixum: Qui cum Patre et Spiritu sancto, vivis et regnas in saecula saeculorum. Amen,

szerént, legyen emlékezetben előtted, a te dicsőségedben, nyilakozzanak meg az ezek ő néki és örvendezzenek ő neki a szent Angyalok, kik roppant sereggel eleiben jövének, vigyék be őt a szent városban, a mennyei Jerusalemben, nem az ő cselekedetének elégséges érdemeért, hanem az idvözítő Vr Jesus Christus kin szenvedésének méltóságos érdemeért. (3.) Azért imádunk mostan tégedet, oh mi Idvözítőnk, és áldunk tégedet, ki a körösztfán lőt haláloddal az egész világot megváltottad, melynek meg szabadításáért, szabad jó akaratodból es jó kedvedből a Boldog szűz Máriának méhéből születted, nyolczad napon környül meteltetted, a Sidoktól meg vettetted, az Iskariotes Judastól el árultattad, meg kötöttest, mint az ártatlan bárán halálra vitetted: Annás Caiphásnak, Pilátusnak, Heródesnek, eleibek böcstelenül fogva vitetted, a hamis tanoktól vádoltattad, meg ostoroztattad, gyalázzal illeltetted, meg pökdöstetted, tövis koronával meg koronáztatad, arczol csapdostattad, nád szálal veretted, ruhádból kiöltöztetted, körösztfához szegekkel szegeztest, a körösztfán föl emeltetted, a tolvajjok közzé számláltattad, merget és eczetet ittad, dárdaival meg ökleltetted. Oh J e s u s mi Idvözítőnk, e te szentséges kinszenvedésedért, mellyeket én méltatlan szolgáló elő számlálok, a körösztfán let szentséges haláloedért, ne bocsásd a te szolgálóknak (szolgáló leányodnak) lelkét a pokolbéli kinokra hanem méltóztassal azt a paradicsomban be vinni, a hová magaddal együtt be vitted a körösztfán meg tért tolvayt. J e s u s könyörűly raytunk, ki az Atyával és a Szent Lélekkel egyetemben, egyenlő Isteni méltóságban élsz és uralkodol örökkön örökké, Amen.

Ez a lélekajánló imádság is a róm. katolikus oratio k szabad, néhol rövidítő, máshol bővítő fordítása az eredeti róm. katolikus theurgikus eüchetikai elvek teljes mértékben való megtartásával. Még a theurgiával dolgozó papi öntudat is átszármaszott Samarjaihoz róm. katolikus forrásából s ez öntudat kiemelni az ima folyamából a lelkészt, aki az ő csodálatos és titokzatos eszközeivel hivatásszerűen tud hatni az Istenre.

A róm. katolikus eüchetika enyhébb hatása meglátszik Samarjai önálló imádságain is. Halovány körvonalakban kibontakozik ezekből egy olyan felfogás, miszerint az imádság bizonyos célok elérésének szolgálatában is állhat. Lehet imádsággal fájdalmat szüntetni,⁶²⁷ nyavalyát gyógyítani,⁶²⁸ „irégy ördögöt és a sátánt minden ő seregével eltávoztatni,⁶²⁹ örökéletet biztosítani.⁶³⁰ Az imádság Samarjainál az üdvös-

⁶²⁷ H. E. C. 175-177. I. XXIV. 12.

⁶²⁸ H. E. C. 173-174. I. XXIV. 12.

⁶²⁹ H. E. C. 135-136, I. XVII. 3.

⁶³⁰ H. E. C. 196-198. I. XXV. 23.

ség kiharcolásának egyik eszköze. Temetési imádságai pedig, amelyek minden biznnyal saját alkotásai, teljesen át vannak szöve a Rituale Strigoniense commendatio animae szertartásának imáiból származó theurgikus vonatkozásokkal.⁶³¹

Samarjai nem érzett semmi lényeges különbséget a református és róm. katolikus imádság között, mert a két különféle szellemtől táplált és sajátos eüchetikai elvek szerint felépített imádságokat egymás mellé helyezte. Ő a r. katolicizmussal nem egy ponton rokonszenvezett, Eklektikus természetű a r. katolicizmusból is kiragadott egy-két neki tetsző vonást s igyekezett azt abban a synthesisben elhelyezni, melyben már a református és lutheránus theológia elemei vegyessen helyet foglaltak egymás mellett. Így történt azután, hogy eüchetikájában is teljes darabosságban rétegződtek egymás fölé protestáns és róm. katolikus elemek.

A Bornemisztól átvett úrvacsorai gyónó imádság, a Rituale Strigonienseből fordított lélekajánló és ördögűzési imádságok, valamint ugyanazoknak hatását magukon viselő temetési imádságok leszámítása után fennmaradó imádságai egy kivétellel önállóaknak bizonyulnak. Így templomszentelési főimája a bekecsi templom felszentelésén (1625) Szepsi Mihály tarzali lelkész és esperes által mondott templomszentelő imádság hatása alatt készült, sőt ezen imádság egy részét át is vette:

Consecratio Templi Novi, 28-29. l.

Samarjai: H. E. C. 25-26. l. III.

Az ki imádkozandic ez helyen, halgasd meg lakohelyedből az mennyekből, es meg halgatván legy kegyelmes . . . Mikoron vétkezendic valaki felebaráttya ellen, könyörög ebben az házban, mindenekne, adgy eggyesegre valo szivet, elmét . . . Mikor kórokért, betegségekért, halállal tusakodókért, uton és vizen járókért, rabokért, kísértetben estekért, keseredett szívőkért . . . könyörgünc az egekből te kints reanc, halgasd meg Vr Isten. Mikor ehseg lejend a földön avagy dögghalál avagy aszály, szárazító, égető szél, ragva, sáska, czerebogár, köösső, menyütőkövec, veszedelmes hidegec, árvizec: vagy mikor az ellenség megszályya kapunkat, vagy valami egyéb czapás es nyavalya jó reanc, valaki akkor te szent Felsegedne, könyörög, imádkozic . . . halgasd meg mennyekből az te lakóhelyedből.

A ki igaz hitből és engedelmes szübből imádkozandik e helyen, halgasd meg Vr Isten mennyekben, és légy kegyelmes ő néki. Mikor vétkezendik valaki az ő felebaráttya ellen, s-könyörög e házban, mindeneknek adgy Vr Isten eggyesegre valo szivet, elmét; . . . Mikor kórokért, betegekért, halállal tusakodókért, uton és vizen járókért, rabokért, kísértetben estekért, és egváb féle nyomorultakért könyörgünk, halgas meg Vr Isten, menyből és könyörüly raytunk; Mikor éhség lejend a földön, avagy dögghalál, aszály, rogva, sáska, cserebogár, köösső, avagy valami csapás, valaki akkor fölségedne, könyörög e Templomban, halgasd meg menyből, a te szent lako helyedből.

Egyébként Samarjai önállóan mutatkozik. Önállóságát bizonyítják a megújuló, azonos szövegű, legnagyobbbrészt magasztaló formulákkal kibővített megszólítások, a bűnbevallás következetes elmaradása, vagy összezsugorodása, mindvégig hasonló természetű kérések alkalmazása, a mennyei élet dicsőségének és a pokol gyötrelmeinek sűrűn előjövő színes emlegetése és érzéki kiszínezése, végül nem utolsó sorban a mindvégig azonos imanyelv.

Külön jellegetessége Samarjai imádságainak a biblicitás. Minden imádságából a biblia szelleme árad. Némelyik imádsága, különösen a beteg emberért való,⁶³² egy-

⁶³¹ Így a H. E. C. 192-194. l.-on levő ima a Rit. Strig. p. 108., Rit. Rom. p. 144., a H. E. C. 196-198. l.-on levő ima a Rit. Strig. p. 106-107., Rit. Rom. p. 142-144., a H. E. C. 198-199. l.-on levő ima a Rit. Strig. p. 197-108., Rit. Rom. p. 142-144. található imákkal bír vonatkozást, a H. E. C. 199-201. l.-on levő ima pedig majdnem egészen a Rit. Strig. p. 108-109, 116-117, Rit. Rom. p. 144-145., 148-149. található imákkal azonos.

⁶³² H. E. C. 177-179. l. XXIV. 13. — Ez imádsága a következő bibliai részletekből épül fel: 5 Móz. 28:15., 21-22. — Zsolt. 46:8. — Zsolt. 147:3, 6. — Zsolt. 145:18. — Hózs. 6:1-2. — 1 Móz. 3:19. — 1 Sám. 2:6. — Luk. 7:11-15. — Ján. 11:1-45. — 4 Móz. 12. — 2 Kir. 5:1-14. — Ézs. 38:17. — Máté 8: 14-17. — Máté 9:20-22. — Luk. 17:11-19. — Máté 8:5-13.

másba fonódó bibliai gondolatok és kifejezések láncs e láncnak minden egyes szeme kimutatható a szentírásból. Ez erős biblicitás még sem teszi Samarjai imáit terjengőssé, tudálékossá, mesterkeltté, sőt a bibliai gondolatokba öltözött mély érzések oly közvetlenséggel és elragadó erővel szólnak hozzánk, hogy ha büntudata mélyebb volna s a r. katholicizmus hatásától mentes tudott volna maradni, Samarjait kora református egyházának legmélyebben járó imádságírói közé kellene számítanunk.

c) Az istentisztelet fajai.

Az istentiszteletnek faj szempontjából való felosztására Samarjai nem közül semmiféle rendszert. Felfogásából azonban nyilvánvaló, hogy megkülönbözteti egymástól a magánistentiszteletet és gyülekezeti istentiszteletet. A magánistentisztelethez számítja a lélek magános buzgolkodását, valamint a szűk családi közösségben végbenemő áhitatot. Amilyen szigorúan hangsúlyozza, hogy a nyilvános gyülekezeti kultusz végzése kizárólag a lelkész kötelessége, épp oly nyíltan hirdeti, hogy a család körén belül a családfő szabadon végezheti e feladatot. „Sem férfiakkal, kiknek arra hivatalyok nincsen, sem aszszonyállatoknak nem engedgyük, hogy közönséges helyen tanétsanak, de arra szabadságok vagyon Istentől, hogy házoknál tanétsák házok népét, fiokat, leányokat.”⁶³³ E kijelentés szerint Samarjai, míg a nyilvános istentiszteletből teljesen kiszorítja a hívek egyetemes papságon alapuló jogát (az istentisztelet hordozása tekintetében), addig ezt a jogot a családi istentiszteletben oly szélesen értelmezi, hogy gyakorlásába még a családanyákat is bevonja. Ez a magánistentisztelet lehet a hívek magánbuzgolkodása. A magában imádkozó lélek már istentiszteletet gyakorol, melyre példának hozza fel Péter apostolnak Joppé városában való magános imádságát (Ap. Csel. 10:9.), továbbá Pál apostol és Silas imádságát a tömlőcben (Ap. Csel. 16:25.)⁶³⁴ De a magán istentisztelet legfontosabb megnyilvánulása a családi istentisztelet, melynek még a nyilvános gyülekezeti istentisztelet mellett is megvan a helye: „A gyülekezetben való Isteni szolgálat után házunknál és házunk kívül is foglalatossak vagyunk minden kegyes és üdvösséges dolgokban.”⁶³⁵ Sehol sem említi Samarjai ennek a családi istentiszteletnek tartalmát, de ismerve a kultuszról való véleményét, valószínű, hogy az Isten ígéjének okulás végett való olvasásából és imádkozásból állhatott.

A gyülekezeti istentisztelet fajaira vonatkozólag se ad Samarjai semmiféle elméletet. Legelőször tárgyalja a nyilvános kultuszt, mely szerinte kétféle: homíliás vagy könyörgéses lehet,⁶³⁶ azután közli az istentisztelettel kapcsolatban álló liturgikai kérdéseket, majd a kultusz egyes részeit. Ezután belekezd a többi istentiszteletnek az életben előforduló sorrend szerint való tárgyalásába, így tárgyalja a keresztséget, egyházkelést, úrvacsorát, házások esketését, lelkézszenntelést, nyomorultak látogatását, temetési szertartást, végül mintegy függelékképpen az ördögűzésben való rendtartásokat. E sorrendbe a házások esketéséről szóló rész után közbeiktatja a bűjtőről és penitenciáról, valamint az egyházfegyelmezésről írott fejezeteket. Mi az egyes istentiszteleti fajok tárgyalását nem a Samarjai által adott, hanem a jelenkor gyakorlatban levő rendszere alapján bármás csoportban: 1. nyilvános gyülekezeti istentisztelet. 2. sakramentális istentiszteletek és 3. benedikcionális (rendkívüli) istentiszteletek csoportjában fogjuk eszközölni.

Samarjai az ő egyéni sorrendjével azt akarta dokumentálni, hogy az istentisztelet végigkíséri az egész emberi életet. Sőt egy helyen a Deuteronomium 11. része idézésével megcsillan előttünk az a gondolata,⁶³⁷ hogy istentisztelet maga az egész élet is. E meglátásával örökkévaló igazságot fejezett ki, amit mi is örömmel vallunk. Az Isten ígétjét követő ember élete egy permanens istentisztelet: állandó együttlét, együttjárás az Istennel.

⁶³³ H. E. C. 51. I. VIII. 5.

⁶³⁴ H. E. C. 37. I. V. 7.

⁶³⁵ H. E. C. 5. I. I. 8.

⁶³⁶ A homíliás istentiszteletre: H. E. C. 24. I. III., 27. I. III., 53. I. VIII. 13. A könyörgéses istentiszteletre: H. E. C. 29-30. I. IV. 3. 37-38. I. V. 8.

⁶³⁷ H. E. C. 5. I. I. 8.

aa) *Nyilvános gyülekezeti istentisztelet.*

Samarjai szertartásoskönyve első fejezetében tárgyalja a nyilvános gyülekezeti istentiszteletet, de róla csak általános, elvi kijelentéseket tesz s nem közli annak liturgiái szerkezetét, felépítését. Csak a templomszentelés szertartásának leírásánál közöl az istentiszteletből néhány liturgiái részletet, valamint szertartásoskönyve más helyein tesz néhány olyan nyilatkozatot, melynek alapján sikerül liturgiáját rekonstruálni.

A felsődunamelléki protestantizmus Samarjai kora előtti liturgikus berendezkedései nagy vonalakban ismerősek előttünk Huszár Gál és Bornemisza Péter hátrahagyott liturgiái nyomán. Az összehasonlítás arról győz meg bennünket, hogy Samarjai nyilvános gyülekezeti istentiszteleti liturgiájának felépítésében nem volt önálló, hanem gondosan igyekezett a meglévő állapotokhoz alkalmazkodni. Így az ő liturgiája természetesen illeszkedik be a felsődunamelléki liturgiái fejlődés vonalába. De lássuk előbb ezt a fejlődést.

A Habsburg-államhatalom némi türelmet gyakorolt e területen a lutheránizmus irányában, a radikális irányt képviselő helvét törekvésekkel szemben azonban már a kezdet kezdetén a legellenségesebb magatartást tanúsította, mely indulata később sem változott.⁶³⁸ E helyzet bizony döntő befolyást gyakorolt az itteni egyházak fejlődésére s ennek tudható be, hogy a helvét szellem a Felső-Dunamellék kultuszi berendezkedésében de facto elég későn, csak az 1570-es évek táján jelentkezett. A helyzet az volt, hogy ahol a helvét irány az általunk már fentebb vázolt okok miatt nem tudott egységes, összefüggő területeket meghódítani s ezáltal függetlenül, vagy ahol túl mélyen gyökerezett a hagyományok iránti tisztelet, a maga puritán kultuszi elveit nem tudta megvalósítani, sőt belenőtt a lutheri kultuszi rendszerbe és saját szellemét inkább annak egyszerűsítésében mutatta meg. A ránehezedő nyomás enyhültével azonban a helvét irány egyes vidékeken, mint pl. az Alsó-Csallóközben, oly gyökeresen elvégezte egyszerűsítő munkáját, hogy kultuszi programja már a XVII. század elejére — a környező egyházaktól egészen elütő típust alkotva — meggyökeresedett,⁶³⁹ sőt már korábban befolyásolni tudta a lutheránus Bornemisza Pétert s rajta keresztül a lutheri kultuszt is.

A liturgikus berendezkedés legelső öntudatos kísérletei Huszár Gálhoz vezetnek vissza, ki 1557 okt. 26. irt levelében Bullingerhez fordul, hogy a zürichi egyház agendáját küldje meg neki a felsődunamelléki kultuszi zavarok megszüntetése végett.⁶⁴⁰ Bullinger felvilágosításait levélben adta meg Huszárnak s ebben nagy általánosságban többek között elvi utmutatást nyújtott az istentiszteletről, szertartásokról, könyörgésekről, éneklésről és hórakról. Bullingernek e levele egyszerre két helyen is — Kolozsvárt és Magyaróvart — „Libellus Epistolaris“, illetőleg „Institutio“ címek alatt jelent meg. Ugyanezen évben pedig megküldötte Bullinger Huszár Gálnak saját veje, Lavater Lajos zürichi lelkész által „De ritibus et institutis Ecclesiae Tigurinae“ címmel a zürichi egyház rendtartásairól kiadott könyvét (amit az valószínűleg ipa felszólítására irt).⁶⁴¹ Mégis semmi nyomát sem találhatjuk annak, hogy a zürichi istentiszteleti rendtartás már ezidőtájt bevonult volna a felsődunamelléki kultuszba. Sőt Huszár Gálnak a jóval később, 1574-ben Komjáton „A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok“ címmel megjelent graduáljában közölt és annak az eperjesi evangélikus kollégium könyvtárában őrzött unikum példányából Szathmáry József által ismertetett két istentiszteleti rendtartása egyenesen a lutheri liturgiával való szoros rokonságról tanuskodik.⁶⁴² Épen ezért

⁶³⁸ Révész Imre ; A magyarországi protestantizmus történelme. Budapest, 1925. 28-29. l. (A magyar történettudomány kézikönyve. III. köt. 4. füz.)

⁶³⁹ Dézsi L. : i. m. 290. l.

⁶⁴⁰ Lampe-Ember : i. m. pag. 112-116.

⁶⁴¹ Sörös Béla : i. m. 156. l. — Payr Sándor : i. m. 768-770. l. — Dr. Raffay Sándor : i. m. 15. l. — Dr. Révész Imre : Magyar református egyháztörténet. Debrecen, 1938. 103-104. l. — (Paroch. Könyvtár XX. köt.)

⁶⁴² Szathmáry József : i. m. Prot. Szemle. 1892. 326-327. l.

megdől Sörös Bélának és Payr Sándornak pusztá sejtelemre, feltevéssre épített, de a rideg tényeknek ellenmondó állítása, hogy Huszár Gál a Zürichből kapott utmutatás nyomán alkotta volna meg liturgiáját.⁶⁴³

A Szathmáry-féle közleményből legelőször is az tűnik ki, hogy Huszár Gálnak két istentiszteleti liturgiája volt. Az egyik liturgia, a hosszabbik, Luthernek a „Formula Missae“-ben közölt rendtartását követi nyomról-nyomra s ennek megfelelően magában foglalja az úrvacsorát is. De amint Luther is az idők folyamán elválasztotta az istentisztelettől az úrvacsorát, úgy Huszárnak is volt egy másik, rövidebb liturgiája, melyből már hiányzik az úrvacsora. De ez a liturgia se tekinthető másnak, mint a „Formula Missae“ csonka torzójának. Az eredeti lutheri liturgia prédikációig terjedő első felét dolgozta át Huszár azzal a célikitűzéssel, hogy annak alkatelemei egyre növekvő erővel készítsenek elő az istentisztelet legfontosabb mozzanatára, az ígéhirdetésre, melynek elhangzása után az önmagát megvalósított és célját elért kultusz egy egyszerű benedictio vagy versiculus kórus és gyülekezet által történő eléneklésével bezáruljon. A liturgia kezdete, miszerint a lelkész az oltár elé lépve térdre esik és imádkozik a maga és a hívek bűnbocsánatáért, a lelkész és a kórus által énekelt gazdag liturgikus részletek semmi kétséget sem hagynak afelől, hogy nem a zürichi istentiszteleti rendtartás, hanem a lutheri „Formula Missae“ szellemével állunk szemben. Ez ellentét kidomborítására helyezzük egymás mellé a Lavater munkájában található zürichi liturgiát⁶⁴⁴ és a rövidebbik Huszár-liturgiát:

Lavater zürichi liturgiája :

1. Imádság.
2. Prédikáció.
3. Imádság a héten elhaltakért.
4. Bűnbevallás.
5. Uri ima.
6. Apostoli Hitvallás.
7. Adakozásra és könyörgésre való felhívás.

Huszár Gál rövid liturgiája :

1. Az oltár elé lépő pap térdre esve imádkozik a maga és a hívek bűnbocsánatáért.
2. Uri ima (csendesesen mondva).
3. Lelkész váltakozó éneke a kórossal, melyet a kórus antifónával zár be.
4. Közének (zsoltár vagy dicséret).
5. Bibliaolvasás.
6. Kórus egyedül, majd a gyülekezettel felváltva responsorium-ot énekel.
7. Imádság.
8. Prédikáció.
9. Kórus és gyülekezet felváltva benedictio-t vagy versiculus t énekel.

Az egybevetésből nyilvánvaló, hogy Huszár Gálra a zürichi istentiszteleti rendtartás sem Bullinger, sem Lavater közvetítésével nem volt hatással. Leszámítva a két istentisztelet szerkezeti különbségét, már az is fenti állításunk mellett szól, hogy míg Huszár istentisztelete szinte tömve van énekes alkatrészekkel, addig a zürichi liturgiából teljesen száműzetett az egyházi ének s vissza se térhetett oda a XVI. század vége előtt.⁶⁴⁵

Még szembetűnőbbé válik Luthernek Huszár Gálra gyakorolt kultuszi hatása, ha teljes istentiszteleti liturgiáját vetjük össze a „Formula Missae“-vel:⁶⁴⁶

Luther „Formula Missae“-je :

Az istentisztelet azzal veszi kezdetét, hogy a lelkész az oltár lépcsőjén letérdel

Huszár Gál teljes liturgiája :

1. Közének (zsoltár vagy dicséret).
2. Lelkész és gyülekezet váltakozó

⁶⁴³ Sörös Béla : i. m. 156. l. — Payr Sándor : i. m. 769. l.

⁶⁴⁴ L. Lavater : De ritibus et institutis Ecclesiae Tigurinae. 1559. 9. §. 27. l.

⁶⁴⁵ Nánássy Lajos : A keresztyén liturgia fejlődésének s mai formájának rövid áttekintése Debrecen, 1909. 32. l.

⁶⁴⁶ Hörk József : i. m. Prot. Szemle. 1900. 488-489. l. — Dr. Raffay Sándor : i. m. 11-12. l. — D. E. Chr. Achelis : i. m. II. 181-182. l. — M. Schian : i. m. 111-112. l.

és a Szeniháromság nevében megnyitja a buzgólkodást. Erre a gyülekezet és a kar a 43. zsoltárt énekli, mely után a lelkész imádkozik. Ezután:

1. Introitus.
2. Kyrie eleison.
3. Gloria in excelsis.
4. Salutatio.
5. Collecta-ima.
6. Epistola (énekelve).
7. Graduale a Hallelujah-val.
8. Evangélium (énekelve).
9. Apostoli Hitvallás.
10. Predikáció.
11. Salutatio.
12. Praefatio (úrvacsorai intés).
13. Consecratio.
14. Elevatio a „Sanctus” és „Benedictus” éneklése közben.
15. Uri ima.
16. Communio az „Agnus Dei” éneklése közben.
17. Salutatio.
18. Hálaadó imádság.
19. Áldás, dimissio.

éneke („Magne Deus Kyrie” kezdetű latin ének fordítása, miben a gyülekezet csak „Irgalmazz nekünk” részletek mondásával vesz részt).

3. Gloria in excelsis.
4. Collecta-ima.
5. Textus (perikopa).
6. Közének (dicséret).
7. Predikáció.
8. Apostoli Hitvallás (gyülekezet és kórus).
9. Lelkész és a kórus váltakozó éneke. Salutatio.
10. Lelkész hosszabb éneke.
11. Kórus a „Sanctus”-t énekli.
12. Praefatio (úrvacsorai beszéd).
13. Consecratio.
14. Lelkész imádsága (térdre esve).
15. Uri ima.
16. Communio (közének mellett).
17. Hálaadó imádság.
18. Intő beszéd.
19. Áldás, dimissio.

Nem lehet semmi kétségünk aziránt, hogy Huszár Gál kisebb jelentőségű módosításokkal Luthernek a „Formula Missae”-jében közölt liturgiáját követte. Ezen teljes liturgiájában mellőzte az istentiszteletnek az oltár előtt térdei lelkész imájával való megnyitását, egyesítette az evangéliumot és epistolát, a predikáció után tette az Apostoli Hitvallást, kihagyta a consecratio után következő elevatio-t, kiküszöbölt néhány kevésbé fontos részt, így két ízben a salutatio-t. Általában az egész istentiszteleti renden erősen meglátszik az a törekvése, hogy a lelkész és kórus által énekelt liturgikus részek (introitus, graduale, hallelujah) elhagyásával a gyülekezeti éneklésnek biztosítson helyet. Kár, hogy a Szathmáry féle publikáció nem betűhiteles másolata az eredeti Huszár-liturgiának, hanem nagyrészen csak tartalmi közlés s még a szóbanforgó két liturgia meghatározásában is hibázik Szathmáry, amennyiben a Huszár által alkalmazott teljes lutheri istentisztelet liturgiáját úrvacsorai agendának nézi. De még így is, a tartalmi közlésből összeállított liturgiából olyan kép bontakozik ki, ami kétségtelenné teszi, hogy Huszár Gál Luther „Formula Missae”-jét másolta. Ezzel a liturgiájával indult el a felsődunamelléki protestantizmus istentisztelete, mely ezt a hatást egyéb nagyjelentőségű hatások mellett átörökölte a XVII. századba is.

Téves volna azonban azt hinni, hogy mivel a bullinger-lavateri összeköttetésekkel rendelkező Huszár Gál szembefordult a zürichi istentiszteleti rendtartással, a helvét szellemű kultusz nem vert gyökeret a Felső-Dunamelléken. Ugyanabban az időben, mikor Huszár Gál „Formula Missae”-típusú liturgiáját nyilvánosság elé bocsátotta, már a homogén református területeken elterjedt egy a zürichi liturgiához hasonló szellemű és szerkezetű, egyházi énekkel kibővült istentiszteleti rend is, melynek első, magyar viszonyokhoz alkalmazó szervezőjeként a lutheránus Bornemisza Péter jelentkezett. Az ő kétségkívül helvét hatásból fakadó antiliturgizmusa az istentiszteletből minden szertartásos elemet eltávolított. Egyedüli elemek maradtak liturgiájában: a gyülekezeti ének, az imádság és az ígéhirdetés, még pedig olyan elrendezésben, melynek szívében, középpontjában az ígéhirdetés áll. E centrális elrendezéssel a lényegében ígéhirdetésből álló kultusznak kedvező lélektani megalapozást biztosított. Bornemisza minden predikációja mellett közli ezt a lelkész által vezetett liturgiát, melynek menete a következő: 1. Az úrnapi tárgy kijelentése (perikopa).

2. Felhívás éneklésre. 3. Imádság. 4. Prédikáció, melynek végén az 5. Apostoli Hitvallás megfelelő részével a gyülekezet hitvallása. 6. Imádság. 7. Uri ima. 8. Ének.⁶⁴⁷ Ime ez volt a másik, a helvét szellemű istentiszteleti típus, mely a Felső-Dunamellék magyarlakta vidékein a XVI. század 70-es, 80-as éveiben a széles területen túlsúlyban alkalmazott Huszár Gál-féle lutheri, antifónás istentiszteleti típus mellett elterjedt. E két istentiszteleti típus képezte a connubiumból kiszakadt felsődunamelléki református egyházkerület kultuszi örökségét.

Samarjai szertartáskönyvének megjelenési éve (1636) a református egyház lutheri eredetű (antifónás) kultusza súlyos válságának idejére esik. A kor átlagos kántorainak énekképzettsége sehogy sem felelt meg a nagy tudást, gyakorlott technikát igénylő, bonyolult liturgikus énekrészleteknek.⁶⁴⁸ A graduálok is igen ritkák voltak, sok egyház csak tetemes másolási költség árán tudott egy-egy példány birtokába jutni. Emiatt sok egyházban alászállott a liturgikus éneklés s vele együtt az istentisztelet színvonala. A haldokló liturgikus ének megmentése érdekében jelent meg 1636-ban a Keserői Dajka Geleji Katona által szerkesztett „Öreg Graduál”, melynek előszavában már teljes nyíltsággal lép elénk a folyamatban levő kultuszi válság problémája. A liturgikus ének nehézségei különösen a nagyszámú és szegény falusi gyülekezetekben görödítettek leküzdhetetlen akadályokat az istentisztelet sima menete elé.

E kultuszi válság kettős hatással volt a lutheri eredetű református liturgiára. Ott, ahol még a hagyományok erejénél fogva ragaszkodtak a lutheri menetű kultuszhoz, elkezdődött e kultusz egyszerűsödése, ahol azonban már a leküzdhetetlen nehézségek miatt végkép megingott a lutheri szellemű berendezkedés, kezdett helyébe lépni a Bornemisza-típusú helvét liturgia. A lutheri antifónás kultusz helyébe lépő helvét liturgia hódításának legelső emléke 1625-ből a bekecsi református templom felszentelésén alkalmazott liturgia, melynek menete a következő volt: 1. Gyülekezeti ének. 2. Előfóhász. 3. Exordium a prédikációhoz. 4. Imádság. 5. Uri ima. 6. Textus. 7. Prédikáció. 8. Imádság. 9. Uri ima. 10. Áldás. 11. Gyülekezeti ének.⁶⁴⁹

A Felső-Dunamellék Huszár Gál és Bornemisza Péter után úgy a lutheri, mint a helvét kultuszi típusnak bölcsője volt, e helyen mindegyikhez a legkegyetesebb tradíciók fűződtek. Az a két liturgia, mely Samarjai szertartáskönyvéből rekonstruálható, semmiképpen sem tekinthető az ő önálló alkotásának, hanem sokkal inkább a még mindig élő két kultuszi típus Felső-Dunamelléken 1632-1636 körül gyakorolt változatának. Mindkettő menete bizonyítja, hogy a Huszár-Bornemisza féle hagyományok ezidőtájt még mindig elevenek a felsődunamelléki református egyházkerület kultuszi életében, de a hagyomány lutheri szárnyának egyszerűsödése az ismert okok miatt már itt is megindult. Samarjai szíve szerint a lutheri kultuszi hagyományhoz vonzódott, ezért a délelőtti istentiszteleten az egyszerűsödött Huszár-liturgiának adott helyet, de egyeztető hajlandóságát követte, mikor a délutáni istentiszteleten a Bornemisza-féle kultuszi típust alkalmazta. A két liturgia így rekonstruálható:⁶⁵⁰

Délelőtti főistentisztelet.

1. Kórus zsoltárt vagy dicséretet énekel. Valószínűleg együtt énekelte vele a gyülekezet is.

2. Invitorium. Lelkész a kórossal, a gyermekek karával váltakozva versiculust és responsoriumot énekel. Lásd ez invitoriumot a hymnológiánál.

3. Gloria Patri. A kórus éneklé, de vele együtt énekel a gyülekezet is, mely a végén térdet fejet hajt. Lásd a Gloria szövegét a hymnológiánál.

4. Antifóna. Éneklé a kórus, de vele énekelheti a gyülekezet is.

5. Közének (zsoltár vagy dicséret).

⁶⁴⁷ Sörös Béla : i. m. 156-157. l.

⁶⁴⁸ D. Raffay Sándor : i. m. 49-52. l.

⁶⁴⁹ Consecratio Templi Novi. 1-32, 57-92. l.

⁶⁵⁰ H. E. C. Előszó, 4. l., 6. l. I, 12., 15-27. l. III., 38-39. l. V. 9., 12, 43-44. l. VI. 5, 6, 8., 53 l. VIII. 13.

6. Evangélium. Oltár előtt olvassa a lelkész, állva hallgatja a gyülekezet.
7. Imádság (collecta). Leikész az oltár elől így hívja fel rá a gyülekezetet : „Imádkyuk az Úr Istent.”⁶⁵¹
8. Prédikáció (a szószekekből).
9. Apostoli Hitvallás.
10. Imádság (a szószekekből, vagy az oltár elől).
11. Uri ima.
12. Közének.
13. Áldás, dimissio (az oltár elől).

Délutáni istentisztelet.

1. Közének.
2. Imádság.
3. Bibliaolvasás.
4. Prédikáció.
5. Imádság.
6. Uri ima.
7. Közének.
8. Áldás.

Kétségtelen, hogy a délelőtti liturgiánál Huszár Gál Felső-Dunamelléken elterjedt „Formula Missae”-típusú teljes liturgiájának módosult alakjával állunk szemben. A Huszár-féle teljes liturgiából elmaradt az Apostoli Hitvallás után következő úrvacsorai szertartás, míg a fennmaradó rész rendjén csak annyi változás esett, hogy a Huszár-liturgia 4. szám alatt álló collecta-imája és 6. szám alatti gyülekezeti éneke helyet cserélt s az Apostoli Hitvallás után a liturgia befejezéséül imádság, úri ima, közének és áldás csatoltatott. Így Samarjai délelőtti liturgiája nem más, mint a teljes Huszár-liturgia Apostoli Hitvallásig terjedő felének hű másolása és rövid befejező résszel való ellátása. Ennek a liturgiának időtartamát Samarjai a prédikáció hosszúságától függően egy-két órában állapította meg.⁶⁵²

Samarjai délelőtti istentiszteleti rendje a leszármazás és szerkezet jogán méltán lutheri szellemű. Amint Luther három csoportra tagolta az istentiszteletet (az úrvacsorától való elválasztás után is), ugymint: 1. bevezető oltári szolgálatra, mely hangulatilag megalapozza, 2. szószekei szolgálatra, mely megtermékenyíti és 3. befejező oltári szolgálatra, mely megkoronázza az istentiszteletet,⁶⁵³ úgy Samarjainál is a kultusz központi részét képező szószekei szolgálat körül bevezető és befejező oltári szolgálat foglal helyet.⁶⁵⁴ Teljesen lutheri hagyományokból táplálkozik az a nézete is, hogy a befejező oltári szolgálathál a gyülekezet éneke után következzenek az áldás, mely egyúttal dimissio, azaz elbocsátás is legyen.⁶⁵⁵ Az oltári szolgálat áldásában fejeződik be az istentisztelet, mintegy megkoronázva önmagát s utána meggazdagodott lélekkel oszlik szét a gyülekezet, miután átvette az áldásban a kultusz minden lelki ajándékát. Ez a befejezés igazán lutheri stílusra vall.

Samarjai vasárnap délutáni istentiszteletének rendje a Bornemisze-féle kultusz hatását mutatja. Minden liturgikus énekreszlet hiányzik belőle, központi helyen a prédikáció, mely körül arányosan helyezkednek el a közénékből és imádságból álló többi részek. Az istentiszteletet befejező áldás elhelyezése már lutheri befolyásra vall, mivel az áldás tulajdonképen dimissio is, mely berekeszti az istentiszteletet s a híveket elbocsátja.⁶⁵⁶

⁶⁵¹ A Veszprémi-egyházmegyének a pápai ref. főiskola¹ könyvtárában levő Samarjai-agenda-példánya 21. lapján az imára való felhívásnál ez az egykorú kéztől származó bejegyzés olvasható: „Nótával mondgya ezt”, valószínűleg a latin misében énekelve mondott „Oremus”-ra vonatkozó célzás gyanánt,

⁶⁵² H. E. C. 6. I. I. 12.

⁶⁵³ D. Raffay Sándor: i. m. 12. I.

⁶⁵⁴ H. E. C. 13-14. I. II. 14., 21-22. I. III., 27. I, III.

⁶⁵⁵ H. E. C. 6. I. I. 12., 53. I. VIII. 13.

⁶⁵⁶ D. Raffay Sándor: i. m. 12. I. — H. E. C. 53. I. VIII. 13.

A hétköznapi könyörgő istentiszteletek rendjéről csak annyit tudunk, amelynyit Samarjai a karácsony éjszakáján tartandó hálaadó könyörgésről mond.⁶⁵⁷ Ez a könyörgő istentisztelet éneklés után magában foglalta a lelkész által felolvasott karácsonyi evangéliumot, könyörgést, melyet gyülekezeti éneklés, esetleg áldás zárt be. Valószínűleg ez lehetett a hétköznapi reggel, valamint este tartott könyörgő istentiszteletek rendje is.

Samarjainak az istentisztelet felépítésére vonatkozó fenti gyakorlata nyilvánvalóvá teszi, hogy e tekintetben sem volt önálló, sőt nem is akart az lenni, hanem szervesen kapcsolódott be abba a kultuszi fejlődésbe, mely Huszár Gállal és Bornemisza Péterrel indult el a Felső-Dunamelléken. Mindenesetre Samarjai volt e vidéken az antifonás istentisztelet utolsó öntudatos képviselője. Az ő elmúlása után itt is meghonosodott az egyszerűsített istentiszteleti típus.

bb) *Sakramentális istentiszteletek.*

Samarjai a keresztség és úrvacsora sakramentomának hittani megalapozásánál a katolicizmus hatása alá került s mindkét sakramentomnál — amint látni fogjuk — olyan hittani nézethez jutott el, melynek mélyén az *ex opere operato* ható sakramentom tana áll. Róm. katolikus az a burkolt, de állandóan érvényesülő meggyőződése is, hogy a két sakramentom nélkülözhetetlen az üdvösségre. Ezen nézetei azután teljesen róm. katolikus szellemben hatottak e sakramentumok kiszolgáltatójáról, a lelkészről vallott felfogására s a lelkészben az üdvösségre nélkülözhetetlen és *ex opere operato* ható sakramentumok kezelőjét látta. E felfogásának következményeképpen a sakramentumok kiszolgáltatásának folyamánál elenyészett előtte minden különbség, mely a református és róm. katolikus pap között fennállott s a róm. katolikus ritualeknak a pap sakramentális szolgálatára vonatkozó utasításait szóról szóra való fordításban átvette és a református lelkészre alkalmazta. Így végeredményben Samarjainál a sakramentális szolgálatban működő református lelkész teljesen róm. katolikus utasítások alapján jár el.

De lássuk csak Samarjainak e tekintetben a róm. katolikus ritualekhoz való viszonyát.

A lelkésznek a keresztség és úrvacsora bármely pillanatban való kiszolgáltatása végett állandó erkölcsi, lelki és fizikai készenlétben kell lennie :

Rit. Strig. p. 2. — Rit. Rom. p. 8.

Samarjai : H. E. C. 54. I. IX. 1.

Quamobrem illud perpetuo curabit, ut integre, caste, pieque vitam agat, nam etsi Sacramenta ab impuris coinquinari non possunt. neque a pravis ministris eorum effectus impediri; impure tamen et indigne ea ministrantes, in aeternae mortis reatum incurrunt. Sacerdos ergo, si fuerit peccati mortalisi sibi conscius (quod absit) ad Sacramentorum administrationem non audeat accedere, nisi prius corde poeniteat: sed si habeat copiam Confessarii, et temporis locique ratio ferat, convenit confiteri,

Az Egyházi ember... mindenkor készen találtsék... mind tudományban s mind feyhetetlen, szent s ártatlan életében, főképpen józanságban .. Mert noha a szent Sacramentumok sem meg nem fertőztetnek, sem meg nem erőtelenítettnek, s haszontalanokká nem lesznek az Egyházi szolgának vagy együgyű tudatlansága miatt, vagy gonosz erkölcsé és élete miatt... mindazáltal a kik méltatlanul s készületlen magok meg próbálása nélkül nyulnak a Szentségekhez örök kárhozatban esnek. Azért ha valamely Egyházi ember lelki ismeretitől vádoltatik valami czéggéres és halálos nagy bünről (kitől Isten oltalmazza) illendő s igaz penitentia tartás nélkül ne illesse a szent Sacramentumokat.

⁶⁵⁷ H. E. C. 30. I. IV. 4.

A lelkész maga figyelmeztesse időnként híveit, hogy amikor a szükség kívánja, bármikor azonnal forduljanak hozzá a sakramentumok kiszolgáltatása végett :

Rit. Strig. p. 2. — Rit. Rom. p. 8—9.

Samarjai : H. E. C. 54—55. I. IX. 2.

Quacumque diei ac noctis hora ad Sacramenta ministranda vocabitur, nullam officio suo praestando (praesertim si necessitas urgeat) moram interponat. Ac propterea populum saepe, prout sese offeret occasio, praemonebit, ut cum sacro ministerio opus fuerit, se quamprimum advocet, nulla temporis aut cujuscumque incommodi habita ratione.

Az Egyházi szolga azért illetően jó kézsülettel lévén, korosként, vagy éjel vagy nappal, s valamely orában a szükség kívánja, melynek időt, helyet s modot nem szabhatni, szolgálattját meg ne vonnyá: sőt a kösséget gyakorta igen megh intse arrol, hogy mikor az Egyházi szolgálát kívántatik, őtet, mennél hamarab lehet. hívják, hogy a gondviseletlenség miat el ne mulattassék valamely Szentségnek kiszolgáltatása.

A lelkész a sakramentum kiszolgáltatása előtt imádkozzék és szerlartásoskönyvét elolvassa :

Rit. Strig. p. 2. — Rit. Rom. p. 9.

Samarjai : H. E. C. 55. I. IX. 3.

Ipsé vero antequam ad hujusmodi administrationem accedat, paululum, si oportunitas dabitur, orationi, et sacrae rei quam acturus est meditationi vacabit, atque ordinem ministrandi, et caeremonias pro temporis spatio praevidebit, et perleget.

Eő maga penig az Egyházi ember, mi nek előtte a szolgálathoz kezd, egy kevéssé imádkozásra, áhéhatosságra adgya magát, ha ideje vagyon hozzá, és az Egyházi szolgálathnak modgyárol s rendiről magában elmélkedgyék, avagy könyvét megolvassa, hogy annyival alkalmasb legyen a szolgálathoz.

Kissé szabad fordításban veszi át Samarjai a róm. katolikus rituale azon megállapítását, hogy a lelkész a sakramentumok kiszolgáltatásáért semmit sem követelhet:

Rit. String. p. 4. — Rit. Rom. p. 10.

Samarjai : H. E. C. 56. I. IX. 9.

Illud porro diligenter caveat, ne in Sacramentorum administratione aliquid, quavis de causa vel occasione, directe vel indirecte, exigat aut petat; sed ea gratis ministret, et ab omni Simoniae atque avaritiae suspicione, nedum crimine, longissime absit. Si quid vero nomine elemosynae, aut devotionis studio, peracto jam Sacramento, sponte a fidelibus offeratur, id licite, pro consuetudine locorum, accipere poterit, nisi aliter Episcopo videatur.

A Szentségeknek ki szolgáltatásáért, az Egyházi ember magán ne szegődgyék a kösséggel, hogy ne láttassék bérért osztogatni a szent dolgokat, a mint Simon Magus pénzel kinálta az Apostalokat, hogy ő is a Szent Léleknek ajándékát másokkal közölhetné, (Actor, 8) kezeinek rájok vetése által. Mindazonáltal, ha mit jo akaratból, ajándék vagy alamisna gyanánt adnak néki, bün nélkül, jo lelki ismerettel el veheti a kegyes adakozo embertől.

Ezekén felül átveszi Samarjai a róm. katolikus ritualéknak azon állandóan követett és tanácsolt gyakorlatát, hogy a funkciók végzésében a lelkésznek egy másikk pártársa is segítségére legyen, hogy ha a szertartás közben rosszul lenne a fungens, fársa az elkezdett szolgálathot befejezze.⁵⁵⁸

⁵⁵⁸ H. E. C. 55. I. IX. 6.

Íme ezek Samarjainak a sakramentális szolgálatot végző lelkész számára adott legfontosabb utasításai. A többi rendelkezés, mely a lelkész tisztéhez illendő ruházatára,⁶⁵⁹ a sakramentomi edények tisztaságára,⁶⁶⁰ szertartási könyv használatára⁶⁶¹ vonatkozik, Samarjai felfogásának megítélésénél csak másodrendű szerepet tölt be. A sakramentális szolgálattal egybefüggő hittani kérdésekben Samarjai nézete elér egészen a róm. katolicizmusig, a gyakorlati kérdésekben pedig mit sem különbözik felfogása attól. A róm. katolikus rituale utasításainak a református lelkész sakramentális szolgálatára való alkalmazása csak következménye volt Samarjai róm. katolikus meggyőződésének. Ez a lélektani alapja az ő szörnyű theologiai lapsusának, mely folytán a református lelkész evangéliumi sakramentális szolgálatára r. katolikus áldozó pap kárhozonon és üdvösségen uralkodó sakramentális szolgálatával és készenlétével zavarta össze, illetőleg absorbeáltatta.

a) A keresztség.

Samarjai keresztségről vallott felfogásának alapja: a bűnökől való megtisztulás és egy új állapotba való beiktatás. Az ember eredendő bűnben születik, ezért újjászületés nélkül nem érheti el az üdvösséget.⁶⁶² Isten azonban szövetséget kötött a bűnbemerült emberrel már az ó-testamentomban s ezen szövetségnek látható jegyvé a körülmetélkedést tette. Majd az új-testamentomban ezt a szövetséget megújította az ő szent Fia, a Jézus Krisztus által s Istennek az emberrel kötött ezen megújított szövetségének pecsétje a körülmetélkedés helyébe lépő keresztség lett.⁶⁶³ E szövetségben azt fogadta az Atya Isten a bűnbemerült embernek, hogy neki és magzatainak gondviselője lesz, bűneit szent Fia, a Krisztus által megbocsátja s életét a Szentlélek által újjászüli.⁶⁶⁴ A keresztség tehát a Szentháromság Isten szövetségébe való bevételnek jegye. Mivel az Istennek az emberrel kötött szövetsége az egyházban valósul meg, azért: „Olly sacramentom . . . a Körösztység, mely által az Isten Anyaszentegyházának külső társaságában bé iktattatunk . . . és a mely Körösztséggel külsőképpen is meg választatunk, mind a pogányoktól, és mind a Sidóktól, kik nem körösztölködnek, hanem körülmetélkednek.”⁶⁶⁵ Így a keresztség egyszersmind olyan sakramentom is, „mely által bé szenteltetik (t. i. a megkeresztelt) az Isten Anyaszentegyházának társaságában.”⁶⁶⁶ Azt pecsételi el e sakramentom, amit az egyház eszközl: Krisztus vére, azaz a benne vetett hit által igazul meg s üdvözüln a bűnös ember.

Kétféle keresztséget különböztet meg Samarjai: külsőt és belsőt. „Mi Egyházi emberek csak külsőképpen vízzel öntözzük meg a fejét a körösztölködő személynek, de hisszük, hogy belsőképpen a Szent Lélek munkálkodik és ujonnan szüli az embert, Joh. 3. Eph. 5. Tit. 3.”⁶⁶⁷ Más helyen is erősen kiemeli, hogy maga a szertartás csak külső s látható Sacramentom,⁶⁶⁸ ezért „. . . nem a külső vízzel való mosodásnak keresztsége, hanem a belső veszi le rólunk bűneinket.” „Hísszük azért, hogy a Szent Lélek is munkálkodik a körösztység által mi bennünk és azért is körösztölködünk az ő nevében.”⁶⁶⁹

Azonban Samarjai ezen II. Helvét Hitvallással általában megegyező tanításához lutheránus, sőt egészen róm. katolikus felfogásig menő tanításokat kever, amint a keresztség hatására s e hatás eszközléséről való felfogása mutatja.

Református nézet szerint a keresztségnek nincsen büntőrlő hatása (sem az eredendő, sem a cselekedeti bűnre nézve), hanem a sakramentom s írig tartó kegyelmi bizonyosságot ad arról, hogy Isten számunkra tökéletes bűnbocsánatot készített s a kárhozonatot rólunk elfordította.⁶⁷⁰ Ez a bizonyosság bátorítja a keresztyén embert a bűn elleni harcában. „Mert mindaddig míg testünk e börtönébe zárva élünk,

⁶⁵⁹ H. E. C. 55. I. IX. 4.

⁶⁶⁰ H. E. C. 55. I. IX. 5.

⁶⁶¹ H. E. C. 56. I. IX. 8.

⁶⁶² H. E. C. 58. I. X. 3.

⁶⁶³ H. E. C. 65—66. I. XI. 3, 61. I. X. 10.

⁶⁶⁴ H. E. C. 65—67. I. XI. 3.

⁶⁶⁵ H. E. C. 67. I. XI. 3.

⁶⁶⁶ H. E. C. 64—65. I. XI. 3., 88. I. XIII.

⁶⁶⁷ H. E. C. 62. I. X. 12.

⁶⁶⁸ H. E. C. 57. I. X. 2.

⁶⁶⁹ H. E. C. 67. I. XI. 3.

⁶⁷⁰ II. Helvét Hitvallás XX. rész, 2. §. — Institutio. IV. 15: 10.

lakozni fognak bennünk a bűnek maradványai, de ha arra az ígéretre, amelyet Isten nekünk a keresztségben adott, hittel támaszkodunk, nem fognak uralkodni felettünk, se le nem igáznak.⁶⁷¹

Ezzel szemben Samarjai azt tanítja a keresztségről, hogy használ az a megkeresztelendőnek „eredendő bűnéből való megtisztulására.”⁶⁷² Egyik halotti imájában pedig ezeket mondja a keresztségről: „...noha eredendő bűnben fogantatott, születetet volt (t. i. a halott); mindazáltal, a Kőrösztégnek Sacramentomában, víztől és Szent Lélektől ujjonnan születetet.”⁶⁷³ Tehát a keresztség az ember és az Isten egymáshoz való viszonyában változást idéz elő. Hogy ez a változás milyen mértékű, hogy a keresztségben történő kegyelembe fogadás által az ember lelkében bizonyos minőségi átakulás megy-e végbe, aminek alapján az eredendő bűn kárhóztató ereje megtörik, mint a lutheránusok tanítják,⁶⁷⁴ vagy „midőn meg kerestelédünc, oly igen megviulunc az eredetű bűnből, hogy annac vtanna nem chac nekünc nem tulajdonetatic, hanem vgan tellyesseggel el vetetic, es el töröltetic,” mint a katolikus felfogás vallja,⁶⁷⁵ Samarjai rövid és általános természetű megjegyzéseiből nem állapítható meg hajszálpontossággal. De hogy itt a lutheránizmuson túlmenőleg inkább r.katolikus nézetet vallhatott, következtethető a keresztség hatására (ex opere operato) vonatkozó teljesen katolikus szellemű felfogásából.

A keresztség hatásának eszközlésére, alkotó részeire s azoknak egymáshoz való viszonyára nézve úgy a református, mint a róm. katolikus felfogás Augustinusnak ezen kijelentéséből szokott kiindulni: „Accedit verbum ad elementum et fit Sacramentum.”⁶⁷⁶ Csakhogy mindegyik más-más következtetést von le belőle.

Kálvin felfogása szerint a sakramentomnak ugyanaz a rendeltetése van, mint az ígének, azaz előnkbe kell adnia a Krisztust.⁶⁷⁷ Ezért a keresztségnél is a víz fürdőtét össze kell kapcsolni az ígével, mely „hozza nekünk azt az üzenetet, mely megmosattatásunkra és megszentelésünkre vonatkozik, a keresztség által pedig ez az üzenet megpecsételtetik.”⁶⁷⁸ Krisztus vére az egyetlen és igaz fürdőtét a léleknek s nem a némelyek által varázserejűnek tartott víz, ezért a keresztségnél az elmét az íge által a segédeszközöktől (vízzel való mosás) a Krisztusra kell irányítani.⁶⁷⁹ Tehát a keresztség Kálvin szerint nem más, mint szemléltetett íge s világos, hogy ez alkalommal a Szentlélek nem a szemléltető eszközzel, hanem az ígével kapcsolatban működik.

Melotai Nyilas István is szorosán Kálvint követi, mikor ezeket mondja: „Kettőtől ál a keresztégnek Sacramentoma: Igéből és vízből. Elég az Kereztégnek kiszolgáltatatasara ez a kettő, hogy az íge élő nyelvel értelmesen hirdettessek és az víz az Kisdédének fejekre öntessek.”⁶⁸⁰ Ő is a vízzel való leöntés szertartása mellett döntőnek tartja Isten ígéjének hirdetését, hisz ez vezet el minket annak a felséges, üdvözítő igazságnak megismerésére, melyet a vízzel való leöntés szertartása van hivatta kiábrázolni, megpecsételni.

A róm. katolikus felfogás XVI. századvégi, magyarországi fogalmazásában ezeket mondja a keresztségről: „Két része vag'on peniglen a keresztégnek, az íge es az kilső alatt.” „Mert mihelyen az íge a kilső allathoz iarul, ottan abbol szentség leszen. Az íge az, a mit az Eg'hazi szolgálja mond mikor kerestel. En tegedet keresteltec attyanac, fiunac, es szent leleknec neueben. A külső allat a víz, mellyel a kerestelkedő embernek teste mosattatic.”⁶⁸¹ Ez a felfogás szintén Augustinus fent említett nyilatkozatából indul ki, de egészen más következtetéseket von le belőle. Itt a magikus hatású szertartási ígeket a keresztelés anyagára, a vízre kell reámondani s ezáltal a víz sakramentommá válik, mely képes lesz a bűnöket eltörölni. Ez

⁶⁷¹ Institutio. IV. 15: 11.

⁶⁷² H. E. C. 66. I. XI. 3.

⁶⁷³ H. E. E. 191. I. XXV.

⁶⁷⁴ Augustana Confessio. Art. IX. — H. Jacoby; i. m. II. 37—38., 40—41. I.

⁶⁷⁵ Agendarius. Nagyszombat. 1596. 3. I.

⁶⁷⁹ U. o.

⁶⁷⁶ Homil. in Joan. 83.

⁶⁸⁰ Agenda. 37—38. I.

⁶⁷⁷ Institutio. IV. 14: 17.

⁶⁸¹ Agendarius. 6. I.

⁶⁷⁸ U. o. IV. 15: 2.

a sakramentom már ex opere operato hat. Nem ígélet és nem pecsét, hanem materiális módon közölt valóságos bűneltörlés.

Samarjai teljesen ezt a róm. katolikus felfogást teszi magáévá. Ő is „hozzá” mondja a vízhez a szentelő ígét, mely szerinte a keresztelest megelőző imádság, mire a víz természeti jellegét megváltoztatva, látható sakramentommá változik s tisztára mossa a megkeresztelendőt minden bűneiből. Tehát a víz „meg szenteltetik, es az Ur Christus vére által valo meg mosakodásunknak külső s látható Sakramentomává, avagy szent jegyévé tétetik, mikor vele élünk, az ígének (az imádságnak) általa, melyet hozzá mondunk (a mint Szent Ágoston Doctor is szolot ezt mondván: Accedit verbum ad elementum et fit Sacramentum. Hozzájárul, úgymond, az ige az éltető állathoz, és leszen szent jeggyé).⁶⁸² Samarjainak a keresztségről vallott ezen tanítása teljesen ellentétben áll előbb már ismertetett felfogásával, miszerint a külső keresztséggel szemben álló belső keresztségnél döntő tényező a Szentlélek. E második nézete már ex opere operato ható sakramentomról beszél, mely materiális úton, kizárólag a vízzel való leöntéssel, magikus erővel törli el a bűnöket. Samarjai és a nagyszombati róm. katolikus „Agendarius” tanítása között nem lényegbevágó az eltérés. Samarjai a keresztség előtti imát, az „Agendarius” pedig a kereszteleési formulát tekinti meg-szentelő ígének, mely a vizet sakramentommá teszi. A lényegben azonban mindkettő azonos alapon áll.

Amilyen kétrétű Samarjainak a keresztségről szóló alaptanítása, épp olyan kétrétű és ellentmondó a keresztség szükségességéről vallott nézete is. Nyíltan tanítja azt a megingathatatlan tekintélyű református igazságot, hogy a keresztelest nélkül meghalt kisdéd nem kárhozik el, mert „non privatio, sed contemptus Sacramenti damnat.” „A körösztyeilen meg holt gyermekcskék felől nem vagyunk ollyatén ítéletben, hogy el kárhoznának és a pokolnak harmadik részében, mellyet Limbusnak mondanak, örökkén valo sötétségben és nyomoruságban, Istennek szent színe látása nélkül maradnának.”⁶⁸³ Ezalapon elveti a bábák által gyakorolni szokott szükségkeresztséget s csatlakozik az általánosan gyakorolt református szokáshoz, miszerint a keresztséget kizárólag csak lelkész szolgáltathatja ki, mivel a Máté 28: 19—20. és Márk 16: 15-16. versekben lefektetett krisztusi missziói parancs értelmében az ígéhirdetés együtt jár a keresztség kiszolgáltatásával s mindkettő ugyanazon egyházi szolgálkra ruháztatott.⁶⁸⁴ Ezen evangéliumi alapon nyugvó felfogás mellett azonban állandóan kísért Samarjainál az a róm. katolikus-lutheránus nézet, hogy a keresztség szükséges az üdvösségre, ezért sürgősen és mindenképen ki kell azt szolgáltatni. Utóbbi felfogása logikusan következik a keresztségnek büntörlő hatásáról vallott tanításából. „Meg intyük penig a körösztyén születeket alkalmas időben, hogy a születek gyermekcskéket, mennél hamaréb lehet, ne halasszák sok időre, sőt ha a gyermek beteg, még mi is Egyházi emberek nem késünk, hanem minden ceremóniákat és béveb tanítást hátra hagyván, csak imádkozunk érette, és mindgyárást a Szent Háromság nevében megh körösztyöllyük.”⁶⁸⁵ Ezt a tanácsot egészíti ki még a következő közlése: „Akár minemő időben is szoktuk e keresztséget ki szolgáltatni, akár éjel s-nappal, akár köznapon s innepen.”⁶⁸⁶ A lázas izgalommal siettetett keresztelest semmi esetre se református vonás s alatta az a katolikus nézet rejtőzik, miszerint a keresztség nélkül elhalt kisdéd elkárhozik. E burkolt hite még tovább viszi Samarjait róm. katolikus irányban.

Mivel a róm. katolikus felfogás szerint a keresztség nélkülözhetetlen az üdvösségre s emellett csak egyszer szolgáltatható ki, a legaprólékosabb és leglelküimeretesebb pontossággal kell megállapítani kiszolgáltatásának egyes kétes vagy szokatlan esetekben való módját, nehogy szentségtörésképpen egy személy kétszer is részesüljön a sakramentomban, vagy abból gondatlanság miatt valaki kimaradjon s így elkárhozzon. Ezt a célt szolgálja a róm. katolikus teológiában a feltételes (sub conditione) keresztség. Olyan esetben, mikor bizonytalan, hogy valaki megkeresztel-

⁶⁸² H. E. C. 57. I. X. 2.

⁶⁸³ H. E. C. 63-64. I. X. 18.

⁶⁸⁴ H. E. C. 56-57. I. X. 1.

⁶⁸⁵ H. E. C. 61. I. X. 10. — Szertartási agendájában is utal erre: H. E. C. 71. I. XI. 4.

⁶⁸⁶ H. E. C. 59. I. X. 7.

kedett-e, vagy némi kétség támad afelől, hogy keresztsége helyes-e, vagy szörnyszülő't kerül a lelkész elé, kinek embervolta, továbbá személyének száma felől (egy személynek vagy kettőnek tekintessék-e?) kétségek merülnek fel, feltételes keresztségnek van helye.⁸⁸⁷ A feltételes keresztség annyit jelent, hogy csak a keresztelési formulában külön megjelölt feltétel értelmében érvényes, ellenkező esetben nem. A *Rituale Romanum* és *Strigoniense* a kor anthropophysiologiai felfogásának megfelelő szabályokat és utasításokat ad a lelkész számára annak megállapítására, hogy a torzszülött egy személynek, vagy kettőnek tekintessék-e a keresztség kiszolgáltatásánál s milyen esekben van helye a rendes és milyen esetben a feltételes keresztségnek? Tény, hogy a feltételes keresztségnek csak a róm. katolikus felfogás mellett van értelme, mikor üdvösségbevágó kérdés a torzszülöttek személyszámának vagy jellegének (ember-e?) megállapítása, nehogy felületes elbírálás mellett az összenőtt kettős torzszülöttek egyik személye, vagy egy tévedésből embernek nem minősített szörnyszülött keresztség nélkül maradjon. Református felfogás mellett azonban legkevésbé sem üdvösségbevágó kérdés az ilyen eset, hisz a keresztség esetleges elmaradása nem hat ki az üdvösségre.

Samarjai lelke mélyén annyira rabja volt a keresztségre vonatkozó róm. katolikus ideológiának, hogy jónak látta a szörnyszülöttek esetére megszabott róm. katolikus eljárást református lélkészek számára írt szertartásoskönyvébe felvenni. Ez az eljárása természetes folyamánya volt azon burkolt meggyőződésének, hogy a keresztségnek az üdvösség szempontjából fontos szerepe van. A feltételes keresztség különféle eseteit és az ezekben követendő eljárásokat szóról-szóra a *Rimanumból*, illetőleg az ezt másoló *Rituale Strigoniense*ből vette át s hogy mily szolgálai módon, bizonyítja a következő összehasonlítás:

Rit. Strig. p. 7-9
Rit. Rom. p. 16-18.

Samarjai: H. E. C. 59—60. I. X. 8.

Infantes Expositi, et inventi, si re Diligenter investigata, de eorum Baptismo non constat, sub conditione baptizentur.

Cum Baptismum iterare nullo modo liceat, si quis sub conditione sit baptizandus, ea conditio explicanda est, hoc modo: Si non es baptizatus, ego te baptizo in nomine Patris, etc. Hac tamen conditionali forma non passim, aut leviter uti licet; sed prudenter, et ubi re diligenter pervestigata, probabilis subest dubitatio, Infantem non fuisse baptizatum.

In Monstris vero baptizandis, si casus eveniat, magna cautio adhibenda est: de quo, si opus fuerit, Ordinarius loci, vel alii periti consulantur, nisi mortis periculum imminet.

Monstrum, quod humanam speciem non praeseferat, baptizari non debet; de quo si dubium fuerit, baptizetur sub hac conditione: Si tu es homo, ego te baptizo, etc.

Illud vero, de quo dubium est, una ne, aut plures sint personae, non baptizetur, donec id discernatur. Discerni autem po-

A kik felől kétség vagy, ha meg körösztlököttenek-é avagy nem, mint az elvetet zab gyermekek felől, ha szorgalmatos tudakozás után végére nem mehetni, azokat hával köl meg körösztlöni, ilyen formán nevet adván reájok: Ha te Péter vagy Eorsebet meg nem vagy körösztlöködvén, En körösztlölek tégedet Atyának, Fiunak, és Szent Lélek Istennek nevében.

A csudás gyermekeknek körösztségekben nagy okossággal köl élni: mert ha nem emberi személyt, hanem valami okatlan állatnak ábrázattját mutattják, nem köl őket meg körösztlöni, mikor penig kétséges, ha emberi forma-é, nem-é; hával köl ilyen modon szolni és cselekedni: Ha te ember vagy; En körösztlölek tégedet Atyának, etc.

Midőn penig arról vagy kétség, ha egy személy-é avagy kettő afféle csudás gyermek, így köl arról ítéletet tenni. Ha

⁸⁸⁷ *Agendarius*. 6. l. — Rit. Rom. p. 16-18. — Rit. Strig. p. 7-9.

test, si habeat unum vel plura capita, unum vel plura pectora : tunc enim totidem erunt corda et animae, hominesque distincti, et eo casu singuli seorsum sunt baptizandi, unicuique dicendo : Ego te baptizo, etc. Si vero periculum mortis immineat, tempusque non suppetat, ut singuli separatim baptizentur ; poterit Minister, singulorum capitibus aquam infundens, omnes simul baptizare, dicendo : Ego vos baptizo in nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti. Quam tamen formam in iis solum, et in aliis similibus mortis periculis ad plures simul baptizandos, et in aliis similibus mortis periculis ad plures simul baptizandos, et ubi tempus non patitur ut singuli separatim baptizentur ; alias numquam licet adhibere.

Quando vero non est certum in monstro esse duas personas, ut quia duo pectora non habet bene distincta ; tunc debet primum unus absolute baptizari, et postea alter sub conditione hoc modo : Si non est baptizatus, ego te baptizo in nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti.

Mivel Samarjai a Rituale Strigoniense ideiktatott helyéből nem vette át az összenőtt torzszülöttek részére halálveszély esetére ajánlott gyors, közös kereszteleési eljárást, e körülmény arra enged következtetni, hogy a kereszteleésről alkotott katolikus felfogását igyekezett összeegyeztetni a református felfogással, melyet azáltal vélt elérhetőnek, ha nem vonja le a róm. katolikus álláspont végkövetkeztetését, a kereszteleés nélkül elhalt kisdéd elkárhozásának kimondását, amint más helyen határozottan tanítja is, hogy a kereszteleetlenül elhalt gyermek nem kárhozik el.⁶⁸⁸ Mivel a keresztségre vonatkozó róm. katolikus felfogását burkoltan, de állandóan, református felfogását pedig nyíltan bár, de ritkán és nem egész tanítását áthatóan hangoztatja, igen kéznél fekvő a feltevés, hogy Samarjai a református álláspontot csak egyháza szigorú hitvallási alapon álló köréi kedvéért iktalta be s az ő igazi felfogása a keresztségről írott fejezetekben burkoltan bár, de állandóan jelentkező és egész tanítását átfogó, lépten-nyomon kiütköző róm. katolikus tan volt. Annál is inkább ez lehetett az ő igazi felfogása, mivel a lutheránusok, akikkel a tanbeli megegyezést oly hön óhajtotta, szintén a róm. katolikusokéhoz igen közel álló álláspontot foglaltak el a keresztség tana tekintetében. Így a keresztség üdvösség szempontjából való fontosságának kihangsúlyozása egyengette a lutheránizmushoz való közeledés útját is.

Különben a keresztség kiszolgáltatása kérdésénél a XVII. század első felében még a dunántúli református egyházkerületben is erősen érvényesült a r. katolikus ideológia. Mikor Kanizsai Pálfi János egy rácz asszony újakeresztelese ügyében utbagyújtást kér, az orthodox református *Pathai István püspök katolikus gyakorlatra és szertartásos könyvekre hivatkozva* adja meg tanácsát, melyben kétség esetére ajánlja *a feltételes keresztséget* is.⁶⁸⁹ Nem kételkedhetünk benne, hogy Pathai református elvi

egy, vagy két feje vagyon, egy, vagy két mellye vagyon : mert akkor annyi szive és annyi lelke vagyon, és egymástól meg különböztetet emberek. Ilyen történetben magán magán köl őket körösztolni, mindeniket nevéen nevezvén, és ezt mondván : En körösztollek titeket Atyának, etc. Midőn pedig nem lehet bizonyos dolog, ha két személy-é a csudás gyermek, mivel hogy két feje, és két mellye egymástól nincsenek szintén igen el választván, akkor egyiket egy általlában, s bizonyosan meg köl körösztolni, a másikat pedig hával, ilyen formán : Ha te nem vagy meg körösztoltetvén ; körösztollek tégedet Atyának, etc.

⁶⁸⁸ H. E. C. 63-64. l. X. 18.

⁶⁸⁹ „Petis, te de rebaptizatione cujusdam feminae thracis instrui : num liceat semel baptismum in forma Christo instituta collatum non esse iterandum Nam veteres sub poena depositionis prohibebant, can. apostolico 47. Ceterum baptisantis persona apud veteres non veniebat in considerationem, Dicunt enim baptismum firmum esse eliamsi ab haeretico, laico, vel judaeo non baptisato esset collatus, modo in forma a Christo instituta sit, De consecr. dist. 4. c. romanus. Item : A quodam judaeo. Dico igitur,

alapon állott s csak formai tekintetben fordult a r.katholikus kereszteleési rituale utasításaihoz, de Kanizsai Pálfi Jánosnak adott tanácsából kétségtelen, hogy forgatta a r. katholikus rituale is, sőt bizonyos mértékig annak hatása alatt is állott. Az újra-éledt róm. katholicizmus szellemi befolyása a Dunántúlon is erős volt s ez alól a reformátusság szellemi elite jéhez tartozó olyan férfiú sem tudta magát kivonni, mint Pathai István. Hogy állhatott akkor a helyzet a gregárius papoknál?

A keresztség anyagáról, a vízről igen zavaros nézeteket táplál Samarjai, melyekben protestáns és róm. katholikus elvek keverednek össze. A keresztséghez közönséges vizet használ. „Nem is oly vízzel élünk ebben a Sacramentomban, melyből annak előtte az ördög el üzettetet volna, és valami ígéknek reá mondásával a köröszttség előtt meg szenteltetet volna.”⁶⁹⁰ Ennek ellenére átveszi a Rituale Strigoniense-ből az előre elkészített s a templomban készenléibe helyezett keresztvíz tartásra vonatkozó utasításokat. Sőt az állás miatt megromlott keresztvízzel való bánásra adott tanácsból határozottan kitűnik, hogy azt még sem tekintette közönséges víznek, hanem természetfeletti jelleget és tiszteletet tulajdonított neki:

Rit. Strig. p. 6.
Rit. Rom. p. 13.

Samarjai : H. E. C. 57—58. I. X. 2,

Aqua vero solemniter Baptismi sit eo anno benedicta in Sabbato sancto Paschatis, vel sabbato Pentecostes, quae in Fonte mundo nitida et pura diligenter consevetur: et haec, quando nova benedicenda est, in Ecclesiae, vel potius Baptistarii sacrarium effundatur.

Si aqua benedicta tam imminuta sit, ut minus sufficere videatur, alia non benedicta admisceri potest, in minori tamen quantitate.

Si vero corrupta fuerit, aut effluerit, aut quovis modo defecerit; Parochus in Fontem bene mundatum ac nitidum recentem aquam infundat, eamque benedictat ex formula quae infra praescribitur.

Si aqua congelata sit, curetur ut lique fiat: sin autem ex parte congelata sit, aut nimium frigida, poterit parum aquae naturalis non benedictae calefacere, et admiscere aquae baptismali in vasculo ad id parato, et ea tepefacta ad baptizandum uti, ne noceat infantulo.

Az egybevetésből világos, hogy Samarjai mindenütt némi szabadsággal a Rituale Strigoniense-t követi s megkísérli az evangéliumi felfogást r. katholikus elemekkel elegyíteni, de kevés sikerrel, mivel az ellentétes elvek nem harmonizálnak, sőt inkább disszonanciájukkal hirdetik, hogy mily kevés érzéke volt Samarjainak az evangéliumi meggyőződésből folyó konzekvenciák levonására.

A keresztség formájáról Samarjai ezeket mondja: „Formája a körösztségnek, a Szent Háromság egy Istennek nevében való mosodás, kit akar csak álattyárol nevez-

si baptisata est, nullo modo esse rebaptisandum. Nam thraces eandem formam habent baptisandi cum papistis, vel, dixerim, aliquantisper puriorem. Si autem dubitatur de baptismo baptisandae: baptisetur hoc modo: si baptisata es, non te rebaptiso; si non, baptiso te in nomine patris et filii et spiritus sancti Amen. Ita enim legimus in quibusdam romanorum Agendis. Certe, si thraces et graeci rebaptisentur, nos quoque, qui ab idololatriis sumus baptisati, rebaptisabimur. Nam forma una eademque est apud utrumque.” Fabó András: Codex evangelicorum Diplomaticus. Pest. 1869. 190. 1.

⁶⁹⁰ H. E. C. 57. I. X. 2.

zünk, s akar személyéről és akar csak eggyik s akar mind a három személyéről, mind egyet teszen a körösztötségnek igaz álattyára és valóságára nézve: mindazáltal mi így szoktunk körösztölni, hogy az egy Istennek mind álattyát s mind három személyét megh nevezvén ezt mondjuk: Péter, vagy Katalin, körösztöllek tégedet Atyának, Fiúnak, és a Szent Lélek Istennek nevében, Az Apostalok úgy vagyon, régemben körösztöltének csak a Christus nevében is, de azzal ki nem rekesztették az Atyának és Szent Léleknek nevét." „Külső formája pedig a Körösztötségnek, mi nálunk, nem a vízben való bé meretés, avagy külső mosodás, hanem a körösztölködő személynek fejére való öntözése a víznek, mellyet háromszor cselekszünk a Szent Háromság nevében, az Anyaszentegyháznak rendelése és jó szokása szerint.”⁶⁹¹

Bár Samarjai a kereszteleési formula tekintetében egy úton halad a Heltai-, Kereszturi-, Melotai-, sőt lényegében a Bornemisza-agendával,⁶⁹² a kereszteleési módból azonban minden kétséget kizáróan kitűnik, hogy a r. katolikus rituálek, így a Strigoniense t, Romanum ot, leginkább azonban a nagyszombati Agendariust másolta, amit az egybevetés igazol:

Rit. Strig. p. 23.

Rit. Rom. p. 33.

Samarjai: H. E. C. 71. I. XI. 6.

N. Ego te baptizo in nomine Patris †, fundat primo, et Filii †, fundat secundo: et Spiritus † Sancti: fundat tertio.

Nagyszombati Agendarius. 27. I.

Iamque baptizet puerum, ter fundens *ambabus manibus* aquam super caput eius, et dicens. N. Ego te baptizo in nomine patris, et filii, et Spiritus Sancti, Amen.

Péter, körösztöllek tégedet Atyának (akkor két öszve marokkal a vizet föl mérétvén a gyermekének fején alá bocsátta), Fiúnak (másodszor a vizet fején alá bocsátta), és a Szent Lélek Ur Istennek nevében, (harmadszor is a vizet fején alá bocsátta).

Samarjai ezen utánczása ismét tanubizonysága annak, hogy mily vonzalommal viselkedett a róm. katolikus kultuszi berendezkedések iránt. Eljárása annál inkább feltűnő, mivel Melotai Nyilas István agendája az evangéliomi felfogást következetesen alkalmazva példát nyújtott már az igazi református kereszteleési szertartási formula és mód alkalmazására,

A keresztség formulájába belefoglaltatik a kised vagy katechumenus neve is. Erről Samarjai így nyilatkozik: „Az Apostalok úgy vagyon az öregeknek uy nevetket nem adtanak a körösztötségben, mert Cornelius, körösztötsége utánna-is, azon nével neveztetet, Saulus-is, Simon Magus-is, es a Lydiabéli aszszonyállat-is: Mi mind-

⁶⁹¹ H. E. C. 58-59. I. X, 4, 5.

⁶⁹² A Heltai-agenda kereszteleési formulája: „En keresztelec tégedet Atyának Fiúnak és Szent Léleknek nevébe.” Heltai G.: Agenda. Kolozsvár, 1559. B2/b levél. L. még Sörös B.: i. m. 238. I. — D. Raffay S.: i. m. 33. I. — Mitrovics Gyula: i. m. Sárospataki Lapok. 1888. 866. I. — A Kereszturi-agenda formulája: „N. En koeroeztoellek tégedet Atyának es fiúnak es Szentlélek Istennek nevében.” Sörös B.: i. m. 241. I., D. Raffay S.: i. m. 42. I. Mindkét agenda kereszteleési módja ismeretlen. — Bornemisza agendája — akárcsak Méliuszé — az egész test megmosását követelte: „En Istennek szolgálja, az en wramnak Jesus Christusnac paranczolattya szerint Tégedet Janos, ez külső vizi mosással es az Isten igeiuel Keresztenné szentelec es meg moslac; Atyanak nevébe..” és így tovább hosszú terjedgős kibővítések között Fiúnak, Szentléleknek, sőt Szentháromságnak nevébe is. Bornemisza P.: Négy könyvecske. Sempte. 1577. III. rész. 42/a — 43/a levél, Sörös Béla: i. m. 240. I., D. Raffay S.: i. m. 38. I. — Melotai Nyilas István a kereszteleés végrehajtásáról így intézkedik: „Fogjad te Tanito az Edent, melyben az víz vagyon, es az Gyermecket arczul az földre fordítvan öntsed az fejere a vizet es ezt mongyad: En tegedet (István vagy Ersebet, az ki az neve leszen) keresztelek az Atyának, az Fiúnak, és az szent Léleknek nevében.” Agenda. Kolozsvár. 1622. 13. I. — A teljeség kedvéért megemlítjük itt, hogy Méliusz a kereszteleésnél a gyermek egész testét megmosta ezen formula kíséretében: „En tegedet Pál, Dorca, moslak atyának, fiúnak és szentlélek istennek nevébe.” Mitrovics Gyula: i. m. Sárospataki Lapok. 1888. 867. I., Sörös B.: i. m. 239. I. — Beyehe István pedig a kereszteleést bemártással végezte ezen formula kíséretében: „N., én keresztelek, avagy mártalak tégedet az atya istennek, fiúnak és szent léleknek nevében.” Mitrovics Gyula: i. m. Sárospataki Lapok. 1888. 870. I.

azáltal a pogányságból megtérteknek és a keresztyén emberek gyermekeinek is nevet adunk reájok." „Nézünk pedig ebben a régieknek szokásokra, kik a körülmetélkedésben nevezték el fiokat, mint Zacharias Körösztlő Jánost és a boldog szűz Mária a nyolczad napi Jesust mi Urunkat, Luc. 2.”⁶⁹³ Samarjai felfogása igen helyes, mert az tűnik ki belőle, hogy a névadást nem tartja a keresztséghez hozzáartozónak, amit az is bizonyít, hogy a szertartás kezdetén megkérdi az atyától a kisdéd nevét s így a keresztszülők vallás- és fogadástétele alkalmával, tehát a keresztség kiszolgáltatása előtt már néven szólítja a keresztelendőt⁶⁹⁴ Ami a keresztnév választását illeti, itt már teljesen hatása alá kerül Samarjai a róm. katolikus egyház hasonló kérdésben vallott felfogásának és nyomról-nyomra követi a róm. katolikus forrásokat:

Rit. String. p. 13—14.
Rit. Rom. p. 23—24.

Samarjai; H. E. C. 63. I. X. 15.

Et quoniam iis qui baptizantur, tamquam Dei filiis in Christo regenerandis, et in ejus militiam adscribendis, nomen imponitur, curet obscœna, fabulosa, aut ridicula. vel inanum deorum, vel impiorum Ethnicorum hominum nomina imponantur: sed potius, quatenus fieri potest, Sanctorum; quorum exemplis fideles ad pie vivendum excitentur, et patrocinii protegantur.

Mi mindazáltal a pogányságból megtérteknek, és a keresztyén emberek gyermekeinek-is, nevet adunk reájok, nem javalván ugyan az oktan fene vad állatoknak neveket, minemő a Farkas, Oroszlány; sem a pogányok bálvány Isteninek neveket, hanem valamely régi szenteknek neveket, kiknek példájokkal Istenes életre indéttassanak.

A keresztség szükségességére vonatkozó és már ismertetett tanításából következik, hogy Samarjai nem ragaszkodott a keresztség kiszolgáltatásánál mereven egy meghatározott helyhez és időhöz. Az volt a felfogása, hogy rendes körülmények között minden étel és ital előtt reggeli időben⁶⁹⁵ kell a keresztségnek a templomban az arra rendeltetett edény felhasználásával végbemennie.⁶⁹⁶ De szükség esetén bárhol is lehet kereszteni, ahogy Fülöp apostol az uton (Ap.Csel. 8:36-38.), Keresztelő János a pusztában (Máté 3:1-6.), Pál apostol a folyóvíz mellett és magánházban (Ap.Csel.16:13-15, 33-34.) is kereszttelt.⁶⁹⁷ A keresztség idejéről pedig — amint már láttuk — azt tanította, hogy a lelkésznek állandóan készenlétben kell lennie s ha a szükség úgy kívánja, még éjjel is ki kell szolgáltatnia az üdvösségre szükséges sakramentomot. A keresztség idejének kiszolgáltatására csecsemőknél csak egy általános szabályt ismer: minél előbb.⁶⁹⁸ A felnőttek kereszttelkedséi idejéül a Rituale Strigoniense ősi róm. katolikus szokásához híven husvét és pünkösd szombatját ajánlja, hozzátévéen azt is, hogy betegség esetén e szokástól el lehet tekinteni.⁶⁹⁹

Arra a kérdésre, hogy kiket kell megkeresztelni, Samarjai ezt válaszolja: „Körösztlőnk pedig öregeket, kik pogányságból, avagy Sidoságból, avagy az Arius és egyéb eretnokségből meg térnek a közönséges körösztyéni s Apostoli hitnek vallására.” „A körösztyén embereknek kisdéd gyermekcskéjeket-is meg körösztlőlvük, mind fiakat s mind leányokat, a körülmetélkedésre, és abban az Istennek ígéretire és fogadására nézve.”⁷⁰⁰ A reformatori teológiának és kortársainak egybehangzó felfogását ismétli akkor, mikor hangoztatja, hogy a keresztség a körülmetélkedés helyébe lépett s már ezzel a kisdéd keresztségének legfontosabb alapja meg is adatott. De annak megállapításában, hogy a felnőttek közül kiket nem szabad megkeresztelni, már teljesen a róm. katolikus rituale követőjének bizonyul:

⁶⁹³ H. E. C. 63. I. X. 15.

⁶⁹⁴ H. E. C. 64. I. XI. 1., 71. I. XI. 5.

⁶⁹⁵ H. E. C. 59. I. X. 7.

⁶⁹⁹ H. E. C. 73. I. XII. 3., 74. I. XII. — Rit. Strig. p. 25-26 — Rit. Rom. p. 37.

⁷⁰⁰ H. E. C. 60-61. I. X. 9, 10.

⁶⁹⁶ H. E. C. 59. I. X. 6.

⁶⁹⁷ U. o.

⁶⁹⁸ H. E. C. 61. I. X. 10.

Rit. Strig. p. 26.

Rit. Rom. p. 38.

Amentes et furiosi non baptizentur, nisi tales a nativitate fuerint: tunc enim de iis idem iudicium faciendum est, quod de infantibus atque in fide Ecclesiae baptizari possunt.

Samarjai: H. E. C. 73-74. I. XII. 6.

A bolondokat és esztelen kopokat, kik a hitet nem értvén, meg sem tanolhatják s arról vallást sem tehetnek, nem kell megkötöztölni, hanem ha születésektől fogva mind olyanok voltak: akkor azért meg kel őket kötöztölni, nem a magok, hanem az Ecclesia hitiben, a mint szoktuk a kisdedeket is kötöztölni.

A keresztségnek lényeges előfeltétele a hit, mely nélkül senkit se lehet megkeresztelni. A hit pedig az evangéliomnak hallgatásából származik. Ezért parancsolta Jézus az apostoloknak, hogy előbb hirdessék az evangéliumot s akik ennek következményeképen hisznek, azokat kereszteljék meg. „A kisded gyermekek penglen, mivel nem alkalmas halgatoi az evangéliomnak azért ő nékiek azt nem prédikálljuk, hanem illetén értelemben vagyunk ő felőlök, hogy a szent Kötöstségben, a hitnek valami sengéjével meg ajándékoztatnak a Szent Lélektől, mely ő benne az után nevelkedik.“ „Kétség nélkül a kisdedekben valo hütöt nemzi Isten Szent Lelkének általa, az Ecclesiának könyörgésére tekintvén az igének prédikálása nélkül, ingyen valo jo akarattyából.“⁷⁰¹ Samarjainak a kisdedek hitéről szóló tanítása teljesen Luthertől való, aki szerint a csecsemők az eklézsia könyörgésére Istentől ajándékoztatnak meg a nélkülözhetetlen hittel.⁷⁰² Bár Melanchton a kisdedek keresztségénél kezdetben egyedül az isteni parancsot hangsúlyozta a hittel szemben. később azonban (Judicium V. de libro Interim. 1548.) csatlakozott ő is Luther felfogásához s azt hangoztatta, hogy a csecsemők keresztségénél úgy működik közre a Szentlélek, hogy azoknak saját hitük legyen.⁷⁰³ Így Samarjai felfogása a kisdedek keresztségénél közel áll Melanchton 1548 utáni álláspontjához is. Már Kálvin Lutherrel és Melanchtonnal szemben teljesen önállóan mutatkozik. Ő csak egy parányi szikráját látja a hitnek a csecsemők lelkében, de ezt is élesen megkülönbözteti attól a hittől, melyet az ember saját lelkében tapasztal.⁷⁰⁴ Samarjai tehát itt sem árul el Kálvinnal semmi kapcsolatot. De ez annál kevésbé terhelő rá nézve, mivel még a nagy Méliusz sem ismerte e tekintetben Kálvin tanát s a kisdedek keresztségbeni hitére nézve — mint Samarjai is — luther-melanchtoni elveket vallott.⁷⁰⁵

Mint hogy a kisded a neki ajándékozott hitről nem tud vallást tenni, szükség van bizonyos személyekre, akik helyette leteszik a hitvallást és az ő keresztyén válásban való nevelésére fogadalmat tesznek. Ezt a hivatást töltik be a komák. Bár a szentírásban nincs említés a komákról, „mindazáltal mi böcsülettel meg tarttyuk e rendelést, mind a kisdedeknek s mind az öregeknek kötöstségeiben, hogy a komák a gyermekskének Attyával és egyéb rokonságival jelen legyenek, es fogadásokat tegyenek.“⁷⁰⁶ A komákkal szemben felállított követelmények tekintetében teljesen a róm.katolikus rituale áll Samarjai előtt :

Rit. Strig. p. 10.

Rit. Rom. p. 18.

Samarjai: H. E. C. 62—63. X. 14.

Hos autem Patrinus, saltem in aetate pubertatis, ac Sacramento Confirmationis consignatos esse maxime convenit, Sciant praeterea Parochi, ad hoc munus non esse admittendos infideles, aut (quoad ejus fieri poterit) haereticos, non publice ex-

Azt kívánnyuk pengig, hogy a komaságra méltó s illendő személyek választasanak, nem gyermekek, hanem emberkorbéliek, házasságban élők, avagy anélkül valok, de sem pogányok, sem Sídok, sem Eretnekek, sem a kiátkozottak,

⁷⁰¹ H. E. C. 67-68 I. XI. 3.⁷⁰² H. Jacoby: i. m. I. 189. I.⁷⁰³ Dr. Révész Imre: Méliusz és Kálvin. Cluj. 1936. 37-38. I.⁷⁰⁴ H. E. C. 62. I. X. 14.⁷⁰⁵ U. o. II. 37., 43. I.⁷⁰⁶ Institutio. IV. 16.19.

communicatos aut interdictos, non publice criminosos aut infames, nec praeterea, qui sana mente non sunt, nec qui ignorant rudimenta fidei: haec enim Patrini spirituales filios suos, quos de Baptismi Fonte susceperint, ubi opus fuerit, opportune docere tenentur,

sem gyalázatos hirben névben förtöngök és nyilván való bűnösök, sem bolondok, sem a körösztýén hitben tudatlanok, hanem jámbor életü s igaz hitü körösztýén emberek, kik a szük ségnek idején, fiokat leányokat taníthassák a körösztýének fundamentomaira.

A komák számát azonban a róm. katolikus ritualettől függetlenül állapítja meg: „...szám szerent hármán legyenek; uýmint leánygyermecskével két asszonyállat és egy férü, viszontag, hogy férü gyermekskével két férü komák és egy asszony ember, s mégh pedig idegen vérből valók.”⁷⁰⁷ Ez előírásával — ugylátszik — az általános kifejlődött gyakorlatra támaszkodott. A kiskomáromi református egyház részére Kanizsai Pálfi János által 1630 körül készített kereszteleési rendtartás 7. pontja is hasonlóképp állapítja meg a komák számát.⁷⁰⁸

Míg a csecsemők kereszteleésénél a komák szervesen kapcsolódnak bele a szertartásba, mivel az általuk leteendő hitvallás és fogadalom a keresztség kiszolgáltatójának lényeges feltétele, addig a felnöttek kereszteleésénél a komák már csak „bizonyoságnak és a könyörgésnek okáért s a Sacramentomnak böcsületiért” vannak jelen s a hitvallást és fogadalmat maga a katechumenus teszi le, akinek már saját hite van.⁷⁰⁹ Ezt a hitet azonban Samarjai teljesen a racionalista orthodoxia szemüvegén keresztül látja a katechumenusokban megszületni „Midőn Pogányságból, Sidóságból, avagy valamely Eretnekségből az öregek megtérnek az Isten Anyaszentegyházának társaságában a Szent Apostaloknak rendtartások szerent azoknak eléb meg köl tanulniok a Miatyánkat, Hiszek Istent és a Tíz parancsolatot, a jámbor körösztýén szent életben kel foglalni és a jó cselekedetekben kel gyakorolni magokat.”⁷¹⁰ „Keresztség előtt gyakran meg kell őket próbálni, ha igazán megtanulták-e, javallják-e, igaznak tartják-e a keresztýén hitet és önként akarnak-e megkeresztelekedni?”⁷¹¹ Samarjai katechumenusainak hite nem szenvedély, nem a lélek mélyén élő szent tűz, hanem racionális ismeret, tudomány. Így a keresztség előtt letett hitvallás is inkább vizsga benyomását kelti. Ugyanezen hitvallás alkalmával Samarjai a megkeresztelekedni kívánó eretnekekkel — nyilván a Rituale Strigoniense hatása alatt — volt eretnekségüknek ellentmondat⁷¹²

Megkivánja Samarjai azt is, hogy a kereszteleésnél a komákon kívül jelen legyen a gyermek atyja s egész rokonsága is.⁷¹³ Az atyának és rokonoknak jelenléte a kereszteleésnél azért szükséges, mert ők rendelkeznek a gyermek neve felől⁷¹⁴ s ugyanezen alkalommal oktatást nyernek a kisgyermekkel szemben fennálló kötelességeikről.⁷¹⁵ Samarjai azzal az intézkedésövel, hogy a gyermek atyját megjelenteti a kereszteleésen, mellőzi a más esetekben általa oly gyakran alkalmazott róm. katolikus szokást és teljesen öntudatosan alkalmazkodik a Dunántúlon is érvényben volt református gyakorlathoz.⁷¹⁶

⁷⁰⁷ U. o.

⁷⁰⁸ Révész Kálmán: A presbitérium legelső nyomai hazai református egyházunkban. Prot. Szemle, 1892. 442. I. és Thury E.: i. m. 280. I.

⁷⁰⁹ H. F. C. 73. I. XII. 4.

⁷¹⁰ H. E. C. 72. I. XII. 1.

⁷¹¹ H. E. C. 73. I. XII. 2.

⁷¹² H. E. C. 74. I. XII. 7. — „Haeretici vero ad Catholicam Ecclesiam venientes in quorum Baptismo debita forma aut materia servata non est, rite baptizandi sunt: sed prius errorum suorum pravitatem agnoscant, et detestentur, et in fide Catholica diligenter instruantur.” Rit. Strig. p. 27. — Rit. Rom. p. 39.

⁷¹³ H. E. C. 62. I. X. 14

⁷¹⁴ H. E. C. 64. I. XI. 1.

⁷¹⁵ H. H. C. 65. I. XI. 3.

⁷¹⁶ A kiskomáromi ref. egyház Kanizsai Pálfi János által készített (1630 körül) kereszteleési rendtartásnak 6. pontja szerint: „A Gyermekeknek Attyja, ha valahova nem küldetött, (végvárbeli ka-

A keresztelendő személy hitén, illetőleg a keresztszülők által tett fogadalmon kívül megkivántatik még a keresztség kiszolgáltatásához bizonyos előkészület is. A keresztségben szereplő összes személyek: lelkész, atya, rokonság és komák, sőt valószínűleg a keresztelendő is, „jozanon s minden étel ital előtt reggeli időn” jelennek meg a templomban a keresztség kiszolgáltatására, tehát megelőzőleg böjtölnek.⁷¹⁷ A felnőtt keresztelendők pedig megkeresztelésük előtt nemcsak böjtölnek, hanem penitenciát is tartanak, hogy „annyival méltóbbak legyenek a keresztségre.”⁷¹⁸ Mint ha csak a *Rituale Strigoniense*-t hallanók: „Pro hujus autem veneratione Sacramenti tam Sacerdotem qui adultos baptizabit, quam ipsos adultos qui sani sunt, convenit esse jejunos”. „Quare non post epulas, aut prandia, sed ante meridiem (nisi ex rationabili causa aliter faciendum esset) eorum Baptisma celebretur.” „Admonendus est Catechumenus, ut peccatorum suorum poeniteat.”⁷¹⁹

A keresztség szertartásának felépítése tekintetében Samarjai a Heltai-Bornemisza-agendacsoport és a róm. katolikus rituale hatása alatt áll. A kisdedek és a katechumenusok keresztelési szertartása között éles különbséget tesz. A kisdedeknél alkalmazott keresztelési szertartásból elhagyja az *abrenuntiatio*-t, mint Bornemisza is és magát a szertartást teljesen a Heltai-Bornemisza-agendacsoport hagyományainak megfelelően építi fel. A katechumenusok keresztelési szertartását pedig nagyobb részben a róm. katolikus rituale megfelelő szertartásának általa lefordított elemeiből, kisebbik részét pedig a Heltai Bornemisza-agendacsoport elemeiből állította össze. A róm. katolikus rituale-ből átvett elemek között ott szerepel az *abrenuntiatio* is. Vajjon mi okozta, hogy Samarjai ilyen éles különbséget tett a két keresztelési szertartás között s hogy a kisdedek szertartásából a felnőttekben alkalmazott *abrenuntiatio*-t elhagyta? Ennek okát melachtoni hagyományokban kell keresni.

Melanchton az augsburgi interim (1548) előtt azt tanította, hogy a kisdedeknél természeti állapotuknál fogva hitről beszélni nem lehet, ezért teljesen felesleges a keresztszülőknek a kisded nevében tett *abrenuntiatio*-ja, hitvallása és fogadalma. De nincs is erre szükség, mert a kisdedeket Isten parancsa alapján kell megkeresztelni, hogy ezáltal felvétessenek az egyházba s részesülhessenek eredendő bűnük bocsátában. Mivel Krisztus az egyháznak teljes hatalmat adott az ő nevében a bűnök megbocsátására, az egyház ezt a jogát a kisdedekkel szemben a keresztségben gyakorolja. (Az isteni üdvökonomia és a földi egyház teljes azonossága!) Ily körülmények között tárgyalanná válik a kisded hite s a belőle folyó *confessio* és *abrenuntiatio*. Másként áll azonban a helyzet a felnőttek keresztelésénél, ahol a hitvallás és *abrenuntiatio* a már feltételezhető hit alapján megtartható.⁷²⁰ Samarjai anélküli, hogy e tárgyban átvette volna Melanchtonnak a kisdedek hitére vonatkozó alap gondolatát, a gyermekkeresztségből elhagyta az *abrenunciatio*-t s azt kizárólag csak a felnőttek keresztelési szertartásában alkalmazta. Míg a kisdedek szertartásánál a komák hitvallását megtartotta s az *abrenuntiatio*-t mellőzte, addig a felnőttek szertartásába mindkettőt az immár önálló hitű keresztelendő szájába adva bevette.

A Heltai-Bornemisza-agendacsoport egyes agendái, melyek a Felső-Dunamel-

tonákról van szó) nem ment: a körösztolesben jelen legyen és a gyermekere nevet ő maga impallyon.” Révész Kálmán: i. m. Prot. Szemle. 1892. 442. l. — Thury: i. m. 279. l. — A *Rituale Strigoniense* határozottan tiltja, hogy a kisded apja, vagy anyja jelen legyen a keresztelésen: „...non admittantur... ipsius baptizandi pater aut mater.” Pag. 10. — Rit. Rom. p. 18.

⁷¹⁷ H. E. C. 59. l. X. 7.

⁷¹⁸ H. E. C. 73. l. XII. 4, 5.

⁷¹⁹ Rit. Strig. p. 26. — Rit. Rom. p. 38.

⁷²⁰ H. Jacoby: i. m. II. 34-36. l. — „Professio et abrenunciatio in baptismo adultorum prorsus necessaria est: sed infantuli recipiuntur et vera fiunt membra ecclesiae per baptismum, etiamsi professione et abrenuntiationem nec faciunt nec facere possunt Volo tamen publicam ecclesiae precationem pro infantibus ante baptismum fieri, volo et legi testimonium evangelii: sinite parvulos venire ad me. Haec retinemus in nostris ecclesiis, precationem et lectionem ante baptismum infantum. — Alicubi in ecclesiis recte docentibus exorcismi et illae professiones, quae fiunt per susceptores, abolitae sunt: dedit consilium, ut ne restituantur, ne novae rixae oriantur.” Corpus Reformatorum, IX. p. 430. H. Jacoby: i. m. II, 271-272. l.

lék egyházi gyakorlatában élve a római katolikus rituale mellett döntő módon befolyásolták Samarjai szertartásfelépítését, az abrenuntiatio kérdésében meglehetősen egyöntetűséget mutatnak. Így a Heltai és Kereszturi agendák általános keresztelési szertartásukban alkalmazzák az abrenuntiatio-t, csak Bornemisza agendája hagyja el azt Bornemiszánál is valószínűleg Melanchton elgondolásához híven a keresztség által eredményezendő bűnbocsánat kifejezésére a szertartásba ünnepélyes absolutio-t is illeszt be. A róm. katolikus rituale igen természetesen a benne helyet foglaló keresztelési szertartásban alkalmazza az abrenuntiatio-t, mint ősi róm. katolikus szertartási alkatrészt.⁷²¹ Így, mivel a reá nézve döntő jelentőségű agendák egy kivétellel abrenuntiatio-alkalmazók voltak, Samarjai már azért is bátran merete az abrenuntiatio-t legalább a felnőttek keresztségénél alkalmazni, azonkívül, hogy a számára nagy tekintélyt jelentő Melanchton gyakorlati példája is erre ösztönözte.

A confessio-t azonban Samarjai úgy a kisdedek, mint a katechumenusok keresztelési szertartásában, mint szerves alkotórészt egyaránt bekapcsolta. A Heltai-Bornemisza-agendacsoport minden egyes agendája, megemlítve a Kereszturi t is, a confessio t a katolikus hagyományokból átvett módon: a három-négy kérdésre osztott Apostoli Hitvallás alapján gyakorolta. A keresztelő lelkész kérdezett a hitvallással a keresztszülő, illetve katechumenus „hiszem”-mel felelt. Samarjai annál is inkább átvette ezt e gyakorlatot, mivel az már ősidőktől fogva szerepelt az általa nagy becsben tartott katolikus rituale-ban, melynek rá tett hatása különösen a felnőttek keresztelési szertartásánál kézzel foghatólag ki is mutatható.

De lássuk Samarjai kisdedekre vonatkozó keresztelési szertartásának a formai felépítés szerint legközelebbi rokonaival, a Heltai-Bornemisza-agendacsoport egyes agendáival való összehasonlítását:

HELTAI ⁷²²	BORNEMISZA ⁷²³	KERESZTURI ⁷²⁴	SAMARJAI ⁷²⁵
I. Templomajtónál.	1. Imádság.	1. Kérd. a komákhoz: miért hozták a gyermeket, mi lesz a neve?	1. Kérd. a komákhoz: mi lesz a gyermek neve?
1. Kérd. a komákhoz: miért hozták a gyermeket mi lesz a neve?	2. Beszéd.	2. Imádság.	2. Előfohász.
2. Beszéd.	3. Kérd. a komákhoz: mi lesz a gyermek neve?	3. Beszéd.	3. Beszéd.
3. Imádság.	4. Két imádság	4. Imádság.	4. Imádság.
4. Uri ima.	5. Beszéd.	5. Uri ima.	5. Uri ima.
5. Intés a komákhoz.	6. Uri ima.	6. Kérd. a komákhoz: akarják-e a gyermeket megkereszteltetni?	6. Confessio (komák által) az Ap. Hitv.-sal 3 kérdés alapján.
II. Templomban.	7. Kérd. a gyermekhez a komákon át: akar-e megkeresztelkedni?	7. Abrenuntiatio.	7. Kérd. a gyermekhez: akar-e megkeresztelkedni?
6. Előfohász.	8. Confessio az Ap. Hitv.-sal 8 kérdés alapján.	8. Confessio az Ap. Hitv.-sal 4 kérdés alapján.	8. Keresztelés.
7. Kérd. a komákhoz: akarják-e a gyermeket megkereszteltetni?	9. Kérd. a gyermekhez: akar-e megkeresztelkedni?	9. Kérd. a gyermekhez: akar-e megkeresztelkedni?	9. Áldás.
8. Abrenuntiatio.	10. Absolutio (bűnbocsánathirde-	10. Keresztelés.	
9. Confessio az Ap. Hitv.-sal 4 kérdés alapján.			

⁷²¹ Rit. Strig. p. 14-25., 25-46. — Rit. Rom. 24-36., 36-65.

⁷²² Heliai: Agenda, Kolozsvár, 1559. A 1/a — B 2/b levelek. — Sörös Béla: i. m. 236-239 l. — D. Raffay S.: i. m. 32-33. l.

⁷²³ Bornemisza P.: Négy könyvecske. III rész. 25/a — 45/a levelek. — Sörös B.: i. m. 240-241. l. D. Raffay S.: i. m. 37-38. l.

⁷²⁴ Sörös Béla: i. m. 241. l. — D. Raffay S.: i. m. 41-42. l.

⁷²⁵ H. E. C. 64-76. l. XI. és XII. részek.

10. Kérd. a gyer- mekhez: akar-e megkeresztel- kedni?	tés). 11. Keresztelés. 12. Gyermekek vall. tétéle.	11. Imádság. 12. Intés a komák- hoz. 13. Áldás.
11. Keresztelés.	13. Beszéd(pár szó).	
12. Imádság.	14. Imádság.	
13. Áldás.	15. Áldás.	

Van Bornemisának egy rövidebb keresztelési agendája is, mely a következő részekből áll: 1. Beszéd, 2. Kérdés a gyermekhez: akar-e megkeresztelkedni? 3. Confessio (komáké) az Apostoli Hitvallással 8 kérdés alapján. 4. Imádság. 5. Keresztelés. 6. Áldás.⁷²⁶ Ez a forma a Heltai-agenda teljesen leegyszerűsített másának tekinthető. A Heltai-agendában és a Bornemisz-agenda utóbbi egyszerű keresztelési szertartásában kell keresni azokat a forrásokat, melyekből Samarjai épp úgy, mint a Kereszturi-agenda, merített azzal a különbséggel, hogy míg a Kereszturi-agenda meghagyta az abrenuntiatio-t, addig a református egyszerűsödési folyamat ezt a szertartás menetéből kihagyta s így Samarjainak is mellőznie kellett.

A catechumenusok keresztelési szertartásának a lelkész kérdéseit, a confessio-t és abrenuntiatio-t magában foglaló bevezető része majdnem teljes egészében a róm. katolikus rituálnak a felnőttek keresztelésére közölt szertartásából való fordítás s ezen róm. katolikus forrásból kölcsönzött részhez kapcsolja a Heltai-Bornemisz-agendacsoport szellemében a keresztelési beszédet, imát, majd a keresztelés után az áldást. De lássuk csak az egybevetést:

Rit. Strig. p. 31-32.

Rit. Rom. p. 42-43.

Antifónából, Gloria Patri-ból a 8, 28. és 41. zsoltárok olvasásából, valamint imákból álló szertartás után a pap a templom ajtajához megy s a küszöbön kívül álló catechumenushoz fordul, elkezdvén a szertartást:

„Quo nomine vocaris? Catechumenus respondet: N. Sacerdos. N. Quid petis ab Ecclesia Dei? Resp. Fidem. Sacerdos. Fides quid tibi praestat? Vitam aeternam. Sacerdos. Si vis habere vitam aeternam, serva mandata. Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo et ex tota anima tua, et ex tota mente tua, et proximum tuum sicut te ipsum. In his duobus mandatis tota Lex pendet, et Prophetiae. Fides autem est, ut unum Deum in Trinitate, et Trinitatem in unitate venereris, neque confundendo personas, neque substantiam separando. Alia est enim Persona Patris, alia Filii, alia Spiritus sancti; sed horum trium una est substantia, et non nisi una Divinitas.

Et rursus interrogat: N. Abrenuntias Satanae?

Resp. Abrenuntio.

Interrog. Et omnibus operibus ejus?

Samarjai: H. E. C. 74-75. I. XII.

A Catechumenusok, ha megvárhatták a nagy innepeket, Husvétot avagy Pünkösdöt, (ha Karácson innepe lenne is) mikor az Ecclesiának nagyobb gyülekezete vagy, akkoron előjövén az Egyházi ember eleiben, a köröszt Atyákkal és Anyákkal egyetemben, megh felellyenek magok ilylyetén kérdésekre:

Kérdés. Ki neved? Felelet. János, vagy Anna. K. Mit kívánsz az Isten Anyaszentegyházától? F. Körösztyn hitet. K. Mit használ tenéked a körösztyn hit? F. Az által megünk az örök életre. Mond az Egyháziember: Ha az örök életre akarsz menni, a körösztyn hittal egyetemben igyekezzél az Istennek parancsolattya szerént élni, mely somma szerént így vagy meg irván: Szeressed a te Uradat Istenedet tellyes szivedből, tellyes lelkedből, tellyes elmédből, és minden erődből, és felebarátodat mint tennen magadat, e két parancsolaitól füg az egész törvény és a Prophetáknak irási, Matth. 22.

Mond az Egyházi ember, Péter, vagy Anna, tégy vallást a körösztyn hitről. Felelet. Hiszek egy Istenben, mind végig. K. Ellene mondasz-e az ördögnek minden ő

⁷²⁶ Négy könyvecske. Sempte. 1577. III. rész. 25/a — 29/a levelek.

Resp. Abrenuntio.

Interrog. Et omnibus pompis ejus?

Resp. Abrenuntio.

Deinde Sacerdos interrogat de Symbolo fidei, dicens:

Credis in Deum Patrem omnipotentem, creatorem coeli et terrae?

Resp. Credo.

Interrog. Credis in Jesum Christum Filium ejus unicum, Dominum nostrum, natum, et passum?

Resp. Credo.

Interrog. Eredis et in Spiritum sanctum, sanctam Ecclesiam Catholicam, Sacrorum communionem, remissionem peccatorum, carnis resurrectionem, et vitam aeternam?

Resp. Credo.

(Eddig tart a Samarjai által felhasznált részlet).

cselekedetinek, és a te elébbeni tévelygésednek? F. Ellene mondok. K. akarsz-e a köröstyén hitnek vallására meg körösz-tölködni? F. Akarok. Mond az Egyházi ember: Minek előtte azért megkörösz-tölködnél, imádgad a te Uradat Istenedet, és mond el az ő Tízparancsolatit, Mi Atyánkat, Egy Istent hídgy.

(Ezután szertartási beszéd, ima, keresztelés és áldás következik.)

Tehát a róm. katolikus rituale megfelelő részeit fordítja, néhol kihagy belőle, mint a Szentháromságba vetett hit magyarázatát, az abrenuntiatio bővebb részletezését, néhol betoldást eszközöl, mint az előbbi tévelygések megtagadására vonatkozó részlet mutatja, a confessio-t nem az Apostoli Hitvallásból készített három kérdéssel téteti le, hanem az egész hitvallást elmondhatja, sőt ehhez hozzáveszi még a tízparancsolatot és uri imát is, végül a róm. katolikus rituáleban adott szertartásmenet sorrendjét megváltoztatja, amennyiben a confessio-t elébe teszi az egyszerű abrenuntiatio-nak, de mégis átveszi a róm. katolikus ritualenak egy szellemben teljesen egységes darabját s dacára az egyéni változtatásoknak, ez a szellem hamisítatlanul róm. katolikus lelkiségből fakad.

Megemlítendőek még Samarjai keresztelési szertartásának bizonyos külsőségei, melyek a róm. katolikus ritusból származnak. Így nem ellenzi, hogy a keresztelés megtörténte után a kisdedre vagy katechumenusra fehér keresztelési inget adjanak.⁷²⁷ Nagy Szent Gergelyre hivatkozva⁷²⁸ azt az utasítást adja, hogy a szertartás végén a lelkész jobbkezét tegye a gyermek fejére s úgy mondja el áldását.⁷²⁹ Más helyen a megkereszteltnek kézrátétellel (szentlélekközlés) való megáldásáról beszél s erre nézve Péter, János és Pál apostol példájára (Ap. Csel. 8 : 16-17, 19 : 1-7,) hivatkozik.⁷³⁰

Bizonyos külsőségek tekintetében, melyekkel már a Felső-Dunamelléken is rég szakított mindkét prot. egyház gyakorlata, szemben áll a róm. kath. ritualeval. Azzal a megjegyzéssel, hogy róluk nincs parancs vagy példa a szentírásban, elveti a keresztelésnél az exorcismust, a keresztelést való megjelölést, a só használatát, az olajjal való megkenést, az égő gyertyának a megkeresztelt kezébe adását, a rálehelést és a nyálazást.⁷³¹ A katechumenusoknak megkeresztelésük előtt a templomajtóba állítását s a lelkész által stólával a templomba való bevezetését babonának minősíti.⁷³²

Mindössze ennyi, amit Samarjai a keresztiség katolikus szertartásából kifogásol. Ő a lutheránizmuson keresztül egészen közel jutott a róm. katolikus egyházhoz s a lelkében élő rokonszenv alapján minden előítélet nélkül forgatta annak ritualis könyvét, Közben az ország keleti felében élő és egyre puritánabb szertartási berendezések

⁷²⁷ H. E. C. 43. I. X. 17. — Nagyszombati Agendarlus, 27. l. — Rit. Strig. p. 46. — Rit. Rom. p. 63

⁷²⁸ Gregorius Magnus tom. 2. operum. homil. 17.

⁷²⁹ H. E. C. 72. I. XI. 7.

⁷³⁰ H. E. C. 63. I. X. 16.

⁷³¹ H. E. C. 62. I. X. 13.

⁷³² H. E. C. 74. I. XII. 8. — Rit. Strig. p. 31. — Rit. Rom. p. 42.

között élő reformátusságtól hatalmas mértékben eltávolodott. Szinte megdöbbenő lesz az ellentét, ha Samarjai keresztségről vallott felfogása mellé odaállítjuk az ország keleti részein kialakult és legerőteljesebben, legvonzóbban Melotai Nyilas István által képviselt felfogást. Melotai szerint a keresztség⁷³³ igéből és vízzel való leöntésből álló s Krisztustól rendelt sakramentom, melynél a vízzel való leöntés külső sakramentoma jelképezi a Szentlélek által megpecsételendő bűnbocsánat és újjászületés belső sakramentomát. A keresztség nem idéz elő semmi változást az ember és Isten egymás közti viszonyában, de nyilvánvaló bizonyosságot nyújt arról, hogy Isten szövetséget kötött a kiseddel, akinek alkalmat ad arra, hogy Krisztus zászlója alá álljon. Minden mellékgondolat nélkül tanítja, hogy a keresztségtől nem függ az üdvösség, így megszűnik a szükségkeresztség, feltételes keresztség, sakramentális készenlét. A szertartás a legegyszerűbbé téve, minden külsőséges és felesleges részt elhagyva szertartási beszédre, miatyánkból álló imára, keresztelésre és megáldásra szorítkozik. A keresztszülők az aktusnál nem tesznek fogadást s csak mint tanúk szerepelnek. A lelkész a keresztelésnél az arccal föld felé fordított gyermek fejére minden megszakítás nélkül önti a vizet a szerezte!ési íge hangoztatása közben. Mennyi superstíció van ezzel szemben Samarjai kereszteleési gyakorlatában: eredendő bűn eltörlése, üdvösségnek kereszteleással való biztosítása, ebből kifolyólag sürgős és feltételes keresztség, sakramentális készenlét, templomban őrzött s szentség gyanújában álló keresztség, róm. katolikus leöntési gyakorlat, kiszolgáltatás előtt bőjt, keresztszülők confessio ja, katechumenusok abrenuntiatio-ja, a névadásnál a szentek neveinek különös jelentősége, katolikus szertartási elemek felhasználása, mint a Szentléleknek kézrátétellel való közlése, kereszteleési fehér ing a keresztségeredményezte megtisztulás kifejezésére, stb.

Egy zavaros kép áll előttünk, melynek minden jellegzetes vonását a róm. katolikus és lutheránus színek alakítják ki s csak a háttérben látunk megszürcült református foltokat egyes általános jellegű kérdésekkel kapcsolatban. A reformátusnak bejelentett kereszteleési ceremóniák az idegen származás kétségtelen jeleit hordják magukon. A néhány felcsillanó református alapp princípium a burkoltan vagy nyíltan jelentkező s állandóan előtérben mozgó idegen lelkiség mögött nemcsak jelentéktelenségre kárhóztatódik, hanem teljesen el is sikkad. Valóban válogathatott magának a róm. katolikus és lutheránus is e szellemiségből kedvére valót, csak a confessio k alapján élő református lélek alig.

β) Az úrvacsora.

Samarjai lelke mélyéig unionista theológus volt s e körülmény kihatott szertartásoskönyvére is, melybe beleépítette hittani meggyőződését. Mivel a két prot. felekezet között a legerősebb hittani ütközőpont az úrvacsorai tan volt s a kor dogmatizáló felfogása erősen érvényesítette befolyását az úrvacsorai agendánál is, igyekezett Samarjai az úrvacsorai szertartásnak olyan hittani alapot adni, mely az összes ellentéteket kiegyenlíti s amennyiben lehetséges, egyenlő nevezőre hozza.

Ezt az unionista hittani alapot pedig a Wittenbergi Concordiában⁷³⁴ találta meg, melynek hittani megállapításait veres fonálként vezette keresztül úrvacsoratanán. A Wittenbergi Concordiának az úrvacsora alkatrészeiről s azoknak egymáshoz való viszonyáról szóló I. és II. cikke végig párhuzamba állítható Samarjai vele teljesen megegyező tanításával:

Wittenbergi Concordia.

Samarjai úrvacsorai tana.

I. Confitemur iuxta verba Irenaei, constare Eucharistiam duabus rebus, terrena et coelesti. Itaque sentiunt et docent, cum

„... e szentséget szerzé Christus Urunk kenyérből.. de nem csak pusztá kenyérből szerzé Jesus Urunk, hanem az ő szent

⁷³³ Agenda. 1-38. l.

⁷³⁴ Corpus Reformatorum. Vol. III. Halle. 1836. 75. skk.

pane et vino vere et substantialiter adesse, exhiberi et sumi corpus Christi et sanguinem,

testéből-is, mely a Sacramentomnak titkos modgya szerént eggyesül a kenyérrel, de nem látható tapasztalhatóképpen, és helység szerént... Ismétlen szerzé Christus Urunk e szentséget borból-is, és az ő szent véréből. . Azért körösztényennek, nem pusztá bort vesztek ebben a Szentségben hanem egyszer s mind részesültek az Vrnak szent vérében-is.⁷³⁵

II. Et quoniam negant fieri transsubstantiationem, nec sentiunt fieri localem inclusionem in pane, aut durabilem aliquam coniunctionem extra usum Sacramenti: tamen concedunt sacramentali unionem panem esse corpus Christi, hoc est, sentiunt porrecto pane simul adesse et vere exhiberi corpus Christi. Nam extra usum, cum asservatur in pixide aut ostenditur in processionibus, ut fit a Papistis, sentiunt non adesse corpus Christi.

„... vészük a meg áldot kenyeret és bort: mellyek el nem változnak az ő természettyökben“,⁷³⁶ „... a mint a külső Sacramentomot testi szájal vészük, olyan bizonynal hidgyék, hogy azzal eggyüt. az Vrnak valóságos testével, és vérével is, lölki modon részesülnek...“⁷³⁷ „... úgy szenteltetik meg a kenyér és bor, hogy azokkal eggyüt adgya Urunk az ő szent testét vérének azoknak, kik jó készüllettel járulnak oda“,⁷³⁸ „... ezekkel eggyüt (t. i. a kenyérrel és borral) valóságossan, és minden bizonynal adattatik Jesus Vrnaknak idvözető szent teste és vére...“⁷³⁹, „Nem hordozzuk uczáról uczára, suporlát alatt e Sacramentomot csak mutogatásnak, avagy térden való imádásnak okáért...“⁷⁴⁰

Nyilvánvaló ebből a párhuzamból, hogy Samarjai úrvacsorai alaptana a bucermelanchtoni Wittenbergi Concordia nyomán halad lépésről lépésre. De megegyezik Melanchtonnak egy másutt tett nyilatkozatával is: „Cum sancto Episcopo ac Martire Irenaeo, cunctisque antiquis Ecclesiis Apostolicis ac patribus duas res confitemur in Sacramento terrenam, videlicet, panem et vinum, quae sua natura incommutata permanent: Et coelestem, videlicet, verum corpus et sanguinem Christi ipsum Christum Dominum totum, verum Deum et hominem, qui coelum idcirca non deserit, nec cum pane et vino naturaliter miscetur, nec localiter eis includitur, verum se hic nobis, dat in cibum et sustentationem vitae aeternae.“⁷⁴¹ Samarjai úrvacsorai nézetei sok helyen követik Melanchton gondolatait.

A Wittenbergi Concordia úrvacsorai III. cikkénél már elágazik Samarjai felfogása. Míg a Concordia magáévá teszi a manducatio impiorum és manducatio oralis merev lutheri tanát, addig Samarjai ezzel szemben nyíltan kimondja: „... hitetlenek, a penitentia tartatlanok és képmutatók, hitek és jó készülletek nem lévén Vrnaknak valóságos testével és vérével nem részesülhetnek: mivelhogj ők ördögnek hayloki,“ „... mindazáltal annak külső Sacramentomát, mint az ebek a Szentséget meg förtöztetik, és mint a disznok a drága gyöngöt lábuk alá tapodgyák; azért vétnek az Vrnak teste vére ellen.“⁷⁴² Ezzel szemben mindenütt kidomborítja azon hitét, hogy az illő készüllettel rendelkező hívő lélek az úrvacsorában Krisztus valóságos testét és vérének veszi.⁷⁴³

Samarjai a Wittenbergi Concordia iránti rokonszenvét Pareustól vette. Pareus

⁷³⁵ H. E. C. 101-102. I. XV. 1.

⁷³⁶ H. E. C. 103. I. XV. 1.

⁷³⁷ H. E. C. 96. I. XIV. 17.

⁷⁴¹ Alvinczi Péter: Az Vrnak Szent Wacsorájáról. Dr. Incze Gábor; Alvinczi Péter. Budapest, 1934. 27. l.

⁷⁴² H. E. C. 104-105. I. XV. 1.

⁷⁴³ H. E. C. 91. I. XIV. 4., 103. I. XV. 1., 110. I. XV. 3.

⁷³⁸ H. E. C. 91. I. XIV. 4.

⁷³⁹ H. E. C. 111. I. XV. 5.

⁷⁴⁰ H. E. C. 96. I. XIV. 19.

uniós theológiájának mintegy magvát képezte a Wittenbergi Concordiára felépített úrvacsorai tan. Ezt a tant Samarjai alapelemeivel együtt átvette Pareus-tól, sőt már 1628-ban megjelent „Magyar Harmoniá”-jában Pareus nagy uniós művének, az „Irenicum”-nak a Marburgi Consensus-ról szóló XX. és a Wittenbergi Concordiáról szóló XXI. fejezeteit magyar fordításban is nyilvánosság elé bocsátotta.⁷⁴⁴ Samarjai fenti úrvacsorai fejtételei teljesen meg is egyeznek az „Irenicum” XX. és XXI. fejezeteinek tartalmával. Így Pareus-hoz hasonlóan magáévá teszi a bucer-melanchtoni masszív úrvacsorai tant, sőt annak kifejezőjével, a Wittenbergi Concordiával szemben tanúsított önállóságában is Pareus-t követi,⁷⁴⁵ ki nem fogadta el a manducatio impiorum tanát, ennek következtében a Wittenbergi Concordia azt érintő úrvacsorai III. cikkét elvetette s Krisztus valóságos testében és vérében való részesülést csak a méltó előkészülettel rendelkező úrvacsorázók javára tanította. Pareus ez eljárásánál Samarjaiban követőre talált.

Pareusnak Samarjain keresztül a magyar református egyházra gyakorolt hatása nem volt egyedüli. Bizonyítja ezt Alvinczi Péter is ki „Az Úrnak szent Vacsorájáról. Kassa. 1622.” című művében egyáltalában nem is csinált titkot abból, hogy úrvacsorai tanát ifjúkori nagy mesterének Pareus-nak közvetítésével a bucer-melanchtoni Wittenbergi Concordiából vette⁷⁴⁶ Következik ebből, hogy Samarjai fent közzölt úrvacsorai alaptana teljesen megegyezik Alvincziéval is. Ez nem is csoda. Mindketten Pareus szellemi gyermekei voltak.

De észre veszi Samarjai, hogy a Wittenbergi Concordiára felépített úrvacsorai tana masszívításával túlságosan nagy engedményeket tett a lutheri materiális szellemű felfogásnak, ezért nem késik tanításába beleszőni a helvét spiritualis nézetet: „Veszitek azért ebben a Sacramentomban külsőképpen szájjal a meg szenteltet kenyeret és bort: és az ő hatalmas isteni erejének munkálkodása által, lölki módon, igaz hitek által részesültek az ő szent testével vérével. Azért ne készítsétek szátokat és fogaitokat, Capernaiták mógyára, az Úr testének ételére, és torkotokat ne készítsétek az ő szent vérének italára: lölki étel ital ez, azért lölki nem testi módon részesülünk ezekkel; mellyeknek bizonyosságára, el hitelére, és erősségére vészük a meg áldot kenyeret és bort: mellyek el nem változnak az ő természetűökben.”⁷⁴⁷ Attól a nézettől azonban, hogy az úrvacsorai kenyér és bor csak pszala jelek volnának, Samarjai igen messze áll. Nem is szűnik meg a szertartásokkönyvét használó lelkészeket biztatni: „A vételnek előtte, tanétyuk a hiveket .. hogy a mint a külső Sacramentomot test szájjal vészük, olyan bizonnyal hidgyék, hogy azzal együtt az Úrnak valóságos testével, és vérével-is lölki módon részesülnek.”⁷⁴⁸ Sokkal erősebb hatást gyakorolt rá a Pareus által újraébresztett bucer melanchtoni szellem, semhogy teljesen spiritualis felfogást tudott volna vallani. Ezért Pareus szal együtt vallotta: „... a kenyér nem valóságos teste a Christusnac, hanem az Christus testének jegye es Sacramentoma, mellyel mind azáltal a Christusnac valóságos jelen létét az szent Vachorában nem tagadgyuc.”⁷⁴⁹

Mivel kora magyar lutheránusai Krisztusnak az úrvacsorában való testi jelenlétét a legmerevebb ubiqvitárius értelemben vallották, a velük unionálni óhajtó Samarjainak úrvacsorai agendájába bele kellett szőnie egy feléjük ívelő gondolatot is: „Itt azt kérdezhelnénk: miképpen vehettyük az Úrnak szent testét véré, nám azt vallyuk a Credoban, hogy föl ment mennyekben: De arról gondolkodgyatok körösztyének, hogy Istennél nincsen semmi lehetetlen, Luc. 1. Azért mindenható lévén Jesus Vrunk, el hidgyük minden kétség nélkül, hogy a mint ígérte tulaydon testét véré, meg-is adhattya mert mindenható, meg-is adgya, mert igaz mondo.”⁷⁵⁰ Jó alkalmat ad Samarjai ezen szavaival a Krisztus teste ubiqvitását valló lutheránusoknak, hogy hitüknek megfelelő tanítást sejtessenek nála. Samarjai úrvacsorai tana olyan széles klaviaturán mozog, amilyen széles az egymástól távoleső spiritualis és materiális felfogás összeegyeztetése tőle megkíván. Eközben a lehető legélesebb ellentétbe kerül

⁷⁴⁴ Magyar Harmonia. 241-246, 247-272. I.

⁷⁴⁵ U. o. 238. I.

⁷⁴⁶ Dr. Incze Gábor: i. m. 27-28. I.

⁷⁴⁷ H. E. C. 103. I. XV. I.

⁷⁴⁸ H. E. C. 95-96. I. XIV. 17.

⁷⁴⁹ Magyar Harmonia 263. I.

⁷⁵⁰ H. E. C. 102-103. I. XV. I.

a Pathai István által a dunántúli lutheránusokkal szemben még nem régen teljes eréllyel képviselt református felfogással: „Az Christus Istensége szerint mindenütt jelen vagyok, és mindenkor. Embersége szerint pedig csak bizonyos helyen vagyok: tudni illik mennyekben, Atya Istennek jobbján mint az keresztyeni hitnek igaz vallása tarttya.”⁷⁵¹

Samarjai az úrvacsorai ceremóniákat tárgyaló fejezetet az úrvacsora különféle elnevezéseinek ismertetésével nyitja meg: „... nevezzük Ur Vacsorájának, mivel hogy Christus Urunktól vacsorának idején szereztetett, és még mostan is azt ábrázoltya: nevezzük Ur Asztalának is és Eucharistiának, azaz Háláadásnak, Sz. Pál Apostajnak írása szerint: nevezi az írás Kenyér-megszegésnek is: Aldozatnak is mondgyuk, az Ur Christus áldozattayára nézve, mellyet ábrázol és árnyékoz, s eszünkben juttat.”⁷⁵² Érdekes, hogy Alvinczi Péter is „Az Vrnak szent Wacsorájáról” c. művében hasonló iskolás szellemben nagyrészt ugyanezen úrvacsoraelnevezéseket ismerteti.⁷⁵³

Az úrvacsora célja Samarjai szerint a Jézus haláláról való megemlékezés, mellyel kapcsolatban a hívő ember bűnei bocsánata és örök üdvössége felől megerősítették: „...oly Szentség ez melyben bűneinknek bocsánattya felől való hitünkben nevelkedünk: mert azt mondá Christus Vrnak: Ez az én testem, mely ti éretteték (halálra) adattatik... Ezt ábrázoltya szemeknk előtt a kenyérnek tördelése és a bornak töltése, mellyek eszünkben jutatták Vrnknak érettünk, és bűneinknek bocsánattyaért való kin szenvedését, halálát; azért is parancsolta, hogy e Sacramentommal élénk, hogy illetén velünk való nagy jó teteményéről háláadó szivel megemlékeznénk... Ismétlen oly Szentség az Vrnak Vacsorája, kik avar méltán és jó készüllettel élnek, az örök idvösségnek ígéretyi meg erősítették.” Mindezt összefoglalja Samarjainak ez a végmegállapítása: „... ebben a Szentségben egyesülünk a mi Idvezítőnkkel.”⁷⁵⁴ A Krisztussal egyesült ember birja legbiztosabban és legmaradandóbban a bűnbocsánat és örökélet zálogait. Az tehát az úrvacsora igazi célja és végső haszna, hogy a megváltást kereső embert elválaszthatatlanul egyesíti a Krisztussal, elkülöníti a gonoszoktól, de ugyanekkor szeretetben kapcsolja össze istenfélő embertársaival.

Az úrvacsora „külső sacramentom”-áról,⁷⁵⁵ vagyis anyagáról azt tanítja Samarjai, hogy legyen az mindig közhasználatú kenyér és bor. „Elünk közönséges kovászos kenyérral és közönséges borral e Szentségben: nem gondolván a kenyérnek fejez avagy fekete voltával, ha a szükség úgy hozta mindazáltal, arra igyekezünk, hogy mennél szebb és fejez buza lisztből sült cziponak, semlye kenyérnek szerét tegyük. Az is szabadságban helyeztetett rend tartás, ha fejez, avagy vörös bort készetünk e szent Sacramentomban: a minémő találattik, olyannal élünk, viznek hozzá egyelétése nélkül, mivel hogy Urunk úgy nem rendelte.”⁷⁵⁶ Ezzel a felfogásával Samarjai teljesen öntudatosan a református gyakorlathoz igazodott, mely kezdve az 1562. évi Debrecen-Egervölgyi,⁷⁵⁷ valamint az 1567. évi Debreceni Hitvalláson,⁷⁵⁸ folytatva Pathai István gyakorlatán⁷⁵⁹ egészen Melotai Nyilas István agendájáig⁷⁶⁰ és Alvinczi Péter inkább elvi jelentőségű, mint általa gyakorlatban is megvalósított nézetéig,⁷⁶¹ szilárdan őrizte az ősi református szokást, hogy az úrvacsorát olyan kenyérral kell kiszolgáltatni, amilyen a hívek között a mindennapi táplálkozásnál használtatik. Ez pedig a magyar református egyházban nem lehetett más, mint kovászos kenyér.

Míg az ország keleti és északkeleti részeinek református egyházaiban aránylag elég korán kiszorította a kovászos kenyér az úrvacsorából az ostya használatát, mely egyenesen a róm. katolikus bálványimádás eszközének minősített,⁷⁶² addig a felső-dunamelléki és dunántúli részeken igen sok református egyházban megmaradt az

⁷⁵¹ Pathai István: Az Sacramentomokrol Közönségesen. Gyula-Fejérvár. 1643. 168. l. (2.kiad.)

⁷⁵² H. E. C. 90. l. XIV. l.

⁷⁵³ Dr. Incze Gábor: i. m. 22-24. l.

⁷⁵⁴ H. E. C. 103-104. l. XV. l.

⁷⁵⁵ H. E. C. 103. l. XV. l.

⁷⁵⁶ H. E. C. 91-92. l. XIV. 5.

⁷⁵⁷ Kiss Á.: i. m. 146. l.

⁷⁵⁸ U. o. 510-513. 554. l.

⁷⁵⁹ Pathai I.: i. m. 121-127. l.

⁷⁶⁰ Agenda. 82. l.

⁷⁶¹ Dr. Incze G.; i. m. 32. l.

⁷⁶² Az 1562. évi Debrecen-Egervölgyi Hitvallás „bálványimádás jegye”-nek minősíti, de a gyenek között egy ideig meghagyhatónak nyilvánítja, az erősek közül eltávolítandónak hagyja az ostyát. L. Kiss Á.: i. m. 146. l. — Az 1567. évi Debreceni Hitvallás már minden fenntartás nélkül kizszoztatja az ostya használatát. L.: u. o. 471-475, 544-545. l. — Hasonlóan járt el az 1568. évi szikszói zsinat, mely az elvetett ostya helyett a pogácsakenyér használatát rendelte el. L.: u. o. 621. l.

ostya használata⁷⁶³ a többi egyházak kovászos kenyér használata mellett. Sőt voltak lutheránus papok is, kik kovászos kenyérral szolgáltatták ki az úrvacsorát, mint Bornemisza Péter is.⁷⁶⁴ Beythe István még úgy formulázta meg agendájában az úrvacsorai szent jegyekre vonatkozó mondanivalóját, hogy abban mindenféle gyakorlat megtalálhatta a maga mását: „Vagy vas között sült lészen, vagy pogácsa, vagy valaminemü. Csakhogy a keresztyéni gyülekezetnek botránkozására ne legyen, és senki magától új szokást ne kezdjen; mindazáltal ugyan kenyérnek kell lenni, mert abból szerzé Krisztus urunk az ő szent vacsoráját.”⁷⁶⁵ Már Pathai István határozottan a kovászos kenyér mellé állt, mert az ostya „nem jó, nem is melto, sem illendő azokhoz, az kiket a Christus az Antikrisz usnak tömlöczéből megszabadított.” Az ostya „emberi szerzés, balvanyozásnak fészke és gyökere.”⁷⁶⁶ Pathai hatalmas küzdelmet folytatott, hogy a Dunántúl ostyás református egyházaiba bevigye a kovászos kenyér használatát. De ismerünk olyan egyházat is, melyben még Pathai szívós energiája és ellenállhatatlan erélye sem tudta megtörni az ostyához való ragaszkodást.⁷⁶⁷ Ezért kénytelen volt Pathai ezt az elvet állítani fel követendő gyakorlatul: „Ha az keresztyének gyengék és nem értik, türhető dolog benne, mint addig is mig szintén meggyarapoznak az értelemben... Azonközben munkálkodgyék a jó lelki Tanító, hogy őket igaz értelemre hozván, meg nyugossa lelkeket az igaz értelemben es úgy ki veheti közülök botránkozás nélkül. Ahol pedig régi tudos és meg rögzött értelmű keresztyének vannak, ott ugyan nem illik szenvedni, hanem Isten segítségül híván az bálványozásnak még az gyökeret is ki kel közülök hanni.”⁷⁶⁸ Hasonlóképen alkudott meg jobb belátása ellenére nagyobb célok érdekében Alvinczi Péter is.⁷⁶⁹

Ha az erélyes és ostya iránt türelmetlen Pathai is engedékenységre kényszerült a hagyományok erejével szemben, mennyivel inkább az a Samarjai, kinek egyéniségétől a harciasság olyan távol állott, ki az ellentétek kiegyenlítésén fáradozott. Nem csodálhatjuk, hogy elvi meggyőződésének fenntartásával olyan álláspontot foglal el, mely egyházkerülete vegyes gyakorlatával s az ő unió's törekvéseivel összefér: „Kovásztalan temerek pogácsa kenyérral nem élünk, ama vékony ostyát is csak a gyengekért tarttyuk meg nehut: mivel hogy ezek nem közönséges kenyerek minálunk.”⁷⁷⁰ Hogy az ostya a XVII. század első felében a Felső-Dunamelléken még több helyen használatban volt a református egyházakban, egykorú adatok bizonyítják. Így még 1608-ban sem lehetett a nagyszombati református egyházban az ostya használatát megszüntetni.⁷⁷¹ Ugyanezen évben Szenczi Sziijártó Lukács Molnár Alberthez küldött levelében különös hangsúllyal emeli ki a nagymegyeri református egyházzól: „Hic me delectat orthodoxae religionis puritas. Non enim, ut alia omittam, panis ille papiraceus a Jebusitica progenie in usu missarum habitus in pretio habetur, non festa eorundem sanctis mortuis dicata recepta fovenitur, sed secundum normam Helveticae confessionis pleraque reguntur.”⁷⁷² Tehát elég nagy számban lehettek még ostyás református egyházak a Felső-Dunamelléken, ha Nagymegyer ilyen dicsekedésre méltó kivétel volt!⁷⁷³ Samarjai szertartásoskönyve megjelenési ideje körül még mindig voltak os-

⁷⁶³ Pálházi Göncz Miklós: Az Vr Vachorairvl. Keresztur. 1613. 31-34. l. (R. M. K. I. 441.) — A dunántúli ref. egyházkerület nyugati és déli részein levő horvát- és németajkú gyülekezetekben ostyával szolgáltatták ki az úrvacsorát. Mokos Cyula: i. m. 179. l. — Körmenden Nemesnépi Dániel 1613-ban osztotta először kovászos kenyérral az úrvacsorát. L. U. o. 181. l. — Payr S: i. m. 203. l. — Németujváron Kanizsai Pál János 1627-ben küszöböllte ki az ostya használatát. Payr S: i. m. 200 l.

⁷⁶⁴ Bornemisza Péter: Praedikatioc Egesz Esztendő által minden vasarnapra rendeltet Euan-geliombol. Detrekő és Rábok. 1584. CXCVIII-CCI., CCII-CCVII levelek. R. M. K. I. 207.

⁷⁶⁵ Thury Etele: Beythe István és hittani álláspontja. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1891. 1653-1654. l.

⁷⁶⁶ Pathai I: i. m. 125-127. l.

⁷⁶⁷ Pl. Kiskomáromban 1618-ban. Mokos Gyula: i. m. 181-182. l. — Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár. VIII. évf. 1910. 16-17. l.

⁷⁶⁸ Pathai i. m. 128-130. l.

⁷⁷¹ Dézsi L.: i. m. 253. l.

⁷⁶⁹ Dr. Incze Gábor: i. m. 33. l.

⁷⁷² U. o. 290 l.

⁷⁷⁰ H. E. C. 92. l. XIV. 6.

⁷⁷³ Pálházi Göncz Miklós előbb idézett helyen bizonyítja, hogy maga Dobronoki Miklós püspök is ostyával osztotta az úrvacsorát.

tyával úrvacsorázó egyházak, ha kevesebb és fogyó számban is. A türelem ezeknek az egyházaknak szólt. Erre a gesztusra az uniót munkáló Samarjainak azért volt szüksége, mivel a lutheránusok úrvacsorájukhoz ostyát használtak. Magyar Harmóniájában az ostyáról szólva siet is kinyilatkoztatni, hogy attól annak pápista volta miatt huzódik s nem azért, mivel a lutheránusok is használják.⁷⁷⁴

Ósi protestáns elvet hirdet Samarjai, mikor két szín alatt osztandónak jelenti ki az úrvacsorát: „Adgyuk azért e Szentséget egészen, mind két részében, személyi változás nélkül, mind az Egyházi embernek, s mind peniglen a köz népnek.”⁷⁷⁵

Mielőtt az úrvacsorai szent jegyek kiosztására kerülnének, szükséges előbb azokat consecrálni. A consecrálás a szerzetetési ígéknek az úrvacsorai szent jegyekre való reá mondása, mely által „ugy szenteltetik megh a kenyér és bor, hogy azokkal együt adgya Urunk az ő szent testét vérét azoknak, kik jó készüllettel járulnak oda.”⁷⁷⁶ Mivel Jézus a szent vacsora szerzésekor hálákat adott, megáldotta a kenyeret, parancsolta, hogy azzal az ő tanítványai éljenek és megígérte, hogy érettük teste megtöretik, vére kiontatik, ezért Samarjai a szerzetetési ígék, melyek ez aktusokat magukban foglalják, hálaadás, áldás, parancsolat és ígélet ígékének nevezi.⁷⁷⁷ A consecratio megtörténte után Samarjai a jegyeket áldott kenyérnek és áldott bornak nevezi,⁷⁷⁸ melyek a consecratio által Krisztus valóságos testének és vérének közlői lesznek a hívő ember számára.⁷⁷⁹ Olyan titokzatos, szent dolog ez, melyet a lelkész a saját erejével véghez nem vihet. Az igazi consecratio-t nem is a lelkész végzi, ő csak olvassa a szerzetetési ígék, annak igazi véghezvivője maga a Krisztus. „Még mostan is azért körösztyének ugy gondolkodgyatok felőle, hogy nem mi Istennek méltatlan szolgálai, hanem önnön maga az Ur Christus szenteli e Sacramentom: mi peniglen Egyházi emberek ebben csak szolgálak és eszközök vagyunk.”⁷⁸⁰ Ezek után méltán mondhatja Samarjai az úrvacsorára: „... az Ur Vacsorájának szentséges voltát külsőképpen nem láthatjuk szemekkel, hanem hisszük tellyes szível.”⁷⁸¹ Nyilvánvaló, hogy Samarjai a consecrált úrvacsorai jegyeknek természetfeletti jelleget tulajdonított. Ugy tekintett reájuk, mint amelyek sacramentaliter magukban foglalják a Krisztus valóságos testét és vérét. Ez alapon állíthatja, hogy a consecrált úrvacsorai jegyeknek „méltóságuk” van.⁷⁸²

Mennyire más a consecratio ról alkotott igazi református felfogás! Nem a consecratio szavai, hanem az ünnepélyes és törvényes kiosztás teszi a kenyeret és bort Krisztus teste és vére zálogává. A Méliusz által 1567-ben készített Debreceni Hitvallás hangoztatja nálunk legelőször e tárgyban az igazi református nézetet: „A kenyérről tehát ez mondatik: Ez az én testem, de ez az apostoloknak és hallgatónak mondatik és nem is ezek a szavak, a melyeket a gonosz pápisták bűvös bájosok-varázlók módjára mormolnak el, teszi a kenyeret Krisztus testévé, hanem az úrvacsorának összes cselekménye. A szentek közösségében ünnepélyes és törvényes kiosztás, törés, vétel és megáldás... Tehát ha az úrvacsorát a szent cselekmény, nyilvános kiosztás és vétel mellőzésével a gyülekezetben csak egy veszi, miként az az áldozó papok szokták, avagy tartályokba, monstrantiákba záratik és hordoztatik az, akkor nem sacramentom, nem is a Krisztus teste, hanem bálvány, tohu, bohu, keni, apati.”⁷⁸³ A dunántúli Pathai István hasonló nézetét e szavakkal fejezi ki: Extra usum divinitus institutum nihil haberet rationem Sacramenti.”⁷⁸⁴ Eszerint is a gyülekezetben történő ünnepélyes kiosztás az úrvacsora sakramentomi jellegének meghatározója s nem a jegyekre reá mondott szerzetetési ígék. Ez nem annyit jelent, hogy az úrvacsorai szertartásból ki kell zárni a szerzetetési ígék felolvasását. Csupán annyit, hogy a szerzetetési ígéknek nem szabad varázserőt tulajdonítani. A consecratio ígái nem babonás ígék — mondja Melotai Nyilas István — „hanem meg szentelő ígék, mellyekkel ez az kenyér és bor, Ex prophano usu, külső állapotbul erre

774 Előjáró rész. 6/a levél.

775 H. E. C. 95. I. XIV. 14.

776 H. E. C. 91. I. XIV. 4.

777 U. o.

778 H. E. C. 100. I. XIV. 25.

779 H. E. C. 91. I. XIV. 4., 111. I. XV. 5.

780 H. E. C. 101. I. XV. 1.

781 U. o.

782 H. E. C. 92. I. XIV. 8.

783 Kiss Á.: i. m. 512. I.

784 I. m. 280. I.

az meltségos tisztre szenteltetett, hogy lenne az Christus testenek es verenek velünk valo közlesenek valóságos jegyzője, es mint egy medioma, eszköze a Christus testével es verevel valo eggyesülésnek, es abba valo reszesülésünknek.⁷⁸⁵ Ez az igazi református felfogás.

Ezzel szemben Samarjai a consecratio-val teszi a kenyeret és a bort Krisztus valóságos teste és vére közlőjévé s eljárásának súlyosságán mit sem változtat az az állítása, hogy ez aktusnál az igazi cselekvő maga a Krisztus. Samarjai a consecratio-t az úrvacsora legfontosabb részének tekintí, mely nélkül nem lehet a szent jegyeket kiosztani. Utón járóknak, betegeknek — akár a róm. katolikusoknál — előre consecrált jegyet kell vinni.⁷⁸⁶ Teljesen megfelelnek az általa egyébként oly nagyra becsült Wittenbergi Concordia II. cikkének fontos megállapításáról: „Extra usum . . . non adesse corpus Christi.” A bucer-melanchtoni úrvacsorai alaptanhoz, ha egész lényegében nem is, de következményeiben teljesen róm. katolikus szellemű transsubstantiatio-s tant csatolt. A consecratio pillanatától kezdve megkülönböztetett elbánásban részesíti az úrvacsora jegyeit. Két gyakorlati következménye lesz e felfogásnak: 1. Az úrvacsorából visszamaradt jegyek különleges bánást igényelnek. 2. Ex opere operato hat a sakramentom.

Ami az első követelményt illeti, oly kiváló gondoskodás tárgya Samarjainál a consecrálandó úrvacsorai jegyek mennyisége, mint akármelyik róm. katolikus agendában. E tekintetben mindig az úrvacsorázó hívek számához igazodik, nehogy nagyobb mennyiségű consecrált jegy kimaradjon s felesleges gondot okozzon. Ha mégis kimaradna, ennek sorsáról a legnagyobb gondossággal többféleképen intézkedik. De szólaljon meg maga Samarjai: „Azért e Sacramentomnak osztogatásában úgy szorgalmatoskodunk, hogy a vevőknek sokasága szerént elegendő is legyen: de fölöttébb sok is abból meg ne maradjon: mely maradékot távol legyen, hogy közönséges ételre fordítanánk: hanem ugyan mi magunk Egyházi emberek leg utol communicálván a Templomban szentség gyanánt költyük el.”⁷⁸⁷ Majd egyházatyákat: Evagriust és Nicephorust, valamint a második maconi zsinat 6. kánonát szólaltatja meg annak illusztrálására, hogy a maradék consecrált jegyeket gyermekeknek, vagy illő bőjt után más ártatlan embereknek is ki lehet osztani.⁷⁸⁸ Jellemző Samarjaira, hogy az Evagriusnál substantiáliter átlényegült jegyet jelentő és a későbbi használatban már kizárólag róm. katolikus átlényegült ostyára alkalmazott „particulae puri et immaculati corporis Christi” kifejezést minden gyanu nélkül idézi, pedig jól tudta, hogy kora róm. katolikus ritualeja a „particula” szót következetesen az átlényegült ostyára alkalmazza! Samarjai nézetét olvasva, mintha csak a róm. katolikus rituale utasításait hallanók, mely az úrvacsora kiosztását „hostiis, seu particulis pro populi multitudine consecratis” rendeli s a visszamaradt consecrált ostyákról Samarjaihoz hasonlóan intézkedik: „Hostiae vero, seu particulae consecrandae sint recentes, et ubi eas consecraverit, veteres primo distribuat, vel sumat.”⁷⁸⁹ Samarjai szeméi előtt a róm. katolikus rituale idevágó utasításai lebegtek különös módon. Tudunk ugyan a magyar protestantizmus területéről hasonló példát felhozni, mint a Reczés nevet viselő baranyai kánonok 46. kánonában foglalt intézkedést, mely az úrvacsorai jegyek consecrálását a kommunikánsok számához mért mennyiségben rendeli s a maradékról úgy intézkedik, hogy azt a tanítók vegyék magukhoz,⁷⁹⁰ de figyelembe kell vennünk, hogy a baranyai kánonok a róm. katolikus hagyományokkal még erősen küzdő és állandóan erjedésben élő XVI. század közepe táji (60 as évek) déldunántúli lutheránus egyházi berendezkedés maradványai, így a consecratio-ról bennük kifejezésre jutó róm. katolikus felfogás megérthető és indokolható. Az 1636 táji református egyház theologiai gondolkodásának színvonalán azonban Samarjai idevágó nézetei tarthatatlanok és elfogadhatatlanok.

⁷⁸⁵ I. m. 59. l.

⁷⁸⁶ H. E. C. 96. l. XIV. 19.

⁷⁸⁷ H. E. C. 96. l. XIV. 20.

⁷⁸⁸ H. E. C. 96-97. l. XIV. 20., Evagrius: Hist. Eccles. Lib. 4. cap. 35., Nicephorus Lib. 17. cap. 25.

⁷⁸⁹ Rit. Strig, p. 66-67. — Rit. Rom. p. 92.

⁷⁹⁰ Mokos Gy.: i. m. 157. l.

Samarjai transzsubstantiatio-s szellemű felfogásának második következménye az úrvacsora „ex opere operato” jelentkező hatása. Bizonyos esetekben minden előkészület, hit nélkül, sőt öntudatlan állapotban is hat az úrvacsora. „... a hirtelen elnehezült betegekkel így daykálkodunk, hogy ha a meg szenteltetet picziny, csak egy magyar pénznyi vékonyka kenyeret magán nem vehetik, a meg szenteltetet borban mártjuk, és úgy adgyuk: avagy azt az áldot borban morsoljuk, a réghieknek szokások szerént.”⁷⁹¹ Samarjai egészen rendén valónak tartja, hogy az úrvacsorából egy liquor-szerű folyadékot készítsenek, melyet üvegben lehessen küldeni paphoz nozzájutni nem tudó betegek részére! Teljes jóhiszeműséggel átveszi Eusebius-tól Serapion historiáját, akinek a gyóntatás és úrvacsorakiszolgáltatás végett hívott pap — betegsége miatt személyesen nem mehetvén el — egy gyermek által üvegben küldött úrvacsorát: „... egy kicsint a Szentségből adot a gyermeknek az Egyházi ember, és azt hadta néki, hogy azt a vén embernek szájában töltené, és bele csöpögtetné.” Ugy is tett a gyermek: „... mind szájában löité és csöpögteté a vén embernek: ki midőn abban egy kicsint meg izelétet volna, mindgyárast meg adá lölkét.”⁷⁹² Az úrvacsorának ez a felfogása már a legvaskosabb babona fogalmát surolja: a Krisztus vérével szerzett sakramentomból materiális orvosság lesz, melyet elég testi szájjal és nyelvvel megizlelni, hogy bűnbocsánatot és örökéletet hozzon. Serapion történetéhez nem fűz Samarjai semmi kommentárt, de maga a tény, hogy ezt közli, bizonyítja, hogy lelke az úrvacsorához tapadó régi, róm. katolikus babonától sem volt idegen. Melotai Nyilas István is említi ugyanezt a Serapion-féle törtériát, sőt ismerteti a Cyprianus és Hieronymus által elbeszélt szokást, hogy egyesek házuknál „kosarban az kenyeret es az bort üvegben szokták vala tartani s vele élni Ur Vacsoraja gyanánt”, de lelke teljesen visszariad attól, hogy a hívő lélek megváltására Krisztus halála által szereztetett felséges sakramentom házi patikává sülyedjen le s ez eseteket mint elvetendő túlzásokat írja le.⁷⁹³

Samarjai lelki világának egyik szögletében katolikus szellemű nézetek honoltak s amint már korábban több helyen láttuk, még a legtisztább evangéliumi tanokat is összeelegyítette azokkal. Úrvacsorai tanát Bucerral és Melanchtonnal kezd s majd régi róm. katolikus babonákat kapcsol hozzá. Pedig ha már Melanchtonnál időzött s tőle hatásokat vett át, megfogadhatta volna Melanchtonnak az úrvacsora maradékjegyekre vonatkozólag adott tanácsát: „Vinum quod superest, posset tradit aedituo ad domesticum usum.”⁷⁹⁴ Már korábban is lehettek túlzások a betegek úrvacsoráztatása körül, ezekre mondotta Pathai István e sulyozan eltéelő szavakat: „Nagy fertelmességet-is tselekesznek némellyek tudatlanságok miat az betegségnek erejével, mert gyakorta oly betegnek adgyák szájába az ostyát erővel kinek sem elméje nem ért, sem gyomra nem emészt, amaz kipöki, imez meg szájában veti meg-is, de ezt az Tanítóknak az igen tudatlannya és pénzen kapoja tselekszi.”⁷⁹⁵ Mi úgy érezzük, hogy e jóval korábban megirt eltéelő szavak szemrehányásából Samarjait is megilleti egy tekintélyes rész. Milyen tiszta helvét szellem árad Pathai István úrvacsorai felfogásából, mikor felteszi a kérdést: „Hát ugyan nem észüké Christusnak testét az vatsorában?” S minden superstitio nélkül ráfeleli református híével: „Igenis észük de lélek szerint és tsak hit által, mert az léleknek keze és szája az igaz hit.”⁷⁹⁶

Az úrvacsoraosztást a hívek részéről bizonyos készület előzi meg. „E Sztégnek közönséges kiszolgáltatásának előtte egynehány nappal, penitentia tartásra, böytölésre, alamisnátkodásra, és szüntelen valo imádságra intyük a híveket.”⁷⁹⁷ Tehát az előkészület az úrvacsoraosztásnak a lelkész által történő kihirdetésével kezdődik. A magukba szálló hívők ezt a tanácsot kapják: „Ismervén peniglen büneiteket, megh alázzátok magatokat sziveitekben, az Istennek hatalmas kezei alatt, hogy titeket jövendőben föl magasztallyon, Jesus Urunknak ígéreli szerént: méltán a bűnöknek undoksága meg alázza az embert, ki szomorúságában böytöl is, gyászban is

⁷⁹¹ H. E. C. 97-98. I. XIV. 22.

⁷⁹² H. E. C. 98-99. I. XIV. 22.

⁷⁹³ Agenda. 165-166. I.

⁷⁹⁴ H. Jacoby; i. m. II. 255. I.

⁷⁹⁵ A Sacramentomokrol Közönségessen. 285-286. I.

⁷⁹⁶ U. o. 252. I.

⁷⁹⁷ H. E. C. 95. I. XIV. 15.

öltözik néha, belső szívbeli alázatosságának, bánatinak, lelki fájdalmának külső bizonyosságára. Az a töredelmesség szöröz ohajtásokat ti bennetek, fohászkodásokat indét, és könyhullatásokal alásztattya a ti szemeiteket. Eképpen Szent Dávid ásztattya ágját, leplét bünein valo siránkozással: a bűnnek ismeretiből származot szívbeli bánat, és keserűség szerze bőséges könyhullatást a Mária Magdolnának, s a bűnnek isméreri miat sira keservesen Szent Péter Apostol-is. No azért körösztýének, kövessük mi is e szenteket.⁷⁹⁸ Megindító, lélekbemarkoló ecsetelése ez a lélek igazi bűnbánatának, melynek kísérője Samarjai szerint a bűjtölés, imádkozás és alalmazkodás Ezen hitből származó lelki előkészület nélkül senki se veheti az úrvacsorában Krisztus valóságos testét és véré.

Az úrvacsoravételt megelőzőleg Samarjai szigorú bűjtöt ír elő, mely alól csak a haldoklóknak engedélyez kivételt. Az előkészületnek ezt a nemét Samarjai teljes egészében a róm. katolikus ritualeból vette a haldokló részére fenntartott kedvezményel együtt:

Rit. Strig. p. 72.
Rit. Rom. p. 100.

Samarjai: H. E. C. 90-100. XIV. 24.

Potest quidem Viaticum brevi morituris dari non jejunis. . Ceteris autem Infirmis ...danda est Eucharistia ante omnem cibum et potum, non aliter ac ceteris fidelibus, quibus nec etiam per modum medicinae ante aliquid sumere licet.

A halálra vált ember valami kicsiny étel vagy ital után is veheti a Sacramentot: egyebeknek pedig minden étel ital előtt kel adni.

Elvileg a betegetől is kíván Samarjai bizonyos méretű előkészületet, azért már jó előre figyelmezteti az egészségeseket: „...hogy beteg korokban ne várják azt, hogy a lélek már csak a torkokban hörögjön, hanem míg eszeken elméjeken vannak, és annyi erőben, hogy gyonhatnak, imádkozhatnak, addig hijnak bennünket, Egyházi embereket, a Szentségnek ki szolgáltatására.”⁷⁹⁹ Ebből az elvből azonban nem vontak le azt a következtetést, hogy az öntudatlan betegek már nem lehet kiszolgáltatni az úrvacsorát Megakadályozta ebben az a burkoltan, de állandóan kísértő róm. katolikus meggyőződése, hogy az úrvacsora szükséges az üdvösséghez. Ezért, amint az előbb már láttuk, eszméletüket vesztett betegek is ráerőszakolta az úrvacsorát borba mártott kenyérdarabkával, vagy borba morzsolts kenyérral híg állapotban. Samarjaira döntő hatást gyakorolt az ex opere operato ható katolikus úrvacsoratan s épp ott veszíti el lábait alól az evangéliomi talajt, ahol a legbiztosabban kellene arra támaszkodnia. Bűvös erejű orvosság lesz a betegnek kiszolgáltatott úrvacsora, melynél jelentéktelen, elhanyagolható körülménnyé válik az előkészület és öntudatos hittől való vétel. Samarjai ugyanazt a methodust követi az öntudatlan beteggel, mint az orvos, aki szájába tölti a nagybetegnök az életmentő orvosságot: az úrvacsora bűvös gyógyszerét önti ő is az eszméletét vesztett ember szájába, hogy lelkét megmentse. Közben azonban letér a száz éves reformáció örökségének alapjáról.

A híveknek méltó előkészülete közvetlen az úrvacsorázás előtt a gyónásban jut kifejezésre. Csak a bűneit alázatosan megbánt és meggyónt lélek részesülhet a „meg oldozásban,” majd utána az úrvacsorai jegyekben. „... a Szentségnek vétele előtt közönségesen gyontattjuk, és imádkoztattjuk őket; meg halgattjuk mindazáltal magán valo gyónásokat-is azoknak, kik lelki ismeretektől vádoltatnak valami titkos bűnokről, és magán valo oldozást kívánnak.”⁸⁰⁰ Tehát Samarjai a közgyónás mellett igen nagy jelen'őséget tulajdonított a magángyónásnak, melyet elég sűrűn, különösen a betegek úrvacsorázása előtt gyakorolt is. E tekintetben a Heltai által is követett szokás⁸⁰¹ fenntartója volt. A magángyónás után penitenciát is szabott ki egészen

⁷⁹⁸ H. E. C. 105-106. I. XV. 1.

⁷⁹⁹ H. E. C. 97. I. XIV. 22.

⁸⁰⁰ H. E. C. 95. I. XIV. 15.

⁸⁰¹ Heltai: Agenda. F 1/b — H 2/a levelek. — D. Raffay S.: i, m. 34. 1.

katholikus módra. A köz-, vagy magángyónás után következett a „meg oldozás,” melynél a lelkész a kulcsok hatalmában gyökerező jogát gyakorolta. A feloldozás a következő deklarációval történt: „Mivel hogy penig nekünk is, Egyházi szolgálóknak, azt parancsolta Idvőzítőnk, hogy az ő nevében penitentiát hirdessünk, és a bűnnek bocsánattját, adván arra hatalmat és méltóságot, ezt mondván az ő Apostalinak: Valakiknek meg bocsáttjátok az ő bűnöket e földön, az egekben is meg lesznek bocsáttván: és valakiknek meg tartjátok bűnöket, meg lesznek tartva menyben is. Azért én-is Istennek méltatlan szolgálója, és az ő Szenttségének Sáfára lévén, Egyházi tisztem és hivatalom szerint, Jézus Urunknak parancsolattjából bűneitekből meg oldozlak titeket, az az hirdetem tinétek minden ti bűneiteknek bocsánattját, Atyának, Fiúnak, és a vigasztalo Szent Ur Lélek Istennek nevében. Az atya mindenható Ur Isten, Szent Fiának az Vr Jesus Christusnak érdemejért, legyen irgalmas, legyen kegyelmes tinétek, és minden ti bűneiteket meg bocsáttván, idvőzitsen titeket, Amen.”⁸⁰² Ez a feloldozási formula nem a lelkész által adott bűnbocsánat deklarációja, hanem Isten bűnbocsátó kegyelmének hirdetése s mint ilyen a kulcsok hatalmának teljesen református felfogás szerint való értelmezésén alapszik. A feloldozással fejeződik be a hívő kommunikáns előkészülete, megtisztulása s lesz alkalmas a szent jegyek elvételére.

A magángyónás után kiszabott penitenciára vonatkozó általános szabályozó alapelveket a katolikus gyakorlatból vette át. Máshonnan nem is vehette ezeket, mert kialakult és szabályozott református magángyónási gyakorlat nem állhatott rendelkezésére. A bűnbocsánatnak satisfactio-val való kieszközlése a református theologia alapelveibe ütközött s e katolikus taut úgy Kálvin, mint a II Helvét Hitvallás mélyen elítélte. Így katolikus szellemű gyakorlat átplántálásáról lévén szó, kénytelen volt a róm. katolikus gyakorlat kufejéül szolgáló Rituale Strigoniense utasításait lemásolni:

Rit. Strig. p. 58.
Rit. Rom. p. 81.

Samarjai: H. E. C. 157. I. XXI. 13.

Pro peccatis occultis, quantumvis gravibus, manifestam poenitentiam non imponant.

A titkon való bűnökért, mellyeket magán gyonnak meg, ha szintén nagyok is, mindazáltal, hogy azokkal közönséges botránkozásra az Ecclesiákban ok nem adatot, közönséges penitentiát ne adgyon az egyházi ember, hanem csak magán valot.

Épp így veszi át a penitenciának a bűn nagysága és természete alapján való kiszabásának elvét is:

Rit. Strig. p. 58.
Rit. Rom. p. 80—81.

Samarjai: H. E. C. 157. I. XXI. 12.

Videatque ne pro peccatis gravibus levissimas poenitentias imponat: ne si forte peccatis conniveat, alienorum peccatorum particeps efficiatur. Quare curet, quantum fieri potest, ut contrarias peccatis poenitentias injungat: veluti avaris eleemosynas, libidinosus jejunia vel alias carnis afflictiones, superbis humilitatis officia, desidiosus devotionis studia.

Vigyázzon arra az Egyházi ember, hogy nagy bűnért kicsiny penitentiát ne hadgyon, se viszontag kicsiny bűnért nagy büntetést ne rendeljen, hanem képes szerént valót, és a bűnökkel ellenkezőt: ugymint a fősvényeknek alamisnálkodást a buja életőknek böytölést, avagy a testnek egyéb sanyargatását, a kevélyeknek alázatosságot, a tunyáknak Isteni szolgálatban való serénységet, az Ur vacsorájával ritkán élőknek gyakorta való gyónást s-áldozást.

⁸⁰² H. E. C. 109, I. XV. 3.

Halálos betegségben levő nagy bűnösnél a magán gyónás után penitencia nélkül megadható a feloldozás s kiszolgáltatható az úrvacsora azzal a feltétellel, hogy ha meggyógyul, köteles az elmaradt penitenciát nyilvánosan megtartani. Ennek az utólagos penitenciának az elve szintén a róm. katolikus ritualéból származik:

Rit. Strig. p. 58—59.
Rit. Rom. p. 82.

Samarjai: H. E. C. 99. I. XIV. 23.

Si vero quis confiteatur in periculo mortis constitutus, absolvendus est ab omnibus peccatis et censuris, quantumvis reservatis: (cessat enim tunc omnis reservatio) sed prius si potest, cui debet, satisfaciatur: ac, si periculum evaserit, et aliqua ratione Superiori, a quo alias eset absolvendus, se sistere teneatur, cum primum poterit, coram eo se sistat, quidquid debet praestiturus.

A betegeknek azért úgy adgyuk a Sacramentumot, hogy ha valami nagy halálos bűnben találtatnának... noha beteg ágyokban vallást tesznek bűnökről, és magán meg oldoztatnak az Egyházi emberfél: mint azért meg gyógyulván az Ecclesianak, melyet meg bót ráncoztattnak, közönséges és nyilván való penitentia tartásokkal eleget tegyenek.

Itt az összehasonlításból csak az elveknek hasonlósága derül ki, mert a róm katolikus rituale voltaképen csak azt állapítja meg, hogy halálveszély esetén az alsóbb rendű pap a magasabb rendű pap abszolúciója alá eső nagyobb bűnök után is megadhatja kivételesen penitencia nélkül az abszolúciót, azzal a feltétellel, hogy a cégéres bűnös majd felgyógyulása után a magasabb egyházi fórum elé fog állani odatartozó bűnével s ott le fogja majd róni a betegségben nyert feloldozása előtt ideiglenesen elhalasztott penitenciáját. Samarjai nem ismeri a hierarchia fokozatai szerint tagozódó abszolúciót, de alapelve, hogy halálveszély esetén utólagos penitenciatartási kötelezettséggel meg lehet adni az abszolúciót s ki lehet szolgáltatni az úrvacsorát, a róm. katolikus ritualéból ered. Ugyanígy az eszméletüket elvesztett betegeknek is a karthagói 4-ik zsinat határozatára hivatkozva ajánlja, — feltételezve a beteg öntudata elvesztése előtt kinyilvánított és tauukkal igazolható úrvacsorázási szándékát — hogy felgyógyulása esetére utólagos penitenciatartási kötelezettséggel adassék meg az abszolúció és „a Szentség töltessék szájában” a betegnek.⁸⁰³

Mennyivel egészségesebb szellem árad Melotai agendájából, aki nem ismer feltételesen megadható abszolúciót és utólagos penitenciát, hanem az úrvacsorai készület lényeges feltételének tekinti a személyes hitből származó bűnbánatot. Ha e feltétel nincs meg, nem lehet kommunikáltatni, hanem könnyüreletes vigasztalást kell nyújtani a cégéres bűnös betegnek, hogy nem köttetett az úrvacsorával való éléshez az üdvösség. A keresztfára feszített tolvaj sem élt vele, mégis üdvözült. Judás pedig élt vele, mégis elkárhozott.⁸⁰⁴ Csak az ilyen kemény, gerinces, evangéliumi konzekvenciákat bátran levonni tudó állásfoglalás tudta megakadályozni, hogy a középkori babonák sötétségéből kiszabadított úrvacsora sakramentoma vissza ne süllyedjen a bűvös babonás erejű orvosságok sorába. Sajnos, Samarjai vajmi keveset tett ez irányban, sőt a r. katolikus hagyományok érvényrejuttatásával kétségkívül evangéliumi alapokon nyugvó úrvacsorai felfogását misztikus-babonás ködfelhőbe burkolta.

Hogy kik élhetnek úrvacsorával, erről Samarjai a következő meghatározást közli: „Adgyuk azért e Szentséget egészen, mind két részében személy válogatás nélkül, mind az Egyházi embernek, s-mind peniglen a köz népek, úgy mint férfiaknak, aszszonyállatoknak, szegényeknek, boldogoknak, véneknek, ifiaknak, és még ollyatén föl sördült gyermekeknek is, kik immár a jót a gonosztól meg tudgyák választani, és a körösztységnék fundamentomirok vallást tudnak tenni.”⁸⁰⁵ Tehát a serdülő s hitűkről vallást tenni tudó gyermekektől kezdve mindenki élhet úrvacsorával, melyben a lelkész is csak úgy vesz részt, mint akármelyik egyháztag.⁸⁰⁶ Sőt nem-

⁸⁰³ H. E. C. 98. I. XIV. 22.

⁸⁰⁵ H. E. C. 95. I. XIV. 14.

⁸⁰⁴ Agenda. 196. I.

⁸⁰⁶ H. E. C. 96. I. XIV. 18.

csak élhet, hanem a gyülekezetből való kitiltás fenyítéke mellett köteles azzal mindenki élni: „... őket is (t. i. a híveket) intyük szorgalmasan, és kényszerítjük a jó moddral való vételre, a szent gyülekezetből való ki tiltásnak fenyítéke alatt.”⁸⁰⁷

Az úrvacsorával élők másik csoportját képezik a betegek, kik Samarjai sakramentális gondoskodásának különös tárgyai. A betegeknek bármilyen időben, még éjjel is örömmel ki kell szolgáltatni házuknál az úrvacsorát „meg intvén az Ecclesiát, hogy a kiknek tiszta jó lelki ismeretek volna, gyülekezzenek a betegekhez, és jó készüllettel lévén, vélek egyetemben communicállyanak.”⁸⁰⁸ Hasonlóképen a gyermekágyas asszonyokhoz is el lehet vinni az úrvacsorát.⁸⁰⁹

A betegeknek ilyen alkalmi gyülekezetben való úrvacsorázta'ása ősi hagyomány volt Samarjai előtt is. Már Méliuszék a Debrecen-Egervölgyi Hitvallásban (1562) elrendelik, hogy a beteghez két-három hozzátartozó gyűjtessék össze s ebben a kis gyülekezetben szolgáltatassék ki neki az úrvacsora.⁸¹⁰ Melotai Nyilas István is ilyen értelemben mondja: „...soha magát a beteget ne communicaltassad, hanem mentől alabb tizen, avagy nyolcan legyenek a beteggel egészséges Communicansok kiknek jó előre hírt kel felőle tenni, hogy hozza készülhessenek.”⁸¹¹ A beteg köré való gyülekezetgyűjtés magának az úrvacsorának érdekében történt, melynek református felfogás szerint lényegéhez tartozik, hogy gyülekezetben menjen végbe, mert a magános vett úrvacsora nem szen'ség, mivel emlékeztet a miséző róm. katolikus pap magános communiójára. Az a felfogás, hogy az úrvacsorát csak templomi gyülekezetben szabad kiosztani, némelyik theologusban oly erősen élt, hogy inkább még a betegek úrvacsorázatását is elvetette, semhogy az úrvacsora szentségvoltának lényeges feltétele ellen vétsen s a sakramentomi jegyeket utcáról-utára bordozza. Milyen erősen tiltakozik a betegek úrvacsorázása ellen Pathai István! „Ha valaki a keresztyének közzül beteg leendő és a templomhoz nem járulhat, annak nem illiké hazahoz vinni, es ot annak szomszedit bé gyűjteni és így Communicáltatni?” „Nem illik: nem méltó: nem is szabad.” „Nem illik szemétről szemétre hordozni” az úrvacsorát. De hogy a Dunántúlon is általánosan gyakorolt szokás volt a betegek házi úrvacsorázása, onnan bizonyos, hogy Pathai is kénytelen volt azt „a gyenge keresztyének” kedvéért. — nyilván a hagyományokhoz való csökönnyös ragaszkodás kényszere alatt — míg jobb belátásra jutnak, megengedni.⁸¹²

A betegek úrvacsorázásáról a leghelyesebb szabályt Melotai adja: „Eletedben Tanito leven a minemüeket io lelkiismerettel egészeses korokban communicaltattal, beteg korokban is az ollyatenokat communicáltathatod.”⁸¹³ Épen ezért helyes uton jár Samarjai, mikor ezt a követelményt állítja fel: „...igen tiltyuk attol az embereket hogy egészeses korokban ne malassák el a Sacramentomnak vételét, és szokják csak halálok órájára hallasztani, alétván magokban, hogy csak akkor vehessék-is mind eleget érnek véle, ha soha az előt egészeses korokban nem vették is.” „E szokást nem javallyuk, sőt afféle embereknek beteg korokban-is nem hamar adgyuk, hanem ha láttyuk buzgó kívánságokat, és elébbeni vakmerőségekért igaz penitentia tartásokat, sirásokat, fogadás tételeket meg jobbulások felől.”⁸¹⁴ Végeredményében Samarjai nem tudta megtartani elvi álláspontját, mivel az úrvacsorát az üdvösségre nézve nélkülözhetetlennek tartotta, ezért azt az egészséges állapotában hitetlenül élő embertől se tagadta meg, ha betegségében hittel kérte.

Samarjai részletes felsorolását adja azoknak az embereknek, kik nem részesülhetnek az úrvacsorában. „Tiltyuk e Sacramentomnak vételétől a pogányokat, Sidoskat, Eretneket, a Publicánusokat, az az Czégéres bűnben élöket, az excommunicatusokat, az az, kiket nagy bűnökért, az Anyaszentegyházból ki tiltottanak, és az esztelen kopákat, és az idétlen kisdedeket, kik nem alkalmatosak még a körösztyénségnek fundamentomnak tanulására.”⁸¹⁵ Egy más helyen ide sorolja még a hi-

⁸⁰⁷ U. o.

⁸⁰⁸ H. E. C. 97. I. XIV. 21.

⁸⁰⁹ H. E. C. 78. I. XIII. 5.

⁸¹² A Sacramentomokrol Közönségessen. 278., 289—290. I.

⁸¹³ Agenda. 170—171. I.

⁸¹⁵ H. E. C. 100. I. XIV. 26.

⁸¹⁰ Kiss Á. : i. m. 215., 237—238, I

⁸¹¹ Agenda. 172. I.

⁸¹⁴ H. E. C 97. I. XIV. 21,

te'leneket, a penitencia tartatlanokat és képmutatókat is.⁸¹⁶ Samarjai felsorolása mindenben megegyezik kora hasonló felfogásaival.

Az úrvacsora kiszolgáltatását csak lelkészek végezhetik: „Szolgáltatták e Szentseget csak az Egyházi emberek, a kiknek hivatallyok és méltóságok vagy on arra. Köz embereknek peniglen nem engedgyük, sem e szent kenyeret, sem a megszenteltet bort, hogy osztogassák, kiknek sem az igének közönséges hirdetésére, sem a szent Köröszttségnek, sem az Ur Vacsorájának ki szolgáltatására nincsen méltóságok s hivatallyok.”⁸¹⁷

Sehol sem beszél róla, de előadásából világos, hogy az úrvacsora kiszolgáltatási helye a gyülekezet számára a templom, a beteg számára pedig annak magánlakása.

A kiszolgáltatás idejéről meglehetősen batározatlansággal ezt mondja: „Osztogattyuk e Szentseget mind a nagy innepekenn s mind penig a köz innep napokon, és esztendőben egynehányszor, valamennyiszer a szükség kívánnya: de nem minden napon, sem nem minden Vasárnapon: reggeli időn pedig éhora, nem délután, és a jól lakot embereknek.”⁸¹⁸ A nagy ünnepek alatt kétség kívül karácsonyt, husvétot, és pünkösdöt kell érteni. A közünnepnap i úrvacsoraosztás pedig valószínűleg quadregesima vasárnapján, vagyis böjt kezdetén, aratás és szüret előtt egyik vasárnapon, valamint advent első vasárnapján lehetett. Legalább is így említi Melotai Nyilas István a XVII. század elején a magyar református egyházban szokásban volt úrvacsoraosztási időket.⁸¹⁹ Kanizsai Pálfi János kánonai (1630) pedig a három főünnepen kívül minden hónap ujhold vasárnapját jelölik ki az úrvacsoraosztás idejéül.⁸²⁰ Nincs kizárva az sem, hogy e dunántúli szokás, mint annyi más egyéb szokás is, a Felső-Dunamellékkel közös volt.

Az úrvacsorai szent jegyek osztogatása Samarjainál az oltárról történik. Az oltár rácsa előtt áll a lelkész és onnan osztja a jegyeket. „Ahol mod vagy on a dologban, nagy gyülekezetekben, hogy az oltari szentségnek mind két részét hamaréb vehesse a nagy sokaság, két Egyházi személy áll az oltárnak két szegelyin, és akkor az oltárt meg kerüli a kösség, a Sacramentomnak egyyik részét egyyiktül s a másikat a másiktul hogy vehesse.”⁸²¹ Az osztás részleteire vonatkozólag ezeket mondja: „A meg szenteltetet vékony kenyeret tördellyük aprcnként az osztogatás közben, az Ur Christus szent testének meg törettetésének példázattyára és emlékezetire: tudván penig, hogy nem has tölteni valo az a kenyér, kicsiny (magyar pénzni) csip-tenként osztogattyuk a vevőknek: a közönséges bort is, víz nélkül, a közönséges edényből a Kelyhben töltyük, a kösségnek szeme láttára, az Ur Christus szent vére hullásának példázattyára; és minek utánna az ige reá mondatot, avagy meg áldatot, ex. I. Cor. 10. v. 16. csak hörpentve, avagy szürcsölve, s nem teli torokkal, s nem eggyes itallal adgyuk a vevő személynek, nem ök adgyák egymásnak kézről-kézre.”⁸²² Az osztásnak ezek az apró részletei semmiben sem különböznek a mai úrvacsoraosztásunktól.

Az úrvacsorai kenyér hívek szeme láttára való tördelésének s a bor hasonlóképen végbemenő töltésének példázó jelentősége van s már Melotai is kijelenti a r. katolikus úrvacsorával szemben, hogy „az kenyérnek tördelése est de essentia et forma Coenae Dominicae.”⁸²³ Alvinczi Péter hasonlóan nagy fontosságot tulajdonít a tördelésnek s e tekintetben egyenesen Pareusra hivatkozik.⁸²⁴ Samarjai is Pareus jó tanítványának bizonyul, mikor különösen kiemeli a kenyértördelés jelentőségét: „A Ceremoniák, az ő titkos jedzésekért tartattanak meg: mert az együgyüveknek tanításokra alkalmasok: mint a köröszttségben valo vizi öntözés, és az Oltari Szentseghben valo kenyér szegés, mellyek Urunknak bűneinknek elmosására hasznos szent vére hullását, és a körösztfán idvösségünkért löt sz. testének szakadását jedzik, és mint egy szemeink eleiben adgyák.”⁸²⁵

⁸¹⁶ H. E. C. 104. I. XV. 1.

⁸¹⁷ H. E. C. 92. I. XIV. 7.

⁸²⁰ Cap. V. Art. 2. L. Mokos Gy.: i. m. 228. l. — Thury E.: i. m. 251. l.

⁸²¹ H. E. C. 14. I. II. 15.

⁸²² H. E. C. 93. I. XIV. 10.

⁸²⁵ H. E. C. Előszó. 3. l.

⁸¹⁸ H. E. C. 95. I. XIV. 16.

⁸¹⁹ Agenda. 40–42. l.

⁸²⁰ Agenda. 131. l.

⁸²⁴ Dr. Incze G.: i. m. 33. l.

Samarjai a kenyér tördelése- és nyújtásakor a vevő személynek ezt mondja: „Meg emlékezzél az Ur Jesus Christusnak éretted való kin szenvedéséről es haláláról”, vagy: „Az Vr Christus szent testének Sacramentoma legyen tenéked idvőségedre és örök életedre.” A bor nyújtása pedig ezen igék mondása közben történik: „Az Vr Christusnak szent vére hullása legyen tenéked bűneidnek bocsánattyára s örök idvőségedre”, vagy: „Meg emlékezzél az Vr Christus éretted való vére ki omlásáról.”⁸²⁶ A kor protestáns agendái (kivéve Melotai agendáját), így a Heltai-, Bornemisza-, Kereszturi-, Szenczi Molnár-, Alvinczi- és Bekecsi agendák szintén igék mondása kíséretében írják elő az úrvacsorai jegyek nyújtását.⁸²⁷ Ugyanezen módot alkalmazzák a róm. katolikus agendák, a nagyszombati Agendarius, Rituale Strigoniense és Romanum.⁸²⁸ Így Samarjai eljárása széles gyakorlatra támaszkodhatott. Egyébként idézett igéi a felsorolt agendák egyikének igéivel sem egyeznek meg.

Az úrvacsora vételéhez először a férfiak, azután az asszonyok és leányok járulnak.⁸²⁹ „A vevő személyek, akár fön álva, s-akár térdekre esve, akár kezekkel s-akár szájokkal vegyék az Egyházi embernek kezéből e Sacramentumot, csak nagy áhé atossággal, lölki buzgósággal és szívöket föl emelvén az Istenhez, vegyék: kö-rösztényi szabadságban helyeztettyük ezeket a Ceremoniákat.”⁸³⁰ Az 1562. évi Debrecen – Egervölgyi Hitvallás is, valószínűleg a ki nem forrott gyakorlat miatt, szabadosnak tartja a szájjal vagy kézzel való elvételt, de arra az esetre, ha valaki babonából nem meri kezével elvenni a sakramentomot, elrendeli, hogy adassék az a babonáskodónak kezébe. Ugyanez a hitvallás az elvételkor álló vagy ülő testtartást ír elő, megtiltván a térdeplést, leborulást, kezek kiterjesztését, mint az imádás jeleit.⁸³¹ A közös protestáns területen működő Bornemisza Péter,⁸³² valamint a kassai unio felett őrködő Alvinczi Péter⁸³³ elfogadják a sakramentomi jegyek elvételének Samarjai által említett összes módjait a hitégség megóvása végett. Nyilván ezekből nem avatkozott be Samarjai is az úrvacsora elvételénél gyakorlatban uralkodó változatlanságba, hogy bármely hitvallási árnyalathoz tartozó lélek a maga módján vehesse azt a sakramentomot, melynek hittani tartalmát is oly sok oldalúan állította be.

De Samarjai még az úrvacsorai jegyek vevési módjába is kever egyjellegzetes és igazi katolikus vonást: „Ha az áhétatos körösztvény, a maga alázatlanságáért, és e Szentségnek böcsületiért, térdre esvén, kezeit öszve tévén, szemeit a Sacramentomra vetvén, avagy ama Publicánus modgyára, Luc. 18. mellyét vervén, magában azt mondgya: Nem vagyok Uram méltó, hogy az én haylékomban yűj: avagy, Uram Jesus Chris us részeltés engemet a te szent testeddel és véreddel: avagy, Uram Jesus Christus légy velem... nem a Sacramentumot, hanem annak szörzöjét imádgya.”⁸³⁴ Ezen sakramentom elvevési mód az első fohászokodás kíséretében teljesen azon kor róm. katolikus, adorálás kíséretében történő elvevési módja volt, mely megtalálható a Samarjainál tekintetbe jöhető mindhárom róm. katolikus ritualeban is. A nagyszombati Agendarius előírása szerint az áldozó a szentség vételekor térdre ereszkedve háromszor mondja e fohászt: „Vram nem vagyoc méltó, hogy én hailekomba iűy, hanem chac paranchol a te szent igeddel es meg vigaszic az én lelkem.”⁸³⁵ A Rituale Strigoniense és Romanum is hasonló vételt ír elő latinul közölvén ugyanazon fohászt: „Domine non sum dignus, ut intres sub tectum meum: sed tantum dic verbo, et sanabitur anima mea.”⁸³⁶ Samarjai jól ismerte a róm. katolikus ritust s az lenyűgöző hatással is volt rá. De mintha maga is érezné, hogy a lehető legkatolikusabb szokást vette át s ez visszatetszést szülhet, azért mielőtt bárki tiltakozhatna ellene,

⁸²⁶ H. E. C. 111-112. I. XV. 7.

⁸²⁷ Heltai G : Agenda. I 3/a — I 3/b levelek. — Bornemisza P. : Négy könyvecske. III. rész. 69/b — 70/a levelek. — Sörös B. : i. m. 254., 257. l. — D. Raffay S. : i. m. 35-44. l. — Biblia. Op-penheim Függlék 180. l. — Consecratio Templi Novi. 53. l.

⁸²⁸ Nagyszombati Agendarius. 126. l. — Rit. Strig. p. 75. — Rit. Rom. p. 104.

⁸²⁹ H. E. C. 95. I. XIV. 14.

⁸³⁴ H. E. C. 93-04 I. XIV. 12.

⁸³⁰ H. E. C. 93. I. XIV. 11., 112. l. XV. 7.

⁸³⁵ 126. l.

⁸³¹ Kiss Á. : i. m. 147. l.

⁸³⁶ Rit. Strig. p. 75. — Rit. Rom. p. 104.

⁸³² Praedikatio, Egész Esztendő által minden vasarnapra rendeltetett Evangéliumból. Detrekő és Rárbok. 1584. CCVI. levél.

⁸³³ Dr. Incze G. : i. m. 34. l.

odacsatolja eljárása mentegetését: aki ezt a szokást követi, nem a sakramentomot imádja, hanem annak szerzőjét. Gyenge védelem ez nagyon. Samarjainak kellett volna legjobban tudnia, hogy idővel mennyi sötét babona fűződött az úrvacsorai jegyekhez s az emberi lélek milyen hajlamos ezeknek a babonáknak követésére. Nem lett volna szabad olyan jegyelvevési módot ajánlania, mely félreértésre adhat alkalmat és széles kaput nyithat a legvaskosabb babonára és bálványimádásra.

Igen erősen foglalkoztatta a XVI. és XVII. század gyakorlati theologusait a bornemisszák úrvacsorázásának kérdése: vajjon szabad e a borhoz vizet elegyíteni, vagy a bort valami más hasonló anyaggal helyettesíteni, hogy a bornemissza emberek számára is teljes egészében élvezhető legyen a sakramentom. Az 1562. évi Debrecen—Egervölgyi Hitvallás megengedi a bornak olyan itallal való helyettesítését, mely az úrvacsoraozítási hely környékén közhasználatú.⁸⁸⁷ A katolikus hagyományok teljes kiírtásáért hadakozó Pathai István már nem engedi meg sem a bor vízzel való elegyítését, sem más itallal való pótlását, hanem arra az álláspontra helyezkedik, hogy a bornemisszák vegyenek erőt természetükön és iganak az úrvacsorában bort épp úgy, mint a többi hívek.⁸⁸⁸ Samarjai nem beszél a bornak más itallal való helyettesítéséről, de részben elfogadja Pathai eljárását, mikor ezt mondja: „A Bornemissza embereket arra erőltetjük, hogy a Sacramentomnak méltóságáért, természetük ellen is: csak egy csöppöt is iganak az áldot borból”, de részben elfogadja azt is, amitől Pathai visszariad: „avagy efféléknek erőtlenségekért, a bort vízzel elegyítjük inkább, hogy sem annélkül legyenek tellyességgel.” Sőt újabb megoldásként azt ajánlja: „vagy az áldot csipetnyi kenyéret abban (t. i. a borban) belé mártjuk, hogy könnyebben vehessék a kenyérral együtt.”⁸⁸⁹ E többoldalú megoldással lehetőleg szentesíteni kívánt a békesség kedvéért minden elterjedtebb gyakorlatot.

Samarjai úrvacsorai szertartásának liturgiája szerkezeti tekintetben a Heltai—Bornemissza agendacsoport hagyományainak bélyegét viseli magán, de igen jelentős és kézzel fogható hatását látjuk abban érvényesülni a róm. katolikus ritualnak is. Samarjai a legerősebb hatásokat szülőföldje és egyházkerülete agendáitól nyerte, ezek pedig a Heltai és Bornemissza agendák sokféle alakban, módosításban és keverékbea elterjedt variációi, valamint a róm. katolikusoknál változatlanul egyforma ritust fenntartó nagyszombati Agendarius, és a Rituale Romanum után készült Rituale Strigoniense voltak. Egyikhez egyházkerülete érvényben lévő gyakorlata, a másikhoz rokonszenve kapcsolta. Így liturgiája felépítésében szükségképen mindkét hatás érvényesült.

De állítsuk csak egymás mellé a Heltai—Bornemissza-agendacsoport úrvacsorai liturgiáit, hogy Samarjai hozzájuk való kapcsolata szemléltető módon is kifejezésre jusson:

HELTAI ⁸⁴⁰	BORNEMISSZA ⁸⁴¹	KERESZTURI ⁸⁴²	SAMARJAI ⁸⁴³
I. Gyónás.	I. Gyónás.	1. Beszéd.	1. Beszéd.
1. Beszéd.	1. Beszéd.	2. Közgyónás.	2. Előfohász.
2. Gyónó ima.	2. Közgyónás.	3. 3 kérdés, hitvallás.	3. Közgyónás.
3. Oldozás.	3. Uri ima.	4. Oldozás.	4. Uri ima.
4. Uri ima.	4. Oldozás, kötözés	5. Beszéd.	5. Apostoli Hitvallás.
	5. Meghívás.	6. Uri ima.	6. Oldozás.
II. Úrvacsora.	II. Úrvacsora.	7. Consecratio a	7. Imádság (a je-
5. Consecratio a			

⁸⁸⁷ Kiss Á.: i. m. 237. l.

⁸⁸⁸ I. m. 304-314. l.

⁸⁸⁹ H. E. C. 100. XIV. 25.

⁸⁴⁰ Heltai: Agenda. H 2/b — K 2/b. levelek.

⁸⁴¹ Bornemissza P.: Négy könyvecske. III. rész. 56/a — 74/a levelek.

⁸⁴² Sörös B.: i. m. 255-257. l. — D. Raffay S.: i. m. 43-44. l.

⁸⁴³ H. E. C. 100-113. l. XV. rész.

szereztetési igék olvasásával.	6. Szereztetésiigék.	8. Osztás.	gyek megáldásáért).
6. Osztás.	7. Beszéd.	9. Imádság.	8. Úri ima.
7. Beszéd.	8. Imádság.	10. Úri ima.	9. Consecratio a szereztetési igék olvasásával.
8. Szentírásolvasás. (Ján. 3:1-21, 6:37-39, Zsolt. 91, 103 117.).	9. Úri ima.	11. Áldás.	10. Kérdés hitvallással.
9. Áldás.	10. Intés.		11. Beszéd (pár szó)
	11. 3 kérdés, hitvallás.		12. Osztás.
	12. Intés.		
	13. Osztás.		13. Imádság.
	14. Intés.		14. Úri ima.
	15. Imádság.		15. Áldás.
	16. Úri ima		16. Elbocsátás (dimissio).
	17. Áldás		

Samarjai úrvacsorai liturgiáját két egymásba olvadó, de azért egymástól megkülönböztethető részre: gyónó és kommunikáló részre tagolja s azt egész terjedelmében az oltár elől folytatja le és vezeti. Heltainál és Bornemisznánál⁸⁴⁴ még az eredeti r. katolikus ritus hatásaképpen érezhető a gyónó és kommunikáló alkotóelemek különállása, amennyiben mindkettőjüknél a két szertartás egymásután bár, de külön-külön folyt le. Melotai is a maga agendájában az eredeti pfalzi református ritus befolyásaképpen ugyanazon s egyfolytában végzett szertartásnak keretében kifejezést adott a két szertartási elem különállóságának azáltal, hogy az úrvacsorai liturgia gyónási részét (a feloldozásig bezárólag) a szószekekből, majd utána a kommuniós részt az úrasztala elől végezte és vezette.⁸⁴⁵ A fejlődési folyamat azonban olyan mértékben vezetett a két szertartási elem egységesülése felé, mint amilyen mértékben kezdett megszűnni a magángyónás s kezdett kizárólagossá válni a közgyónás. Így nem csodálható, hogy a Heltai- és Bornemisza-agendák kiváló synthesis-e, a Kereszturi-agenda már teljesen egységesé tette a mindvégig oltár elől vezetett szertartást. Bár a Melotai-agendánál a szertartásban jelentkező dualizmus csak formai jelentőségű volt s teljesen beilleszkedett a közgyónás alkalmazásával kialakult helyzeibe, mégis itt sem lehetett tartósan fenntartani a két alapelemnek ugyanazon szertartás keretében történő lokális elkülönítését. A pfalzi-Melotai liturgiális gyakorlat legelső függvényei, az Alvinczi- és Bekecsi liturgiák⁸⁴⁶ megszüntetik ezt a lokális keletűs tagozódást s az oltár, illetve úrasztala körül teljesen egységes szertartásban adják az eredeti pfalzi—Melotai liturgiát. Sőt a pfalzi úrvacsorai liturgia legelső magyar nyelvű önálló irodalmi megnyilvánulása, a Szenci Molnár-agenda már olyan egységes szertartást ad, melyben a két liturgiális elem tökéletesen egybeolvadt.⁸⁴⁷ Samarjai sem tudott ellenállani a fejlődési iránynak s agendájába, mint a Heltai-, Bornemisza-agendák református synthesis-e a gyónó és kommunikáló elemeket egymásbaolvadó egészébe kovácsolta.

Samarjai úrvacsorai liturgiája a túltömött Bornemisza-liturgia egyszerűsített alakjának tekinthető, bár kétségtelen, hogy vele szemben egyéninek mutatkozik, mert a 3 kérdést kihagyja belőle s helyébe egy teljesen katolikus szellemű és eredetű kér-

⁸⁴⁴ A Heltai- és Bornemisza-agendák úrvacsorai liturgiáját ismertetik még: Sörös B.: i. m. 244-246., 246-248., 253-255. I. és D, Raffay S.: i. m. 34-35., 38. I.

⁸⁴⁵ Melotai Nyilas István úrvacsorai liturgiája: I. Szószekekből: 1. Beszéd. 2. Közgyónás. 3. Uri ima. 4. 3 kérdés a hitvallással. 5. Oldozás. II. Urasztalánál: 6. Szereztetési igék. 7. Figyelmeztetés és meghívás. 8. Osztás. 9. Beszéd. 10. Imádság. 11. Áldás. V. ö.: Melotai: Agenda. 42-63. I.

⁸⁴⁶ Alvinczi Péter úrvacsorai liturgiája: 1. Beszéd. 2. Közgyónás. 3. 3 kérdés a hitvallással. 4. Oldozás. 5. Szereztetési igék felolvasása, consecratio (kézben tartva a jegyeket). 6. Meghívás. 7. Osztás. 8. Imádság. 9. Dimissio (áldás) V. ö.: Dr. Incze G.; i. m. 36-39. I. — A Bekecsi úrvacsorai liturgia (1625): 1. Beszéd. 2. Közgyónás. 3. Apostoli Hitvallás. 4. Szereztetési igék felolvasása. 5. 3 kérdés a hitvallással. 6. Lelkész által mondott konfirmatív formula. 7. Meghívás. 8. Osztás. 9. Imádság. 10. Uri ima. 11. Dimissio: áldás. V. ö.: Consecratio Templi Novi. 33-56. I.

⁸⁴⁷ Szenci Molnár Albert úrvacsorai liturgiája: 1. Beszéd (rövid). 2. 3 kérdés a hitvallással. 3. Oldozás. 4. Uri ima. 5. Szereztetési igék. 6. Beszéd. 7. Imádság. 8. Osztás (közben a gyülekezet énekel, vagy Jézus halálára vonatkozó bibliai részek olvastatnak). 9. Imádság. — V. ö.: Biblia, Oppenheim, 1612. Függelék. 176-180. I.

dést és hitvallást alkalmaz, mely távolról se a váltság tényére, hanem a consecrált úrvacsorai jegyekre vonatkozik. Az ostya átlényegült voltáról hasonló kérdést tesz fel a róm. katolikus agenda és teljesen hasonló hitvallást is követel rá. Semmi kétség sincs aziránt, hogy e katolikus szellemű kérdést és hitváltást Samarjai némi átalakítással, de a formának teljes megtartásával a nagyszombati katolikus Agendariusból vette át s még annak eredeti helyét is megtartotta, mikor azt közvetlenül a consecratio és a kiosztás közé tette. De lássuk csak az összehasonlítást:

Nagyszombati Agendariás. 1566. 126. l.

Samarjai: H. E. C. 111. l. XV. 5.

„Hisziteke, hogy e szentsebbe a Christus Jesusnak szent teste es szent vere bizonyal ielen vagyon?“

„Mondgyatoc feienkent: Hiszüc.“

„Hisziteké azt, hogy ebben a Sacramentomban adgya tinéktek az Vr Jesus Christus az ő szent testét vérét büneiteknek bocsánattyára és lölkötöknek örök idvösségére?“

„Felelnek a hívek: Hiszszük.“

Ismerte Méliusz is ezt a katolikus ritushoz hozzátartozó szokást, meg is említi a Debrecen-Egervölgyi Hitvallásban s kemény szavakkal mondja el róla elítélő véleményét: „Az úrvacsoráról való balga kérdéseket: hiszed, hogy a kenyér lényegesen test? hiszed, hogy a kenyér alatt a kenyérral valósággal adatik neked a Krisztus teste? elhagyjuk... Ama bolond kérdéseket visszautasítja az apostolok, a Krisztus és az Atyák példája.“⁸⁴⁸ Samarjait masszív úrvacsorai tana és a róm. katolicizmus iránt megmegújuló rokonszenve épp ellenkező úton ellenkező eredményhez vezetette: protestáns szerkezetű kultuszba róm. katolikus szellemű, legalább is azzal rokon szerkezetű elemet épített bele.

A Samarjai által használt feloldozási formula, ha stílusban különbözik is a Heltai és Bornemisza által használt formulától, de formában és tartalomban teljesen meggyezik vele.⁸⁴⁹ Egy ponton azonban élesen eltér Samarjai Bornemiszától. Míg az az oldozás után elmondja a kötözés ígét is, addig Samarjai ezt elhagyja, bár más helyen a legmerevebben tanítja a lelkész kötöző hatalmát. Nyilván azért cselekszi ezt, mivel az úrvacsoraszertartáson való részvételtől annak tisztasága érdekében már eleve eltávolította az arra méltatlanokat, így a kötözés ígéinek hangoztatása immár feleslegessé vált.

Bornemiszának Samarjaira gyakorolt hatása legerősebben gyónó imádságán látszik meg, mely jelentéktelen módosításokkal, de mindvégig egész terjedelmében Bornemisza gyónó imájának majdnem szó szerinti másolata.⁸⁵⁰ Ugyanez a gyónó imádság szerepel Melotainál is,⁸⁵¹ kinek közvetítésével egészen Révész Bálintig⁸⁵² a magyar református egyház klasszikus szépségű gyónó imádságává lett. Thury Etele Beythe István agendájának ismertetése kapcsán azt állítja, hogy ez imádság Beythétől származik.⁸⁵³ A valóság azonban az, hogy Beythe 1582-ben megjelent agendájában található gyónó imádság nagyrészt Bornemisza 1577-ben kiadott agendájából való s Beythe épp úgy, mint Melotai és Samarjai, Bornemisza klasszikus szépségű imádságát használta és alkalmazta. Bornemisza pedig gyónó imádságának prototípusát a magyar róm. katolikus generális confessio-jában találta meg, honnan a formát, szerkezetet és alapgondolatokat készen kapta s csak a jellegzetes róm. katolikus vonatkozásokat kellett elhagynia. E generális confessio megtalálható a nagyszombati Agendariusban is.⁸⁵⁴ Kár, hogy helyszüke miatt itt nem nyílik tér Bornemisza és Samarjai gyónó imájának azonosságbizonyítása szempontjából való egybevetésére.

⁸⁴⁸ Kiss Á.: i. m. 238. l.

⁸⁴⁹ H. E. C. 108-109. l. XV. 3. — Heltai: Agenda. I 2/b levél. — Bornemisza: Négy könyvecske. III. rész. 59/b — 60/a levél. — Sörös B.: i. m. 245-248. l. — D. Raffay S.: i. m. 34-35. l.

⁸⁵⁰ H. E. C. 107-108. l. XV. 2. — Bornemisza: Négy könyvecske. III. rész. 58/a — 59/b levél. — Sörös B.: i. m. 246-247. l.

⁸⁵¹ Agenda. 52-55. l.

⁸⁵² Révész Bálint: Egyházszerkezetek. II. kiad. Budapest. 1889. 89-90. l.

⁸⁵³ Thury Etele; Beythe István és hittani álláspontja. Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1891. 1654 l.

⁸⁵⁴ 199-200. l.

Megemlítendő még Samarjainak az az értesítése, hogy úrvacsoraosztás alkalmával a szent jegyek vétele után az oltártól távozó buzgó hívek, a lelkész számára szánt adományokat az oltárra tették le.⁸⁵⁵ E szokás maradványai még most is élnek a Dunántúlon.

Az úrvacsoraosztás ünnepélyes dimissio-ban végződött: „Mennyetek el béke-ségben Ur Istennek örökösi, és foglalyátok magatokat szün'elen valo böjtölésben, imádságban, alamisnálkodásban, s minden egyéb féle jó cselekedetekben, hogy a mi kegyelmes Istenünk tekintvén kegyes szemmel ti reá'ok, az Ur Jesus Christusnak érdemeért jövendőben idvözicsen benneteket. Amen Ugy legyen.”⁸⁵⁶ Sem a Heltai Bornemisza-agendacsoport, sem a Heidelbergi agendacsoport nem gyakorolta áldás után a külön elbocsátást, ez is Samarjai liturgiájához hozzáelegyedett róm. ka'holikus maradvány (missa) a benne kifejezett további böjtölési felhívással együtt.

Végigtekintettük Samarjai úrvacsoraosztási nézeteit azoknak hittani tartalmával együtt. Megint az a' vegyes kép áll előttünk, mint a keresztségről vallott nézeteinek megvizsgálása után. Az úrvacsoráról nyilvánított felfogásának dogmatikai alapját a bucer-melanchtoni Wittenbergi Concordia alkotja, melyhez nagy óvatosan református és lutheránus színezetű kiegészítéseket elegyít s a végén ezen keverék tanhoz lényegében és következményeiben r. katolikus transsubstantiatio s nézeteket csatol. Amilyen vegyes a hittani felépítése, olyan tarka a liturgikai is. A Heltai Bornemisza-agendatípus szerkezetét veszi mint'aul, de ez nem akadályozza meg abban, hogy a róm. katolikus agendából ne építse bele liturgiájába a legkatolikusabb alka'részt. Nem csodálhatjuk, ha Samarjai úrvacsorai liturgiája az utókorra semmi hatást nem gyakorolt. Ugy alapjaiban, mint szerkezetében a legélesebb ellen'tétbe került egy-házának a Melotai-ágendával leghűebben kifejezett lelki tartalmával és vál'ozni készülő liturgikai felfogásával, így a jövő a Melotai-ágendáé lett. Samarjai egy alku-utján létrejövő protestáns unió eszmevilágát ültette el szertartásoskönyvében, melynek sorsa az unió eszméjének előzetes halálával s a Heltai-Bornemisza-agendacsoport helyébe most már a Felső-Dunamelléken is diadalmasan előretörő Melotai-ágendával szemben megpecsételtetett.

cc) Benedikcionális istentiszteletek.

a) Templomszentelés.

Bár Samarjai templomfogalmából önként következik, hogy a templom magában véve se nem szent, se nem profán, így minden külön szertartás nélkül használatba lehet venni, mint ahogyan teljesen megfelelő és szabályos istentiszteleti hely az általa említett hegy, mező, magánház anélkül, hogy azok felszenteltetnének, mégis Samarjai kora felfogását követve szükségesnek tartja a rendszeres használatra szánt istentiszteleti helynek felszentelését. Ez a felszentelés azonban úgy Samarjainak, mint korának felfogása szerint nem ad a templomnak természetfeletti jelleget, hanem abban áll, hogy a templom a világi használatból ünnepélyesen Isten tiszteletének céljára vonatik el, azaz átadatik az Istennek. Az a hely, hol Istenről beszél, Istenre mutat és Istenhez vezet minden ténykedés, hol minden megjelent ember a „numen adest” boldogító lelki tapasztalatának hatása alatt áll, nem is lehet másé, mint az Istené. Isten elfogadja és magáévá teszi a templomot, ha abban a gyülekezet az ő törvényének és akaratának megfelelő kultuszt gyakorol és jelen is van mindig az ő igaz tiszteletén. Így a templom Istennek való átadásának, azaz felszentelésének egyetlen helyes módja az, ha benne első alkalommal ünnepélyes keretek között istentisztelet (lehetőleg mindenfajta istentisztelet) tartatik, mikor az Istennel legközvetlenebb kapcsolatban álló liturgiai részben, az imádságban történik meg az Isten tulajdonába és oltalmába való átadás. Samarjai nem ad e felfogásról elméletet, de szertartásoskönyve templomszenteléssel fog'alkozó része ezt nyilvánvalóvá teszi.

Luthernek is ez volt a véleménye. Amit Isten teremtett, azt minden további

⁸⁵⁵ H. E. C. 14, I, II, 15,

⁸⁵⁶ H. E. C. 113, I, XV, 10,

nélkül fel lehet használni istentiszteleti célokra. Mégis megengedi Luther az új templom felszentelését, de nem természetfeletti módon, hanem Isten igéjével és imádsággal, azaz istentisztelettel. Így Luther szerint is a templomszentelés nem más, mint a templomnak rendes istentisztelet keretében történő ünnepélyes használatbavétele.⁸⁶⁷

A bekecsi templom felszentelésén jelen volt Szenczi Molnár Albert ezen szavakkal fejezi ki ott szerzett benyomásait: „Az mi uyonnan építetett Templomnac dedicalasát es megszentelését illeti, az is diczéreates dolog, csakhogy semmi babonasság beléje ne egyelődgyék.” „Az Nehemias Könyvében is cap. 12. v. 27. vagon emlékezet az Város kerítésének dedicalásáról: az melly semmi egyéb nem volt, hanem hogy az Város kőfalainak elvégzésekor az Nép az Levitákkal, Papokkal és az Fejedelmekkel eggyüt oda gyűltek és hálát adtak Istennek, annak elvégzésén, és könyörgöttek az Városnak azzal boldogul éléseért. Az mint hogy az eledeleket is, minekelötte azokkal élénk megáldgyuk es megszentellyük; nem hogy anélkül gonoszok volnának, hanem azokkal az Istennek tisztességére az ő engedelmeből hasznosan élhessünk egészségünknek megtartására. Az uy Testamentumban is midőn az Nagy Constantinus Czaszar Bizantium Várost felépítette volna az ő maga nevérol Constantinopolisnac nevezette volna, es osztan Jerusalemben is szép Keresztyni Templomot építetett volna, azoknac dedicalasara s megáldására, sok Pispőkeket es egyéb rendeket hivatott. Es az mint Eusebius írja, az a Dedicálás szép Predikatiokból, Istennek diczéréteiből, hala adasokból és könyörgesekből állott. Az Kegyelmetektül⁸⁶⁸ építetett BEKECZI TEMPLUM Dedicálásnac ceremoniaja sem volt egyéb, Isten igéjének Praedikálásánál, Isteni diczéretnél, hala adásnál és könyörgésnél. Mert (hogy az jelen nem voltakért eztis feljegyezzem) minden ceremonianak ez volt kezdeti, rendi és vége.”⁸⁶⁹

A templomszentelésre vonatkozó fenti alapelveket Samarjai magáévá tette s az ő templomszentelési szertartása nem volt lényegében más, mint ünnepélyes istentisztelet.⁸⁶⁰

Már a németországi lutheránus egyházban is Luther egyszerűséget követő álláspontjával szemben gyorsan gyakorlatba jött — nyilván katolikus hatás alatt — az a szokás, hogy a templom felszentelése alkalmával külön fel kell szentelni, azaz ünnepélyesen használatba át kell adni az istentisztelet szolgálatában álló egyes tárgyakat, eszközöket, mint oltárt, szószéket, sakramentumok kiszolgáltatásához szükséges edényeket, stb. Ezeknek a felszentelése pedig áldást kérő külön imádsággal történt, mely eljárás egyáltalában nem tekinthető másnak, mint az istentiszteleten szereplő egyes tárgyak ünnepélyes használatbavételének. Ahogy imádsággal adatott át a templom magasztos rendeltetésének, ugyanúgy alkalmaztatott ez az eljárás külön az istentiszteletnél használt egyes eszközökre is.⁸⁶¹ Ennek dacára az az elv, hogy a templomszentelés is istentisztelet által történik, nem szenvedett változást.

Teljesen ennek a gyakorlatnak hódoltak a zempléni papok a bekecsi templom felszentelése alkalmával. Az ünnepélyes istentisztelet prédikációt követő templomszentelő imája után külön imádságban történt meg a kultusz szolgálatában álló eszközöknek megáldása. A szertartás a következő volt. A szentelés reggelén a meghívott prédikátorok, vendégek, valamint a hívek a templomépítés alatt istentiszteleti helyül használt háznál sereglettek össze, hol könyörgést tartottak. A szertartás kezdetét harangszó jelezte, mire elindult a menet dicséretnek éneklése közben a felszentelendő templomhoz. Elöl ment a deákokból és mesterekből álló kar, utánok a megjelent 12 lelkész,⁸⁶² kezükben vivén a templom ékességére és a sakramentumok kiszolgáltatásához szükséges tárgyakat és edényeket, majd végül ment maga a gyüle-

⁸⁶⁷ M. Schian : i. m. 198-199. I.

⁸⁶⁸ Monaki Miklós és felesége, Csitneki Anna, a bekecsi templom építői.

⁸⁶⁹ Consecratio Temli Novi. Előszó, 4/a 4/b levelek.

⁸⁶⁰ „...az napon Salamon példáját követvén be megyünk a Templomban nagy áhétatos dicsérettel és hala adásokkal imádkozunk, predikációt az napon kétszer vagy háromszor is tészünk a Templomban Az Oltáron, minek utánna meg szenteltetett, az Ur Vacsorájának szentségét osztogatlyuk, es ugyan akkor a szent Körörszégét-is ki szolgáltatlyuk, és az Isteni szolgálatnak töb részeit is véghez visszük.” H. E. C. 10. II. 5.

⁸⁶¹ M. Schian : i. m. 119. I. — D. E. Chr. Achelis ; i. m. II. 192. I.

⁸⁶² Köztük Szenczi Molnár Albert is, ki az ünnepélyen lefolyt szertartásukat a „Consecratio Templi Novi” című könyvében kiadta.

kezet. Miután bevonultak a templomba, a gyülekezet a „Téged Isten dicsérünk”(Te Deum laudamus) kezdetű himnuszt énekelte, majd dicsőrefek és zsoltárok kövélkeztek. Éneklés után a szentelés szertartását végző esperes felment az új szószékbe s itt előfóhászból, imából, textusból, prédikációból és templomszentelő imából álló istentiszteletet tartott, mely után felsorolta a templom díszítésére s a sakramentális szolgálathoz ajándékozott különféle tárgyakat, illetőleg edényeket, miközben a lelkészek azokat rendeltetési helyükre vitték. Erre az esperes az említett tárgyakat imában megáldotta és átadta rendeltetésüknek. Most úrvacsoraosztás következett, melynek befejező áldásával szétoszlott a gyülekezet, hogy délután ismét istentiszteletre jöjjen össze.⁸⁶³

Samarjai templomszentelési rendtartása szerint a kitűzött nap reggelén a templomszentelést végző püspök vagy megbízottja, a neki segítő lelkészek, a kórus és az egész gyülekezet a parókiához sereglenek össze, hol bevezető istentisztelet tartatik, mely után mindnyájan „processio“-val indulnak el az új templom felé. Elöl megy a kórus, énekelve az „El be megyünk nagy örömmel, fölséges Isten“ kezdetű dicsőrefet, melyet valószínűleg együtt énekel vele az egész menet. Utána haladnak hajadon fővel⁸⁶⁴ a papok, kezükben a templom díszítésére, felszerelésére és a sakramentumok kiszolgáltatására szükséges kellékekkel (szőnyegek, abroszok, biblia, keresztelő helyre való rézmedence vízzel, úrvacsorai kehely tányérral, úrvacsorai kenyér és bor a hozzá való edényekkel és gyolcskeszkenőkkel), majd végül a gyülekezet zárja be a felvonulást, mely a templomajtónál megállapodik. Az itt lefolyó külső felszentelési szertartás után az egész gyülekezet bevonul a templomba, hol a „Téged Isten dicsérünk“ kezdetű himnuszt éneklése közben a papok a kezükben vitt istentiszteleti, sakramentális kellékeket rendeltetési helyükre teszik le. Ezután következik a keresztelőhelynek, oltárnak, szószéknek külön-külön való felszentelése, egyik lelkész prédikál a szószékből, majd utána ugyanonnan a püspök „az egész templomnak megszenteléseért“ imádságot mond, melyet áldás zár be. Ezzel még nem fejeződik be az istentisztelet. Utána még úrvacsoraosztás, keresztelés, egyházkezelés s egyéb szertartás következik s csak ezután oszlik szét a gyülekezet. Délután két óráig általános böjt van, akkor ismét istentiszteletre gyűlnek össze a hívek s csak ennek végével költhetik el ebédjüket.⁸⁶⁵

A templomszentelés liturgiája a következő :

I. A parókiánál.

1. Kórus és a gyülekezet éneke.
2. Invitorium (két lelkész éneкли).
3. Gloria Patri (kórus éneкли).
4. Szentírásolvasás (egyik lelkész)
5. Imádság (püspök).

II. A templomajtónál.

1. Invitorium (két lelkész éneкли).
2. Gloria Patri (kórus éneкли).
3. Antifóna (két lelkész éneкли).
4. Szentírásolvasás (egyik lelkész).
5. Imádság (püspök).
6. Nagy Gloria (kórus éneкли).

⁸⁶³ Consecratio Templi Novi. Előszó. 4/b-5/a levelek és 1-32., 33-56. l.

⁸⁶⁴ „capite aperto“, Rit. Strig. p. 198.

⁸⁶⁵ H. E. C. 15-27. l. az egész III. rész.

III. A templomban.

1. Gyülekezeti ének: „Téged Isten dicsérünk“, mely alatt a lelkészek a templom felszerelési tárgyait rendeltetési helyükre viszik.
2. Invitatorium (két lelkész énekli).
3. Gloria Patri (kórus énekli).
  - A) Keresztelőhely felszentelése.
    - a) Szentírásolvasás (egyik lelkész).
    - b) Imádság (püspök).
  - B) Oltár felszentelése.
    - a) Szentírásolvasás (egyik lelkész).
    - b) Imádság (püspök).
  - C) Szószék felszentelése.
    - a) Szentírásolvasás (egyik lelkész).
    - b) Imádság (püspök).
4. Prédikáció (egyik lelkész).
5. Imádság az egész templom felszentelésére (püspök).
6. Áldás (püspök).

Samarjai egész templomszentelési liturgiájában a főszó az imádságon van, mely szerinte, a bekecsi liturgia felfogásához hasonlóan, az igazi megszentelő aktus. Épen ezért a liturgikus éneklésből, szentírásolvasásból, prédikálásból álló szolgálatot ez alkalommal bármelyik jelenlevő lelkész elvégezheti, de a felszentelő imádságok mondása a legtekintélyesebb lelkészre, a püspökre tartozik. A kizárólag szentelési szertartást végző püspök a róm. katolikus megyéspüspököt megillető „consecratio“ jogára, míg az egyéb istentiszteleti részek végzésében forgolódo papok sorozata a r. katolikus főpapot körülvevő „fényes papi segédletre“ emlékeztet bennünket, szemben a bekecsi templomszentelési liturgiával, hol a teljes istentiszteletet egyedül az esperes végzi s annak lefolyása semmiben sem különbözik a más alkalommal tartani szokott istentiszteletektől.

Hogy Samarjai használta a bekecsi templomszentelésnél alkalmazott liturgiát, már onnan is bizonyos, hogy annak templomszentelő imájából — amint láttuk — egy egész részletet szinte szóról-szóra való másolásban átvett és saját templomszentelő imádságába beolvasztott.⁸⁶⁶ A bekecsi liturgiából vette magáévá Samarjai azt az általános alapelvet is, hogy a templomszentelés szertartása tulajdonképpen istentisztelet. Már a bekecsi liturgia az igazi templomszentelő aktusnak az istentisztelet prédikáció utáni imádságát tekintette. Ugyanezt a gyakorlatot követte Samarjai is az egész templomra vonatkozólag, míg az istentiszteleti szerelvények külön szertartással való felszentelésénél a főszerepet elfoglaló szentelő imádság mellé igeolvasást is csatolt. A bekecsi liturgiához hasonlóan a tulajdonképeni szentelés előtt külön istentiszteletet tartott a parókiánál s csak azután indította el a felszentelendő templomnál tartandó szertartásra a menetet.

De Samarjainak az az eljárása, hogy az istentiszteletnek két alkotórészét, az igeolvasást és imádságot a kultusszal összefüggő egyes szerelvények egymásután való megszentelésénél külön-külön sorozatosan alkalmazza, már élesen elüt a bekecsi liturgiától, mely az összes istentiszteleti paramentumok megáldását egy imádságban végzi el. Samarjai liturgiája inkább a róm. katolikus templomszentelési szertartásra emlékeztet, mely minden istentiszteleti szerelvénynek használat előtti külön felszentelését írja elő. Samarjai templomszentelési szertartásának gyakorlati összeállításánál tényleg használta is a Rituale Strigoniense nek az új templom benedictio-jára vonatkozó előírását.⁸⁶⁷ A katolikus ritulálé — híven a templomról alkotott természetfe-

⁸⁶⁶ H. E. C. 24-26. l. III. — Consecratio Templi Novi. 27-30. l.

⁸⁶⁷ A róm. katolikus egyházban a templomszentelés szertartása kétféle, úgy mint: consecratio,

letti felfogásához — előírja a templom falainak kívülről való felszentelését is, ezért ennek megfelelően a szentelés a templomajtónál megtartott szertartással kezdődik, miközben a fungens pap körüljárja a templom falait s azoknak úgy felső részét, mint fundamentumát szentelt vízzel meghinti.⁸⁶⁸ Samarjai a *Rituale Strigoniense*-ből a templom körüljárását elhagyva átvette a templomajtóban végzendő szertartást.⁸⁶⁹ Sőt azáltal, hogy a templomon kívül történő szentelési szertartást a templomon belül tartandó többenél jóval bővebbre szabta, annak kiemelkedő helyet és szerepet biztosított. Ugyancsak a *Rituale Strigoniense*ből vette át a templomszentelés egyik részénél a 121. zsoltár olvasását is.⁸⁷⁰ Ha figyelembe vesszük, hogy Samarjai istentiszteleti liturgiája a róm. katolikus mise menetét követő lutheri „Formula Missae”-t használó Huszár Gál-féle liturgia nyomán halad, úgy könnyen megérthetjük a *Rituale Strigoniense*-vel szemben érzett rokonszenvét, hisz abban is igen sok, a saját istentiszteletével rokon alapelemet talált. Így a *Rituale Strigoniense* és Samarjai templomszentelési liturgiájának alapelemei (invitorium, Gloria Patri, antifona, szentírásolvasás, imádság) között és azok alkalmazott sorrendje tekintetében nagyon sok rokonságot találhatunk. Bizonyítja ezt a következő összehasonlítás:

A „*Rituale Strigoniense*” oltárszentelési liturgiája:⁸⁷¹

1. Invitorium.
2. Gloria Patri.
3. Imádság.
4. Antifona.
5. A 119., 120. és 121. zsoltárok éneklése a pap által.
6. Imádság.

Samarjai templomajtóban tartott szentelési liturgiája:⁸⁷³

1. Invitorium.
2. Gloria Patri.
3. Antifona.
4. A 84. zsoltár felolvasása egyik lelkész által.⁸⁷³
5. Imádság.
6. Nagy Gloria.

Nyilvánvaló tehát, hogy Samarjaira úgy a bekecsi templom felszentelésének mint a *Rituale Strigoniense* templomszentelési szertartásának liturgiája igen nagy hatást gyakorolt. Amaz elvi alapok és bizonyos mértékig a gyakorlat, emez pedig kizárólag gyakorlati felépítés tekintetében. Bizonyos jele mutatkozik annak is, hogy Samarjaira a római katolikus templomszentelési felfogás elvileg is hatással volt. Róm. katolikus felfogás szerint a világ elemei az ördög uralma alatt állanak. A még fel nem szentelt templom elemei is az ördög hatalmában vannak. Ezért úgy a templomot, mint annak istentisztelettel kapcsolatos minden szerelvényét előbb ki

azaz felkenés, melyet csak a püspök eszközölhet, és benedictio, azaz szentelt vízzel való megáldás, melyet a püspök engedélyével bármely áldozó pap is elvégezhet. A *Rituale Strigoniense* az áldozó papok részére készített szertartásoskönyv volt, ezért csak a benedictio-val történő templomszentelés szertartását közli e címmel: „Ritus benedicendi novam Ecclesiam, seu Oratorium publicum, ut ibi sanctissimum Missae Sacrificium celebrari possit.” — Pag. 198-203. — L. még D. E. Chr. Achelis: i. m. II. 190-192. l.

⁸⁶⁸ A templom külső felszentelésének szertartásáról a *Rituale Strigoniense* a következőket rendel: „Sacerdos novam Ecclesiam de licentia Episcopi benedicturus, ut in ea divinum sacrificium Missae rite celebretur, stola ac pluviali albi coloris indutus, aliquot Sacerdotibus e Clericis adhibitis, praelata cruce media inter duos Clericos deferentes cereos accensos, manne procedit ad primariam Ecclesiae vel Oratorii januam; ubi stans capite aperto, conversus ad eam, dicit absolute Orationem.” „Interim circumdant exterius Ecclesiam (quae intus debet esse vacua et nuda, et pariter altaria nuda, excluso populo, donec absoluta sit benedictio;) et Sacerdos accepto aspergillo ex herba hyssopi, ad ejus dexteram se convertens, parietes Ecclesiae in superiore parte, et in fundamentis, cum Aqua benedicta aspergit, dicens: Asperge me Domine hyssopo, et mundabor; lavabis me, et super nivem dealbabor.” Majd a hátralévő szertartás elvégzése után vonulhat csak be a gyülekezet a templomba. Rit. Strig. p. 198-199.

⁸⁶⁹ H. E. C. 17-20. I. III. 6.

⁸⁷⁰ Rit. Strig. p. 202. és H. E. C. 16. I. III. 3., hol sajtóhibából 121. helyett 12. áll.

⁸⁷¹ Pag. 200-201.

⁸⁷² H. E. C. 17-20, I. III. 6.

⁸⁷³ Megjegyzendő, hogy a 121. zsoltárt a parókia udvarán tartandó hasonló szertartásnál használja fel.

kell ragadni az ördög birodalmából. A szentelés szertartásának tehát egyik igen lényeges célja az ördögnek a templomból való kiűzése.⁸⁷⁴ Ezt a róm. katolikus felfogást tükrözi vissza Samarjainak a templomajtóban a püspök által mondott imádságából való következő részlet: „Azért hálaadó szível hirtettjük diadalmas voltodat, ki a köröszifán meggyőzted a pokolnak kapuit; es kerünk tégedet, oh Jesus mi Idvözítőnk, hogy távozzanak el mi tőlünk a mi ellenségünk, távozzék el a Sátán minden ő seregével e Szentegyháztul, és a te őriző Angyalaidnak tábora legyen mi körülöttünk.”⁸⁷⁵ Samarjai előbb imában kéri Istentől az ördögnek a templomból való eltávolítását s csak azután vezeti be a híveket a templomba.

Amilyen mértékben szentté teheti a templomot az istentisztelet, épp olyan mértékben meggyalázzhatja az istentelenség. „Mégfertőztetik az Istennek szenteltetett Templom a hitetlen bálványimádo Pogányoknak és Sidoknak s hittül szakat Eretnekeknek jelen léteikkel, bálványozásokkal, és még a körösztyéneknek is istentelen cselekedetekkel, mineműek a gyilkosság, paráznaság, melyekről mondotta Urunk a Sidoknak, hogy az imádságnak házáat latroknak barlangjává tették. Luc. 19.”⁸⁷⁶ Samarjai református kortársai a templom meggyalázásáról vallott felfogásukat élesen a róm. katolicizmus ellen szokták fordítani és nyíltan hirdették, hogy a róm. katolikus kézbe került református templom az „abusus” miatt megszenteltelennítették. Alvinczi Péter mondja a kassai királyi háznak róm. katolikus használatba jutott, majd prot. kézbe visszakerült kápolnájáról: „Azoc közzé számláltatic ma ez hayléc es ház, mely ez előt az abusus miat, mind nevét, s mind tisztit elvesztette vala.”⁸⁷⁷ Nyilván a róm. katolicizmussal szemben némely ponton érzett rokonszenve, valamint a felsődunamelléki református egyháznak az ellenreformáció keze ügyébe eső volta készítette Samarjait arra, hogy ne süssse rá a róm. katolikus kultuszra az „abusus” bélyegét, bár kétségtelen, hogy a róm. katolikusokat eretnekeknek tartotta.⁸⁷⁸ Samarjai a megszenteltelennített templom ujrászentelését írja elő, azonban hozzát teszi, hogy „akkoron keveseb ceremóniákkal élhetünk, foganatosak lévén főképpen az imádságokban.”⁸⁷⁹ Bizonyos, hogy Samarjai gondolatvilágában a templom szentsége igen kiemelkedő helyet foglal el, de semmi esetre se kell arra gondolnunk, hogy a templomnak természetfeletti jelleget tulajdonított volna. A megfertőztetett templom ujrászentelése nála inkább a megsértett Isten kiengesztelését és a felháborított keresztyén lélek megnyugtatását szolgálja. Az az eljárása pedig, hogy ezt az ujrászentelést imádsággal végzi el, megerősít bennünket ama tapasztalatunkban, hogy Samarjai igazi templomszentelő, Istennek ajánló elemnek az imádságot tartotta.

β) Házasságkötés.

A róm. katolikus egyház tanítása a szüzesség állapotában és házasság kötelékében való élethez olyan megkülönböztetéseket kapcsolt, melyek a gyakorlatban élesen szembe kerültek egymással. Amíg a házasságot felbonthatatlan szentségnek nyilvánította, addig a papokat és szerzeteseket kizárta ebből a szentségből s rájuk sokszor természeti hajlandóságuk ellenére szüzességi fogadalmat erőszakolt. E felfogás természetesen különbséget hozott létre az egyházi rend és a közönséges hívők között, gyakorlati tekintetben pedig mesterkéltséggel merevségével nem tudta sem a papok, sem a házasságban élők erkölcsi életét felemelni, sőt inkább mindkét helyen az erkölcsi élet lazulását idézte elő.

A reformáció kiméltetlen erővel támadta meg e kétarcú felfogást s hirdette a helyébe állítandó evangéliomi igazságot: sem a szüzesség állapota, sem a házasság nem lehet egyoldalú és kizárólagos öncél. Magában véve egyik állapot sem különb a másiknál, kedvesebb az Istennél. Ezért senkit sem lehet egyoldalúan egyik vagy másik állapotra kényszeríteni. Valamint a nőtlenségben, úgy a házasságban is lehet paráználkodni, ezért mindegyik állapothoz Isten különös adománya szükséges. Ha valaki tisztán meg tudja tartani magát, maradjon szüzességben vagy özvegyiségben. De

⁸⁷⁴ M. Schian : i. m. 198-199 l.

⁸⁷⁵ H. E. C. 19. I. III. 6.

⁸⁷⁶ H. E. C. 14. I. II. 16.

⁸⁷⁷ Dedicatio Regii Sacelli Cassoviensis. 6. l.

⁸⁷⁸ H. E. C. 148. I. XX. 11.

⁸⁷⁹ H. E. C. 14. I. II. 17.

ha úgy érzi, hogy nem rendelkezik ilyen adománnyal, akkor kötelessége a házasságra törekedni.⁸⁸⁰ „Gonoszságot cselekesznek tehát — mondják Méliuszék az 1562. évi Debrecen-Egervölgyi Hitvallásukban a r. katolikus papokra célozva — akik szüzességi fogadást tesznek magok ereje felett, noha égnek a szerelemtől s megvetik az isteni kegyelmet.” „A nőtlenség és a testi szüzesség Isten különös ajándéka”.⁸⁸¹ Teljesen lehippogadva alkalmazza ezt a felfogást Melotai Nyilas István a házasságra, mikor kimondja, hogy a házasságot Isten többek között a paráznaság eltávolztatásáért szerezte. Ezért súlyos megítélés alá kerülnek szinte a pápista papok, kik nőtlenséget fogadnak, de ágyasokat tartanak.⁸⁸²

Samarjainál is igen előkelő szerepet foglalnak el a szüzességi és házassági állapokra vonatkozó evangéliumi gondolatok, melyekkel teljesen beleilleszkedik a fent vázolt reformátori ideológiába. Elfogadja és helyesli a házasságot mellőző, magányos, szüzies életet bárki részére a következő feltételek mellett: 1. ha rendelkezésre áll az önmegtartóztatáshoz szükséges isteni adomány, 2. ha a szüzességi állapottal szemben a házasság nem becsültetik alá, 3. ha nem önzésből ered a házasságtól való tartózkodás, 4. ha a szüzesség állapota nem tekintetik a házasságnál tökéletesebbnek, 5. ha nem fogadalom alapján áll a házasságot mellőző élet, 6. ha nem az emberi társadalomból kikapcsolódva (klastromi élet, remeteség) valósul meg a magános, szüzies élet. „Ez előszámlált okok szerént javallyuk szüzességeket mind férfiaknak s mind-leánzóknak, és mind köz embereknek, s-mind peniglen Egyházi személyeknek, kik szabad akarattyyok szerént úgy akarnak maradni, I. Cor. 7. . . . Javallyuk az özvegyeknek is, mind ifiaknak, s-mind véneknek, magán valo állapottyokat, ha házasságh nélkül tisztán és szentül élhetnek“, de azonnal hozzát teszi ezt is: „hogy sem mint penig bujálkodásra vetemedgyenek, inkább megházassodgyanak: mert job meg házassodni, hogy sem görjedezni, I. Cor. 7.”⁸⁸³ Samarjai minden igyekezetével azon van, hogy a házasságot mellőző szüzességi állapot természetfeletti megkülönböztető jellegét lerontsa s azt a házasság mellett az isteni kegyelem természetes rendjébe beleillessze. E tekintetben kora jó protestánsának bizonyul s nem resteli — amint láttuk — felfogását a r. katolikus papi és szerzetesi ideál elleni polemikus fogalmazásba öltöztetni, ami nála felette ritka jelenség. Így bizonyos, hogy itt szívből beszél.

Samarjai szerint a házasság két összeillő személynek Isten által rendelt, egész életre szóló elválhatatlan társasága.⁸⁸⁴ A házasság Isten által megszabott célja: 1. az egyedüllét kísértéseinek megszüntetése, 2. kölcsönös segítség, 3. szaporodás, 4. a tiszta élet biztosítása, 5. Jézus és az anyaszentegyház közti misztikus kapcsolat (lelki házasság) kiábrázolása.⁸⁸⁵ Ez a magasztos rendeltetés mélységes erkölcsi tartalmat kíván a házasoktól. A házasság egymás közötti életének szabályozó elveit: a magukra és házuk népére kiterjedő istenfélelem, egymás iránti önzetlen szeretet, őszinte tisztelet és odaadó engedelmesség, egymás lelki, testi és anyagi javainak gondviselésére irányuló segítő készség, egymáshoz való igazlelkűség és kedvesség.⁸⁸⁶ Az ilyen elvek által szabályozott házasság tényleg boldoggá teszi a földi életet és kiábrázolója lesz annak a felséges kapcsolatnak, mely Krisztus és az ő anyaszentegyháza között fennáll.

A házasság eredetére, céljára és erkölcsi tartalmára vonatkozó fenti elvek minden tekintetben megegyeznek a XVI. század második felében és a XVII. sz. elején közgyakorlatban volt református felfogással. A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás,⁸⁸⁷ Szenczi Molnár Albert⁸⁸⁸ és Melotai Nyilas István⁸⁸⁹ agendái isteni eredetű intézménynek tekintik a házasságot s célját teljes egyöntetűséggel: 1. egymás megsegítésében, 2. a szaporodásban és 3. a paráznaság eltávolztatásában jelölik meg. E hár-

⁸⁸⁰ Debrecen-Egervölgyi-Hitvallás. L. Kiss Áron: i. m. 166-167. l. — Tarcal-Tordai Hitvallás. V. rész, XXIX. Art. L. u. o. 404-405. l.

⁸⁸¹ Kiss Áron: i. m. 166. l.

⁸⁸⁵ H. E. C. 127-130. l. XVII. 2.

⁸⁸² Agenda. 391-293, l.

⁸⁸⁶ H. E. C. 130-135. l. XVII. 2.

⁸⁸³ H. E. C. 113-115. l. XVI. 1., 2., 4.

⁸⁸⁷ Kiss Áron: i. m. 168-169., 171. l.

⁸⁸⁴ H. E. C. 123-127. l. XVII. 2.

⁸⁸⁸ Biblia. Oppenheim. 1612. Függelék. 181-82. l.

⁸⁸⁹ Agenda. 286-293, l.

mas célkitűzésnek teljesen meg is felel Samarjai terjedős célmeghatározása. Mindhárom említett forrás⁸⁹⁰ úgy tekinti a házasságot, mint a Krisztus és az anyaszentegyház között fennálló titokzatos házassági kapcsolat kiabrázolóját. Ő testamentomi alapokon nyugvó, öskeresztyén tanítás volt ez, melyet egyaránt hangsúlyozott a XVI. és XVII. századi katolikus és református theologia, így megtalálhatjuk a nagyszombati róm. katolikus Agendariusban,⁸⁹¹ de megtalálhatjuk Kálvinnál⁸⁹² is Samarjai tehát e tekintetben sem volt idegen kora általános házasság szemléletétől. A házasság belső szabályozó elveire és törvényeire nézve szinte csodával határosan egyhangú felfogást vallanak a különféle XVI. és XVII. századbeli protestáns, így Méliusz-,⁸⁹³ Bornemisza-,⁸⁹⁴ Szcenci Molnár- és Melotai Nyilas agendák, sőt ezekkel azonos házassági szabályozó elveket hirdet a nagyszombati Agendarius is.⁸⁹⁵ Mindenütt azok az erkölcsi nézetek és törvények jönnek elő, melyeket Samarjainál már láttunk, bizonyására annak, hogy Samarjai előtt egységes házassági morál állott például, ezért nem is tehető más, mint hogy alkalmazkodott hozzá, De hogy a házások egymás közti életét szabályozó elveknél Melotaitól merített legtöbbet, bizonyítja az, hogy tőle egyebeken kívül átve t egyes jellegzetes népies elemeket, mint a férjeiken hatalmaskodó asszonyok megbélyegzésére használt „Simon bíró” elnevezési is.⁸⁹⁶

Samarjai egynejséget hangoztató nézete⁸⁹⁷ nehéz probléma elé kerül, mikor az ó-testamentomi atyák többnejségére próbál elfogadható magyarázatot adni. A XVI. század házassági theológiája is érezte e feladat terhes voltát s az atyák többnejségét isteni privilegiumra próbálta visszavezetni, mely kapcsolatba hozva Ábrahám magva elterjedésének szükséges voltával, elfogadhatóvá tette az általános érvényű házasságerkölcsei törvénytől való eltérést. Méliuszék is azt állítják a Debrecen-Egervölgyi Hitvallásban, hogy a többnejség az atyák különös kiváltsága volt.⁸⁹⁸ A XVII. század or hodoxiájának moralizmusa azonban már kizárólag az erkölcsi törvény szempontjából bírálja az atyák eljárását s nem is retten attól vissza, hogy példájukat elítélje. Melotai Nyilas István bátran ki is mondja kárhóztató véleményét: „Vetkes peldarol nem jo hímet venni.” „Az Salamon cselekedeti igen vetkes, Isten ellen valo, mint az ki menetele meg mutatja.”⁸⁹⁹ Samarjainak nem volt elég bátorsága kora felfogásához alkalmazkodni, ezért megpróbálta a XVI és XVII. század e kérdésben eltérő véleményét összeegyeztetni az atyák javára: „Ezeket a cselekedeteket nem javallotta az Ur Isten, mindazáltal el tűrte, mert ők is nem bujaságból cselekedtek, hanem az emberi nemzetségnek, s főképpen az Abraham magvának el szaporodásáért.”⁹⁰⁰ E megítélésével éles ellentétbe kerül kora közfelfogásával. Egyik egykorú moralista olvasója nem is mulasztotta el megbotránkozásának kifejezést adni s a pápai református főiskolai könyvtár egyik agendapéldányába⁹⁰¹ ezen helynél a következő marginális bejegyzést tette: „Hiszen ez paráznság!” Samarjai eltávolodott olvasóitól, mikor a XVI. század szemléletének megfelelően gondolkodott.

Samarjai házassági joga teljesen a XVI. századi református házassági jogi fejlődés eredményeiből táplálkozik, így nem csoda, hogy a XVII. századi házassági jogi helyzettel is mindenben megegyezik.

A Samarjait megelőző kor református egyházi kánonai, mint az 1567-ből való Articuli Majores,⁹⁰² a baranyai kánonok (Reczés)⁹⁰³ és a belőlük eredő 1576-ban

⁸⁹⁰ Debrecen-Egervölgyi Hitv. L. Kiss Áron: i. m. 171. l. — Szcenci Molnár Albert: Biblia Oppenheim. 1612, Függelék. 182. l. — Melotai Nyilas István: Agenda, 194. l.

⁸⁹¹ 55-63. l.

⁸⁹² Institutio. IV. 19: 35.

⁸⁹³ Sörös Béla: i. m. 267-269. l.

⁸⁹⁴ Négy könyvecske. III. rész 9/a — 21/b levelek. — Sörös B.: i. m. 269-270. l.

⁸⁹⁵ 212-217. l.

⁸⁹⁶ H. E. C. 133. l. XVII. 2. — Melotai: Agenda. 305. l.

⁸⁹⁷ H. E. C. 119. l. XVI. 13.

⁸⁹⁸ Kiss Áron: i. m. 285. l.

⁸⁹⁹ Agenda. 327. l.

⁹⁰⁰ H. E. C. 126. l. XVII. 2.

⁹⁰¹ A Veszprémi Tractus egykori példányába.

⁹⁰² XXIII, XXIV. és XXVI. cikkek. L. Kiss Áron: i. m. 576-578. l.

⁹⁰³ 39. és 40. kánonok. L. Mokos Gy.: i. m. 155. l.

készült hercegszöllősi kánonok,⁹⁰⁴ a XVI. század végéről származó felsőmagyarországi cikkek,⁹⁰⁵ a XVII. század eleji borsod gömörkishonti cikkek,⁹⁰⁶ az 1612-ben keletkezett köveskúti (Paihai) kánonok,⁹⁰⁷ de a Samarjai befolyásával is készült és 1623-ban kihirdetett komjáti kánonok⁹⁰⁸ és Meletai Nyilas István 1621-ben megjelent agendája⁹⁰⁹ jóformán egységesen kialakították a házassági joggyakorlatot. Eszerint a házasulandóknak minden korábbi másoknak tett házassági ígértől szabadoknak, csak egymás iránt lekötözetteknek, szülői beleegyezéssel rendelkezőknek, összeillő korúaknak, fiataloknál a menyasszonynak legalább 13—14, a vőlegénynek legalább 18 évesnek, harmad-, esetleg negyedfokig vérségi rokonságtól, sőt sógorságtól és komaságtól is menteseknek kell lenniök, mely feltételek biztosítására feltétlenül szükséges a házasulandóknak az esketés előtt történő háromszori templomi kihirdetése, hogy bárki, akinek a megkötendő házasság érvényességébe vágó hibáról vagy akadályról tudomása van, észrevételét az eskető lelkésznel megtehesse.

Samarjai harmonikusan illeszkedik be ezekbe a keretekbe Megköveteli, hogy a házasságra lépő menyasszony legalább 14, a vőlegény legalább 18 éves és mindkettő teljesen szabad legyen. Nem lehet a házasulandók között legalább negyed iziglen semmi vérségi kötelék, sem sógorság vagy komaság. Mindkettőnek szabad elhatározás birtokában levőnek kell lenni, de megkívánatik ezenkívül a szülők vagy gyámok beleegyezésének igazolása is.⁹¹⁰ Nem eskethe'ők össze azok, „kik arra alkalmatlanok avagy természet szerént való erőtelenségekből, avagy ördögi tetemény és meg köttetés által, avagy esztelenségek, avagy ragado poklosságok miatt: efféléknek job nóteléségben maradniok, míg nyavalyájokat érzik, mint sem illetlen házasságban élnek.”⁹¹¹ A testi hibájuk miatt elválasztott férfiak sem léphetnek új házasságra addig, míg betegségükből meg nem gyógyulnak.⁹¹² Akik pedig hűtlenül elhagyták egymást, azok nemcsak hogy nem léphetnek újabb házasságra, hanem a magistratus büntetésére is számíthatnak.⁹¹³ Tílos keresztyén embernek pogánnyal, zsidóval, vagy eretnekekkel összeházasodni.⁹¹⁴

Szomorú aktualitása Samarjai házassági jogi intézkedéseinek a török fogságba került férfiak hátrahagyott feleségei részére újabb férjhezmenési szándék esetére adott jogszabály: „A rabságban eset embereknek-is, kik pogány kézbe jutottak, s meszsze földre vitettek, itthon maradot feleségeket hét esztendeig való várakozásnak előtte, uy házasságra föl nem szabadéttük.”⁹¹⁵ Már Mészus az Articuli Majores XXV cikkében hasonló esetre nézve sokkal egy'emesebb jellegű és részletekbenemőbb megoldást adott,⁹¹⁶ amennyiben kimondta általános szabályozó elvül, hogy a rabságba-jutás, ha törvénytelenül, erőszakosan, közdulás és pusztítás közben történt, mindaddig nem bontja fel a házasságot, míg a fogoly személy (tehát akár férj, akár feleség) él, indulatát, vallását meg nem változtatta, a fogságban meg nem házasodott, hanem visszatérni szándékozik. De ha a fogoly személy meghalt, vagy sem életéről, sem haláláról nem lehet bizonyosat tudni, a vőlegény és menyasszony négy, a férj és feleség hat évig várjon. Sőt Méliusz figyelme még a hosszú idő mulva váratlanul történő hazatérés előidézte helyzetre is tekintettel volt, amennyiben kimondta, hogy a közben mással egybekelt hitvestárs fogságból hazatért férjéhez visszatérni tartozik, magával viheti második férjétől származó gyermekeit is, vagy ha első férje ezeket nem fogadná el, második férjénél hagyhatja. Samarjai rendelkezése Méliusz elvi alapon álló, széles látókörű és részletes intézkedése mellett egyoldalúnak, hiányosnak

⁹⁰⁴ 32. és 33. kánonok. L. u. o. a magyar facsimile-szövegnél.

⁹⁰⁵ XLV. és XLVII. cikkek. L. Lampe-Ember: i. m. pag. 440.

⁹⁰⁶ XII. és XIV. cikkek. L. u. o. pag. 296-297.

⁹⁰⁷ XLI. kánon. L. Mokes Gy : i. m. 215. l. — Thury E.: i. m. 161. l.

⁹⁰⁸ Az 1867. évi pápai Széki Béla-féle, már ismertetett kiadás. III. Classis. LV., LVIII. Can. — Thury E.: i. m. 421-422. l.

⁹⁰⁹ 360-362. l.

⁹¹⁰ H. E. C. 115-117. l. XVI. 5., 119, l. XVI, 11,

⁹¹¹ H. E. C. 115. l. XVI. 3.

⁹¹⁴ H. E. C. 119. l. XVI. 12.

⁹¹² H. E. C. 121. l. XVI. 24.

⁹¹⁵ H. E. C. 116. l. XVI. 5.

⁹¹³ H. E. C. 121. l. XVI. 25,

⁹¹⁶ Kiss Áron : i. m. 577. l.

és kevésbé szabatosnak látszik, amennyiben általános szabályozó elvet nem állít fel, csak a pogány kézbe jutott férfiak hátrahagyott feleségei esetében intézkedik. De még így is figyelemreméltó jelenség, mint ama vészes időkből a Felső Dunamelléken reánk maradt egyetlen házasságjogi intézkedés török rabságba jutott református magyarok feleségeinek várakozási idejére nézve.

Az érvényes házassághoz szükséges és már említett feltételek biztosítása végett Samarjai három ízben való templomi hirdetést rendel.⁹¹⁷ E hirdetési kötelezettség azonban nem merev, feszes szabály. Ha a lelkész előtt ismerős a jegyesek állapota, melyhez semmi gyanu nem férhet, akkor egyszeri hirdetés is elegendő.⁹¹⁸ Sőt ha a házasság megakadályozására fondorlat készül, a kihirdetést három vagy négy hites ember tanubizonyoságtétele is pótolhatja.⁹¹⁹ Minden más esetben ragaszkodnia kell a lelkésznek a háromszori kihirdetéshez s ha a jegyesek más más vidékre valók, mindegyik tartozik házasságát illetékes lelkészével szabályszerűen kihirdettetni.⁹²⁰ Más községbeli házasulandókat csak szükség esetén, akkor is illetékes lelkészük igazolásával szabad összeadni, de ez esetben is lelkiismeretes vizsgálat tárgyává teendő a tanuk személye és szavahihetősége.⁹²¹ Jövevény házasulandók írásban tartoznak igazolni, hogy nem hitehagyottak s nem állanak törvényes házasság köteléke alatt.⁹²²

Samarjai szerint a házasságnak, mint jogi aktusnak, két nélkülözhetetlen feltétele van: az ígéret és a hit (consensus et fides). Ezen felfogása a már teljesen kialakult és lehiggadt magyar református házasságjogi hagyományokon nyugszik.

A magyar református egyház házasságjogi fejlődése szorosan alkalmazkodott a magyar r. katolikus egyház különleges és a külföldi katolicizmustól eltérő, ősi házasságjogi gyakorlatához. Eszerint a jegyeseknek szüleik tudtával egymásnak tett házassági ígérete, consensus-a már magában véve házasságkötésnek számít, ha még nem is befejezett, végérvényes minőségben. A házasság teljes jogerőre emelkedése, befejeződése pedig a hit, a fides letételével történik meg. A hit, a fides letétele a templomban, a lelkész előtt történik meg s lényegében nem más, mint a gátló akadályoktól mentes házassági szándéknak a lelkész közreműködésével és színe előtt ünnepélyes kinyilvánítása, minek alapján a lelkész a copulatio formulájával összeköti a házásokat. A magyar r. katolikus egyház házasságjogi fejlődése a fides letétele kérdésénél azonban eltér a külföldi r. katolikus gyakorlattól s önálló, sajátos fordulatot vesz. Eszerint a jegyeseknek a letett hit, fides ünnepélyes megerősítésére még esküt is kell tenniük a lelkész előtt. A magyar r. katolikus egyház ezen különleges házasságjogi gyakorlata folytán a magyar protestantizmus házasságjogi felfogásában is, élesen eltérve a külföldi protestantizmus esküt nem ismerő gyakorlatától, helyet foglalt a letett hit, fides megerősítésére a lelkész előtt mondandó eskü. Igaz, hogy a magyar reformáció forrongó kohójában jelentkeztek egyes törekvések, amelyek (mint Méliuszé és Szegedi Kis Istváné) az érvényes házasság kötéséhez elegendőnek tartották a jegyesek consensus-ának tanuk előtt történő kinyilvánítását (fides),⁹²³ azonban a lelkész előtt leteendő hit ünnepélyes megerősítését szolgáló eskü mélyen benne gyökerezett a köztudatban s így az egész vonalon az a nem reformátori felfogás jutott kizárólagos érvényre, hogy a törvényes házassághoz a consensus ünnepélyes vállalását jelentő hit, fides megerősítésére szükség van még a lelkész előtt letett esküre is.⁹²⁴ Így azután nálunk a törvényes házasságnak a consensus mellett másik fontos kritériuma, a hit, fides a consensus ünnepélyes vállalásán kívül magában foglalta a lelkész előtt ugyanakkor leteendő esküt is.

Samarjai híven követi a magyar református egyháznak az ő korára már teljesen kikristályosodott és megszilárdult házasságjogi felfogását. Azt tanítja, hogy a házasság az ígérettel, consensus-szal indul el. „A házasuló személyek, első ígéretnek jelenségére és erősségére, szokták kezeket ki adni, és arról a cselekedetről nevezzük

⁹¹⁷ H. E. C. 116-117. I. XVI. 5., 6.

⁹¹⁸ H. E. C. 116-117. I. XVI. 5.

⁹¹⁹ H. E. C. 117. I. XVI. 5.

⁹²³ Dr. Révész Imre: Magyar ref. egyháztörténet. I. köt. Debrecen. 1938, 215, 1.

⁹²⁴ Artículi Majores. XXIII. cikk. L. Kiss Áron: i. m. 576. 1.

⁹²⁰ H. E. C. 117. I. XVI. 5.

⁹²¹ H. E. C. 117-118. I. XVI. 7.

⁹²² H. E. C. 116. I. 5.

a házasságnak eleit Kézfogásnak : néha gyűröt váltanak, avagy egyéb féle ajándékot zálogul adnak egymásnak, mellyel egymáshoz kötelezik magokat és el jedzik : azért szoktuk nevezni az ollyatén el ígért leánzot jegybé'inek, és a jegyesek nevezik egymást mátkának.⁹²⁵ Tehát a kézfogás, vagy ahogy Samarjai nevezi, az ígéret, a házasság jogi strukturáját bevezető s megalapozó feltétel. Csak az ígérettel elíndított házasság juthat el a nyilvános jogi befejezéshez, a „hit”, azaz eskü letételéhez.

Az ígéret és a hit között azonban bizonyos közbeeső időnek kell lenni részint a hirdetés, részint az erkölcsi próba végett. „A Kez fogás és derék házasság között szoktunk bizonyos időt rendelni, hogy erkölcsökben a jegybéli személyek meg próbáltassanak.”⁹²⁶ A jegybenjárás idő tartamáról nem nyilatkozik Samarjai, de valószínű, hogy az az általa említett háromszori templomi kihirdetés idejéig tartott. A jegybenjárás időt azonban elengedhetetlennek tekinti s hevesen kikel kora főúri köreiből gyakorolt s a köznépnél is már már lábrakapni kezdő szokás ellen, hogy a jegyesek az ígéret után „hanyat homlok reá menvén a hitre,”⁹²⁷ minden várakozási idő nélkül — az elhálást is megtartva — befejezett jogi stádiumba vigyék házasságukat.⁹²⁸ Ilyen eset volt a Forgách Imréé, aki 1585 ben második házassága alkalmával a lakodalomra hívó levelében maga írja, hogy a gyűrűváltás, esküvés és az elhálás megtörténvén a menyegző (nuptiarum solemnitás) ekkor és ekkor fog végbemenni.⁹²⁹ A várakozási idő célját Samarjai a jegyesek erkölcsi megpróbálásában látja, hogyha ez idő alatt „valamellyik fél nagy bűnben esnék, mint házasságtörés, gyilkosság, lopás, tolvaylás : inkább el vályanak törvény szerént, a hit előtt, egymástul, ajándékokat, és tisztességeket egymásnak emberek előtt meg adván”, miért is a fiatal jegyesek szülei vagy gondviselői : „oly gondot visellyenek, hogy ők a hit előtt eggyüt ne lakjanak : ha pedig történnék, hogy ők egymást meg ismerték volna test szerént, minek előtte az Egyházi ember hit által őket öszve adná, érdemek szerént valo kemény penitentia tartás nélkül az oltár eleiben ne merjen menni”.⁹³⁰ Jó alkalom tehát ez a várakozási idő a jegyesek számára egymás lelki és erkölcsi megismerésére s ezáltal egy szerencsétlen házasság megelőzésére. Bizonyos esetekben a várakozási idő évekre is kiterjedhet, mint a XVII. században még mindig gyakori gyermekházasságok esetében, melyeknél Samarjai szerint : „meg lehet az ígéret akkorokban is, mikorokban már a jót a gonosztul meg tudgyák választani : de hoszszú ideig valo várásnak fejében kel az ollyatén ígéretnek lenni,” mikor már a jegyesek a házasság jogi befejezéséhez, a hit letételéhez szükséges törvényes időt elérték.⁹³¹

A consensus szal, ígérettel elíndított házasság az eskü, hit letételével jut jogerőre, Samarjainál a hit nélkülözhetetlen feltétele az érvényes házasságnak : „A szabad és ös've illendő személyeket... a Szent Háromság egy Istenre valo esküves által kötelezzük öszve mi Egyházi emberek, holtig valo társaságra : hit nélkül pedig őket öszve nem adgyuk, mivel hogy minden ígéretnek és fogadástételnek erős kötele az esküvés.”⁹³² Mintha csak Melotai Nyilas Istvánt hallanánk : „Annak okaert hogy az Hazasokat az Szent Hazasságnak igájába inkább meg tarthatnak : az Istennek Szent szerzesinek meltosagat folyasaban meg oltalmazhatnak : es az külö szegre vono Hazasság töröket is kemenyben meg büntethetnek, hozak be az Ecclesiaban, hogy az Hazasok öszve esküdgyenek.”⁹³³ A jegyesek között fennálló magán-consensus az eskü, hit letételében jut nyilvánosan kötelező erőre, miközben a házasság jogi aktusa betetőződik. Ez úgy Melotainak, mint Samarjainak egyező nézete.

Volt azonban Samarjai korának még egy harmadik fontos házasságmeghatározó elve is. A XVII. század legklasszikusabb tömörségű református házasságdefiníciójában Pathai István ezeket mondja : „Matrimonium est legitima maris et feminae, con-

⁹²⁵ H. E. C. 118. I. XVI. 9.

⁹²⁶ H. E. C. 118. I. XVI. 10.

⁹²⁷ H. E. C. 118. I. XVI. 10.

⁹²⁸ Lásd : Dr. Incze G. : Szemelvények. Budapest. 1935. c. kiadványában Dr. Csikesz Sándornak Alvinczi Péter esketési beszéde (gróf Bethlen Péter és Illyésházi Katalin esküvőjén 1632-ben) elé írt bevezető tanulmányát, I-2. l.

⁹²⁹ Takáts Sándor : A régi Magyarország jó kedve. Budapest, 1921. 129. l.

⁹³⁰ H. E. C. 118-119. I. XVI. 10.

⁹³² H. E. C. 119-120. I. XVI. 16.

⁹³¹ H. E. C. 115. I. XVI. 5.

⁹³³ Agenda. 319-320, l.

sensu partium accedente, et juramento (seu quovis alio solenni promisso, prout consuetudo gentis fert) intercedente, coniunctio, ad propagationem seminis, adiutorium vitae et evitacionem illegitimae commixtionis insituta. Tres sunt partes constituentes matrimonium: consensus, fides, commixtio carnis; quarum nulla, per se considerata, perficit matrimonium, sed si coniunguntur, perficiunt.⁹³⁴ E definíció a Samarjai által kiemelt házasságmeghatározó elven kívül megemlíti a commixtio carnis-t, a testi egyesülést is, mint harmadik fontos feltételt. Ez utóbbi elvet az ígérettel és hittel (consensus és fides) kapcsolatban nem említi Samarjai, de hogy házasságmeghatározó jelentőséget tulajdonított neki, bizonyos onnan, hogy a házasságbontó okok között szerepelteti a „testi gyengeség“-et.⁹³⁵ A commixtio carnis Samarjai korának olyan lényeges és általános felfogáson alapuló házasságmeghatározó elve volt, hogy a házasságérvényességi kritériumok közül senki se hagyhatta ki. Külön kiemelte a commixtio carnis jelentőségét a menyasszony bevezetésének a római katolikus egyházban ősidőktől fogva gyakorolt s lutheránusok által is alkalmazott, de a reformátusoktól eleitől kezdve elvetett szertartása, mikor a menyasszony vagy mindkét házastársa a hitet követő elhálás után ünnepélyesen felvezették a templomba, hogy ott a lelkész külön szertartásával (lutheránusoknál: tanítás, bibliaolvasás, imádság és áldás) ünnepélyesen asszonnyá, illetőleg házastársakká avattassanak.⁹³⁶ A református egyházat nem a commixtio carnis elvének semmibevétele vitte e szertartás eltörlésére, hanem annak drasztikus és felesleges volta, mint a Debrecen Egervölgyi Hitvallás megállapítja: „A házastársakat az esketéskor akarjuk oktatni, nem az eskü után csufot üzni belőlük.”⁹³⁷ De ugyanez a hitvallás nem felejt el kiemelni a commixtio carnis elvének a házasság érvényességére döntően befolyó szerepét: „Ahol ... bizonyos remény van a testi összeköttetésről, biztos a házasság a vőlegény és menyasszony közt.”⁹³⁸ Így Samarjai se becsülhette alább ez elvet csupán azért, mivel az új házások ünnepélyes beavatását a református hagyományokhoz híven elvetette. Hogy a másik két házasságérvényességi feltétel mellett ezt nem említi, valószínűleg onnan van, hogy a commixtio carnis inkább reménybeli feltétel volt, melynek a másik két tényező mellett már csak ildomoságból se lehetett helye.

Samarjai a házasságot felbonthatatlan és holtig tartó szövetségnek tekinti. „Tökéletesebb és szentebb életnek okáért nem engedjük, hogy a hittel öszve köteleztetett házások egymástul el vályanak, a kik igazán öszve házasodtanak.”⁹³⁹ Annyt mond e meghatározás, hogy a szabályos házasság, hol a consensus, fides és commixtio carnis minden tévedés, hiba vagy zavaró momentum nélkül együttesen érvényre jutottak, felbonthatatlan. De van szabálytalanul megkötött házasság is. Ilyen eset, mikor a házasság érvényességének valamelyik tényezője szabad érvényesülésében már a házasság megkötésekor akadályozva volt. „A kik pedig igaz és törvény szerént való házasságban nem élnek, ugymint, ha nem szabad személyek, avagy a házasságnak kezdetitől fogva, a férfiak sok ideig, s nem csak három, avagy négy, hanem egész hét esztendeig is erőtelenek; ha az ollyaténoknak feleségek nem akarnak több ideig szenvedni... és kívánának férjektül el válni... el választjuk őket egymástul.”⁹⁴⁰ Samarjai ezen kijelentése annyit jelent, hogy a házasság megkötésekor fennállott, de elleplezett szabadsághiány megsérti a consensus-t és fides-t, a testi egyesülésre való képesség pedig a commixtio carnis-t, mindhárom elv pedig a házasság érvényességének lényegét meríti ki, ezért az olyan házasság, mely ez elvek valamelyikének megsértésével jött létre, joggal felbontható. Természetesen az ilyen hibából, pl. testi gyengeség miatt elválasztott férj, ha csak meg nem gyógyul, újabb házasságra nem léphet, de „az ép asszonyállatnak... szabadsága vagy az Urban a férjhez menéshez.”⁹⁴¹ A házasság érvényességébe vágó hibákon kívül csak egy válóokot ismer még Samarjai: a paráznságot. „A parázna személytül ha az ártatlan házas társ el akar válni, Isten törvénye szerént őtet tőle el választjuk, és új házasságra neki szabadságot engedünk: ha pedig, jó fogadás tételek alatt, a jambor személy hozzá ál, a

⁹³⁴ Fabó András: Codex Diplomaticus. 67. l, Pathai Istvánnak Kanizsai Pálfi Jánoshoz 1613 május 20-áról Rohoncra írt leveléből,

⁹³⁵ H. E. C. 121. l. XVI. 23.

⁹³⁶ Sörös B.: i, m, 276-278. l.

⁹³⁷ Kiss Áron: i, m. 245. l.

⁹³⁸ U. o., 169. l.

⁹³⁹ H. E. C. 120. l. XVI. 22.

⁹⁴⁰ H. E. C. 121. l. XVI. 23.

⁹⁴¹ H. E. C. 121. l. XVI. 24.

paráznaságban léledzet házas társhoz, (midőn a Magistratus meg kegyelmez a bűnösnek) nem ellenzük, csak hogy először bizonyos ideig, neki szabot penitentiát tartson, mindeneknek láttára, és magát meg jámborítsa a bűnös személy,⁹⁴² Samarjai ezen engedménye is teljesen a házasság szerzésében megnyilvánuló isteni intencióból táplálkozik s logikusan kapcsolódik a házasság érvényességébe vágó válókokhoz. Isten a házasságot egyebek között a paráznaság eltávoztatásáért is szerezte, miért is a házasságon kívül paráználkodó házastárs Isten alapvető rendelkezését sérti meg. A tisztán maradt fél Isten törvényének megsértése miatt joggal követelheti az ilyen megszeplősített kötelékből való felszabadítását. Azonban ennél tovább nem megy Samarjai. A hűtlen elhagyást nem ismeri el válóoknak, sőt szerinte az ilyen házastársak „a Magistrátusnak erős büntetésével kényszerítettnek az egygüt való lakásra.”⁹⁴³

Melotai Nyilas István — nyilván a Debrecen-Egervölgyi Hitvallást másolva — a következő válókokat ismeri: 1. Paráznaság. 2. Vérségi kötelék. 3. Tehetetlenség. 4. Felemás vallás (mikor az egy házasságban élő két hitetlen valamelyike az igaz vallásra tér). 5. Hűtlen elhagyás. 6. Halálos fenyegetés.⁹⁴⁴ Kétségkívül Samarjai sokkal szűkebb korlátok közé szorította a házassági válást azáltal, hogy a házasság biztosító tényezőikön kívül csak a paráznaságot ismerte el bontóoknak. E tekintetben teljesen Pathai István tanítványa volt, aki arra az álláspontra helyezkedett, hogy a házasságtörő három tényező (consensus, fides és commixtio carnis) megsértése, vagy hiánya képez házasságtörő okot, de amennyiben mind a három tényező hiánytalanul fennáll, válás kimondásának nem lehet helye.⁹⁴⁵ Hogy Samarjai és Melotai felfogása között eltérés van, annak oka a két egymástól távol fekvő egyházi terület alkotmányi és jogi fejlődésében keresendő, mely lehetővé tette a kisebb fokú eltéréseket. Elvi tekintetben azonban úgy Melotai, mint Samarjai közös fronton állanak a r.katholikus egyház házasságjogi látszatszigorúságával szemben s mindketten azt a nézetet képviselik, hogy a bűn által összetörött házasság romjaiból ki kell szabadítani az ártatlan lelket, hogy új életet kezdhessen.

A válóper fórumául Samarjai az „Egyházi Szent széket” nevezi,⁹⁴⁶ amely nem más, mint katolikus szellemű elnevezése a partiális vagy generális zsinatnak, melynek hatáskörébe tartoztak a válóperek.

Az esketési szertartás helye a templom, vagy szükség esetén a házasulók magánlakása.⁹⁴⁷

Nem lehet esküvői tartani karácsony, husvét és pünkösöd ünnepén, valamint az egyházi tilalmi időben: „Advent első Vasárnapul fogva Vízkörösztig, és böjt első vasárnapul fogva Husvét után nyolczad napig, ismét Pünkösöd előtt való héten-is, nem engedgyük, holot kiváltképpen való Isteni szolgálatra rendeltetett idők azok.”⁹⁴⁸ Az egyházi tilalmi idő emlegetése a XVII. század eleji református egyházban már teljesen szokatlan dolog. Már az előző század kánonai elvetették a róm. katolikus tilalmi időket s csak a vasárnap megszentelésére helyezték a fősúlyt. Így a baranyai (Reczés) kánonok⁹⁴⁹ és a vele rokon hercegszöllősi kánonok,⁹⁵⁰ valamint a borsodgömör kishonti cikkek⁹⁵¹ szombaton, vasárnapon és hétfőn, a felsőmagyarországi cikkek⁹⁵² és komjáti kánonok⁹⁵³ vasárnapon, a köveskúti kánonok⁹⁵⁴ pedig vasárnapon, szombaton és ünnepek első napjain tiltják az esketést és lakodalomtartást, de sehol sincs szó egyházi tilalmi időről. E tekintetben Samarjai nem is református kánonokból, hanem az ő kedvelt Rituale Strigoniense jéből merített, szóról szóra átvéven

⁹⁴⁴ Agenda. 340-359. l. — Kiss Áron: i. m. 169-171. l. A hitvallás 7. válóokát, a titkos, tilalmas összekelés esetét nem veszi át Melotai,

⁹⁴⁵ Fabó András: i. m. 67. l.

⁹⁴⁶ H. E. C. 121. l. XVI. 23.

⁹⁴⁷ H. E. C. 119. l. XVI. 16.

⁹⁴⁸ H. E. C. 120. l. XVI. 18.

⁹⁴⁹ 38. kánon. L. Mokos Gy.: i. m. 155. l.

⁹⁵⁰ 31. kánon. L. u. o. magyar facsimile szöveget,

⁹⁵¹ XIII. cikk, L. Lampe-Ember: i. m. pag. 297.

⁹⁵² XLVIII. cikk, L. Lampe-Ember: i. m. pag. 440.

⁹⁵³ III. Classis, 59. Can. Széki Béla említett 1867. évi pápai kiadása. 56. l.

⁹⁵⁴ XXXIX. kánon, L. Mokos Gyula: i. m. 214-215 l. és Thury E.: i. m. 161. l.

belőle az egyházi esketési tilalmi időre nézve adott utasítást: „...a Dominica prima Adventus usque ad diem Epiphaniae, et quarta Cinerum usque ad Octavam Paschae inclusive solemnitates nuptiarum prohibitas esse.”⁹⁵⁵ Sőt még a Rituale Strigoniense t is túllicitálja Samarjai, amennyiben az semmit sem tud a pünkösd előtti hét tilalmas voltáról.

Hasonló róm. katolikus természetű kívánsága Samarjainak, hogy „a derék házasságnak és az esküvésnek előtte meg gyonnak, s-meg áldoznak a házasságra menő személyek, hogy ekképpen Istennek nagyobb áldását várhassák fejekre.”⁹⁵⁶ A róm. katolikus egyház jelenleg is előírja házassulandói részére e regulát.

Az esketési szertar és liturgikai felépítését Samarjai teljesen a Heltai-Bornemisza-agendacsoport szellemének megfelelően végzi s forma szerint legközelebb áll a Heltai-agendához, melytől csak annyiban különbözik, hogy a jegyesekhez intézett kérdések és az esketés közé iktatja be a szertartási beszédet és imádságot, míg a Heltai-agenda ugyanezeket a szertartás végén, az összeadás után alkalmazza. De az agenda-csoport többi tagjaival is megvan a külső szerkezeti rokonsága s tőlük legfeljebb csak az egyes szertartási részek sorrendjében tér el, mint e táblázat mutatja:

HELTAI ⁹⁵⁷	BORNEMISZA ⁹⁵⁸	KERESZTURI ⁹⁵⁹	SAMARJAI ⁹⁶⁰
1. Kérdés a vőlegényhez és menyasszonyhoz nevük, majd 1. a házassági akarat és 2. szabad állapot felől.	1. Beszéd.	1. Uri ima.	1. Előfóhász.
2. Esketés.	2. Imádság.	2. Beszéd.	2. Kérdés a vőlegényhez és menyasszonyhoz 1. a szabad állapot, 2. a rokon kapcsolat, 3. a szeretet és 4. a házassági akarat felől,
3. Összeadás.	3. Uri ima.	3. Kérdés a vőlegényhez és menyasszonyhoz 1. a házassági akarat és 2. szabad állapot felől.	3. Beszéd.
4. Beszéd.	4. Kérdés a vőlegényhez és menyasszonyhoz 1. a házassági akarat és 2. szabad állapot felől.	4. Esketés.	4. Imádság.
5. Imádság.	5. Esketés.	5. Gyűrűzés rövid beszéddel.	5. Esketés.
6. Áldás.	6. Gyűrűzés rövid beszéddel.	6. Összeadás.	6. Összeadás.
	7. Összeadás.	7. Imádság.	7. Intés (rövid.)
	8. Áldás.	8. Uri ima.	8. Áldás.
		9. Áldás.	

A kötött alkatrészeket, mint a jegyesekhez intézett kérdéseket és az esketési formulát már nem a Heltai Bornemisza-agendacsoporttól, hanem a Rituale Strigoniense-ből vette át. Megjegyzendő, hogy e magyar nyelvű szövegek a nagyszombati Agendariusban is megálálhatók. Minthogy a Rituale Romanum nem ismeri a házasságkötés alkalmával a jegyesek megesketését s így e célra esküformát sem közöl, továbbá a jegyesekhez a Strigoniense öt kérdésével szemben csak egyetlenegy kérdést intéz, azt is csak a házassági akaratra vonatkozólag, nyilvánvaló, hogy Samarjai a róm. katolikus ritualét a Rituale Strigoniense-ben előállott változatában ismerte meg és használta.

De lássuk csak Samarjainak az esketési szertartás kötött részeinél a Rituale Strigoniense-hez való viszonyát:

⁹⁵⁵ Rit. Strig. p. 149.

⁹⁶⁰ H. E. C. 120, I. XVI. 16.

⁹⁵⁷ Heltai G.; Agenda. C 3/b — D 3/b levelek. — Sörös B.: i. m. 265-267, I. — D. Raffay S.: i. m. 33-34, I.

⁹⁵⁸ Bornemisza P.: Négy könyvecske. III. rész. 8/b — 24/b levelek. — Sörös B.: i. m. 269-272, I. — D. Raffay S.: i. m. 37, I.

⁹⁵⁹ Sörös B.: i. m. 272, I. — D. Raffay S.: i. m. 42-43, I.

⁹⁶⁰ H. E. C. 121-137, I, XVII. rész.

A jegyesekhez intézett kérdések:

Nagyszombati Agendarius. 63-64. 1.
Rituale Strigoniense. p, 150-152.

Samarjai : H. E. C. 122-123. 1. XVII. 1.
A vőlegényhez intézett kérdések :

Sacerdos. Ki neved. Sponsus. Ianos auag N.

Sa. N. Kérdlec tegedet a te keresztyen hitedre, mond meg igazan, nem köteleztede magadat valakinec másnac, e tisztességes szemelynecc kiuüle (ostendendo sponsam) hazassagra, auagy nem töttele egyebeknecc fogadást, hogy ütet hazastarsul el akarnad venni? Spon. Nem.

Sac : Szeretede ezt é személyt. Sponsus : Szeretem.

Sa : Akarode hazastarsul hozad venni? Spon : Akarom.

Sac : Mégis hitedre kérdlec, ninchene ti közöttetec valami attyafisag, sogorsag, komasag, auagy egyeb oly dolog, ki miat hazassagra egybe nem adhatnatoc? Spon : Ninchen.

(A pap ugyanezen kérdéseket teszi fel a menyasszonynak is.)

1. Tegedet Peter, (ha oly böcsülletes személy, Péter Uram) kérdlek az egy élő Istenre, és a te körösztvény igaz hitedre, hogy ha valakinek másnac, ez Anna Aszszony kívül, (ha özvegy leénd, így kel a kérdést intézni) ha e mostani özvegységben, ez Anna aszszony kívül, valakinek másnac adtad é kezedet hitedet a házasság fejében : avagy ; Kötelezted é magadat valakinek másnac házassagra, e tisztességes szemelynecc kiuüle : avagy ; Nem tettél é egyebnek fogadást, hogy ötet házastársul el veszed? Felel a férfiu, s ezt mondgya : Nem adtam : avagy ; Nem köteleztetem : avagy ; Nem tettem fogadást.

2. Ismétlen azt kérdem tőled, azon igaz körösztvény hitedre, ha tudod é valami vér szerint valo atyafiságodat ez Anna Aszszonnyal? Felel a férfiu, s ezt mondgya : Nem tudom.

3. Azt kérdem tőled, jo Péter Uram, ha szereted é ez Anna Aszszonyt? Felel : Szeretem.

4. Azt kérdem, ha akarod é hozzád venni ez Anna Aszszonyt, Isten törvénye szerint, éltig valo házastársul? Felel : Akarom.

(A pap ugyanezen kérdéseket teszi fel a menyasszonynak is.)

Minden kétséget kizáróan bizonyítja ez az egybevetés, hogy Samarjai lényegében teljes hűséggel a róm. katolikus Rituale Strigoniense és Agendarius kérdéseit alkalmazta esketési liturgiájában s önállóságát legfeljebb csak a jegyesek neve után tudakozódó kérdés elhagyásában, továbbá a többi kérdés sorrendjének felcserélésében mutatta meg. Ugyanilyen tartalmi hűséggel másolta le az esketési formulát is :

Nagyszombati Agendarius. 69-70. 1.
Rituale Strigoniense. p. 156., 158.

Samarjai : H. E. C. 136. 1. XVII. 4.

Sac : Isten tegedet vgy segellyen. Sponsus : Isten engemet vgy segellyen. Sa : Boldog aszony. Sponsus : Boldog aszony. Sacer : Istennec minden szenti. Spon : Istennec minden szenti. Sa : hogy e tisztességes személyt szereted. Spon : hogy e tisztességes személyt szeretem. Sacer : Szeretuen hozdad veszed hazastársul. Spon : Szeretuen hozzam veszem hazastársul. Sac : Istennec rendelete szerint. Spon : Istennec rendelete szerint. Sac : A keresztyen Anyaszentegyhaznak szo-

Mond az Egyházi ember : Fogjátok imám egymás kezét, és mondgyátok utánam az hitet, Mondgyad elsöben jo Péter Uram : Isten téged úgy segellyen, Atya, Fiu, Szent Lélek, Szent Háromság egy bizony Isten, hogy ez Anna Aszszont, szereted, és az Istennek szent törvénye szerint, éltig valo házastársul hozzád veszed és holtodig s holtáig, semmi nyavalyájában, sem jo szerencsében, sem gonosz szerencsétlenségében, el nem hagyod, mindenben gondgyát viseled, Isten

szokasa szerent. Spon : A keresztyen tégedet úgy segéllyen.
 Anyaszentegyhaznak szokasa szerent. Sac : (A menyasszony esküje hasonló volt).
Es hogy ütet el nem hagyod. Spon: Es hogy
 ütet el nem hagyom, Sac : *Holtodiglan s*
holtaiglan. Spon: Holtomiglan s holtaiglan.
 Sacer : *Semminemü nyaualyaiban.* Spon :
 Semminemü nyaualyaiban. Sac : *Isten te-*
gedet úgy segéllyen. Spon: Isten enge-
 met vgy segéllyen.⁹⁶¹
 (A menyasszony esküje hasonló volt).

Ez egybevetés elárulja, hogy Samarjai esketési formulája készítésekor — némi szabadsággal bár — a róm. katolikus agenda esketési formuláját tartotta szem előtt s azt a Szűz Máriára és a szentekre vonatkozó rész megfelelő pótlásával s kisebb mérvű egyszerűsítés alkalmazásával lemásolta.

A fent párhuzamos szöveggel (lelkész és jegyesek szövege) közölt hazai róm. katolikus esketési formula módot ad arra is, hogy egy tévedést helyreigazítsunk. Az esketési formulát a róm. katolikus pap a jegyesekhez intézve egyes szám második személyében mondta elő s a jegyesek egyes szám első személyében mondták utána. A protestáns agendák, így Bornemiszáé, a Kereszturi s mint láttuk, Samarjaié is, átvették ugyanezt a gyakorlatot, de helykimélés miatt nem közölték újra a jegyesek által utánmondott s azonos tartalmú esküszöveget első személyben, lévén egészen magától értetődő dolog, hogy a jegyesek ugyanazt a szöveget magukra vonatkoztatva mondják utána a lelkésznek. Ez az eljárás ejti tévedésbe Raffay Sándort, mikor azt állítja, hogy Bornemisza Péternél található először az esketésnek az a formája, mely hosszú ideig uralkodott, hogy a jegyeseket maga a lelkész kötelezte el az esküvésnek formájával.⁹⁶² Samarjai a róm. katolikus minta szerint szintén a jegyesekhez intézett egyes szám második személyben közli a lelkész által előmondandó esküszöveget, míg a jegyesek első személyben utánmondott szövegét nem közli. A Samarjai által másolt róm. katolikus agendáknak fent közölt szövege azonban semmi kétséget nem hagy aziránt, hogy nem a lelkész kötelezte el az esküvel a jegyeseket, hanem azok maguk kötelezték el magukat, első személyben utána mondván a lelkésznek az általa ősi szokás alapján második személyben diktált esküformát.⁹⁶³

Ha gondosan megvizsgáljuk a hazai róm. katolikus agendákból átvett s némileg módosított két kötött részletet, úgy találjuk, hogy azok, ha el is térnek a XVII. században használatban volt hasonló magyar protestáns formuláktól, mégis nem tartalmaznak magukban semmi olyan nézetet, tanítást, ami a házasság hittani, erkölcsi és gyakorlati felfogásában közös alapon álló református és evangélikus egyház szellemével szembe kerülhetne. Így dacára e róm. katolikus hatásoknak, a házasságkötés szertartása az a liturgikus cselekmény, melyben Samarjai — leszámítva néhány mellékkérdésről, így a házassági tilalmi időkről és a jegyesek előkészületéről kifejtett és már ismertette nézeteit — a róm. katholicizmussal szemben a legőnállóbbnak bizonyult s különösen házasságjogi elméletével szervesen kapcsolódott be kora magyar református egyházának úgy tudományos, mint gyakorlati gondolkodásába.

γ) Egyházkelés.

Az egyházkelési szertartás nem eredeti terméke a protestantizmusnak. A róm. katolikus egyház a szülésből felépült asszony hálaadásáról szóló ó-testamentomi

⁹⁶¹ A Rit. Strig. az esketési formulának latin, német és tót nyelvű szövegét is közli.

⁹⁶² D. Raffay S : i. m. 34., 37. l.

⁹⁶³ Méliusz is ugyanígy a jegyesekre vonatkoztatott második személyben mondtotta elő az esketési formulát, de már annak bevezető szavai bizonyítják, hogy a jegyeseknek első személyben utána kellett mondaniok az esküformát : „No mondjad Gál bíró, Isten téged úgy segéljen, aki egy állatjába, személyibe három : Atya, Fiú, szent Lélek egy bizony Isten, mindenek teremtője és éltetője, a hívek-

rendelkezés értelmében (3 Móz. 12.) már ősidőktől kezdve gyakorolta az egyházkeleési szertartást. A magyar róm. katolikus egyház legrégebb nyomtatott szertartásos-könyvei, az 1496-tól 1560-ig hét kiadást ért „Obsequiale“-k,⁹⁶¹ a Telegdi Miklós által szerkesztett és Nagyszombatban először 1583-ban, majd 1595-ben és 1596-ban ismételtén kinyomatott „Agendarius“⁹⁶⁵ és végül a Pázmány Pétertől az V. Pál pápa által 1614-ben kibocsátott „Rituale Romanum“⁹⁶⁶ figyelembevételével kidolgozott s 1625-ben Pozsonyban kiadott „Rituale Strigoniense“⁹⁶⁷ egyaránt tartalmaztak egyházkeleési szertartási utasításokat és agendákat.

A 3 Móz. 12.-ben olvasható szabály a gyermekágyból felkelő zsidó asszony életét és háláldozatát a legszigorubb formások közé szorította, miszerint fiúgyermek szülésénél 40, leánygyermek szülésénél pedig 80 napig volt tilalomban. Ez idő alatt házából nem jöhetett ki, házi munkát nem végezhetett, áldozati étel illetésétől tilalmas volt és férjétől is elválasztatott. Csak a tilalmi idő letelte után volt szabad neki a gyülekezet sátorának nyílása elé menni a paphoz, hogy bemutassa tisztulásáért bárányal, galambfiókkal, vagy gerlicével való áldozatát.

A róm. katolikus egyház egyházkeleési szertartása átvette a zsidó szertartás alapfelfogását és formalizmusát. A Rituale Romanum alapján haladó R. Strigoniense szerint: „Cum puerpera post partum, juxta piam et laudabilem consuetudinem ad Ecclesiam venerit pro incolumitate gratias Deo actura; prae foribus Ecclesiae expectet Sacerdotem, ut ab eo benedictionem accipiat. Ubi Sacerdos superpelliceo et stola alba indutus, benedicit eam, infra scriptos Psalmos et Preces recitans.“⁹⁶⁸ Tehát a róm. katolikus szertartás szerint az egyházkeleő asszony a templomajtóban vár, míg a lelkész odamegy hozzá és imádságból, zsoltaórolvasásból, Gloria Patri-ből, Kyrie-ből és antifonából álló szertartás kíséretében megáldja, megtisztítja, majd „extremo parte stolae in manum mulieris data, eam introducatur in Templum,“ azaz kézbe adott stólájával bevezeti a megtisztult asszonyt a templomba (a Rit. Rom. a stóla helyett égő gyertyát ad kezébe), hol evangéliumot olvas neki s végül szentelt vízzel meghintve, háláadásra intve elbocsátja.⁹⁶⁹ Amint látható e szertartásnál még mindig komoly szerepet játszik a zsidó fogalmakból származó rituális megtisztulás.

A magyar reformáció lutheri kezdete átvette az egyházkeleést a róm. katolicizmus szertartási gyakorlatából és a későbbi lutheránus fejlődés és berendezkedés annak rokonszertartásával, a menyasszony vagy új házások beajánlásával együtt polgárjogot adott. A helvét irányú reformáció, ahol szellemét szabadon kifejthette, mindenütt elvetette az egyházkeleést, mint speciálisan ó-testamentomi talajból fakadt s később a római egyház által gyakorolt szertartást s benne a róm. katolicizmusnak az elévült, példázó voltukat elvesztett zsidó szertartások keresztyén gyakorlatban való öncélú alkalmazására irányuló igyekezetét látta. A lutheri szellemű óvári i zsinat (1554) határozatainak 6. pontja még fenntartja,⁹⁷⁰ úgyszintén a hercegszöllősi kánonok alapiát képező ősi baranyai kánonok 9. cikke „propter bonum ordinem“ meghagyja az egyházkeleési szertartást.⁹⁷¹ A helvét irányban fejlődő reformáció azonban az ismert okok miatt szembefordul az egyházkeleéssel. Már a Debrecen Egevrőlgyi Hitvallásban Méliuszék, mint „haszontalan babonás pápistás“ szokást az ó-törvény el-

nek Krisztusban idvezítője. Kegyelmes, igaz, hatalmas, minden jószág kuffeje. Hogy te a Kati asszonyt szereted. Istennek szerzése szerint vetted el, igaz házastársul. S arra kötöd magadat, hogy ötlet el nem akarod hagyni sem egésségébe, sem szükségébe el nem szököl mellőle, mint a Krisztus el nem hagyja az ő jegyesét, ha Isten reá segél és ő vele együtt tart. Isten téged úgy segéljen, úgy tartson meg, szent fiáért az igaz hit által. Amen.“ L. Sörös B.: i. m. 268—269. l.

⁹⁶⁴ Ráth György: Nyomtatott szertartásos könyveink a római rituale behozataláig. Budapest, 1891. 8-19. l.

⁹⁶⁵ U. o. 20-21. — R. M. K. I. 204. 284.

⁹⁶⁶ Rituale Romanum. Coloniae Agrippinae. 1628. (I. kiad. 1614) Pag. 183-185.

⁹⁶⁷ Ráth Gy. i. m. 23-25. l. — R. M. K. II. 439.

⁹⁶⁸ Rit. Strig. p. 162. — Rit. Rom. p. 183. — Agendarius, 33. l.

⁹⁶⁹ Rit. Strig. p. 162-165. — Rit. Rom. p. 183-185.

⁹⁷⁰ Tóth Ferenc: A helvétziai vallástételt követő túl a tiszai superintendenstziában élt ref. püspökök élete. Győr, 1812. 261. l. — Sörös B.: i. m. 273. l.

⁹⁷¹ Mokos Gy.: i. m. 147. l.

mulására való hivatkozással kárhoztatják,⁹⁷² a hercegszöllősi kánonok 7. kánona hasonló indokolással elveti,⁹⁷³ a helvét reformációhoz húzó Beythe István agendájában, mint idejét múlt ó testamen'omi szokást mellőzi,⁹⁷⁴ a felsőmagyarországi cikkek 50. kánona pedig mint pápista szertartást elhagyni rendeli.⁹⁷⁵ Egyedül a lutheránizmus talajából kinőtt agendák, mint a Heltai, Bornemisza- és az őket követő Kereszturi-agenda vették be a szertartások sorába az egyházkelést és dolgozták ki annak liturgiáját.

Heltai egyházkelési agendáján még erősen érzik a r. katholicizmus hatása. A szertartás két részre tagozódik: a templomajtóban és a templomban lefolyó részekre. Megtartja a r. katolikus ritus zsoltárolvasással és imádsággal való megáldását és az ünnepélyes introductio-t, de a szertartás elé már tanítást is csatolt. A szertartás menete Heltai szerint a következő volt. Miután a lelkész a szertartási beszéd és imádság alkalmazása végett megkérdezte, hogy a gyermek él-e, vagy meghalt, következett: 1. tanítás, 2. a 128. zsoltár felolvasása, 3. imádság 4. introductio e szavak kíséretében: „Jöjj be Istennek leánya a szentegyháznak közönséges helyére és imádjad üdvözítő Istenedet és hálákat adj önéki, ki őrizzen meg tégedet mostantól fogva mindörökké. Amen.” Ezután bevezeti az asszonyt a templomajtóból, hol eddig a szertartás folyt, a templomba, hogy ott magánimáját hálááldozatként elvégezze.⁹⁷⁶ Bornemisza egyházkelési liturgiája a gyermek életbenlétére vonatkozó szokásos kérdés után egész terjedelmében a templomban folyik le a következő alkatrészekkel: 1. beszéd, 2. imádság, 3. úri ima, 4. áldás.⁹⁷⁷ Bornemisza gyakorlatában már elmarad a zsoltárolvasás a szertartás végén levő ünnepélyes introductio áldássá változik. A Kereszturi-agenda formái tekintetben teljesen Bornemisza egyházkelési liturgiáját követi, míg a beszédénél és imádságánál Heltait másolja.⁹⁷⁸

Az egyházkelési szertartás a Felső-Dunamelléken a református egyházban a lutheránusokkal való hosszú connubium révén ismerős és gyakorolt volt. E vidék legősibb törvénykönyve, a csallóközi vagy barsmegyei kánonok néven ismert törvénygyűjtemény 7. cikke a „botránkozásnak eltávoztatásáért” megengedi e szertartás gyakorlását, nyilván a konfesszionálisan el nem különült nép hozzá való szívós ragaszkodása miatt.⁹⁷⁹ A helvét irány e vidéken részint a lutheránizmussal való hosszú kényszerconnubioma, részint a szervezetében épen fennmaradt s szellemében egyre jobban ható r. katolikus egyház ellenséges magatartása miatt nem fejthette ki a maga sajátos szellemét s így a lutheránizmussal közösen gyakorolt szertartási örökségként megtartotta az egyházkelést. Igaz, hogy a felsődunamelléki reformátusság XVI. század végi törvényei a felsőmagyarországi cikkek, mint már láttuk, ellene nyilatkoztak az egyházkelésnek, mint pápista szertartásnak, de e körülmény nem nagy súllyal nehezedik a latba, ha figyelembe vesszük, hogy a felsőmagyarországi cikkek nem eredeti alkotásai a felsődunamelléki reformátusságnak, hanem azok Abauj Zemplén tájáról származnak⁹⁸⁰ s az egyházkelés kérdésében az ottani viszonyok folytán szabadon érvényesült helvét felfogásnak adtak kifejezést. A Felső-Dunamellék reformátussága továbbra is gyakorolta az egyházkelés szertartását a megszokás erejénél fogva annak dacára, hogy az egyházkormányzásban használt kánongyűjteménye elítélte azt. S hogy mily szívósan ragaszkodott e szertartáshoz, mi se mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy bár az 1623-ban approbált komjátí kánonokba a felsőmagyarországi cikkek egész terjedelmükben beolvasztattak, mégis e beolvasztásnál az egyházkelési szertartás elutasítását tartalmazó cikk nem vétetett figyelembe! Tehát a Felső-Dunamelléken az egyházkelési szertartás kodifikációja a megelőző hosszú gyakorlat alap-

⁹⁷² Kiss Aron: i. m. 244-245. l. — Sörös B.: i. m. 273. l.

⁹⁷³ Mokos Gyula: i. m. latin és magyar facsimile szöveg.

⁹⁷⁴ Fabó András: Beythe István életrajza. Pest, 1876. 44. l.

⁹⁷⁵ Lampe-Ember: i. m. pag. 441.

⁹⁷⁶ Heltai G.: Agenda. B 3/a — C 3/b levelek. — Sörös B.: i. m. 274. l. - D. Raffay S.: i. m. 33. l.

⁹⁷⁷ Bornemisza P.: Négy könyvecske. III. rész. 45/b - 55/b levelek. — Sörös B.: i. m. 275-276. l. — D. Raffay S.: i. m. 38. l.

⁹⁷⁸ Sörös B.: i. m. 274. l. — D. Raffay S.: i. m. 42. l.

⁹⁷⁹ Mokos Gy.: i. m. 246. l.

⁹⁸⁰ Harsányi István: A felsőmagyarországi cikkek. Prot. Szemle, 1913, 499-501. l.

ján a komjáti kánonokban történt meg.⁹⁸¹ Az egyházkeelésnek szer'artási alapon való szabályozása, rendezése pedig Samarjai szertartásoskönyvéhez fűződik. A komjáti kánonok által történt elvi, a Samarjai szertartási könyve által fogana'osító't gyakorlati kodifikáció a Felső-Dunamellékkel szomszédos Dunántúltra is nagy hatással volt s annak az egyházkeelésre vonatkozó, a Pathai-féle kánonok (Köveskut, 1612.) XLVII. cikkében⁹⁸² s az azt megerősítő egyéb kánonokban⁹⁸³ kifejtett elutasító elvi állásfoglalását lassan megváltoztatta s a dunántúli református egyházkerületben nagy számban elterjedt Samarjai féle szertartásoskönyvek folytán az egyházkeelési szertartás a gyakorlatba is átment.

Samarjai az egyházkeelést nem sorozza a nélkülözhetetlen szertartások közé s csak keresztyén szabadságból tartja meg: „Az Ecclesiákban körösztyéni szabadságunkból, kegyes és dicséretes szokásból, meg tarttyuk az ollalást, avagy bé avatást, a mint közönségessen szokták nevezni: de ebben sem a Sidoknak, sem a Páplistáknak ceremonijákat nem követtyük.”⁹⁸⁴ Samarjai elvetette e szertartáshoz fűződő zsidó és róm. katolikus képzeteket s Bornemisza Péter hatása alatt annak hálaadó jellegét adott. A főcél az, hogy a gyermekágyból felkelt asszony legelső házon kívüli útja hálaadás végett a templomba vezessen. Ez egyetlen cél mellett minden zsidó és róm. katolikus formalizmus feleslegessé válik. Feküdjön a gyermekágyas asszony addig, ameddig az egészsége megkívánja.⁹⁸⁵ Ha jól érzi magát, végezhet odahaza házi munkát.⁹⁸⁶ Ha szülése súlyos volt s utána nagy beteg, részesülhet az úrvacsorában.⁹⁸⁷ Csak egy dolog éktelen, a templomban való hálaadás előtt a házon kívül mutatkozni.⁹⁸⁸ Az egyházhoz kelt keresztyén asszony templomi hálaadásáért elesnek a zsidó és róm. katolikus formaságok: a templomajtóban való várakozás, a szentelt vízzel való meghintés, a kereszt jelével való megáldás, a s'olával való ünnepélyes introductio.⁹⁸⁹

A szertartás egyfolytában az oltár előtt történik s a következő részekből áll: 1. alkalmi tanítás, 2. hálaadó imádság, 3. uri ima és 4. áldás.⁹⁹⁰ E liturgia menete, sőt még a benne helyet foglaló szertartási beszéd tartalma is teljesen megegyezik Bornemisza liturgiájával, illetőleg szertartási beszédével bizonyosságára annak, hogy Samarjai az egyházkeelési szertartás alaki, tartalmi felépítésében tőle tanult legtöbbet.

Van Samarjainak az egyházkeeléssel kapcsolatban egy olyan kívánsága, mely napjainkban is megállja a helyét: „Kévéánytyuk azt is, hogy a körösztyén Asszony, Asszonybarátaival együt mennyen Egyházhoz, kik véle legyenek az isteni szolgálásban, és hogy a kinek gyermeke él azt magával együt be vigye az Urnak házában”⁹⁹¹ Nyilván a szertartás elmélyítése és az imádkozó édesanya áhítatának fokozása volt a célja Samarjainak azzal, hogy az egyházkeelő asszonnal gyermekét is felhozatta a templomba. E felfogásával még Tóth Eerencet is megelőzte, ki szintén hasonló nézetnek adott kifejezést.⁹⁹² S mikor Ravasz László úgy írja le a keresztelés szertartását, hogy azon a kisdéd szülei is jelen legyenek,⁹⁹³ akkor lényegében ugyanazt tanítja, mint Samarjai: úgy lesz teljessé és igazán mélyé az örömért való hálaadás, ha az örömmek a tárgya, a gyermek, valamint az öröm hordozója, a szülő, egymás mellett vannak a hálaadás alkalmával az Isten színe előtt. Így az olyan keresztelési szertartás, melyen jelen vannak a szülők is, magában foglalja a legtökéletesebb egyházkeelési szertartást is.

Az egyházkeelési szertartásnak Samarjai János gyakorlati theológiája során való tárgyalása közben megvilágosodott előttünk a Felső-Dunamelléknek és Dunántúl-

⁹⁸¹ III. Classis. LX. Canon.

⁹⁸² Mocos Gyula : i. m. 217. l. — Thury Etele : i. m. 163. l.

⁹⁸³ Így az Alsóörsön 1623 október 18-án tartott partialis zsinaton hozott, Pathai-kánonokat kiegészítő cikkek. L. Thury Etele : i. m. 197. l.

⁹⁸⁴ H. E. C. 77. I. XIII. 1.

⁹⁸⁵ H. E. C. 77. I. XIII. 2., 3.

⁹⁸⁶ H. E. C. 78. I. XIII. 4.

⁹⁸⁷ H. E. C. 78. I. XIII. 5.

⁹⁸⁸ Tóth Ferenc : Liturgiika. Győr, 1810. 216-217. l.

⁹⁸⁹ Dr. Ravasz László : Agenda. 48-51. l.

⁹⁸⁸ H. E. C. 78. I. XIII. 4.

⁹⁸⁹ H. E. C. 80. I. XIII. 10.

⁹⁹⁰ H. E. C. 80-90 I. XIII.

⁹⁹¹ H. E. C. 80. I. XIII. 9.

nak, a mai dunántúli református egyházkerületnek az egyházkezéssel kapcsolatban a többi református egyházkerülettel szemben elfoglalt különös helyzete. A magyarországi reformátusság életében miadig vezetőszerpet játszó tiszántúli és tiszáninneni él zsidó és pápista szokásnak minősített egy szertartást, mely a Felső-Dunamelléken az ottani különleges viszonyok következtében a református egyház szertartásai között lassan polgárjogot nyert, majd 1623-ban a komjáti kánonok által elvileg, 1636-ban pedig Samarjai János szertartásoskönyve által gyakorlatilag is kodifikáltatott. A dunántúli református egyházkerület legnagyobb tekintélyei, így Beythe István, Pathai István elvetették az egyházkezést, tiltakozásuk azonban azt is sejteti, hogy a felső-dunamellékiekkel sok tekintetben hasonló viszonyok (hosszú lutheránus református connubium, a fennmaradt katolikus egyház állandó hatása) folytán a Dunántúlon sem volt az egyházkezés a református egyház gyakorlatában ismeretlen s csendben gyakoroltatott. A komjáti kánonok és Samarjai szertartásoskönyve azután itt is megindították azt a folyamatot, melynek következtében az egyházkezés a többi szertartásokkal egyenlő méltóság-ra emelkedett. Idővel az egyházkezési szertartás úgy a Felső-Dunamelléken, mint a Dunántúlon annyira elveszítette zsidó és róm. katolikus eredetének minden nyomát, hogy a református egyház vérbeli szertartásának tekintetelt, sőt egy máróban hibás törtételemszemlélet önkényes visszapillantásának eredményeképpen úgy beszélnek a jelenlegi dunántúli református lelkészek az egyházkezésről, mint „az ó-kálvinista kegyesség maradványáról.”⁹⁹⁴ Ennek épen ellenkezőjét hirdeti az egyházkezés szertartásának a magyar református egyház kebeléből a fentiekben előtárult története s az a körülmény, hogy az egyházkezést Kálvin nem gyakorolta.⁹⁹⁵ Való azonban, hogy az egyházkezési szertartásnak széles körben való elterjedésére a mai dunántúli református egyházkerület területén döntő hatást gyakorolt Samarjai, aki szertartásoskönyvében közrebocsátotta az első református egyházkezési agendát. Samarjai azonban semmi esetre sem tekinthető az ó kálvinista kegyesség mintaképének, hiszen ő a református egyház sok hittani és gyakorlati kérdésében közelebb állott a katolicizmushoz és lutheránizmushoz, mint Kálvinhoz.

d) Exkommunikáció és abszolúció.

A XVI. század református egyháza szigorú fegyelmet tartott hivei és lelkészei között egyaránt. A fegyelmezés végső célja az egyház szentségének és tisztaságának biztosítása volt, bibliai alapját és létjogát pedig a Krisztustól adott (Máté 16 : 19., 18:18.) és az apostolok által gyakorolt kulcs hatalomból, kiközösítési jogból vette. Ennek értelmében az egyháznak, valamint a lelkészek testületének megromlott tagjait a kulcsokban gyökerező jognál fogva a közösségből kirendeletlenül el kell távolítani. A kulcsok hatalmát a hivekkel szemben a lelkész, a lelkészekkel szemben a püspök, esperes és a melléjük állított lelkészi presbitérium gyakorolja.

Már első hitvallásaink és kánonaink, így a Debreccen-Egervölgyi⁹⁹⁶ és Tarcaltordai⁹⁹⁷ hitvallás, az Articuli Majoris,⁹⁹⁸ a hercegszöllősi kánonok,⁹⁹⁹ a felsőmagyarországi cikkek¹⁰⁰⁰ kimondják az exkommunikáció alkalmazásának szükségét az egyház szentsége és tisztasága megóvásának biztosítására.

Általános gyakorlat volt, hogy az exkommunikációt a rendes istentisztelet keretében külön szertartással kell végrehajtani. Méliusz agendájában ad egy exkommunikációs szertartást is, mely tulajdonképpen beszédből áll. A lelkész a beszédben felsorolja az eléje állított ember bűneit, ismerteti Krisztusnak a kiközösítésről szóló

⁹⁹⁴ Tanczos Dezső : Az egyházkezés. Dunántúli Prot. Lap. 1938. dec. 11-i 50. sz.

⁹⁹⁵ Sem az Institutio-ban, sem Nagy Sándor Béla : A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint, című s Kálvinnak a Corpus Reformatorum-ban levő iratai alapján készült munkájában nincs ennek semmi nyoma.

⁹⁹⁶ Kiss Áron : i. m. 240-241. l.

⁹⁹⁷ V. rész. XXVII. Art. L. Kiss Áron : i. m. 401-403, l.

⁹⁹⁸ XLVII. cikk. L. Kiss Áron : i. m. 585. l.

⁹⁹⁹ Mokos Gyula : i. m. a latin facsimile 29., a magyar facsimile 28. kánona.

¹⁰⁰⁰ XV. cikk. L. Lampe-Ember : i. m. pag. 433.

parancsát, majd kimondja az exkommunikációt, melynek értelmében a bűnös mindaddig, míg meg nem tér, nem járhat istentiszteletre, nem élhet úrvacsorával, kiesik a gyülekezeti közösségből, végül a híveket figyelmezteti, hogy a kiközösítetttel szemben megkülönböztetett módon viselkedjenek, a Krisztusi szeretet cselekedeteit ne tagadják meg tőle, de vele együtt ne egyenek, igyanak, ne társalkodjanak s néki ne köszönjenek. Ha a bűnös megtörik és meg tér, Méliusz külön szertartás kíséretében (abszolúció) veszi őt vissza a hívek gyülekezetébe. E nyilvános, rendes istentisztelet keretében tartandó szertartásban a lelkész rövid beszédet mond, melyben ismerteti az exkommunikátus megtérését s az ő visszavételének szükségességét, utána miatyánkot mond, majd kihirdeti a bűnbocsánatot, abszolúciót, mire a bűnös is megszólal és alázatosan megköveti Istent és az egész gyülekezetet. Az ünnepélyes visszavétel után megszűnik az exkommunikációnak minden következménye és a hívek ismét szeretetükbe fogadják a megtértet.¹⁰⁰¹

Méliusz az exkommunikációhoz fűződő lealázó szokásokat, hogy a bűnös a kiközösítés időtartama alatt az istentiszteleteken megszegyenítő, távoleső helyen, mosdatlan mezitláb, zsákruhában, borzas fővel üljön, pápista szokásnak minősíti s ezért elhagyja.¹⁰⁰² Viszont a borsodgömörkishonti kánonok az exkommunikálással kapcsolatos megszegyenítő s kétségtelenül r.katholikus eredetű külsőségekre igen nagy súlyt helyeznek, miért is elrendelik, hogy minden templomban az exkommunikátusok részére szegyenhely és fekete színű gyászruha legyen.¹⁰⁰³ A XVI. század végi és a XVII. század eleji református exkommunikáció és abszolúció a Méliusz által közölt módhoz hasonlóan és a borsodgömörkishonti cikkek által megjelölt külsőségek között folyt le.

Samarjai teológiájában a XVII. századi szokásnak megfelelően igen nagy szerepe van az exkommunikációnak, kitiltásnak, kiprédikálásnak, vagy kiátkozásnak, ahogy ő e cselekményi összes akkoriban használt elnevezéseivel illeti. Szerinte az exkommunikáció a lelkész tisztének a Krisztustól nyert kulcsok hatalmán alapuló része és rendeltetése az egyház szentségének és tisztaságának megőrzése és biztosítása: „...a Publicánusokat, a nyilván való nagy bűnöket nem szenvedjük a Szent gyülekezetben, hogy az ne láttassék lenni latroknak barlangjának, hanem mint rühes juhokat elválasztjuk az egészségeseektől, hogy a botránkozás el távoztassék: azért a Templomból és az Isten féltő körösztvényeknek társaságából, és a szentségektől, ugyan búcsut adunk nékiek ideig, migh meg nem jobbulnak életekben.”¹⁰⁰⁴

Samarjai exkommunikációs szertartásának felépítésénél némi róm. katolikus járulékkal kiegészített református formát használ, de a formában elhelyezett nézetei teljesen róm. katolikusok. A szertartás külsőségei nagyon emlékeztetnek a borsodgömörkishonti cikkeknek exkommunikációs külsőségeihez. „A Templomnak közepire, térdre állatván a bűnös embert, valami gyász ruhában az Ecclesiának hallására fedgye meg az Egyházi ember, akinek arra hatalma vagyon a nevezetes bűnről.”¹⁰⁰⁵ Tehát a gyülekezeti istentisztelet alatt végzett exkommunikációs szertartás beszéddel kezdődik. E beszédben a lelkész, mint bírása, megnevezi az exkommunikandus bűnét, ecseteli e bűn következményeit, majd a kulcsok hatalmáról szóló bibliai helyeket (Máté 16:19, János 20:21-23, Máté 18:17.) felolvasva kimondja rá a meghatározott időre szóló exkommunikációt, minek következtében a kitiltott bűnös nem látogathatja az istentiszteletet, nem élhet úrvacsorával, nem vállalhat komaságot, halála esetére nem nyerhet tisztességes eltemetést. E beszéd vége rendelkezésekből áll, melyekben a lelkész az exkommunikáció idejére pontosan előírja a bűnös szigorúan betartandó penitenciáját (istentisztelet alatt a templomajtóban térdre állva hallgatni az imádságokat és prédikációt, bizonyos előírt jócselekedetek, szigorú, pontos előírás szerinti bűjt és imádságok, alamizsnálkodás betartása), majd beszédet így fejezi be: „Kénszeritelek igaz hited szerént valo fogadás tételeddre-is, hogy ezeket szinmutatás nélkül minden tehetséged szerént meg tartani igyekezel. Mondgyad azért utánnam: Isten téged ugy segélyen, Atya, Fiu, Szent Lélek, Szent Háromság egy bizony Isten, hogy a te igaz peniten'ia tartásodnak bizonyására igye-

¹⁰⁰¹ Sörös Béla: i. m. 289-291. l.

¹⁰⁰² U. o.: 291. l.

¹⁰⁰³ XXVI. kánon. L. Lampe-Ember: i. m. pag. 300.

¹⁰⁰⁴ H. E. C. 143-144. l. XX. l.

¹⁰⁰⁵ H. E.; C. 149. l. XX.

kezel meg tartani minden tehetséged szerént, valamellyeket a lölki pásztorod elődben ád, ugymint a meg nevezet böjtölést, imádkozást, és alamisnálkodást, s-elébbeni bűnödből igazán kitérsz." A bűnös ezen megesketeése után gyülekezeti imádság következett az exkommunikátusért, majd utána a lelkész ünnepélyesen kiküldte őt a gyülekezetből.¹⁰⁰⁶

A szertartási beszéd első felének menete még hasonlít Méliusz gondolatmenetéhez, a második fele azonban, a rendelkező rész, már teljesen róm. katolikus szellemet sugároz: pontosan kiméri a kiközösítés időtartamát, részletesen előírja a jócselekedekből, bizonyos böjtölési rendből, imádságok mondásából és alamisnálkodásból álló penitenciát. Ez a szertartási beszéd már nem is beszéd, hanem pontosan megszerkesztett bírói ítélet, amelynek megtartásához egy kikényszerített eskü is hozzáköti a bűnöst. Az exkommunikációba a satisfactio elvének bevezetése, az e célból kiszabott penitenciára való megesketeés teljesen róm. katolikus gondolat és megtalálható úgy a nagyszombati Agendariusban,¹⁰⁰⁷ mint a Rituale Strigoniense-ben,¹⁰⁰⁸ hol mindkét helyen az exkommunikáció hasonló alapelvei domborúlnak ki s eredeti magyar nyelvű esküminták is találhatóak. A Rituale Romanum felfogása ugyanez, de eskümintákat nem közöl.¹⁰⁰⁹ Hogy Samarjai exkommunikáció-felfogása a róm. katolikus rituale szellemén nevelődött s érett meg, bizonyítja az eddig felhozottakon kívül az is, hogy a fentebb idézett esküformája lényegileg a nagyszombati Agendarius egyik eskümintája utánzásának tekinthető.¹⁰¹⁰ A róm. katolikus satisfactio szellemű exkommunikáció alapjára helyezkedve elhagyta Samarjai e szertartás református célkitűzését, a hitből fakadó bűnbánat előidézését s ezáltal a bűnös igazán Istenhez térítését.

Az előírt penitenciát pontosan és lelkiismeretesen betöltött exkommunikátus bevétele, abszolúciója Samarjai szerint a következőképpen történik: „... a meg tőrő bűnös, be szállítatik az Egyházi embertől a szent gyülekezetben és a Templom közepin, valami gyász ruhában, térdre esvén,” a lelkész által előmondott szöveg után ünnepélyesen megköveti Istent és az ekléziát. Az ekléziakövetés után a gyülekezet elmondja a miatyánkot. Ezután a lelkész a bűnöst fejére tett kézzel ünnepélyesen feloldozza „Egyházi büntetéséből, az átoknak köteléből” s előző szabadságába visszahelyezi, tehát ezután részt vehet az istentiszteleten, részesülhet az úrvacsorában, kivéttetik a közmegevetés alól. Az abszolúció szavait a hívekhez intézett admonitio követi, melyben azt kéri a lelkész, hogy felejtsek el a megtért s most már visszavett ember bűnét és fogadják őt vissza előbbeni szeretetükbe. E figyelmeztetéssel azután be is zárul a szertartás.¹⁰¹¹

A visszavételi szertartás liturgikus felépítése megegyezik Méliusz szertartásával. Ugy Samarjai, mint Méliusz abszolúció-szertartásában ugyanazok az elemek vannak: egyházkövetés, miatyánk, abszolúció és a hívekhez intézett figyelmeztetés. Csak a sorrend más. Samarjai szertartási elemeinek elrendezése logikusabb és következetesebb.

Ő már egy érett, kialakult protestáns gyakorlatot másolt, melynek mintája az ő korában mindenfelé gyakoroltatott úgy a református, mint az evangélikus egyházban. A soproni evangélikus liceum 1699-ből való kéziratot agendájának exkommunikációi és bevételi szertartása ugyanabból a műhelyből veszi eredetét, mint Samarjai hasonló szertartása. Az exkommunikáció liturgiája ennél is beszéd és imádság, míg a bevétel: egyházkövetés, abszolúció (melyet a nép mondott hangosan) és a lelkész intése.¹⁰¹² Samarjai ugyanezeket az elemeket alkalmazza, ugyanabban a stílusban, de szertartásába, különösen az exkommunikációnál, már bevettnek látszó szokása szerint a Rituale Strigoniense-ből teljesen idegen szellemet és formákat kever.

A lelkész felfüggesztése és bevétele a világiak exkommunikációjához és abszo-

¹⁰⁰⁶ H. E. C. 149-152. I, XX.

¹⁰⁰⁷ 115-118. I.

¹⁰¹⁰ Egyik esküforma: Isten tegedet vg' segellyen, boldog aszony, es mind a töb szentec, hogy en nec vtanna engedelmes lesz az anyaszentegy haznac, es a te lelki pastorodnac. Touabba hogy Istenec segetsegeuel, meg oltalmazod magadat effele vetektül, mellyért ez vttal atokba estél volt. Es a kít meg bantottal, meg engesztelod, es ha mi kart tettel, vagy ha valamieul tartozol neki, arrul eleget tész. Isten tegedet vgy segellyen." Agendarius, 116. I.

¹⁰¹¹ H. E. C. 161-164. I, XXIII.

¹⁰⁰⁸ Pag. 60-63.

¹⁰⁰⁹ Pag. 84-87.

¹⁰¹² D. Raffay S.: i. m, 53-54. I.

luciójához hasonló. A felfüggesztés (suspensio) a kerületi presbitérium színe előtt a püspök, vagy vikáriusa beszéde által történt, melyben pontosan előíratott a penitencia időtartama és módja s a beszéd végén a felfüggesztett lelkész megeskettetett a kiszabott penitencia lelkiismeretes betartására.¹⁰¹³ A visszavétel alkalmával a penitenciát kiállott lelkész ünnepélyesen megkövette Istent és a coetust, majd a püspök vagy vikáriusa elmondta presbitérium tagjaival a miatyánkot s a kulcsok hatalmára hivatkozó beszédében megadta az abszolúciót és visszaadja tisztét a bűnbánó lelkésznek. A szertartást ünnepélyes admonitio rekesztette be, melyben a püspök arra buzdította a lelkészeket, hogy megtért társukat előbbeni szeretetükbe és tiszteletükbe fogadják vissza.¹⁰¹⁴ E felfüggesztési és bevételi szertartás teljesen egyedüli a maga nemében, e korból hasonló nem maradt reánk. Kétségtelen, hogy Samarjai itt a közönséges hívek számára megállapított szertartást vette igénybe s szőtte át a Rituale Strigoniense-ből tanult elvekkel. A degradatio szertartása ugyanolyan volt, mint a felfüggesztésé, csak a szertartási beszéd rendelkező része volt ennek megfelelő és végéről elmaradt az ez esetben feleslegessé vált eskü.¹⁰¹⁵

ε) Betegek vigasztalása.

A XVI. és XVII. század cura pastoralis a főképen a beteg ember lelke körül forgott. Itt is nagyon sokáig kísértettek a katolikus hagyományok, amennyiben a beteg lelki gondozása legfontosabb eszközének az úrvacsora kiszolgáltatását tekintették. A legelső agendairók és agendák, így Heltai,¹⁰¹⁶ Bornemisza,¹⁰¹⁷ a Kereszturi-agenda¹⁰¹⁸ foglalkoznak a betegek vigasztalásával, de e funkciót az úrvacsora kiszolgáltatásával végeztetik. A XVI. század nagy theologusai közül egyedül Méliusz az első, aki megtagadja a betegek úrvacsoráztatását s külön betegvigasztaló liturgiát használ, melynek lényeges elemei: szentírásolvasás, tanítás és a lelkész kérdései alapján a beteg által teendő hitvallás.¹⁰¹⁹

A XVII. század református theologusai közül különösen kettő tett sokat arra nézve, hogy legyen a református egyháznak külön betegvigasztaló liturgiája: Pathai István és Szenczi Molnár Albert.

Kétség kívül a betegek úrvacsorázásával kapcsolatban a Dunántúlon a XVI. század végén még nagyon sok katolikus eredetű babona élt a református egyházban s általában az úrvacsora a betegek csodatevő orvosságának tekintetett. Pathai István szenvedélyesen szembeszáll a róm. katolikus hagyományokkal s miként Méliusz, ő is követeli a betegek úrvacsoráztatásának teljes beszüntetését. Szerinte a beteg nem úrvacsorára, hanem vigasztalásra szorul. Az előbbit meg kell tagadni a betegtől, de az utóbbiban mindig részletelni kell a szenvedőt.¹⁰²⁰ A vigasztalás a lelkésznek a beteggel evangéliomi alapon való beszélgetéséből áll. A jó tanító, mielőtt a vigasztaláshoz fogna, érdeklődik a beteg testi és lelki állapota felől, hogy vigasztalását ehhez szabja. Ha a beteg vakmerő és haragtartó, ennek Isten haragját és ítéletét hirdeti mindaddig, „míg kezd ez keserű ital által az ő lelki ismeretinek gyomra haborodni” s ezután következik a vigasztalás.¹⁰²¹ Hasonló módszerrel külön vigasztaló eljárás: tanácsol a lelkésznek Pathai, ha a beteg bűnei miatt rejtő, vagy a halálfélelem aggasztja, vagy a sátán incselkedik körülötte.¹⁰²² E vigasztalások lényege szentírási helyek olvasása és magyarázása.

Szenczi Molnár Albert már teljesen Méliusz módszere szerint intézi a betegvigasztalást, melyet a lelkész legfontosabb funkciói közé számít s ezért szerinte a lelkésznek a betegeket még hívás nélkül is meg kell látogatnia. Az ő betegvi-

¹⁰¹³ H. E. C. 152-154. l. XX.

¹⁰¹⁴ H. E. C. 164-166. l. XXIII, 1-5.

¹⁰¹⁵ H. E. C. 153. l. XX.

¹⁰¹⁶ Heltai G.: Agenda. H 2/b — O 1/a levelek.

¹⁰¹⁷ Bornemisza P.: Négy könyvecske. III. rész. 133/b — 136/b levelek.

¹⁰¹⁸ D. Raffay Sándor: i. m. 44. l. — A XVI. századi betegvigasztaláshoz l. még Sörös B.: i. m. 279-281. l.

¹⁰¹⁹ Sörös B.: i. m. 279-281. l.

¹⁰²⁰ Pathai István: i. m. 293. l.

¹⁰²¹ U. o. 294-296. l.

¹⁰²² U. o. 296-303. l.

gasztaló szertartása tanítással kezdődik, melynek végén a beteg a lelkész kérdése alapján hitvallást tesz: „Az Ur az én világom és szabadítóm s kitől félylek? az Vr az én életemnek erőssége s kitől rettegjec? Atyám légyen az te akaratod, az te kezeidben ajánlom az én lelkemet, Amen.” Ezután a beteg vigasztalására fel lehet olvasni a biblia egyes fejezeteit, így János 14., 15., 16., 17., Luk. 15., Rom. 5., 8., 1. Kor. 15., 2. Kor. 4., 5., Ézsaiás 53. részeit és a 25., 51. és 103. zsoltárokat.¹⁰²³

Samarjai szerint is a betegek látogatása legyen a lelkész lelkiismereti ügye, ne várjon hívást, hanem önként menjen betegei látogatására.¹⁰²⁴ Annak dacára, hogy nem osztja Pathainak a betegek úrvacsorázásával kapcsolatos elutasító magatartását, sőt külön propagandát ajánl a betegek úrvacsoráztatásának minél gyakoribbá tételére,¹⁰²⁵ mégis nem korlátozza a beteg vigasztalását egyedül az úrvacsora kiszolgáltatására, hanem szükségesnek tart egy külön betegvigasztaló szertartást is, melyet a lelkész az alkalmi beteglátogatások esetén bármikor könnyedén alkalmazhat.

Samarjai betegvigasztaló szertartása két részből áll: szentírásolvasásból és imádkozásból. Ha nagyon elnehezült beteghez kerül a lelkész, akkor a szertartás a hozzátartozókkal együtt mondott imádsággá szűkül,¹⁰²⁶ hasonló lesz az eljárás a halálra ítélték vigasztalásánál is.¹⁰²⁷ Minden más esetben szentírásolvasásból és imádságból áll a vigasztalás. „Szent Dávidnak a penitentia tartásról való Soltárit, és egyéb vigasztalásokra való ígéket, ugymint az Istennek nagy irgalmasságáról, a bűnnek bocsánattyáról s leg inkább az Istennek boldogságáról, s az örök életnek gyönyörűsége allapattyáról, a dicsőült szentekkel való társaságunkról, és hasonló dolgokrol, szent irásokat olvasunk a meg halo ember előtt, hogy az elméje, miglen helyen vagyon, s gondolkodása, a mennyiekről legyen utolsó oráján, és a mint Loth felesége Sodomára viszsa tekintete: ugy e világhiakra vissza ne kívánkozzék az Istenhez vágyodo jo lélek. Az időhöz annak okáért, s-a betegnek állapattya'hoz alkalmaztatván imádságainkat, vagy többet, vagy kevesebbet imádkozunk.”¹⁰²⁸ A közölt imádságok tartalma és címe mutatja, hogy azokat a beteg különféle állapotához méri, követve a lélektani alkalmazkodásban Pathai István tanácsát. Így van imádsága: „A nyavájának békességes szeavedéséért”, „A kétségbeesés ellen”, „Bűnnek bocsánattyáért”, „A halál félelme ellen”, sőt utolsó imájának tárgya: „Az örök életnek buzgó kívánsága.”¹⁰²⁹ De Samarjai nem csak lélektani helyzethez alkalmazott imádságokat közöl, hanem kijelöli a vigasztaló és bátorító felolvasásra megfelelő szentírási részeket is. Ilyenekül rendeli a következő bibliai részeket: A 6., 15., 19., 50., 85., 90., 117., 118. zsoltárokat s az evangéliumok közül: Máté 8:18-34., Márk 16:14-19., Luk. 4:38-41., Ján. 1:1-15., 5:1-15., 17., 18. és 19. részeit, illetőleg verseit.¹⁰³⁰

Jellemző Samarjaira, hogy a betegek önkéntes látogatásáról vallott felfogását,¹⁰³¹ valamint a betegek vigasztalása szertartartásának evangéliumi alapelemeiül szolgáló szentírási helyeket, mind a *Rituale Strigoniense*: „De visitatione et cura infirmorum”¹⁰³² és „Ordo commendationis animae”¹⁰³³ című fejezeteiből vette hol a nevezett bibliai szövegek szeriartási felolvasásra készen, Vulgata-latin szövegben található. Ez az eljárás azután megvilágosítja azt is, hogy Samarjai a szentírásolvasásból és imádságból álló betegvigasztalási szertartását nem református vagy evangélikus példa nyomán állította össze e két elemből, hanem kifejezetten a *Rituale Strigoniense* betegvigasztaló agendáját követte, amely felváltva imádságokból és szentírási részletekből állott.

Sőt magával a kifejezetten róm. katolikus lelkeségű „commendatio animae” szertartással is rokonszenvezett, mely szintén szentírási részletekből, valamint az ör-

¹⁰²³ Biblia, Oppenheim. 1612. Függelék, 184-186. 1.

¹⁰²⁴ H. E. C. 167. I. XXIV. 1.

¹⁰²⁵ H. E. C. 54-55. I. IX. 2.

¹⁰²⁶ H. E. C. 177. I. XXIV. 13.

¹⁰²⁷ H. E. C. 184. I. XXIV. 16.

¹⁰³¹ H. E. C. 167. I. XXIV. 1. — Rit. Strig. p. 86. — Rit. Rom. p. 119

¹⁰³² Pag. 85-101. — Rit. Rom. p. 119-133.

¹⁰³³ Pag. 102-123. — Rit. Rom. p. 136-153.

¹⁰²⁸ H. E. C. 179-180. I. XXIV. 14.

¹⁰²⁹ H. E. C. 179-177. I. XXIV. 12.

¹⁰³⁰ H. E. C. 180. I. XXIV. 14.

dögüző exorcizmusokra emlékeztető s inkább allocutiohoz hasonló imákból állott. Samarjai négy ilyen haldokló lélekhez intézett allocutio-t az „Idvösséges halálért való imádságok s jó kívánságok” cím alatt a haldoklók mellett mondandó imádság céljára magyarra is átültetett.¹⁰³⁴ Ez imák Samarjai interpretációjában is inkább a parancsoló és készítető hangú exorcizmusokkal vannak rokonságban s céljuk a testből távozni készülő lélek bátorítása, elindítása s mint ilyenek imádságnak egyáltalában nem tekinthetők. Samarjai maga is érzi ezt s valószínűleg e négy imára érti a „jó kívánság” elnevezést. Ez eljárással a róm. katolikus imádság egyik speciális műfaját ültette át a református betegvigasztalás gyakorlatába, hol az theurgikus szellemével társtalanul hirdeti, mily kevés fogékonyság volt Samarjaiban a református lelkeség iránt,

1) Ördögűzés.

A római katolikus egyház szellemiségével nem volt képes a kebelébe tért európai pogány népek lelkét maradék nélkül átítatni, így maradt annak egy rétege, melyben a pogány démonológia ősi képzetei tovább éltek. Igaz, hogy a középkori róm. katolikus egyház ezt az elő-előtörő pogány ördöghitet és a belőle táplálkozó varázslatot ördöngösségnek nyilvánította s eretnekség és bálványimádás gyanánt üldözte (Paderborni zsinat, 785.). Mégis a démonokba és varázslásba vetett hit a nép széles rétegeiben, sőt a tudatlan alsóbb papság között is elterjedve fenntartotta magát, mint a hivatalos egyházzal kifejezetten szemben álló és a lélek ősi mélységeiből előtörő szellemiség. Aquinói Tamás hatására azonban megindult egy folyamat, melynek eredményeképpen az egyházi ördöghit és a népies démonológia egy synthesisben találkozott. E fordulat széles kaput nyitott a két szellemiség összekeveredésére. Azt a segítséget, melyet az ördög által szorongatott lelkek eddig bűbájosoktól, varázslóktól kértek és kaptak, most már a papoktól várták és nyerték el. Az ördög ellen alkalmazni szokott babonás szokások megmaradtak a magángyakorlatban, bájoló szövegeik átszövődtek Jézusra és szűz Máriára való keresztényen vonatkozásokkal, viszont a papok a miseszolgáltatást az ördögök elleni harc szolgálatába állították, Agnus Dei-t, concepciós cédulákat, amuletteket készítettek és fejre tett könyvvel ördögöt űztek. Az eredmény az egyház rovására ment, mivel lelkivilágába és gyakorlatába beáramlottak az őspogány lélekből származó babonák, okkult hiedelmek és gyakorlatok. Elősegítette e folyamatot a középkor hatásában mindenkire kiterjedő természettudományi, lélektani, erkölcsi felfogása, valamint világszemlélete, melyekkel az okkult képzetek és ismeretek a legszorosabban összefonódtak.¹⁰³⁵

Nem idézhetett elő e helyzetben gyökeres változást a reformáció sem, melynek világképe, természettudományi és lélektani beállítottsága teljesen a középkoréval volt azonos s így ő is osztozott az ördögre vonatkozó okkult képzetekben, melyeknek alapjait erős biblicizmusával a szentírásbeli kijelentésben is megtalálta. A reformáció nagyon is komolyan számolt az ördög realitásával s törekvése az volt, hogy a bibliára alapozható ördöghitet megtisztítsa a ráakódott pogány babona maradványaitól, ezért csak az evangéliomellenes kinövések, így a vallásos varázslat, szellembüvölések, szemfényvesztések, amulettek, szentelt képek, szentelt víz és varázsigés cédulák alkalmazása ellen kelt ki. Megmaradt azonban a reformációban is nagyon sok olyan okkult képzet, mely feltétlenül nem támadta meg az evangéliom tekintélyét s a kor világszemléletével, természettudományi és lélektani beállítottságával elválaszthatatlanul összenőtt.¹⁰³⁶

Mielőtt Samarjai János démononológiai szempontból való megvizsgálásába kezdenénk, feltétlenül szükséges a magyar protestáns démononológiai fejlődést is meg-

¹⁰³⁴ H. E. C. 180-184, I. XXIV. 15. — Ez imáknak a „commendatio animae”-imákhoz való viszonyát lásd az eüchetikánál.

¹⁰³⁵ Dr. Lehmann Alfred : Babona és varázslat a legrégebb időktől a legújabb korig. Fordította : Dr. Ranschburg Pál, Budapest, 1901. 139-163. l.

¹⁰³⁶ U. o. 166-170. l. — Hóman Bálint és Szekfű Gyula : Magyar történet. 3. kiadás. Budapest, 1935. III. köt. 532-536. l. — Dr. Révész Imre : Magyar református egyháztörténet. Debrecen, 1938. I. köt. 249-252. l.

ismernünk, hogy Samarjai idevágó nézeteit a fejlődés vonalában elhelyezhessük. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Méliusz Péter vezetésével 1562-ben készült Debrecen-Egervölgyi Hitvallás és Bornemisza Péter Semptén 1578-ban „Ördögi kísértetekről, avagy Rőttenetes Vtalatossága-rol ez meg fertezetet vilagnac” cím alatt¹⁰³⁷ megjelent munkája alapján teljes pontossággal meg tudjuk rajzolni a XVI. század protestáns démoniologiáját, melyre a XVII. század ördögszemlélete felépült.

A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás ördögtana a keresztyén és népies okkult képzetek érdekes vegyülete. Eszerint az ördögök Isten ellen fellázadt angyalok, akik emiatt a magok rendjét és lakhelyét elhagyva s az alvilág köteleivel megkötözöttve a pokolra taszítottak. Az ördögöknek nincs szerves testük, hanem csak a test árnyékával rendelkeznek, miért is magot nem önthetnek, nem közzsülhetnek és nem is fogantatnak. Mindnyájan az Ur szolgálatában állanak, aki őket az emberek megkísértésére használja fel. Isten a maga hatalmával fegyverezi fel az ördögöket, mint hóhérokat s általuk vakítja el, vezeti félre és keményíti meg a harag edényeit. Az ördög kísértéséhez feltétlenül szükséges az Isten beleegyezése, mely nélkül még a gonoszoknak sem árthat a rontás szelleme. A dolog természete szerint a sátán igen hatalmas a hitetlenekben, de semmit sem árthat a kegyeseknek, ha csak ezek legyőzésébe Isten bele nem egyezik. Az ördögök szemfényvesztő csodák mivelésére képesek (kivéve az Isten dicsőségét illető csodákat). Így jövendölnek, „haló'takat látásokban varázslat'ukkal felköltik (kísértetek), — nem valósággal.“ „Hogy a boszorkányokat, éji kísérteteket, kóbor lelkeket az ördög igazgatja, vezeti a rosszra, az bizonyos. A házakba, boltokba és más erődökbe bemenni képesek, nem a testeken vagy nyílásokon való áthatolással, hanem az ördög készít az övéin k saját módja szerint utat.“ Ha Isten a gonoszt a sátán kezébe adja, az az Urtól nyert hatalommal azt teheti vele, amit akar. Felveheti az egész embert testestől lelkestől és viheti bárhova. Bemehetnek az ördögök az emberekbe, barmokba és kegyetlenkedhetnek bennök. Máskor meg igéznek az ördögök, minek köve'keztében a ragálytól meglepett emberek elszáradnak, elhervadnak, érzekeik elromlanak, úgy, hogy képtelenek lesznek a tárgyak helves megítélésére és csalódásokba esnek. Ők rontják, kötik, bolondítják meg a kisdedeket is különféle varázslásaik által. Különösen vigyázzanak a szülők, mivel az ördöggel cimboráló dajkák és gonosztévő boszorkányok mérge, ártalmas illéte, bűdös lehellete megragályozhatja úgy a kisdedeket, mint a felnőttet.¹⁰³⁸

Ez ördöggépbén saiatosan ve'vülnek a keresztyén és nem feltétlenül evangéliommal ellentétés népies ördöggépzetek, bizonyosságára annak, hogy a Debrecen-Egervölgyi Hitvallás démoniologiájának népies része tekintetében Méliuszék teljesen a kor természettudományi és lélektani felfogásának hatása alatt állottak.

A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás által rajzolt ördöggépet teljessé teszi Bornemisza Péternek az „Ördögi kísértetekről” címmel írott könyvéből e'őtároló részletes ábrázolás, mely egyesíti magában az ördög okkult jelenségeinek középkori, népies-babonás, róm. katolikus és evangéliumi felfogását.¹⁰³⁹

Bornemisza szerint a legfőbb rossz az ördög, akit Démon, Dimenim, Diabolus, Sátán, Zabulon, Spíritus nequam, Belial, Asmodeus, Belzebub, Mammon, Oroszlán, Sárkány, Aspís, Basiliscus, Behemot, Elephantis, Levia'han, Madár, Róka, Vészopó, Kígyó, Skorpió, Strucc, Bagoly, Syrena, Sáska, Pápaság, Törökség, stb. a kísértő különféle gonoszságait megszemélyesítő elnevezésekkel lát el.¹⁰⁴⁰

Az ördögök természetrajzát Bornemissza következőképen adja. Eredetükre nézve fellázadt és pokolba taszított angyalok, nem testi, hanem lelki állatok, megfoghatatlanok és meggondolhatatlanok. Lakóhelyük a pokol mélysége, honnan sokszor kiszalasztatnak s a lakásuk ilyenkor az ember feje felett a levegő vagy a vizék.¹⁰⁴¹ De közli Bornemissza az ördög természetrajzára vonatkozó középkori kép-

¹⁰³⁷ R. M. K. I. 148. — Az egykori különcimlapú kiadásnak a pápai ref. főiskola könyvtárában őrzött unikum példányát használtam.

¹⁰³⁸ Kiss Áron: I. m. 91-92., 228-230., 284. l.

¹⁰³⁹ A következőkben az idézeteknél Bornemissza e könyvének csupán a levél-számozásait fogjuk megjelölni.

¹⁰⁴⁰ 687/b — 691/a lev.

¹⁰⁴¹ 668/b — 669/a lev.

zeteket is. Eszerint az ördög is születik és meghal. Elél 300 évig vagy még tovább is. Lakása a pokol tüzes feneke.¹⁰⁴² Valaki látta az ördögöt: „... a szeme egne, az szája langozna, az hája tüzes volna, az orra füstuel gőzölögne, mint egy égő kementze, ő maga mint az eleuen tűz olly volt volna Es az torkabol tűz szikrazot, mint az kouatsnak vasabol.”¹⁰⁴³ Az ördögök száma a szunyogokéhoz hasonló.¹⁰⁴⁴

Szemléletes szavakkal rajzolja Bornemisza az ördög természetének álnokságát és ravaszságát, mellyel minden alkalmat megragad a kísértésre: „Ha mi alkalmatoságot kaphatna, kibül bünre noditana, ételedben, italodban, ruhazatodban haz épitessedben, törueeny teteledben, predikallasodban, tisztartasagodban, gyermekid neueledben szolgálta tartasodban, iarasodban, hadakozasodban, szantasodban, arultatasodban. sing, font, köből métékedben mind ielen forgodic, es hol toldattya hol rontattya dolgaidat. Sehol sem éyel, sem nappal, sem hon, sem kiutl el nem tauozic, hanem mint az ehező Oroszlan kereng mint kaphatna el, Mihent valami kis indulatodat lattya, vagy röstsegre, torkossagra, buiasagra, alnoksagra, czalárdsagra, haragossagra, boszu allasra, vagy egyeb bünre, ottan raytad kap, tapogat, fülül czelczap, édesit, hazudoz, nodit.”¹⁰⁴⁵ „... annyi okos állat az ördög, hogv az te killő mozdulatodból, czeledetedből, szodból tekintetedből és nyughatatlanaságidból, hamar eszebe veszi, mire legyen az te vagyolkodasod es keuanságod buiasagraé, torkosagraé lopasraé, telhetetlenségreé, baluynvimadasraé, bubayraé, ördögi eyel iarasnac keunsagaraé, czac e világi wrasagraé, keuelysegreé, ragalmazasraé, avagy egyebekre? Mihent kedig eszebe veheti szandekodat, ottan ezer lepet, halot, es tört vet kibe meg fogion.”¹⁰⁴⁶ Álnoksága oly nagy, hogy akkor is hazudik, mikor igazat mond!¹⁰⁴⁷ Aki egyszer neki adta magát, azt az ördög többé nem ereszti el.¹⁰⁴⁸ ezért áldozatától saját vérével frott levelet vesz.¹⁰⁴⁹ A töle elvagyódó s távozni készülő embert megkínózza.¹⁰⁵⁰ Az ördög uralma a basák, bégek és csauszok uralmához hasonlít, kik végül is elvesztik alattvalóikat.¹⁰⁵¹ Vigyázzon az ember, mert a kísértő gonosz lélek, állandóan körülötte ólálkodik s mint a pók a légyre, leselkedik.¹⁰⁵² Eme gonosz szándékában egy óráig sem tud nyugodni.¹⁰⁵³ Az ördög gonoszságát csak eme fogalmak érzékeltetik méltóképen: gyilkosság, döghalál, török-tatárablás, fogság, hadakozás, kivont kard, országromlás, égő városok, köeső, szelek, verekedés, perpatvar, törökség és papság.¹⁰⁵⁴ Az ördög kegyetlenségéhez tehát csak a XVI. századi magyar élet testi, lelki, nemzeti és vallási villongásai és borzalmi hasonlíthatók.

Az ördög kísértésének módszere fenti természetéből következik. Áldozatához hol fenyegetéssel, hol hízelkedéssel közeledik.¹⁰⁵⁵ Megtámadja hitét és kételkedésre ösztönzi,¹⁰⁵⁶ sőt Isten ígéje prédikálása ellen még eretnek szolgálakat is indít.¹⁰⁵⁷ Ott terem az imádkozó ember mellett s imádságát megzavarja.¹⁰⁵⁸ Máskor taktikát változtat s mint angyal áldozatával együtt énekel, prédikál, szentírást forgat, fohászkodik, bőjtje, imádságra, prédikációhallgatásra, józan és tiszta életre buzdít, de csak azért, hogy áldozata felfuvalkodjék s annál könnyebben martalékul essék.¹⁰⁵⁹ Vakmerőségében odáig megy az ördög, hogy Krisztusnak állítja magát.¹⁰⁶⁰ Ha szükség van rá, jövendőt mond, előbb meghozza száz mérföldről a hirt, mint a posta és sohasem hallott csodálatos titkokat megfejt, kibeszél.¹⁰⁶¹ Befurakodik az egymást szerető házastársak közé s hű férj előtt szép felesége egyszerre „izetlenec tettic czac akarmi ala valo szörmely miatt is.”¹⁰⁶² Az eszközökben egyáltalában nem válogatós az ördög. A legáljasabb eszközöket felhasználja kétségbeesés keltésére. A pogány török és tatár kegyetlenségei, égetései,¹⁰⁶³ nem különben a tolvajok, lopók és gyilkosok az ördög kö-

1042 667/b — 668/a lev.

1043 700/a lev.

1044 669/a lev.

1045 696/b lev.

1046 680/b — 681/a lev.

1047 680/b lev.

1048 805/a lev.

1049 811/b lev.

1050 803/b — 804/a lev.

1051 699/b lev.

1052 688/b — 689/a lev.

1053 695/a lev.

1054 694/a — 695/a lev.

1055 702/a lev.

1056 712/a lev.

1057 710/a lev.

1058 789/b, 816/b, 818/b lev.

1059 790/b lev.

1060 797/a, 805/a lev.

1061 792/a lev.

1062 713/a lev.

1063 711/b lev.

zónséges eszközei Isten népének megrontására.¹⁰⁶⁴ Kísértéseit nem kerülheti el sem az alvó, sem a haldokló. Meglepi álmában az alvót és lidérc képében bujkálkodik vele.¹⁰⁶⁵ Oit ólalkodik a haldokló ágya körül s viaskodik martalékaért az Ur seregeivel.¹⁰⁶⁶ Hiába az erényes ember önbizalma, az ördög hirtelenül úgy megrontja erkölcsi érzékét, hogy a paráznaságot jelentéktelen dolognak tartja.¹⁰⁶⁷

Igy szövi át Bornemisza szerint az egész emberi életet az ördög rontó működése. Eme sötét hatalom lábnyoma mindenütt megtalálható. Mint a jó vizsla, úgy megy Bornemisza nyomról-nyomra s találja meg az ördög rettenetes cselvetéseit kora politikai szereplőinek, Telegdi Miklósnak, Török Bálinak, Báthori Györgynek, Serédi Gáspárnak, Czoron Andrásnak, Fráter Györgynek, a Fekete-embernek és Maximilián császárnak cselekedeteiben,¹⁰⁶⁸ a mindennapi élet apró bosszúságaiban,¹⁰⁶⁹ megrendítő tragédiáiban¹⁰⁷⁰ és közönséges bűntényeiben,¹⁰⁷¹ baleseteiben,¹⁰⁷² undorító nem-i kicsapongásaiban.¹⁰⁷³ Majd egy éles fordulattal visszanez Bornemisza s még a történelem elmúlt szereplő személyiségei között is felfedezi az ördög irányító kezét, így a Faraóban,¹⁰⁷⁴ Attila halálában,¹⁰⁷⁵ hogy az ördög legyen az Isten mellett a világ nagy negatív spiritus rector-a, kinek kísértéseivel szemben mit sem használ a szabadakarat.

Amilyen változatosak az ördög kísértései, olyan változatosak megjelenései is. Tetszés szerint elváltoztathatja magát. Egyszer angyal,¹⁰⁷⁶ szép asszony,¹⁰⁷⁷ barát, rettenes rút puskás ember,¹⁰⁷⁸ egymást vagdosó szablysok,¹⁰⁷⁹ részeg ember,¹⁰⁸⁰ bujkáló lidérc,¹⁰⁸¹ képében jelenik meg. Máskor oktalán állatok formáját veszi fel s mint disznó,¹⁰⁸² eb, ló,¹⁰⁸³ farkas, róka,¹⁰⁸⁴ medve, oroszlán, kígyó, basiliscus, skorpió,¹⁰⁸⁵ közeledik kiszemeit áldozatához. Néha forgó szélben érkezik meg,¹⁰⁸⁶ néha meg gyermek- és asszonysírás, disznórölögés, tehénbögés, oroszlánordítás, vitézi sereg zaja, és rohanó szekerek zörgése,¹⁰⁸⁷ dögleletes lehellet és bűzös szag¹⁰⁸⁸ jelzik jelenlétét.

Bornemisza részben a bibliában is megtalálható ősrégi felfogás, részben középkori okkult képzetek alapján a kísértő ördögnek két különleges fajtát ismeri: az emberbe, esetleg állatokba belebuvó s ott lakó,¹⁰⁸⁹ valamint az embert kívülről titellegetesen megtámadó, hajigáló ördögöt.¹⁰⁹⁰

Kora természettudományi felfogása alapján pontosan megjelöli Bornemisza, hogy hol tartózkodik az emberben az ördög. Eszerint a megszállott ember belsejében hol jobb-, hol balfelől, hol szíve táján, hol hasában érzi az ördögöt,¹⁰⁹¹ hogy „lepet, mayat, tüdőiet ki pókteti vele.”¹⁰⁹² Van, akit a benne megbujt ördög süketté, vakká és némává tesz.¹⁰⁹³ Különös jelenség, mikor az emberben lakó ördög gazdájához hasonló hangon megszólal s így ad magáról jelt. Ily alkalommal kiszól az emberből, párbeszédet folytat áldozatával, valamint a körülötte állókkal s ugyanazon szájából jön hol a beteg, hol az ördög hangja.¹⁰⁹⁴ De olyan eset is előfordul, hogy

1064 810/b — 811/a lev.

1065 689/b lev.

1066 912/b lev.

1067 839/a lev.

1068 854/b — 855/a, 862/b, 863/a —

863/b, 871/b, 885/a, 902/b —

903/b, 905/b lev.

1069 822/b — 823/a lev.

1070 873/b lev.

1071 874/b, 878/b lev.

1072 878/b lev.

1073 885/b lev.

1074 692/a lev.

1075 874/a lev.

1076 690/b, 786/a lev.

1077 779/a, 780/a lev.

1078 687/b lev.

1079 789/b lev.

1080 811/a lev.

1081 689/b lev.

1082 687/a, 789/a, 801/a lev.

1083 801/a lev.

1084 789/b lev.

1085 790/a lev.

1086 801/a lev.

1087 788/b lev.

1088 801/a lev.

1089 673/b, 689/b, 621/b, 797/b, 803/a

804/a, 809/a, 911/b, 912/a lev.

1090 800/b — 801/a, 810/a, 850/a lev.

1091 803/a, 912/a lev.

1092 689/b lev.

1093 721/b lev.

1094 803/a, 911/b, 912/a lev.,

az ördög magával az áldozattal mondatja el mondani valót.¹⁰⁹⁵ Ha pedig el kell hagynia a gonosz léleknek az emberben jól elkészített szállását, akkor távozása előtt rettenetesen meggyötri a szegény beteget.¹⁰⁹⁶

A hajigáló ördög a házat szállja meg s dühös támadásait annak lakói ellen tettelegesen végzi. Felkapja a kezeügyébe eső különféle tárgyakat s áldozataihoz hozzá vagdalja, sőt még az ütlegetéstől sem riad vissza. Bornemisza hajigáló ördögei némák és láthatatlanok elientétben kora más hajigáló ördögeivel, kik szóra birhatók voltak.¹⁰⁹⁷

Az ördög ezen rettenetes kísértő, lélekejtő munkája Isten rendelésén alapul, aki megengedte, hogy az ösgonosz örök harcot folytasson az ember ellen.¹⁰⁹⁸ Az ördög azonban nem önállóan jár el kísértéseiben. hanem kénytelen Isten rendeléséhez alkalmazkodni. Az ördögi kísértés Isten nevelői munkájának egyik eszköze. Ezzel rontja meg az istenteleneket,¹⁰⁹⁹ viszont az istenfélőknek általa mutatja meg a bűn rettenetes voltját.¹¹⁰⁰ Mit sem használ az emberi erőnek a gonosz kísértése ellen való latbavelése: „semmi az mi erőnc az ördögnek nagy erejéhez képest.”¹¹⁰¹ Minél jobban védekezik ellene a megtámadott ember, annál dühösebben ujítja meg támadásait az ördög.¹¹⁰² Az erős lelkű embernek még az a reménye sincs meg, hogy bizonyos fölénnyel kezdheti meg az ördöggel szembeni védekezést, mert az ördögök között is vannak erő- és képességbeli különbségek s eszerint indítatnak el áldozataik ellen: „Mint az ezer loun hadnagynac nagyobb és erősb helyre kel állani, hogy nem a tiz loun katonanac, így az Predikatornac, auagy valamelly erős hitű Keresztyennec nagyob baianac kel lenni, hogy nem mint az gyengeknek.”¹¹⁰³ Csak egy elégséges erő van az ördög elleni harcban, az Istené. A személyes meggyőződés erejével mondja Bornemisza magáról: „...ha az Isten el hadna, nints olly fertelmes bűn, kibe el nem eshetnem az ördög miat.”¹¹⁰⁴ Így az ördög félelmetes hatalmának is megvannak a maga határai: „...az ördögök is noha igen hatalmasoc pokolnac mélysegeben, es az hite leneken, de mennyországba, es az hiueken semmi birodalma nem lehet.”¹¹⁰⁵ A megkísértett azonnal Istenhez íohászkojdkék, aki azonnal „el boczátyta az ő szent Angyalit, hogy tusakodgyanac az ördöguel mellettec.”¹¹⁰⁶ Máskor vár egy ideig az Úr s akkor akadályozza meg a bűn elkövetését, az ördög győzelmét, mikor már a megkísértett ember félig belelépett az ördög hálójába.¹¹⁰⁷ Ezért az imádságban soha sem szabad meglankadni,¹¹⁰⁸ még ha késik is az Isten közbelépése. Ismer Bornemisza olyan embert, aki tiz évig viaskodott imáiban az ördög ellen, míg Isten segítségével megszabadult tőle.¹¹⁰⁹ E rettenetes mérvű küzdelmet, melyben egyik oldalon a megkísértett ember, Krisztus és az angyalok seregei, másik oldalon pedig az ördögök légiói harcolnak, láthatatlan volta miatt nem lehet lebecsülni: „...de kotyon fiyt ez vilagnac szem latomast valo hadakozasa, ha ket erős Czaszar öszue menneis ahoz kepest, a minemü lathatatlan hartzok vagyon Christusnac, az ördögöknec Christus angyalinac az hiw embereknek, es az ördög tagiainac.”¹¹¹⁰

Bornemisza ördög elleni küzdelme ismeri a preventív védekezést is, melynek át kell hatni az egész életet, ezért ilyen tanácsokat osztogat: „Mindenkör valami io dolgot mielly, hogy az ördög hiualkodua ne talallyon,”¹¹¹¹ A gonosz gondolatot azonnal imádsággal kell kiűzni,¹¹¹² mert ha gyakran gondolunk a bűnre, „oztan vgyan neki nodit az ördög, mint Adamot, mint Iudast.”¹¹¹³ Mellőzhetetlen védekezés az ördög ellen, megtartani a tizparancsolatot, hinni az evangéliumban és a Cre-

¹¹⁹⁵ 673/b lev.

¹¹⁹⁶ 809/a lev.

¹¹⁹⁷ 800/b — 801/a, 850/a lev.

¹¹⁹⁸ 695/a lev.

¹¹⁹⁹ 676/b, 689/a lev.

¹¹⁰⁰ 701/a lev.

¹¹⁰¹ 657/a lev.

¹¹⁰² 656/a lev.

¹¹⁰³ 698/b lev.

¹¹⁰⁴ 672/b lev.

¹¹⁰⁵ 678/b lev.

¹¹⁰⁶ 708/a lev.

¹¹⁰⁷ 721/a, 721/b, 785/a, 785/b lev.

¹¹⁰⁸ 681/b lev.

¹¹⁰⁹ 689/b lev.

¹¹¹⁰ 699/a lev.

¹¹¹¹ 749/b lev.

¹¹¹² 751/a, 752/b lev.

¹¹¹³ 752/b lev.

doban, imádkozni a miatyánkot,¹¹¹⁴ könyörögni, igehirdetést hallgatni¹¹¹⁵ és böjtölni.¹¹¹⁶ Emellett az éber keresztyén uralkodik „öt érzékenysége”: látása, hallása, szaglása, kóstolása és illeteése felett, mivel kedvenc szokása az ördögnek az öt érzék kapuján vinni be a kísértést az ember életébe.¹¹¹⁷ Érdekes történetet beszél el Bornemisza egy embernek az ördög elleni védekezésben alkalmazott módszeréről: „Ennek hazába mikor be mentem volna, Latéc az falon nagy soc szép szent es bölcz irasokat, de inkab mind az parznasagnac gyalazatyara, es az fizta életnecc dicze-retire valoc valanac.”¹¹¹⁸ Ime a XVI. század embere a mostani bibliai fali mondások őseit alkalmazza lakása falán, hogy naponta bármelyik pillanatban szeme előtt találja a lelki fegyvert az ördög támadása ellen. Istennek az ilyen fiain nincs hatalma az ördögnek s őkegyelme távolról szemléli azok minden órában harcrakész életét.¹¹¹⁹

Bornemisza ezen ördögtheológiája valósággal ördögtotalizmusnak volna nevezhető, mivel Isten összes nevelő, serkentő, üdvösségre vezető vagy kárhoztató munkájának eszközévé az ördögöt teszi meg, miközben a föld, vizek, levegő, az ember lakóháza és teste ördögökkel telnek meg. Mindenfelé garázdálkodnak a gonosz lelkek Istentől kapott hatalmukkal. Az egész vallási és erkölcsi élet ördög elleni harccá alakul át s maga az üdvösség is az ördög elleni küzdelem sikerének függvénye lesz. Megdöbbenne látjuk, hogy az ember szabadakarata Bornemisza ördögi kísértetekkel telített világában majdnem semmivé zsugorodik össze. Hiába a Krisztus vérén szerzett váltság, ha valaki az ördögöt nem tudja legyőzni. Így a keresztyén hit és morál nagy kérdései tulajdonképpen ördögproblémák. Aki megoldotta életének ördögproblémáját, megoldotta hit- és erkölcsi problémáit is. Végeredményében az ördög lesz az a központ, amely körül Isten segítségével az örök üdvösség és kárhoztat kérdései rendeződnek.

Bornemisza vázolt ördögképe valóságos gyűjtőhelye a XVI. század igen különféle forrásokból, így szentírásból, remeték látomásaiból,¹¹²⁰ középkori egyházi szemléletből, pogány és népies felfogásból, sőt nem utolsó sorban az ő saját, okkult jelenségek irányában rendkívüli mértékben beállított és fogékony lelkivilágából összevetődött ördögtheológiának, melyben az istenhit és varázslás ellentétes elemei összevisszaságban sorakoznak egymás mellett. Az egyetlen átfogó gondolat, mely e zavaros képet egységbeszoritani látszik: az ördög félelmetes realitása, mindennapi valósága. Ez Bornemisza személyes tapasztalaton nyugvó hite, mely munkája minden lapjáról egyenletes erővel sugárzik ki.

De ha mélyebben beletekintünk a részletekbe, úgy találjuk, hogy Bornemisza szorososan együtt haladva a szentírás ördögtheológiájával és kora világszemléletével, természettudományi és lélektani felfogásával, megtalálja azt a helyes szempontot, melyet az embernek az ördöghöz való viszonyában követnie kell: az Istenbe vetett hit segítségével megfordítható az embernek az ördöggel szemben megnyílvánult eddigi inferioritása s az ember az ördögnek parancsoló urává válhatik. E felfogásával Bornemisza az ördög körül történő okkult manipulációkat élesen két részre különíti: ördöngösségre és ördögüzésre. Az elsőben az ördög hatalma, a másodikban az isteni domború ki. Az ördöngösség a hiszékeny emberek elvesztésére való késégbevonhatatlan játéka az ördögnek, melyet Isten fiai megvetnek, mivel ördögadta eszközökkel soha sem lehetnek uraivá, hanem csak áldozataivá az ördögnek. Ezzel szemben az Isten által adott eszközökkel tényleg megalázható a dölyfös gonosz irigyelt hatalma s kivívható felette a megsemmisítő győzelem. Ez utóbbi az ördögüzésben lesz nyilvánvalóvá.

Mint hogy az ördög hatalma az emberéhez képest szinte megsemmisítőnek és mindent elérni tudónak látszott, ezért a népies-pogány okkult spekulációknak ősidőktől kezdve az volt a főproblémája, hogy miképpen lehetne az ördögnek ezt a félel-

¹¹¹⁴ 703/a — 704/a lev.

¹¹¹⁵ 704/a, 752/a lev.

¹¹¹⁶ 729/a lev.

¹¹¹⁷ 753/a — 768/b lev.

¹¹¹⁸ 717/b — 718/a lev.

¹¹¹⁹ 676/a, 768/b lev.

¹¹²⁰ A remeték életéből vett összes példák Major György: Vitae Patrum, in usum ministrorum verbi quoad ejus fieri potuit repurgatae, per Georgium Maiorem, cum praefatione D. Doctoris M. Luth, Vitebergae, 1560. c. művéből valók.

metes hatalmát az ember egyéni céljainak szolgálatába állítani? Miképpen lehetne az embernek az ördöggel szemben elfoglalt védekező helyzetéből kilépni s vele olyan viszonyt létesíteni, melyből az ember számára haszon származzon? Miképpen lehetne az egyenletet megfordítani s az embernek befolyást gyakorolni az ördögre? Ezek a spekulációk vezettek a különféle ördögös eljárások kialakulására.

Bornemisza egy cseppet sem kételkedik az ördögös eljárások folytán előállott csodák valóságában, de azokat az ördögnek tulajdonítja, aki így csalja a hiszékeny, balga embert törébe, csapdájába, hogy azután elveszítse. „Innet ved eszedbe azert aztis, melly bolondul mentic az baiolast azoc, kic azt mondgyac, hogy Isten igeie: Sőt im hallod ördögtől talalt hazugsagoc, karomlasoc es czufolasoc, Melly hazugsagual az hitetleneket azert segiti az ördög, hogy őket is, egyebeketis oztan el veszthessen miatta.”¹¹²¹ Egész sereg különféle ördögös eljárást sorol fel Bornemisza, melynek valóságát nem vonja kétségbe, az ördög álnokságának igazolására. Elmondja, mint font csipkefából koszorut a bájoló nemes asszony s tette azt a fejlődésába, hogy a mások tehenének teje is odagyüljön. Egy ideig sikerült is ez, de mégis ráfizetett. Hajjgáló ördög jelent meg a házban, aki a vele cimboráló asszonyt kegyetlenül elverte.¹¹²² Épp így adja oda hatalmát az ördög a boszorkányoknak, hogy végül is elveszítse őket. „Éyel iaro aszonyokrol is sokat mondhatnéc, kic eyel Matska képébe szökdeczölóc, soc louagoc modgyára iaroc voltac, tomboloc, tanzoloc, reszegesec, paraznac egymás közöt, kic fel lábbal kis gyermetskeket tzegeberbe töttec, kic soc kárt soc tzin'alansagot mieltec. Kic közzül nem regenn is 1574. esztendő tayaba. Posen fele sokakat bennec meg égeténe, kic soc szörnyü dolgokat vallottac, kicnek vgyan kiralyne aszonyoc vagyon, es annac szamara röttenetes dolgokat miel az ördög. De mind azert, hogy végre el veszesse őket.”¹¹²³ Beszél Bornemisza emberekről, kik „ő magok szolnac az ördögöckel es túlóc mind magokrol az ördög-nec allapattyarol, mind egyeb dologrol kérdezkednec” és így sok ördögi titok nyomára jutnak.¹¹²⁴ „Huszar Gal monta, hogy beszellec egy emberuel, a ki kigyobol ételt főzöt, és valaki azban öt, minden állainac, madarnac, tyuknac, lonac, tehenec, az szauat meg értötte. Historiat is beszellec rola, az tyuk mint szolt fianac, hogy farka ala buynec, es azon mosolyodot az szolgál, ki titkon öt volt az ura étkébe: az verebeknekis mint hoztac köueteget, hogy egy szamar el ontot egy sac buzat az vton. De en eztis ördögi practikanac vélem.”¹¹²⁵ Tehát még oly kiváló vezető személyiség lelki világa is, mint Huszár Gálé, teljesen egybeforrt a népies okkult hiedelmekkel! Olyan ördögös embereket is említ Bornemisza, akik meg tudták idézni az ördögöt: „... soc fele wrac es emberec kepebe: Nemellyec vendegeket olly etkekelc tartottac, kiket az ördögöckel hozattac, soc feiedelmec aztalarol megszünnen.” Bornemisza szerint 1577-ben Rudolf császárnál is volt ilyen lakoma. Némelyek kutat vagy kincset ásatnak és házat építtetnek az ördöggel. „De ha sereget szereznec belölec, czac veszteg á'nac, nem hartzolnac. Ezac mind czac szem feny veztö alnoksagi az Satannac, kiket meg fizet végre.”¹¹²⁶

Az ördögre való hatásnak másik módja az ördögüzés, melynek ősi példái helyet foglalnak már az ó- és új-testamentomban is. Bornemisza idejében két általános elterjedt ördögüző gyakorlat volt: a róm. katolikus és bájoló ördögüzés. A két gyakorlat már a középkorban alaposan összekeveredett egymással. A bájolás hatása lá'szik meg a középkori benedictionale-k ördögüző rendszabályain, melyekből kitétszik, hogy nem minden pap alkalmas az exorcizálásra: „Aki az ördögöt ki akarja üzni, annak nagyon tisztá szívűnek kell lenni és felette okosan és óvatosan kell eljárnia. Ha a körülmények megengedik, részesüljön előzetesen az úvacsorájában.” Majd körülményesen leírja a benedictionale, hogyan közeledjen az exorcista papi köntösben az ördögös egyénhez és stóláját hurkolja annak nyaka köré s úgy olvassa az imákat és exorcizmusokat.¹¹²⁷ A bájoló ördögüzés pedig bájolászövegek rá-

¹¹²¹ Bornemisza Péter: i. m. 809/b lev.

¹¹²² U. o. 809/b — 810/a lev.

¹¹²³ U. o. 810/b lev.

¹¹²⁴ U. o. 666/b lev.

¹¹²⁷ Dr. Lehmann Alfred: i. m. I. 163. l.

¹¹²⁵ U. o. 802/a lev.

¹¹²⁶ 801/b — 802/b lev.

olvasásával dolgozott. Az alkalmazott bájolószövegek eredetükre nézve az ősi pogány bájolói máknak a keresztvénség frazeológiájához alkalmazott változatai, lényegükben azonban teljesen pogány és babonás szellemet árasztanak magukból. Érdekes, hogy e babonás, bájoló exorcizmusok szövege szerkezeti tekintetben igen erős befolyást gyakorolt a róm. katolikus egyház exorcizmusaira, mint majd később látni fogjuk. A protestantizmus XVI. századi ördögüzései e két típus hatása alatt állottak.

Bornemisza feljegyzései nagyfontosságú adatokat őriztek meg számunkra korának úgy katolikus, mint népies, bájoló ördögüzéseiről.

Igy elbeszéli egy XVI. századi katolikus ördögüző szertartás lefolyását. „Varasdon egy Leanybol sokáig üzet egy Mise mondo es Isten czufolo ördögöt szentelt vizzel, kereztt hanyással, feiere teuen az könyvet monduan azt: Kezdetben vala az Ige etc. De babona mógyara mielte ezeket. Nem vgy, hogy tanyitana az ördögöst, es az WR Jesus neuvebe könyörögne.” „Sokan szent Cicellye neuvebe üztec. Az ördögöc hazudoztac, mint ha igen orditanac es keredzettec hol imide, hol amoda: De végre is vgy n helyeken marattac. Igy amaz Leanbolis nem üzhettec ki.”¹¹²⁸ Bornemisza közlése azért nagyjelentőségű, mivel bizonyítja, hogy a XVI. századi róm. katolikus ördögüzés nálunk ugyanazon elvek és gyakorlat alapján végeztetett, mint ahogyan azt a későbbi Rituale Romanum (1614), majd az azt másoló Rituale Strigoniense (1625) szabályozta. Sőt amint látni fogjuk, az említett két róm. katolikus ritualeban lefektetett ördögüző alapelvek és gyakorlat teljesen megegyezik a Dr. Lehmann által említett és idézett középkori benedictionale-k ördögüző alapelveivel és gyakorlataival is. Így a róm. katolikus ördögüzés gyakorlata valóban ősi múltra tekinthető vissza már a XVI. században is.

A XVI. századi bájoló ördögüzés hiteles szövegeit egy protestáns lelkész mentette meg az elkallódástól, aki azokat tényleg használta is. Lethenyi Pál macsedi lelkész,¹¹²⁹ Bornemisza előbb iskolamestere ezeknek a pogányeredetű és keresztvénség frazeológiával átszőtt szövegeknek segítségével üzte ki az ördögös Tardoskeddi Szerencse Benedeknél az ördögöt. A sikeres ördögüzés híre Bornemisza-hoz is eljutott, aki volt iskolamesterétől elkérte az abban alkalmazott imádságokat. Ezek közül nyolcat, még pedig 1. a csúz, 2. fejfájás, 3. torokfájás, 4. ficamodás, 5. igezés, 6. kelevény, 7. geleszta, 8. hasfájás ellea mondandókat Bornemisza megörökítette könyvében,¹¹³⁰ mint az istentagadó bájolásnak elrettentő példáit. Ez imádságokat Lethenyi saját bevallása szerint „nagyanyatul, es egy Mise mondo Paptul” tanulta.¹¹³¹ Úgy látszik oly ősi eredetű és a nép használatában fennmaradt bájoló szövegek voltak ezek, melyeket az okkultabb természetű és csekélyebb műveltségű papok úgy róm. katolikus, mint protestáns részről egyaránt használtak s az általuk gyakorolt exorcizmus menetébe beillesztettek. Álljon itt e bájoló imákból néhány részlet:

Csúz ellen:

„Meg szolala hetuen het fele veres czuz: Ha minket azon kérdez ur Isten, houa megyünc vgy mond, Minkis el megyünc vgy mond, ez fekete föld színére. Aldot ez testbe, teremtet ez lélekbe: szálas husát szaggattyuc, piros vérét meg iszuc, száz tetemet földellyuc, száz izit, száz forczikaiat.” „Ez ember nec szeméből, száiból, feiből, or'záiból, piros véreből, szálas husából, száz tetemiből, ki siessen el es oszollyon, hetuen hetfele Czuz”¹¹³²

Torokfájás ellen:

„Föld, edes anya, te neked mondom előszer: en nec torkaban erős pörös toroc erezködöt torocgyikia, beka leuelegie, nyac foga: oszollyon, romollyon, benne meg ne maradhasson, erős pörös toroc, gyikia, beka leuelegie, nyac foga, diszno szakai, kelevénye oszollyon, romollyon, Istennec hatalmabol, boldog anya parancsolattyaua.”¹¹³³

¹¹²⁸ Bornemisza Péter: i. m. 812/a lev.

¹¹²⁹ Hihetőleg az a Lethenyi Pál, akinek 1596-ban a Thurzók befolyására a szenci lelkészi tisztségéből „propter confessionem calvinistam” el kellett távoznia. V, ő Dézsi L.: i. m. 97. l.

¹¹³⁰ Bornemisza Péter: i. m. 805/b — 809/a lev.

¹¹³¹ U. o. 805/a lev.

¹¹³² U. o. 805/b lev.

¹¹³³ U. o. 806/b lev.

A „menyelésről,” azaz lábficamodás ellen való ráolvasást pedig érdemes összehasonlítani az egykori ősgermán, majd keresztyén germán rokon ráolvasószöveggel:

*Lábtörés elleni IX. századbeli merseburgi varázsszöveg:*¹¹⁸⁴

Phol és Wodan a rengetegbe mentek,
S kitört Balder lovának lába.
Ekkor ráolvasott Sindgund, Sunna huga,
Ekkor ráolvasott Frua, Volla huga.
Ekkor ráolvasott s meggyógyítá Wodan
A láb- s a tagtörést, a vér-aláfutást:
Láb a lábhoz, vér a vérhez, csont a
csonthoz
Ugy egybeforrt, mintha enyv tartotta
volna.

*Keresztyén formába öntött őspogány varázsszöveg Norvégiából:*¹¹⁸⁵

Krisztus Urunk gyorsan nyargalt
S kitört a csikó lába,
Krisztus leszállt s meggyógyítá
A velőt velőhöz áldva,
Csont a csonton, iz az izen
Falevéllal béborítva
S nyomban rendben volt minden.

*Lethenyei Pál varázsszövege „menyelés” ellen:*¹¹⁸⁶

Wrunc Wr Isten fel üle az ő szent Szamaranac nyeretlen hatara, el indula Paradiczomba, be nem meheti Paradiczom kapuin, laba meg botlec, laba meg czokec, tsont mene ki helyeröl, velő mene ki helyeröl, vér mene ki helyeröl, ér mene ki helyeröl, wrunc Isten le függözte az ő áldot szent feiet, szíue szomorodec, kedue könyörödec. — Hogy ezt halla az ő szent Anya Maria, Ne ijedgy en áldot szent Fiam. En az én szent kezemmel meg fogom szent szamarodnac labat, szent szaiambol szent íget rea mondom, szent lehelletemet rea lehellem, czont megyen czonhoz, velő megyen velőhöz, ér megyen érhez. In megyen inhez, vér megyen vérhez En is e mai napon meg foktam az én a bünös kezemmel ez oktalannac, auagy embernecc labat, auagy kezec, Enis szent íget rea mondom, bünös szaiambol lehelletemet rea fuom, hogy helyekre menyec.

Az első egybevetésre nyilvánvaló a három varázsszöveg szellemének, eredetének, szövegtechnikájának szoros rokonsága. Lethenyei Pál varázsszövegeinek eredetét az ősgermán pogány varázsszövegekben kell keresnünk, nyilvánvaló bizonyosságára annak, hogy a magyar keresztyénség első öt százada nem volt képes a nép lelkéből teljesen eltávolítani a pogányság okkult hiedelmeit, a néplélek ilyen irányú fogékonysága megmaradt, sőt arra is képes volt, hogy a nyugati germán lélekből származó őspogány varázsszövegeket keresztyén mezbe öltöztetett alakban átvegye. A keresztyén frazeológiába való beiktatást róm. katolikus kéznek, alkalmasint papnak kellett elvégeznie, aki a valószínű ősgermán pogányszöveg istennője, vagy híres jász asszonya helyébe szűz Máriát iktatta be. De az is meglehet, hogy a formula már keresztyén frazeologia alapján átalakított alakban került Magyarországra. A Lethenyei féle s — mint az adatok bizonyítják — róm. katolikus papok által is használt ropegős ritmusú, tipikus bájló szöveg, valamint a reáható többi ősgermán varázsszöveg számunkra azért fontos, mert pontos tudósítást adnak a népies használatban elterjedt bájlószövegek általános fonétikai, rim és szerkezettechnikai sajátosságairól, melyek a Samarjai által nagy tiszteletben tartott Rituale Romanum teljesen azonos szövegű exorcizmusaira is hatással voltak.

Lethenyei Pál ördögűzésének nemcsak a formulái, hanem a lefolyása is ismeretes Bornemisza könyvéből. Mikor Lethenyei Pál készülődik Tarkoskeddi Szerencse Benedekné exorcizálásához, az asszonyból kihívóan megszólal az ördög, mint aki tudja, hogy most mi fog következni: „Melyik az Isten könyve?” Lethenyei megmutatja neki az ó- és újtestamentomot, mire az ördög ezt mondja: „Nosza hát, ha io Predikátor vagy, es bizol tudományodba, tőd feiemre, es oluasd, lassza, ha ki üzhetszé.” Majd így folytatja Bornemisza az üzés leírását: „De az azt felelte: nem

¹¹⁸⁴ Dr. Lehmann Alfred: i. m. I. 122-123. I.

¹¹⁸⁵ U. o. I. 139. I.

¹¹⁸⁶ Bornemisza Péter: i. m. 806/b — 807/b lev.

veszes arra, Tudom en mint tört meg teged a mi wrunc Jesus Christus, es az ő neube szoloc te neked es őszue gyűluen az szomszedsagual es haza nepeuel imatkozot érötte, es vele is mondotta eröuel is.¹¹³⁷ Tehát Lethenyei elvetette a róm. katolikus ördögüzésnek azt az általános gyakorlatát, mely az exorcizmusokat és imádságokat a beteg fejére tett könyvből olvastatta. Ott állott a megszállott mellett s kezében tartott könyvből hangosan olvasta az előttünk már ismeretes formulákat, esetleg azokon kívül még alkalmi imádságokat is. Hogy e szertartás hathatós legyen benne tevékenyen résztvettek a házbeliek, szomszédok, sőt az üzés további folyamának leírásából az lesz nyilvánvaló, hogy miután a lelkész elindította az exorcizmust, annak további, és a feljes sikerig gyakran megismétlődő folyamát már a beteg köré csoportosuló gyülekezet végezte állandó és félbe nem szakadó könyörgésével, „De houa inkab alnokoskodot es czaczogot (t. i. az ördög) annyual nagyob mérgeesseget vöttec az hiuec ellene, es aítatosban imatkozta az nyomorult emberert: Kit Isten meg szabadítuan, sokan inkab epültec az wrnac igeieből.”¹¹³⁸ E pogány szellemű bájoló szövegekkel végzett és sokszor megismételt szertartásnak semmi közössége sincs a keresztyénséggel és méltán keltette fel Bornemisza ellenszenvét és súlyosan elítélő nyilatkozatát, mellyel azt az „ördög találmánya”-nak bélyegezte.¹¹³⁹

De Bornemisza nemcsak elítéli a bájoló ördögüzést, hanem meg is adja az általa egyedül helyesnek tartott evangéliumi ördögüzés szabályait is: „Bizony valaki az WR Jesus neuet igaz hittel segítségül hiya, es az nyomorult embert is taníttya az ő benne valo bizodalomra, ot meg nem marad (t. i. az ördög), akar Predikator, akar firfiu, akar aszony miellye. De igaz értelemmel.”¹¹⁴⁰ A varasdi sikertelen róm. katolikus ördögüzés misemondó papjára pedig ezeket jegyzi meg: „De babona mogyara mielte ezeket. Nem vgy, hogy tanyitana az ördöngöst, es az WR Jesus neube könyörögne.”¹¹⁴¹ Tehát Bornemisza lehetségesnek és szükségesnek tartja az ördögüzést, de kizár abból minden „szakértelmet,” liturgikus formalizmust, kizárólagos lelkészi hatáskört s arra az álláspontra helyezkedik, hogy az igazi ördögüzés Isten igéjének tanítása és az imádság gyakorlása, melyet a prédikátor mellett végezhet minden hívő keresztyén. Az Isten igéjével megvilágosított és az imádsággal megerősített emberből eltávozik az ördög. E felfogás annyira evangéliumi, amennyire csak a XVI. század okkult jelenségek irányában fogékony s lélektani és természet-tudományi színvonalával egybenőt embernél lehetséges.

Bornemisza saját életéből elbeszél egy ördögüzési esetet. Mikor hozzáfordulnak egy ördögtől megszállott ember hozzátartozói, így jár el: „Azért intöttem iambor parazt polgarokat, hogy érötte mindnyaian előtte es vele egyetembe imatkozsanac. De sokaig azt felelte, hogy mongya, de nem bizic benne. De midőn nem tágitanac az io intest, es könyöröggest, azonba az WR könyörüle rayta, es ő maga engemet hiuattatot hozza, Szepen meg gyont... es az WR Vacsoraiait szolgaltattam neki.”¹¹⁴² E gyakorlat azt mutatja, hogy az ördögüzés nem tartozott Bornemiszánál a hivatalos egyházi funkciók közé s azt a házi istentisztelet körébe utalta. Bizonyítja ezt agendája is, melyben a hivatalos egyházi funkciók sorában nem szerepelteti az ördögüzést, legalább is az abban „Az kesertet szenvedőknek enhitesekre” címmel szereplő fejezet azon tanácsa, hogy a kísértés ellen bibliai fali mondásokkal és elmélkedésekkel tanácsos védekezni, inkább az ördög elleni preventív védekezést szorgalmazza s mint ilyen, nem ördögtől megszállott, hanem inkább annak incselkedéseitől tartó emberekhez szól.¹¹⁴³ Bornemisza ördögüzése nem más, mint a beteg türelmes tanítása és a vele való állandó imádkozás, azaz evangéliumi istentisztelet gyakorlása, melynek vezető tényezője a család. Végeredményében tehát az ő ördögüzése állandó családi istentisztelet, célja pedig az, hogy ez istentiszteletbe a lehető legerősebb mértékben bekapcsolódjék a beteg, aki maga is mindaddig épüljön és foháskodjon, míg teste hajlékából, mintegy az ige és imádság által szüntelenül zaklatott helyről el távozzon az ördög. Mikor a lelkész a beteg kérésére hivatalosan

1137 U. o. 804/a lev.

1140 U. o. 812/a lev.

1138 U. o. 805/a lev.

1141 U. o.

1139 809/a — 809/b lev.

1142 U. o. 912/a — 912/b lev.

1143 Négy könyvecske. III. rész, 137/a — 141/b levelek.

bekapcsolódik az ő megerősítésébe, úgy kezeli őt, mint bármely mástermészetű beteget s kiszolgáltatja neki az úrvacsorát.

Maga a felsődunamelléki nép nem ezen a véleményen volt, ő lelkesétől határozottan kívánta exorcizáló szerfartást, mint ahogyan e vidéken lakó katolikusoknál is maguk a lelelkészek gyakorolták az exorcizmust. A Bornemisza által feljegyzett egyik ördögüzési esetről a kiüzésre váró ördög úgy aposztrofálja a prédikátort, mint akinek szakértelméhez az ördögüzésben való jártasság feltétlenül hozzátartozik.¹¹⁴⁴ A még elég nagy mértékben róm. katolikus szellemi befolyás alatt lévő, másrésztől sötét tudatlanságban és okkult hiedelmek között élő nép számára életkérdés volt a prédikátornak ördögüzésben való jártassága. A legtöbb lényegében és összefüggéseiben ismeretlen betegség és lelki effektus az ördög működésével hozott kapcsolatba. Az összes ördögüzésre szoruló betegeknek a jelentkező tünetek nyilván kólikaszerű vagy szélütéses, öntudatlansággal, magas lázzal és félrebeszéléssel járó állapotra, a neuraszténias idegkimerültség örültségig menő fokozataira emlékeztetnek, melyeket azon idők okkult jelenségekkel telített lelkiállapota, természet-, orvostudományi és lélektani tudási színvonala a legtermészetesebb módon az ördögnek tulajdonított. Így a lelkészek nem térhettek ki híveiknek az exorcizmusra irányuló kívánságai elől s e nélkülözhetetlen szertartás gyakorlásában sokszor erősen alkalmazkodtak a népies-babonás hiedelmekhez, amint Lethenyi Pál esetében is láttuk. A sikeres exorcizmusok a szenzáció erejével hatottak s még a reformáció táborába is át tudták hozni egyik-másik községet. Így egy próbára hívott prédikátor által sikeresen végrehajtott exorcizmus hozta át a protestantizmusra 1577-ben Farkasd községet.¹¹⁴⁵

Az a kérdés most már, volt e a magyar református egyháznak valaha hivatalosan bevett ördögüző gyakorlata? A kérdésre határozott nemmel kell válaszolnunk. A szórványos adatok azt bizonyítják, hogy a magyar református egyháztestnek azok a részei, amelyek állandó érinkezésben állottak a mellettük élő róm. katolicizmussal s így az exorcizmus tekintetében állandóan érvényesülő róm. katolikus hatásnak voltak kitéve, mint a Dunántúl, kénytelenek voltak az idegen hatás alatt álló hívek kívánságára exorcizmusokat végző papok eljárását helyteleníti, babonának minősíteni, sőt őket ezért meg is büntetni. Így 1608-ban a Felső-Dunamelléken, alighanem Barson tartott református zsinaton egy prédikátor állásától fosztatott meg azon vád miatt, hogy hidegjelés ellen hívei részére babonás cédulákat írogatott.¹¹⁴⁶ 1619 és 1622 között, tehát három év leforgása alatt a dunántúli református egyházkegyület zsinatain őt lelkész vádolta ott különféle babonás exorcizmussal. Az 1619-ben tartott pápai zsinaton Tallósi György foksabadi lelkész, mint „aliorum, et sua ipsius fassione, et testimonio convictus est superstitiosus esse exorcista, et discipulus exorcistae illius Sarloiensis” esküvel köteleztetett a babonás exorcizmus abbahagyására.¹¹⁴⁷ E tudósításból egyszersmind az is nyilvánvalóvá lesz, hogy ez időben Sarlóban, valószínűleg a bars megyei Nagysallóban, működött egy olyan személyiség, alkalmasint lelkész, ki az ördögösség szakemberének számított s e szakmában másokat is oktatót. Az ugyancsak Pápan 1622-ben tartott zsinaton már négy lelkész áll a babonás exorcizmus vádjá alatt. Sztárai Mihály téthi Fél Dávid szentmiklósi lelkészek vihart keltő exorcizmussal (exorcismus tempestatum) vádoltattak. Ugyanekkor fogják vád alá Theiedi Márton sólyi lelkészt, „quod ille librum infirmo cuidam, ad sanitatem recuperandam, capiti supponi curavisset.” Szondi János ősi-i lelkész pedig „verba haec veteris testamenti: videbunt quem transfixerunt: cochleari inscripsisset, vinumque quo characteres diluit, aegro contra coniunctionem provinavisset.”¹¹⁴⁸ Tehát az egyik fejtett könyvvel (bibliával? egyébként a módr. katolikus!) bájolásszerű exorcizmust üzött, a másik pedig kanálra irt s rátöltött borral feloldott biblia idézetet (Jézusra vonatkozót) adott be a betegeknek. A dunántúli evangélikusoknál is hasonló volt a helyzet. Így 1603-ban Zopori Kristóf rábakovácsi lelkész egyházi hatósága által vasra veretik és egyházkövetésre ítéltetik, mert a békételen házasok fejére és talpára imádságot mondott, ugyanezt az eljárást

¹¹⁴⁴ Ördögi kísértetekről. 804/a lev.

¹¹⁴⁵ U. o. 802/b — 803/a lev.

¹¹⁴⁶ Ipolyi A.: i. m. 176. l.

¹¹⁴⁷ Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár. VIII. évf. 1910. 34-35. l.

¹¹⁴⁸ U. o. VIII. évf. 1910. 86-87. l.

alkalmazta a magtalan házásokon, sőt saját bevallása szerint arra is volt képessége, „hogy a felhők és köesők havasokra, kietlenekre vadon erdőkre menjenek és a keresztényeknek hátáribul eltávózzanak.“ Az 1630-ban Csepregen tartott zsinat kénytelen volt Musich Pál szerdahelyi lelkészt babonás exorcizmussal való gyógyításai miatt meginteni.¹¹⁴⁹ S hogy a lelkészek által gyakorolt babonás-bájoló ördögűzések nemcsak a Felső-Dunameliékre és Dunántulra korlátozódtak, hanem mint általános korjelenségek országosan el voltak terjedve, bizonyítja a fenti adatokkal egykorú pestmegyei kánonoknak 46. articulusa, mely a betegekre való ráolvasást, cédulák nyakbaakasztását és megegetését gyakorló lelkészekre a tisztól való megfosztás szankcióját alkalmazza.¹¹⁵⁰

A hivatalos református egyház a külön ördögűző szertartást elvetette. Nem azért mintha nem hitt volna az ördög realitásában, hanem azért, mert a ráolvasó ördögűző szertartást babonának minősítette, melynek az evangéliom alapján álló egyházban nem lehet helye. A XVII. századi hivatalos református egyház és az agendák az ördögtől kísértettek és megszállottakat, épp úgy, mint Bornemisza is tette, a betegek közé számították és a beteggondozás tárgyainak tekintették. Kiváló gyakorlati theológusaink, így Pathai István, Szenczi Molnár Albert és Melotai Nyilas István azon a nézeten vannak, hogy az ördögtől megszállottakat, akár az egyéb betegeket, evangéliummal kell vigasztalni, tanítani és imádsággal erősíteni. Pathai István úgy rendeli, hogy a beteg ágyánál tartandó lelkészi vigasztalásnak alkalmazkodnia kell az esetleges ördögi kísértés természetéhez: „Ha pedig ugyan az Sátán intselkedik környüle és az Tanito meg isméri szavából, it az vigasztalásokat az késértethez formálja, es az ellen valo vigasztalást keressen az minémi dologgal háborítja.“¹¹⁵¹ Szenczi Molnár Albert egészen természetesnek tartja, hogy a betegség nehéz óráit felhasználja az ördög kísértésre: „Az ördögis ackoron legkeményb kísértetivel üt reája, hogy az betegséggel és keserűséggel baylodo és tusakodo szegény lelket kétségben esésne nemleges örvényében eythesse.“¹¹⁵² Melotai Nyilas Istvánnál már eltűnik az ördög kísértéseit kísérni szokott rezignált hang s anélkül, hogy a legcsekélyebbet kételkedne az ördög valóságában, az üdvözítő Isten jobbkezét fogó hívő ember bizodalmaival kiáltja a beteg ágya mellett az ördögnek: „Allyon elő az ördög, Minden hatalma elvetetet, olyan ő mint amaz orozva harapo komondor: De ki törettenek minden fogai, ha szintén kapos is raytunk, de soha nem lehet kárhozatos az ő faldosasa. Az bekessegnek Istene az, az ki a mi talpunk alatt hamar meg rontya a Satant.“¹¹⁵³ E nagy gyakorlati theológusok exorcizmusa az evangélium volt.

Ezek után rátérhetünk Samarjai ördögtheológiájának tárgyalására.

Amint életében már láttuk, Samarjait a lelki fejlődésnek minden szála szülőföldjéhez, a Felső-Dunamellékhez fűzte. Felső-Dunamellék pedig az ördögűzésnek klasszikus földje volt. Itt hathatott legerősebben és legmaradandóbban Bornemisza ördög-theológiája. Itt zajlottak le Lethenyi Pál bájolásai (a pozsonymegyei Macsedon és környékén). Bornemisza „Ördögi kísértetekről“ címmel kiadott ördögpredikációinak tanúbizonysága szerint e vidéken az ördögűzések úgy róm. katolikus, mint protestáns részről napirenden voltak. Így Samarjainak minden alkalmá és lehetősége megvolt arra, hogy az ördögtheológiával és a vele egybefüggő exorcizmusokkal különféle oldalról megismerkedjék. Különbösen is az ördöghit kora lelki és természeti világszemléletéhez szorosan hozzátartozott. Egy csappet sem csodálható, hogy Samarjai János, aki kora minden nagy lelki hatásából hordott magában egy-egy darabot, nem tudta magát függetleníteni attól a szellemiségtől, ami korával szerves egységet alkotott s egyaránt tényezője volt úgy a protestáns, mint a katolikus ember lelki-alkatának. De ezen túlmenően úgy szülőhelye, mint önálló működésének legelső állomása ördögűzések hatásaival átitatott terület volt. Galgócz közelében fekszik Bornemisza ördögtheológiájának szellemi fókusza: Sempte. Szenczet pedig bizonyára áthatotta a gyakorlati ördögűzés emlékeivel az ott lelkészkedett s onnan csak 1596-

¹¹⁴⁹ Payr Sándor: A dunántúli ev. egyh. ker. tört. Sopron, 1924. 91., 289., 823. l. — Mocos Gyula: i. m. 86. l.

¹¹⁵⁰ Mocos Gy.: 114. l.

¹¹⁵¹ Az Sacramentomokrol Közönségessen. 303. l.

¹¹⁵² Biblia. Oppenheim. Függelék. 184. l.

¹¹⁵³ Agenda. 181. l.

ban elkerült Lethenyi Pál. Így Samarjai ifjú élete valóban az ördögüzések nyomában járt s ha figyelembe vesszük nagyszombai iskolamestersége alatt a katolicizmussal szerzett lelki kapcsolatait is, akkor bátran feltételezhetjük, hogy volt alkalma Samarjainak az ő szűkebb hazája mindennapi életszükségletét kitevő mindenfajta exorcizmusával megismerkedni.

Samarjai világa éppen úgy mint Bornemiszáé ördögökkel van tele. Amint láttuk a gyülekezeti közösségről vallott felfogásánál, a gyülekezeten kívül már a sátán bitorlalma van s így a gyülekezeiből kizárt ember közvetlenül a sátán hatalma alá kerül.¹¹⁵⁴ Ő azonban mindent elkövet, hogy ördögtheológiáját az egész vonalon a bibliai kijelentéssel hozza kapcsolatba, ezért állításait bőséges bibliai idézetekkel támogatja.

Az ördögök eredetére nézve Samarjai mellőz minden népies elgondolást s kizárólag a szentírás alapján (Ján. 8 : 41.) azt tanítja, hogy azok a szentség állapotából gonoszságuk miatt kiesett angyalok.¹¹⁵⁵ Az ördög nem testi lény, hanem láthatatlan lélek, de „az ember körül, avagy az emberben való jelenlétének nyilván való bizonyos jelenségei, az ő külömbféle cselekedeti” ismeretessé teszik őt. Ott volt az ördög kigyó képében Éva körül a paradicsomban és Jób körül a fekélyek szerzősekör, Péter apostol körül Krisztus megtagadásakor. „Néha pedig az embert megszállja es ugyan el foglallya, s mint erős vitéz az ő palotáját őrzi ; mint a Chanaán nemzeteiből való Aszszonyállatnak leányában ugyan benne való, es sokakban egyéb emberekben is.”¹¹⁵⁶

Az ördög rendeltetése Isten parancsa alapján az emberek kísértése. „Bocsáttya pedig Isten az emberekre a kísértőt, avagy hogy megh próbáltassanak alhatatosságokban, mint Szent Jób és Szent Péter ...avagy valami nagy bűnöknek büntetéseért enged Isten annyi hatalmat az ördögnek : Mert Szent Pál Hymenaeust, és Alexandert a Sátánnak adta azért, hogy tanollyanak nem káromkodni.”¹¹⁵⁷ „Szándéka pedig és minden igyekezeti a Sátánnak az, hogy az embert el veszesse, mind testében, s mind lölkében” „Így kísértette meg az első emberpárt s így próbálta megkísértetni Jézust is. „Leg inkább pedig azokon kegyetlenkedik, a kikben benne vagyon.” Ennek igazolására felhossa a következő bibliai helyeket : Máté 8 : 28 34, 9 : 32-33, 12 : 22, 15 : 21-28, 17 : 14 21, Márk 1 : 23-26, 5 : 2-20, 9 : 17-29, Luk. 9 : 38-42, 11 : 14, 13 : 11 13, Ap. Csel. 19 : 16.¹¹⁵⁸

Az ördög végső célja az embernek az Istentől való elszakítása. „Igyekszik a Sátán embernek örökkén való veszedelmére is, hogy az igaz Istenben ne hidgyen, annak ne szolgáljon, hanem a helet bálványokat tiszteljen, avagy a bálványokban őtet imádgya” (1 Kor. 10:20, 2 Kor. 4:3-4, 6:14 15.)¹¹⁵⁹ Jézus (Máté 4), Saul (1 Sám 28.) és Jób (Jób. 2) megkísértésével is ez volt a célja.¹¹⁶⁰ De más nagy bűnök elkövetésére is igyekszik az ördög rávenni az embert, mert tudja, hogy ezáltal lehet legbiztosabban elszakítani Istenétől.¹¹⁶¹

Az ördög kísértő módszereinek egyike a hazugság, miért is „Hazugság Attyá”-nak (Ján. 8:44) nevezteik. Odamegy a fontolgtató emberhez és a „szent írásokat is hamis értelemmel mondgya, avagy juttattya eszében.” Jézust is a szentírás hamis magyarázatával akarta rávenni a templom tetejéről való lebecsátkozásra, miért is a 91. zsoltár 11. és 12. verseire hivatkozva ezt mondja az Urnak a Sátán : „Megh vagyon irva : parancsolt Isten az ő Angyalinak te felőled, hogy tégedet megh őrizzenek, hogy a te lábaidat meg ne üssed a kőben”, de — fedi fel az ördög csalárd hazugságát Samarjai — „el hagyja amaz ígét a te utaidban.”¹¹⁶² Ezenkívül még több megtévesztő szentírásmagyarázatát közli Samarjai az ördögnek, mellyel a felületes és hiszékeny lelkeket félre szokta vezetni. Sőt néha még igazat is mond az ördög, hogy annál jobban elámítsa áldozatát : „... mikor igazat mond-is, vagy jelen valokrol, avagy jövendőkről, nem köl néki hinni, mert néha igazat mond, hogy

¹¹⁵⁴ H. E. C. 145. I. XX, 4.

¹¹⁵⁵ H. E. C. 35. I. V; 4.

¹¹⁵⁶ H. E. C. 201. I. XXVI. 4.

¹¹⁵⁷ H. E. C. 201-202. I. XXVI. 3.

¹¹⁵⁸ H. E. C. 202-203. I. XXVI. 4.

¹¹⁶² H. E. C. 205-206. I. XXVI, 10,

¹¹⁵⁹ H. E. C. 204. I. XXVI. 5.

¹¹⁶⁰ H. E. C. 204-205. I, XXVI. 8.

¹¹⁶¹ H. E. C. 205. I. XXVI. 6.

osztán a hamissat-is el hitesse az emberel.¹¹⁶³ Az már azután az ördög második kísértő módszeréhez, a ravaszsághoz tartozik, „hogyan láttatik az ördög-is böcsülettel emleteni az Istent, de hypocrita módon szól felőle.” (Jakab 2:19, Máté 8:29, Márk 1:24, 3:11, Ap. Csel. 19:15).¹¹⁶⁴ Az ördög ravaszsága határtalan. Jaj annak az embernek, aki men tud a vágyain és érzelmeinek uralgkodni, mert „csalárd lélek” az ördög, „ami gyarló ember előtt legkedvesebb, minemő e világi méltóság, szépség, gyönyörűség, azt igéri, noha megh nem adhattya,” mégis „a részegest jó lakással, a paráznát testi gyönyörűséggel, a kevélyt méltósággal, a gyilkost erősséggel, s-bátorsággal, a tékozlót adakozásnak dicséretével, a fősvényt takarékoszággal édesgetvén, apolgtván... bünre viszi szép szín alatt.”¹¹⁶⁵

S hogy csalárdsága betetőződjék, a „maga természet szerint való ábrázattját el titkolván, különb-különb formában jelenik.” Így Évának kígyó képében (1Móz.3), János apostolnak vörhenyeges sárkány és fényes angyal (napba öltözött asszony) képében (Jel.12) jelent meg. De felvehet emberi alakot is az ördög (2 Kor. 11:14). Ember formájában megjelent gonosz lélekre gondolnak a tanítványok a tengeren feléjük közeledő Jézus láttára s ugyanarra gondolnak, mikor feltámadása után az Ur zárt ajtón keresztül megy be hozzájuk (Márk 6:49, Luk. 24:37).¹¹⁶⁶

Mélyen elítéli Samarjai az ördöngösséget, a benne megnyilvánuló azon balga hitet, hogy az ördög hatalmát varázslás céljára az embernek rendelkezésre bocsátaná. „Így csallja meg az ördöngös Varáslokat-is, mutogatván nekik szem fényvesztés által valami gyönyörűséges dolgokat.”¹¹⁶⁷ Ezért „...meg lássák a Nyomorultak, hogy a miat ördöngös Varáslo emberekhez avagy Boszorkányokhoz ne folyamodgyanak, mert eggyik ördög a másakra nem támad és a Belzebub által nem üzettenek el az ördögök, a mint Jesus Urunk mondotta.”¹¹⁶⁸ Azt azonban hiszi Samarjai, hogy az ördögre a Krisztus nevében oly erővel lehet hatni, hogy a megszállva tartott emberből kénytelen eltávozni.

Ez az ördögtheológia minden lényeges vonásban megegyezik Bornemisziáéval. Gerincét képezi a szentírás demoniológiája, emellett különösen az ördög természete, kísértési módszereire nézve végig megtalálható a XVI. és XVII. század közfelfogása is, melyben Samarjai épp úgy osztozott, mint akármelyik protestáns vagy róm. katolikus kortársa. Egyszerű helyen, a beteg emberek úrvacsorázásához kapcsolt nyilatkozata, miszerint ne akkor hívják a lelkészt a beteg emberekhez úrvacsorát kiszolgáltatni, mikor „a lélek már csak a torkokban hörög,”¹¹⁶⁹ arra enged következtetni, hogy Samarjai még természettudományi, lélektani és világszemléleti tekintetben is ugyanazon az alapon állott, mint Bornemiszi. Végeredményében az egész demoniologiai kérdéskomplexumban — leszámítva a purgatórium tanához fűződő speciális ördöggépzeteket — megegyezett kora róm. katolikus képzeteivel is, amiben mindenesetre legnagyobb részt a XVII. század általános ördög szemlélete hozta egymáshoz közel a különben egymással ellentétes világnézeteket.

Amint láttuk a XVII. századi magyar református egyház elvetette a külön ördögűző szertartást s az ördögtől nyugtalanított ember körüli lelkészi teendőket a betegvizsgálás körébe utalta s annak eszközeül a tanítást és imádságot jelölte meg. Ily körülmények között az egyház által félretett és mellőzött, de a babonás lelkű nép által még mindig szükségelt ördögűzési szertartás visszaszorult a titkos magángyakorlatba. A zuggyakorlatban folytatott ördögűzésigén sok esetben bájoló babonás exorcizmusokkal maguk a lelkészek végezték. Az így előállott fonák helyzetet Samarjai úgy vélte orvosolhatni, ha a hivatalos egyház, tekintve a közszükségletre, a hivatalos szertartások sorába beveszi az ördögűzést s annak végzésére külön szertartást ad a lelkészek kezébe. Ez a mód alkalmat nyújt arra, hogy a hivatalos funkcióvá minősített s az evangéliumi elvekkal a korfelfogás határáig összhangba hozott ritust alkalmazó exorcizmus felett az egyház is gyakorolja a maga ellenőrzését. Samarjai e törekvése mögött két igen erős indítás húzódik meg. Egyrésztől

¹¹⁶³ H. E. C. 208. I. XXVI. 12.

¹¹⁶⁴ H. E. C. 205. I. XXVI. 7.

¹¹⁶⁵ H. E. C. 207. I. XXVI. 10.

¹¹⁶⁶ H. E. C. U. o.

¹¹⁶⁷ H. E. C. U. o.

¹¹⁶⁸ H. E. C. 211. I. XXVII. 5.

¹¹⁶⁹ H. E. C. 97. I. XIV. 22.

az új-testamentomban az Úr Jézus és az apostolok ördögüzései bizonyos alapelvek levonására adtak lehetőséget és példát nyújtottak az ördögüzés tényleges gyakorlására is, másrésztől Samarjai kora világ- és természetszemlélete az ördögnek a mindennapi életben oly gyakori és reális szereplést tulajdonított s ezzel kapcsolatban az ördögüzés oly mindennapi szükséglet lett, hogy egészen természetesnek látszott az új-testamentomi példára, mint precedensre visszatérő egyházi ördögüző-gyakorlatnak a megszervezése. Ezirányú fáradozásainál egyik protestáns egyház gyakorlatából sem vehetett át Samarjai rendszeresen kidolgozott alapelveket, precizított rendtartást, mert ilyenek nem voltak. A korabeli magyar róm. katolikus egyház azonban a Pázmány Péter által 1625-ben Pozsonyban kibocsátott és e tekintetben birta már az ördögüzésnek teljesen kidolgozott alapelveit és pontosan megállapított szertartását, melyről — ha a Bornemisza Péter által kora érvényben volt róm. katolikus ördögüzőszertartásáról adott ismertetéssel egybevetjük — kiderül, hogy lényegében a XVI században már gyakorolt ördögüző rituálét emelte általánosan kötelező érvényre. Samarjai a *Rituale Strigoniense* ben rendszeresen kidolgozva fekvő ördögüzési alapelvekre, valamint az ott közölt részletes szertartási gyakorlatra, agendákra vetette magát és a jellegzetesen róm. katolikus apró részletek kihagyásával átvett onnan mindent, amit célja érdekében jónak látott. Közben nem vette észre, hogy az általa átvett és világnézetileg semlegesnek tekintett alapelvekben, gyakorlatban és szertartásokban nagyon sok olyan elem van, ami nemcsak hogy evangéliominak, hanem még kereszténynek sem tekinthető s pogány talajról, a bájoló ördögüzések gyakorlatából kerültek be a róm. katolikus rituáleba. A Samarjai szertartásokönyve XXVII. részében közölt ördögüzési alapelvek nagy része, az ott levő imádságok és exorcizmusok pedig mind a *Rituale Strigoniense* 263-292. lapjain, illetve azt megelőző és vele teljesen azonos szövegű *Rituale Romanum* 264-286. lapjain található „*De exorcisandis obsessis a daemone*” című fejezet egyes részeinek egyszerű átvételei, illetőleg fordításai, mit összehasonlítással fogunk igazolni.

De győződjünk meg először az ördögüzési alapelvek azonosságáról:

Rituale Strigoniense. P. 263-266.

Rituale Romanum. P. 263-269.

Sacerdos, seu quivis alius legitimus Ecclesiae minister, vexatos a daemone exorcisaturus, ea qua par est pietate, prudentia, ac vitae integritate praeditus esse debet: qui non sua, sed divina fretus virtute, ab omni rerum humanarum cupiditate alienus, tam pium opus ex charitate constanter et humiliter exequatur. Hunc praeterea maturae aetatis esse debet; et non solum officio, sed etiam morum gravitate reverendum,

In primis, ne facile credat, aliquem a daemone obsessum esse; sed nota habeat ea signa, quibus Obsessus dignoscitur ab iis, qui vel atraebile, vel morbo aliquo laborant. Signa autem obsidentis daemonis sunt, ignota lingua loqui pluribus verbis, vel loquentem intelligere: distantia, et occulta praefacere: vires supra aetatis seu conditionis naturam ostendere; et id ge-

Samarjai: H. E. C. 209-213. I. XXVII 1-7., 9.

I. Az egyházi Ember, hogy annyival inkább ellene álhasson az ördögnek, kegyes Isten-félő s-fegyhetetlen erkölcső legyen: mindazáltal nem a maga jóságos voltában, hanem Istennek irgalmasságábanvesse bizodalját, mert nem emberi erővel, hanem Isteni hatalommal távozik el a tisztátalan lélek: es illetén kegyes, s jo cselekedetekhez kezdgyen, nem valami külső haszonnak kívánságából, avagy nagy jutalomnak temérdek fizetésnek reménsége alat.

II. Ne avassa magát ebben minden idétlen Tanéto, hanem a meg rögzöt Vének, kik mind életekben, s-mind erkölcsökben emberek elöt böcsöletessek, s Istennél kedvessek.

III. Mindeneknek elöttepenighnagyokossággal élylen az Eördög üző, hogy a melancholiaban, azaz szüntelen valo szomorú gondolkodási miat meghaylét, vagy egyéb nyavalyaban lévő esze nélkül szolo embert, meg tudgyon választani attol, a kiben gonosság vagyon, melynek illetén jelenséghi vannak: sok idegen nyelveken szollani, avagy idegen nyelveken szolo

nus alia, quae cum plurima occurrunt, majora sunt iudicia.

Haec autem ut magis cognoscat, post unum aut alterum exorcismum interroget Obsessum, Quid senserit in animo, vel in corpore, ut sciat etiam in quaenam verba magis diaboli conturbentur; ut ea deinceps magis inculcet ac repetat.

Advertat, quibus artibus ac deceptionibus u'antur daemones ad Exorcistam decipiendum: solent enim ut plurimum fallaciter respondere, et difficile se manifestare, ut Exorcista diu defatigatus desis'at, aut Infirmus videatur non esse a daemonio vexatus. Aliquando postquam sunt manifesti, abscondunt se, et relinquunt corpus quasi liberum ab omni molestia, ut Infirmus putet se omnino esse liberatum: sed cessare non debet Exorcista, donec viderit signa liberationis. Aliquando etiam daemones ponunt quaecumque possunt impedimenta, ne Infirmus se subjiciat exorcismis; vel conatur persuadere, infirmitatem esse naturalem: interdum in medio exorcismi faciunt dormire Infirmum, et ei visionem aliquam ostendunt, subrahendo se, ut Infirmus liberatus videatur. Aliqui ostendunt factum maleficium, et a quibus sit factum, et modum ad illud dissipandum: sed caveat, ne ob hoc ad magos, vel ad sagas, vel ad alios, quam ad Ecclesiae ministros confugiát, aut ulla superstitione, aut alio modo illicito utatur. Quandoque diabolus Infirmum quiescere, et suscipere sanctissimam Eucharistiam permittit, ut discessisse videatur. Denique innumerabiles sunt artes et fraudes diaboli ad decipiendum hominem; quibus ne fallatur, Exorcista cautus esse debet.

In Ecclesiam, si commode fieri potest, vel in alium religiosum et honestum locum seorsum a multitudine perductus Energumenus exorcisetur,

Admoneatur obsessus, si mente et

embereknek szavokat meg érteni, távol való és titkos dolgokat tudni, és ki jelenteni: embernek ideje, s-állapattya fölöt való nagy erőt mutatni, nem imádkozni, káromkodni, etc.

IV Hogy peniglen ezeknek jobban végére mehessen, egy vagy két kénszeretés után, kérdgye meg a nyomorult embertől, mit érzet testében vagy elméjében, hogy meg tudhassa, minémő igékre iszonyodtanak s háborodtanak meg leginkább a gonosz lölkök.

V. Vigyázzon az ördögnek álnok mesterségire is, mellyekkel csalni akar: mert gyakorta csalárdul felelnek, és igen nehezen jelentik ki magokat, hogy avagy az ördög üző, el fáradván unva hadgya el őket, avagy hogy ne hidgye el a nyomorult, hogy ő benne ördög volna: Néha, minek utánna ki jelentették magokat, meg el lappannak, és nem gyötirik az embert, hogy már azt hidgye maga felől, hogy meg szabadult azoktól: azért ne szűnyék meg az Exorcista mind addig-is, míg meg nem láttya a meg szabadulásnak jelenségét: Néha akar minémő akadékokat is szöröznek, hogy a nyomorult ne adgya magát kezében az Exorcistanak: Néha azt akarják el hitetni véle, hogy ő néki csak természet szerént való nyavalyája vagyon: Néha az erőltetés és imádság közben el aluttyák a beteget, és valami oly lá'ást mutatnak néki, magokat akkor el röytvén, hogy a beteg láttassék magának meg szabadultnak lenni. Némelyek valami ördögi tétémént mutatnak, és meg jelentik, hogy ki által let és mi módon álhatni ellene: de meg lássák a Nyomorultak, hogy a miat ördöngös Varáslo emberekhez, avagy boszorkányokhoz ne folyamodgyanak, mert eggyik ördög a másokra nem támad, és a Belzebub által nem üzettetnek el az ördögök, a mint Jesus Urunk mondotta. Néha a gonosság hadgya nyugodni a beteget, és meg engedí, hogy élhessen az oltari Szentségelís, hogy láttassék el távoztanak lenni. Egyéb számlálhatatlan csalárd mesterségis vannak a Sátánnak, mellyekkel az embert meg csallya, azért igen okos legyen az ördög üző.

VI. Szentegyházban köl afféle nyomorultakat vinni, (és ha oly kegyetlenek meg kötöztessenek) hogy ott közönséges könyörgések legyenek érettek, es köl magokat-is erőltetni, ha eszeken vannak, hogy magokért imádkozzanak, böytölvén,

corpore valet, ut pro se oret Deum, ac jejunet, et sacra confessione et Communione saepius, ad arbitrium Sacerdotis, se communiat : et dum exorcisatur, totum se colligat, et ad Deum convertat ; ac firma fide salutem ab eo deposcat cum omni humilitate. Et cum vehementius vexatur, patienter sustineat, nihil diffidens de auxilio DEI. Habeat prae manibus, vein conspectu Crucifixum, Reliquiae quoque Sanctorum, ubi haberi possint decenter ac tuto colligatae et cooperatae, ad pectus vel ad caput Obsessi reverenter admoveantur : sed caveatur, ne res sacrae indigne tractentur, aut illis a daemone ulla fiat injuria. Sanctissima Eucharistia, super caput obsessi, aut aliter ejus corpori non admoveatur, ob irreverentiae periculum.

Exorcista ne valetur in multiloquio, aut supervacaneis vel curiosis interrogationibus, praesertim de rebus futuris et occultis, ad suum munus non pertinentibus : sed jubeat immundum spiritum tacere, et ad interrogata tantum respondere : neque ei credatur, si daemon simularet se esse animam alicujus Sancti, vel defuncti, vel Angelum bonum.

Necessariae vero Interrogationes sunt, ut de numero, et nomine spiritum obsidentium, de tempore quo ingressi sunt, de causa, et aliis hujus modi. Ceteras autem daemonis nugas, risus, et ineptias Exorcista cohibeat, aut contemnat ; et circumstantes, qui pauci esse debent, admoneat ne haec curent, neque ipsi interrogent Obsessum, sed potius humiliter et enixe DEUM pro eo precantur.

Exorcizmos vero faciat ac legat cum imperio et auctoritate, magna fide, et humilitate, atque fervore : et cum viderit spiritum valde torqueri, tunc magis instet et urgeat.

Observet etiam ad quae verba daemones magis contremiscant ea saepius repetat : et quando pervenerit ad comminationem, eam iterum et saepius proferat, semper poenam augendo : ac si videat se proficere, in ipsa perseveret per duas, tres, quatuor horas, et amplius, prout poterit, donec victoriam consequatur.

Dum exorcisat, utatur sacrae Scripturae verbis potius, quam suis aut alienis.

és bűnöket meg gyunván, éllyenek az ol-tári Szentségel-is: de azt csak fejekre tenni külsőképpen, avagy testeknek valami részeit avar meg illetni, nem illendő, s-a Sacramentomnak méltósága s böcsületi ellen valo dolog: köl őket biztatni, és háborétani, hogy az Istennek segítsége, s-meg szabadétsa felől ne essenek kétségben, még mikoron leg kegyetleneböl gyötrettetnek is.

VII. Az ördög üzö heában valo sok szot ne szaporétson, s-főképpen jövendő s-titkos dolgokrol valo kérdéseket ne tegyen: inkább csigesse a tisztátalan lölköt, és csak a maga kérdésire feleltesse, és ne hidgyen néki, ha Angyallá tüntetné-is magát.

Lehetnek peniglen illyen kérdések: mennyen vannak, ki nevek, micsoda időben és mikoron mentek az emberben. Az ördögnek egyéb féle heában valo cselekedetit, hahotálásit, tiltsa, avagy semminek tartsa: a környül lévő emberek-is meg intettessenek, hogy avar ne gondolyanak, hanem inkább az Istennek érette alázatossan könyörögjenek.

A parancsolatokat és kénszerétéseket olvassa az Egyházi Ember méltóságál, erős hitből, alázatosságból, és nagy buzgóságból, és midön látándgva, hogy az ördög igen gyötrettetik annál inkább kénszerétse, s-eröltesse: a mely ígékre leg inkább meg retten az ördög, azokat annál gyakrabban mondgya, és midön a fenyegetésre jut, kétszer háromszor is mondgya azt, öregbétvén mindenkoron a büntetést, s-ha láttya, hogy hasznos cselekedeti, három s-négy oráig, s-több ideig is egy izben munkálkodgyék abban, míglen gyözedelmet veszen rayta.

IX. Elünk azért külömb külömb Szent írásoknak olvasásával, s-főképpen imádságál, böytöléssel, hogy Isteni segítséget nyerhessünk a Sátánnak el távoztatására.

A lelkiismeretes összehasonlítás arról gyöz meg, hogy Samarjai a jellegzetesen

róm. katolikus utasításokat, feszület, ereklyék alkalmazását elhagyva szinte szóról szóra lefordítva átveszi a Rituale Strigoniense ördögűzési alapelveit s így az ősrégi róm. katolikus gyakorlatban kialakult elveket plántálta át a református egyház használatába. A rendszabályokból kibontakozik előttünk a természetfeletti tulajdonságokkal rendelkező ördögűző képe, aki bölcs szakértelemmel állapítja meg az ördögtől való megszállottság csalhatatlan diagnózisát, ügyesen megkülönböztetvén e baj jeleit egyéb betegségek tüneteitől. Ez az exorcista valóságos mestere az ördögűzésnek. Attól a pillanattól kezdve, hogy az üzésbe belekapott, fölényes helyzetbe kerül az ördöggel szemben, akit befolyásol, megszólalásra, kérdésekre való felelésre kényszerít. Hiába mesterkedik az ördög, semmiféle csalárdsággal sem tudja kijátszani az exorcistát, kinek játékszerévé vált. Először kényelmetlenül érzi magát, majd gyöt-rődni kezd, végül az exorcizmus egyes szavai már heves fájdalmat keltenek benne, melyet titkolni sem tud többé. Csak erre vár az ördögűző. Most már nem titok előtte az ördög gyenge pontja, melyen keresztül egyre jobban növeli a gonosz lélek gyötrelmeit, míg az végre menekülni kényszerül az ostromlott várból. De vannak az exorcistának szakértelmén kívül még egyéb fegyverei is. Ha nagyon makacs és szívós az ördög, következik a megszállott ember bűjtöltetése, erővel való imádkoztatása, templombavitele, gyóntatása és oltári szentséggel való erősítése. Ez egyesített módszer a rátermett ördögűző irányítása mellett meghozza a kívánt sikert. Ebben a módszerben a bűjoló-ördögűzés tényleg összeházasodott a róm. katolicizmussal. Samarjai pedig mindkettőt egyházának legföltettebb kincsével, az evangéliommal házasította össze.

Azonban Samarjai nemcsak az ördögűzési alapelveket, hanem magát az egész ördögűző ritust is átvette a Rituale Strigoniense-ből. Ez a róm. katolikus rítus három fontos s egymással váltakozó szertartási elemet különböztet meg az ördögűzésben, úgy mint bibliaolvasást (evangéliumok és zsoltárok), imádságot és exorcizmust, a három rész közül azonban az exorcizmus a legfontosabb. Az exorcizmus a lelkész által a Krisztus nevében és hatalmával az ördöghöz intézett és ellentmondást nem tűrő, parancsoló hangú, a parancsokat új meg új változatokban ismétlő, hosszadalmas allocutio, melyet Samarjai magyarul igen találóan „kényszerítés”-nek, „erőltetés”-nek nevez. Samarjai a róm. katolikus ritualénak ezt a három ördögűzési szertartási alapelemét nemcsak hogy átvette, hanem az ott olvasásra kijelölt bibliai részeket is változtatás nélkül művébe olvasztotta, a közölt imádságokat és exorcizmusokat pedig egyszerűen lefordította. Megtartotta a Rituale Strigoniense-ben közölt liturgia menetét is csekélyebb jelentőségű átalakításokkal s némely róm. katolikus jellegű külsőségek elhagyásával. Samarjai ördögűző szertartásának a Rituale Strigoniense megfelelő szertartásával való azonosságát a következő egybevetés bizonyítja :

Rituale Strigoniense. P. 266-292.
Rituale Romanum. P. 269-286.

Samarjai : H. F. C. 215-224. I. XXVII.

Az ördögűzést végző pap, — ha lehet mise után az oltári szentséggel megerősítve — az Isten segítségül hívásával palástban közeledik a megkötözött beteghez, ki előtt megállva violaszínű stólájának végét annak válla köré vetvén, homlokára a kereszt jegyét adván s testét szentelt vízzel meghintvén, letérdel és

1. Litániát mond, melynek végén versiculusból és responsoriumból álló antifona következik a jelenlévők részvételével.
2. Imádság a megszállott ember megtisztulásáért.
3. Bevezető allocutio az ördöghöz.
4. Bibliaolvasás a beteg feje felett a következő részek közül választ-

Samarjai a Rituale Strigoniense formáságait és litániáját elhagyva a szertartást a következőképen állítja össze :

1. Imádság a Rituale Strigoniense liturgiájának 2. sz. alatti, a beteg ember megtisztulásáért mondott imájából és a 3. sz. alatti ördög elleni allocutiojából összevonva.
2. Bibliaolvasás a beteg feje felett : a 3., 10., 12., 21., 30., 34., 53., 67., 69., 90., 117. zsoltárok és Ján. 1:1 15, Márk 16:13-19 Luk. 10:17-21, 11:14-23. részek közül szabadon választva. Antifona elmarad.
3. Imádság a Rituale Strigoniense liturgiájának 5. sz. alatti, lelkész

- va : Ján. 1:1-15, Márk 16:15-18, Luk. 10:17-20, 11:14-22, melyet versiculusból és responsoriumból álló antifona rekeszt be.
5. Imádság önmagáért a papért, hogy az ördögöt szerencsésen kiűzhesse. Végén versiculusból és responsoriumból álló antifona.
  6. Imádság a betegért.
  7. Exorcismus. A végén szintén vers.-ből és resp.-ből álló antifona.
  8. Imádság.
  9. Exorcismus.
  10. Imádság.
  11. Exorcismus.
(A szertartás eddig terjedő része szükség szerint ismételhető.)
  12. Befejező rész : Uri ima, Ave Maria, Credo, Magnificat, Gloria Patri, Athanasius hitvallása, a 90., 67., 69., 53., 117., 34., 30., 21., 3, 10., 12. zsoltárok olvasása. Az egyes zsoltárok között Gloria Patri, majd végül rövid hálaadó imádság.
- önmagáért mondott imájából és a 6. sz. alatti, betegért mondott imájából összevonva oly módon hogy a közéjük eső antifona szövegének egy része : „Ver. Domine exaudi orationem meam, Resp. Et clamor meus ad te veniat. Vers. Dominus vobiscum. Resp. Et cum spiritu tuo”, a köv. fordításban : „Vram halgasd meg az én imádságomat, s-az én kiáltásom fel hasson tehozzád, légy velünk a te Szent Lölködnek általa”, képezi a két imádság összekötő gondolatát.
4. Bibliaolvasás az említett részek közül választva.
  5. Exorcismus, végén uri imával, Credo-val.
  6. Imádság. Utána uri ima és Credo. Esetleg Magnificat és Athanasius hitvallása.
  7. Bibliaolvasás az említett részek közül választva.
  8. Exorcismus, utána uri ima, Credo.
  9. Imádság, utána mint 6. sz. alatti.
  10. Bibliaolvasás az említett részek közül választva.
  11. Exorcismus. Utána uri ima, Credo.
(A szertartás eddig terjedő része szükség szerint ismételhető.)
  12. Hálaadó imádság.

Ez összehasonlításból kitűnik, hogy Samarjai ördögűzési szertartását teljesen a Rituale Strigoniense utánzásával készítette el. Az alkalmazott elhagyások, átalakítások csekély jelentőségűek és önállótlanak. Így tekintet nélkül az imádságok különálló és befejezett szerkezetére, összevonja azokat, továbbá elhagyja a litániát, vagy bizonyos teljesen katolikus színezetű külsőségeket, mintastólával való megkötést, keresztvetést, szentelt vízzel való meghintést, Ave Maria mondását, valamint a Rituale Strigoniense által egymástól különálló helyen alkalmazott evangéliumokat és zsoltárokat vegyesen osztja be az egyes imádságok után. E csekély jelentőségű átalakítások azonban nem vágnak a lényegbe s mit sem változtatnak azon a tényen, hogy Samarjai a Rituale Strigoniense-t másolta le. E másolás azonban nem csak a külső formára terjed ki, hanem az egyes imádságok és exorcismusok — némi róm. katolikus szellemű részek kihagyásával, majd sallangos betoldásokkal — teljes szövegére is. Ennek igazolására álljon itt Samarjainak a Rituale Strigoniense szövegével párhuzamba állított egyik ördögűző imádsága és exorcismusa :

Ördögűző imádság.

Rit. Strig. p. 272.
Rit. Rom. p. 276-277.

Samarjai : H. E. C. 218-219. l. XXVII

Deus conditor et defensor generis humani, qui hominem ad imaginem tuam formasti: respice super hunc famulum tuum

O irgalmas, ó kegyelmes, ó bűnösökön könyörülő Sz. Vr Isten, az emberi nemzetségnek hatalmas teremtője, kegyes

(hanc famulam tuam) N. qui (quae) dolis immundi spiritus appetitur, quem (quam) vetus adversarius, antiquus hostis terrae, forrmidinis horrore circumvolat, etsensum mentis humanae stupore defigit terrore conturbat, et metu trepidi timoris exagitat. Repelle Domine virtutem diaboli, fallacesque ejus insidias amore, procul impius tentator aufugiat: sit nominis tui signo † (in fronte) famulus tuus munitus (famula tua munita), et anima tutus (tuta) et corpore.

Tres cruces sequentes fiant in Pectore daemoniaci.

Tu Pectoris † hujus interna custodias. Tu viscera † regas. Tu † cor confirmes. In anima adversatricis potestatis ten'amenta evanescant. Da Domine ad hanc invocationem sanctissimi nominis tui gratiam, ut qui hucusque terrebat, territus aufugiat, et victus abscedat, tibi que possit hic famulus tuus (haec famu'a tua), et corde firmatus (firmata), et mente sincerus (sincera), debitum praebere famulatum. Per Dominum nostrum Jesum Christum filium tuum, qui tecum, etc. R. Amen.

gondviselője, hűséges oltalmazója s-édes táplálója, ki az embert nem az oklatan állatnak képére, hanem a magad ábrázatyára formáltad, halgasd meg könyörgésünket, s tekénts kegyelmessen a te nyomorult szolgálóra (szolgáló leányodra) kit a tisztátalan lélek csalárdságival háborgat, kit a mi réghi ellenségünk a Sátán félelemmel s röttögéssel megh környék ezet, kinek elméjét elvette, okosságát megbolondította, és szüntelen valo félelemmel, s-iszonyu rettegésekkel kinez. Vram Jesus, ved el erejét az ördögnek, ronts meg hatalmaságát, és távoztasd el álnok incselkedésit: meszsze távozzék innen a gonosz késéret, a te méltóságos szent nevednek ereje által, legyen a te szolgáló (szolgáló leányod) lelkében bátorságos, testében egészséges. Vram Jesus Christus, elő Istennek Sz. Fia, Isteni hatalmas erőddel ennek belső tagait oltalmazad, lölkét a késértettül meg mentsed, szívét meg vigasztaljad, mutasd meg mindenható jó voltodat, hogy a te szent nevednek segítségül valo hívására a rö tentő ördög maga meg röttenvén, távozzék el, és, meg győzeítettven, pironkodgyék el, hogy megh szabadulván e te szolgáló (szolgáló leányod) és szívében megh vigasztaltatván, s-elméjében meg világoséttatván, háláado voltát megh mutassa szent felségednek és egész életének rendiben szolgálhasson lélekben és igazságban. Jesus Christus mi idvezítő Istenünk, cselekedgyed ezt a te kin szenvedésednek érdemeérszent nevednek örökön valo dicsőségeért, Amen.

Exorcismus.

Rit. Strig. p. 272-274.
Rit. Rom. p. 277-280.

Samarjai: H. E. C. 219-222. I. XXVII.

Adjuro te serpens antique, per Judicem vivorum et mortuorum, per factorem tuum, per factorem mundi, per eum qui habet potestatem mittendi te in gehennam, ut ab hoc famulo (hac famula) Dei N. qui (quae) ad Ecclesiae sinum recurrit cum metu et exercitu furoris tui festinus discedas. Adjuro te iterum † (in fronte) non mea infirmitate, sed virtute Spiritus sancti, ut exeas ab hoc famulo (hac famula) Dei N. quem (quam) omnipotens Deus ad imaginem suam fecit. Cede igitur, cede non mihi, sed ministro Christi. Illius enim te urget potestas, qui

Te réghi kígyó, pokolbéli ördög, kényszerítlek tégedet az Ur Jesus Christus nevében, aki el jövendő ítélni eleveneket és holtakat, ki teremtette a mennyet, földet, tengert, minden benne valo állatokkal egyetemben, kinek hatalma vagy on arra, hogy tégedet kárhozot lélek a Gehennának tűzére vessen: kényszerítlek téged az Ur Jesus Christus nevében, kinek térdet haitanak a mennyeiek, a földiek, s-föld alatt valok, hogy meny ki e körösztvény emberből, ki az Anyaszentegyháznak kebelében vissza tér: félelmei és rettegéssel, minden sereggel együt sietséggel

te Cruci suae subjugavit. Illius brachium contremisce, qui devictis gemitibus inferni, animas ad lucem perduxit. Sit tibi terror corpus hominis † (in pectore) sit tibi formido imago Dei † (in fronte). Non resistas, nec moreris discedere ab homine isto, quoniam complacuit Christo in homine habitare. Et ne contemnendum putes, dum me peccatorem nimis esse cognoscis. Imperat tibi Deus †. Imperat tibi majestas Christi †. Imperat tibi Deus Pater †, imperat tibi Deus Filius †, imperat tibi Deus Spiritus † sanctus. Imperat tibi sacramentum Crucis †. Imperat tibi fides sanctorum Apostolorum Petri et Pauli, et ceterorum Sanctorum †. Imperat tibi Martyrum sanguis †. Imperat tibi continentia Confessorum †. Imperat tibi pia Sanctorum et Sanctorum omnium intercessio †. Imperat tibi Christianae fidei mysteriorum virtus †. Exi ergo transgressor. Exi seductor, plene omni dolo et fallacia, virtutis inimice, innocentium persecutor. Da locum dirissime; da locum impurissime; da locum Christo, in quo nihil invenisti de operibus tuis, qui te spoliavit, qui regnum tuum destruxit, qui te victum ligavit, et vasa tua diripuit, qui te projecit in tenebras exteriores, ubi tibi cum ministris tuis erit praeparatus interitus. Sed quid truculente reniteris? quid temerarie detractas? Reus es omnipotentí Deo, cujus statuta transgressus es. Reus es Filio ejus Jesu Christo Domino nostro, quem tentare ausus es, et crucifigere praesumis. Reus es humano generi, cui tuis persuasionibus mortis venenum propinasti.

Adjuro ergo te nequissime, in nomine Agni † immaculati, qui ambulavit super aspidem et basiliscum, qui conculcavit leonem et draconem, ut discedas ab hoc homine †, (fiat in fronte) discedas ab Ecclesia Dei †, (fiat signum Crucis super circumstantes) contremiscere, et effuge invocato nomine Domini illius, quem inferi tremunt; cui Virtutes caelorum, et Potestates, et Dinationes subjectae sunt; quem Cherubim et Seraphim indefessis vocibus laudant dicentes, Sanctus, Sanctus, Dominus Deus Sabaoth. Imperat tibi Verbum † caro factum. Imperat tibi natus † ex Virgine. Imperat tibi Jesus † Nazarenus, qui te, cum discipulos ejus contemneres, elisum atque prostratum exire praecepi ab homine; quo praesente, cum ab homine separasset, nec porcorum gregem ingredi praesumeres, Recede ergo

távozzál el. Még-is kénszerétlek téged kárhozot lélek, nem az én erőtlenségemmel, nem a magam gyarloságával, hanem a Sz. Léleknek Isteni erejével, hogy menyki ez Istennek szolgájából (szolgáló lányból) kit a mindenható Isten a maga képére teremtet. Engedgy azért, kárhozot lélek, engedgy nem ennekem köz embernek, hanem az Ur Jesus Christus meltatlan szolgájának: Mert annak hatalma erőltet tégedet, ki a körösztfán let szenvedésivel tégedet meg győzöt, annak job kezétől retteghj, ki a poklot megh győzte, legyen félelmedre tenéked az emberi fő, mely meg mosogattatot a szent Körösztségnak vizével, Atyának, Fiunak, s a Szent Lélek Istennek nevében, Ne ellenkezzél többé, ne késsél el távozni ez embertől, kibent tetet az Ur Jesus Christusnak lakozni. Es a miat engem semminek ne tarts, mivel hogy bünösnek lenni esmersz: Parancsol te néked az Isten; parancsol tenéked a Christusnak dicsősége: parancsol tenéked az Atya mindenható Ur Isten: parancsol tenéked Fiu Ur Isten: parancsol tenéked a Sz. Lélek Isten: parancsol tenéked a Szent Háromság egy Isten. Menyki Te Isten parancsolattyának meg rontoja: menyki te csalárd ördög, ki minden álnoksággal, s csalárdsággal rakva vagy: menyki Te joszagos cselekedeteknek ellenzője, és az ártatlanoknak üldözője. Adgy helt a Sz. Léleknek Te kegyetlen ördög: Te Istentől el szakat Sátán adgy helt az idvezető Jesus Christusnak, a kibent semmi munkádat, és csak egy bünt sem találtál, ki tégedet minden fegyveredből ki fosztot, ki a te birodalmadat el rontotta, ki tégedet meg győzvént meg kötözöt, és minden eszközidet, a mellyekben bizol vala, el ragadozta, ki tégedet menyből a külső setétségre alá vetet, holot megh vagyon néked készítettén a te örökkén valo veszedelmed, minden társaiddal egyetemben. De mit állasz ellene? mit ragadozol te kegyetlen fene vad? ennyi ideig mit veted vakmerőségre magadat? Vétettél te igen szemtelenül s-kevélyen, a mindenható Isten ellen, a kinék sz. parancsolatit által hágtad: Nagyot vétettél az ő Sz. Fia ellen, a mi Urunk Jesus Christus ellen, kit vakmerőképen meg mertél késérteni a pusztában, ki ellen föl indétottad a hitetlen Sidokat és Pogányokat, hogy ötet ártatlanságára körösztfára föl feszétenék: Vétettél kegyetlenül az emberi nemzet-

nunc adjuratus in nomine † ejus ab hominibus, quem ipse plasmavit. Durum est tibi velle resistere †. Durum est tibi contra stimulum calcitare †. Quia tanto tardius exis, tanto magis tibi supplicium crescit, quia non homines contemnis, sed illum, qui dominatur vivorum et mortuorum, qui venturus est judicare vivos et mortuos, et saeculum per ignem. Resp. Amen.

ség ellen is, mert kiszűrésével, s-álnok hitető beszédével a halálnak mérgét véle megh étetéd paradicsomban. Azért, Te ártalmas Sárkány, kénszerétlek tégedet a macula nélkül val óártatlan báránynak, az Ur Jesus Christusnak nevében, a ki talpa alá vetette az Aspis és Basiliscus mérges kígyót, a ki megh tapodta a fene vad oroszlánt, és a vörhenyeges Sárkánt: kénszerétlek, mondom, tégedet az Ur Jesus Christusnak nevében, hogy meny ki az emberből: távozzál el az Anyaszentegyházról, retteny megh, és szaladgy az Isten nevének segítségül való hívására, kit félnek, s-rettegnek a pokolbéliék, a kinek alája vettettek az egeknek hatalmassági, a birodalmak, s-az uraságok, kit szüntelen szoval dicsérnek a Cherubim és Seraphim Angyalok ezt mondván: Szent, Szent, Szent a seregeknek Ura Istene. Parancsol tenéked a Szűz Máriától születetet: parancsol tenéked a Názáretbéli Jé-sus, ki tégedet akkor-is, midőn az ő Tanélványit semminek tartanád, a földhöz ütven, ki üze az emberből, a kinek jelen létében, az embertől el távozván, még csak a sörtés marháknak csordájában sem merél be menni. Mostan azért, kénszeréttetvén az Ur Jesus Christus nevében távozzál el ez embertől, kit ő fölsége teremtet. Nehéz tenéked ellene állanod: nehéz tenéked az ösztön ellen rugodoznod, mert mennél kevesebben távozol el, annyival inkább nevelkedik a te büntetésed, mert nem az embert veted meg, hanem azt u'álod meg, a ki uralkodik mind az élőkön, s mind a holtakon, a ki el jövődö ítélni eleveneket és holtakat, és e világot tűz által. Kénszerétlek azért, a Sz. Háromság egy Istenre, hogy meny ki ez emberből.

Samarjai összes többi ördögűző imádságai és exorcizmusai, valamint a szertartás végén található hálaadó ima szintén a Rituale Strigoniense megfelelő részeinek szabad s néhol sallangos fordítása. Kár, hogy helyszűke miatt nem áll módunkban ezeknek egybevetését is közölni, de a párhuzamba állított két szemelvény magában is elegendő annak bizonyítására, hogy Samarjai ördögűzési szertartásának készítésénél a Rituale Strigoniensenek csak egyszerű másolója, fordítója volt.

Mindenesetre megkönnyítet e Samarjainak a Rituale Strigoniense ördögűzési alapelveinek átvételét az a körülmény, hogy a Felső-Dunamelléken a róm. katolikus és protesziáns ördögtheológia látszólag közel állott egymáshoz. Miként a protestáns ördögtheológia Bornemiszánál, úgy a róm. katolikus is a Rituale Strigoniense-ben egyformán az ördög szemfényvesztésének tekintik a bájoló ördögűzést s mindkettő arra az álláspontra helyezkedik, hogy az ördögöt csak a Jézus Krisztus hatalmával lehet a megszállott emberből kiűzni. A különbség a két felfogásnál az ördögűzés gyakorlati megvalósításánál van. Míg a felsődunamelléki és du-

nántúli protestantizmus — s vele az egész ország protestantizmusa — nem adott egyházi szertartásos ördögűző gyakorlatot s ezáltal lehetővé tette, hogy az ördögűzés a zuggyakorlatban a népies, pogány babonák melegágya legyen, addig a róm. katolicizmus-, dacára az ördögös bájolás elleni tiltakozásának — igen tekintélyes részben népies, babonás elemeket is engedve magára hatni, megteremtette az egyházi ördögűzés gyakorlatát és leszűrte, rendszerezte a hozzá szükséges alapelveket. Az egyik félnél titokban egyházi, vagy egyéb személyek elégitették ki a szegény nép világszemléletéből folyó okkult szükségleteket s hozzátehetjük, hogy babonaadta eszközökkel, a másik félnél pedig a keresztyén mázzal bevont hivatalos szertartásos babona láncolta az egyházhoz a démonhit nyugtalanításától remegő, megkisérett lelkeket. Amit az egyik helyen (leginkább a Dunántúlon és a Felső Dunamelléken) zuggyakorlatban végeztek, ugyanazt tették a másik helyen hivatalos approbációval nyiltnak. Az ördögűzés mindenképen a babonák melegágya lett s az okkult képzetek méhében csendesen ott szunnyadozott a pogány babona. E zavaros helyzetben Samarjai, aki az evangélium tiszta világába sohasem tudta magát egészen beleélni, nem vette észre, hogy az ő református egyháza a gyakorlatot nem mindenütt és nem teljes mértékben befolyásolni tudó elvi állásfoglalásával is még mindig az evangélium valóságos képviselője volt a bájoló ördögűzést hivatalosan approbáló róm. katolikus egyházzal szemben. A két egyház eljárása között ég és föld különbsége volt. A XVII. század első felének magyar református egyháza semmit sem engedve állhatatosan tartott elvi meggyőződéséből, ördöghitét az evangéliom magasságába emelte fel, míg a róm. katolikus egyház ugyanazt az ördöghitét a népies, bájoló babona mélységébe szállította le. Súlyos lépést követett el Samarjai, mikor mint egyháznak magas helyre állított, vezető funkcionáriusa az utóbbi eljáráshoz csatlakozott.

Nem vitatható el a *Rituale Strigoniense*-től az ördögmegszállás diagnosizának megállapítására nézve bizonyos tisztánlátás, ami Bornemiszával szemben némi haladást jelent. Amíg ugyanis Bornemiszta minden testi és lelki betegséget az ördög rontásának, vagy az általa történő megszállásnak tulajdonít, addig a *Rituale Strigoniense* már különbséget tesz a természetes beteg állapot és az ördögi megszállás között s pontos megfigyeléseket ad a helyes diagnózis felállításához. Ez egyetlen derengő fénysugárt azonban teljesen elsötétítik a népies varázslásból az alapelvekbe beszűrlemlett ősi babonás elemek.

Igy az exorcizmust végző paptól nem hitet, hanem bizonyos arravalóságot, alkalmasságot kíván, mellyel az ördögűzés szakszerűséggel végzett szertartás lesz. Az istenfélelem, bölcsesség, feddhetetlen élet és önzetlen szeretet mellett elengedhetetlen kelléke az ördögűzőnek az éltes kor. Nyilvánvaló tehát, hogy e felfogás szerint nem minden pap alkalmas az ördögűzésre, hanem csak akiben bizonyos kellékek találkoznak. Így az ördögűzés sikerét nem annyira az Isten hatalma, hanem az ördögűzőben összpontosult bizonyos kellékeknek a gonosz lélekre gyakorolt hatása biztosítja. A *Rituale Strigoniense* e megállapításában a népies babona varázslójának természetfeletti személye tűnik elő. A bájoló varázsló is öreg korú s bizonyos természetfeletti szakszerű tulajdonságaival hat az ördögre. Mások utána csinálnak mindent a bájolónak, még sincs eredmény, mert nem rendelkeznek, a szükséges természetfeletti kellékekkel. A bájolót természetfeletti képességei tényleg ki is emelik a közönséges emberek sorából. A *Rituale Strigoniense* az exorcizmust végző pap bizonyos feddhetetlen erkölcsi tulajdonságaiban és magasabb korában sejtí az ördögre ható különös erőt. Pogány varázslási babona keveredik itt keresztyén vallási elemekkel. E babonával szemben mennyire tisztult és evangéliumi Bornemiszának az a gyakorlata, mely szerint az ördögűzés nem igényel szakképzettséget, bármely egyszerű Krisztusban hívő elvégezheti azt, aki a megszállott emberrel együtt hittel imádkozik és olvassa a szentírást. Ugyanerre az evangéliumi alapra helyezkedtek XVII. századi gyakorlati theologusaink és agendáink, mikor az ördögtől való megszállottság ellen nem igényeltek különleges varázslójellegű szertartást, hanem elegendőnek tartották a beteg evangéliommal való vigasztalását és imádsággal való erősítését. Debreceni Ember Pál, mikor a magyar református agendák ismertetésénél Samarjai szertartásos könyve egyes fejezeteit felsorolja, az ördögűzési fejezethez érve ezeket írja: „XXVII. De

Ritibus exorcizandi, i. e. a Diabolo obsessos vexatos, tentatos, consolandi, erigendi, confirmandi, etc.¹¹⁷⁰ Ebből nemcsak az tűnik ki, hogy nem olvasta el, vagy ha elolvasta, félreértette Samarjai ördögüzési rendtartását, hanem az is, hogy nála még tisztán élt százada első felének az a Samarjaira semmiképen nem alkalmazható felfogása, mely szerint az ördögüzés nem más, mint a megszállott ember evangéliumi vigasztalása és erősítése.

De jelentkezik a Rituale Strigoniense-ben a bájoló eljárásnak az a másik jellegzetes felfogása is, hogy maga a bájoló szöveg, a szövegnek egyes szavai mechanikus úton nyugtalanítólag hatnak az ördögre. Az exorcizmus olvasásakor a papnak figyelnie kell a beteget annak megállapítása céljából, hogy mely szavak azok, melyeket nem szívelhet az ördög. E szavakat, valamint az exorcizmus fenyegetéseit gyakran meg kell ismételní Nyilvánvaló, hogy a Rituale Strigoniense a keresztyén vonatkozásokkal átszőtt exorcizáló szövegnek, a szöveg egyes értelemből kiragadott szavainak varázserőt tulajdonít. Szerinte e magános szavak ismételtetése elemi erővel (poena augendo) fokozza az ördög gyötrelmét. Ez eljárás nem más, mint keresztyén formába öltöztetett népies bájolás. A pogány varázslószövegek különös gondot fordítottak bizonyos gyakran megisméltető szavak ropogós ritmusára, ugyanazon gondolatnak egymással fonetikus rokonságban levő szavakkal vagy rokon kifejezésekkel való recitálására. Mintha csak Lethenyi Pál ördögüző szövegeinek lüktető hullámzását hallanánk a Rituale Strigoniense ropogó, keresztvetésekkel kísért fejezeteiben: „Imperat tibi Deus †, Imperat tibi majestas Christi †. Imperat tibi Deus Pater †, imperat tibi Deus Filius †, imperat tibi Deus Spiritus † sanctus. Imperat tibi sacramentum Crucis †. Imperat tibi fides sanctorum Apostorum Petri et Pauli, et ceterorum Sanctorum †. Imperat tibi Martyrum sanguis †. Imperat tibi continentia Confessorum †. Imperat tibi pia Sanctorum et Sanctorum omnium intercessio †. Imperat tibi Christianae fidei mysteriorum virtus †.”¹¹⁷¹ Hasonló jellegű ehhez a másik exorcizmusból: „tu es princeps maledicti homicidii, tu auctor incaestus, tu sacrilegum caput, tu acionum pessimarum magister: tu haereticorum doctor, tu totius obscenitatis inventor. Exi ergo † impie, exi † scelerate, exi cum omni fallacia tua, qui hominen templum suum esse voluit Deus,” etc.¹¹⁷² E fenyegetéseket így adja vissza magyarul Samarjai: „te vagy első kezdője az átkozot öldöklésnek: te vagy találója a fertelmes életnek, te vagy kut feje a Szentség törésnek, te vagy mestere minden gonosz cselekedeteknek, te vagy Tanétojok a hitől szakat Eretnekeknek, te vagy első találója minden faytalanságnak. Meny ki tehát istentelen, meny ki halálos bűn tévő, meny ki minden te csalárdsággoddal: mert a felséges Isten magának lako templomul választotta e körösztyn embert.”¹¹⁷³ Elképzelhetjük mit jelentett az ilyen szövegeknek vagy a belőlük minden összefüggés nélkül kiragadott szavaknak ismételtetése! A bájolás szellemét visszatükröztető exorcizáló szöveg s a hozzákapcsolódó utasítás széles kaput nyitott arra, hogy az alacsonyabb műveltségi fokon álló papok a népies bájolást nyíltan, egyházi keretek között gyakorolják. A Rituale Strigoniense ezen ördögüző gyakorlata cáfolja Szekfü Gyulának — legalább a magyar jezsuitákra vonatkozólag — azon állítását, hogy „az egész sötét komplexumba, mely a szegény nép a jobbagység lelkét természet szerint még inkább megülte, mint a magasabb műveltségükét, a racionalizmus elterjedése előtt a jezsuiták hoznak be világosabb vonásokat” stb.¹¹⁷⁴ A Rituale Strigoniense-t, vele a bájolással keveredett ördögüző alapelveket és gyakorlatot épen a legnagyobb magyar jezsuita, Pázmány Péter emelte hivatalosan kötelező erőre.

Jellemző Samarjaira, hogy rokonszenvezve sorolja fel a különféle egyházi atyáktól, így Chrysostomustól, Prosper Aquinaticustól, Augustinustól, Hincmarustól származó s a legsötétebb babonáig leható ördögüző történeteket, melyekben az ördög-

¹¹⁷⁰ Lampe-Ember: i. m. pag. 711.

¹¹⁷¹ Rit. Strig. p. 273. — Rit. Rom. p. 278-279. — Hogy Samarjai miként fordította e fenyegetéseket, lásd az előbb már közölt exorcizmus párhuzamos szövegét.

¹¹⁷² Rit. Strig. p. 276. — Rit. Rom. p. 282.

¹¹⁷³ H. E. C. 223. I. XXVII.

¹¹⁷⁴ Hóma-Szekfü: Magyar történet. 3. kiad. III. köt. 535. l.

üző paramentumok között, mint legtökéletesebb, ott szerepél az úrvacsora is. Lát-szik, hogy Samarjai ördögüző felfogásától a babona sem volt idegen. Ez volt az oka annak, hogy az evangéliom tiszta egyházába nyugodtan vitte be Samarjai a Rituale Strigoniense-nek lényegében keresztyén formák között bájoló népies exorcizmusát. A katolikus gyakorlatban népies hatások alatt kivirágzott babonás ördögüzési gyakorlatnak a református egyházi szertartások közé való beillesztése egyike Samarjai legmerészebb cselekedeteinek, mely megfeleltetett a nép lelkét vallási különbség nélkül elárasztó s számára mindennapi szükségként jelentkező babonának, de semmikepen sem feleltetett meg az evangéliom érdekeinek, melyből oly következetesen levonta a konzekvenciákat az a Bornemisza, ki Samarjainál is sötétebb, okultabb levegőjű korban élt és még Samarjainál is reálisabban látta az ördögöt a mindennapi életben. Samarjai ördögüző felfogása Bornemiszáéhoz mérve retrográd irányú, egyházával pedig homlokegyenest ellenkező. A Rituale Strigoniense nála már megszokott másolása ez esetben a legsúlyosabb, mert most nemcsak a keresztyén szellemiségnek az evangéliomtól eltérő egyik formája, hanem annak teljes antipólusa, a pogány bájolás szelleme előtt hajolt meg. Valóban mély gyökere lehetett a Felső-Dunamelléki református egyházkerületben az evangéliomnak, mert legfőbb lelki vezetőjének ilyen kardinális eltévelyedését is meglábolta.

*) *Temetés.*

Kortörténeti és kultuszhistóriai szempontból megbecsülhetetlen értéke van Samarjai szertartási könyve temetésről szóló fejezetének, melyben nemcsak a temetési szertartás alapelveivel és gyakorlati megvalósításával foglalkozik, hanem leírja a halott és temetés körül foganatosított magán és egyházi szokásokat s ezzel a hasonló adatokban szegény XVII. század kultuszhistóriájára nézve szinte hézagpótló adatokat ment meg az enyészettől. Samarjai idevágó közlései valóságos egyházi és magánrégiségtant adnak és segítségükkel a legnagyobb pontossággal meg tudjuk rajzolni a XVII. század eleji felsődunamelléki református temetést a hozzáfűződő szokásokkal együtt.

Samarjai temetési szertartásról vallott alapfelfogása teljesen protestáns és független a katolikus nézetektől : a temetési szertartás nem a halottnak, hanem az élőknek szól. A díszesebb temetési szertartás az élők részére való prédikációból, imádságból és halotti énekek zengedezéséből áll. De szavaiból azt is ki lehet érezni, hogy ismeri az egyszerű énekléssel, vagy énekléssel és imádsággal való temetést is. „Néha praedikatiót tészünk, és imádkozunk a test fölött, a temetésnek előtte : de nem a holtakért, mert ha istenessen éltenek, és az Urban meg holtanak, boldogok, s-nem szükölködnek a mi könyörgésünk nélkül : ha peniglen istentelenül éltenek, s-penitentia tartatlan multanak ki e világból, kárhozatra jutottanak, a honnan nincsen szabadulás, a mint a gazdagnak példája meg mutatya : és az el kárhoztakért haszontalan a könyörgés. Praedikállunk azért az élőknek, és a megholtaknak példájokat elejekben adván, intyük őket halando voltokrol valo gondolkodásra, penitentia tartásra, e világhi életnek meg unására, a telhetetlen világnak szorgalmatos-ságának meg utalására, az Isten országának keresésére és a halálhoz valo jo készületre.“¹¹⁷⁵ E nyilatkozatában közli Samarjai a halotti prédikáció természetes, kéznél fekvő anyagát is, mely a halott életéből levonható tanulságok felsorolásából, az élet mulandóságának hirdetéséből és a halálra, valamint az örökéletre való készület fontosságának hangsúlyozásából tevődött össze.

De Samarjai nem tudta elkerülni azt a XVI. és XVII. századi általános felfogást, hogy a temetési szertartásnak van némi erkölcsi vonatkozása a halotthoz is. „Nem tészünk azoknak tisztességes temetést, kik magokat megh ölték, avagy bünökért gyalázatos halállal meg ölettetenek“. De más elbírálás alá esnek a harcban elesett vitézek : „...a kiknek peniglen ellenséggel törvény szerént valo viadalban let halálok vitézi modon, azoknak tisztességes pompával valo temetések vagyon, és jo

¹¹⁷⁵ H. E. C. 188. I. XXV. 13. — A külföldi protestantizmus azonos felfogását l.: D. E. Chr. Achelis : i. m. II. 199-200. l.

emlekezetekre zászlót emelnek fel temető helyeken.¹¹⁷⁶ Vannak Samarjai szerint olyanok is, akik semmiféle temetési szertartásban nem részesülhetnek, sőt a hívek temetőjében még helyet sem kaphatnak: „A pogányoknak, kik rabságban hálnak megh közöttünk, és a hitetlen Sidoknak-is, és az istentelen Czigányoknak-is, és az átokban lévőknek, kik penitentiát nem tartnak, testeket nem temettyük semminémő tisztességes pompával, sem a körösztýeneknek tisztességes közönséges temető helyeken.. hanem magán való helyen számármodon el ásattatnak, hogy a föld színén ne büszüdgýenek, mert életekben nem val¹anak tagjai a körösztýén Anyaszentegyháznak.”¹¹⁷⁷ Bármennyire is hangoz¹atta a XVI. és XVII. század protestantizmusa a temetési szertartásnak élők számára való voltát, a róm. katolikus temetési felfogástól, miszerint a temetés a halottnak szól, nem tudta magát teljesen függetleníteni s így kezében a temetési szertartás megtagadása és a temetőhely használatától való megfosztás, azaz a számártemetéssel való fenyegetés a hívek valláserkölcsi nevelésének és fegyelmezésének egyik eszköze lett.¹¹⁷⁸ Ez olyan általános és magától értetődő felfogása volt a XVII. század eleji református egyháznak, hogy legkevésbé sem csodálkozhatunk Samarjainak ezzel egybehangzó állásfoglalásán.

Részletesen ismerteti Samarjai a temetéssel egybefüggő magán és egyházi szokásokat. A halott testét „tisztaságnak és böcsületnek okáért” vízzel meg kell mosni, „Ha jó illatozásnak okáért jó szagu füvekkel be rakják, avagy drága kenettel meg kenik-is a holt testeket, hogy környülöttük az élők inkább forgolódhassanak, avagy hogy a testek annyival későbbben rothadgyanak meg, nem ellenzük.”¹¹⁷⁹ A halottakat viselt vagy ünneplő ruhájukba, vagy pedig csak fehér gyolcsruhába kell felöltöztetni, „de nem gyászban, sem arannyal ezüsttel, drága gemántokkal őket nem ékesítjük, hanem ha nagy méltóságbeliek voltak.”¹¹⁸⁰ „A közönséges renden valóknak fábol, a fő embereknek pedig onbol, avagy kőből csinálnak koporsókat.”¹¹⁸¹ Ez adatokból kétségtelen, hogy Samarjai korában a Felső-Dunamelléken az egyszerű jobbágytemetések alkalmával a halottat gyolcsalsóruhába öltöztették és fakoporsóba tették.

Miként a *Rituale Strigoniense* s annak forrása a *Rituale Romanum*,¹¹⁸² úgy Samarjai is kimondja, hogy a halottak temetésével sietni nem szabad, különösen hirtelen haláleseteknél: „Halasztyuk néha egy vagy két napra a meg holtaknak temetéseket, hogy a kik hertelen halállal holtanak meg, azokrol semmiképen kételkedés ne lehessen,” melyhez még hozzáteszi, hogy a halott iránt érzett szeretet és ragaszkodás ugyanezt írja elő.¹¹⁸³ Nyilvánvalóvá válik Samarjai ezen kijelentéséből, hogy a felsődunamelléki református lelkészek a temetés körüli funkciója nem egyedül az egyházi szertartás végzésében állott, hanem hozzátartozott a temetés idejének mai orvosi-közigazgatási megállapítása is. Megemlékezik korának arról a szokásáról is, miszerint a főrendűek temetése hosszabb időre halasztott, hogy az ország minden részéből összejöhessenek az előkelőségek, hozzátartozók, rokonok az illendő, fényes temetésre.¹¹⁸⁴

A temetést megelőző éjszaka virrasztás van, melyen az egybegyült rokonok, szomszédok, jóbarátok a halott mellett zsoltárokat és temetési énekeket énekelnek: „a halottas embernek könnyeségére, nem a holtaknak hasznokra.”¹¹⁸⁵ Tehát a virrasztás Samarjai korában az egyház tanácsával és helyeslésével gyakorolt szokás volt, ami a temetési készüléthez tartozott. A temetés előtt meglátogatják a halottat ismerősei és jóbarátjai, de nem azért, hogy a halott öltöze¹ét, a temetési külsősé-

¹¹⁷⁶ H. E. C. 189-190. I. XXV. 20.

¹¹⁷⁷ H. E. C. 190. I. XXV. 21.

¹¹⁷⁸ A felsőmagyarországi cikkek XIV. és XV. cikkei, I. Lampe-Ember: i. m. pag. 433., a borsodgömörkibonti kánonok XXVIII. kánona, I. Lampe-Ember: i. m. pag. 300., stb. már rendszeresítik a számártemetést.

¹¹⁷⁹ H. E. C. 186. I. XXV. 1.

¹¹⁸¹ H. E. C. 186. I. XXV. 3.

¹¹⁸⁰ H. E. C. 186. XXV. 2.

¹¹⁸² „Nullum corpus sepeliatur, praesertim si mors repentina fuerit, nisi post debitum temporis intervallum, ut nullus omnino de morte relinquatur dubitandi locus.” Rit. Strig. p. 124. — Rit. Rom. p. 154.

¹¹⁸³ H. E. C. 187. I. XXV. 8.

¹¹⁸⁴ U. o.

¹¹⁸⁵ H. E. C. 187, I, X

geket megbámulják, hanem hogy a hozzátartozóknak együttérzésüket kifejezzék, őket vigasztalják, sőt hogy saját mulandóságukról is hathatósan megemlékezzenek.¹¹⁸⁶ Szinte ugyanezen indokokkal hangsúlyozza Beythe István is a halottlátogatás szükségességét.¹¹⁸⁷

A haláleset harangozással adatik tudtára a gyülekezetnek: „...férfiakra háromszor csendétnék, az aszszonyállatokra, leánzokra kétszer, azután kétszer, avagy háromszor vonnyák a harangot.” A temetési szertartás kezdetét is harangozás jelzi. Mikor a lelkész a tanító vezetése alatt álló kórusral, iskolások karával elindul a gyászházhoz, megcsendül a készülő harangszó.¹¹⁸⁸ Samarjai ezen közlései azért fontosak, mivel e korból a temetési harangozásról nincs más értesülésünk. Megtudjuk ebből, hogy a temetési harangozás a Felső Dunamelléken és a Dunántúlon a XVII század eleje óta mit sem változott.

A készülő harangszóra már együtt van a halottias háznál a temetési gyülekezet: „A temetésnek napján nagy roppant sereggel gyűlünk a halottias házhoz, tisztességnek okáért: és halando voltunkrol és azon valo szomorúságink ellen vigasztalásunkra, tanúságunkra, boldog halálhoz valo készületünkre valo énekeket szoktunk mondani velünk születet nyelven magunknak élőknek, s nem a holtaknak hasznokra.”¹¹⁸⁹ Tehát a háznál való temetési szertartás a kar vezetésével temetési énekek énekléséből állott. Hogy a temetési énekek milyen énekgyűjteményből kerültek ki, arról Samarjai nem nyilatkozik. Az éneklés után megindul a temetési menet a temető felé. A koporsót karjukon viszik az emberek: „Az Egyházi emberek egyházi embernek testét, a köz emberek, férfiak férfiaknak, az aszszonyállatok, leánzok az ő rendeken valoknak testeket hordozzák.”¹¹⁹⁰ Nyilvánvaló ebből, hogy a Felső Dunamelléken a halott vitelére a szentmihálylovát a XVII. század első felében még nem használták. Ha messze van a temető s így terhes a koporsó karon való vitele, a koporsót szekerre helyezik és úgy szállítják a temetőig.¹¹⁹¹ A temető felé haladó gyászmenet gyászdalokat énekel¹¹⁹² s a koporsót két oldalt arra rendelt emberek égő szövétnekekkel kísérik.¹¹⁹³ Kiérve a temetőbe, a koporsót a megásott sir szélére helyezik s elkezdődik a temetési szertartás. A gyülekezet énekel. A lelkész temetési prédikációt mond, imádkozik. Utána megint énekel a gyülekezet s az éneklésnek nem is szakad vége mindaddig, míg az elhantolás meg nem történik.¹¹⁹⁴ Nem említi Samarjai a sirhalomnak fejfával való megjelölését, de az szokás volt korában is. Azt azonban felhozza, hogy a nevezetesebb emberek sirja fölé nagy halmot vagy márványkövet emelnek.¹¹⁹⁵ A vitézek sirja felett pedig zászlós kopja hirdeti dicső emléküket.¹¹⁹⁶

Samarjai a temetőhelyről szólva ismerteti korai összes temetkezési módjait: „Temetőhelyeket tartunk, vagy a városok, faluk kívül, mint a réghiiek mezőn. Gen. 23. Luc. 7. kertben Joh. 16. avagy ben a városokban, falukban, Templomok kívül, a kerélesen belől, avagy ben a Templomokban, avagy arra valo kápolnáknak, avagy földön valo boltokban.”¹¹⁹⁷ Általában Samarjai korában, mint maga is említi, a legtöbb helyen a templom körkerítésén belől volt a temetőhely, melyet cymeteriumnak (a görög *κοιμητήριον* szóból, mely alvóhelyet jelent) neveztek.¹¹⁹⁸

A gyászra vonatkozólag Samarjai nagy jelentőséget tulajdonít a külsőségeknek. A halott hozzátartozói emberi okokból nemcsak sirnak, hanem gyászt is öltének: „... avagy csak mindennapi ruhájokban, avagy temérdek sákban, avagy feketében öltözvén, magokat minden világi gyönyörűségtől, és örvendetes lakásoktól megtartoztatván; a férfiak rabok modgyára, hajokat, szakálokat-is, ideig meg nevelik, az aszszonyállatok feketében öltöznek.”¹¹⁹⁹ Ez a gyász nagyon hasonlít a Samarjai által máshelyen leírt általános penitenciához.¹²⁰⁰ De ellene van Samarjai a gyászolók ön-

¹¹⁸⁶ H. E. C. 187. I. XXV. 7.

¹¹⁸⁷ Thury Etele: Beythe István és hittani álláspontja Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1891. 1734. I.

¹¹⁸⁸ H. E. C. 187. I. XXV. 6.

¹¹⁹⁴ H. E. C. 188. I. XXV. 13.

¹¹⁸⁹ H. E. C. 187-188. I. XXV. 10.

¹¹⁹⁵ H. E. C. 189. I. XXV. 17.

¹¹⁹⁰ H. E. C. 188. I. XXV. 11.

¹¹⁹⁶ H. E. C. 189-190. I. XXV. 20.

¹¹⁹¹ U. o.

¹¹⁹⁷ H. E. C. 188. I. XXV. 12., 189. I. XXV. 16.

¹¹⁹² U. o.

¹¹⁹⁸ H. E. C. 11. I. II. 8.

¹¹⁹³ H. E. C. 189. I. XXV. 14.

¹¹⁹⁹ H. E. C. 186-187. I. XXV. 5.

¹²⁰⁰ H. E. C. 154-155. I. XXI. 2.

felelt sirásának, jajgatásának s ezt mint hitetlenséget elítéli. Szerinte a keresztyén ember halál feletti keserűségét elégséges erővel enyhíti az örökéletbe vetett rendíthetetlen hite.¹²⁰¹

Határozottan elítéli Samarjai a temetéssel kapcsolatos katolikus külsőségeket. Elveti a halottaknak szentelt vízzel való karapolását, a ravatal mellett gyertyák égését, bár a halottnak a temetőbe égő szövétnekkel való kikísérését „szokásból” helyesnek tartja.¹²⁰² Kárhoztatja a holtak lelkéért nyújtandó alamizsnálkodást, de megvédelmezi a temetés után tartandó halotti tort: „...a tor tétel azért, avagy a jövevényeknek való gazdálkodás, avagy a szegényeknek étetése, nem lélekváltság mi nálunk.”¹²⁰³

Samarjai temetési szertartása lényegében teljesen megegyezik a Heltai agendában leírt temetési szertartás menetével, mely beszédből, imádságból, uri imából és elbocsátásból állt.¹²⁰⁴ Méliusz kora temetési szertartásától csak külsőségekben különbözik, hol mellőzte a babonás pompa és hosszú harangozás. De a debreceni temetési szertartás Méliusz idejében is éneklésből és tanításból állott, kezdetét fekete lobogó felemelése, rövid harangmeghuzás, vagy előre megállapított időpont jelezte s külsőségei közül eltávolított a halott lelkéért adandó pápista alamizsnálkodás.¹²⁰⁵ De megegyezik Samarjai temetési agendája és gyakorlata Beythe István agendájának temetési szertartásával is. Beythe is diákokkal megy a halottas házhoz énekelni, majd énekszóval kíséri a halottat temető helyére, hol imádkozik, majd prédikál, mely után énekszó mellett hantoltatik el a koporsó.¹²⁰⁶ Ez egybevetések igazolják, hogy Samarjai temetési szertartása lényegében mindenben megegyezik kora protestáns hagyományával (az egy égő szövétnekkel való kikísérést leszámítva),¹²⁰⁷ mely a temetési szertartás lényeges elemeiül az igehirdetést, imádságot és éneklést jelölte meg. Legközelebb áll mégis Samarjai Beythehez, mivel még a külsőségekben is megegyezik. E megegyezés a felsődunamelléki és dunántúli egyházvidék egymáshoz való közelségében és azonos viszonyaiban keresendő. Viszont a messzebbi egyházvidékekkel való megegyezés azt is mutatja, hogy a temetési szertartás volt a XVI. és XVII. század legkevesebb változásnak kitett szertartása. Ugy Heltai, valamint Méliusz, továbbá Beythe és Samarjai három külön generációnak voltak a gyermekei s az ő életüket átfogó 100 esztendő alatt mit sem változott a magyarországi protestantizmus temetési szertartása.

B) Igehirdetés.

Az Isten ígéje az ember életének egyetlen szabályozó principiuma és örökéletre vezérlője, ezért az embernek az Isten ígéjéhez való viszonya értelme megnyilásától kezdve vén koráig, haláláig ugyanaz marad, hozzá kell szabni, alkalmazni állandóan az életét. Ennek megfelelően nem lehet az igehirdetést csupán a templomi istentisztelethez kötni, hanem annak át kell hatni az ember életét bölcsőjétől kezdve koporsójáig.

Ismerjük Samarjainak azt a felfogását, hogy az egész emberi élet nem tekinthető másnak, mint egy folyamatos, meg nem szünő istentiszteletnek.¹²⁰⁸ De ez az istentisztelet, melynek vezéreleme az igehirdetés, Samarjainál a németországi lutheránus orthodoxia hatása alatt bizonyos részben tanító természetű. Az istentiszteletből az a legfontosabb, hogy azon az igehirdetés által a hívő az örökélet számára tanítatik és neveltetik. Az igehirdetésnek ez a pedagógiája épp úgy tanítvánnyá teszi a gyermeket, mint a felnőttest és az öreget, így kivétel nélkül minden ember az igehirdetés üdvösségre vezető iskolájába jár.

¹²⁰¹ H. E. C. 190. I. XXV. 22., 23.

¹²⁰⁸ H. E. C. 189. I. XXV. 15.

¹²⁰³ H. E. C. 188-189. I. XXV. 14.

¹²⁰⁴ Heltai: Agenda, O 1/a — X 2/b levelek. — Sörös B: i. m. 293—294. I.

¹²⁰⁵ Kiss Áron: i. m. 238-239. I.

¹²⁰⁶ Thury Etele: i. m. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1891. 1734. I.

¹²⁰⁷ A Rituale Strigoniense a temetési menetben „feretrum cum luminibus”-t említ. Pag. 132, Rit. Rom. p. 158.

¹²⁰⁸ H. E. C. 5. I. I. 8.

Az igehirdetés, mint tanítás és nevelés, a hallgatók kor- és értelmiségi foka szerint két részre oszlik, ugymint gyermekek, tudatlanok, áttérők elemi oktatására, azaz katechizálására és a hitben öregeknek tanítására és lelki nevelésére, azaz prédikálásra. Samarjai tisztán és félreérthetetlenül kimondja, hogy a katechizálás és prédikálás lényegében azonos természetű cselekmény, mindkettő igehirdetés. A katechizálás és prédikálás ugyanannak az igehirdetésnek a hallgatók kora, értelmiségi és készülségi foka szerint széttagolt és alkalmazott, de természetileg szorosban egybe tartozó két része: „Az Isteni szolgálatnak harmadik részét foglaljuk az ő szent igéjének tanulásában, melynek két félre tanítása vagy: Első, a Catechizálás, avagy a körösztvény hitnek fundamentominak magyarázattya. Második, a derék prédikálás, mely a körösztvényi tudománynak, a szent írásokból való béveb tanítása.”¹²⁰⁹ Samarjainak ez a meghatározása, ha az orthodoxia nyelvén fogalmazta is meg, olyan igazságot fejez ki, melyet korunk gyakorlati teológiája most is vall: a vallásos nevelés az eredményes igehirdetésnek feltétele, megelőző része s a kettő egybe tartozó rokon munkája a lelkipásztornak.

Most pedig vizsgáljuk meg Samarjai igehirdetésről vallott nézeteit az általa megjelölt kettős tagozás szerint.

a) *Katechetika.*

A katechizáció Samarjai előbb említett definíciója szerint: „...a körösztvény hit fundamentominak magyarázattya,” tehát lényegében a keresztyén hit elemi alapjainak megismertetése s mint ilyen bibliára támaszkodó, ősi gyakorlat. Samarjai mindent elkövet kora orthodoxiájának szokása szerint, hogy a katechizálásnak lehetőleg már ó-testamentomi gyakorlatát is kimutassa. Azon kor merev orthodoxiájának kedvelt eljárása volt, hogy a bibliát úgy kezelje, mint bizonyító kódexet. Nem a hitigazságokat, szokásokat vezették le a bibliából, hanem a már kialakult, készenlévő, megcsontosodott hitrendszerhez és szokásokhoz kerestek bizonyítékokat a teljes szentírásból. Ez eljárást sokszor a lehető legnagyobb erőszakossággal és mesterkéltséggel végezték, úgy hogy merőben új-testamentomi fogalmakhoz már a Genesis-ből kerestek és találtak bizonyítékokat. Samarjai, mint kora orthodoxiájának fia, híven követi ezt az eljárást, amennyiben sikerül neki a katechizáció bibliai kezdeteit egészen a paradicsomig visszavezetni: „Eva Aszszony Urától Ádámtól tanéttatot.”¹²¹⁰ Ádámot, mint az első katechetát követik példájában a legkiválóbb ó-testamentomi atyák. Így Ábrahám katechizálta gyermekeit. „Izmael 13 esztendő korában körülméltetett, kétség nélkül előb tanéttatot arra, mi végre parancsolta Isten, hogy az Ábrahamnak magva föl venné a Körülméttékedésnek Sacramentomát” (1. Móz. 17 : 25).¹²¹¹ Az Izsákot megáldozni készülő Ábrahám szavaiból, de magának Izsáknak kérdezősködésből is (1 Móz. 22 : 5, 7) azt olvassa ki Samarjai, hogy Ábrahám megtanította fiát imádkozni és megmagyarázta neki az áldozat értelmét.¹²¹² Hasonlóan katechizálta Jákob feleségeit: Ráchelt és Leát (1 Móz. 31.), majd házanépét (1 Móz. 35 : 2).¹²¹³ A Józsefet álmában megvilágosító Isten tulajdonképen katechizált (1 Móz. 37 : 1-11).¹²¹⁴ Sőt Isten tanította, katechizálta az egész emberiséget is a tízparancsolatban (2 Móz. 20 : 1-17), miért is: „A Tíz parancsolat.. semmi nem egyéb hanem Catechismus, melyben rövidedden tanéttatunk az Istennek szent ismeretire és tiszteletire, és a jóságos cselekedetekre.”¹²¹⁵ Majd rátérve az új-testamentomra, a mindenek által követendő tökéletes katecheta képét Jézusban mutatja be: „Jesus Urunk is a Nicodemust Catechismusra, azaz, a körösztvényi hitnek fundamentomira tanéttotta: ugymint az idvösségnek modgyárol a megromlott emberi természetéről, a maga személyéről és két természetéről, az ujonnan való születésről.” (Ján. 3.)¹²¹⁶ Ez a módszer semmiben sem különbözik az orthodoxiának abban az időben széltében-

¹²⁰⁹ H. E. C. 45. I. VII. 1.

¹²¹⁰ H. E. C. 45. I. VII. 2.

¹²¹¹ U. o.

¹²¹² H. E. C. 46. I. VII. 2.

¹²¹³ U. o.

¹²¹⁴ U. o.

¹²¹⁵ H. E. C. 47. I. VII. 2.

¹²¹⁶ U. o.

hosszában elterjedt és gyakorolt bizonyító módszerétől, mely a bibliában mindenre talált példát.

A XVII. század eleji magyar református egyház a katechizáló oktatás végzésére több kiváló kátéval rendelkezett, melyek közül a Felső-Dunamelléken tekintetbe jöhetett a Huszár Dávid által 1577-ben¹²¹⁷ és Szárászi Ferenc által 1604-ben¹²¹⁸ egész terjedelmében lefordított és kiadott, majd a Szcenci Molnár Albert 1607. évi Psalteriumának függelékében¹²¹⁹ kivonatos formában megjelent Heidelbergi Káté, az egymás után több kiadást (így Samarjai életében H. n. 1597., Pápa, 1624. és Debrecen, 1632.) ért és országos népszerűsége szert tett Siderius féle káté,¹²²⁰ végül Pécselyi Király Imrének, Samarjai egykori heidelbergi tanuló társának s később a Felső-Dunamelléken lelkész társának 1635-ben Lőcsén megjelent kátéja,¹²²¹ melyet szerzője a Samarjai püspöki kormányzása alatt álló Érsekújvár református egyházának, valamint gyalogos és lovas serege előjáróinak ajánlott. Annyi bizonyos, hogy a Felső-Dunamelléken nem volt egységesen és általánosan használt káté, így a lelkészek változásával változni szokott a katechizálásnál használt káté is. Miért is a komjáti kánonok¹²²² elrendelték, hogy a Felső-Dunamellék egyházaiban ugyanazon kátét kell használni, Samarjai nem nevez meg egyetlen kátét sem kötelező használatra, nyilván azért, nehogy egy bizonyos káté mellett való pálcátörése szívében még mindig melegen táplált uniós törekvése elé hittani akadályokat gördítsen.

Inkább nagy általánosságban sorolja fel a katechizáció anyagát s ebben legfontosabbnak a miatyánk, Apostoli Hitvallás, tízparancsolat magyarázását s a sakramentomokra vonatkozó ismeretek tanítását jelöli meg,¹²²³ ami egyébként is minden e korbéli katechizmus anyagának megfelel. A katechizmusnak ez alapon tartalmaznia kellett a keresztyén hithez szükséges ismeretek teljes, rövid foglatát. A jó katechizmusról Samarjai ezt az érdekes hasonlatot mondja: „Hasonló azért a Catechismus a kisdéd koszoróhoz, melynek virági külömb-külobm félek és nagy virágos kertben szedegettetnek öszve, de egy kis kerekdéd kámvára köttetnek fel egy csomóba: hasonló az Istennek régi Sátorához (Exod. 26.), melyben minden féle színű selymek bé szövettettek a kárpitokban: hasonló a Jerusalemi Templomához, melynek épületire sok országokból messzse földről külömb-külobm féle sok eszközök hozattattak, úgymint drága kövek, Sittim fa, arany, ezüst: hasonló a Josephnek köntöséhez, mely kicsin lévén sok féle színű posztobol varratot: hasonló a Salamonnak koronájához, melyben minden féle drága kövek voltak. „¹²²⁴ Az orthodoxia kedvelt bibliai trópusaival azt fejezi ki Samarjai, hogy miképpen egy csepp vízben benne van az egész tenger, ugyanúgy a jó kátében össze van sűrűsítve az egész kijelentésen nyugvó keresztyén tudomány.

Samarjai előírása szerint katechizálásban részesülnek: 1. a megtérő pogányok és 2. zsidók, 3. a gyermekek és 4. „együgyü öreg emberek.”¹²²⁵ E négy kategóriához nem fűz közelebbi megjegyzéseket. A megtérő pogányoknál, alighanem törökökre céloz, az együgyü öregek alatt pedig azokat a felnőt híveket értheti, kik gyermekkorukban bárminő ok miatt kimaradtak a katechizálásból s így oktatásra szorulnak, míg a gyermekek között helyett foglalhatott a serdülő ifjúság is.

Igen helyes és korunkban is helytálló megállapítása Samarjainak, hogy a sikeres katechizálás legfontosabb előfeltétele az azt megelőző istenfélő családi nevelés. „Tanácsa az édes Anya magzatit, midőn anyyira nevelkednek, a Mi Atyánkra, Híszek egy Istenre, és a Tíz parancsolatra, ect.”¹²²⁶ Tehát a vallásos otthonból kikerült

¹²¹⁷ A Keresztyén Hitről Való Tudomannac Rövid Kérdésekben foglaltatott Sommaia. Pápa, 1577. R. M. K. I. 137.

¹²¹⁸ Catechesis. Debrecen. 1604. R. M. K. I. 389., Várad. 1604. R. M. K. I. 394.

¹²¹⁹ Psalterium Ungaricum. Herborn. 1607. R. M. K. I. 407.

¹²²⁰ Siderius János: Kisdéd gyermekeknek való Catechismus. H. n. 1597. R. M. K. I. 297, — Pápa, 1624. R. M. K. I. 543. — Debrecen, 1632, R. M. K. I. 610.

¹²²¹ Catechismus. Lőcse, 1635. R. M. K. I. 653,

¹²²² III. Classis. XVI. Canon.

¹²²³ H. E. C. 47-49. I. VII. 3, 4, 5, 6.

¹²²⁴ H. E. C. 49. I. VII. 6.

¹²²⁵ H. E. C. 49-50. I. VII. 7.

¹²²⁶ H. E. C. 89. I. XIII.

katechizandus már ismeri hite alapját s könnyen kezdhet bele a lelkész a katechizálás alkalmával annak részletes megvilágosításába.

A katechizáló oktatás a miatyánkból, Apostoli Hitvallásból, a tizparancsolatból, sakramentumok tanából levonható tanulságokat részletezi. Így a miatyánk alapján a következőket tanítja Samarjai: 1. kihez kell imádkozni? 2. mi módon kell imádkozni? 3. mit lehet az imában kérni? 4. egymásért is kell imádkozni, 5. felebarátok vétkeit meg kell bocsátani, 6. vallást kell tenni Isten hatalmáról.¹²²⁷ Hasonló módon világította meg Samarjai a katechizálás többi anyagát is az Apostoli Hitvallásból és a sakramentumokra vonatkozó ismeretekből kivonható hittant és a tizparancsolat által felölelt erkölcsant is. Hogy az oktatásban milyen módszert kell alkalmazni, arról Samarjai nem nyilatkozik. Tekintve azonban kora katechizálási közgyakorlatát, helyes azon feltevésünk, hogy az ő módszere is a kérdező-feleltető módszer volt. Ennek megfelelően a katechizálás végső céljának a tananyag bememorizálását tekinthette, hogy ezáltal a katechizandusok az üdvösség munkálásához nélkülözhetetlenül szükséges alapismeretek birtokába jussanak s később az istentisztelet által történő lelki tanításba és építésbe, valamint az úrvacsorával való méltó élésbe minden zökkenés nélkül bekapcsolódhassanak. E feltételezett célkitűzés meg is felel a XVII. század eleji protestáns orthodoxia általános felfogásának úgy magyarországi, mint külföldi viszonylatban.¹²²⁸

Nem beszél Samarjai a katechizálás idejéről és helyéről sem. De figyelembe véve kora kialakult szokását, feltételezhetjük, hogy a katechizálás a Felső-Dunamelléken is a vasárnap délutáni istentisztelet helyébe lépett. A templomban tartott oktatást és kikérdezést ének és ima előzte meg, majd ugyanez zárta be, így a cselekmény istentiszteleti jellegét nyert.¹²²⁹ E körülmény biztosította a felnőtt hívek bekapcsolódását s a katechizálás a növendékeken túlmenően az egyház egyetemére is áldásos befolyást gyakorolt.

Míg a német evangélikus egyházban csak a XIX. század elején vált általánossá a katechizációt befejező ünnepélyes konfirmáció, addig a református egyházban egyes helyeken már igen korán gyakorolták azt. Eszerint a katechizációt a benne részesült gyermekeknek a gyülekezet színe előtt lelelt ünnepélyes hitvallása zárta be s ettől kezdve részesülhettek az úrvacsorában. Bucer már 1538-ban bevezette Hessenben (Ziegenhainer Zuchtordnung 1538.) a konfirmációt, hasonlóan ugyanő Strassburgban is. Hessenben a Bucer által bevezetett konfirmáció mindvégig meg is maradt.¹²³⁰ Hasonlóképpen járt el Genfben Kálvin is.¹²³¹ Samarjainál lét helyen is található olyan homályos nyilatkozatot, mely sejteni engedi, hogy gyakorolta a konfirmációt. A keresztelési szertartásnál a keresztszülők fogadalma után a zárószavakat mondhatja a lelkész: „E hittel ajándékozta meg Isten e kised gyermekéket, a melyben ő föl nevelkedvén, jövendőben a maga szájával teszen vallást arról.”¹²³² A gyermekek úrvacsorázásáról pedig ezt mondja: „Adgyuk azért e Szentséget... még olyatán föl sördült gyermekeknek-is, kik immár a jót a gonosztól meg tudgyák választani, és a körösztységnek fundamentomirol vallást tudnak tenni”¹²³³ Ha e két nem egészen világos nyilatkozatnál figyelembe vesszük azt, hogy Samarjai „a körösztységnek fundamentomi” alatt a katechizálás anyagát értette s emlékezeünkbe idézzük azt, hogy milyen őszinte rokonszenvvel viseltetett Bucer egyéb eszméi iránt, akkor feltehetjük, hogy Samarjai katechizációs oktatását ünnepélyes konfirmációval zárta be, mely után következett a gyermekeknek első úrvacsorával való élése. E feltevésünk értékét csak az csökkenti némileg, hogy Samarjai sehol, még magával a katechizálással kapcsolatban sem említi a konfirmációt, mint annak végén külön tartandó hitvallást, szertartást.

¹²²⁷ H. E. C. 47-48. I. VII. 3.

¹²²⁸ Sörös B.: i. m. 210-214. I. és M. Schian: i. m. 364-370. I.

¹²²⁹ Sörös B.: i. m. 212. I.

¹²³⁰ M. Schian: i. m. 191. I.

¹²³¹ Nagy Sándor Béla: i. m. 110-111. I.

¹²³² H. E. C. 71. I. XI. 5.

¹²³³ H. E. C. 95. I. XIV. 14.

b) *Homiletika.*

Samarjai igehirdetési alapelveiről, rendszeres elméletéről csak hézagos, általános természetű képet állíthatunk össze, mivel a szertartásokönyve VIII. részében közölt igehirdetési alapelvek töredékesek és felette hiányosak. Így nem áll módunkban Samarjait külön homiletikai és hermeneutikai szempontból értékelni. Nem is törekedhetünk másra mint olyan képet rajzolni az ő igehirdetési elméletéről, amelyet a rendelkezésre álló adatok lehetővé tesznek.

Mielőtt Samarjai homiletikai alapelveinek tárgyalásába kezdenénk, meg kell ismernünk a XVII. század eleji protestantizmus homiletikai helyzetét, hogy Samarjainak hozzá való viszonya megállapítható legyen. Kétségtelen, hogy a reformatori korszakot felváltó protestáns orthodoxia teljesen átalakította a protestantizmus lelki strukturáját. A változások és fejlődés ízzásából kifejeződött protestantizmus merev intézménnyé alakult át. A reformátorok lelkén és személyes életén keresztül előtört eleven és szíveket mozgó igazságok elméleti tantételekké, dogmákká alakultak át. A theologiai gondolkodás középpontjában többé nem az igazságkeresés állt, hanem a készen kapott igazságok megőrzése, igazolása és védelmezése. A legegyszerűbb gyakorlati kérdések bonyolult elméletté alakultak át s így kialakult egy új scholaszticizmus. A teljesen urrá lett orthodoxia scholaszticizmusának fellelegvárába építette be a protestantizmus a maga igazságait teljesen lezárt megcsontosodott rendszerben, apologetikus stílusban. Ebbe a fellelegvárba vonult be a protestantizmus minden egyháza s kezdte meg hol támadó hol védekező harcát a megújított katolicizmus, sőt sokszor testvéregyházai ellen s egyetlen törekvése, hogy a „pura doctrina“-t, a tiszta tant megmentse, megőrizze.

Az orthodoxia szellemiségének legfontosabb hordozója az igehirdetés lett, mely többé nem személyesen átélt evangéliumi igazságról való bizonyágtéves, hanem kézszen álló, dogmatikai rendszerbe merevített ismeretnek, tudásnak közlése. A prédikáció célja elméleti: hitigazságok tanítása, igazolása, védelmezése, ellenkező tanítások cáfolása. Miért is megtelnek a prédikációk mesterként exegesissal felsorakoztatott bibliai locus okkal, a pogány bölcseségek, klasszikusoktól, egyházi atyáktól kölcsönzött hosszadalmas citátumokkal, rég eltemetett eretnekségek ismertetéseivel és cáfolataival. Amilyen a prédikáció belső tartalma, olyan lesz a külső formája és szerkezete is. Egy új scholasztika a lehető legbonyolultabb és -körmönfontabb szabályokat írja elő, hogy a prédikáció menete az analitikus és szintetikus eljárások váltakozó alkalmazásával minél több mellérendelt, majd alárendelt részecskére bomoljon s méltó keretétül szolgáljon a tudálékos tartalomnak. Ez elmélet terén járó és bonyolult szerkezetű prédikációk elveszítik a hívek egyéni, belső életével való kapcsolatot, melyet azután annál hevesebben akarnak morális téren kipótolni, úgy hogy az orthodoxia prédikációinak egyetlen gyenge összekötő kapcsa az étellel a moralizmus. Minden orthodoxia korabeli prédikáció azon a merőben hibás lélektani alapon épül fel, hogy lelki hatások elérésére elegendő a tanítás s a tanítástámasztotta megértésből, belátásból és elfogadásból, áll elő az az intellektualis hit, mely mozgásba hozza az isteni mechanizmust s lehetővé teszi az üdvösség biztosítását.¹²³⁴

Az orthodoxia élettelenisége és szárazsága végre is kiváltotta maga ellen a reakciót. Az angliai, majd az onnan Németalföldre is átcsapott puritán mozgalom az 16³⁰-as évek elejétől kezdve főleg a híres Amesius franeckeri tanár tudományos munkásságában megfogalmazva, egy a református lélek mélységéből táplálkozó bensőséges szellemi átalakulást indított el az orthodoxia ellen, melynek hatása a prédikációra is kiterjedt.¹²³⁵ Igyekezett a puritánizmus a prédikációt a merev scholasztikus formák és intellektualizmus bilincseiből kiszabadítani s tulajdonképeni rendeltetéséhez, az evangéliumi hitből származó s hívő lélekhez szóló bizonyágtéveshez, hitébresztéshez és hittápláláshoz visszavezetni, szóval ismét lélektani alapokra fektetni. E hatások nálunk főképen az Amesius hallgató magyar theologusok közvetítése ré-

¹²³⁴ Az orthodoxia igehirdetését v. ö. Dr. Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa. 1915. 89–97. l., és D. E. Chr. Achelis: i. m. I. 287–292. l.

¹²³⁵ Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar ref. egyházban. Budapest. 1911. 20–21. l.

vén már az 1530-as évek elejétől kezdve egyelőre szórványosan jelentkezhettek, majd Tolnai Dali Jánosék 1638 évi londoni ligájától kezdve egyre fokozódó erővel már gyakorlatilag is érvényesültek,¹²³⁶ tudományos homiletikai megfogalmazásokat pedig a Medgyesi Pál által Bártfán, 1650-ben „Doce nos orare quin et praedicare” cím alatt kiadott első magyar homiletikában nyerték.¹²³⁷ E mozgalom Medgyesi interpretálása szerint a prédikáció szerkezetét egyszerűsítette. Elvetette a captatio benevolentiae-nek szánt cifra exordiumot, a bonyolult scholasztikus elágaztatásokat és formulázásokat. A haszontalan megkötöttséget okozó perikópák helyébe a szabadon választott és helyes exegesisel felfogott textust állította. A prédikáció célkitűzését, textusfelosztását, a tanuságok kidomborítását, az alkalmazandó ususokat teljesen a hívek lelki építése céljának rendelte alá, lévén a prédikáció célja lelki hatások: megrendülés, megtérés, hitébresztés, ujjászületés elérése. E nagy célt munkálják Medgyesi szerint az usus-ok. Miért is nem lehet megelégedni csupán csak az elméleti, azaz oktató és cáfoló usus-okkal, hanem széles tért kell engedni a gyakorlati, még pedig feddő és vigasztaló usus-oknak, a prédikáció lélektani felépítésének nagy elve pedig valósággal kulmináljon a befejezésben, melynek rendeltetése a megrendített lelkek elindítása. Medgyesieknek az orthodox scholasztikával szemben forradalminak látszó s már jóval a „Doce nos orare etc.” megjelenése előtt gyakorlatban is erősen érvényesülő elvei kihívták az orthodoxia nagy emberét, Geleji Katona István erdélyi püspököt, akinek fellépése azonban nem tudta a jelentkező új homiletikai irányt elnyomni, mivel az orthodoxia tényleg túlélte már magát.¹²³⁸

Samarjai szertartásoskönyvének megjelenése az új homiletikai irány valószínű legelső szórványos jelentkezéseinek idejére esik. Az új homiletikai irány megerősödése, majd a Medgyesi és Geleji Katona között nyílt harc előidézőjévé válása, továbbá Medgyesi által történt és már említett tudományos homiletikai megfogalmazása már Samarjai szertartásoskönyve megjelenése után következett be. Bennünket itt csak annak megállapítása foglalkoztathat, hogy az 1636-ban szertartási könyvet kiadó haeologus milyen mértékben állott az orthodoxia hatása alatt s a nyugatról beáramlani kezdő homiletikai megújulásnak található-e nála némi nyoma?

A kérdésre, ami az új homiletikai irány érvényesülését illeti, rendkívül nehéz határozott és minden kétséget kizáró feleletet adni, mivel Samarjai szertartásos könyvében a prédikálásról írt fejezet csak általános érvényű és hézagos gyakorlati tanácsokat ad s igen messze áll a tudományos és rendszeres homiletikai alapvetéstől, másrésztől Samarjainak egyetlenegy gyülekezeti istentiszteletre való prédikációja sem maradt fenn, az említett szertartásoskönyvében szereplő pár szertartási beszédben megnyilvánuló alapelveket pedig korántsem lehet a más körülmények között elfolyó és más célok szolgálatában álló egyházi beszédre minden fenntartás nélkül alkalmazni.

Kétségtelen, hogy Samarjai homiletikai alapfelfogása, szerkesztéstana, valamint gyakorlati példái szoros rokonságban állanak az orthodoxia elméletével és gyakorlatával. A prédikációról szóló mindkét definíciója az orthodoxia nyelvén szól hozzánk. Az egyik: „...a derék prédikálás...a körösztényi tudománynak, a szent írásokból való béveb tanítása”.¹²³⁹ A másik: „Olvassuk és magyarázzuk az Istennek megirattatott szent igéjét a híveknek gyülekezetiben, amint maga Isten ő fölsége a Tíz parancsolatot a Sinai hegynek tetejéről a Sidó népnek prédikállotta.”¹²⁴⁰ E meghatározások szerint a prédikáció isteni eredetű tanítóintézmény s mint ilyen a katechizálásnak ikertestvére. Bizonyítja ezt Samarjainak még az az eljárása is, hogy az Isten által adott tízparancsolatot hol a katechizálás, hol a prédikálás ösmintájául hozza fel.¹²⁴¹ A két ikertestvér között mindössze csak annyi különbséget nevez meg, hogy míg a katechizáció alapja a szentírás rövid foglalata, az Apostoli Credo, a tízparancsolat, a miatyánk, továbbá egyes üdvösségbevágó tanítások, mint a sakramentó-mokról valók, addig a prédikálás alapja a teljes szentírás, beleértve az apokryphus

¹²³⁶ U. o. 20—36. és 98. l.

¹²³⁷ R. M. K. I. 832.

¹²³⁸ Az új homiletikai elveket v. ö. Dr. Ravasz László: i. m. 212—223. l.

¹²³⁹ H. E. C. 45. l. VII. l.

¹²⁴¹ U. o. és H. E. C. 47. l. VII. 2.

¹²⁴⁰ H. E. C. 50. l. VIII. l.

könyveket is, de ezek csak annyiban, „amennyiben nem ellenkeznek a Canonicus könyvekkel, de nem annyira hitünknek erősségére, mint erkölcsökben való meg jobbulásukra a körösztyén halgatoknak.“¹²⁴²

Teljesen eltér azonban Samarjai a magyar református orthodoxiának a perikóparendszerhez csökönyösen ragaszkodó gyakorlatától és a szabad textusválasztás alapján áll: „Magyarázzuk penig elvegyessen, a mint a halgatok hozzá vannak; néha az Istennek törvényét; néha a Prophetáknak írásit; leggyakrabban az Evangeliumot, Apostaloknak cselekedeteket és írásokat, a hiveknek hitben való épületekre, és életben való meg jobbulásásokra.“¹²⁴³ Tehát minden megkötöttségtől mentes, szabad textusválasztás alapján áll, melynek legfontosabb szabályozó elve a hivek lelki szükséglete. Samarjai e nézetével, az „elvegyesen“ való textusválasztással a református léleknek jobban megfelelő szabad prédikálás-rendszer képviselője volt. Nagy dolognak tekinthető ez, hisz kora prédikátorai, élükön Alvinczi Péterrel és Gelei Katona Istvánal még mindig a perikóparendszerhez kötötték magukat. Samarjai e felfogásával harmonikusan illeszkedett egyházkerületének a komjáti kánonokban már lefektetett s a perikóparendszert elvető határozatához.¹²⁴⁴

A textus magyarázásáról szóló véleménye már középkorból eredő scholasztikus hatásokra mutat: „A szent írásoknak néha kettős értelmeket adgyuk, betű szerént valokat és lelkieket, úgy mint, midőn a Noe bárkáját és Szent Péter Apostalnak hajóját, melyben Christus Urunk be szállot, magyarázzuk az Anyaszentegyhazrol-is.“¹²⁴⁵ A protestantizmus már első lélegzetvétele alkalmával a leghevesebben szembefordult a scholasztikus-katholikus írásmagyarázattal. Luther játéknak, Kálvin ördögi mesteriségnek nevezte s a protestáns ígehirdetést a róm, katolikustól épen az allegorikus bibliamagyarázás elvetése különböztette meg. Azzal a scholaszticizmustól származó felfogással is a leghatározottabban szembeszállott a reformáció, hogy a szentírásnak több értelme volna és kebelében azt az elvet juttatta érvényre, hogy a szentírásnak csak egy értelme van s ez az egy bőven elegendő az üdvösségre.¹²⁴⁶ Samarjai textusmagyarázati felfogásának kétrétúsége s az allegorikus értelmezés iránti vonzalma a Bornemisánál még mindig életben levő scholasztikus gyakorlat átörökléséből való.¹²⁴⁷

A textusmagyarázat felett Samarjai kora orthodox felfogását követve szabályozó elvül a hitvallást alkalmazza, azonban tekintettel uniós meggyőződésére, szabályozó hitvallásul az Apostoli Hitvallást nevezi meg Samarjainak már Pareustól örökölt régi kedvenc gondolata volt, hogy a két nagy és egymással szemben álló hitvallásnak, az Agostai és II. Helvét Hitvallásnak fölébe kell helyezni az Apostoli Hitvallást, mely egyetemességénél fogva hivatva van a két konfessziót egy nevezőre hozni, „Nem követtyük azért a magunk okosságát, hanem nyilván való szent írásokra nézünk, és kiváltképpen az Apostali hitnek formáját követtyük, hogy attol el ne tavozzunk, sőt annak hasonlatossága szerént értsük az írásokat.“¹²⁴⁸ A hitvallásokkal szabályozott prédikálás különben a protestáns orthodoxia jellegzetessége volt, amely megfordította a reformáció gyakorlatát, hol a vallásos élményből született meg a hitvallás s inkább a hitvallásból akart vallásos életet fakasztani. Az eredmény a hit intellektualizálása lett.

Samarjai a textus kezelésére, felosztására, a prédikáció anyagának elrendezésére, továbbá a prédikáció szerkezeti felépítésére nézve semmi felvilágosítást nem ad, így ezekben elfoglalt álláspontjára s követett gyakorlatára még következtetni sem tudunk.

Ellenben szükségesnek tart két igen magától értetődő követelményt kihangsúlyozni, úgymint az anyanyelven való prédikálás szükségességét¹²⁴⁹ és azt a korában általánosan betartott egyházi gyakorlatot, hogy „sem férfiaknak, kiknek arra hiva-

¹²⁴² H. E. C. 53. I. VIII. 11.

¹²⁴³ H. E. C. 50. I. VIII. 2.

¹²⁴⁴ III, Classis XV. Can. a lelkész egyéb kötelességei között megállapítja: „... Pastores Ecclesiarum... magna diligentia debent facere officium suum, hoc est, praedicare Evangelium, administrare Sacramenta: nec solum Dominicalia semper, sed Prophetarum, ac Apostolorum scripta populis explicare conentur.“ A Széki Béla-féle kiadás, Pápa. 1867. 37—38. l.

¹²⁴⁵ H. E. C. 52. I. VIII. 8.

¹²⁴⁶ H. E. C. 51—52. I. VIII. 6.

¹²⁴⁷ Dr. Ravasz László: i. m. 343—344: l.

¹²⁴⁸ H. E. C. 51. I. VIII. 3.

¹²⁴⁹ U. o. 188—189. l.

tallyok nincsen, sem aszszonyállatoknak" nem szabad prédikálni.¹²⁵⁰

A prédikáció tárgyára és anyagára nézve követi Samarjai az orthodoxia általános közgyakorlatát. Így prédikációinak egyik tárgyát képezi az igazi hit dogmatikai igazolása, mikor előveszi az összes tévlanokat és sorra megcáfolja azokat. „A tévelygéseket és eretnekségeket nem csak meg nevezük tanétásunk közben, hanem ugyan kárhóztattuk is és a híveket azoktól idegenéttük.”¹²⁵¹ Máskor meg a moralizmus tölti ki prédikációját. Samarjai úgy látja, hogy a lelkész a morális prédikációban a nevelői és bírói forum magasságába emelkedik, honnan hozzáférhetetlen méltóággal és rendíthetetlen joggal feddheti meg a legelőkelőbbeket is büneikért: „Személy válogatás nélkül tanéttük, feddgyük, dorgáttuk a fő fő renden való embereket is.”¹²⁵² Az elméleti és morális kérdések bizonyítékait a biblia mellett az egyházi atyák írásaiból, régi zsinatok határozataiból,¹²⁵³ ókori pogány bölcsek és klasszikusok mondásaiból,¹²⁵⁴ szentek életéből vett példákiból,¹²⁵⁵ magánéletből eredő hasonlatokból¹²⁵⁶ szedi elő, melyek a XVII század orthodoxiájának szokásos illusztrációiként a kor minden prédikációjában feles számmal fordulnak elő s bő alkalmazást kapnak elősegítette a sok nyomtatásban megjelent illusztrációgyűjtemény.

Az eddig kialakult kép, leszámítva a perikópákat elvető nyilatkozatot, teljesen az orthodox világnézetbe és gyakorlatba belenőtt homilétáé. Hátra marad még annak a megvizsgálása, hogy e képhez járulnak e némi kiegészítő vonások az épen akkor beáramlani kezdő új homiletikai irány javára?

Ha figyelembe vesszük, hogy Samarjainak voltak olyan nézetei, melyekben kora szokásos orthodox gondolkodását túlhaladta, így szertartásokönyvében kora átlag-felfogásán és -gyakorlatán felül álló cura pastoralis adott, melynek alapjaiban már ott lüktet és a lélek problémáival foglalkozó pásztori felelősség, a lélek kérdéseiben való jártasság, a korában szokatlan mélyen járó lélektani módszer alkalmazása, semmi lehetetlenséget és összeférhetetlenséget nem jelent annak feltételezése, hogy egy ilyen mély lelki felelősséget érző és híveit a lélek kérdésein át néző, kezelő lelkipásztor, igyekezett igehirdetésében az intellektuális szempontok mellett lélektaniakat is érvényre juttatni s e tekintetben némi háttér is gyakorolni kezdhettek rá a nyugatról áramlani kezdő s a lélektani módszernek épen a prédikációban való alkalmazását is követelő, az evangélium újra való átéléséből származó friss eszmék. Némi halovány konturjai bontakoznak ki az orthodoxia új szempontokkal kibővült felfogásának Samarjai ezen megállapításából: „Nem csak tanéttük peniglen a tudatlanokat, hanem serkenéttük is a röstöket, tunyákat, hogy az Úrnak után sörényben járjanak, biztattuk a félelmeseket, vigasztaltuk a szomorúakat. erősettük a kételkedőket és hitekben tántorgókat.”¹²⁵⁷ Igaz ugyan, hogy nincs Samarjainak egyetlenegy prédikációja sem kezünkben annak megállapítására, hogy igehirdetésében milyen módszerrel fordult a hívek problémái felé, vajjon a személyesen átélt evangéliomot vitte-e a hívődő lelkekhez közel, vagy pedig megelégedett kora orthodox prédikátorainak mindenre elégségesnek vélt csodatévő flastromával, a tanítással, ismeretközléssel? Mégis a tanítás mellett a serkentésnek, vigasztalásnak és erősítésnek egyenlőfokú célként való emlegetése, hozzá véve Samarjainak a szenvedő ember lelki problémái iránt érzett és személyes hitből táplálkozó éber felelősségérzetét, némileg arra enged következtetni, hogy többnek tekintette az igehirdetést pusztán tanításnál s tudta, hogy ha az evangélium nemcsak a prédikátor elméjéből és szájából szól a gyarló emberhez, hanem szívéen keresztül is, akkor az nemcsak tanít, hanem meg is tart. Tizennégy évvel Samarjai szertartásokönyve után mondja ki az új irányt követő legelső magyar homiletika a forradalmi újítást: a prédikációban nemcsak oktató és cáfoló usus-okat kell alkalmazni, hanem feddő és vigasztaló usus-okat is, feddő usus-okkal kell megrendíteni a hívők lelkét, hogy következhessék utána a vigasztaló usus is, mely elindítja őket a lelki növekedés útján.¹²⁵⁸ Samarjai ugyanezen gyakorlati usus-okat állítja az elméleti, tanító usus-ok mellé, hogy az istentisztelet tanító

¹²⁵⁰ H. E. C. 51. I. VIII. 5.

¹²⁵¹ H. E. C. 53. I. VIII. 12.

¹²⁵² H. E. C. 51. I. VIII. 4.

¹²⁵³ H. E. C. 52. I. VIII. 7.

¹²⁵⁴ H. E. C. 53. I. VIII. 10.

¹²⁵⁵ H. E. C. 32—33. I. IV. 15., 35—36 I. V. 4.

¹²⁵⁶ H. E. C. 53. I. VIII. 9.

¹²⁵⁷ H. E. C. 50. I. VIII. 2.

jellege mellett annak másik célját, az örökéletre való nevelést is elérje. Samarjai a nagyméretű szellemi mozgalmak iránt nagyon érzékeny ember volt. Kora minden nagy szellemi áramlata lecsapódott lelki világában. Az orthodoxia alkatába és stílusába bele nőve is megérezhette a homiletikai magújulást. Amint máshelyütt látni fogjuk, Samarjai lelkipásztori eszményképe élénk missziói felelősséget visel magán. Ezt a missziói felelősséget a megújuló magyar róm. katolicizmustól tanulta. Semmi lehetetlenséget nem jelent az a feltevésünk, hogy a pásztori gondviselésben tanúsított missziói felelősséget a prédikációba is bevitte, illetőleg a róm. katolikus pasztoráció szellemén keresztül fogékonyabb lett a nyugatról beáramlani kezdő evangéliumi megújulás iránt s e körülmény homiletikai nézeteire is kihatott. Ő az orthodoxia azon szélső szárnyához tartozott, mely a merev formák között is megőrizte az étellel való benső kapcsolatát.

c) Gyakorlati igehirdetés.

Amint már említettük Samarjainak nem maradt fenn egyetlenegy rendes istentiszteletre való egyházi beszéde sem. Gyakorlati igehirdetését csak szertartásoskönyvében közölt 8 textus nélküli szertartási beszédén (keresztelési, egyházkezelési, úrvacsorai, esketési, exkommunikációkori, suspensió vagy degraatio-kori, bevételkori, suspensív vagy degraatio megszüntetésekori)¹²⁵⁹ tanulmányozhatjuk. Ezekről szerzett benyomásainkat a következőben foglalhatjuk össze.

Samarjai szertartási beszédeinek tárgya mindig a szóban forgó szertartás dogmatikuma és etikuma, melyhez a szertartással összefüggésben a hívőket érdeklő gyakorlati következtetéseket fűz. Keresztelési beszédében¹²⁶⁰ részletesen tárgyalja a keresztelés lényegére vonatkozó hittani ismereteket, majd oktatást nyújt a keresztiszülői intézmény jelentőségéről és méltó betöltéséről. Úrvacsorai beszéde¹²⁶¹ magában foglalja az úrvacsora nevééről, anyagáról, részéről, azoknak egymáshoz való viszonyáról tudandó, majd a szertartás céljára vonatkozó hittani ismereteket, végül arról ad tájékoztatást, miképpen kell a sakramentum méltó vételéhez készülni. E beszédek elméleti részében áll Samarjai leginkább a kor orthodoxiájának hatása alatt, a gyakorlati részben azonban mint például az úrvacsorai beszéd második felében, az előkészület fejtegetésénél oly őszinte, keresetlen és megindító szavakkal beszél az ember lelki töredelméről és bűnbánatáról, hogy a legközvetlenebb kapcsolatba kerül a hívő úrvacsorázó lélekkel.¹²⁶² Más alkalommal ez a közvetlenség áthatja az egész szertartási beszédet, mint az egyházkezeléshez adott agendája mutatja. Itt a szülési fájdalom okait és az egyházkezelő asszony kötelességeit vévén alapul meglepő lélektani gyakorlattal beszél a szülés várható szomorú esélyeiről, hogy rávezesse az elötte álló lelket arra, milyen bőséges okai vannak a hálaadásra.¹²⁶³ Sőt egy fordulattal ügyes lélektani eljárást alkalmazva megfelel a sokgyermekes egyházkezelő szegény asszony lelkében esetleg feltámadó nyugtalanító gondolatra: „Isten nem ad azoknak, kik gazdagok és elárthatnák: a szegényeknek pedig ugyan el posdulnak az ő sok gyermekek”. Megindító szavakkal válaszolja a sokgyermekes anyák dicsőségét, hogy ők „...az Anyaszentegyházban, mint egy paradicsom kertében, Istennek termő fái”, kik „ő föltségének Isten felő fiakkal leányokkal” gyümölcsöznek, hogy a „mennyei kar be telnek.”¹²⁶⁴ Az exkommunikáció alkalmával mondott szertartási beszéde pedig inkább ítélethirdetéshez hasonló rövid allocutio, melyben röviden ismerteti a bűnt, az exkommunikáció kiszabását a bűnös számára annak időtartamára előírt életrendet, valamint a híveknek vele szemben tanúsítandó magatartását.¹²⁶⁵ Általában megállapítható, hogy beszédeiben el tudja kerülni az orthodoxia lélekölő szárazságát, meg

¹²⁵⁸ Dr. Ravasz László: i. m. 219. l.

¹²⁵⁹ H. E. C. 64—70. l. XI. 3., 80—89. l. XIII., 100—107. l. XV. 1., 123—135. l. XVII. 2., 149—151. l. XX., 153—154. l. XX., 162—164. l. XXIII., 165—166. l. XXIII. 4.

¹²⁶⁰ H. E. C. 64—70 l. XI. 3.

¹²⁶¹ H. E. C. 100—107. l. XV. 1.

¹²⁶² Az úrvacsorai bűnbánatról: H. E. C, 105—106. l. XV. 1.

¹²⁶³ H. E. C. 82—83. l. XIII.

¹²⁶⁴ H. E. C. 149—151. l. XX.

¹²⁶⁴ H. E. C. 87. l. XIII.

tudja találni hallgatóival a lelki kapcsolatot az orthodoxia szabályainak lélektani elvekkkel való összhangba hozásával.

Szerkesztési tekintetben Samarjai az orthodox scholasztikának híve. Szerart'asi beszédeinek bevezetése pár szóból áll, melyben azonnal bejelenti a beszéd részekre való osztását és szabadon megfogalmazva kijelöli az egyes részeket. Szerart'asi beszédei rendszerint két részre oszlanak. Az egyes részeket azután analysis alkalmazásával felosztja több alrészre darabolja s ha lehetőség van rá, további analysis-sel az alkatrészeket másod-, sőt harmadfokú alrészekre is, miáltal a beszéd szerkezete egészen bonyolulttá válik. Álljon itt például egyházkelési szerart'asi beszédének vázlata:¹²⁶⁶

Pár szavas bevezetés.

I. Mi az oka a szülési fájdalomnak?

II. Mi az egyházkelő asszony tiszte?

1. Kiváltság élvezése :
mentes a zsidó szülőasszonyra vonatkozó kötelezettségektől:

2. Kötelesség gyakorlása :
bemutathatja a keresztényen asszonyok háláldozatát, melynek részei:

a) mentes a zsidó asszonyok tilalmától.

b) nincs eltiltva az emberi társaságtól.

c) nem kell neki gerlicét áldozni.

a) alalmizsnálkodás.

b) hálaadás.

c) imádság a gyermekért.

aa) Isten magzatot adott.

bb) egészséges a gyermek.

cc) türehető volt a szülési fájdalom.

dd) a gyermek megérte a keresztiséget.

ee) Isten az anyát betegségétől, örögi családságtól megóvta.

E végeredményében Bornemisztól származó bonyolult felosztási módszert Samarjai korának más orthodox scholasztikus ízlésű lelkészei is használták. A bekecsi templom felszentelésén mondott prédikáció és szerart'asi beszédek ugyanezen módszer szerint osztattak fel. Így Károlyi András szántai prédikátornak akkor mondott úrvacsorai beszéde így ágazódik el: A beszéd két főtétele: I. Mi legyen az úrvacsora? II. Kiknek és mi módon kell élni az úrvacsorával? Az első főtétele részei: 1. Ki szerezte az úrvacsorát? 2. Miből szerezte? 3. Mi célból szerezte? 4. Miért mondjuk a kenyeret és bort szent jegynek? E négy rész mindegyike még több másodrendű részre oszlik. A második főtétele részei: 1. Bűnbánattal, 2. megpróbált hittal és 3. megjobbúlási szándékkal kell az úrvacsorához járulni. Ez utóbbi részek már nem oszlanak fel tovább.¹²⁶⁷ A szörszálhasogató felosztási módok alkalmazása az akkori orthodox homiletika lényeges sajátosságai közé tartozott és Samarjai sem tudta magát attól függetleníteni.

A scholasztikus mesterkéeltséget néha odáig viszi Samarjai, hogy az értelem szerint egyes tételekben már benne foglaltatott részeket fogalmi körükből kiragadja és mellérendelt helyzetben külön szerepelteti. Így az egyházkelési szerart'asi beszéd II. része első alrészének elágaztatásánál az a) alatt szereplő másodrendű alrész magában foglalja a b) és c) alatt külön szerepeltetett másodrendű alrészeket is. Máskor az előre kijelölt felosztást felületesen tartja be. Esketési beszédének két főtétele kö-

¹²⁶⁶ H. E. C. 80—89, I. XIII.

¹²⁶⁷ Consecratio Templi Novi. 33—56. I.

zül az elsőben: „Miért rendelte Isten a házasságot“, váratlanul arról kezd először beszélni, hogy ki szerezte a házasságot csak jóval azután tér rá a házasság szereztetési okainak tárgyalására. Ez utóbbi eljárásának oka egyébként nyilvánvaló. Esketési szertartási beszédét teljesen Melotai Nyilas István nyomán írta oly módon, hogy a három részre (1. Ki szerezte a házasságot? 2. Miért szerezte? 3. Hogyan éljenek a házasok?) osztott Melotai-esketési beszéd első két részét az eredeti sorrend megtartásával, de csak a második rész címe alatt összevonta. Így azután a cím nem fedi teljesen a tartalmat.¹²⁶⁸

A szertartási beszédek bevezetése, mint már említettük rövid pár szóból áll s mindössze a részekre osztás tételes megnevezésére gszorítkozik. A beszéd végéről hiányzik a befejezés, melyet néhány szavas imádsára való felhívás szokott pótolni. Az egyes részek tárgyalása pedig hármas alapon történik. Először közli a részhez való szentírási helyeket, azután megmagyarázza azokat, végül levonja a tanulságokat. Vagy pedig megfordítja módszerét: előre bocsátja a tanítást, melynek bizonyítására a szentírásból helyeket sorol fel s azután jön az alkalmazás. Egyébként szertartási beszédeknek ez a tárgyalási módszere egyenes rokonságban van elődei, Heltai és Bornemisza textus nélküli szertartási beszédeivel, sőt Melotai Nyilas Istvánéival is.¹²⁶⁹ Ezek is pár szavas bevezetések után megjelölik a tanítás részeit, melyet bibliai példákra való hivatkozással fejtenek ki s rövid imádságra való felhívással vagy más rövid formulával zárnak be.

A bibliai idézeteket kisebb részben a Vulgátából fordítja, túlnyomó részben pedig az 1590. évi vizsolyi bibliakiadásból veszi és pedig vagy szóról szóra másolva (csupán a XVI. századi helyesírást XVII. századira kicserélve), vagy csak felületesen emlékezetből idézve.¹²⁷⁰ Samarjai hermeneutikájának, ami a szertartási beszédekben előforduló bibliai idézeteket illeti, két lényeges vonása van. Az egyik, hogy az ótestamentumi kultuszi berendezkedéseket, áldozatokat úgy tekinti, mint a Jézus Krisztus áldozatának előképét, példázatát. A 3 Móz. 12. résznél a gyermekágyas asszonyok áldozatáról szóló u'asításban is Jézus áldozatának jelképét látja.¹²⁷¹ E felfogását Samarjai még az előző századi reformátori protestantizmusból vette. A másik hermeneutikai eljárása már teljesen a protestáns orthodoxiából ered. Elég gyakran arra használja a szentírást, hogy bizonyos kifejezésekhez bizonyítékokat keressen belőle. Így igazolja a keresztség eredendő bűnt eltörlő hatásáról vallott lutheránus-katolikus szellemű tanítását I Ján. 1:7. versével,¹²⁷² a hí-

¹²⁶⁸ H. E. C. 123-135. I XVII. 2 — Melotai: Agenda. 283-307. I.

¹²⁶⁹ Sörös B.: i. m. 253., 266., 270. I. — Melotai: Agenda. 2-12., 43-52., 64-76., 77-93., 94-168, 109-112. I. stb.

¹²⁷⁰ Kétségtelenül a Vulgátából származnak az 1 Tim. 2:5. v. említések alkalmazott „Unus Mediator“, az 1 Ján. 2:1. v. felhozásakor idézett „Advocatus“ és az Ef. 5:32. v. citálásakor beiktatott „mysterium magnum“ kifejezésének. H. E. C. 35 I. V. 4., 129. I. XVII. 2. — Viszont a Vizsolyi bibliából (R. M. K. I. 236.) több helyen szószertint idéz, mint:

Ap. Csel. 8:36—38.

Samarjai: H. E. C. 61. I. X. 9^a

Vizsolyi biblia: 112/b lev.

Im hol a víz, micsoda tilt meg a körösztégtől engemet? Phülöp pedig monda: ha tellyes szivből hisz, meg lehet. Ama pedig felelvén monda: hiszem a Jesus Christust Isten fiának lenni: és meg állat a szekeret, és le szállának mind ketten a vízben. Phülöp és a Komornyik, es Phülöp meg körösztölé azt.

Imhol az víz miczoda tilt meg az kerezstégtől engemet? Philep pedig monda: ha tellyes szivből hisz, meg lehet, Amaz. pedig feleluén, monda: hiszem az Iesus Christust Isten fiának lenni. Es meg állata az szekeret, és le szállának mind ketten az vízbe, Philep és az Komornic, és Philep meg kereztelé azt.

LI. Zsol. 3-4., 9.

Samarjai: H. E. C. 79, I. XIII, 8,

Vizsolyi biblia: 559/b — 560/a lev.

En Istenem, a te irgalmasságodnak sokaságával töröld el az én bűneimet, mos meg engemet az én álnokságimból, és az bűneimből tisztíts ki engemet, mos meg engemet hysoppal es meg tisztulok, mos meg engemet és fejbé lések a honál.

Én Istenem, az te irgalmasságod szerint, Az te irgalmasságodnak soksága szerint töröld el az én bűneimet. Mos meg engemet az én álnokságimból és az én bűneimből tisztíts ki engemet. Moss meg engemet Hysoppal és meg tisztulok: moss meg engemet és feiérb lésezek a hónál,

¹²⁷¹ H. E. C. 4. I, I, 6., 85, I. XIII.

¹²⁷² H. E. C. 66. I. XI, 3.

vőknek az úrvacsorában Krisztus valóságos testével és vérével való egyesüléséről szóló bucer-melanchtoni tant 1 Kor. 10 : 16. versével, majd később újból visszatér az utóbbi locus-hoz annak bizonyítására, hogy a kenyér és bor az úrvacsorai használat alkalmával természetében nem változik el.¹²⁷³ Ez a tendenciózus szentírásmagyarázat az orthodoxia hitrendszerigazoló eljárásából fakad s a XVII. század elején általános volt.

Samarjai szertartartási beszédeinek nyelve a XVII. század eleji protestáns prédikációk kissé nehézkesen gördülő, darabos és szintelen nyelve. Éredei csak akkor lesz, mikor leereszkedik a népies nyelv ősforrásáig, de ekkor meg néha triviálissá válik.¹²⁷⁴ Szívesen alkalmaz ilyenkor népies közmondásokat s esketési beszédében meg is ment a mulandóságtól két érdekes régi közmondást: „Könnyű a házasulás, de nehéz a kétszer konyhálás: Nőszél meg te szegény, s ketten lesz éh szegény.”¹²⁷⁵ Átvieszi Melotaitól a férjeiken basáskodó asszonyok megbélyegzésére a „Simon bíró” népies kifejezést is.¹²⁷⁶ Hasonlatait majdnem kizárólag a bibliából meríti, költői hasonlatokban végtelenül szegény. Egyetlen szemléltető erejű hasonlatát esketési beszédében alkalmazza: a „szeretet hasonló a tűzhöz, a mint hogy azt táplálni köl, mert meg aluszik, és még hamva is meg hül sokára, ha több fát reá nem raknak: így a házasok között való szeretetet is táplálni kel, s oltalmazni, hogy el ne fodgyon.”¹²⁷⁷ Mégis nyelve és előadása a Pázmány írásaitól kifejező erő és magyar zamat tekintetében messze esik.

Ezzel végére is jutottunk a gyakorlati homiléta Samarjai méltatásának. Kár, hogy a prédikációról adott vázlatos elmélete s rendes egyházi beszédeinek hiánya nem tette lehetővé, hogy homiletikai méltatásába mélyebben behatoljunk. De még ezen vázlatos elemzés alapján is úgy áll előtünk az orthodoxia stílusába belenőve, mint kortásain felül emelkedő egyéniség, aki a száraz formák között is meg tud tartani beszédeiben a lélekkel való kapcsolatát. Nagy szó ez abban az időben, mikor az elmélettől kiszáradt igehirdetés elveszítette a lélekhez vezető utat. Samarjai lelkisége megőrizte fogékonyságát minden nagy szellemi mozgalom iránt, ezért a nyugat felől beáramló homiletikai megújulás még az orthodoxia bíncsei között is egy szabad embert talált benne.

C) Agapetika.

a) Pásztori és gyülekezeti misszió.

A XVII. századeleji lutheránus orthodoxia a lelkészi tiszt viselőjét, mint az igének és a sakramentomoknak kezelőjét s a kulcsok hatalmának birtokosát oly mértékben szembe helyezte a gyülekezettel, hogy a lelkész és hívek között szorosabb lelkigondozói kapcsolatot nem alakulhatott ki. A német lutheri egyház sajátos egyházzajog fejlődése folytán a lelkész a világi felsőség képviselőjeként jelent meg a hívek előtt. Ez a tekintélyi helyzet minden utat elzárt az elől, hogy a hívek a lelkészben lelkigondozót lássanak s mint ilyenhez forduljanak lelki problémáikkal, de ugyanez a körülmény a lelkész számára is egyszersmindenkorra lehetetlenné tette, hogy híveinek lelkigondozója is legyen. A lutheri orthodoxiának az volt a meggyőződése, hogy a pasztoráció szempontjából teljesen elegendő a templomi kultusz, az annak lényegét kitevő igehirdetői és sakramentális szolgálata. Amit ezáltal a templomban jelenlévő nyáj kap, az elégséges lelke magatartására és táplálására. Legfeljebb arról lehet szó, hogy akik testi nyomorúságuk, betegségeik miatt kimaradtak a kultusz ezen lelki áldásaiból, azokhoz házukba is elvittessenek az igének és az úrvacsorának javai. Iymódon a templomon kívüli lelkigondozás gyakorlására csak egyetlen egy mód maradt, a betegek úrvacsoráztatása és vigasztalása.¹²⁷⁸

¹²⁷³ H. E. C. 102-103. I. XV. 1.

¹²⁷⁴ H. E. C. 132. I. XVIII. 2. „A férjü ne szidalmazza, k... zza jámbor feleségét.”

¹²⁷⁵ H. E. C. 128. I. XVII. 2.

¹²⁷⁶ H. E. C. 133. I. XVII. 2. — Melotai: Agenda. 305. 1.

¹²⁷⁷ H. E. C. 132. I. XVII. 2.

¹²⁷⁸ M. Schian: i. m. 271-272. 1.

A kálvini reformáció nem elégedett meg a templomi kultusz útján történő lelki gondozással, hanem gyakorolta a hívek házankénti látogatását és külön egyéni lelki pasztorálását. Ezt minden lelkész számára kötelességül írta elő s a hívek lelkigondozásába, látogatásába a buzgó egyháztagokat is bevonta, sőt e célra külön gyülekezeti szövetet is létesített (diakónia) azon elv alapján, hogy a gyülekezetnek kötelességei vannak tagjaival szemben. A XVII. század eleje óta pedig az angliai puritán szellemű megújulás hangsúlyozta különös erővel annak szükségét, hogy a lelkész és a gyülekezet tagjai között személyes, lelkigondozói kapcsolat álljon fenn.¹²⁷⁹

A XVII. századi magyar református egyháznak a lelkigondozásról vallott felfogása teljesen a lutheri orthodoxiában gyökerezik. Ez a felfogás mit sem tud Kálvin nagy koncepciójú és magának az egyháznak a vállára helyezett, széles körben gyakorolt lelkigondozásáról. Ez időben még csak kultuszi tömeglelkigondozás van nálunk, akárcsak az orthodox lutheránus egyházban. A lelkipásztor csak akkor tudja, hogy neki egyes bányái is vannak, mikor valamelyik megbetegedett hive kéri az úrvacsorát. A XVII. század eleji református egyház lelkigondozásának központi kérdése a betegek úrvacsorázása. De semmi nyoma sincs annak, hogy ezen túlmenőleg felmerült volna a hívek házankénti látogatásának és egyenkénti lelkigondozásának a szüksége, mint gyakorolta azt a kálvini hagyományokat követő genfi református egyház. Sőt még a betegek úrvacsoráztatásának és vigasztalásának kérdésében sem volt egységes a magyar református egyház gyakorlata. Pathai István nemcsak a betegek úrvacsoráztatását tiltja meg,¹²⁸⁰ hanem még azok önkéntes lelkészi látogatását és vigasztalását is. Pathai csak abban az esetben tartja szükségesnek a beteg meglátogatását és vigasztalását, ha a lelkész erre külön felszólítást kap s ekkor is csak úgy, „ha az beteg ember kívánnya és szüksége vagy a vigasztalásra.”¹²⁸¹ Szenczi Molnár Albert e kérdésben épen ellenkező nézetet vall. Szerinte a prédikátornak a beteget gyakran, még hivatlanul is meg kell látogatnia.¹²⁸² De a betegek meglátogatásának és vigasztalásának kérdésén túl ő se megy. A század elejének legnagyobb gyakorlati teológusa, Melotai Nyilas István, a lelkigondozás kérdésében megmarad a betegek vigasztalásánál és úrvacsoráztatásánál,¹²⁸³ de még itt is távol van attól, hogy ezt a szolgálatot Szenczi Molnár Albrethez hasonlóan pásztori felelősségből fakadó, önkéntes misszióknak tekintené.

Egy helyen van csak céltudatos és missziói lelkületre valló lelkigondozásra való törekvés: a róm. katolikus egyházban. A XVII. század első felére már új életre kelt s Pázmány Péter vezetése alatt keményen harcoló és eredményesen hódító róm. katolikus egyház nagy gondot fordít a nyomorultak, szenvedők meglátogatására és lelkigondozására. És ami a legmeglepőbb: a nyomorultak, betegek (infirmi) lelkigondozását teljesen a kálvini elvekhez hasonló alapon oldja meg: a lelkigondozás munkájába bevonja a kiváló buzgóságú világiakat is! Ha a pap elfoglaltsága miatt nem tudja meglátogatni a vigasztalásra szorulókat, akkor világi misszionáriusok lépnek a helyébe s végzik fennakadás nélkül a lelki megtartás munkáját.¹²⁸⁴ Ime a XVII. század elejére megújult róm. katolikus egyház missziói pasztorációját kiterjeszti minden szenvedő lélekre, e munkában világi segítők is alkalmaz, tehát a lelkigondozás praxisában közelebb került Kálvinhoz, mint az orthodoxus református Pathai István, ki a betegek szabad látogatását még a lelkészeknek is tilalmazta. Az ellenreformáció legdühösebb rohamainak idején a róm. katolikus egyház lelkigondozói gyakorlata korszerűbb és mélyrehatóbb volt, mint a református egyházé. Bizonyos, hogy a Felső-Dunamelléken és Dunántúlon Pázmány által vezetett, nagy lépésekkel és sikerrel előhaladó ellenreformáció nemcsak külső hatalommal, hanem a protestáns lelkigondozás hiányait ügyesen kihasználó, korszerűbb pasztorációs módszereivel is biztosította sikerét.

Samarjai szertartásoskönyvében egy olyan cura pastoralis-t nyújtott egyházá-

¹²⁷⁹ U. o. és Nagy Sándor Béla : i. m. 117-119. l.

¹²⁸⁰ Pathai István : i. m. 278. l.

¹²⁸¹ U. o. 293. l.

¹²⁸² Biblia. Oppenheim. Függelék. 186. l.

¹²⁸³ Melotai : Agenda. 167-172. l.

¹²⁸⁴ Rit. Strig. p. 85-86. — Rit. Rom. p. 119.

nak, mely az akkori magyarországi általános gyakorlati theologiai gondolkodást messze túlhaladva igen széleskörű, személyes lelkigondozást követelt meg a lelkészekről, sőt ebbe a lelkigondozásba be kívánta kapcsolni az istenes életű közegyháztagokat is, úgy férfiakat, mint nőket. Ime a világi munkatársak legelső említése a magyar református lelkigondozásban! Ime ezek között a nők szolgálatának igénybevétele legelőször a lelkigondozói munkában! E cura pastoralis mély lélektani tapasztalatokból táplálkozik s alapja a pásztori felelősség, mely a veszendő báránynak utána megy. Kétségtelenül sokra értékelté Samarjai a kultuszt a lelkigondozói munkában. Ha nem így tett volna, nem is lett volna vérbeli XVII. századi theologus. De az orthodoxyába egy teljesen új tanítást vitt, mikor azt hangsúlyozta, hogy a kultusz közösségen bármiféle okból kívül rekedt bárányokat kötelessége a lelkipásztorinak felkeresni, vagy felkerestetni s az evangéliomot hozzájuk eljuttatni, lelküket megtartani.

Samarjai az intenzív lelkigondozás tekintetében vajmi keveset tanulhatott az orthodoxyába merült hazai református egyház gyakorlatából. A magyar református lelki vezetők, mint a pápizmus ellen dühösen vagdalózó Pathai István, megkövesedett orthodoxyájukban távolabb álltak a korszerű és megfelelő lelkigondozási módszertől, mint az e tekintetben Kálvinnal egy nyomon járó Rituale Strigoniense! Samarjai e hatásokat csak két oldalról nyerhette, Részint a megújult és diadalmasan hódító magyar róm. katolikus egyház missziós lelkigondozásából, részint a nyugatról beáramlani kezdő puritánizmus mély pásztori felelősségből táplálkozó pasztorációjából. Az adatszzerű nyomok a magyar róm. katolicizmushoz vezetnek. Samarjai szertartásokönyve lelkigondozásról szóló: „Az Nyomorultaknak látogatásokról” c. fejezete még címében is magán viseli a Rituale Strigoniense, illetőleg a Rituale Romanum hatását, amennyiben azoknak teljesen egybevágó fejezete: „De visitatione et cura infirmorum” címet viseli, De e fejezetnek még az első pontja is teljesen a két katolikus rituálé nézeteit interpretálja:

Rit. Strig. p. 85-86.
Rit. Rom. p. 119-120.

Samarjai: H. E. C. 167. l. XXIV. l.

Parochus in primis meminisse debet, non postremas esse muneri sui partes, aegrotantium curam habere. Quare cum primum noverit, quempiam ex fidelibus curae suae commissis aegrotare, non expectabit ut ad eum vocetur, sed ultro ad illum accedat; idque non semel tantum, sed saepius, quatenus opus fuerit: horteturque parochiales suos, ut ipsum admoneant, cum aliquem Parochia sua aegrotare contigerit, praecipue si morbus gravior fuerit. Ad hoc juvabit, praesertim in amplis Parochiis, aegrotorum notam seu catalogum habere, ut cujusque statum et conditionem cognoscat, eorumque memoriam facilius retinere, et illis opportune subvenire possit. Quod si Parochus legitime impeditus, Infirmitatem, ut quando plures sunt, visitationi interdum vacare non potest, id praestandum curabit per alios Sacerdotes, si quos habet in Parochia sua, aut saltem per laicos homines pios, et Christiana charitate praeditos.

Szoktuk a körösztyén embereket... nyomoruságokban meg látogatni, mind Egyházi, s mind köz emberek bizonyos okokért. Tudván pedig az Egyházi ember, hogy nem utolsó része tisztítnak, a betegekre való gondviselés, mihelyen tudására lépzen, hogy az ő lölki pásztorsága alá biztatott hívek között, valaki nehéz betegségben eset, nem vár hivatalt, hanem ön kényen hozzá mégyen, s nem csak egyszer, hanem többször-is, a mennyire a szükség kívánja: sőt meg inti a szent gyülekezésben lévőket, hogy ő néki hamar tudtára adgyák ha valaki közülök igen meg betegül. Es a nagy Ecclesiakban, ha sokan leendenek egyszer s mind a betegek, ugyan laistromban vegye neveket, hogy mindenikhez el mennyen, ha lehet maga személyében: ha maga pedig arra nem érkezik, Isten féltő köz embereket, férfiakat, vagy aszszonyállatokat küldgyön hozzájuk.

Tehát a XVII. század első felének róm. katolikus lelkigondozása megkívánta, hogy minden paróchián külön nyilvántartás vezetessék a betegekről s azok lelkigondozása a papok által azonnal és rendszeresen felvétessék. E lélekmentő munkába

pedig a papok oldalán bevonattak a világiak is. Semmi kétség sem marad affelől, hogy Samarjai a róm. katolikus beteggondozási elveket átvette s szertartásoskönyvébe elég hű fordításban beillesztette, legfeljebb csak annyi módosítást alkalmazott rajtuk, hogy a beteglátogatási munkába a világi egyháztagok között kifejezetten a nőket is bekapcsolandóknak jelentette ki. Ez a felfogás, melyszerint az istenfélő és kegyes életű férfi- és nőegyháztagok sorából a lelkipásztor mellé a lelkigondozói munkába önkéntes segítőmunkásokat kell bevonni (diakonus, diakónissa) megfelel a kálvini diakóniának. Református szempontból azonban szomorú memento számunkra ez az eset. Samarjai püspök a római katolikus ritualén keresztül jutott el a kálvini diakónia alapelveihez!

Samarjai lelkigondozói tevékenysége ellentétben kora közismert protestáns nézetével, mely ezirányú tevékenységét majdnem kizárólag a betegeknek vigasztalás vagy úrvacsoráztatás útján való pasztorálására koncentráltta, felöleli az összes más egyéb okból arra szorulóknak lelkigondozását is. Ilyenformán Samarjai a magyar református gyakorlati teológiában a legelső széles alapra fektetett cura pas'oralis megteremtőjének tekinthető.

Természetesen cura pastoralisában kiemelkedő helyet foglal el a betegek lelkigondozása. "Megyünk azért a kór betegekhez vigasztalásért, mivel hogy ők a szent gyülekezetnek helyére nem jühetnek, és az igének hallásából vigasztalásokra való tanúságot nem vehetnek: azért magán házokhoz megyünk, és biztattyuk s bátorittyuk őket, hogy nyavalyáioknak súlyossága miat, azt ne gondollyák magok felől, mint ha ők egyéb embereknél bünösbeek volnának, és az Istennek kedvéből, a miat ki estenek volna."¹²⁸⁵ A vigasztalás és látogatás célja¹²⁸⁶ a kicsinyhitűség megszüntetésén kívül a halálfélelem oszlatása, a gyógyulásba vetett bizalom felkeltése, az örökélet hitének erősítése.¹²⁸⁷ majd az úrvacsorával való élés által a szeretet megmutatása,¹²⁸⁸ végbucsuvel,¹²⁸⁹ végintézkedéstételre való buzdítás, hogy a halálravált beteg kedveseiről és hátra lévő dolgairól még idejében gondoskodjék.¹²⁹⁰ A beteglátogatás céljai közé beveszi Samarjai a segítő szeretet gyakorlását is: „Megyünk a szegényekhez segítségnek okáért-is, ugymint kik magokkal jo tehetetlenek, avagy talám éhezők, szomjuhozók, avagy gyámolatlanok, avagy orvosságokkal könnyebbülhetne fáydalmok.”¹²⁹¹ De felfedi Samarjai a beteglátogatás üdvös szubjektív hatásait is: „Látogattyuk a betegekét tanoságnak okáért-is. Tanoltyuk pedig változó állapotunkat azoknak példájukból, kik jo egéssegessek voltanak, mint mi, és szemlélyük mire jutottanak: azért gondolkodunk magunk felől-is, hogy mi-is hasonlok lehetünk ő hozzáiok ma holnap.”¹²⁹²

De Samarjai lelkigondozó tevékenysége nem áll meg a betegek látogatásánál és vigasztalásánál. Amint láttuk, ismeri a betegek lelkigondozásánál a szociális segítség szükségességét is: a betegnek élelemmel, itallal, orvossággal való ellátását. Ezt a szeretetteljes lelkigondozást kiterjeszti az özvegyekre, árvákra is: „Megyünk látogatni egyéb nyomorultaknak is, ugymint özvegyeknek, árváknak, kik vigasztalás, segítség, és egyéb gondviselés nélkül szükölködnek.”¹²⁹³ Sőt lelkigondozó felelősségérzete elviszi őt még a börtönben sinylődő rabokhoz is, legyenek azok ártatlanul szenvedők, vagy bünösök s itt nemcsak a vigasztalást végzi, hanem az ártatlan ra-

¹²⁸⁵ H. E. C. 167. I. XXIV. 2.

¹²⁸⁶ A Rituale Strigoniense így határozza meg a beteglátogatás célját: „Accedat autem ad aegrotum ita paratus, ut in promptu habeat argumenta ad persuadendum apta; ac praesertim Sanctorum exempla, quae plurimum valent; quibus eum in Domino consoletur, excitet, ac recreet. Horteturque ut omnem spem suam in Deo ponat, peccatorum suorum poeniteat, divinam misericordiam imploret, et infirmitatis poenas, tamquam paternam Dei visitationem, patienter ferat et ad salutem suam provenisse credat, ut vitam moresque suos melius instituat.” „Videbit denique Sacerdos, quibus potissimum tentationibus, aut pravis opinionibus aeger sit subjectus, eique prout opus fuerit, apta remedia prudenter adhibebit.” Pag. 86—88. — Rit. Rom. p. 120., 122.

¹²⁸⁷ H. E. C. 167—168. I. XXIV. 2.

¹²⁹¹ H. E. C. 169. I. XXIV. 6.

¹²⁸⁸ H. E. C. 168. I. XXIV. 4.

¹²⁹² H. E. C. 169. I. XXIV. 7.

¹²⁸⁹ H. E. C. 169. I. XXIV. 8.

¹²⁹³ H. E. C. 169—170. I. XXIV. 10.

¹²⁹⁰ H. E. C. 168—169. I. XXIV. 5.

bok kiszabadítását is munkálja.¹²⁹⁴ A halálraítelt bűnös utolsó vigasztalása is a lelkipásztor kötelessége.¹²⁹⁵

E lelkigondozói program a betegek látogatásán túl messzemenőleg kiterjed a gyülekezet minden egyes lelki depresszió alá került tagjára, aki csapások, nyomorúság, halál háborítása miatt lelkiegyensúlyából és ezáltal a kultuszi közösségből kiesett. A lelkész kötelessége ezeket az embereket felkeresni és az evangéliom erejével vigasztalni. E lélekmentő munkájában maga mellé veszi a lekipásztor a gyülekezet istenfelő férfi- és nőtagjait is, hogy a rábizottak közül csak egy is el ne vesszen. E széles és az akkori magyar protestáns korviszonyokat meghaladó lelkigondozói program és módszer felülmúlja korának nagy magyar theologusait: Szenczi Molnár Albertet és Melotai Nyilas Istvánt. Ez már nemcsak pásztori, hanem gyülekezeti misszió is.

De Samarjai lelkigondozási felfogásához egyéb reflexiót is fűzhetünk. Valósággal megdöbben bennünket az a körülmény, hogy a református lelkigondozásra annyira jellemző diakónia kálvini gondolata a róm. katolikus rituálé útján jutott el Samarjaihoz, a XVII. század első felének egyik jelentékeny sulyú egyéniségéhez. Tény és való, hogy Samarjai itt a róm. katolikus theológia evangéliomi vizeiből merített, de példája ébresztő figyelmeztetés azok felé, akik a forrásokig visszamenő történelmi kutatás megbízható eredményei nélkül, merő fikciók alapján szeretnek a XVI. és XVII. században magyar kálvinizmusról beszélni.

b) Külmisszió.

Kétségtelen, hogy a külmisszió kérdésében a nagy reformátorok negatív és passzív álláspontot képviseltek. Ez álláspont kialakulására egyfelől gyakorlati, másfelől elvi kérdések hatottak. Egyrészt az ifjú reformációnak élet-halálharca, egyházi kialakulása a reformátorok minden energiáját lekötötte, másrészt hiányzott a reformátorok lelkivilágából a missziói parancs feszítő ereje. Nézetük szerint Krisztus a missziói parancsot csak az apostoloknak adta, ezek pedig teljesítették kötelességüket. A jelen egyházának már nem lehetnek külmissziói törekvései, mivel az evangélium Krisztus akarata szerint az egész világon prédikáltatott s a keresztyén anyaszentegyház elérte már végső határait. Sőt egyes reformátorok, mint Melancthon is, eschatologikus várakozások hatására hivatkozva, egyenesen szükségtelennek is tartották a külmissziót.¹²⁹⁶

Igy nem is csodálkozhatunk rajta, hogy a magyar reformációt sem hatotta át a missziói felelősség extenzív tudata. A későbbi protestáns orthodoxia pedig már szellemi alkatánál sem lehetett kiindulópontja missziói törekvéseknek.

Samarjainál sem találhatunk missziói öntudatot. Az ő egyházfogalma lezárt, befejezett szervezetre, közösségre vonatkozik. Semmi nyoma sincs nála annak, hogy ez a lezárt egyházi szervezet extenzív természetű missziói eszméket hordozott volna magában távoli világrészekben élő pogány népek iránt. Samarjai egyháza hegyen épített város, mennyei Jeruzsálem, melynek nincsenek hódító vágyai.

De bizonyos, hogy e mennyei Jeruzsálemnek messze ragyogó fénye eljut a közelben élő istentagadókhöz és pogányokhoz s vágyakozást támaszt lelkükben, lakozni abban a boldog városban. Ilyenek az istentelen zsidók és a pogány törökök. Samarjai ezekkel a keresztyén egyház felé orientálódó idegen lelkekkel szemben határozott felelősséget érez s az a nézete, hogy ezeket meg kell tanítani az evangéliumra s azután bevenni a keresztyén anyaszentegyházba a keresztség sakramentóinak kiszolgáltatása által.¹²⁹⁷ Ezért a keresztyén lelkiség hatása alatt élő s magába a zárt

¹²⁹⁴ H. E. C. 170. I. XXIV. 11. — Heltai is ad a rabok vigasztalásához szertartást. Agenda: X 3/a — Bb 3/b levelek.

¹²⁹⁵ H. E. C. 184. I. XXIV. 16.

¹²⁹⁶ Dr. Makkai Sándor: Az egyház misszió munkája. Budapest, 1938. 341—342. l. — M. Schian: i. m. 395—396. l.

¹²⁹⁷ H. E. C. 49—50. I. VII. 7., 60—61 l. X. 9.

egyházba bekivánczó lelkek számára katechumenátusi intézményt tart fenn, melynek célja azokat lelkileg képessé, alkalmassá tenni a keresztség felvételére.¹²⁹⁸ Ezen túlmenőleg aktív missziói felelősségérzet nem található Samarjainál. E körülmény azonban annál kevésbé róható fel neki, mivel a protestantizmus ezidőben sem külföldön, sem minálunk nem ébredt még missziói felelőssége tudatára. A komoly extenzív protestáns missziói tudat első igazi utegyengetője a későbbi pietizmus lett.

Samarjai a katechumenátusi intézményre vonatkozó nézeteit (lásd a keresztségnél) már teljesen szokott forrából, a róm. katolikus ritualéból merítette s nincs kizárva, hogy az ő csonka, vérszegény külmissziói programja az ezidőben már a pogány világgal szemben külmissziói felelőssége teljes tudatára jutott róm. katolikus egyház szellemi hatásából táplálkozott.

2. Egyházkormányzás.

A) Egyházfegyelmezés.

a) A gyülekezet egyes tagjainak fegyelmezése.

Samarjai a gyülekezet egyes tagjainak fegyelmezésére irányuló gyakorlata túlnyomórészt a Rituale Strigoniense hatása alatt áll. Vallja azt a róm. katolikus nézetet, hogy az úrvacsora vételét megelőző gyónás és abszolúció a hívek fegyelmezésének célját szolgálja. Az úrvacsorai közgyónást követő feloldozásnál még megtalálható nála a református felfogás is, miszerint a lelkész kulcs hatalma a bűnbocsánat hirdetésében valósul meg,¹²⁹⁹ de a Rituale Strigoniense-ből merített róm. katolikus „jurisdictio in Foro interiori“ hatása alatt¹³⁰⁰ elfogadja a lelkésznek a gyóntatószékben a bűnösre kirótt satisfactio-val, jogi alapon végzett oldozási és kötözési gyakorlatát is.¹³⁰¹ Ez eljárásával letért Samarjai a protestantizmus ősalapjáról, a hitből, Isten ingyen kegyelme által való megigazulás tanáról és ennek helyébe a róm. katolicizmus leglényegesebb vonását, az érdemek által való megigazulást állítja, az abszolúcióra vonatkozólag pedig a róm. katolikus papi mindenhatóóság követője. E satisfactio-s eljárása az úrvacsorával fungáló lelkészt fegyelmező bíróvá teszi.

A gyülekezet egyes bűnbemerült tagjainak fegyelmezésére legcélszerűbb eljárás Samarjai szerint az exkommunikáció. E ténykedése alapján a róm. katolikus szellemben felfogott kulcs hatalom áll, melynek értelmében a lelkész autonom merev oldozási kötözési joggal bír, „kárhözatra ítélt“ és „pokolra vet.“ „E kitiltásnak és átoknak (hogy semminek ne áléttassék) ereje vagyon még mennyekben-is. . . az az, Isten-is ő fölsége helyén hadgya, és meg erősíti ezt az Egyházi ítéletet, mely nem embertől származot, hanem menyben lakozo Istennek parancsolattýából eredet.“¹³⁰² De az exkommunikáció alapjául szolgáló kulcs hatalom ily irányú értelmezése mellett átvette Samarjai az egész róm. katolikus egyházfegyelmezési gyakorlat lényegét is az általa oly előszeretettel forgatott Rituale Strigoniense nyomán.¹³⁰³

A róm. katolikus egyház az exkommunikációban különböző fokozatokat különböztet meg. Legenyhébb fokozat a szentségekből való kizárás, már súlyosabb fokozat az egyházi élet összes kedvezményeitől való megfosztás. Legsúlyosabb exkommunikációs eljárás az interdictum, az egyházi átok, mely az egyház összes cselekvényeiből és megszentelő közösségéből való teljes kizárást jelenti. Ezzel szemben az

¹²⁹⁸ H. E. C. 72—74. I. XII. 1—8.

¹²⁹⁹ H. E. C. 109. I. XV. 3.

¹³⁰⁰ Rit. Strig. p. 60—63. — Rit. Rom. p. 84—87.

¹³⁰¹ H. E. C. 157—158. I. XXI. 12., 13.

¹³⁰² H. E. C. 145—146. I. XX. 4.

¹³⁰³ Rit. Strig. p. 60—63. — Rit. Rom. p. 84—87.

egyházi rend tagjaira nézve a róm. katolikus egyháznak külön fegyelmező eljárása van. Az alsó fokú fegyelmi büntetés a suspensio, mely a vétkesnek rendjétől (ab ordine), vagy javadalmától (a beneficio) felfüggesztésében áll. A súlyosabb büntetés a degradatio, melynek következtében a bűnös egyházi férfiú papi ordo-jától fosztatik meg.

Samarjai teljes egészében elfogadja a Rituale Strigoniense-nek e fegyelmezési felosztását. Ennek értelmében a közönséges egyháztagek és papok fegyelmezési eljárását élesen elkülöníti egymástól. A hívek fegyelmezése intéssel,¹³⁰⁴ majd az úrvacsorától való eltiltással,¹³⁰⁵ vagy az istentiszteletből való kizárással¹³⁰⁶ kezdődik, majd a súlyosabb esetekben alkalmazza a teljes exkommunikációt, mely a meg nem térés esetére már magában foglalja az interdictumot, azaz átkot is.¹³⁰⁷ Ez utóbbi büntetések nemcsak az egyházi és emberi közösségből való kitiltást jelentik, hanem a kulcs-hatalom abszolút értelmezése következtében tartalmazzák az örök kárhozatot is. A Rituale Strigoniense mintája szerint a lelkészek fegyelmezésénél megkülönbözteti és alkalmazza a világiak exkommunikációjához hasonló szertartás kíséretében végrehajtott suspensio-t és degradatio-t, a tiszttől való felfüggesztést és megfosztást.¹³⁰⁸ A lelkészek és világiak fegyelmezése elkülönítésének oka a két rend közötti minőségi különbség (clericus-laicus). Ennek megfelelően a világiak exkommunikációjának színhelye a gyülekezet s vezető tényezője a lelkész, míg az egyháziak suspensiójának, degradatio-jának foruma a kerületi presbiterium s intéző faktora a püspök. A lelkészi suspensio egyenértékű az egyházból való exkommunikálással, úgy, hogy a lelkészekre és világiakra eltérő természetük miatt külön fórumokon kimondott fegyelmi büntetéseknek az üdvösségre egyenlő mértékben való kihatása tekintetében nincs nála különbség.

A Samarjait megelőző kor kánonalkotása is ismerte a lelkészi tiszttől való felfüggesztést. A felsőmagyarországi cikkek¹³⁰⁹ a „depositio”, a borsodgömörkishonti cikke¹³¹⁰ „ab officio suspendere” kifejezéssel illetik e fogalmat, de egyik sem ismeri a degradatio-t. A felsőmagyarországi kánongyűjtemény¹³¹¹ a lelkészre kimondható legsúlyosabb fegyelmi büntetés megjelölésére az „officio privare” terminust használja, a gönczi kánonok¹³¹² (1566) ugyanerre az „excommunicatio” elnevezést alkalmazzák, míg az Articuli Majores¹³¹³ (1567) és a hercegszöllősi kánonoskönyv¹³¹⁴ (1577) hasonló értelemben az exkommunikáció mellett a „hivataltól, tiszttől való megfosztás” kifejezést használják, sőt a felsőmagyarországi cikkekben a lelkészek fegyelmi büntetésének megjelölésére vonatkozó kifejezések az azokat tartalmazó articulusokkal együtt változatlanul beolvasztattak a komjáti kánonokba is,¹³¹⁵ de sehol semmi említés nincs a degradatio-ról. Az 1562. évi Debrecen-Egervölgyi Hitvallás még arra is világot vet, hogy az egyháztagek és lelkészek fegyelmezése lényegében azonos természetűnek tekintett, legfeljebb csak az elbíráló fórum tekintetében volt különbség.¹³¹⁶ Ez adatok mind azt bizonyítják, hogy a református egyház az arra méltatlan pásztorokat megfosztotta tisztiuktól, kiközösítette az egyházból, de a fegyelmezés személyre gyakorolt hatása tekintetében a fegyelmezett egyházi és világi személyek között különbséget nem ismert. A református egyház joggyakorlatában teljesen ismeretlen fogalom

¹³⁰⁴ H. E. C. 146. I. XX. 5.

¹³⁰⁵ H. E. C. 100. I. XIV. 26.

¹³⁰⁶ H. E. C. 5. I. I. 9.

¹³⁰⁷ H. E. C. 99. I. XIV. 23., 145. I. XX. 2., 3., 146., I. XX. 4 6., 150. I. XX., 154. I. XX., 161. I. XXIII., 163. I. XXIII.

¹³⁰⁸ H. E. C. 152-154. I. XX., 164-166. I. XXIII.

¹³⁰⁹ XL. és XLI. cikkek. L. Lampe-Ember: i. m. pag. 439.

¹³¹⁰ XXIV. cikk, L. Lampe-Ember: i. m. pag. 299.

¹³¹¹ XXXVIII. és XXXIX. cikkek. L. Lampe-Ember: i. m. pag. 438.

¹³¹² X. kánon, L. Lampe-Ember: i. m. pag. 134.

¹³¹³ XXVI. cikk. L. Kiss Áron: i. m. 578. l.

¹³¹⁴ Magyar szöveg 14., 18. és 25. kánona, L. Mokos Gyula: i. m. magyar facsimile-szöv.

¹³¹⁵ III. Classis. 46., 47., 48., és 49. Can.

¹³¹⁶ Kiss Áron: i. m. 240-241. l.

volt a degradatio, ami magában foglalja a fegyelmezett személy minőségében egyszerűsrimenkorra előidézett változást is. Református kánonaink elvetvén a róm. kat. holiikus clerici-laici-tant, ennek megfelelően elvetették a lelkészek fegyelmezésénél az ebből folyó degradatio-t is. A református lelkészfegyelmező gyakorlat megelégedett a tisztétől megfosztott lelkész funkcióktól való tilalmazásával azon az alapon, hogy bűnével méltatlanná tette magát a szolgálatra. A róm. kat. holiikus degradatio ellenben lényegében minőségi változást, a character indelibilis-től, lelkészi habitustól való megfosztást, a clericusnak laicus színvonalra való leszállítását jelenti, minek következtében a degradált lelkész minden funkciója hatálytalanná válik.

Samarjai a róm. kat. holiikus degradatio-nak nemcsak elnevezését, hanem belső jelentését és tartalmát is átvette. Ebben az értelemben mondatja a degradált lelkésznek: „Ha penig e tilalom után, vakmerőképpen és engedetlenül abban egyeléted magadat (i. i. lelkészi funkciók végzésébe), mint világhi csak paraszt embernek, minden egyházi cselekedeted, haszontalan és erőtelen légyen: és te reád, mint engedetlen emberre, ha vakmerőségben maratsz, szályon az Istennek méltó átka, és büntetése”.¹³¹⁷ Samarjai degradatio-ja nem szolgálatra méltatlannak nyilvánítja a bűnös lelkészt, hanem a clericus színvonalról a laicus színvonalra szállítja le. E gyakorlatával teljesen szembe helyezkedett az evangéliomi alapon álló lelkészfogalommal és a különféle kánonokban egységesen jelentkező lelkészfegyelmezési elvvel s a református egyház gyakorlatába merőben idegen, a róm. kat. holiikus papi ordo fogalmából táplálkozó lelkészfegyelmezési tant vezetett be. Ha figyelembe vesszük azonban Samarjainak a református lelkésztől alkotott fogalmát, akkor kiderül, hogy csak az egyháza elveihez s nem önmagához volt következtelen, mert mindaz, amit a lelkészi degradatio tartalmaz, önként folyik Samarjai lelkészfogalmából.

Az exkommunikáció eredetét Samarjai ó és új testamentomi példákön keresztül, mint kulcs hatalmat Istenre vezet vissza s annak kezelését a lelkészi tiszt hatáskörébe osztja be. Az ó testamentomból felhossa Mózes példáját (4 Móz. 12), aki testvérét, Miriámot a poklosság miatt a táborból kirekesztette. Sőt az ó-testamentomi tisztulási parancsot (3 Móz. 12., 13., 14., 15.) is úgy fogja fel, mint az exkommunikációs fegyelen ősképet. Az új testamentomból hivatkozik Jézus Máté 18 : 18. versében tett kijelentésére, mely az egyházfegyelmezés és exkommunikáció evangéliomi kiindulópontja. Majd végig vezet bennünket az új-testamentomi egyházfegyelmezésen, bizonyítván, hogy az exkommunikáció parancsát az ősegyház komolyan vette s azt szentül gyakorolta.¹³¹⁸

Az exkommunikáció Samarjai szerint az egyház Isten által megkivánt szentségének és tisztaságának következménye : „...a Publicanusokat,¹³¹⁹ a nyilván valo nagy bűnöket nem szenvedjük a Szent gyülekezetben, hogy az, ne láttassék lenni latroknak barlangjának, hanem, mint a rühes juhokat el választjuk az egésségesektől, hogy a botránkozás el távoztassék : azért a Templomból és az Isten felő körösztýeneknek társaságából, és a szentségektől, ugyan bucsut adunk nekik ideig, míg meg nem jobbulnak életekben.”¹³²⁰ Az exkommunikáció szigorú büntetését épen ezért nem lehet a magánboszú céljaira felhasználni.¹³²¹ Alkalmazását bölcs türelemnek, hosszútűró várakozásnak kell megelőznie. A Krisztustól (Máté 18 : 18) és Pál apostoltól (Tit, 3 : 10) adott rendelkezés arra köte'ezí a lelkészt, hogy az exkommunikáció felé rohanó bűnöst egyszer-kétszer figyelmeztesse. mielőtt annak félelmetes villámával reácsapna.¹³²²

Samarjai gyakorlatában az exkommunikációnak kettős célja van : az egyház megtisztítása és a bűnös megtörése, megtérítése : „...a bűnösöket ki kel gyomlálnunk, szaggatnunk, az Anyaszentegyháznak javára és megtisztítására : hogy az Úrnak ak-

¹³¹⁷ H. E. C. 153-154. I. XX

¹³¹⁸ H. E. C. 144-145. I. XX. 2.

¹³¹⁹ A publikánusok alatt eretnekeket, istenkáromlókat, gyilkosokat, paráznákat, bálványimádókat, ördöngöseket ért Samarjai. H. E. C. 145. I. XX. 3.

¹³²⁰ H. E. C. 143-144. I. XX. 1.

¹³²¹ H. E. C. 147. I. XX. 9.

¹³²² H. E. C. 146. I. XX. 5.

lából a rühes, mételyes juhokat ki hanyjuk, a végre, hogy az egészségeseket is meg ne rühesétsék: az Urnak buzáját a polyvátul, a konkolyoktul meg tisztétsük, az Urnak versejében a jó halaktól a gonosz férgeket el választjuk, vigyázzunk, hogy egy kicsiny kovász az egész tésztát meg ne savanyétsa, és fő képpen, hogy a ki tiltot bünösök meg jobbulyanak.¹³²³ Az exkommunikáció ezen kettős célját biztosítja a vele együttjáró megszegyenyítés és megalázás: a gyülekezetből való kivetés, az emberi társadalomból való kiközösítés, a nyilvános penitencia és rekonziliáció. Az exkommunikációnak, penitenciának és rekonziliációnak mindig ugyanazon a helyen kell történnie, ahol a botránkozás esett. A kor felfogása szerint e sok megalázó és megszegyenyítő körülmény mind alkalmas a bünbárat és megtérés előidézésére.¹³²⁴ Már a Debrecen-Egervölgyi Hitvallás is így jelöli meg az exkommunikáció célját, hogy a cégéres bünösök: „megszegyenyittetvén, vezekeljenek, térjenek meg és lépjenek vissza ismét az egyházba.”¹³²⁵ Az exkommunikáció nyilvános templomi szertartás kíséretében hajtatik végre, minek következtében a bünös kiesik az egyház áldásaiból: nem járhat templomba, nem élhet úrvacsorával, istentisztelet alatt a templomon kívül, hihetőleg a templomajtóban kell térdelnie, nem vállalhat komaságot, halála esetére nem nyerhet tisztességes eltemetést. A gyülekezetből ki tiltott emberrel tilos a híveknek egy házban lenni, vele enni, inni és társalogni, neki köszönni.¹³²⁶ Sőt Samarjai a komjátí kánonokkal¹³²⁷ egyetöen e tilalomhoz még azt is hozzátészi, hogy akik „a szent gyülekezetből ki tiltot emberkkel eggyesülnek, társalkodnak, vélek eggyüt nyájaskodnak, szolnak, beszélnek, esznek, isznak, nékük köszönnék, az Anyaszentgyháznak fenytékét semminek tartván: azokat is szoktuk hasonlóképpen büntetni... azért a közönséges törvénynek igassága szerént, faciens et consentiens pari poena puniuntur: az az: a bün tévő, és a bün tételben eggyező, egyelőképpen büntetnek.”¹³²⁸

De míg a XVI. század végi és XVII. század eleji református egyházfegyelmezés nem ir elő a bünös számára semmiféle penitenciális gyakorlatot s általában a kiközösítés idejét csak addig tartja fenn, míg a bünös megtérve és megtörve nem jelentkezik rekonziliációra, addig Samarjai már teljesen a róm. kátholikus egyházi bírói ideálnak megfelelően az exkommunikációs szertartási beszédben a kulcsok hatalmára való hivatkozással nemcsak kirekeszti a bünöst az egyházból, hanem mintegy ítéletet is mond felette s ebben pontosan fél, egész, sőt két esztendeig terjedhető időben¹³²⁹ meghatározza az exkommunikáció időtartamát, sőt részletesen előírja a kiszabott időre a teljesítendő penitenciát is! „Parancsolok tenéked az Ur Jesus Christus nevében penitentia tartásodra való jó cselekedeteket, böytöt, imádságot, s alamisnálkodást, hogy a meg nevezet ideig, ugymint esztendő ekkorig, se bort, se semmi részegétő állatot ne igyál (hanem ha betegségedben), minden héten kétszer, ugymint szerdán s pén'teken böytöl, egész estvéig semmit nem évén, akkor-is csak kenyérel meg elégedvén testednek sanyaruságára: minden napon ennyiszor (nevezeti légyen) imádkozzál szived szerént illetén (nevezeti légyen) órákon.”¹³³⁰ Sőt hogy ez ítéletnek az exkommunikált ember lelkiismeretében nagyobb fogantatja legyen, a bünösnek a kiszabott penitencia pontos megtartására esküt is kell tennie!¹³³¹ Egy külön fejezetet szentel Samarjai az egyházból kiközösített bünösök életrendje lei ására. Eszerint hogy az exkommunikátusok az egyház előtt külsőképen is kimutassák bünbáratukat, „minden világi gyönyörüségtől, és vigasságtól, emberek között való nyáj:skodástól, menyekzei, és magán való lakodalmaktól, tánczolásból, lant, hegedü, cimbalom, és egyéb vigasságtevőszerszámok zöngedezéseknek hallásától meg tartoztassák magokat, és mint egy magán való életben élyenek szomorúságban.”¹³³² A penitensek nem viselhetnek ékes, ünneplő öltözetet, hanem szennyes, szakadozott ruhát, vagy gyászt öltenek, „a

¹³²³ H. E. C. 147-148. I. XX. 9.

¹³²⁴ H. E. C. 147. I. XX. 7., 148. I. XX. 10.

¹³²⁵ Kiss Aron: i. m. 240. l.

¹³²⁶ H. E. C. 146-147. I. XX. 6., 7., 150-151. I. XX.

¹³²⁷ Ill. Classis. 36. Can.

¹³²⁸ H. E. C. 147. I. XX. 8.

¹³²⁹ H. E. C. 146. I. XX. 6., 156. I. XXI. 7.

¹³³⁰ H. E. C. 151. I. XX.

¹³³¹ U. o.

¹³³² H. E. C. 154. I. XXI. l.

férfiak hajokat, szakállokat meg eresztvén rab módgyára: az Aszszonyállatok arczé-latttyokat be fődözvén, sákhöz hasonló temerdek ruhával, avagy magokat tellyesség-gel lepedővel be borétván járnak egyebek előtt.¹³³³ Az exkommunikátusok böjtjének szabályozó elve az önsanyargatás. Tartózkodniok kell minden „test hizlalo fris ét-kektől,” bortól és egyéb részegítő italtól, „néha csak azon kenyér étellel, s viz ital-lal türnek: néha pedig minden ételtől, italtól meg fogják magokat bizonyos ideig, migh el szenvedhetik éyjeli s nappali vigyázásokkal fonyasztván testeket, és a kik házas emberek, annyi ideig ágyas házakban sem mennek, meg foytván magokban a testnek és vérnek indulatit.”¹³³⁴ A penitens emberek állandóan buzgólkodjanak. A templomon kívül (az ajtóban térdepelve) hallgassák a prédikációt, otthon pedig meg ne lankadjanak az imádságban. „Istennek irgalmasságát keressék, bünöknek bocsá-nattyát nyerjék, s az Anyaszentegyháznak kedvében jussanak életeknek ilyen szent-ségével, és magok megjobbításával, külömb külömb féle jó cselekedetekkel, a mely-lyekre tehetségek szerént érkeznek”.¹³³⁵ Ilyen jócselekedetek a szegényeknek, özve-gyeknek, árváknak, uton s vizen járóknak, betegeknek foglyoknak és más segítségre szorulóknak juttatott alamizsnák, „annak fölötte Isten tisztességére, ifiaknak tanusá-gokra, Templomoknak, Scholáknak, és Ispotályoknak épületekre” való adakozások.¹³³⁶

Hiába vet el Samarjai némely kirívó róm. katolikus penitenciális szokást, mint a vezeklő zarándoklást,¹³³⁷ mint az olvasóval meghatározott számban végzendő imád-kozást,¹³³⁸ (pedig amint láttuk az exkommunikátus részére adott részletes penitenci-ális parancsa imádságról szóló utasításában megközelíti ezt), a róm. katolikus satisf-acio-s, önsanyargató penitencia kitörölhetetlen hatást gyakorolt lelkére s ezért ro-konszenvét nyilvánítja a református egyházban hallatlan s a katolikus egyházban is leginkább csak kolostorok falai között gyakorolt aszketikus penitencia iránt. „Nem kötelesek arra is (t. i. az exkommunikátusok) hanem ha ön kényeken meg cselek-szik, hogy ruhájokat, Sido modon, meg szagássák, sákhban öltözzenek, és porban, hamuban heverjenek, avagy hogy barát modon meztelen testeket ostorozván, vér-ben keverjék önnön magokat.”¹³³⁹ Ezen önsanyargató, aszketikus és érdemszerző jellegű penitencia már teljesen róm. katolikus lelkiségből táplálkozik: a bünöket jócselekedetekkel, alamizsnálkodásokkal, önsanyargatásokkal ki lehet engesztelni, ille-tőleg ezek szolgáltatják a jogalapot azok megbocsátásához. Samarjai itt már végké-pen elhagyja az evangéliom fundamentomát s a hitből származó töredelem helyébe az érdemszerző jócselekedetek satisfactio ját állítja, a kulcsok hatalmát gyakorló lel-kész pedig egészen róm. katolikus mintára egyházi bíróvá teszi, aki szigorúan vi-gyázva az igazság mérlegére, meg nem oldozza addig a penitenst, míg az büneivel egyenértékű satisfactio t nem ad. Ha a bünös nem hajlandó önkéntes penitenciát tartani, a lelkész, ugylátszik a bünös lelki üdvössége érdekében, még erővel is kény-szerítheti a szükséges nagyságú penitencia megadására.¹³⁴⁰ Erre szolgál az exkommu-nikáció és penitencia kimondása, illetőleg kiszabása után nyomban a bünös megés-ketése az előírt elégtétel véghezvitelére. E tekintetben teljesen a *Rituale Strigoniense* hatása alatt áll, mely ezt mondja: „Primo, ut excommunicatus ei, ob cuius offensam in excommunicationem incurrit, prius si potest, satisfaciatur. Quod si tunc non possit, sufficientem cautionem praebeat; aut saltem, si eam praestare non potest, iuret se, cum primum poterit, satisfacturum.”¹³⁴¹ Samarjai exkommunikációs agendájába tényleg közbe is iktat egy esküt, melynek szövegét az exkommunikáció szertartásánál közöltük már s be is bizonyítottuk ugyanott, hogy az a nagyszombati *Agendarius* hasonló esküformája után készült.¹³⁴² A *Rituale Strigoniense* arra az esetre, ha az exkommunikandus vonakodott megjelenni a templomi exkommunikáció vég-rehajtására s úgy kellett őt az „Fgyházi Biro eleiben” való állásra kényszeríteni,

1333 H. E. C. 154-155. I. XXI. 2.

1334 H. E. C. 155 I. XXI. 3.

1335 H. E. C. 155. I. XXI. 4.

1336 H. E. C. 155. I. XXI. 5.

1337 H. E. C. 156. I. XXI. 8.

1338 H. E. C. 156. I. XXI. 9.

1339 H. E. C. 156-157. I. XXI. 10.

1340 H. E. C. 156. I. XXI. 6.

1341 Rit. Strig. p. 60. — Rit. Rom. p. 84.

1342 H. E. C. 151. I. XX. — *Agendarius*, 116. l.

magyar nyelvű esketési formulát közöl a bűnös megesketésére. Samarjai átveszi a gyakorlatot is, meg a formulát is a maga módja szerinti átalakítással :

Rituale Strigoniense. P. 61.

Samarjai : H. E. C. 158. I. XXI. 14.

Isten tégedet úgy segéllyen, Bóldog Aszony, és mind a töb szentek, hogy ennekutánna, a te Egyházi Birád-előt törvényhez állasz ; az Anyaszentegyháznak engedelmes lész ; es a mit törvény szerint te-néked a Biro paranchol, azt meg-mi-veled : Isten tégedet úgy segéllyen.

Isten téged úgy segéllyen, Atya, Fiu, Szent Lélek, hogy ennek utánna, a te Egyházi Birád előtt törvényhez állasz : Az Anyaszentegyháznak engedelmes lészesz, és a mit törvény szerint tenéked a bíró parancsol, azt engedelmissen véghez viszed tehetséged szerint, Isten téged úgy segélyen.

Egy másik esküformát is ad a Rituale Strigoniense, melyet Samarjai hasonló módon átvesz olyan exkommunikátusok részére, kikhez a képmutatás gyanuja fér :

Rituale Strigoniense. P. 61.

Samarjai : H. E. C. 158. I. XXI. 15.

Isten tégedet úgy segéllyen, Bóldog Ászony, és mind a töb Szentek, hogy ennek-utánna engedelmes lész az Anyaszentegyháznak, és a te Lelki pásztorodnak : és Istennek segítségével, meg-óltalmazod magadat efféle vétéktül, mellyért ezuttal átokba estél volt : Isten tégedet úgy segéllyen.

Isten téged úgy segélyen. Atya, Fiu, Szent Lélek, hogy engedelmes lészek az Anyaszentegyháznak, és a te Lölki Pásztorodnak, és Istennek segítségével megh oltalmazod magadat efféle büntöl, mellyért mostan átokban estél, és a néked rendeltetet penitentiát meg tartod, Isten téged úgy segélyen.

Az előző eskümintában már szószerint is átvette Samarjai az „Egyházi Biro” kifejezést, önkénytelenül is dokumentálván ezzel, hogy előtte az egyházfegyelem gyakorlásában róm. katolikus példa lebeg.

Samarjai nagy fontosságot tulajdonít az exkommunikációs egyházfegyelmezés lelkiségének, ezért még a gondolatát is elhárítja magától annak, hogy az exkommunikációt követő boszuálló és elégtévő penitencia pénzzel vagy jószággal megváltassék, vagy világi törvénykezés módjára tömlöccel, fogsággal való sanyargatással eszközöltessék. Az egyházfegyelmezés lelki természetű és teljesen különbözik a világi igazságszolgáltatástól és büntetéstől. „Ezzel pedig az Egyházi fenytékekkel nem vészük ki a Magistratusnak, e világhi fejedelemségnek kezéből a birodalmat, a pálczát, a fegyvert, mellyet Isten adott nékiek a bűnösöknek meg büntetésére, s a joknak oltalmára.”¹⁸⁴³ Minthogy az egyháznak lelkiségénél fogva nincsenek világi fegyverei, az egyházfegyelmezés pedig megszegyenítő jellegénél fogva nem nélkülözheti a kényszerítő hatalmat, ezért azt tanítja Samarjai, hogy az egyház fegyelmező eljárásánál feltétlenül rászorul a világi hatóságok támogatására és oltalmazására, mert enélkül fegyelmező hatalma illuzóriussá válna. Samarjai korában már nagyon kevés hatalmas világi oltalmazója volt a felsődunamelléki reformátusságnak s emiatt az egyház fegyelmező kardja sok helyen elvesztette életét. Ez a keserűség is belevegyül Samarjainak a fegyelmezéssel kapcsolatban az egyház és világi hatalmasok viszonyáról mondott eme szavaiba: „Élhetünk az Egyházi fenytékekkel, midőn az Anyaszentegyháznak csendes és békességes állapottya vagyon, melyek körösztyn fejedelmi és oltalmazói vannak, kik az Egyházi embereket az ő tisztekbén és hivatallyokban meg böcsülik, de a pogányoknak és eretnekeknek, az Anyaszentegyházon valo kegyetlen uralkodások miat, kik a bűnösöknek párttyokat fogják, gyakorta és sok helyeken nem élhetünk az Egyházi itélettel és fenytékekkel: és akkor az Ecclésia nyögve szén-

¹⁸⁴³ H. E. C. 148. I. XX, 10.

vedi, a miről nem tehet",¹³⁴⁴ Annál nehezebb a fegyelmező egyház helyzete, mivel exkommunikáló jogát „személy válogatás nélkül” kell gyakorolnia és így „mind az Egyházi embereket, s mind a világiakat: mind fejedelmeket, s mind az alattok valokat” céges bűn eszéén egyformán ki kell közösiíteni kebeléből.¹³⁴⁵ Ahol azonban megvan az együttműködés a lelki és világi hatalom között, ott szabadon gyakorolhatja az egyház lelki fenyítő hatalmát, sőt az egyházi büntetés még a világit is pótolhatja, amennyiben a világi pallos csak akkor sujt le a bűnös fejére, ha az egyház nem kegyelmez meg a bűnösnek s nem kéri a világi büntetés elengedését.¹³⁴⁶ Mindazáltal Samarjai azt az elvet vallja, hogy a legsúlyosabb egyházi büntetés kimondása és végrehajtása után nem maradhat el a világi büntetés sem. Ezzel a gesztussal viszonozza az egyház a lelki természetű fenyíték végrehajtásához a világi hatalomtól nyert segítséget. E tekintetben még lelkészekkel szemben sem ismer kivételt. Az a lelkész, „a ki . . . tellyes életében meg fosztatott tisztétől, a Magistratus kezében adatik méltó büntetésre.”¹³⁴⁷ Más helyen is hangsúlyozza, hogy a halálra méltó degradált lelkész, a degradatio után már mint „köz ember” adassék át a Magistra usnak a halálos ítélet végrehajtására.¹³⁴⁸

Lejárván a penitenciára kiszabott idő, a szolgáltatott satisfactio alapján kérheti a kizárt bűnös feloldozását és egyházba való visszavételét, melyet külön szertartás kíséretében a kulcsok hatalmában gyökerező jogánál fogva a lelkész végez: „A mint a bűnösöknek meg kötözésekre, avagy bűnöknek megtartására: így azoknak penitentia tartások után való meg oldozásokra, és a hívek társaságában való be vételekre hatalmunk vagy on az Istentől.”¹³⁴⁹ Maga Samarjai is megdöbben a lelkészek az exkommunikátusok örök üdvösségébe belenyúló abszolút kulcs hatalmán, épp ezért iparkodik azt evangéliumi magyarázattal ellátni: „Mi penig Egyházi emberek, kik magunk is érezzük, hogy szükölködünk a bűnnek bocsánattya nélkül, nem magunk hatalmával oldozzuk meg meg a bűnösöket: hanem a mint parancsolatunk vagy on felöle. Jesus Urunkuak nevében bizonynal hirdettyük a penitentia t a bűnnek bocsánattyára, Luc. 24. Eszközök vagyunk azért csak, és szolgálák ebben, mint egyéb lölki dolgokban is.. Egyedül azért csak Isten az, a ki meg bocsáttya a bűnöket.”¹³⁵⁰ De hogy végeredményében a katolikus felfogásnak volt a híve, mutatják azok a nézetei, melyek egy külön birói iudiciummal és iurisdictional eljáró lelkész eszményéhez füzödnék. Ez eszmény teljesen ismeretlen volt a református theológiában, miért is a biró-lelkész praxisához szükséges instrukciókat kénytelen volt a Rituale Strigoniense-ből átvenni.

Ezek az instrukciók a következők. Nem lehet azokat feloldozni, akik az ehhez szükséges satisfactio-val nem rendelkeznek. Az erre való részletes utasítás a Rituale Strigoniense-ből vétetett:

Rituale Strigoniense. P. 58
Rituale Romanum. P. 81 82.

Samarjai: H. E. C. 160. I. XXII. 7.

Videat enim diligenter Sacerdos, quando, et quibus conferenda, vel neganda, vel differenda sit absolutio; ne absolvat eos, qui talis beneficii sunt incapaces: quales sunt, qui nulla dant signa doloris, qui odia et inimicitias deponere, aut aliena si possunt restituere, aut proximum peccandi occasionem deserere, aut alio modo peccata derelinquere, et vitam in melius emendare nolunt; aut qui publicum scandalum dederunt, nisi publice satisfaciant, et scandalum tollant.

Nem méltó azokat meg oldozni, kik semminémő jelenségét nem mutatták a szübeli töredelmeségnek, és bűnökön való bánattyoknak, kik gyűlölségben s harag tartásban élnek felebarattyokkal, és a másét, ha lehetne is, nem akarják meg adni, sem elébbeni bűnöket nem akarják el hadni, életüket semmivel nem jobbították, sem a penitentiának külső cselekedetét nem akarják véghez vinni, vakmerőségre vetemedvén.

¹³⁴⁴ H. E. C. 148. I. XX. 11.

¹³⁴⁵ U. o.

¹³⁴⁶ H. E. C. 149—150. I. XX.

¹³⁴⁷ H. E. C. 154. I. XX.

¹³⁴⁸ H. E. C. 143. I. XIX. 12.

¹³⁴⁹ H. E. C. 158. I. XXII. 1.

¹³⁵⁰ H. E. C. 159. I. XXII. 2.

Ugyancsak a Rituale Strigoniense gyakorlata alapján¹³⁵¹ tanítja Samarjai, hogy a halálosbeteg exkommunikáltakat penitenciarítás nélkül is fel lehet oldozni azon kötelezettséggel, hogy ha meggyógyulnak, megtartják a nyilvános penitenciát. Haladókó exkommunikátusnak pedig minden elégtévő penitenciát mellőzve, egyedül a szívbeli töredelem alapján is meg lehet adni a feloldozást.¹³⁵² Ez utóbbi adatok meggyőző erővel illusztrálják, hogy Samarjai a feloldozásnál a hitből származó bűnbánatot nem sokra értékelte és azt igazi róm. katolikus felfogással csak a végszükség esetében fogadta el, tartván a szabályos feloldozás egyetlen lényeges alapjának a kézzel fogható penitenciát és satisfactio-t

Megtörténvén a bevétel, megoldozás, az exkommunikációval teljesen ellentétes folyamat kezdődik. Visszavéteik a bűnös az Isten és a gyülekezet közösségébe. Láthatatja az istentiszteletet, részesülhet az úrvacsorában, megszűnik a hívekkel szemben való minden megkülönböztetettsége, élvezheti a társasélet örömeit s a hívek előbbi jókedvükbe, átyafiúi szeretetükbe fogadják vissza.¹³⁵³

A lelkészek fegyelmezésének enyhébb és szigorubb módja, a „suspensio ab officio” és a „degradatio” hasonló alapelvek szerint történik. Az eljárás két vagy három hiteles tanu bizonyítása, vagy a vádlott lelkész beismerő vallomása alapján a „szent szék”-en, vagy „Egyházi Tanács”-on, azaz a püspök elnöklete alatt álló egyházkerületi presbitériumon indul meg. A tárgyalás vezetője és az ítélet kihirdetője a püspök (vagy annak „vikárius”-a, valószínűleg a kerületi jegyző) azon logikus apelvénél fogva, hogy aki a lelkész ordinálását, azaz laikus sorból a hívek fölé emelését végezte, ugyanaz függessze fel, vagy fossa meg őt a hívektől elkülönítő habitusától. A határozat a suspensio ab officio büntetés kimondása esetén egy meghatározott időre eltiltja a lelkészt tiszte mindhárom részének: az igehirdetésnek, sakramentális szolgálatnak és a kulcsok halmának gyakorlásától és ezen időre pontosan elő is írja a tartandó penitencia módját. E penitencia megtartására, akár a világi penitensnek, a lelkésznek is meg kell esküdni. A degradatio kimondása megfosztja a lelkészt az ordináláskor kapott habitustól s a közönséges laikusok sorába helyezi őt vissza. Egyébként a degradatio kimondása után nem kerülheti el a bűnös lelkész a világi igazságszolgáltatást sem, mely ilyen súlyos bűn esetében fejére halált hoz.¹³⁵⁴

A suspensio ab officio esetével büntetett s a penitenciát megtartott lelkész visszavétele, feloldozása ugyanazon forum előtt és ugyanazon személy által történik, mint a büntetés kimondása. A suspensio-ból abszolvált lelkész visszanyeri a lelkészi tiszthez tartozó említett összes jogait s lelkésztársai őt multat felejtő, bünt szemre nem hányó szeretetükbe fogadják. Egyébként a felfüggesztett lelkész számára adandó abszolució is jogi természetű és előterében nem a lelki töredelem, hanem a bűnnel egyenlő értékű satisfactio áll.¹³⁵⁵

Ez az egyéni egyházfegyelmezés szellemében és elemeiben róm. katolikus. Az ország keleti felén élő reformátusság egyházfegyelmezése is német lutheri eredetével és hagyományaival távol állott a kálvini egyházfegyelmezéstől. De Samarjainak a Felső-Dunamellék részére adott egyéni egyházfegyelmező gyakorlata pedig Kálvinnal szemben egyenesen a róm. katolicizmus frontjára kerül. Benne a róm. katolikus egyházfegyelmezésnek minden eleme: a bíró-lelkész, mennybe emelő vagy pokolba vető papi mindenhatóság, jogi gondolkodás, satisfactio elmélet, a hitből fakadó töredelem és megtérés szorgalmazásának háttérbe szorulása, theatralis rendezés bevonulnak a református egyház fegyelmezési gyakorlatába. Valóban elmerenghet az ember rajta, mivé, hová lett Samarjai kezén a reformáció drága öröksége?

¹³⁵¹ „Si vero quis confiteatur in periculo mortis constitutus, absolvendus est ab omnibus peccatis et censuris, quantumvis reservatis; (cessat enim tunc omnis reservatio) sed prius, si potest, cui debet, satisfaciat: ac, si periculum evaserit, et aliqua ratione Superiori, a quo alias esset absolvendus, se sistere teneatur, cum primum poterit, coram eo se sistat, quidquid debet praestiturus.” si Quod inter confitendum, vel etiam antequam incipiat confiteri, vox et loquela aegrum deficiat, nutibus et signis conetur, quoad ejus fieri poterit, peccata penitentis cognoscere; quibus utcumque vel in genere vel in specie cognitis, vel etiam si confitendi desiderium sive per se sive per alios ostenderit, absolvendus est.” Rit. Strig. p. 58—59. — Rit. Rom. p. 82,

¹³⁵² H. E. C. 160—161. l. XXII. 8.

¹³⁵³ H. E. C. 160. l. XXII. 5., 6., 163. l. XXIII.

¹³⁵⁴ H. E. C. 152—154, l. XX.

¹³⁵⁵ H. E. C. 164—166, l. XXIII, 1—5,

b) Általános penitencia és böjt.

Az exkommunikáció végeredményében és közvetve kihatott az egyházi élet egyetemére és előmozdította az egyház szentségének és tisztaságának fennmaradását, közvetlenül azonban mégis csak a gyülekezet vagy lelkészi rend egyes bünbe merült tagjait érintette: így az egyéni fegyelmezés eszköze volt s a benne fontos szerepet játszó penitencia is az egyénre tartozott. A XVI. és XVII. század református egyháza azonban nem elégedett meg csupán az egyének fegyelmezésével, hanem azt az elvet vallotta, hogy az egész gyülekezet lelki készütségének ébrentartására, fokozására időnként bizonyos disciplinát kell igénybe venni. E disciplina a gyülekezet egyetemére vonatkozik s az egyén életébe messzemenőleg beavatkozva olyan lelkiállapotot teremt, melyben elnémul teljesen a test bünbe csalogató szava s az önmagára maradt lélek megismeri büneit, de megtalálja az Istenhez vezető utat is, Ez az áldásos disciplina az egyetemes penitenciaartás volt.

Ugy Káávin,¹⁸⁵⁶ mint a II. Helvét Hitvallás¹⁸⁵⁷ szerint, valahányszor súlyos kérdésekben kell dönteni, valahányszor valami nagy veszély fenyeget, vagy dögvész, háború, éhínség következik be, az egész egyháznak egyetemes penitenciát kell tartani. A bünös embernek egyetemlegesen és alázatosan porba kell omlania a büntető Isten előtt, nehogy annak további haragja megeméssze. Ez a porbahullás a penitencia. Az önnön nyomorúságát és bünös voltát látó és megvalló ember egyháza tanácsára szigorú fegyelembe fogja testét, megvonja tőle a kényeztető táplálékokat s amennyire teheti megsanyargatja, hogy a lélek felett való zsarnoki uralma egy időre megszűnjön. Ezt a felszabadulást pedig arra használja fel a lélek, hogy minden szemképrázató és hiába való örömet, kedvtelést megvetve teljesen Istennek adja át magát, büneit sirassa, azoknak foltjait a Jézus vérével mosogassa s engedje, hogy az Úr csodálatos erői urrá legyenek felette. Ez az általános penitencia az egész gyülekezet böjtje és esedezése az Úr színe előtt, hogy a nép lelki lehessen, mennyei rendeltetésére nézve szentebb és alkalmasabb.

Amint az 1619. évi sóki zsinat határozata mutatja, ez az általános gyülekezeti penitencia ismerős és gyakorolt volt már a Felső-Dunamelléken is. „Disturbiorum nostrae aetatis temporibus, motibus bellorum periculosissimis, regnum hoc nostrum circumvallatum ecclesiamque afflictam videmus. Quocirca, ministri ecclesiarum nostrarum, ad exemplum populi veteris publicam poenitentiam indicere necesse habent. Quia vero ad eam fideliter agendam ieiunium medium est, et necassarium et praesantissimum: decernit synodus sancta ieiunium etiam publicum serio indicendum esse certis diebus, feria nimirum quarta seu Mercurii, vel sexta sive Veneris die, prout diligentia ministri, bene propensa loci vel temporis circumstantia, commodius censuerit.”¹⁸⁵⁸ Tehát ez a nyilvános és általános bünbánat lényegében a hét meghatározott napjaira kiszabott böjtből állott.

Samarjai is, némi róm. katolikus színezett közbekeverésével, vallja a bizonyos időkben az egész gyülekezetet átfogó általános penitencia szükségességét. „Mi Egyházi emberek — mondja Samarjai tartozunk az Anyaszentegyházban, bizonyos időkben közönséges penitentiát, és böjtot hirdetni”.¹⁸⁵⁸ „Es közönséges nyomorúság idején kell ezt cselekednünk; midőn avagy országunkra s nemzetségünkre, avagy valamely tartományra, avagy falura, városra, kiváltképpen valo haragja és büntetése szál Istennek: úgy mint ellenségnek jövetele, rablása, égetése, kár tétéle: avagy éhség, vagy döghalál, avagy egyéb nyomorúságh, úgymint aszály, nagy drágaságh, szüntelen valo kártévő, rettenetes árvizek, gyulladások, etc.”¹⁸⁵⁹

A lelkipásztor gyülekezeti fegyelmező prudenciája fenti esetekben kiválasztja a legmegfelelőbb időpontot s kihirdeti az általános gyülekezeti penitenciát. E hirdetésre egyszerre megváltozik a gyülekezet képe. A hívek levetik ékes, ünneplő ruhájukat s megtartóztatják magukat minden világi gyönyörűségtől. Megszűnnek a vendégség

¹⁸⁵⁶ Institutio, IV, 12:14., 16., 17.

¹⁸⁵⁷ XXIV, rész, 5, §.

¹⁸⁵⁸ Magy, Prot, Egyh, tört, Adattár, VIII, évf, 1910, 55—56, 1,

¹⁸⁵⁹ H. E. C. 137, I, XVIII, 1,

¹⁸⁶⁰ H. E. C. 138, I, XVIII, 2,

gek és lakodalmak. Elnémul a házakban a lant, hegedű, dob, trombita és sip szava. Nem zeng az éneklés.¹³⁶¹ Kiagadott szolgává válik a test, minden jogaival és kívánásaival. A legszigorubb böjt a minimális életszükségletekig és az egészség megóvásának végső határáig visszazoritja a hívek táplálkozási ösztönét. Tilossá válik minden testet kényeztető étel és ital, mint hus, hal és bor. Sőt amíg a nyomoruság tart, mindenki éheztetéssel sanyargatja testét, naponta egyszer, legfeljebb kétszer esznek a hívek, akkor is csak kenyeret és vizet, vagy valami sovány főtt ételt: „minémő a káposzta, répa, borsó, lencse, bab, cicer, aszu hal, gyümölcs”. Egyedül a vének, betegek, uton-járók, nehéz munkát végzők, gyermekek, harcoló vitézek disciplinájánál enyhül a szigorúság, kik e sanyarú életrend mellett kevés borral is táplálhatják magukat.¹³⁶² E testsanyargató böjt teljesen a lélek fegyelmezésének szolgálatában áll: „Ekképpen sanyargatván azért testünket böjtöléssel, szent és idvösséges dolgokban foglallyuk magunkat, úgymint meg unas nélkül valo Isteni szolgálatban, és szüntelen valo imádkozásokban, gyónásban Ur Vacsorájánk vételében: esedezvéen Istenünknek nagy áhétatossággal, hogy legyen irgalmas, kegyelmes, és térétse el roluk a büntetést”.¹³⁶³ „Teszünk illendő fogadásokat is ő szent fölségének, hogy megjobbéttyuk életünket, és az ő parancsolati szerént járunk, mely fogadásokat minden erőnkkel és tehetségünkkel be igyekezünk tölteni, várván ő fölségétől az oltalmat, segítséget, és a közönséges nyomoruságtól valo megszabadulást.”¹³⁶⁴

E Samarjai-féle általános gyülekezeti penitencia több lényeges ponton meg egyezik a Kálvin és a II. Helvét Hitvallás által gyakorolt gyülekezeti penitenciával. Meg egyezik így annak az elvnek elismerésében, hogy a gyülekezetnek nagy szüksége van rá. Samarjai szerint is az igazi gyülekezeti penitenciának igen lényeges kísérő eleme, de nem célja a böjt. Kálvin a böjtölés jelentőségét abban látja, hogy megfékezi a szilajkodó testet, a lélek elmélyülése számára alkalmas feltételeket teremtsen elősegítő kifejezésre juttatni a lélek Isten előtti megalázkodását. Tehát a böjt Kálvinnál teljesen a lélek tökéletesítésének szolgálatában áll. A nagy gyülekezeti penitenciának eszközi elemévé teszi Samarjai is a böjtöt, mely nézete szerint akkor tölti be hivatását, ha a testet szolgává teszi, hogy annál tökéletesebben átadhassa magát a megalázkodott lélek Istenének. Samarjai általános penitenciája is átfogja a gyülekezet teljes életét. Róm. katolikus ízű azonban Samarjainak az előírt bünbánati böjti rendje, a bünbánati idő alatt a lélek foglalkoztatására adott programja: a szüntelen való gyónás, úrvacsorázás, nem különben az a theurgikus szándéka, hogy az Istent a penitenciával befolyásolja.

Az eszköziségből kiemelkedett, a lélekkel minden kapcsolatot elveszített és öncélúvá vált, meghatározott időkre kötelező böjtöt, mint a húsvét előtti 40 napos böjtöt, úgy Kálvin,¹³⁶⁵ mint a II. Helvét Hitvallás¹³⁶⁶ egyértelműleg elvetik azon az alapon, hogy ezt a szentírás nem tanítja, a napok és ételek válogatásában kimerülő böjt Isten rendelkezéseinek megvetése és öncélú képmutatás, a 40 napos böjt pedig Jézus egyik csodája volt, melynek utánzását megpróbálni vakmerőség és istenkisértés.

Samarjai a róm. katolikus egyház böjti előírásokkal működő egyházfegyelmező gyakorlatával szemben olyan állásfoglalást tanúsít, mely széles kaput nyit az öncélúvá vált és közönséges böjti kazuisztikának a református egyházba való bevonulására. „Javallyuk mi is a régiekel egygyüt az esztendőnként valo közönséges negyven napi böjtöt, es annak megtartására az embereket intyüek... A böjtölésnek modgyát penig a napoknak számára, és étekeknek nemere nézve, körösztényi szabadságnak itellyük.”¹³⁶⁷ A 40 napos böjt elfogadása és a hozzáfűződő kazuisztika alkalmazásának a keresztyén, szabadságtól függővé tétele annyit jelent, hogy a református keresztyén, ha jól esik neki, nyugodtan követheti a róm. katolikus egyház napok és ételmek szerint megállapított külsőséges böjti gyakorlatát. Samarjai elfogadta ezt a gyakorlatot, amit az is bizonyít, hogy a róm. katolikus böjti kazuisztika ismertetésébe is belevág¹³⁶⁸ s az egyes szertartásokat megelőző róm. katolikus formális

¹³⁶¹ H. E. C. 138, I, XVIII. 4.

¹³⁶² H. E. C. 138, I, XVIII. 5,

¹³⁶³ H. E. C. 139, I, XVIII. 6,

¹³⁶⁴ H. E. C. 139. I. XVIII. 7.

¹³⁶⁵ Institutio. IV. 12 : 19, 20, 21.

¹³⁶⁶ X IV. rész. 7, 8. §.

¹³⁶⁷ H. E. C. 140. I. XVII. 8.

¹³⁶⁸ H. E. C. 140-141, I, XVIII 8

bőjt is jelentkezik nála. Így a keresztszülőktől és keresztelendőktől,¹³⁶⁹ úrvacsorázóktól,¹³⁷⁰ reggeli könyörgésre járóktól¹³⁷¹ formális bőjtöt kíván s ennek megjelölésére az egészen sablonos „éhomra” kifejezést¹³⁷² alkalmazza teljesen tárgyi értelemben, akár a róm. katolikus egyházban.

Ez eljárása annál inkább érthetetlen, mivel más helyen kétségtelen bizonyítékát szolgáltatja annak, hogy tisztában van az evangéliumi szellemű „igazi bőjt” lényegével, sőt megkívánja, hogy az „ételben és italban való válogatás és minden babonáság nélkül legyen”.¹³⁷³ A Kálvin által is¹³⁷⁴ annyira értékelt, bibliai példakon (Ap. Csel. 13:3, 14:13, I. Kor. 7:5) alapuló bőjtöket, így a lelkészavatást megelőzően tartandó bőjtöt¹³⁷⁵ és a házastársak nemi bőjtjét¹³⁷⁶ elfogadja, bár utóbbiról bizonyos, hogy a XVI. századi egyetemes keresztyénség lelkivilágából való, hisz a nagyszombati Agendarius is esketési beszédében ajánlja azt a házasoknak¹³⁷⁷ s ismervén Samarjainak Kálvinhoz és a katolicizmushoz való viszonyát, semmi kétségünk nem lehet aziránt, hogy e bőjt módját róm. katolikus forrásból merítette. Általános az a benyomásunk, hogy Samarjai a bőjt-re vonatkozó evangéliumi és róm. katolikus nézeteket egyaránt igyekezett felkarolni, hogy szertartáskönyvében mindkét nézet felé hajló lelkészek megtalálhassák saját felfogásuk kifejezését. Ő maga pedig, amint soraiból kiérzik, elvi tekintetben az evangéliumi bőjt alapján állott, de gyakorlati téren a róm. katolikus bőjt előírásokat is megírtatta.

B) Egyházjog.

A XVI. századi németországi lutheri protestantizmus egyházkormányzati rendszeréből a gyülekezet teljesen kiszorult és passzivitásra kényszerített. A Landeskirche szervezetében a fejedelmi hatalom magának tartotta fenn az egyházkormányzást, az anyagi ügyek vezetését, míg a lelkészek ordinálását s a gyülekezetek látogatását az e célra létesített superintendensi hivatalra ruházta. A magyar protestantizmus lutheri kezdete, majd helvét irányba forduló szervezkedése a lutheri egyházszervezet mintáját ültette át némi módosításokkal a magyar talajba. Változatlanul átkerült hozzánk az az alapelv, hogy a gyülekezetnek az egyházkormányzásban csak passzív szerepe lehet. Minthogy azonban a speciális magyar viszonyok között nem fejlődhetett ki a fejedelmi egyházkormányzat, annak a németországi egyházalkotmányban a fejedelmet illető része is a lelkészi testület élére állított püspök-esperesi tisztségre ruháztatott. Így a magyar református egyház kormányzata a módosított német minta után lelkészi jellegű lett. Eszerint a gyülekezetek kormányzásának egyetlen önálló tényezői a lelkészek. A lelkészek fölött áll bibliából megalapozott tekintélyével a püspök-esperesi kormányzás, melynek szervei a kizárólag lelkészekből álló partiális és generális zsinatok.¹³⁷⁸

Súlyos hibája volt az egyházszervezetnek és egyházkormányzati rendszernek, hogy nem tudta s később nem is akarta kidomborítani a protestantizmus legfőbb vivmányát, az egyetemes papság elvét s a gyülekezetet két részre: egyháziakra és világiakra különítette. A németországi fejedelmi egyházkormányzatban bár passzivitásra kényszerült a gyülekezet, de mégis az a maga rendi világnézetén keresztül a fejedelmi hatalomban látta a világi elem érvényesülését is az egyház vezetésében. Ez egyházszervezetnek a magyarországi viszonyokhoz módosult torz mása teljesen klérikáliássá tette az egyházszervezetet annyiban, hogy az egyetemes papság elvének félretételével a gyülekezet homogén testét egyháziakra és közönséges egyháztagokra

¹³⁶⁹ H. E. C. 73. I. XII. 4., 59. I. X. 7.

¹³⁷⁰ H. E. C. 99-100. I. XIV. 2.

¹³⁷¹ H. E. C. 41. I. V. 17. — A róm. katolikus hatás eredményeképpen a Dunántúlon is bőjtölve kellett az istentiszteletet látogatni s az úrvacsorához járulni. L. Kanizsai Pálfi János kánonait: VI. 5. Mokos Gyula: i. m. 233. l. — Thury Etele: i. m. 255. l.

¹³⁷² H. E. C. 95. I. XIV. 16.

¹³⁷⁴ Institutio. IV. 12: 14., 16.

¹³⁷³ H. E. C. 32. I. IV. 12.

¹³⁷⁵ H. E. C. 142. I. XIX. 5.

¹³⁷⁶ H. E. C. 120. I. XVI. 21., 155. I. XXI. 3.

¹³⁷⁷ 217. l.

¹³⁷⁸ Dr. Révész Imre: Magyar ref. egyháztörténet, Debrecen. 1938. 186—193. l.

bontotta. A közönséges egyháztagek még a rendi világnézetten keresztül sem láthaták egy-egy előkelő világi személynek az egyházkormányzásba való szerves bekapcsolódásában a világi elem érvényesülését, mert az előkelő világiak, ha gyámolították is az egyházat és részt is vettek ügyeiben, ezt mindig az egyházszervezet keretein kívül, mint az eklézsiák dajkái és patrónusai tették. A róm. katolikus egyházszervezethez hasonló klérikalís szellemű egyházkormányzás különösen azokon a vidékeken jelentett az egyházra nézve állandó veszedelmet, ahol mint a Felső-Dunamelléken és Dunántúlon, a róm. katolikus egyházszervezet nem bomlott fel s így a klérikalís szervezete folytán önmagával, belső lényegével ellentétbe került református egyház a lényege szerint klérikalís róm. katolikus egyházzal egymás mellett való élésre kényszerült. Ez a református egyház valósággal állandó nyitott ajtót tartott saját testén keresztül arra, hogy a róm. katolikus szellemiség beáramoljon belsejébe s a legvangéliumibb képzeteket róm. katolikus elemekkel keverje össze.

A református és róm. katolikus elvek ezuton való összekeveredésének valósággal klasszikus helye volt a Felső-Dunamellék, ahol a szűk területre visszaszorult róm. katolicizmus Nagyszombatban összpontosított szervezete és intézményei teljes erővel sugározták ki magukból a róm. katolikus szellemet, viszont a lutheránusokkal való hosszú connubium miatt az eredeti református szellem érvényesülésében még szegényebb volt az itteni reformátusság, mint az ország bármely más részén élő testvérei. Ebben a különleges helyzetben és adottságban kell keresnünk Samarjai egyházi nézeteinek hátterét. A protestantizmus nagy bibliai gondolata, az egyetemes papság elve, az egyház homogén jellege Samarjainál oly mértékben semmisül meg, hogy a gyülekezet két részre: laikus és papi részre szakad. A gyülekezetnek ez a két eleme állandóan szemben áll nála, sőt sokszor még mesterségesen is szembe állítja azokat.¹⁸⁷⁹ A lelkész a funkciók végzésénél nem a gyülekezet megbízottja, hanem a lelkészi tiszt (ordo) viselője, aki ezt a tisztet felszentelése alkalmával a püspöktől, vagy annak vikáriusától nyerte.¹⁸⁸⁰ A lelkészi tiszt bizonyos habitussal jár, ami a laikusoktól való különbözésnek alapja s az egyházi funkciók hatályosságának oka. Innen következik, hogy a méltatlanná vált lelkészt nem elég a funkciók gyakorlásától eltiltani, hanem degradálni kell őt, azaz lelkészi tisztétől külön meg kell fosztani s e szertartást ugyanannak kell végezni, aki az ordinálást végezte, a püspöknek, vagy vikáriusának, hogy az ily módon laikussá visszavetett egyházi ember minden funkciója hatálytalan legyen.¹⁸⁸¹ A lelkészt Samarjai a hazai kánonokkal¹⁸⁸² és a II. Helvét Hitvallással¹⁸⁸³ együtt róm. katolikus terminológia szerint presbíternek nevezi,¹⁸⁸⁴ de ezekkel ellentétben az elnevezéshez róm. katolikus szellemű tartalmat kapcsol. Az ő lelkészi típusa közel áll a character indelibilis-szel bíró róm. katolikus paphoz. Valószínű, hogy az egyházkormányzat élén álló püspök fogalmához is róm. katolikus nézeteket elegyít, amint az a püspöknek a lelkészi ordo feladása és elvétele körüli tevékenységéből sejtethető.¹⁸⁸⁵ Így ezalapon nevezhette csak magát, mint püspököt, Samarjai a református egyházban mindig szokatlan s kifejezetten róm. katolikus használat számára lefoglalt szóval „episcopus”-nak.¹⁸⁸⁶

Sajnos szertartásokönyvében nem adott Samarjai egyházkormányzati felfogásáról részletes és rendszeres ismertetést. Néhány elejtett megjegyzésére vagyunk utalva, de így is megállapítható, hogy tisztán lelkészi alapon megszervezett egyházkormányzás híve. Az egyházkormányzat csúcspontján áll a püspök¹⁸⁸⁷ a körülötte csoportosuló és kizárólag lelkészekből álló generális zsinattal. E generális zsinatok alkotják

¹⁸⁷⁹ H. E. C. Előszó. 1. old., 92. l. XIV. 7., 95. l. XIV. 14., 114. l. XIV. 2., 141. l. XIX. 1., 148 l. XX. 12.

¹⁸⁸⁰ H. E. C. 141—142. l. XIX. 3., 5.

¹⁸⁸¹ H. E. C. 153—154. l. XX.

¹⁸⁸² Így a borsod-gömör-kishonti articulusok XXV. cikke. L, Lampe Ember: i. m. pag. 299. — A gönczi cikkek VII. pontja. L. u. o. pag. 134.

¹⁸⁸³ II. Helvét Hitvallás. XVIII. rész. 12., 13. §.

¹⁸⁸⁴ H. E. C. 142. l. XIX. 19., 144. l. XX. 2.

¹⁸⁸⁵ H. E. C. 142. l. XIX. 5., 152-153. l. XX. 3.

¹⁸⁸⁶ Szertartásokönyve előszavának végén.

¹⁸⁸⁷ H. E. C. 142. l. XIX. 5.

szerinte az egyházi törvényeket, állapítják meg az ünnepeket és szertartásokat.¹⁸⁸⁸ Említi a püspök mellett szereplő presbitereket, seniorokat, mint a kerület tekintélyesebb lelkészei közül a püspök mellé állított tanácskozó és bíraskodó testületet (a kerületi tanácsbírák őseit), a kerületi presbitériumot, vagy ahogyan ő róm.katolikus terminussal nevezi, „Egyházi Tanács“-ot, „Szent Szék“-et.¹⁸⁸⁹ Ez a „szent szék“ tanácsadó szerve a püspököknek s hivatva van a lelkésszenteléskor segédkezni, válóperekben intézkedni, méltatlan lelkészeket tisztúktól felfüggeszteni vagy penitenciájuk után visszahelyezni.¹⁸⁹⁰ Az egyházmegyei szervezetet, az esperest és a mellette működő papi presbitériumot, valamint az elnökielte alatt működő partialis zsinatot nem említi. Sehol a legcsekélyebb nyomát sem találhatjuk annak, hogy Samarjai szükségesnek tartotta volna a világiaknak a kultusz hordozásába, a fegyelmezés gyakorlásába és az egyház kormányzásába való bekapcsolását. Nézete szerint az egyházi szervezet legmagasabb fórumain, valamint az egyes gyülekezetekben a kormányzás és fegyelmezés teljesen a papi ordoval a hívek fölé emelkedett lelkészeké, akik a rájuk bízott kulcsokkal nemcsak a földi egyházban tartják kordában bárányaik életét, hanem azok számára kulcsaikkal a pokolnak, vagy a mennynek kapuit is kinyitják, vagy bezárják. Ime a német földről transzportált és a magyar viszonyokhoz akkomodált lelkészjellegű egyházalkotmány és -kormányzat a felsődunamelléki, róm.katolikusokkal vegyes vidéken nem volt képes az evangéliumi elveket tisztán megőrizni és csakhamar megtelt katolikus elemekkel.

De felmerül most az a kérdés, milyen kapcsolatban van Samarjai a komjáti kánonokban kifejtett egyházzervezeti és -kormányzati rendszerrel? Volt-e Samarjainak a komjáti kánonok szerkesztésében valami része?

A komjáti kánonok hosszú időn át Samarjai nevével voltak egybeforrva. Gál Imre kánontára a komjáti kánonokat Samarjai-kánonoknak nevezi.¹⁸⁹¹ Ez elnevezés azon a gyakorlaton épül fel, hogy e korban némelyik kerületben a hivatalba lépő püspök egy általa az egyházkormányzásban követni kívánt törvénytervezetet szokott kormányzata legelső zsinata elé elfogadás végett terjeszteni. Így cselekedte a Dunántúlon Beythe István, Pa'hai István és Kanizsai Pálfi János is.¹⁸⁹² A komjáti kánonokról Samarjaival kapcsolatban eddig csak annyi bizonyos, hogy azoknak ő volt a kodifikátora. kihirdetője az 1623 szeptember 13-án tartott komjáti zsinaton.¹⁸⁹³ Viszont azoknak szerzője a Thury Etele által szolgáltatott adatok alapján minden valószínűség szerint Czeglédi Pál dunaszerdahelyi lelkész volt, a későbbi dunántúli püspök. Az 1619. évi sóki zsinat kétségtelenül Czeglédi Pált bízta meg a régi, de még mindig érvényben lévő kánonok összegyűjtésével s a gyűjtemény készítéséhez azt az utasítást adta neki, hogy Carranza ból, a váradi, debreceni és baranyai cikkekből más olyan cikkeket is illesszen be, amelyekre szükség van s azok kifejezésének tisztaságát megtartva, az egészet latinul szerkessze.¹⁸⁹⁴ A komjáti kánonok szerkesztésén teljesen meglátszik ez az utasítás. A kánonok zöme a felsődunamelléki egyházkerület régi kánonos könyvéből, a felsőmagyarországi cikkekből (55 kánonából 51 benne van)¹⁸⁹⁵ és Carranza Bertalan toledoí érseknek a régi egyház zsinati határozataiból készített kánongyűjteményéből állítottak össze. Így semmi okunk sincs abban kételkedni, hogy az összeállítás nem Czeglédi Pál műve lenne. Bizonyos azonban az is, hogy Czeglédi Pál ezen művének kodifikátora Samarjai volt s azt a felsődunamelléki egyházkerület hivatalos törvénykönyvévé az 1623. szeptember 13-án tartott komjáti zsinaton ő promulgálta. Így lehetetlenség, hogy Samarjai azzal ne értett volna egyet s más egyházkormányzati elvek híve lett volna. Ha áttanulmányozzuk a komjáti kánonokat, rájövünk arra, hogy e törvénykönyv és Samarjai alapfelfogása között semmi lényeges különbség nincs s mindkettő ugyanazon látószögből nézi az egyházkormányzatot.

¹⁸⁸⁸ H. E. C. Előszó. 5. old., 31. I IV. 9.

¹⁸⁸⁹ H. E. C. 121. I. XVI. 23, 152. I. XXI. 142, I. XIX. 5.

¹⁸⁹⁰ U. o.

¹⁸⁹¹ Thury E : i. m. 301. I.

¹⁸⁹² U. o. 66-68., 145-166, 246-258. I.

¹⁸⁹³ U. o. 382-383. I.

¹⁸⁹⁴ U. o. 300-301., 382. I. — Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár, VIII. évf. 1910. 57, I.

¹⁸⁹⁵ Mokos Gy. : Komjáti kánonainak forrása, Prot, Szemle. 1913. 642-645, I.

A komjáti kánonok azzal a kifejezett és állandóan jelentkező céllal szerkesztettek, hogy az érvényben lévő és kizárólag lelkészi jellegű egyházkerületi rendszert a legnagyobb tekintélyekkel igazolják. E tekintélyek között szerepe I a II. Helvét Hitvallás, több Kálvin-hivatkozás és a Carranza-gyűjtemény.

A fennálló egyházkerületi rendszer igazolására legtökéletesebben megfelelt a Carranza-gyűjtemény,¹³⁹⁶ melynek majdnem minden átvett kánona a régi egyház papuralmi szellemét sugározza. Sőt a II. Helvét Hitvallásra való gyakori hivatkozás is alkalmas volt a Felső-Dunamellék egyházszervezeti helyzetét visszatükrözőtető kánonok tekintélyének biztosítására, minthogy a hitvallás német-svájci területen készült, a presbíteren és senioron lelkészt ért,¹³⁹⁷ így a magyar egyházszervezet mintájául szolgált német egyházszervezet képét tükröztette vissza. Annál csodálatosabb a komjáti kánonokban a mintegy négy ízben Kálvinra való hivatkozás, mivel a bennük kifejezett egyházkerületi elvek oly messze estek Kálvintól, mint a föld az égtől. Így Kálvin tekintélyére hivatkozik a kánonok bevezetése annak megállapításánál, hogy szükség van az egyházi közösség életének szabályozásához törvényekre.¹³⁹⁸ Hasonlóképpen Kálvint idézve próbálják a kánonok meghatározni a püspökökben megkívántató tulajdonságokat,¹³⁹⁹ a püspökválasztás módozatait¹⁴⁰⁰ és a püspököt megillető hatáskört.¹⁴⁰¹ Tehát a felsődunamelléki lelkészi mindenhatóságra felépített egyházszervezet és kormányzás csúcspontját, mintegy sarokkővét igyekeznek a komjáti kánonok annak a Kálvinnak tekintélyével igazolni, aki semmi ellen sem harcolt kifartóbban és következetesebben, mint a klérikalizmus és a papi mindenhatóság ellen, aki éppen olyan alkotmányt adott egyházának, melyben a lelkészi elem mellett párhuzamosan részt kellett vennie a világi elemnek is annak dokumentálására, hogy az egyházat nem felülről kormányozzák, hanem ő maga kormányozza önmagát a Krisztustól kapott törvények alapján. Az 1620-as évek elején már a Felső-Dunamelléken is érezték Kálvin nagy tekintélyének súlyát, de úgylátszik, Kálvinnak csak a tekintélye kellett s nem az egyházkerületi rendszere. A kánongyűjtemény szerkesztője néhány nem lényeges és harmadrendű, a püspöki tisztséggel egybefüggő nyilatkozat kapcsán idézi Kálvint, hogy gyűjteménye Kálvinnimbusszal is ékes legyen, de a református egyháznak egyedül megfelelő Kálvin-presbíteri egyházkerületiről nyilván tudatosan hallgat.

Vajjon feltehető-e, hogy ilyen öntudatos papi mindenhatóságra felépített egyházkerületi készítésébe ne folyt volna be egy olyan férfiú, aki talán összes református kortársai között a legklérikalisabb volt és aki éppen akkor ült bele a püspöki székbe? Nem vonjuk kétségbe Czeglédi Pálnak a kánon szerkesztése körüli munkáját, de határozottan állítjuk, hogy a kánonokban benne lüktet Samarjai klérikalis szelleme is, sőt itt-ott egy-egy eredeti Samarjai-féle gondolat is, mely bizonyítja, hogy ő nemcsak néma kodifikátora volt a gyűjteménynek, hanem rajta hagyta egyéniségének, szellemének nyomát is.

A komjáti kánonok egyházkerületi teljese lelkészi, csúcspontján a püspök-esperesi rendszer áll, alsó fokon pedig a gyülekezet pasztorálásában, kormányzásában és fegyelmezésében teljese a lelkészek az egyedüli tényezők. Az egyházkerületi kormányzásban az esperesek és püspök által egybehívott partialis és generalis zsinatok is kizárólag lelkészekből állanak s a püspök tanácsadója, a kiválóbb lelkészekből mellé állított presbitérium is teljese lelkészi jellegű. Ez az egyházkerületi és-kormányzat miben sem különbözik a Samarjai fentebb már ismertetett felfogásától. Ugy a komjáti kánonok, mint Samarjai a presbíter alatt nem az egyházkerületi kerületbe bevont érdemes világi egyházkerületi érti, hanem róm. katolikus értelemben közönséges, vagy az egyházkerületi kormányzatban magasabb szerepet vivő lelkészt, illetőleg esperest.¹⁴⁰² De egész sorát mutathatjuk ki a komjáti kánonokból az egyházkerületi-

¹³⁹⁶ Summa Conciliorum et Pontificum. Velence. 1546.

¹³⁹⁷ II. Helvét Hitvallás. XVIII. rész. 12., 13., 17. §.

¹³⁹⁸ Komjáti kánonok bevezetése és Institutio. IV. 10 : 27.

¹³⁹⁹ Komj. k. I. 3. és Institutio. IV. 4 : 10.

¹⁴⁰⁰ Komj. k. I. 4. és Institutio. IV. 4 : 12.

¹⁴⁰¹ Komj. k. II. 11. és Institutio. IV. 4 : 2.

¹⁴⁰² A komjáti kánonok lelkészekről szóló III. Classis-a „De Presbyteris” címet viseli.

zati, közigazgatási, vagy kultuszi intézkedéseknek, melyek közös szellemi állományát képezik úgy Samarjainak, mint a komjáti kánonoknak. Így, a válóperek a generális zsinaton intéztessenek el,¹⁴⁰³ az esperesek a lelkészek ellen emelt vádakát csak két-három tanu bizonyosságára fogadják el,¹⁴⁰⁴ az egyházi hatóságok határozatainak fogadtatására igénybe vehető a világi magistratus segítsége, az egyházi hatalom és a magistratus együtt működik,¹⁴⁰⁵ az Ap. Csel. 13. része alapján bőjtölés és imádkozás közben kell a lelkészeket felszentelni,¹⁴⁰⁶ a lelkész szolgálata három részből áll,¹⁴⁰⁷ a perikópákon kívül a szentírás más részeit is kell a lelkészeknek prédikálni,¹⁴⁰⁸ a szentségek kiszolgáltatásánál van szükségset is,¹⁴⁰⁹ a szentségek kiszolgáltatásáért nem lehet díjat követelni,¹⁴¹⁰ a kiközösített ember holttestétől a temető megtagadása,¹⁴¹¹ a kiközösítettekkel való társalgás szigorú tilalmazása és e tilalom megszegőinek büntetése,¹⁴¹² a hivataluktól megfosztott lelkészek szolgálattól való eltiltása,¹⁴¹³ az egyházkezelésnek keresztyén szabadságra hivatkozással megtartása¹⁴¹⁴ stb., melyekben teljesen megegyezik a komjáti kánonoknak és Samarjainak felfogása.

Van azonban néhány olyan intézkedés, amelyben már a róm. katolikus hatás alatt álló Samarjai kezére is ráismerünk. Így a kánonoknak a lelkészavatással kapcsolatban tett ezen kijelentése: „Quod autem Ordinatio nostri tempore ordinationis expendunt. non pretium est sacri ordinis accepti, sed spontanea . . . oblatio,¹⁴¹⁵ a lelkész ordinálásakor felvendő szent rendről beszél s teljesen a Samarjai által vallott lelkészszentelési felfogásra mutat, miszerint a lelkész a felavatáskor bizonyos lelki képességet, tehetséget kap ami a laikusok fölé emeli s egyuttal képessé teszi hivatása betöltésére.¹⁴¹⁶ Hasonló Samarjai-gondolat jön elénk egy másik kánonból, miszerint a haldoklót meg kell inteni, hogy vagyonából hagyjon valamit az egyháza is.¹⁴¹⁷ Ezt a gondolatot csak a róm. katolikus beteggondozást és az ott gyakorolt szokásokat jól ismerő Samarjai iktathatta a kánonokba. De ami a legjellemzőbb: a Samarjai által átvett tisztán róm. katolikus elv, hogy az exkommunikált bűnös penitenciájának ideje bűnének nagyságához mérten állapíttassék meg, szintén megtalálható a komjáti kánonokban¹⁴¹⁸ A XVI. és XVII. századi református exkommunikáció nem irt elő meghatározott penitenciális, satisfactio-s időt, kirekesztette a bűnöst, de mihelyt a bűnbánat és megtérés nyilvánvaló jeleit felmutatva visszavételét kérte, nem habozott őt nyomban visszavenni az egyház.¹⁴¹⁹ A meghatározott időre szóló kirekesztés és penitenciakiszabás annak a róm. katolikus bírói-lelkészi típusnak a gyakorlata, mely Samarjai szívéhez, ugylátszik lelki hajlandósága folytán, oly közel állott. Igaz, hogy e megállapítás a laodiceai zsinat második kánonából idézve, tehát a Carranza-gyűjteményből került a kánonokba, de már maga az a tény, hogy a róm. katolikus egyházfegyelmezésnek ilyen sarkalatos elve érvényesülhetett egy református törvénykönyvben, Samarjai kezére mutat. Ugyanígy a kiközösített haldokló úrvacsoráztatásánál szem előtt tartandó különös gondnak és

¹⁴⁰³ Komj. k. II. 8. és H. E. C. 121. I. XVI. 23.

¹⁴⁰⁴ Komj. k. II. 13. és H. E. C. 152. I. XX.

¹⁴⁰⁵ Komj. k. II. 13., III. 46. és H. E. C. 121. I. XVI. 25., 143. I. XIX. 12., 148. I. XX. 10., 154. I. XX

¹⁴⁰⁶ Komj. k. III. 9. és H. E. C. 142. I. XIX. 5.

¹⁴⁰⁷ Komj. k. III. 10. és H. E. C. 143. I. XIX. 11.

¹⁴⁰⁸ Komj. k. III. 15. és H. E. C. 50. I. VIII. 1.

¹⁴⁰⁹ Komj. k. III. 17. és H. E. C. 54-55. I. IX. 2.

¹⁴¹⁰ Komj. k. III. 20. és H. E. C. 56. I. IX. 9.

¹⁴¹¹ Komj. k. III. 34. és H. E. C. 190. I. XXV. 21.

¹⁴¹² Komj. k. III. 36. és H. E. C. 147. I. XX. 7., 8.

¹⁴¹³ Komj. k. III. 48. és H. E. C. 153-154. I. XX.

¹⁴¹⁴ Komj. k. III. 60. és H. E. C. 77. I. XIII. 1.

¹⁴¹⁵ Komj. k. I. 16.

¹⁴¹⁶ H. E. C. 141-142. I. XIX. 3., 5. és 153-154. I. XX.

¹⁴¹⁷ Komj. k. III. 64. és H. E. C. 168-169. I. XXIV. 5.

¹⁴¹⁸ Komj. k. III. 43. és H. E. C. 156. I. XXI. 7.

¹⁴¹⁹ A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás is ezen a véleményen van a katolikus gyakorlattal szemben. L. Kiss Áron: i. m. 241. l. — Kálvin meg kifejezetten elítéli az esztendőkre szóló penitencia moái: át, mint pápai szokást. Institutio. IV. 12:8.

okosságnak a lelkész figyelmébe ajánlása a róm. katolikus hagyományok iránt fogékony Samarjai irányítására vall.¹⁴²⁰

A komjáti kánonok megkövetelik a lelkésztől a II. Helvét Hítvallás ismeretét,¹⁴²¹ az ordináció-s vizsga tárgyává is ugyanazt teszik.¹⁴²² Hasonlóképen mind a lelkészeket,¹⁴²³ mind a püspököket¹⁴²⁴ a II. Helvét Hítvallásra esketik, valamint a lelkészek magánéletének szabályozójául is ezt tekintik.¹⁴²⁵ Eredeti megállapítás még a komjáti kánonokban a szentek ünnepének elvetése is.¹⁴²⁶ Ezzel szemben Samarjai szertartásoskönyvében mellőzi mindenütt a II. Helvét Hítvallást. Így az ordináció-t megelőző vizsgánál nem említi a hitvallást¹⁴²⁷ s az avatásnál a lelkészeket csak a bibliára esketi.¹⁴²⁸ Végül megtartja a szentek ünnepnapjait is.¹⁴²⁹

Ez ellentétek azonban csak látszólagosak. Ha meggondoljuk, hogy a komjáti kánonok alkotásában és kodifikálásában a hivatalos püspök Samarjai vett részt, a szertartásoskönyvet pedig az unionista Samarjai írta, akkor máris megértettük az ellentéteket. Semmit sem kételkedhetünk abban, hogy az 1623-ban a komjáti kánonokat kodifikáló Samarjai nyugodt lélekkel és lelkiismerettel írta alá elsőnek az új törvény könyvet, melyre maga is befolyt s melyben kifejezve látta a saját klérikális nézetét is.

Samarjainak e klérikális felfogás már a vérében volt, mikor külföldre ment. Heidelbergben együtt szemlélte Kanizsai Pálfi Jánossal az ottani presbiteriális egyházi szervezetet. Kanizsai döntőjellegű benyomásokkal tér vissza Heidelbergből s idehaza a presbiteriális egyházszervezet első úttörője lesz, míg Samarjai meggyőződésében mit sem változik. Rá nem tett a presbiteri egyházalkotmány mélyebb benyomást. Az volt a meggyőződése, hogy a református egyház a rákövetkező viharokban a lelkészi totalitás jegyében megszervezett egyházalkotmány keretei között is képes lesz a fennmaradásra. Másrésztől az is kétségtelen, hogy a speciálisan református talajból kisarjadt presbiteri egyházszervezet az ő ellentéteket tompító uniós törekvései számára csak tehertételt jelentett: merőben református szellemiségű presbiteri egyházkormányzat bevezetése és ugyanakkor a lutheránusokkal engedmények árán létrejönni remélt unió munkálása nem fért meg egymás mellett. Itt nyugodt lélekkel dolgozott együtt Czeglédi Pállal a komjáti törvénykorpusz megalkotásában, mely annak dacára, hogy az egyházkormányzásban a lelkészi totalitást sugározza ki magából, mint a magyar református egyház legrendszeresebb, legkerekdedebb és egyik legnagyobb terjedelmű törvénykodexe, ha később állandó szabályrendeletekkel való kiegészítgetések árán is, mégis az 1881. évi debreceni zsinatig szimbolikus értékű kánongyűjteménye volt a dunántúli református egyházkerületnek s tekintélye messze kihatott az egyházkerület határain túl is.

III. ÖSSZESÍTÉS ÉS VÉGKÖVETKEZTETÉSEK.

(1. Samarjai gyakorlati theológiájának jellemzése. — 2. Samarjai szertartásoskönyvének keletkezése, 3. elterjedése, 4. hatása, 5. jelentősége és 6. veszélye.)

1. Az előadottakból kétségtelennek látszik, hogy Samarjai szertartásoskönyvében az ő uniós theológiájának gyakorlati része áll előttünk, mely szervesen illeszkedik hozzá „Magyar Harmoniá”-jában kifejtett hittani unionizmusához.

Samarjai egyénisége, lelkivilága egy életen keresztül elválaszthatatlanul összeforrott az uniós eszméjével. Uniós meggyőződéséhez az első benyomásokat szülőföldjének gyakorlatban még meglévő és élő hasonló szellemű gondolkodásából és berendezkedéseiből vette, melyben megerősítette legelső önálló szárnycsapásai alkal-

¹⁴²⁰ Komj. k. III. 42. és H. E. C. 99. I. XIV. 23. — Rit. Strig. p. 58—59. — Rit. Rom. p. 82.

¹⁴²¹ Komj. k. III. 4.

¹⁴²² Komj. k. III. 10.

¹⁴²³ Komj. k. III. 8.

¹⁴²⁴ Komj. k. I. 7., 8.

¹⁴²⁵ Komj. k. V. 14.

¹⁴²⁶ Komj. k. III. 24.

¹⁴²⁷ H. E. C. 141. I. XIX. 3.

¹⁴²⁸ H. E. C. 142. I. XIX. 4., 5.

¹⁴²⁹ H. E. C. 32—33. I. IV. 15.

mával szerzett személyes tapasztalata. Végül ez általános benyomások hittani rendszerezéséhez az indításokat egykori nagy heidelbergi professzorától, Pareustól nyerte. Azonban kétségtelen, hogy Samarjai a felsődunamelléki kiforratlan és sok lutheránus, valamint róm. katolikus elemmel elegyes református teológiai gondolkodás hatása alatt letért az eredeti pareus-i alapokról. Amíg Pareus a Wittenbergi Concordia hagyományainak egyenes folytatásaképpen formuláris uniót javasolt, melyben a mindkét részről fenntartandó önálló hitvallások nézetek belemagyarázhatók legyenek, addig Samarjai a két protestáns főhitvallás (Ágostai és II. Helvét Hitvallások) kölcsönös elfogadásával hitvallási áldozatok alapján állott s amint szertartásokönyve hittani vonatkozásai mutatják, a két alaphitvallás egyes elemeit a gyakorlatban tényleg össze is keverte. Sőt a lutheránizmuson keresztül — úgylátszik ifjúkori nagyszombati benyomások hatása alatt — még a katolicizmussal is megtalálta a hittani érintkezési pontokat.

Eszerint Samarjai gyakorlati teológiájának hittani, világnézeti alapja egy szellemi konglomerátum, mely egyformán egyesít magában református, lutheránus, sőt róm. katolikus elemeket is. Samarjai alapmeggyőződése a választójellegű hittani kérdésekben e hármas világnézeti tagozódás alapján rétegeződik, szelleméből azonban kiérzik, hogy szíve szerint a lutheránizmus talaján érzi magát igazán otthonosan, mert e centrális helyről egyformán közel találja magát hivatalos református egyházához és az előtte nem egy tekintetben rokonszenves katolicizmushoz. Tisztán lutheránus és róm. katolikus szellemű a keresztségről való tanítása, viszont teljesen háromrétű az úrvacsorata, mely a gyengén képviselt helvét spiritualizmus rovására egészen az ubi-quitárius lutheránizmus felfogásáig nyulik el, sőt gyakorlati végeredmények tekintetében egy úton halad a róm. katolicizmussal. E háromarcú szellemiség képezi Samarjai gyakorlati teológiájának stílusát és alapját.

E szellemi alapra felépült gyakorlati teológia nem más, mint az istentisztelet és egyházkormányzat körül csoportosuló önállóan hordozott lelkészi munka számára adott útmutatások sorozata. A gyakorlati teológia ily szempontok szerint való felfogása és kezelése teljesen megfelel a XVII. század eleji lutheránus orthodoxia általános nézeteinek.¹⁴⁸⁰ Samarjai alapszemlélete e tekintetben kora közérvényű felfogásán nyugodott. Magától értetődik, hogy e gyakorlati teológia gyermekkori állapotának megfelelően kizárólag gyakorlati téren mozog s nélkülöz minden elvi alapon nyugvó tudományos rendszerezést.

Samarjai gyakorlati teológiája istentiszteleti részének, de egész gyakorlati teológiájának is mintegy központi doktrínája a liturgika s ez egészen természetes is. A XVII. századi orthodoxia tulnyomórészt szertartások végzésében kimerülő lelkészi munkája e téren igényelte a legtöbb utbaigazítást. Liturgikájának formális gerince a Heltai-Bornemisza-féle agendahagyomány, melyhez mint kereszteselési (a felnőttekénél), úrvacsorai, esketési, betegvizsgálási szertartásainál láttuk, a nagyszombati Agendáriusból és a Rituale Strigonienséből róm. katolikus szertartási elemeket is kapcsol, sőt ugyanezen róm. katolikus forrásokból tösgyökeres róm. katolikus szertartásokat is egészben, mint az ördögűzést, vagy részben, mint a commendatio animae t, hozzámásol. Az így kiegészített Heltai-Bornemisza-féle formákba azután beledolgozza a Rituale Strigoniensenek teljes szertartartási pragmatikáját is.

Utóbbi eljárását a róm. katolicizmusnak az elszigetelt helyzetben lévő Felső-Dunamellékre és Dunántúlra gyakorolt, szinte átütőnek nevezhető kuluszí és lélektani hatása magyarázza meg. Az a lelkiállapot és beállítottság, amelyben e területen a reformáció első évszázadának református magyarjai éltek, rendkívüli mértékben igényelte a minden esetre kiterjedő liturgikai utmutatást. Nagy reformátoraink pedig nem adtak részletbe menő szertartási utasítást. A lelkészek, dacára külföldi reformátori forrásokból táplálkozó teológiai műveltségüknek, nem tudták magukat függetleníteni a róm. katolikus rituális formalizmustól. Előttük a szertartásoknak még külön élete, jelentősége van, hozzájuk az üdvközvetítés gondolata tapad. Ezért bizonyos formák pontos és lelkiismeretes betartásával kell a szertartásokat végezni, hogy azok hatályossága biztosítható. A Dunántúl és Felső-Dunamellék református lelké-

¹⁴⁸⁰ D. E. Chr. Achelis : i. m. I. 3—4 l. — M. Schian : i. m. 1. l.

szeit még a XVII. század első felében is foglalkoztatják ilyen kérdések: hogyan kell a kétféjű gyermeket, összenőtt ikreket, állathoz hasonló szörnyszülötteket megkeresztelni, kiszolgáltatható e kétízben is a keresztség sakramentoma? A róm. katolikus egyház jogi gondolkodása és rituales formalizmusa kihat a református egyház exkommunikáció körüli nézeteire és felvetődik a kérdés: minthogy az exkommunikáció a lelkészi kulcsokkal való effektív kötözés, mely a bűnös kegyelmi állapotára is kihat s a hasonló természetű abszolúció a szatiszfakciótól függ, vajjon fel lehet-e oldozni a szatiszfakciót nyújtani már nem tudó haldoklót? Mindezek a problémák felvetik a feltételes keresztség és feltételes abszolúció kérdését. Hasonló problémák: a magánygyónásra jelentkező hívőtől megkívánt penitenciát milyen szabályok szerint kell kiszabni? milyen eljárást kell követni a fogyatékos elméjűek megkeresztelésénél? stb.¹⁴³¹ A szertartások körültekintő és pontos végzése főbenjáró feladata a lelkésznek. Pathai István püspök fogva vezeteti maga elé esperesével azt a lelkészt, aki felületességéből egy halott gyermeket keresztelt meg.¹⁴³² A XVII. századba belépő felsődunamelléki és dunántúli református egyház már az orthodoxia kultuszi egyháza, melynek lételeményegét kitevő megnyilvánulása a ritualizmus. Ezért egy részletes szertartási pragmatika a lelkész számára életkérdés. A ritualizmusig eljutott református egyházat a róm. katolicizmus meg nem szűnő befolyása olyan zsákutcába vezette, melyből Samarjai előtt csak egy kivezető út kínálkozott: a róm. katolikus szertartási pragmatika.

A liturgika mellett nála másodrendű szerepet játszó homiletikában áll Samarjai legközelebbi egyháza elvi felfogásához. Ugyanez áll katechetikájára is.

Agapetikájában azonban már ismét uralkodóvá válnak a Rituale Strigoniense-ből eredő róm. katolikus indítások.

Gyakorlati theológiája egyházkormányzati részének alapját pedig a magyar viszonyokhoz alkalmazott német-lutheri egyházkormányzati rendszernek a Felső-Dunamelléken külön róm. katolikus elemekkel átszővődött változatában találta meg. Ez egyházkormányzati felfogásnak német-lutheri alapjai a lelkészi jellegben, püspöki igazgatásban, míg róm. katolikus hatásai az egyház homogén testének egyházi- és közemberekre való tagolásában, a külső lelkészi jelleg (ordo, habitus) kidomborításában, valamint a lelkésznek jogi alapon működő bíróként való szerepeltetésében jelentkeznek.

Samarjai szertartásokönyvének e gyakorlati theológiája volt hivatva a felsődunamelléki és dunántúli reformátusság egyházi életét áthatni és irányítani. Semmikétségünk sem lehet aziránt, hogy tulajdonképpen egy iránytheológiával állunk szemben. Vajjon milyen körülmények váltották ki ez iránytheológiát s mi volt a cél, melyet Samarjai általa elérni óhajtott?

2. E kérdések megoldására nincsenek tárgyi bizonyítékaink, azonban a Heltai-Bornemisza-féle agendahagyománynak analízise és Samarjai agendájának e hagyomány alkatrészeihez való viszonya megadják a szükséges feleletet.

Az egyes szertartások tárgyalása során ismertetett Heltai- és Bornemisza-agendák elemeiből alakult ki a Dunántúl és Felső-Dunamellék XVI. századi szertartási berendezkedése, melyet gyűjtőnévvel Heltai-Bornemisza-féle agendacsoportnak vagy agendahagyománynak nevezhetünk. Ez az agendahagyomány nem egy lezárt merev forma, hanem egy, a speciális felsődunamelléki és dunántúli connubiumbeli viszonyokból kinőtt, mindkét protestáns egyház jellegzetes kultuszi felfogását és megoldásait magában foglaló vegyes gyakorlat, mely egyformán egyesít magában róm. katolikus, lutheránus és református elemeket.

Kezdeti alakulását az eredeti róm. katolikus-lutheránus tagozású liturgikus formát általános vonalakban még őrző, túlnyomórészt lutheránus szellemű Heltai-agenda mutatja. A hagyomány e szárnyának jellemzői a keresztelésnél Luther 1523. évi Taufbüchlein-jének¹⁴³³ hatásaképen a szertartás kettős tagozódása (templomajtóban és

¹⁴³¹ H. E. C. 59—60. I. X. 8., 73—74. I. XII. 6., 99. I. XIV. 23., 157—158. I. XXI. 12., 13.

¹⁴³² Tóth F.: Tul a dunai református püspökök élete, Győr, 1808, 75—76. I. Fabó A.: Codex evangelicorum utriusque confessionis in Hungaria et Transylvania Diplomaticus. Pest, 1869. 60—61. l.

¹⁴³³ Hörk J.: i. m. Prot. Szemle, 1900. 491—492. l.

templomban), az abrenuntiatio és confessio megtartása, majd Luther 1526. évi Taufbüchlein-jének¹⁴³⁴ befolyására a szertartás minden jelképes róm. katolikus accessoriumának eltávolítása: az úrvacsorai szertartásnál lutheri hatásra a gyónásnak¹⁴³⁵ és kommunióknak szétválasztása, a szerezteségi igék consecratio-s alkalmazása, az úrvacsorai liturgiának a „Deutsche Messe” mintája¹⁴³⁶ alapján való alakítása, e liturgiához német-svájci hatásra¹⁴³⁸ szentírásolvasás csatolása. Mindkét liturgiánál szembevetendő a keresztesítés és úrvacsora istentiszteleti természetének kidomborítására s lutheri ceremonialis jellegének megszüntetésére tanító- és intőbeszédnek beiktatása.

A felsődunamelléki és dunántúli agendahagyomány másik része, a Bornemisza-szárny már további fejlődési fokozatot jelent. E fejlődés jellegzetes vonásai a róm. katolikus és lutheri formák lekopása, valamint pfalzi eredetű szertartásalakítás és szertartási elemek érvényesülése. Lutheri hatásra mutat a keresztesítésnél a confessio-t követő absolutio alkalmazása, helvét befolyásra az abrenuntiatio kiküszöbölése. A helvét hatás pfalzi formájára vall a magánygyónásnak közgyónással való helyettesítése,¹⁴³⁸ e célra a pfalzi liturgia vasárnapi istentiszteleti rendjében szereplő s oda a középkori katholicizmus prédikációs istentiszteletében található generális confessio-ból származott bűnvalló imának önálló feldolgozásban való átvétele,¹⁴³⁹ valamint a pfalzi úrvacsorai előkészítő istentisztelet 3 kérdésből és feleletből álló közgyónásához hasonlóan 1. Krisztus halálára, 2. e halál büntörő jellegére és 3. a bűnbocsánatba vetett hitre vonatkozó kérdésekkel történő közgyónás alkalmazása,¹⁴⁴⁰ a szerezteségi igék felolvasásának az úrvacsorai liturgiában consecratiómentes elhelyezése.

A Heltai-Bornemisza féle agendahagyomány mindkét szárnyának közös jellegzetessége az úrvacsorai gyónás után róm. katolikus-lutheránus szellemű feloldozási formula használata, az esketési szertartásnál a consensus kidomborítására róm. katolikus rituáléból eredő kérdések alkalmazása, róm. katolikus mintára a jegyesek megesketezése s copulatio-s formulával való összekötése, a róm. katolikus egyházkezelési szertartásnak az evangéliumi szertartások sorába való bevétele, a betegvigasztaló szertartásnak úrvacsora kiszolgáltatásával való végzése. Ez utóbbi közös alkotóelemek igénybevételénél a kezdeményező Heltai volt.

Kétségtelen előttünk, hogy Samarjai a Heltai-Bornemisza-agendahagyomány mindkét szárnyát felhasználta agendája készítésénél. E hagyomány Heltai-szárnyára emlékeztet nála a keresztesítésnél bizonyos esetben az abrenuntiatio meghagyása, az úrvacsoránál a szerezteségi igék consecratio-s beállítása, Bornemisza-szárnyára vall viszont az abrenuntiatio-nak bizonyos esetben mellőzése. Úgy Heltaival, mint Bornemiszával megegyezik a keresztesítési liturgiában a confessio alkalmazása, az úrvacsorai gyónás után az effektív lelkesítő kulcs hatalomra alapozott oldozási formula használata, az esketési rítusnál a consensus kidomborítására róm. katolikus rituáléból eredő kérdések és esketési formula, majd utána copulatio igénybevétele, az egyházkezelési szertartás elfogadása, a betegvigasztalásnak úrvacsoráztatással való végzése. Esketési szertartását Heltai, egyházkezelési rendtartását Bornemisza, míg keresztesítési és úrvacsorai liturgiáit Heltai és Bornemisza közös befolyása alatt építette fel. Igen jellemző azonban Samarjaira, hogy a Heltai Bornemisza-féle agendahagyomány Bornemisza-szárnyának pfalzi eredetű részei közül a legjellegzetesebbeket: az úrvacsoránál a szerezteségi igék consecratiómentes elhelyezését és a közgyónás 3 kérdéssel való kiegészítését elvetette. Ez utóbbi eljárása szertartásoskönyve céljának megítélésénél döntő súllyal esik a latba.

Vajon mi volt Samarjai Heltai-Bornemisza féle agendahagyományhoz való ragaszkodásának s e hagyomány egyes elemei fölött gyakorolt kritikájának oka? Semmi más, mint a pfalzi agenda.

¹⁴³⁴ U. o. 492—493. l.

¹⁴³⁵ D. E. Chr. Achelis: i. m. I. 160—161. l. — M. Schian: i. m. 170—171. l.

¹⁴³⁶ D. E. Chr. Achelis: i. m. II. 182-183. l. — Hörk J.: i. m. Prot. Szemle. 1900. 489. l. — Nánássy L.: i. m. 31. l.

¹⁴³⁷ D. E. Chr. Achelis: i. m. II. 185-186. l.

¹⁴³⁸ D. E. Chr. Achelis: i. m. I. 160-161., II, 188. l. — M. Schian: i. m. 170-171., 270-271. 282. l.

¹⁴³⁹ M. Schian: i. m. 142. l.

¹⁴⁴⁰ D. E. Chr. Achelis: i. m. II. 188. l.

A keleti reformátusság kultuszi berendezkedése pfalzi példára épült. Melotai Nyilas István agendájának előszava szerint¹⁴⁴¹ a XVI. század végén Debrecenben és környékén már meghonosodott volt a pfalzi liturgia. Így bizonyos, hogy annak jelentkezése a Tiszántúlon nem sokkal 1563-ban való megjelenése után megtörtént. Viszont a Dunántúlon és Felső-Dunamelléken a pfalzi szellem 1577-ben már úgy hit-tanilag, mint szertartásilag irodalmi megnyilvánulásokkal rendelkezett. Ekkor jelent meg Pápán Huszár Dávid fordításában a Heidelbergi Káté legelső magyar nyelvű kiadása s ugyanezen évben történt meg a pfalzi liturgia legelső részleges jelentkezése Bornemisza Péternek Semptén kiadott agendájában. Világos tehát, hogy a pfalzi kultuszi berendezkedés nyugaton és keleten szinte egy időben kezdte magának törni az utat. A tiszántúli kedvező viszonyok között azután igen gyorsan meggyökeresedett, majd teljes egészében egyeduralomra jutott, míg a dunántúli és felsődunamelléki, előttünk már ismeretes különleges viszonyok között még a Bornemiszánál szereplő egyes töredékelemeiben is csak helyi sikereket biztosíthatott magának.

A connubium megszűnése után a XVII. század első felében azonban már ön-álló irodalmi formában is megjelenik a Felső-Dunamelléken és Dunántúlon a pfalzi agenda. Szenczi Molnár Albert 1612. évi oppenheimeri bibliakiadásának függelékében található agenda tulajdonképpen az eredeti 1563. évi pfalzi agendának magyar nyelvű fordítása. Ha figyelembe vesszük Szenczi Molnár Albertnek a Felső-Dunamellék református egyházi köreivel való szoros kapcsolatát s itt érvényesülő nem csekély tekintélyét, akkor bizonyosra vehetjük, hogy a pfalzi agenda teljes önálló formájában az ő bibliájának közvetítésével e vidéken 1612-től kezdve fokozatosan ismertetésé kezdett válni. Sőt 1621-től kezdve a Tiszántúlon már korábban meggyökeresedett s az ottani viszonyok között módosult, egyszerűsödött pfalzi agenda Melotai Nyilas István agendájában keletről is hatást kezdett gyakorolni vidékünkre. Különböző is a connubium megszűnése után e területek radikálisabban gondolkodó és a különválást más egyéb téren is gyorsítani óhajtó lelkészeinek egyelőre még kisebbségben levő köre előtt felmerülhetett a kultuszi elkülönülés gondolata is. A református hitvallás következményeit liturgiai téren is érvényesíteni kívánó lelkészek részére lehetett volna-e más, alkalmasabb mód törekvésük kivételére, mint a pfalzi liturgiát nyújtó, határozottan helvét szellemű, Kálvinra és Institutiojára, valamint az 1562. évi Debrecen-Egervölgyi Hitvallásra oly gyakran (összesen 10-szer) hivatkozó Melotai agenda bevétele, melynek a Bornemisza-agenda pfalzi elemeiben a Felső-Dunamelléken és Dunántúlon már szépen megeredt gyökerei is voltak s melynek eredetijét ezen vidék Heidelbergben tanult kiválóbb lelkészei már saját tapasztalatukból is ismerték? Nyilván a Heltai-Bornemisza-féle agendahagyomány konzervatív formáihoz való ragaszkodásnak a terjedni kezdő pfalzi agendával szemben megnyilvánuló védekezése szólal meg az 1619. évi felsődunamelléki sóki zsinat előttünk már ismeretes határozatából, miszerint az itteni lelkészek nagy többsége ezidőtájt még a régi agendahagyomány fenntartása, pontos körvonalazása, rendszerezése és egységes agendakönyvbe való rögzítése mellett foglalt állást. Samarjai 1628. évi uniós kísérletének (Magyar Harmonia) balsikere igen megerősíthette azoknak a lelkészeknek táborát, akik a confessionális elkülönülés következményeinek kultuszi téren való levonását is szükségesnek vallották s e célra legalkalmasabbnak a Melotai-agenda pfalzi szellemű utmutatását tartották. A kultuszi válság az 1630-as évek elejére döntő stádiumba jutott. Nemcsak arról volt szó, hogy a régebbi, immár ki nem elégítő, elegendő szellemű és összetételű agendák helyébe jobbat, korszerűbbet állítsanak, hanem a döntés akörül forgott, hátat fordítson-e a vidék 100 éves kultuszi fejlődésének s ezzel az ellenreformációs vihar tombolása közben elszakítsák-e a reformátusok az evangélikus testvérekkel összefüző utolsó hagyományszálakat, vagy megmaradjanak e a régi kultuszi gyakorlat folytonosságában s ezzel az evangélikus testvérek közelségében?

A Heidelbergben tanult s így a Melotai által népszerűsített szertartási gyakorlatot pfalzi eredetijében még Heidelbergből jól ismerő Samarjai hű maradt a Felső-Dunamellék ősi Heltai-Bornemisza-féle agendahagyományához és szembefordult a Melotai-agendával. Ugyanis 1632-ben írt, de csak 1636-ban kiadott agendájában

¹⁴⁴¹ „Az kegyes Olvasoknak” B 4/a levél.

valóra váltotta az 1619. évi sóki zsinat határozatát s lefektette és rendszerezte benne a Heltai-Bornemisza-féle agendaalap összes fenntartandónak vélt s róm. katolikus elemekkel áthatott teljes kultuszi gyakorlatát. Ez agendából szembenűnően hiányoznak a Heltai-Bornemisza-féle agendahagyomány Bornemisza-szárnyának említett pfalzi eredetű elemei, ami azt mutatja, hogy Samarjai agendáját elsősorban is a Melotai által elindított pfalzi szellemű kultuszi asszimiláció ellen írta. Ő makacsul bízott egy kölcsönös jóindulaton és engedékenységen alapuló református-evangélikus unió megvalósításának lehetőségében, ezért mikor látta, hogy a közös protestáns alap még épségben lévő utolsó maradványa, a kultuszi gyakorlat is veszélyben van, kénytelen volt a Melotai agenda hódításának ellensúlyozására az ősi Heltai-Bornemisza-féle hagyományból eredő kultuszi gyakorlatot unió s szellemű átfestéssel felújítani, hogy ha más nem, legalább még a kultuszi rokonság menthető legyen. A rendes agenda határain túlmenőleg szertartásokönyvet írt, a legelső magyar református liturgikát, melybe hézagpótló szándékkal beleszőt'e a nagyszombati Agendarius és Rituale Strigoniense szertartási pragmatikáját, hogy könyvét a legkülönbözőbb és legszokatlanabb esetekben is hasznavehetővé tegye. Így Samarjai szertartásokönyvét már eleve a Felső-Dunamellék és Dunántúl Heltai-Bornemisza-féle kultuszi hagyománnyal átítított területére korlátozta.

Bár reakciójával Samarjai nem tudta végérvényesen feltartóztatni a Melotai-féle kultuszi asszimilációt, mivel a felső-dunamelléki és dunántúli református-lutheránus unió utolsó lehetőségeinek megsemmisülése minden hitvallásos alapon álló református lélek számára végérvényesen kijelölte a confessionális felfogásnak minden téren, így kultuszi téren is gyökeres keresztülvitelét, mégis a konzervativizmus erőinek életrekelésével, valamint püspöki tekintélyének latbavetésével jó ideig sikerült a régi kultuszi tradíciók érvényben maradását biztosítani s a pfalzi szellemű asszimiláció egyetemes sikerét hátráltatni.

3. Amint az előadottakból következik, Samarjai szertartásokönyvének példányai tényleg a Felső-Dunamelléken és Dunántúlon terjedtek el, a fennmaradt és név-, helybejegyzéssel ellátott példányok zöme erre a területre mutat. A pápai református főiskolai könyvtár három Samarjai-szertartásokönyv példánya közül az egyik még az 1800-as évek elején a veszprémi református egyházmegye tulajdonát képezte, a második példány 1742-ben Károlyi Sámuel gyüdi (Baranya vm.) lelkészé, a harmadik példány pedig Ráczkevi István, XVII. század végén, vagy a XVIII. század elején élt battányi (Fejér vm.) lelkészé volt. A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának egyik példánya egykor Szomódi János neszmei gályarablelkész birtokában volt, ki a címlapon tett sajátkezű bejegyzése szerint azt 1680-ban Szenczi Lőrinc dunaradványi lelkésznek ajándékozta (mindkét említett helység Komárom vm.), egy másik példányá pedig valamelyik somogyi parókiáról került Kálmán Farkas könyvtárába, majd az ő régi magyar könyveivel a Nemzeti Múzeumba. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának csonkapéldánya Nemes Csekő Péter, 1824—1855 között¹⁴⁴² alsóörsi (Zala vm.) lelkész ajándékából való. A pannonthalmi főapátság könyvtárának példányát Szenczi Kertész Ábrahám (Abrahamus Kertész Szecs. mp.) ajándékozta még megjelenése évében, 1636-ban Felsőszopori Cseme Miklós somorjai (Pozsony vm.) iskolamesternek, aki viszont azt ismét tovább ajándékozta.¹⁴⁴³ Valamelyik kebelbeli parókiáról származott a mezőföldi református egyházmegye könyvtárának elkallódott példánya. Dr. Csikesz Sándor debreceni egyetemi professzor példánya közvetlenül a megjelenés évében felsőmagyarországi lelkész birtokába került. Elégtelen, hiányos, olvashatatlan bejegyzés hiánya miatt nem sikerült megállapítani a debreceni református kollégium nagykönyvtára, a budapesti református theol. akadémia Ráday-könyvtára példányának, a sárospataki református főiskola könyvtára három példányának, továbbá a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtára harmadik példányának egykori tulajdonosát és használati helyét.¹⁴⁴⁴ De már az eddig

¹⁴⁴² Szücs József alsóörsi espereslelkész szives közlése.

¹⁴⁴³ Dr. Mihályi Ernő pannonthalmi főisk. tanár szives közlése.

¹⁴⁴⁴ Hálás köszönet illesse Dr. Gulyás József sárospataki ref. főiskolai főkönyvtárost, Lukács László debreceni ref. kollégiumi könyvtárost és Kovács Jolánt a budapesti Ráday-könyvtár s. könyvtárosát szives segítségükért.

felsorolt adatok is eléggé rámutatnak arra, hogy Samarjai szertatásoskönyve úgyszólván kizárólag a Felső-Dunamelléken és Dunántúlon terjedt el, mert a rajta végigvontuló Heltai Bornemisza-féle agendahagyományból eredő szertartási gerincnek s a körülötte csoportosuló gyakorlati teológiának leginkább ezen vidékek egyházi viszonyaival volt kapcsolata.

4. Így egészen természetes, hogy a Samarjai-agenda jövőjét a Heltai-Huszár-Bornemisza-féle kultuszi hagyományhoz kötötte. Amíg élt ez a hagyomány, addig virágzott a Samarjai agenda is. Később amilyen mértékben szorult vissza a régi kultuszi közgyakorlat s haladt előre a Felső-Dunamelléknek és Dunántúlnak az ország egyéb területeivel való Melotai-szellemű kultuszi asszimilációja, oly mértékben csökkent Samarjai szertatásoskönyvének befolyása is. E folyamat körülbelül a század végéig tartott, mikor a kultuszi asszimiláció befejeződött és Samarjai szertatásoskönyve teljesen talaját veszítette.

Ennek tulajdonítható, hogy Samarjai szertatásoskönyve a Felső-Dunamellék és Dunántúl későbbi kultuszi gyakorlatára azonkívül, hogy e területen nosztrifikálta az egyházkerületi szertartást, elhatározójellegű, mélyenszántó hatást nem gyakorolt. Egyedül Tóth Ferenc liturgikájában találjuk némi nyomát, hogy Samarjai kultuszi gyakorlata kisebb jelentőségű kérdésekkel kapcsolatban még itt-ott érvényesült. Minden bizonnyal tőle eredő hagyományból veszi Tóth Ferenc azt a nézetét, hogy az egyházkerület anyja hálaadására vigye magával a templomba gyermekét is.¹⁴⁴⁵ Tőle származik a Tóth Ferenc által elvetett, de az ő korában a Dunántúlon még itt-ott alkalmazott keresztelési gyakorlat: a kisdéd fejének az Atya, Fiú és Szentlélek neve kimondásakor háromszori megszakítással való leöntése.¹⁴⁴⁶

Némi nyomát találhatjuk annak, hogy Samarjai szertatásoskönyve egyházkerülete és a Dunántúl határain kívül hatást gyakorolt a liturgiai fejlődésre. A Heltai-Bornemisza-hagyomány és a Melotai-agenda között középutat kereső Paksi György kecskeméti lelkész és dunamelléki püspök 1643-ban kiadott agendája¹⁴⁴⁷ egyes szertartásokat, mint a keresztelést¹⁴⁴⁸ és úrvacsoraosztást,¹⁴⁴⁹ Melotai rendje szerint nyújtja, viszont más szertartásokat, mint az esketést¹⁴⁵⁰ és exkommunikáltak visszavételét,¹⁴⁵¹ Samarjai befolyása alatt adja. Samarjaitól veszi át Paksi az esketési szertartás elején a consensus megállapítását célzó három kérdést, valamint az exkommunikáció gyakorlatánál a meghatározott időre való kiközösítést.¹⁴⁵² Uglátszik, hogy a XVII. század közepén még a Dunamelléken is éltek helyenként a régi kultuszi berendezkedés maradványai, mert Paksi György számol a templomban az oltár lételevél s az úrvacsorai közgyónást az oltár vagy úrasztala mellett térdre esve mondja a lelkésszel.¹⁴⁵³ Paksi György agendája a féluton álló Melotai-féle kultuszi asszimiláció helyzetképét mutatja. Bizonyos, hogy a diadalmasan hódító Melotai-agendával szemben a régi kultuszi hagyomány maradványait Paksi György közvetítése sem tudta megmenteni s így Samarjai hatása az ő befolyása alatti területen is is csakhamar visszaszorult.

¹⁴⁴⁵ Tóth Ferenc : Liturgika. Győr, 1810. 216. l.

¹⁴⁴⁶ U. o. 127. l.

¹⁴⁴⁷ Az Sacramentumok ki-szolgáltatásának, az Hazások és Birák Meg-esküttetésének, és az bünből meg-térteknek Bé-vételének bizonyos módgya és rendi. stb. Várad. 1643. R. M. K. I. 752.

¹⁴⁴⁸ Lefolyása: 1. előfohász, 2. szertartási beszéd, 3. úri ima, 4. keresztelés, 5. áldás. L. i. m' 1-5. l.

¹⁴⁴⁹ Lefolyása: I. Szószékből: 1. szertartási beszéd. II. Oltár vagy úrasztala előtt: 2. szerezte-tési ígék jegyek kézben tartásával. 3. úri ima, 4. gyónó ima, 5. három kérdés, 6. bünbocsánat hirde-tése, 7. osztás, 8. hálaadó ima, 9. úri ima, 10. intés, 11. Ap. Hitvallás. 12. áldás. L. i. m. 5-15. l.

¹⁴⁵⁰ Rendje: 1. előfohász, 2. három kérdés a consensus megállapítására, 3. szertartási beszéd, 4. úri ima, 5. esketés, 6. intés és áldás együtt. L. i. m. 15-21. l.

¹⁴⁵¹ Rendje: 1. az exkommunikált nevének megkérdezése, 2. intés, 3. reconciliatio az 51. zsol-tár, úri ima és Ap. Hitvallás elmondásával, 4. abszolúció és elbocsátás, 5. intés a gyülekezethez. L. i. m. 26-28. l.

¹⁴⁵² U. o.

¹⁴⁵³ I. m. 12. l. — A szerezte-tési ígéssel történő consecráláshoz a M. Nemz. Múzeum példá-nyában annak egykori birtokosa a lapszálon ezen megjegyzést fűzi: „Coram altari loquendum,” L.u. o. 11. l.

Hogy Samarjai szertartásoskönyvének gyakorlati teológiája mélyebb, marandóbb és gyakorlatibb hatást nem tett a későbbi kultuszi fejlődésre, hármaskor vezethetjük vissza: 1. idejétmúlt és a református egyházban szerepét eljátszott Heltai-Bornemisza-hagyományt ápolt, 2. interkonfesszionális felfogása szembehelyezkedett kora befejezett tényével, a hitvallási alapon való teljes elkülönüléssel és 3. az evangéliumi felfogástól gyökeresen eltérő alapokból kisarjadt róm. katolikus szertartási pragmatikát adott, sőt, róm. katolikus szertartásokat (*commendatio animae*, ördögűzés) alkalmazott. E három tényező előre megszabta Samarjai szertartásoskönyvében lefektetett gyakorlati teológiájának hatását. A Heltai-Bornemisza-hagyományokat egyre jobban visszaszorította a Melotai agenda tisztító szelleme. Uniós programja szertartásoskönyve megjelenésekor már csak utópia, az abból fakadó interkonfesszionális pedig egy zsákutcába jutott, önmagát halálra ítélt teológia volt. Liturgiájába a róm. katolicizmus gyakorlatából beolvasztott utasítások, szertartások idegen, az evangéliumi gyakorlatban asszimilálhatatlan részek voltak, melyek egyházának hitvallásos elmélyülésével egyre idegenebbek lettek, sőt a Felső-Dunamelléken és Dunántúlon szinte az elviselhetetlenségig fokozódott ellenreformációs nyomásban, majd a gyászévtized megtisztító szenvedésében a legellenzenvebbekké váltak. Ahogy eltávolodott a gyászévtized után a felsődunamelléki református templomokról a kereszt, úgy szűnt meg Samarjai szertartásoskönyvének használata is. Lapjait mélyen betakarta az idő pora s többé senki sem emlékezett róla. Mint közönséges leltári tárgy végigvonult időnként a különféle szertartási könyvek, liturgiák agendafelosorolásain, anélkül azonban, hogy a benne lerögzített szellemi tartalommal bárki is törődött volna. Annál többet emlegették másik munkáját, a „Magyar Harmónia“-t. Attól kezdve, hogy Ipolyi Arnold Veresmarti Mihály életrajzában felelevenítette Samarjai alakját, egyre több szó esett békülékeny természetéről, „Magyar Harmónia“-járól, abban lefektetett uniós indítványáról, de annál kevesebb fény derült az ő uniós teológiájának tartalmára. Senki sem gondolt arra, hogy feledésbe merült és méltatás nélkül hagyott szertartásoskönyvében benne van Samarjainak egészen a róm. katolicizmusig eléréséig hittani és gyakorlati uniós programja is és hogy ezen munka az ő egyéniségének és teológiájának megismerése szempontjából sokkal jelentősebb, mint a „Magyar Harmónia,“ melyben alig pár oldalra terjed Samarjai önálló munkálata.

5. Kultuszhistóriai szempontból szinte felbecsülhetetlen értéket jelent számunkra Samarjai szertartásoskönyve, mivel biztos fény derül belőle a felsődunamelléki és dunántúli református egyházkerületek XVI. század végi és XVII. század eleji kultuszi berendezkedésére. E szertartásoskönyv analízise alapján eldöntöttnek tekinthetjük, hogy a Felső-Dunamellék és Dunántúl református egyházai ezidőben gyülekezeti istentiszteletüket a Huszár-Bornemisza-féle liturgiák alapján rendezték be, az egyéb szertartások gyakorlatánál pedig a Heltai- és Bornemisza-féle, vagy a kettő keverékből előállított különféle változatban elterjedt kéziratok agendákat használtak. Az 1619. évi sóki zsinat agendáskönyv szerkesztéséről rendelkező határozatának „*aeque sancta consuetudo*“ kifejezése alatt a Heltai-Bornemisza-féle kultuszi hagyomány rejti, melyet Samarjai a zsinati határozat kései valóráváltásként szertartásoskönyvébe bele is dolgozott. Miként jóval korábban (1598) a dunántúli evangélikus esperesek, úgy Samarjai is a *connubium* idejében közös kultuszi kincset alkotott Heltai-Huszár-Bornemisza-féle kultuszi hagyományhoz fordult, így agendája az evangélikus Kereszturi-agendával együtt ugyanazon törzsről sarjadt. E jogfolytonosság következtében Samarjai szertartásoskönyve hű keresztmetszetét adja a felsődunamelléki és dunántúli református egyházkerületek *connubium* idejébeli legelső kultuszi berendezkedésének.

6. Van azonban Samarjai szertartásoskönyvének egy szomorú aktualitása. Semmiféle ellenreformációs erőszak nem hozta a magyar református lélekhez oly közel a róm. katolicizmus szellemét, mint az abba beépített s a róm. katolicizmussal összeházasított *dogmatica* és *practica* teológia. Megdőbbsent bennünket, hogy mikor Pázmány ellenreformációja kívülről morzsolja a Felső-Dunamellék és Dunántúl református egyházait s szinte napról-napra fogy a patrónusok csapata, apad a református lelkek száma, a szorongatott nyáj egyik lelkivezéire, Samarjai János superin-

tendens teljes jóhiszeműséggel adagolja lelkésztársainak és népének a róm. katolikus hittani nézeteket és a „nagy kardinális“ tekintélyével útnak indított egyetemes róm. katolikus rituale minden ízében róm. katolikus szellemiséget kisugárzó szertartási pragmatikáját és szertartási gyakorlatát s nem gondol arra, hogy ennek a szellemiségnek maradék nélkül való felszívása alapjában támadná meg az ellenreformáció fojtogató ölelése ellen kétségbeesetten védekező egyházát. Mikor tetőfokára hágott e vidéken az állambatalom ál'al minden eszközzel támogatott róm. katolicizmusnak világnézeti nyomása, ugyanakkor a felsődunamelléki és dunántuli református egyházak kebelén belül az ősi kultuszi gyakorlatot átítatva, a konzervatív nézetek kötőereje mögött meghuzódva hódító útra indult egy olyan szellemiség, mely eredetét, gyökerét a szorongatók táborában bírta, tehát annak érvényesülése a teher alatt görnyedő s élet-halálharcot vivó református lélek ellenálló erejét ingatta volna meg. A való élettől most már végképen elszakadt unionizmus utópiájában bolyongó Samarjai elvesztette tájékozódását, tisztánlátását s megfeledkezett arról, hogy az ellenreformáció dúló viharában mindenkitől elhagyott népének csak egyetlen kimeríthetetlen erőforrása, győzhetetlen fegyvere van: az elegyíthetlen, tiszta evangélium! Valóban nagy lehetett Samarjai tekintélye s általános a nyugati részeken a theológiai dilettantizmus, hogy ez idegen szellemiség nem váltott ki elemierejű tiltakozást és visszautasítást. A bátortalanság és theológiai dilettantizmus felszine alatt mégis erős lehetett az evangéliumhoz való ösztönös ragaszkodás s az ellenreformáció gyötrelmeiben megtiltolt nyugati reformátusság Samarjai kísérletét is szerencsésen meglábolta.

*

*

*

Samarjai János gyakorlati theológiája figyelmeztet nagy hiányunkra: miyy kevéssé ismerjük a róm. katolicizmust, különösen annak gyakorlati theológiáját s e theológiának egyházunk életére a XVI. és XVII. század folyamán gyakorolt hatását. Tisztázandó még a német lutheránizmusnak ugyanezen időben a magyar református gyakorlati theológiára gyakorolt befolyása is. Különösen fontos volna XVI. és XVII. századi theológusaink eszmevilágának eredetét és függőségét forrásokig visszamenő elemzés útján feltárni. Jelen tanulmány e feladatokat Samarjai János személyére nézve igyekezett megoldani. Legnagyobb tanulsága az a tapasztalat, hogy amíg XVI. és XVII. századi theológusaink eszmevilágának részletes és megbízható elemzését nem végezzük el, theológiai fejlődésünk felől ne ringassuk magunkat illuziókban és fikciókban. Az előítélettől mentes, szigorúan tudományos kutatás sok illuziónkat szét fogja rombolni, de legalább a maga valóságában megismerjük egyházi multunkat.

JOHANN SAMARJAI UND SEINE PRAKTISCHE THEOLOGIE.

(Kurzer Auszug.)

Johann Samarjai wurde 1585 in Galgóc geboren. Von 1605 bis 1608 besuchte er die reformierte Schule in Nagyszombat (Tyrnau), war dann kurze Zeit Schulmeister in Szencz, bezog 1609 die Universität Heidelberg und studierte dort bis 1611 unter David Pareus, der damals als Professor europäischen Ruf genoss. In die Heimat zurückgekehrt wird er Lehrer in Tyrnau, 1614 Pfarrer in Nagymegyer, 1616 in Halászi und von 1623 an Superintendent des reformierten Distriktes an der Oberen Donau. Sein Leben und Wirken gehört jener Übergangszeit an, wo der reformierte Kirchendistrikt an der Oberen Donau, der stark katholisch beeinflusst war und bis 1592 mit dem Lutheranismus in Connubium lebte, seine selbständige Einrichtung ausbaute. (Dieser Distrikt umfasst das Gebiet von Pressburg bis zur Flusskrümmung bei Waitzen, überwiegend nördlich, in geringerer Ausdehnung südlich der Donau in den Komitaten Pressburg, Wieselburg, Raab, Komorn, Neitra, Bars, Gran, Neograd.)

Unser Aufsatz behandelt auf Grund des 1636 erschienenen, *Rituales* die praktische Theologie Samarjais. Diese trägt durch und durch den Stempel der noch ungeklärten, gemischten Geistesrichtung der Oberen Donau. Dementsprechend kommt darin die deutsch-lutherische Orthodoxie sowie die Auffassung der Kirche und der Geistlichkeit im Katholizismus gleichmässig zur Geltung; ebenso die aus dem langen lutherisch-reformierten *Concubium* erwachsene und lutherische mit helvetischen Zügen in sich vereinende gemeinsame Kultusgrundlage, dann als Ausdruck der nach der konfessionellen Trennung erwachten Unionssehnsucht die Unionstheologie des David Pareus, das einheitliche Rituale der im Tridentinum neugeborenen römisch-katholischen Kirche, das *Rituale Romanum*, beziehungsweise dessen ungarische Form, das *Rituale Strigoniense* und dessen rituale Pragmatik, endlich mehrere theologische und praktische Beziehungen auf Calvin, Bucer, Melancthon, Luther, ja sogar eineige römisch-katholische Anknüpfungen.

Diese gemischte Geistesrichtung zeigt sich bei Samarjai schon in den Grundlagen seiner Praktischen Theologie. Der Kirchenbegriff fusst auf der deutsch-lutherischen Orthodoxie; Kultusgemeinschaft und Kirche sind darin praktisch eins. Aus diesem Grund ist der alleinige Träger des Kirchendienstes der Priester, dessen Ordination aber nicht bloß Einsetzung in die Rechte der priesterlichen Funktion bedeutet, sondern zu einem dem katholischen Priesterorden nahestehenden besonderen Charakter führt, demzufolge der Priester über die Gemeindeglieder erhaben ist. Den ersten Teil des dreiteiligen Priesteramtes teilt Samarjai in Übereinstimmung mit Calvin in die Lehr- und die Hirtenätigkeit, im zweiten Teil, dem sakramentalen Dienst folgt er treu der Auffassung der erwähnten römisch-katholischen Rituale und sieht darin eine beständige Bereitschaft mit den zum Heile unentbehrlichen Sakramenten. Im dritten, von der Kirchenzucht handelnden Teil ist der Priester nach einer von der Anschauung des Evangeliums bis zur Auffassung des Katholizismus sich dehnenden Deutung der Schlüssel-macht letzten Endes als Schiedsrichter tätig, der auf Grund kanonischer Satisfaktion über Seelenheil und Verdammnis entscheidet.

Aus ebenso gemischten Quellen fließt die ausführliche Praktische Theologie.

Der grundsätzliche Standpunkt in der Frage des Gottesdienstes fusst auf der durch die Orthodoxie verzerrten missions-pädagogischen Auffassung Luthers. Sonach ist der Gottesdienst eine von Gott gestiftete Ordnung unter priesterlicher Führung; er ist das Wesen der Kirche, lehrt und führt zum Heil und ist nicht an einen bestimmten Ort gebunden. Grundform der Kirche ist das vom Katholizismus geerbte orientierte Sanctuarium mit bildlosem Altar, Chor, Kanzel und Taufstelle. Abweichend von der allgemein gültigen protestantischen Auffassung gebührt nach katholischer Ansicht dem Sanctuarium besondere Ehre und der Priester hat sich beim Gebet dahin zu wenden. Die Heortologie ist der zeitgenössischen deutsch-lutherischen Kirche verwandt. Ausser den mit der Heilssache zusammenhängenden nimmt Samarjai noch folgende Feiertage an: *Mariae Verkündigung*, die Tage der Heiligen des Evangeliums, und die Kirchenzeiten der Advent und der 40-tägigen (grossen) Fasten. Die Hymnologie verwirft unter helvetischem Einfluss im Gottesdienst den mehrstimmigen Chorgesang, das Orgelspiel, behält aber neben dem Gemeindegesang die von Chor und Priester intonierten liturgischen Gesänge des lutherischen Kultus. (*Invitatorium, Gloria, Antiphona, Versiculus, Responsorium, Benedictio*, usw.). In der Eucharistie vereinigt er ohne weiteres mit dem protestantischen Brauch der Zeit das eucharistische Grundprinzip des Katholizismus, die Theurgie, wozu er das Muster aus den Gebeten des römisch-katholischen *Rituales* kopiert.

Im Aufbau des öffentlichen Gottesdienstes kommen lutherische und helvetische Einflüsse gleichmässig zur Geltung. Die Liturgie des vormittägigen Hauptgottesdienstes ist die geänderte Übernahme von Luthers „*Formula Missae*“ mit Weglassung des Heiligen Abendmahls und anderen Kürzungen; die Nachmittagsliturgie mit Bibeltexten und Predigt als Mittelpunkt zwischen Gebeten trägt den Stempel helvetischer Einfachheit.

In theologischen und praktischen Fragen sakramentaler Gottesdienste zeigt Samarjai dreifache Auffassung (reformierte, lutherische und römisch-katholische), In

wahrhaft römisch-katholischem Geist macht er scharfen Unterschied zwischen der Taufe der Kinder und der Erwachsenen. Bei der ersteren betont er unter römisch-katholischem und lutherischem Einfluss die sündlösende Kraft des Sakramentes und dessen aktive Rolle in Hinsicht des Heils. Demgemäss gestattet er die dringende Taufe des kranken Kindes, sowie die bedingungsweise (sub conditione) Taufe der Missgeburt und im Falle von Unsicherheit. Bei der Kindtaufe lässt er nach Melanchtons Brauch mit dem Apostolischen Glaubensbekenntnis der Taufpaten die Abrenunciation weg und verlegt diese in den Taufakt der Erwachsenen. Die Abendmahllehre steht ganz im Dienst der Unionsbestrebungen. Im Mittelpunkt finden wir die Bucer-Melanchton-schen Ansichten der von Pareus als Grundlage der protestantischen Union erneuten Wittenbergischen Concordia mit Weglassung der ebenfalls von Pareus verworfenen Lehre von der *maducatio impiorum*. An diese Auffassung schliessen sich Anmerkungen einerseits helvetisch-spiritualistischer, andererseits ubiquistischer Art an, zugunsten der orthodoxen Lutheraner: als Endergebnis fügt er sogar ganz römisch-katholische Transsubstantiationsgedanken hinzu, was die der Zahl der Teilnehmer angemessene Consecration der Zeichen (gesäuertes Brot, nach Umständen Oblaten und Wein), die Wirkung der consecrierten Zeichen *ex opere operato* (z. B. bei bewusstlosen Kranken) zur Folge hat, ja sogar möglich macht, diese Zeichen ausserhalb eines sakramentalen Aktes zu gebrauchen. In der Vorbereitung zum Heiligen Abendmahl behält Samarjai neben der gemeinsamen Beichte auch die Einzelbeichte für ganz gleichwertig und für das Rechtsverfahren bei der damit verbundenen Penitenzbemessung und Absolution übersetzt er die Anweisungen des römisch-katholischen Rituales. Dorthier stammt auch das vom Kommunikanten unmittelbar vor dem Genuss geforderte Glaubensbekenntnis im Geiste der Transsubstantiation.

Benedictionsgottesdienste zählt Samarjai folgende auf: 1) die Kirchweihe folgt dem römisch-katholischen Vorbild mit besonderem Ritus für das innere, das äussere und die einzelnen Teile der Kirche, wobei der eigentliche Weiheakt das Gebet ist, 2) der Trauungsritus folgt genau dem vaterländischen protestantischen Eheschliessungsverfahren, gegründet auf die dreifache kanonische Rechtseinheit von *consensus, fides* und *commixtio carnis*. Dazu fügt er nach üblicher vaterländischer protestantischer Art zur Bekräftigung des *consensus* die im vaterländischen römisch-katholischen Kirchenbrauch von Alters her entwickelte Vereidigung der Verlobten, 3) aus der römisch-katholischen Praxis mit lutherischer Vermittelung, aber entsprechend abgeändert die allererste ungarländische protestantische Agenda für den ersten Kirchgang, 4) ganz römisch-katholischen Einfluss zeigt das Excommunicationsverfahren und deshalb wird behufs der auf kanonischer Grundlage erteilten Absolution der Sünder mit einer auf bestimmte Zeit genau vorgeschriebenen Penitenz eidlich verpflichtet, 5) die Krankentröstung (*commendatio animae*) ist nach lutherischer Orthodoxie mit dem Heiligen Abendmahl und nach dem römisch-katholischen Rituale mit besonderen, theurgischen Gebeten verbunden, 6) das ganz aus dem römisch-katholischen Rituale übersetzte, mit theurgischen Gebeten und imperativ gehaltenen exorzisierenden Texten verrichtete Verfahren des Exorzismus wollte das im geheimen getriebene, populär abergläubische Teufelsbeschwören unter kirchliche Überwachung bringen. Endlich 7) der ganz nach protestantischen Gesichtspunkten aufgebaute, dem Wesen nach eine Predigt darstellende Begäbnisbrauch.

Die Ansichten Samarjais über die Predigt fussen fast ganz auf der Orthodoxie seiner Zeit. Die Predigt ist ihrem Wesen nach Lehre, die nach Lebensalter der zu lehrenden in zwei Teile zerfällt: Katechisation und eigentliche Predigt. Erstere handelt über die Elemente des christlichen Glaubens: Apostolisches Glaubensbekenntnis, zehn Gebote, nötiges über das Heilige Abendmahl; in die letztere gehört die dogmatische Rechtfertigung und Apologie des rechten Glaubens und Entfaltung moralischer Wahrheiten. Er verwirft den Perikopenzwang, empfiehlt jedoch allegorische Schriftauslegung (Exegese). In hermeneutischer Hinsicht benutzt er neben der protestantischen Bibelübersetzung auch die Vulgata als gleichwertig. Im Aufbau hält er sich an die orthodoxe Scholastik.

In der Agapetik betont Samarjai scharf den regelmässigen Krankenbesuch, soziale Unterstützung der Armen, Witwen und Waisen. Damit geht er der protestan-

tischen Seelsorge seiner Zeit weit voraus. Er ist der erste ungarische reformierte praktische Theolog, der zur Arbeit der Seelsorge auch die Zuziehung von Laien und besonders auch der Frauen für nötig hält. Diese seine Auffassung kommt der calvinischen Diakonie nahe. Nur nimmt er seine diesbezüglichen Gedanken durchaus nicht von Calvin, sondern aus dem römisch-katholischen Rituale. Aus derselben Quelle scheint sich auch seine bescheidene Missionsverantwortlichkeit genährt zu haben, die auch vor Türken und Juden gerne die Tür der katechumenischen Einrichtungen öffnet.

Eine wichtige Rolle gibt Samarjai der Kirchenzucht, die er auf einzelne, wie auf die ganze Gemeinde ausdehnt. Die individuelle Kirchenzucht hat auf Grund der römisch-katholischen Schlüsselkraft folgende Abstufungen: Ermahnung, Excommunication, die, wenn keine Bekehrung folgt, von selbst zum Interdict, d. h. Kirchenbann wird. Die Kirchenzucht der Geistlichen ist der Laien ähnlich; sie hat folgende Grade: Ermahnung, Suspension (Excommunication) und Degradation; letztere ist Herabsetzung aus dem Klerusstande in den Laienstand. Die Absolution geschieht bei Laien wie bei Geistlichen nach streng römisch-katholischer kanonischer Auffassung; Ausnahme ist lediglich bei Totkranken gestattet, die unter der Bedingung nachträglicher Penitenz bedingungsweise absolviert werden können. Zur Züchtigung der ganzen Gemeinde in schweren Zeiten der Not kann der Priester Enthaltung von Genüssen, asketisches Fasten und Beschäftigung der Seele als allgemeine Penitenz anordnen. In seinen Ansichten über die Fasten gelangt Samarjai abweichend von der allgemeinen protestantischen Auffassung ganz bis zum Katholizismus.

Die Grundlagen der Kirchenverwaltung findet Samarjai in der den ungarischen Verhältnissen angepassten deutsch — lutherischen Kirchenordnung, die aber in der Oberen Donaugegend mit besonderen römisch-katholischen Elementen durchwoben ist. Die deutsch-lutherischen Züge dieser Auffassung zeigen sich im Priestercharakter und in der bischöflichen Verwaltung, während die Gliederung des einheitlichen Körpers der Kirche in Priester und Laien, die Hervorhebung des besonderen Priesterstandes (ordo, character), sowie die Hinstellung des Priesters als Richter auf kanonischer Grundlage katholische Elemente sind.

Man darf in dieser rein auf die Priesterarbeit abgesehen zusammengetragenen Praktischen Theologie durchaus nicht die theologische Auffassung der ganzen ungarländischen reformierten Kirche am Anfang des XVII. Jahrhunderts sehen, da diese Theologie auf dem Boden des reformierten Kirchendistriktes der Oberen Donau erwachsen war, einem Gebiet, welches infolge des langen Connubiums mit dem Luthertum sowie unter beständigem katholischen Einfluss in der freien Entwicklung gehindert war. Indem Samarjai für die Verbreitung der Geistesrichtung dieser Theologie arbeitete, wollte er für seine aus Pareus'schen Anregungen erwachsenen Unionsbestrebungen den Boden sichern und zugleich den jenseits der Theiss her und aus Siebenbürgen siegreich vordringenden Kultusassimilation pfälzischer Richtung, die seine Bestrebungen gefährdete, ein Hindernis in den Weg setzen. Samarjais Unionsbestrebung blieb infolge der nun unaufhaltsam fortschreitenden konfessionellen Trennung ein Traum, seine Praktische Theologie aber wurde am Ende des XVII. Jahrhunderts durch die von Osten her vordringende helvetisch gerichtete Reinigungsbewegung gänzlich verdrängt.

INDEX.

A. Névmutató.

- A
- Abafi Lajos 7.
Achelis E. Chr. 32, 35, 40, 42, 51, 87, 125, 128, 172, 179, 207, 209
Alvinczi Péter 7, 12, 23, 24, 31, 56, 58, 62, 108, 109, 110, 111, 119, 120, 122, 129, 134, 181
Amesius 179
Andreae Jakab 12.
Arius 100
Asztalos András 8, 9, 10, 11, 12, 20
Augustinus 65, 68, 94, 95, 171
Aquinoi Tamás 148
- B
- Barabás József 62
Barla Jenő 75
Báthori György 151
Bethlen Gábor 12, 36
Bethlen Péter gróf 134
Beythe Imre 24
Beythe István 31, 99, 111, 123, 141, 143, 174, 175, 203
Bédi István 10
Bocskai István 9
Bod Péter 5, 6, 7, 10, 13, 17
Bornemisza János (id.) 12
Bornemisza János (ifj.) 32
Bornemisza Péter 8, 18, 19, 20, 22, 31, 63, 73, 77, 84, 86, 88, 89, 90, 91, 99, 104, 105, 110, 111, 120—123, 131, 137, 139, 141, 142, 146, 149—162, 169, 170, 172, 181, 184, 185, 207—210
Brewer Lőrinc 4, 71
Bruuszkvik Tóbiás 21, 22
Bucer Márton 25, 35, 108, 109, 113, 114, 124, 178, 186
Bullinger Henrik 86-88
- C
- Carranza Bartholomeo 28, 203
Chrysostomus 171
Coppen Bertalan 13
Cyprianus 114
Czeglédi Pál 12, 13, 15, 16, 23, 24, 28, 203, 204, 206
Czelder Márton 75
Czoron András 151
Csatári Gergely 15, 24
Csekő Péter 211
Csikesz Sándor dr. 7, 71, 134, 211
Csiky Lajos 5, 7
Csitneki Anna 125
- D
- Danielik József 6, 8, 10, 13, 17
Debreceni Ember Pál 5, 170
Dézsi Lajos 7-14, 19-21, 86, 111, 155
Dobronoki Miklós 10, 72, 111
- E
- Eusebius 65, 114
Evagrius 113
Écsy Gáspár 9
Écsy Orsolya 8, 20, 27
- F
- Fabó András 12, 14, 24, 26, 29, 60, 98, 135, 136, 141, 208
Farkas Sándor 7
Fekete-ember 151
Felsőszopori Cseme Miklós 211
Ferenczy Jakab 6, 8, 10, 13, 17
Fél Dávid 158
Forgách Imre 134
Fördös Lajos 5, 7
Fráter György 151
Frigyes III. (pfalzi) 11
Frigyes IV. (pfalzi) 12, 24
- G
- Gál Imre 17, 203
Geleji Katona István 12, 70-72, 74, 75, 89, 180, 181
Gönczi György 73
- H
- Habsburgok 18
Harsányi István 141
Havrán Dániel 22
Hegedüs László 40
Heltai Gáspár 22, 31, 67, 99, 104, 105, 115, 120—123, 137, 141, 146, 175, 185, 190, 207—209
Hieronymus 114
Hincmarus 171
Hollósi Márton 8—10, 20
Hóman Bálint 148, 171
Honterus János 31
Horányi Elek 6, 7
Hörk József 31, 35, 49, 51, 55, 63, 87, 208, 209
Huszár Dávid 177, 210
Huszár Gál 20, 73, 86—91, 128, 212
- I
- Illyesházi Katalin grófnő 7, 31, 134
Incze Gábor dr. 7, 24, 31, 41, 62, 76—78, 108—111, 119, 120, 122, 134
Ipolyi Arnold 7—13, 19, 20, 22,
- 23, 32, 34, 40, 46, 48, 72, 158, 213
renaeus 108
- J
- Jacoby Herman 34, 35, 37, 40, 42, 55, 57, 67, 94, 101, 103, 114
Jankovich Miklós 73
- K
- Kanizsai Mihály 17
Kanizsai Pálfi János 7, 11, 12, 14-16, 24, 26, 34, 39, 60, 97, 98, 102, 111, 119, 135, 201, 203, 206
Kálmán Farkas 75, 211
Kálvin János 31, 35, 36, 38, 40—43, 45, 52, 55, 62, 66, 94, 101, 116, 131, 143, 178, 181, 187—190, 198—201, 204, 205, 210
Károlyi András 184
Károlyi Sámuel 211
Károlyi Zsuzsánna 36.
Kázmér pfalzi örgróf 11
Keserői Dajka János 11, 12, 89
Kiss Áron 31, 41, 56—58, 66, 67, 69, 110, 112, 118, 120, 121, 123, 130—132, 135, 136, 141, 143, 149, 175, 192, 194, 205
Kur Géza 7, 8, 14, 16
- L
- Lajos VI. (pfalzi) 11
Lampe-Ember 5, 6, 12, 14, 17, 63, 66, 67, 86, 132, 136, 141, 143, 144, 171, 173, 192, 202
Lavater Lajos 20, 86—88
Lehmann Alfréd dr. 148, 154-156
Lengyel Miklós 32
Lethenyei István 7, 16
Lethenyei Pál 10, 155—160, 171
Lórántffy Zsuzsánna 59
Lósi Imre 32
Lövei Szücs György 12
Luther Márton 25, 25—27, 31, 35, 40, 42, 49, 51, 55, 87, 88, 101, 124, 125, 128, 181, 209
- M
- Magyari Ágh Jakab 17
Major György 153
Makai Máté 12
Makkai Sándor dr. 190
Mantskovit Bálint 8
Medgyesi Pál 77, 180
Melancthon Fülöp 25, 26, 34, 40, 42, 66, 67, 101, 103, 104, 108, 109, 113, 114, 124, 186, 190
Melotai Nyilas István 4, 12, 16,

23, 31, 36—38, 44—46, 94, 99, 107, 110, 112, 114, 117-119, 122, 123, 130—132, 134, 136, 159, 185, 187, 190, 210—212
 Méliusz Péter 31, 40, 41, 52, 56—58, 69—72, 74, 99, 101, 112, 118, 123, 130—133, 139, 140, 143—146, 149, 175
 Mezőszegedi Gáspár 9
 Mihályi Ernő dr. 211
 Miksa császár 151
 Mitrovics Gyula 4, 7, 99
 Mokus Gyula 21, 23, 66, 111, 113, 119, 131, 132, 136, 140—143, 159, 192, 201, 203
 Monaki Miklós 125
 Monaki Miklósné. 1. Csitneki Anna
 Monostori János 15
 Musich Pál 159

N

Nagy Iván 6, 8, 10, 13, 17
 Nagy Sándor Béla 31, 35, 40, 42, 55, 60, 62, 66, 143, 178, 187
 Nagy Szent Gergely 106
 Nánássy Lajos 87, 209
 Nemesnépi Dániel 11, 15
 Nicephorus 113

O

Octavian kapitány 15
 Oláh Miklós 18

P

Paksi György 62, 212
 Pál pápa V. 29, 30, 162
 Pálházi Göncz Miklós 14, 24, 111
 Pareus Dávid 11, 12, 14, 15, 24—27, 32, 108, 109, 119, 181, 207
 Patay Pál dr. 7
 Pathai István 14, 16, 24, 26, 28, 44, 60, 97, 98, 110—112, 114, 118, 121, 132, 134—136, 142, 143, 146, 147, 159, 187, 188, 203, 208
 Patkó Tamás 9, 24
 Pavr Sándor 7, 10, 13, 14, 20—22, 48, 67, 75, 86, 87, 111, 159
 Pázmány Péter 13, 30, 31, 38, 39, 44, 140, 162, 171, 186, 187, 213, 214
 Pécselyi Király Imre 11, 12, 17, 24, 26, 177
 Péterfi Károly 30
 Pintér Jenő dr. 7
 Politoris János 23
 Prágai András 56
 Prosper Aquinaticus 171

A

Abrenuntiatio 30, 103—107, 209
 Abszolúció exkommunikátusé 30—32, 45, 144—146, 197, 198
 Abszolúció keresztségnél 104, 209
 Abszolúció urvacsoránál 116, 117, 191, 208
 Abusus 57, 129

R

Radnóti Miklós 62
 Raffay Sándor dr. 21, 31, 74, 86, 87, 89, 90, 99, 104, 115, 120—123, 137, 139, 141, 145, 146
 Ranschburg Pál dr. 148
 Ravasz László dr. 76, 142, 179—181, 183
 Ráczkevi István 211
 Rákóczi György 71
 Ráth György 29, 140
 Rátkai György 13
 Rem György 12
 Révész Bálint 123
 Révész Imre (id.) 58, 70
 Révész Imre (ifj.) 7, 19, 23, 25, 34, 35, 86, 101, 133, 148, 201
 Révész Kálmán 24, 60, 102, 103
 Ribini János 7, 22
 Rudolf császár 154

S

Samarjai János (ifj.) 17
 Samarjai Katalin 17
 Samarjai Máté 7-10, 20
 Sánta Pál 10, 13
 Schian Martin 31, 35, 37, 38, 40, 42, 45, 51, 52, 67, 87, 125, 129, 178, 190, 207, 209
 Schilling Kristóf 11
 Scultetus Ábrahám 57
 Serédi Gáspár 151
 Sibolti Demeter 8, 18, 19
 Siderius János 177
 Sörös Béla 20, 31, 67, 86, 87, 89, 99, 104, 120-123, 131, 135, 137, 140, 141, 144, 146, 175, 178, 185
 Suri Orvos Mihály 10, 20, 23, 47

SZ

Szabó Károly 7
 Szathmáry József 20, 21, 75, 86-88
 Szatmári Ötvös István 59
 Szárászi Ferenc 177
 Szegedi Gáspár 9, 13, 20
 Szegedi Gáspárné sz. Ecsy Orsolya 8, 20, 27
 Szegedi Kis István 133
 Szekfü Gyula 148, 171
 Szenczi Czene Péter 13, 15, 24, 26, 48
 Szenczi Kertész Ábrahám 211
 Szenczi Lőrinc 211
 Szenczi Molnár Albert 7—12, 14, 23, 31, 46, 56, 57, 61, 62, 74, 111, 122, 125, 130, 131, 146, 159, 177, 187, 190, 210

B. T á r g y m u t a t ó

Advent 68
 Agendarius 29, 31, 32, 45, 46, 57, 63, 94—96, 99, 106, 120, 121, 123, 131, 137—140, 145, 195, 201, 207, 211
 Águs Dei 88
 Ágostai Hitvallás 15, 16, 19, 25, 27, 94, 181, 207

Szenczi Molnár Benedek 8, 11, 14
 Szenczi Szijjártó Lukács 10, 14, 21, 111
 Szentkúti Kiss Károly 6, 17
 Szepsi Mihály 56, 84
 Széki Béla 67, 132, 136
 Szilvásvulfalvi Imre 12, 69
 Szinnyi József 6, 8, 10, 13, 14, 17
 Szoczovinus Elek 9
 Szomódi János 211
 Szondi János 158
 Sztárai Mihály (Krapinai) 158

T

Takáts Sándor 134
 Taksonyi Péter 9, 10
 Tallósi György 158
 Tardoskedi Szerencse Benedekné 156
 Tánzos Desző 143
 Telegdi Miklós 29, 140, 151
 Theledi Márton 158
 Theodoretus 65
 Thurzó család 8—10, 19, 155
 Thurzó György 15
 Thurzó Szaniszló 21
 Thury Etele 7—9, 11—17, 19, 21, 24, 31, 34, 59, 60, 102, 103, 111, 119, 123, 132, 136, 142, 174, 175, 201, 203
 Tolnai Dali János 180
 Tolnai Máté 24
 Tolnai Rasoris (Borbély) István 17
 Tossanus 11
 Tóth Endre dr. 7, 21, 59
 Tóth Ferenc 4—7, 17, 140, 142, 208, 212
 Tóth Mihály 5, 7
 Török Bálint 151

V

Vasady Béla dr. 35
 Ványi Ferenc dr. 7
 Vásárhelyi Ferenc 10
 Velechinus István 13, 32
 Veresmarti Mihály 7, 8, 11—13, 32, 47, 48, 213
 Visartus Donatus 12
 Vitalianus pápa 70

W

Warga Lajos 6, 10, 13, 17
 Wängler (Pareus) Dávid 11

Z

Zopori Kristóf 158
 Zoványi Jenő 6, 10, 13, 14, 18, 35, 179
 Zsarnai Lajos 5, 7, 17
 Zsilinszky Mihály 7

- Aldás 20, 88—91, 104—107, 122, 127, 137, 141
 Áldozcsüörtők 65, 67
 Allegorikus textusmagyarázat 181
 Alsóörsi zsinat (1623) 142
 Általános penitencia 199, 200
 Antifóna 20, 69, 72, 73, 89, 105, 126, 128, 165, 166
 Antifónás istentisztelet 20, 21, 74, 75, 89
 Antiliturgizmus 20, 88
 Analysis predikációban 184, 185
 Angyalok 53, 69, 72, 76
 Apokryphus könyvek 180, 181
 Apostolica successio 43
 Apostoli Hitvallás 12, 20, 27, 30, 77, 88, 90, 102, 104—106, 121, 122, 166, 177, 178, 180, 181
 Apostolok napjai 66, 67
 Aprószentek 65, 67
 Apsis 58
 Articuli Majores 15, 31, 58, 69, 131, 132, 133, 143, 192, 203
 Articuli Minores 15, lásd még: Váradai cikkek.
 Árvák gondozása 189.
 Aszketizmus 63, 194, 195, 200
 Athanasius Hitvallása 166
 Átok (interdiktum) 191
 Augsburgi Interim (1548) 101, 103
 Ave Maria 77, 166
- B
- Babona 148, 154—159, 161, 162, 170—172
 Baptismale 29
 Baranyai kánonok l. Reczés-kánonok.
 Barsi zsinat (1608) 23, 158
 Barsi zsinat (1609) 48
 Barsmegyei kánonok l. Csallóközi kánonok.
 Bábakereszttség 95
 Bájolás 154—157, 159, 169, 171
 Bájoló szövegek 155, 156
 Bekecsi liturgia 23, 61, 75, 89, 90, 122, 125—128
 Bekecsi templom berendezése 61
 Bekecsi templom felszentelése 125—126
 Bekecsi urvacsorai agenda 120
 Benedictio 20, 73, 87
 Benedictionale 154
 Benedictionalis istentiszteletek 54, 85, 124—175
 Benedictus 88
 Beteglátogatás 146, 147, 187—190
 Betégek urvacsorázása 44, 114, 115, 117, 118, 146, 147, 186, 187, 189
 Betégek vizsgáztatása 146—148, 159, 161, 170, 171, 186—190, 209
 Beythe-agenda 31, 99, 141, 175
 Bibliai falimondás 61, 153, 57
 Biblicizmus 84, 85
 Bíró-lelkész 281, 91, 194—198, 205, 208
 Bornemisza-agenda 22, 28, 31, 99, 104, 105, 120—122, 131, 137, 139, 141, 142, 146, 209—211, 213
 Bornemissza démonológiája 149—153
 Bornemisza-énekeskönyv 73
 Bornemisza-liturgia 20, 86, 88, 89,
- 213
 Bornemisszák urvacsorája 121
 Borsod-gömörkishonti cikkek 63, 66, 67, 132, 136, 144, 173, 192, 202
 Boszorkányok 149, 154, 161
 Bőjt 44, 45, 53, 68, 77, 103, 107, 114, 115, 119, 124, 145, 153, 163—165, 194, 195, 199, 201, 205
 Bucsujárás 52, 55
 Bűnbánat l. penitencia.
- C
- Cantionale 69, 74, 75
 Carranza-kánonok 15, 28, 203, 204, 205
 Censur cathedraticus 19
 Censur cathedraticus 19
 Ceremoniák 61—63
 Character indelibilis 41, 43, 193, 202
 Clerici-laici-megkülönböztetés 28, 34, 35, 41, 42, 192, 193, 198, 202, 208
 Collecta-ima 20, 88, 90
 Commendatio animae 54, 79, 80—82, 84, 147, 207, 213
 Commixtio carnis 135
 Confessio a keresztségnél 100—107, 209
 Connubium II, 18—21, 27, 47, 67, 141, 143, 202, 208, 210, 213
 Consecratio 88, 112—114, 121—123, 209
 Consensus jegyeseknél 31, 133—135, 138, 209
 Copulatio 133, 137, 209
 Cura pastoralis 146—148, 182, 186—190
 Cymeterium 58, 174
 Családi istentisztelet 85
 Csallóközi kánonok 141
 Csecsemőkereszttség 95—97, 100—104.
 Csengeri zsinat (1570) 58
 Csepregi zsinat (1625) 21
 Csepregi zsinat (1630) 159
- D
- Debrecen—Egervölgyi Hitvallás (1562), 41, 52, 57, 66, 69, 110, 118, 120, 121, 123, 130, 131, 135, 136, 140, 143, 149, 192, 194, 205, 210
 Debreceni Hitvallás (1567) 56, 58, 69, 110, 112
 Debreceni zsinat (1881) 206
 Degradatio 41, 42, 146, 192, 193, 197, 198, 202
 Deutsche Messe 21, 51, 209
 Diakónia 187—190
 Dícséret 72, 73
 Dimissio 88, 90, 122, 124
 Diskant 21, 71, 74
 Dunántuli ev. törv. könyv 23.
- E
- Egyetemes papság 42, 49, 85, 201, 202
 Egyházfegyelmzés 44, 45, 49, 191—201
 Egyház fogalma 33, 35, 36, 37, 39, 201, 202
 „ eredete 33
- „ hivatása 36, 37
 „ mint kultuszi intézmény 36—38, 49, 51, 52
 „ szentsége 38, 143
 Egyházkezelés 22, 53, 77, 139—143, 205, 209, 212
 Egyházkormányzat 23, 28, 34, 38, 39, 42, 49, 201—206, 208
 Egyházi ének 21, 69, 70—72, 74
 „ „ nehézségei 74, 75
 Egyházi idő 68, 136, 137
 Egyházi tanács 198, 203
 Elevatio 88
 Ellenreformáció 13, 39, 187, 213, 214
 Előfohász 89, 104
 Előzetes esküvés 134
 Énekdiktálás 75
 Énekeskönyv I. Cationale és Graduale
 Episcopus 202
 Epistolaoilverás 20, 88
 Ereklék 52, 76
 Esketés, exkommunikátusoké 32, 144—146, 194—196, 198
 Esketés, jegyeseké 22, 31—33, 134, 138, 139, 209
 Esperes 143, 201, 203—205
 Estéli könyörgés 60
 Exkommunikáció 45, 143—146, „ célja 143, 145, 193, 194
 „ eredete 143, 193
 „ fokozatai 191, 192
 „ külsőségei 144, 194, 195
 „ következményei 144, 194, 195
 „ szertartása 144, 145, 194
 Ex opere operato 44, 91, 94, 95, 113—115
 Exorcizáló szöveg 156, 165, 167—169, 171
 Exorcizmus, kereszteleésnél 22, 106
 Exorcizmus, ördögüzésnél 156—171
 Exordium 89, 180
 Evangélisták napjai 66, 67
 Evangéliomi ördögüzés 157, 158
 Evangéliomi szentek napjai 66—68
 Evangéliumolvasás 20, 59, 62, 88, 90, 91
- F
- Farkasdi zsinat (1641) 16
 Farkasdi zsinat (1652) 17
 Fedett és fedetlen fő 61
 Fejhajtás 53, 60—62, 77, 89
 Felfüggesztés, l. suspensio.
 Felöltöttek kereszteleése 100—104
 Feloldozás, l. abszolució.
 Felsőmagyarországi cikkek 66, 132, 136, 141, 143, 173, 192, 203
 Felsőszeli zsinat (1622) 21, 22
 Feltételes abszolució 117, 198, 208
 Feltételes keresztség 95—98, 107, 208
 Fides (házasságnál) 133—135
 Formula Missae 20, 87, 88, 90, 128

- G
- Galántai zsinat (1592) 19
- Generalis confessio 123, 209
- Generális zsinat 201, 202, 204, 205
- Gloria 20, 60—62, 72, 73, 88, 89 105, 126—128, 166
- Gönczi cikkek (1566) 66, 192, 202
- Gönczi-énekeskönyv 73, 75
- Graduale 20, 69, 74, 75, 89
- Graduale, mint istentiszteleti részlet 88
- Gyász 63, 174, 175
- Gyermekházasság 134
- Gyertyaégetés 21, 60, 175
- Gyertyaszentelőboldogasszony 67
- Gyónás 22, 115—117, 122, 137, 191
- Gyónás házasságkötés előtt 137
- Gyónás mint ördögűző eszköz 165
- Gyónóima 123, 209
- Gyülekezeti ének 72—74, 88—91 126, 127
- Gyülekezeti istentisztelet 85, 86—91
- Gyülekezet passzivitása 34, 39, 42—44, 49—54
- Gyümölcsoltóboldogasszony 21, 65—67
- Gyűrűzés 137
- H
- Hajjigáló ördög 151—154
- Halálraitétek vigasztalása 147, 190
- Haldeklók vigasztalása 114, 115, 118 146—148, 205
- Hallelujah 88
- Harangozás 61, 174, 175
- Házasság célja 130, 131
- „ eredete 130
- „ és hadifogság 132, 133
- „ felbontása 135—136
- „ fogalma 129, 130
- „ hirdetése 132—134
- Házasságjog 131—136
- Házasságkötés helye és ideje 59, 136, 137
- Házasságkötés szertartása 136—139
- Házasságmeghatározó tényezők 133—136
- Házasságalépők kellékei 132, 133
- Heidelbergi Káté 27, 177, 210
- Heltai-agenda 22, 28, 31, 67, 99, 104, 105, 115, 120—122, 137, 141, 146, 175, 190, 208, 209, 213
- Heltai-Bornemisza-féle agenda-csoport 22, 23, 28, 32, 103—105, 121, 124, 137, 207—213
- Helvét Hitvallás II. 5, 15, 16, 19, 23, 25—27, 41, 43, 44, 47, 48, 60, 66, 68, 93, 116, 181, 199, 200, 202, 204, 206, 207
- Helvét istentisztelet 20, 21, 86—90
- Hercegszöllősi kánonok (1576) 15, 66, 131, 132, 136, 141, 143, 192
- Hermeneutika 185, 186, 203
- Hétköznapi istentisztelet 64, 65, 91
- Hivek látogatása 187—190
- Homiliás istentisztelet 85
- Husvét 65—68, 105, 119
- Huszár-graduál 73, 74, 86
- Huszár-liturgia 20, 86—90, 128, 212, 213
- Hymnuszok 20, 69, 72, 73
- I
- Igehirdetés fogalma 175
- Igehirdetés részei 176
- Igeszolgálat részei 43
- Imádkozás helye 59
- Imádság áldozati jellege 52, 59, 75—77
- Imádság eredete 75
- „ éneklése 90
- „ és theurgia 79, 80
- „ gyülekezetszerűsége 79
- „ járulécai 77
- „ külsőségei 77
- „ lényege 75, 76, 79
- „ mondása 62, 63, 90
- „ mint ördögűző eszköz 165
- „ mint penitencia 145
- „ mint szentelő aktus 124, 127, 129
- „ nyelve 77
- „ részei 76, 78
- „ szerkesztése 78, 79
- „ tárgya 76, 77, 79
- „ terjedelme 77
- Interdiktum 191, 192
- Interkonfessionalizmus 213
- Intés, fegyelmezésnél 193
- Introductio, katechumenusoké 106
- Introductio, egyházkezelésnél 22, 53, 141, 142
- Introductio, ordinatio-nál 42
- Introitus 20, 88
- Invitorium 59, 72, 73, 89, 126—128
- Istentisztelet alapja 50—54
- „ célja 50—54
- „ egybehívása 60
- „ elnevezései 53
- „ eredete 49, 50
- „ fogalma 49—54
- „ helye 54—58
- „ ideje 64—68
- „ időtartama 90
- „ liturgiája 89—91
- „ nyelve 53
- „ szentsége 53
- „ szervezője 50
- „ tárgya 52, 53
- „ -be való bekapcsolódás 52
- „ -ből való kizárás 192
- „ -i hangszerek 69, 71, 74
- „ -i külsőségek 21, 53, 60—63
- J
- Jegyesség 133, 134
- Jézus színe változása napja 67
- Jogi gondolkodás 191, 194—196, 198, 208
- K
- Kanizsai Pálfi-kánonok 119
- Karácsony 65—67, 105, 119
- Karácsonyészakái könyörgés 60, 68, 91
- Karének 71, 72, 74, 75, 88, 89
- Karthagói IV. zsinat 117
- Katechizálás anyaga 177
- „ célja 178
- „ előfeltétele 177, 178
- „ eredete 176
- „ fogalma 43 176
- „ ideje és helye 178
- „ módszere 178
- Katechizandusok 177
- Katechumenus 99, 102—106, 191
- Katholicizmus hatása egyházfoglalomra 34, 35
- Katholicizmus hittani hatása 44, 91—97, 112—117, 207
- Katholicizmus jogi hatása 191—198, 202, 203, 205, 206, 208
- Katholicizmus kulturális hatása 16, 21, 22, 28—32, 44—49, 54, 56, 57, 60—63, 67, 68, 79—84, 91—93, 95—106, 112—117, 120—121, 123—125, 127—129, 136—141, 144—148, 162—172, 181, 183, 188—190, 199—201, 207, 208, 213, 214
- Kálmáncsai-graduál 75
- Kántor 74, 75, 89
- Kálvin hatása 38, 41, 43, 45, 52, 131, 199, 200, 204,
- Káték 177
- Kelet felé fordulás 57, 63, 77
- Kenyértördelés 119
- Képek 21, 52, 57—59 69
- Keresztelés előfeltételei 101—103
- „ esetei 100
- „ -hez előkészület 103
- „ -i edények 59, 61
- „ -i ing 63, 106, 107
- „ -i tilalom 100, 101
- „ külsőségei 106
- „ -nél jelenlevők 102
- Keresztelőhely 59, 78, 127
- Kereszthordozás 21, 22
- Keresztnev 99, 100
- Kereszttség anyaga 98, 107
- „ formája 98, 99, 107
- „ formulája 99, 107
- „ hatása 50, 93—95, 97
- „ helye és ideje 100, 105
- „ kiszolgáltatója 95
- „ sürgőssége 95, 100, 107
- „ szertartása 103—106, 208, 209, 212
- „ tana 93—95, 97, 107, 207
- Keresztstülő 100—105, 107
- Kereszturi-agenda (1598) 22, 31 99, 104, 105, 120—122, 137, 139, 141, 146, 213
- Keresztvetés 53, 62, 77
- Készület a sakramentumok kiszolgáltatására 92
- Kétrétű gyülekezetek 8—10, 19, 20
- Kézfelemelés 53
- Kézfogás 134
- Kéziratok agendák 22, 213
- Kéziratok graduál 73, 74
- Kézkiterjesztés 61, 62, 77
- Kéz mellretévése 62
- Kézösszetevés 53, 61—63, 77
- Kézrátétel 41—43, 106, 107, 145
- Kisboldogasszony 67
- Kisértetek 149

- Kiskarácsony 65-67
 Klérikalís egyházkormányzat 28, 33, 34, 38
 Komjátí kánonok (1623) 5, 6, 15, 21, 23, 26, 28, 34, 41, 47, 67, 132, 136, 141-143, 177, 181, 192, 194, 203-206
 Komjátí zsinat (1609) 23, 47
 " " (1614) 13
 " " (1615) 14, 24-26
 " " (1622) 15
 " " (1623) 15, 203
 Komjátí úrvacsorai consensus 14, 24-26
 Konfirmáció 178
 Kórus, mint a templom része 59
 Kórus, mint énekár 59, 69, 72, 73, 87, 89, 126, 127, 174.
 Kovászoskenyérhasználat 19, 21
 Könyörgésses istentisztelet 85, 91
 Körmendi zsinat (1629) 16
 Köveskúti kánonok (1612) 132, 136, 142
 Kötözés 41, 121, 123, 191
 Közgyónás 77, 78, 115, 116, 121-123, 191, 209
 Közös kultuszi alap 16, 20-23, 26, 47, 67
 Közvetítő theologia 10-12, 14, 20, 24-28
 Kulcsok hatalma 33, 38, 41, 44, 45, 116, 143, 144, 146, 191-193, 197, 203, 208, 209
 Kultuszi gyülekezet 37, 38, 208
 Külmisszió 44, 177, 190, 191
 Kyrie eleison 88, 91
- L
- Lamentáció 20, 88
 Laodiceai zsinat 205
 Lavater liturgiája 87, 88
 Lectio 20
 Lelkész elnevezései 46
 " esküje 23, 47
 " és gyülekezet 33-35, 41-43, 186, 202
 " és hitvallás 47, 206
 " fegyelmzése 143, 145, 146, 192, 193, 198, 205
 Lelkeszi karakter, habitus 34, 35, 41-43, 192, 193, 202, 205, 208
 Lelkész házassága 48
 " kellékei 48
 Lelkeszi ruha 47, 48, 60, 93
 Lelkészszentelés 40-42
 Lelkeszi tiszt eredete 39, 40
 " részei 43-46, 50, 193, 205
 Lelkeszi vezetés 33, 34, 42, 43, 45, 49, 201-204, 206, 208
 Litánia 20, 165
 Liturgikus ének I. szertartásos ének
 Lutheránizmus egyházkormányzati hatása 201-203, 208
 Lutheránizmus hittani hatása 93-95, 101, 107, 109, 207
 Lutheránizmus kultuszi hatása 34, 36, 42, 47, 49, 51, 52, 55, 58-61, 67, 68, 87, 90, 107, 140, 141, 187, 207, 208, 209
- M
- Macconi II. zsinat 113
 Magángyónás 115, 116, 122, 137, 208, 209
 Magánistentisztelet 85
 Magnificat 166
 Magyar katolikus kultuszi gyakorlat 30, 31, 133
 Manducatio indignorum 25, 108
 Manducatio oralis 25, 108
 Marburgi Consensus 26, 109
 Mária-ünnep 21
 Martyrok tisztelete 68
 Melotai-agenda 4, 23, 31, 36, 37, 46, 99, 107, 110, 112, 114, 117-120, 122, 124, 130-132, 187, 210-213
 Menyasszony beajánlása 30, 135
 Mezőlaki zsinat (1641) 16
 Méliusz-agenda 31, 99, 131, 139, 140, 143, 144
 Méliusz démoniologiája 149
 Misszió 43, 44, 186-191
 Moralizmus 179
 Mózesszék 18
- N
- Nagyboldogasszony 67
 Nagyböjt 68
 Nagycsütörtök 65-67
 Nagydobszai-graduál 75
 Nagypéntek 65-67
 Nagyszombati kath.zsinat(1629)30
 Nemi böjt 201
 Névadás 99, 100, 107
 Nők a misszióban 188-190
 Nyilvános penitencia 194, 198
- O
- Obsequiale 29, 140
 Oldozás 41, 121-123, 191, 197, 198, 209, I. még abszolúciónál
 Oldozási tilalom 197
 Oltár 21, 54, 56-59, 61, 63, 78, 87, 88, 90, 119, 122, 127
 Oltár felszerelése 59
 Oltári szolgálat 90
 Oltárkerülés 53
 Olvasó 62, 195
 Ordinatio 40-43, 48, 198, 206
 Ordo (papi) 13, 34, 35, 42, 192, 193, 202, 203, 205, 208
 Orgona 21, 69-71, 74, 75
 Orthodoxia 35-38, 40, 43, 46, 49, 51, 52, 65, 68, 102, 177-188, 207, 208
 Ostyahasználat 10, 19-11, 110-112
 Ördög elleni védekezés 152, 153
 Ördög kísértő módszere 150-152, 160, 161
 Ördög természete 149-150, 160, 161
 Ördög uralma 128, 129
 Ördöghit 148
 Ördögösség 148, 153, 154, 161
 Ördögtől megszálottság 151, 152, 158, 170
 Ördögüzés 44, 54, 78, 84, 153-158, 207, 213
- P
- Paderborni zsinat (785) 148
 Paksi-agenda (1643) 212
 Pápai zsinat (1619) 138
 Pápai zsinat (1622) 158
 Pápai zsinat (1649) 17
 Pareanizmus 24, 27
 Pareanum 12
 Partialis zsinat 201, 203, 204
 Passio 20
 Pásztori misszió 43, 186-190
 Páthai-kánonok I, Köveskúti kánonok
 Penitencia 44, 103, 114, 115, 144-146
 " mint szatiszfakció 194
 " 195, 115-117, 145, 205, 208
 Penitenciahirdetés 199, 200
 Perikopakényszer 180-182, 205
 Pestmegyei kánonok 159
 Pfälzi agenda 16, 23, 122, 209-211
 Pfälzi agendacsoport 23, 124
 Pogácsakenyér 110
 Praefatio 88
 Prédikáció célja 180
 " fogalma 25, 180
 " illusztrációi 182
 " nyelve 181, 186
 " szerkezete 179, 180
 " tárgya és anyaga 182
 Prédikálás joga 181, 182
 Presbíter 202-204
 Presbíterium 146, 203, 204, 206
 Processio 126, 174
 Prosa 20, 73
 Puritánizmus hatása 179, 180, 182, 183, 187, 188
 Pünkösöd 65-68, 105, 119
 Püspök 127, 127, 143, 146, 198, 201-204, 206, 208
- R
- Rabok gondozása 189, 190
 Reconciliatio 144-146, 194
 Reczés-kánonok 113, 131, 136
 Reggeli könyörgés 65, 91
 Responsorium 20, 73, 89
 Rituale Romanum 29-32, 44, 45, 57, 63, 79-82, 84, 91, 92, 96, 98-106, 113, 115, 116, 120, 121, 137, 140, 145, 147, 155, 156, 162-169, 171, 173, 175, 187-189, 191, 195, 197, 198, 206
 Rituale Strigoniense 30-32, 38, 44, 45, 48, 57, 63, 78-82, 84, 91,

- 92, 96-106, 113, 115, 116, 120, 121, 127, 128, 136-140, 145-147
155, 162-173, 175, 187-189, 191
192, 195-198, 206, 207, 211
Ritualizmus 63, 207, 208
Rózsahegyí zsinat (1707) 21.
- S
- Sakramentális istentisztelek 85,
91-124
Sakramentális készenlet 44, 91,
100, 107
Sakramentális szolgálat 44,91-93
Sakramentomi edények tisztasága
93
Sakramentomok kiszolgáltatásánál
két lelkész 92
Sakramentomok sürgős kiszolgál-
tatása 92, 205
Salutatio 88
Sanctus 88
Sarlósboldogasszony 67
Satisfactio 115, 116, 145, 191, 194,
195, 197, 198, 205, 208
Sátoros ünnepek 65-67
Scholasticizmus 179, 181, 184,185
Senior 203, 204
Serapion históriája 114
Simonia 92, 205
Sóki zsinat (1619) 4, 14-16, 22,
26, 28, 34, 199, 203, 210, 211, 213
Stóla 21, 48
Synthesis, prédikációnál 179
Suspensio 145, 146, 192, 198
- Sz
- Szamártemetés 172, 173
Szemfelvetés 53, 61, 62, 77
Szeneci Molnár-agenda 23, 31, 62,
120, 122, 130, 131, 146, 147,
210
Szeneci Molnár zsoltaóroskönyve
74
Szentek tisztelete 52, 67, 68, 76
Szentek ünnepei 21, 65-68, 206
Szentelt (karapoló) víz 60, 175
Szentély 57, 59
Szentélyrács 59
Szentírásmagyarázat 181
Szentírásolvasás 126-128, 141,
146, 147, 164-166, 209
Szeniháromság vasárnap 65
Szerzetési ígék 112, 113, 122,
209
Szerzetési beszéd szerkezete 184,
185
Szerzetési beszéd tárgya 183
Szerzetési imádság 88-91,104,105,
107, 121, 122, 126-128, 137,
141, 142, 147, 165, 166, 169,
172, 174, 175
Szerzetési pragmatika 13, 16,28-
30, 32, 207, 208, 213
Szerzetésos ének 69, 72-74,87-
89
Szerzetésoskönyv használata 93
Szikszói zsinat (1568) 110
Szilvásujfalvi énekeskönyve 69,75
Szociális megsegítés 189
Szószék 21, 59, 61, 63, 78,90,127
Szószék felszerelése 59
- Szószeiki szolgálat 90
Szövétnekegietés 60, 174, 175
Szükségkeresztység 44, 107
Szüzességi állapot 129, 130
- T
- Tanitószolgálat és részei 43
Tarcál-Tordai Hitvallás (1562,
1563) 66, 130, 143
Taufbüchlein 22, 208, 209
Temetési ének 174, 175
" prédikáció 174
" szertartás 172, 174, 175
" " alapelvei
172-173
" szertartás rendeltetése
172, 173
" szokások 172-175
Temetőhely 58, 174, 205
Templom berendezése 58-61
" díszítése 59-61, 74
" elnevezései 54
" eredete 54-56
" épülete 56-59
" exorcizálása 128, 129
" fogalma 55-58
Templomszentelés alapelvei 73,
124-129
Templomszentelési liturgia 125-
127
Templom szentsége 129
" újraszentelése 129
Textus 89-90, 180, 181
Textusmagyarázás 181
Térdelés 53, 62, 63, 77, 212
Térdhajtás 53, 60, 62, 77, 89
Theurgia 54, 79,80, 83, 84,148,209
Titkos ördögűzés 158, 159, 161,
170
Tízparancsolat 102, 106
Toronyjelvény 21, 58, 61, 213
Tót-liturgia 21, 22
Transsubstantiatio 113, 114, 123
Traubbüchlein 22
Tridentinum 29, 32
Többnejűség 131
Többszólamu karének 71, 74
- U
- Ubiquitarizmus 8-10, 109, 207
Ubiquitás 25
Ujlaki zsinat (1615) 14, 24
Unio 8-10, 12, 14-17, 20, 23,
24, 25-28, 47, 48, 58, 68, 124,
206, 210, 211
Unió's theologia 12, 14-17, 20,
24-28, 107-111, 206, 207, 213
Urasztala 21, 58, 61, 122
Uri ima 77, 88-90, 102, 104, 106,
121, 122, 137, 141, 142, 144-
146, 153, 166, 177, 178, 180
Urnája 67
Urvacsora anyaga 110-112, 121
" célja 110
" elnevezései 110
" és üdvösség 118
" hatása 114
" -hoz járulás 120
" -i edények 59, 61
" -i hitvallás 121-123
" -i jegyek elvétele 63,
- 120, 121
" -i jegyek, mint házi or-
vosság 114, 115
" -i jegyek természete 113
" -i liturgia tagolódása
122, 209
" -i maradékjegyek 113,
kiszolgáltatója 119
" mint ördögűző eszköz
165, 171, 172
" osztása 112, 113, 119,
120
Urvacsoraosztás helye 59, 118,
119, 122
Urvacsoraosztás ideje 119
Urvacsorára jogosultak 117, 118
Urvacsorára való készület 114-117
Urvacsorától tilalmazottak 118,
119, 192
Urvacsoratan 107-110, 113, 114,
118, 207
Urvacsorázási kényszer 117, 118
Usus 180, 182
Üdölgös penitencia 117
Ünnepek eredete 64, 65
- V
- Vasárnap 64-67
Vasárnap megszentelése 64
Varázslás 148, 149, 154
Válóper és fóruma 136, 203, 205
Váradí cikkei 15, 203
Vecse nyepalást 21, 48
Vegyes házasság 132
Veni Sancte Spiritus 72
Versiculus 20, 73, 87, 89
Veszprémi zsinat (1621) 67
Védőszent napja 67
Viaticum 113-115
Vikárius 198, 202
Világi hatalom igénybevétele 196-
198, 205
Világi misszionáriusok 187-190
Virrasztás 173
Vizkereszt 65, 67, 68
Vizsolyi biblia 12, 185
Vocatio externa 40, 41
Vocatio interna 40, 41
Vulgata 71, 73, 185
Wittenbergi Concordia 12, 24-27,
107-109, 113, 124, 207
- Z
- Zarándoklás 195
Zürichi liturgia 21, 86, 87
Zsoltárok 20, 69, 71-73

TARTALOMJEGYZÉK.

Előszó	3
Bevezetés.	4
I. Tájékoztató	6
1. Samarjai János élete	6
2. Samarjai János gyakorlati teológiája kialakulására ható tényezők.	17
A) A felsődunamelléki két prot. egyház közös kapcsolatai a XVII. század elején.	18
B) Uniós törekvések a Felső-Dunamelléken.	23
C) A római katolicizmus hatása	28
3. Samarjai János gyakorlati teológiájának elvi alapjai	32
A) Az egyház	32
B) A lelkész.	39
II. Samarjai János gyakorlati teológiájának részletezése.	49
1. Az istentisztelet.	49
A) Líturgia.	49
a) Az istentisztelet alapelvei.	49
b) Az istentisztelet alkotórészei.	49
aa) Dologi alkotórészek.	49
α Az istentisztelet helye.	54
β Az istentisztelet paramentumai, ...	58
bb) Az istentisztelettel egybefüggő ceremóniák, szokások.	61
cc) Az istentisztelet ideje.	64
dd) Az istentisztelet szellemi alkotórészei.	68
α) Hymnológia.	68
β) Eüchetika.	75
c) Az istentisztelet fajai.	85
aa) Nyilvános gyülekezeti istentisztelet.	86
bb) Sakramentális istentiszteletek.	91
α) A keresztség.	93
β) Az úrvacsora.	107
cc) Benedikcionális istentiszteletek.	124
α) Templomszentelés.	124
β) Házasságkötés.	129
γ) Egyházkelés.	139
δ) Exkommunikáció és abszolúció.	143
ϵ) Betegek vigasztalása.	146
ι) Ördögűzés.	148
κ) Temetés.	172
B) Igehirdetés.	175
a) Katechetika.	176
b) Homiletika.	179
c) Gyakorlati igehirdetés	183
C) Agapetika.	186
a) Pásztori és gyülekezeti misszió, ...	186
b) Külmisszió.	190
2. Egyházkormányzás.	191
A) Egyházfegyelmzés.	191
a) gyülekezet egyes tagjainak fegyelmzése.	191
b) Általános penitencia és bűjt.	199
B) Egyházjog.	201
III. Összesítés és végkövetkeztetések	206
Németnyelvű tartalmi kivonat (Inhaltsangabe)	214
Index. Név- és tárgymutató	218
Tartalomjegyzék	224

THEOLOGIAI TANULMÁNYOK.

(Folytatás a 2. borítéklapról).

34. szám. *Farkas Ignác*: A test és lélek viszonya Bergson filozófiájában. 61 lex. oktáv lap. Ára 2.50 P.
35. szám *Dr. Révész Imre*: A „Kálvinista Róma.” (Két elnevezés története). 34 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
36. szám *Dr. Imre Lajos*: A predestináció tana az igehirdetésben és nevelésben. 15 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
37. szám *D. Dr. Ravasz László*: Reggeltől estig. Egy nap az emberiség életéből. 3 lex. oktáv lap. Ára 0.50 P.
38. szám. *Dr. Tóth Endre*: Az urvacsoaraosztás Dunántúl a reformációtól a 18. század végéig. 13 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
39. szám. *Dr. Illa Bálint*: Református egyháztörténeti adatok az Országos Levéltárban őrzött Thurzó-levéltárban. 15 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
40. szám. *Dr. Vasady Béla*: Az igehirdetés és theologiai tudomány az ecclesia militans életében. 16 lex. oktáv lap. Ára 1.50 P.
41. szám. A magyar református theologiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői. *Dr. Vasady Béla, Dr. Pongrácz József, Dr. Tavasz Sándor, Dr. Révész Imre, Dr. Csikesz Sándor*. 29 lex. oktáv lap. Ára 1.50 P.
42. szám. *Nagy Lajos*: Spinoza Benedek élete és bölcselése. 108. lex. okt. lap. Ára 4.— P.
43. szám. *Dr. Varga Zoltán*: Szoboszlai Pap István élete és munkássága. 97 lex. o. lap. Ára: 4.— P.
44. szám. *Segesváry Lajos*: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen. 1636-1836. 90 lex. o. l. Ára: 3.20 P.
45. szám *Patay Lajos*: Kálvin vallás-paedagógiája. 126 lex. oktáv lap. Ára 4.50 P.
46. szám *Dr. Illyés Endre*: A magyar református földművelő ifjúság lelkipondozásának története. 143 lex. oktáv lap. Ára 4.— P.
47. szám. *Horváth Jenő*: A külmisztio lényege. 107 lex. oktáv lap. Ára 4.— P.
48. szám. *Dr. Rugonfalvi Kiss István*: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa. 19 lex. oktáv l. Ára 1.— P.
49. szám. *Dr. Nagy Géza*: Kálvin natása Erdélyre (XVI—XVII sz.). 12 lex. oktáv l. Ára 1.— P.
50. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: D. Dr. Baltazár Dezső. (Emlékezés.) Baltazár D. arcképével. 16 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
51. szám. *Nagy S. Béla*: A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint. 152 lex. o. l. Á. 5.— P.
52. szám. *Dr. Feigl József*: Kultúra és kereszttyén világnézet. 24 lex. o. l. Ára 1.50 P.
53. szám. *Bartha Tibor*: Az Isten igéje és igehirdetésünk. 62 lex. okt. lap. Ára: 2.50 P.
54. szám. *Tunyogi Csapó András*: Szempontok az Ószövetség theologiai magyarázásához. 15 lex. okt. lap. Ára: 1.— P.
55. szám. *Dr. Horkay László*: Böhm és a német idealizmus 26 lex. okt. lap. Ára: 1.50 P.
56. szám. *Pákozdy László*: Az istennevek használata a Bileam-perikopában. 8 lex. okt. lap. Ára: —.50 P.
57. szám. *Lukács László*: Törvény és evangélium. Sajtó alatt.
58. szám. *Bodonhelyi József*: A superintendensi intézmény a skót református egyházban. 80 lex. oktáv lap. Ára: 3.50 P.
59. szám. *D. Dr. Schumann Fr. Károly*: Kijelentés és teremtés. 23. lex. okt. lap. Ára: 1.50 P.
60. szám. *Gál Lajos Geleji Katona István* igehirdetése 202 lex. okt. lap. Ára 6 P.
61. szám. *Kathona Géza*: Samarjai János gyakorlati theologijája. 224 lex. okt. lap. Ára: 6.— P.
62. szám *Dr. Kiss Tihámér László*: A magyar református kátétanítás módszertana. 80 lex. okt. lap. Ára: 3.50 P.

Fenti művek megrendelhetők a szerzőknél, de a ThSz. Kiadóhivatala útján is. (Debrecen, Kollégium.)

EGYHÁZI ÉRTEKEZÉSEK.

TANULMÁNYOK AZ EGYHÁZI ÉLET KÖRÉBŐL.

Szerkeszti: **Csikesz Sándor**, debreceni egyetemi ny. r. professzor.

- 1—2. szám. *Barla Szabó Jenő*: Két lelkész a Barla Szabó családban. Egyháztörténeti tanulmány a ref. egyház múlt századbeli életéből. 64 lex. oktáv lap + 1 fénykép és 1 származási tábla. Ára 2.20 P.
3. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: A debreceni református kollégiumi nevelés lényeges vonásai. 8. lex. oktáv lap. Ára —.50 P.
4. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: Bírálo jegyzetek a kátétanítás újabb módszertanához. —.50 P.
5. szám. *Nagy Antal*: A Ref. egyh. törv. I. tc. 89. §-a szerinti „általános többség” értelmezése a zsinatpresbiteri elv világitásánál. Ára: —.50 P.
6. szám. *Dr. N. Balogh Ernő*. Orvosok és a materialista világnézet. 16 lex. okt. lap. Ára: 1.— P.
7. szám. *Tomay Dezső*: Az élmény lélektana és szerepe a nevelésben. (Különös tekintettel a cserkészetre.) 32 lex. okt. lap. Ára: 2.— P.
8. szám. *Csendes József*: R-áliák tanítása a 400 éves debreceni református Kollégiumban. 32 lex. okt. lap. Ára: 2.— P.
9. szám. *D. Csikesz Sándor*: A debreceni Kollégium évszázados külföldi kapcsolatainak vázolata. 8. lap. Ára —.50 P.
10. szám. *Erdei Mihály*: Egyház és ifjúság. 176. lap. Ára: 4.— P.

THEOLOGISCHE RUNDSCHAU.

Jahrgang XVI.
Beiheft.

Debrecen, 1940.
Fastenzeit.

Redigiert von Universitäts-Professor ALEXANDER CSIKESZ Debrecen, Ungarn.

Mitarbeiter: Univ. Prof. Emerich Révész Debrecen, und Univ. Prof. Joannes Deák Sopron.

Bezugspreis pro Jahr Goldmark 10., Schw. Fr. 10.

Erscheint vierteljährlich. — Mit der Unterstützung des Ungarländischen Reformierten Pastoren-Vereis

INHALT:

PRAKTISCHE THEOLOGIE VON JOHANN SAMARJAI.

Von Géza KATHONA ref. Pastor.

THEOLOGICAL REVIEW.

Volumen XVI.
Supplement.

Debrecen 1940.
Lennt

Editor ALEXANDER CSIKESZ University-professor, Debrecen, Hungary.

Chief-contributors Emerich Révész University-professor and John Deák University-professor.

Subscription price 10 s. or 3 Dollars.

Threemonthly periodical. — Protected by the Society of the Hungarian Reformed Ministers.

CONTENTS:

PRACTICAL THEOLOGY OF JOHN SAMARJAI

By Géza KATHONA reformed Minister.

REVUE DE THÉOLOGIE

XVI. Année.
Supplémentaire.

Debrecen 1940.
Jeune.

Directeur: ALEXANDRE CSIKESZ, professeur d'université, Debrecen, Hongrie.

Comité de rédaction: Jean Deák, professeur d'université et Émeric Révész, professeur d'université.

Abonnement 10 francs suisses par an.

Paraissant tous les 3 mois. — Protégé par l'Association Nationale de Pasteurs Réformées de Hongrie

SOMMAIRE:

THÉOLOGIE PRATIQUE DE JEAN SAMARJAI.

Par Géza KATHONA pasteur réformé

Tudnivalók a Theologiai Szemlének szánt közlemények tárgyában.

1. Minden közlemény tartalmáért, korrigálásáért, helyesírásáért a cikk írója felel.
2. A cikk közölhetőségéről a szerkesztő határoz, szakszerűségéről és belső értékéről a szerkesztő illetőleg az általa felkért főmunkatársból és egy, vagy két szakfőúrból álló bizottság mond véleményt.
3. A Theologiai Szemlében megjelent minden cikk a Theologiai Szemle tulajdona. Ennek kifejezett engedélyével készíthető különnyomat, új kiadás, vagy megjelentetés, valamint idegen nyelvre fordítás. Minden jogot fenntartunk.
4. A Theologiai Szemle minden cikkírója egyszersmind előfizetőül jelentkezettnek vétetik arra a két éves ciklusra, melyben cikke megjelent.
5. A cikkíró köteles hozzájárulni nyomtatott nagy lexikon ivenként 25—50 pengővel a cikk kinyomatása költségeihez a szerkesztő döntése szerint. Ez a rendelkezés mindaddig fennáll, míg a gazdasági viszonyok nem javulnak. Még nem felelő cikket semmiféle anyagi hozzájárulás mellett sem közlünk. A szerkesztő bizottság az elismert nevű szakembereket, valamint azokat, kiket közlemény írásával megbízott, a költség-hozzájárulás alól külön kérelem nélkül felmenti.
6. Csak írógépell, illetőleg kiválóan olvasható módon, a papír egyik oldalára irt kéziratot fogadunk el előzetes megbíráásra. Kézirat visszaküldésére csak akkor vállalkozunk, ha a beküldés után egy éven belül, ajánlott küldéshez kellően felbővegezett s megcímezett megfelelő borítékot is kapunk. Szerkesztő a nem közölhetőst nem tartozik indokolni.

MÁGYAR KIRÁLYI ÁLLAMVASUTAK.

Debrecenből induló és oda érkező vonatok.

1939. október 8 — 1940. május 18 ig.

Debrecen állomásról indul mikor, hova?

4.50 Nyirábránv — 4.55 Ungvár—Miskolc. 5.05 Füzesabony, 5.20 Tiszalök, 6.21 Nagykereki, 7.24 Bpest ny. p. u. 7.40 Hajdunánás, 7.58 Nagyléta-Vértés, 8.15 Nyiregyháza 8.17 Nyirábrány, 9.29, Derecske, 11.53 Ungvár gyors, 12.07 Füzesabony 12.10 Bp. nyug. p. u gyors 12.25 Tiszalök, 12.30 Bpest ny. p. u. 12.31 Nyirábrány, 14.27 Ungvár—Miskolc, 14.30 Nagyléta—Vértés, 14.32 Nyirábrány 14.35 Tiszalök, 14.40 Püspökladány, 14.43 Balmazújváros, 14.51 Nagykereki, 15.26 Ungvár, sinauto. 16.00 Füzesabony, 17.11 Bpest ny p. u. gyors, 18.43 Nyirábrány, 18.45 Tiszalök, 18.48 Ungvár, 18.58 Nagykereki. 19.00 Tiszafüred, 19.30 Nagyléta—Vértés, 20.35 Bpest keleti p. u. sinauto, 21.44 Bpest nyug. p. u. 22.23 Nyiregyháza.

Debrecen állomásra érkezik, mikor, honnan?

4.35 Bpest ny. p. u. 6.52 Tiszalök, 7.02 Tiszafüred, 7.05 Nyirábrány, 7.12 Nagykereki, 7.15 Nyiregyháza, 7.22 Püspökladány, 7.42 Nagyléta-Vértés, 8.35 Tiszalök, 8.58 Püspökladány, 9.10 Nyiregyháza, 10.13 Nagyléta-Vértés, 11.25 Hajdunánás, 11.30 Nyirábránv, 11.35 Derecske, 11.40 Ungvár—Miskolc, 11.46 Bpest ny. p. u. gyors, 12.23 Füzesabony, 13.52 Bpest ny. p. u., 14.22 Nagykereki, 15.24 Bpest ke. p. u. sinauto, 16.12 Tiszalök, 16.45 Balmazújváros, 16.54 Nyirábrány, 16.55 Nagyléta-Vértés, 17.04 Ungvár gyors, 18.25 Nagykereki, 18.35 Bpest ny. p. u. gyors, 18.39 Nyiregyháza, 20.10 Tiszafüred, 20.28 Tiszalök, 20.33 Ungvár sinauto. 21.20 Ungvár—Szerencs, 21.30 Nyirábrány, 22.15 Bpest ny. p

THEOLOGIAI SZEMLE

FŐMUNKATÁRS:
RÉVÉSZ IMRE.

ALAPITOTTA:
CSIKESZ SÁNDOR.

FŐMUNKATÁRS
DEÁK JÁNOS.

TARTALOM :

Az Ige. A sok és az egy. *Dr. Makkai Sándor.* 545-546. lk.

Tanulmányok: *Dr. Tóth Endre:* A pátens története a dunántúli református egyházkerületben. 547-564. lk. — *Barton, G. A.* — *Nánássy Lajos:* A keresztség sákramentuma. 565-569. lk.
— *Dr. Zoványi Jenő:* Samarjai születésének és első lelkésziségének helyéről. 569-570. lk.
— *Dr. Zoványi Jenő:* Tájékozódás a Sartorius Jánosok között. 570-574. lk.

Folyóiratok szemléje: *Theologia Szerkeszti Iványi János.* 1939. 4. 1940. 1. számok, *M. L.* 574. l.

Külföldi irodalom: *Zur Nieden Ernst:* Éneddel beszélgetek Ford. *Dr. Vető Lajos.* 1937. *Dr. Kiss Tihamér.* 574-575. lk. — *Dr. W. M. Macgregor:* For Christ and the Kingdom. 1932. *Dr. Horváth Jenő.* 575-576. lk.

Hazai irodalom: *Kovács Máté:* Fazekas Mihály a rokokó költő. Debrecen, 1939. *Juhász Géza* 576. l.

E SZÁM ÁRA EGY PENGŐ ÖTVEN FILLÉR

KÜLFÖLDI ELŐFIZETÉSEKNÉL PORTÓ KÜLÖN FIZETENDŐ.

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT.

A LAP SZELLEMI ÉS ANYAGI ÜGYEIBEN A THEOL.SZEMLE SZERKESZTŐSÉGÉHEZ KELL FORDULNI
DEBRECEN, KOLLÉGIUM.

MEGJELENIK AZ ORSZÁGOS REFORMÁTUS LELKÉSZEGYESÜLET
PÁRTFOGÁSÁVAL.

THEOLOGIAI TANULMÁNYOK.

ERTEKEZÉSEK A THEOLOGIAI TUDOMÁNYOK MINDEN ÁGÁBÓL.

Szerkeszti: Csikesz Sándor, debreceni egyetemi ny. r. professzor.

Eddig az alábbi művek jelentek meg félkemény borítékban, nagy lexikon-oktáv lapokkal, tartalommutatóval, tartós fűzésben

1. szám. *Bányay Lajos* „Hiszek egy, közönséges, keresztyén anyaszentegyházat”. Dogmatikai tanulmány. 71 lex. oktáv lap. Ára 2'80 P.
2. szám. *Enyedy Andor* Magyar református kateirodalom. Vallás-paedagógiai tanulmány. 53 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
3. szám. *Dr. Révész Imre*: „Krisztus és Antikrisztus”. Ozorai Imre és műve. Tanulmány a magyar protestáns theológiai gondolkodás kezdeteiből. 33 lex. oktáv lap. Ára 1'50 P.
4. szám. *Gaudy László*: A bibliai történetek tanításának vallás-paedagógiai módszertana. 63 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
5. szám. A „*Mortalium animos*” című pápai encyklika ügye. *Csikesz Sándor*: Előszó. *Marton János*: Történeti előzmények és háttér. A „*Mortalium animos*” szövege és magyar fordítása [*Rábold Gusztáv* ford.; revideálta Cs. S.]. *Vasady Béla*: Az encyklika tartalma, lényege és feleletünk. *Baltazár Dezső* nyilatkozata a „*Mortalium animos*” ügyről. *Az Orsz. Ref. Lelkész-Egyesület* határozata. 24 lex. oktáv lap, petit, szedéssel. Ára 1'50 P.
6. szám. *Ferenczy Károly*: Az evangelizáció problémája elvi és gyakorlati vonatkozásaiban. Belmissziói tanulmány. 53 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
7. szám. *Dr. Vasady Béla*: *Girgensohn Károly* élete és munkássága. 94 lex. oktáv lap. Ára 3'80 P.
8. szám. *Dr. Tarczay Erzsébet*: A reformáció Horvát-Szlavonországban. 93 lex. oktáv lap. Ára 4'— P.
9. szám. *Lic, Dr. Karner Károly*: Jézus halálának napja. 38 lex. oktáv lap. Ára 2'— P.
10. szám. *Soós Béla*: *Melius Péter* szentháromságtana. 55 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
11. szám. *Klein Gáspár*: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a 18. és 19. században. 55 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
12. szám. *Dr. Nagy Géza*: *Barth* theológiájának előzményei, kritikája és jelentősége. 36 lex. oktáv lap. Ára 2'— P.
13. szám. *Gáncs Aladár*: Mit tanulhatunk *Barth Károlytól*? 18 lex. oktáv lap. Ára 1'30 P.
14. szám. *Lic, theol. Dr. Karner Károly*: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. 127 lex. oktáv lap. Számos szöveg-közötti statisztikai táblázattal és 40 drb táblázat-melléklettel. Ára 4'20 P.
15. szám. *Incze Gábor*: magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Két facsimile-vel és személymutatóval, valamint angol nyelvű tartalmi összefoglalással, 200 lex. oktáv lap. Ára 6'— P.
16. szám. *Csikesz Sándor*: „Az „*Uj-Sálem*”-Mozgalom. Adalék az újabbrkori vallásos mozgalmak hazai történetéhez. II. A szek-tákról. 49 lex. oktáv lap. Ára 1'50 P.
17. szám. *Rácz Béla*: Két évszázad a magyar református ígéhirdetés történetéből (1711—1914). I. kötet. 152 lex. oktáv lap. Ára 5'— P.
18. szám. *Rácz Béla*: Két évszázad a magyar református ígéhirdetés történetéből. (1711—1914). II. kötet. (Sajtó alatt.)
19. szám. *Módis László*: *Zakariás* próféta és könyve. 76 lex. oktáv lap. Ára 2'80 P.
20. szám. *Dr. Tavaszgy Sándor*: A dialektikai theológia a főiskolai theológiai oktatásban és nevelésben. 8 lex. oktáv lap. Ára —'50 P.
21. szám. *vitéz Bogár János*: Az egyházi életkör kialakulása és hatása az ígéhirdetésre. Liturgikai tanulmány. 164 lex. oktáv lap. Ára 5'— P.
22. szám. *Dr. Soós Beia*: *Zwingli* és *Luther* találkozása Marburgban. Részlet egy készülő *Zwingli-életrajzból*. 38. lex. oktáv lap. Ára 1'— P.
23. szám. *Farkas Pál*: A buddhizmus etikája a „*Negyedik Nemes Igazság*” alapján. 90 lex. oktáv lap. Ára 3'80 P.
24. szám. *Dr. Vasady Béla*: A paradoxon a theológiai gondolkodásban. 8 lex. oktáv lap. Ára —'50 P.
25. szám. *Szabó Zoltán*: az ifjúkor lélektana és az ifjúság lelkipogond zása. 104 lex. oktáv lap. Ára 4 P.
26. szám. *Dr. Nagy Sándor*: A vallásos nevelés és oktatás a debreceni Kollégiumban a reformáció korától a XIX. század közepéig. 104 lex. oktáv lap. Ára 4'— P.
27. szám. *Dr. Nagy Géza*: A kapitalizmus jövője és a kálvinizmus. 16 lex. oktáv lap. Ára 1'— P.
28. szám. *Járosi Andor*: A német evangélikus liturgikai reformmozgalmak. 54. lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
29. szám. *Feigl József*: Gondolatok a praedestinatoról és szabadakaratról. Filozófiai tanulmány. 22 lex. oktáv lap. Ára 1'40 P.
30. szám. *Benedek Sándor*: *Tóth Ferenc* gyakorlati theológiája. Tanulmány a gyakorlati theológia köréből. 257 lex. oktáv lap. Ára 6 P.
31. szám. *Dr. Módis László*: Rövid bibliai héber nyelvtan. 66 lex. oktáv lap és tíz táblázat paradigma. Ára 6.— P.
32. szám. *Dr. Révész Imre*: *L. Kálvin* legelső magyar támadója *Draskovich György és Con-tutatioja*. — II. *Bucer Márton és a magyar reformáció*. — 30 lex. oktáv lap. Ára 1'50 P.
33. szám. *Dr. Pröhle Károly*: A theologia feladata a jelenkorban. — *Dr. Kiss Jenő*: *Péter* apostol három arcképe az Újszövetségben. — 17 lex. oktáv lap. Ára 1.20 P.

Az Ige.

A sok és az egy.

Irta és a debreceni Tisza István-tudományegyetem évrzáró istentiszteletén, 1940. június 11-én elmondotta
Dr. Maklai Sándor egyetemi ny. r. tanár, hittudománykari prodekan.

Alapige: Lukács ev. 10. r. 41. b. -42. a. "...szorgalmas vagy és sokra igyekezel: de egy a szükséges dolog."

Az Ige abból a közismert történetből való, melyben az Úr ítéletet tesz a vendéglátásban szorgalmatoskodó Márta és a látszólag tétlen, mert csak az isteni vendéget hallgató Mária között. Tudjuk, hogy ezt az ítéletet a sokra igyekező Márta hívta ki, aki a maga fáradhatatlan tevékenységét sértődötten állította szembe testvére hanyagságával s arra kérte az Urat: mondd, hogy segítsen nékem!... Krisztus ítélete azonban, mikor a szorgalmat és sokraigyekvést elismerte, mégis a látszólagos tétlenségnek kedvezett, miután a sokmindennel szemben az egy szükségest emelte ki. Mi volt ennek az oka? Az, hogy Márta, minden nagy forgolódása közben önmagát látta, élvezte, követelte, önmagával volt eltelve és csak mellékesen gondolt Krisztusra, akinek szolgálatában ki akarta tüntetni magát. Mária látszólag semmit se csinált, mégis a legnagyobbat cselekedte: teljesen megfedkezett önm. gáról, egyáltalában nem törődött saját személyével, elmerült Krisztusban, mindent elhagyva azért, hogy az egy szükséges dolgot, az örökkévaló élet kincsét egész lelkével megragadja.

Ez az evangéliumi történet nagy ítéletet tartalmaz az egyetem elmúlt munkaévére nézve is. Kimondhatatlan hálával kell megállanunk a Mindenható Isten színe előtt, hogy ebben a háborus világban megint egy egész esztendő ajándékozott nekünk, békét, csendet, lehetőséget a tudományos munkára, az igazságért való tevékenykedésre, nemzetünk jövődjének szolgálatára való szellemi felkészülésre. Ez az ajándék, ha valaha, úgy most különösen áldott és megbecsülhetetlen kegyelmi tény volt. Istennek valóságos csodája, hogy a vér és könny lángoló óceánjában éppen a kicsi magyar nemzetnek, éppen nekünk méltóztatott egy ilyen szent szigetet biztosítani. Bizonyára sokan voltak is egyetemünk munkásai között, akik felhasználták a kegyelmi időt, szorgalmatosak voltak és sokra igyekeztek. Megérdemlik az elismerést. De a nagy kérdés ez: sokra igyekezvén, nem tévesztettük-e szem elől az egy szükségest? A munka sok és sokféle volt, de vajon gyarapodott, nőtt, értékesebb lett-e általa az ember, aki végezte? Jellemmé vált-e bennünk a szorgalom és igyekezett gyümölcse, a tudás?... Mert a sok tudomány és tanulás csak eszköz az egy szükséges érték megvalósítására, az értékes ember, a keresztyén magyar jellem kialakulására.

Hogy erre a nagy kérdésre megfelelhessünk, tegyünk fel magunknak itt, Isten színe előtt néhány őszinte kérdést s igyekezzünk azokra Isten Igéjéből igaz feleletet adni.

Először: nem tulajdonítottunk-e túlzott fontosságot a munkában saját személyünknek, az igazság szolgálatával szemben? A tudományos munka rendkívül nagy önfegyelmet és önmegtagadást kíván. Azért ha látunk embereket, akik csodálatos kitartással és szorgalommal merülnek el a tudomány problémáiba, önkénytelenül a tisztelet és elismerés érzése ébred bennünk. De tudnunk kell, hogy a szorgalomnak és sokraigyekvésnek nem mindig az igazság szomjuhozása a hajtóereje. Fájdalom, sokszor csak a saját személyének megőrkítési vágya, dicsőségkergetése, vagy közvetlen haszna és érdeke mozgatja a sokraigyekvezőt, a tudományban is. És ha méltán ítéljük el az önbálványozást az élet más terein, sokkal keményebben kell elítélnünk azt a tudományos munkában, mert ez az igazság fenségén elkövetett merénylet. Sajnos ez az a szellem, amelyik a tudományok universalitásának mély és tiszta értelmét összetöri. Emiatt nem látjuk meg egymás munkájában az értéket, hisszük azt, hogy csak a mi tudásunk fontos, a másoké lényegtelen. Ebből fakad az elzárkózás, felfuvalkodás, lenézés tudománykarok és egyes személyek között. Lelkünk mélyére szállva, fogadjuk alázatosan az Ige ítéletét: mindenütt és mindenben, ahol és amiben ez a lelkület érvényesült e tanévi munkálkodásunk közben, szorgalmunk és sokraigyekvésünk eredményeket mutathatott, de az egy szükségest bűnös módon elmulasztottuk.

Másodszor: nem becsültük-e túl éppen a munkát, tulajdon lelkünk rovására? A tudományban sokraigyekvő ember nagy kísértésben, nagy veszedelemben forog: önmagát elveszítheti a munka tömegében. Elfelelti, hogy a munka csak akkor áldás, ha általa ömaga igazabb, jobb, önzetlenebb, áldozatosabb emberré lesz. Így áll elő a munka bálványozása, örtülete. A tudás gyarapszik, a feladatok végtelenné válnak, de a szív megkeményedik. A munka nő, fölébe kerekedik az embernek, elbírbíratlan hegyességgé tornyosodik. Reménytelen, vad küzdelem kezdődik, melyben a cél maga megsemmi-

sül. A szomorú tapasztalat azt igazolja, hogy az olyan munkának, mely vad küzdelemmé torzul, csak vad élvezésben lehet pihenése, ami azonban nem ad enyhületet és megújulást, sőt összetöri a lelket. Így keletkezik a szörnyű ellentét a magas tudományos elvek és az alacsonyrendű életfolytatás között. Így válik az igazság hazugsággá. Ha voltak jelenségek elmúlt esztendőnkben, melyek ennek a rettentő szakadéknak felhasadását mutatják egyesek életében, úgy bizonyos, hogy sikerünk dacára az egy szükséges dologban keserves károkat szenvedtünk.

Vége: különösen diáktestvéreinkhez szól ez a kérdés: sokraigyekvésünk közben nem vált-e a munka elbirtálatlan teherre számunkra? Az igazság kutatása és tanulása arra adatott nekünk, hogy megerősítsen és vigasztaljon. És mégis hányszor látjuk, éppen a számadás óráiban, hogy a munka robottá és zsarnokká vált, amely kifárasztotta, elkedvetlenítette, kiábrándította és összeroppantotta a lelket. Aki a nyakra-főre való tanulásban elveszti az igazság iránti szeretetét és hódolatát, az meggyűlöli a tudományt s úgy érzi, hogy le kell hánynia magáról, mert undorító és gyilkos terhével tüstént agyonnyomja. Így áldozta fel nem egy lélek a sokért az egy szükségést. Ime, ezekben a kérdésekben és a rájuk adott őszinte feleletekben ott van a mi elmúlt munkaévünk isteni ítélete: ha a munkának nincs éltető eszménye, Ura, Királya, önbálványozással, lealacsonyodással, rabszolgasággá válik, melyben a sok elpusztítja az egy szükségést, a lelket, jellemet magát!

Bizonyára van okunk rá, hogy magunkhaszállva, elmúlt tanévünk számadásának veszteségoldalát őszinte szomorúsággal lássuk és fájjaljuk. Bizony, sok mindenre törekedtünk s az egy szükséges újra és újra elvesztett szemünk előtt!

De minél igazabban, alázatosabban tudunk elmerülni vereségeink, kárvallásaink ítéletében, annál jobban megvilágosodik, Isten kegyelme által, számadásunk mérlegének másik oldala előttünk. Mert hisszük, valljuk, hogy van egy másik oldal is: a nyereségé. Munkánk folytán, annak tisztább és önzetlenebb lendületeiben ha csak egy vonalnyt is, de mégis növekedett az az épület, melyet a magyar jövődönök emelünk: a keresztyén jellemnek a hit köszikláján nyugvó vára, az egy szükséges dolog.

Miután nagy vigasztalásunkra, látjuk ennek feltételeit felvillanni most befejezett munkaévünkben is, az a kötelességünk, hogy megszívleljük és fokozott elhatározással vigyük át az elkövetkezendő munkaévre.

Az Ige biztatóan sugározza felénk ezeket a feltételeket:

Feledkeztek meg önmagatok fontosságáról és engedelmeskedjete a nálatok nagyobbak: az igazság önértékének!..

Tegyétek szolgálattá a munkát a jellemneveléssel.. Se profesor, se diák ne nyugodjon bele abba, hogy az egyetem csak diplomagyár, hogy közönséges mesterembereket farag, akik kész receptárakból és utasításokból végzik el az életpálya unt feladatait. Nem méltó a professor és nem méltó a studens szép nevére az, akit munkájában nem vezérel a legnemesebb eszményiség s aki nem egész lelkével és jellemével akar nevelni és épülni, hogy igazán alkotó tényezője lehessen nemzete jövődjének.

Rendületlenül higgyetek abban, hogy az igazság egyetlen célja a szeretet, mely sohase fárad el és sohase engedi a munkát unt, gyűlölt robottá lenni, hanem boldog áldozattá dicsőíti azt! ...Önmegtagadás, odaadó szolgálat, hívő szeretet; ime a Krisztus Keresztjének törvénye, az egy szükséges dolog az egyetem életében is!

Ennek a törvénynek tükrébe nézve, mélyen érezzük elmarasztaltatásunkat. De érezzük azt is, hogy éppen mert a Megváltó Szeretet tekint reánk belőle, van lehetőségünk a jóvátételre.

Lelkünkben felfakad a forró könyörgés szava: Uram, adj nekünk új munkaesztendőt, újabb kegyelmi időt, a megtérésre ... Amen! ...

A pátens története a dunántúli református egyházkerületben.

Irta: **Dr. Tóth Endre** theol. akad. tanár Pápa.

BEVEZETÉS.

Protestáns egyházi, de magyar nemzeti szempontból is egyformán nagyjelentőségű az abszolutizmus korszakában a pátens küzdelmek ideje. A küzdelem története egységes feldolgozásban máig sem látott napvilágot.¹ Ha nagy vonásaiban ismeretes is az egész autonomiáért folytatott harc, mégis talán nem felesleges a kisebb jelentőségűnek látszó, de az egészhez hozzátartozó részleteknek, a harc dunántúli vonatkozásainak megismertetése.

E dolgozat épen erre vállalkozik: megismertetni a pátens-harcnak a dunántúli református egyházkerületben történt eseményeit.

A kérdéshez szorosan hozzákapcsolódik a megelőző tíz évnek a története is, — a világi fegyverletételtől a pátens kiadásáig, — azért, ha csak nagy vonásaiban is, erre is rá akarunk mutatni. A pátens korának történeténél az országos eseményeket csak annyiban és ott említjük meg, ahol és amennyiben az események kellő megértése szempontjából, vagy pedig a nyilvánvaló összefüggések következtében szükségesnek látjuk. Egyébként igyekszünk dunántúli területen maradni. Így szeretnénk az egész korszak történetéhez, ha nem is nagyon fontos s talán nem is mindig sajtószzerű, de mindenesetre az egységes kép kialakítása tekintetében mégsem felesleges részlet-képet adni.

Feldolgozásunkhoz elsősorban s legnagyobbbrészt a dunántúli egyházkerület levéltárában levő kéziratos anyagot használtuk, de figyelembe vettük, amennyiben hozzáférni tudtunk, a nyomtatásban megjelent s tárgyunkra vonatkozó anyagot is.

Bár magában a pátensben egész egyházi és iskolai ügyünk kérdései tárgyaltnak, mégis maga a pátensharc nem annak tartalma, a tartalom helyessége vagy helytelensége körül forgott, hanem egyedül annak törvényellenessége és autonómiánkat veszélyeztető megjelenési formája körül, épen azért tárgyalásunkban is csak ezt a szempontot vizsgáljuk. Nem foglalkozunk tehát a pátens tartalmával, bírálatával stb. Annál kevésbé sem, mert erre alig is volna anyagunk, nem képezvén ez, mint mondottuk, a küzdelem tárgyát. Ahol mégis találtunk ilyen természetű adatot is, a maga helyén feldolgozásunkba belevettük.

A 80 éves jubileumi alkalmon túl talán jelenlegi egyházpolitikai helyzetünk kiállításaira gondolva sem felesleges az események aprólékos részleteinek a megismerése.

¹ Az általános egyháztörténeti munkákban rövid összefoglaló leírását találjuk a pátens történetének Ezek: *Bauhofer* György: *Geschichte der evang. Kirche in Ungarn*. Berlin, 1854. *Borbis* János: *Die evang. luth. Kirche Ungarns*. Nördlingen 1861. *Pokoly* József: *A protestantizmus hatása a magyar államéletre*, Budapest 1910. *Warga* Lajos: *A keresztény egyház története* Új kiadás. Átnézte Zouányi Jenő. III. kötet Ref. egyházi könyvtár III. Sárospatak 1908. *Zsilinszky* Mihály: *A magyar honi protestáns egyház története*, Budapest 1907. *A magyar protestáns egyház rövid története* tekintettel mindkét magyar hazára (1848 után). *Protestáns Képes Naptár* 1862. A pátenssel foglalkozó részlet-tinulmányok. *Ádám* Kálmán: *Adatok az 1859.-i pátens történetéhez* Prot. Egyh. és Isk. Lap 1897. II. skk. *Ballagi* Géza: *A protestáns pátens és a sajtó*. Prot. Szemle 1892. *Ballagi* Mór: *Die Protestantenfrage in Ungarn und die Politik Oesterreichs*. Hamburg 1861. *Berzeviczy* Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. I. Budapest 1922. II. 1926., III. 1932., IV. 1937. *Egyházi*: *A pátens visszavonása*. P. E. I. L. 1892., 407. *Kis* Ernő: *A múlt időkől Dunántúli Prot. Lap*. 1892, 571. *Kármán* Pál: *Néhány adat a protestáns pátens történetéhez*. Prot. Szemle 1893. *Radácsy* György: *Adalék a pátens történetéhez*. Sárospatki Lapok 1883. 818., 1884. 39., 1893. 724. *Révész* Imre id. *Munkái a pátens koából* Budapest 1900. *U. ó.* *A magyar protestáns egyház szabadságának védelme némely tekintélyes német tudósok megtámadása ellen*. Sárospatak. 1862. *U. ó.*: *Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez*. Sárospatki Füzetek 1869. 299 skk. — *Révész* Imre ifj.: *Révész* Imre élete Debrecen 1926. — *U. ó.*: *A pátens. Belmissziói Utmutató 1934/35.* — *Révész* Kálmán: *A pátens visszavonásának körülményei*. Prot. Szemle 1903. 533. — *U. ó.*: *Egy érdekes adat a pátens idejéből*. P. E. I. L. 1894. 459. — *Szabó* Zsigmond: *Pátens ügy*. Dunántúli Prot. Lap. 1903. 837. — *Szekerés* Mihály: *Pátensi visszaemlékezések*. Dun. Prot. Lap. 1894. 727. — *Szlávik* Mátyás: *Tisza Kálmán a pátens idejében*. P. E. I. L. 1892. 596. — *Zouányi* Jenő: *A pátens visszavonásának körülményei* Prot. Szemle 1903. 465. — *Zsoldos* Benő: *A protestánsok magatartása és helyzete a bécsi*

ELŐZMÉNYEK.

Az abszolutizmus tíz éve.

A türelmi rendelet kiadása, majd az 1790/1-i törvényes állapot megszületése óta protestáns, helyesebben református egyházi életünk meglehetősen zavaros. A budai kánonok szentesítetlenül maradnak, egyes rendelkezései azonban több helyen gyakorlatba vétetnek. Egyházi alkotmányunk azonban távolról sem egységes s állami helyzete sem mindig egyenlő. Ha voltak is közös konferenciák, konventek, ezek tárgyalásai nem minden ügyre vonatkoztak s az egyházkormányzása partikuláris zárt egységekben történt. Amit csak a superintendensek aránylag elég sűrű levélváltása enyhített, különösen olyan esetekben, amidőn nagyobb eredményt reméltek az egységes állásfoglalástól, helyesebben az azonos eljárástól, mint a külön kerületi akcióktól. Ezeknek a levélváltásoknak semmi törvényes, vagy alkotmányos jellege, vagy színe nem volt. Inkább tájékoztató és tájékozódó barátságos érintkezések voltak. Mégis az adott esetekben sok jó eredmény előidézői s azonos fellépésre készítőik voltak. S amint látni fogjuk, éppen az abszolutizmus korában is.

A kerületi széttagoltság magát az egyházat illetően különösen azért volt hátrányos, mert állami helyzete szempontjából egységes fellépés, még így is mindig sok idő veszteség járván vele, nehézségekkel s éppen ezért kevés eredménnyel járt.

A negyvenes évek némi javulása után az 1848. XX. törvénycikk lett volna hivatva az egység megteremtésére s a vallási egyenlőség megnyerésére. A politikai események gyors változása azonban az e téren megindult munkát félbe szakította szinte minden tényleges eredmény nélkül. A világosi fegyverletétel után következő ostromállapot pedig teljesen új helyzetet hozott, amelyikben nem az egység és egyenlőség elnyerése, hanem a meglevőnek a megtartása is már-már illuzoriussá vált.

Dunántúli egyházkerületünkben az 1849. év folyamán sem gyűlések, sem esperesi egyházlátogatások nem voltak tarthatók.² Az egész országban s így Dunántúl is a háború foglalta el minden elől a helyet. Maga a superintendens Nagy Mihály Komáromba bezárva s elzárva a kerülettel való érintkezés lehetőségétől. Több egyházmegye osztrák hadaktól megszállva, több sorozatos harcok színtere volt.

Az ostromállapot kihirdetése békét hozott ugyan, de a bizonytalanság érzése mellett a rövid ideig tartó szabadság-mámor után az elnyomás bénító érzése jött.

Nagy Mihály superintendens 1849. október 29-én bocsát ki pásztorlevelet az esperesekhez s felveszi velük a kapcsolatot. E levélben hála ünnepet rendel az egyházkerület gyülekezeteiben „a vérnyomokon, pusztítás romjain visszatért békéért.” Még a tartandó ünnep liturgiáját is közli nagy vonásokban. „Az Isten iránti hála kifejezése után intendő a nép békés magatartásra, törvény s társasági felsőség iránti engedelmességre . . . Különösen könyörögjenek pásztor és nyáj — mint szoktuk másszor is rendesen — a cs. kir. felségért, kit Isten bölcs gondviselése Magyarhon királyául is előállított . . .” Inti azután a lelkészeket, hogy békességet hirdessenek, óvakodjanak a polgári dolgokba avatkozni. Az espereseket pedig útasítja, hogy kezdjék meg hivatásuk teljesítését, „amennyiben törvénnyel összehangzó, vagy jelen állásunkban felsőségi valamely rendelettel összeütközésbe nem jő.”³

Az abszolút kormánytól 1849. december 4-én kapja az első s már az egyházalkotmányt is érintő rendeletet Nagy Mihály. Ez pedig a fehérvári polgári kerület főispánjától leküldött „Magyarhoni koronaországban az oktatási ügy létszeresítésének alapjai” volt,⁴ amelyikre Nagy Mihály december 19-én terjedelmes felterjesztéssel válaszol.⁵ A válasz hangja lojális, sőt itt-ott alázatos, de az egyes pontokra vo-

abszolút kormánnyal szemben 1859. szept. 1. előtt. Sárospataki Lapok. 1901. 133 sk. — B. F.; Tisza Kálmán Pápa 1859-ben. Dun. Prot. Lap. 1892. 575. — Das k. k. Patent vom 1. Sept. 1859. als Mystification des Protestantismus in Ungarn. Hamburg 1860. — Révész Imre id.: Nehány szó a „Tájékoztató”-ról. M. Prot. Egy és Isk. Figyelmező 1876.

² Legfeljebb szűkebbkörű értekezleteket tartanak egyik másik egyházmegyében az év vége felé.

³ Tatai egyházmegye levéltára, az egyházkerületi levéltárban.

⁴ Több kísérő levéllel együtt. Egyhker. lt.

⁵ Fogalmazvány. Egyhker. lt.

natkozó tárgyilagos fejtegetésen kívül figyelmet érdemel a felterjesztésnek néhány kitétele, amelyből kitétszik, hogy csak azt hajlandó elfogadni, amit a törvényben is megtalál s egyebekre nézve a törvényekhez való alkalmazkodást kér.

Tárgyalásunkban nem akarunk foglalkozni részletesen az iskola-ügy állásával, iskoláink átszervezésével s a megmentésükért folytatott erőfeszítésekkel. Jól tudjuk ugyan, hogy az alkotmányjogi küzdelmeknek szerves része ez is. De részletes tárgyalásuk oly nagy anyagot kínál feldolgozásra, aminek ide felvétele már nemcsak magát a pátens-harcot megelőző, arra rávezető küzdelmeket, hanem egész e korszakbeli helyzetünket is érinti s az egész helyzetrajzot is követelné. Annál kevésbbé sem mehetünk bele ennek aprólékos tárgyalásába, mert célunk a pátensharc tárgyalása. Mire pedig a pátens kibocsáttatik, az iskolaügyi harc, ha nem is fejeződik még be, de már megcsilapodik s bizonyos fokig nyugvó pontra jut s mindenesetre természetében már eltér az alkotmányügyi harcoknak a vonalától. Ott ahol a helyzet követeli, utalunk azért az iskolaügyi harcokra is, anélkül azonban, hogy a kérdés lényegébe belemerülnénk. E gondolat vezet itt is, amikor az iskolaügyi rendeletet Nagy Mihály válaszával kapcsolatban röviden tárgyaljuk. Mint látni fogjuk, ezekben az években a kapcsolat az alkotmányjogi harcokkal valóban megvan.

Az iskolaszervezési tervezet 1. § a arról szól, hogy „az álladalom az oktatás és nevelés fölött felügyelési jogot gyakorol.” Erre Nagy Mihály válaszában a következőket írja: „Nálunk nem szükséges ezt vitatás tárgyává tenni... Annál kevésbbé új és idegenítő a felügyelési jog eszméje a magyarhoni protestánsoknál, mennél bizonyosabban tudják, hogy szentesített országos törvény mondta ki s állapította meg már az 1790/1-ki országgyűlésen a 26. törvénycikk 5. §-ban a cs. kir. felségnek az iskolákrai felügyelési jogát... azért... örök tiszteletben tartom. sérthetetlennek hiszem és vallom a cs. kir. felség főfelügyelési jogát; reményem pedig, hogy a törvénynek hitfeleim jogaira tartozó része is figyelemben s méltányolva marad. Ezt igen természetesen óhajtom is a törvénycikknek — melyre hivatkoztam — értelmében s tartalma szerint.”

A rendeletnek ama részével, mely a különböző fokú iskolákhoz különböző felügyelőket akar állítani, így válaszol: „Kellő tisztelet a véleményem szerint is jó irányú rendeletnek. Azonban legyen bár ideiglenes azonnali alkalmazása, kivitele aligha aggodalmat, megrettenést, habzó tünődést nem idézend elő különösen a protestánsoknál, kik e részben sem akarván törvényen kívül állani az 1791. 26. törvénycikk 5. § hoz kötelesek magukat tartani mindaddig, míg ez új törvény által érvénytelenné nem lesz. Vajha azért a protestánsokra nézve ez intézkedés életbe léptetése valamennyire halasztható volna.”

A magyar tanítási nyelv védelmére vonatkozó érvelése után kiméletért könyörög az iskolák tervezett megszüntetése ellenében s itt is megint az 1791-i 26. t. c. 5. §-ra hivatkozik.

Nagy Mihálynak e felterjesztése az elkövetkező évtizedben s a pátens harcok idején tanúsított magatartására nézve is megértést nyújt. Kellő tisztelet s lojalitás mellett a törvényre való hivatkozás határozza meg később is ténykedéseit, amint látni fogjuk.

Nagy Mihály most említett felterjesztéséből megtudjuk azt is, hogy a szabadságharc ideje alatt több iskola s egyházi épület is elpusztult, egyébként is 1848 óta egyházkerületi gyűlés nem volt, — épen ezért Nagy Mihály, valószínűleg e felterjesztéssel egy időben, gyűlés tartási engedélyért is folyamodik, amelyiken „a leégett egyház és iskolák miképp felépíthetése, de a superintendentiális consistoriumhoz tartozó egyház ügyeinek elintézhethése is” megtörténhessék. Nagy Mihálynak e gyűlés tartási próbálkozása azért is figyelemreméltó, mert nincs róla tudomásunk, hogy a többi kerületek hasonló kísérletet tettek volna még ekkor. Dunamelléken egészen 1851. májusig nem tartottak semmiféle gyűlést.⁶ Debrecenben is csak 1850 szeptember 21-én volt gyűlés nevezet alatt egy értekezlet, amelyre csak néhányan jöttek

⁶ Polgár Mihály dunamelléki superintendentens Nagy Mihályhoz. Kecskemét, 1851. jan. 13. U. o.

össze.⁷ Tiszáninnen is csak 1850. júniusában tartottak kerületi tanácskozást.⁸

Felterjesztésére 1850. január 2-án kapja meg Nagy Mihály a fehérvári polgári kerület december 27-én kelt feltételes engedélyezési iratát azzal, hogy — felsőbb rendelet következtében — a gyűlés idejét és helyét előre jelentse be s azon a járásbeli főbíró, vagy más közigazgatási biztos állandóan jelen legyen s annak folyására felügyeljen.⁹

Mielőtt azonban a superintendens a gyűlést egybehívta volna, megjelent Haynau 1850. február 10-i rendelete, mely rendelkezéseit Nagy Mihály úgy értelmezte, hogy azok a már megkapott engedélyt érvénytelenítik, azért — míg magát a Haynau féle rendeletet az egyházmegyékhez kihirdetés céljából megküldötte, — egyúttal március 18-án magához Haynauhoz folyamodott gyűlés tartási engedélyért. Az engedélyt április 2-ről keltezte némi herce hurca után meg is nyeri a rendeletben körülírt módon „az egyházvidék espereseivel és egynehány bizalom férfiakkal.“ Szathmáry Dániel komárom megyei árvaszéki ideiglenes elnök, cs. kir. biztos jelenlétében.¹⁰

Megjegyzésre méltó, hogy pl. a pápai egyházmegye is tartott gyűlést 1850. telutó 20-án, biztos jelenlétében, kettős elnökség mellett!¹¹

A megnyert engedély alapján, miután a gyűlés helyéről és idejéről Nagy Mihály Szathmáry Dánielt levélben értesítette,¹² Pápára jöttek össze a gyűlés tagjai. Két nappal előbb már elkezdték a felavatásra jelentkezett lelkészek superintendenciális vizsgáját s a számadások átvizsgálását s 1850. május 27-én megkezdődött maga a gyűlés, amelyen Nagy Mihály elnökle mellett hat esperes (az őrségi, drégelypalánki s a barsi esperesek nem jöttek el), hat világi „bizalmi férfi,“ továbbá egy főiskolai tanár, az egyházkerületi pénztárnok, két számvevő jelentek meg s természetesen a császári biztos is. Első ilyen összetételű gyűlés, amilyen volt aztán évekig! Az istentiszteleten és a lelkészavatáson is jelen volt a biztos. Majd a főiskolai díszteremben folytatódó gyűlésre külön küldöttséggel hívták meg s megjelenéskor a superintendens külön üdvözölte őt, mire a biztos „megjelenésének okát és célját röviden előadván, kinyilatkoztatta, mikép maga is protestáns keresztyén s magyar polgár lévén, örömet vesz részt egyházi ügyeinek tárgyalásában s mint a királyi felségnek hű alattvalója, a hazának hő keblű polgára és vallásának buzgó tisztelője, szerencsésnek tartja magát, ha reményteljes tanácskozmányunkat hozzájárulásával óhajtott sikerre juthatni eszközölheti.“ A biztos szavait a gyűlés „éljenzésekkel“ fogadta s azután indult meg a tárgyalás.¹³

A gyűlés illetve az arról felvett jegyzőkönyv elég terjedelmes anyagából (86 pont) tárgyunkat a 6. pont érdekli. E pont alatt tárgyalta ugyanis a gyűlés Haynau 1850. február 10-i rendeletét. Bár e rendelet eléggé ismeretes, a rá vonatkozó határozat megértése szempontjából egész röviden itt is ismertetni kívánjuk azt.

Bevezetésében a főparancsnok ennek kiadását azzal indokolja „hogy azon szomorú állapot, melybe a protestáns egyház Magyarországon a hivatali hatalommal, előljáróinak nehányai által pártcélokra történt visszaélésre s a népnek fölkelésre csábítása által ejtetett, megjavíttassék s az e vallásbeli községeknek az alkotmány biztosította jogaik gyakorlása még az ostromállapot tartása alatt is, az ez által kifejtett feltételek mellett lehetségessé tétessék.“ A rendelet 9 pontból áll. Az 1. az evangélikus főfelügyelőnek s kerületi felügyelőknak, s a helvét hitvallású gondnokoknak működését megszünteti. 2. A megürülő superintendensi állások nem tölthetők be, illetve helyükre a főparancsnok „bizalomra méltó férfiakat“ fog administratorokként beállítani. 3. A felügyelők és gondnokok ügykörét a püspökök és administratorok látják el. Az egyházi és iskolai alapítványok jövőbeni kezelésére vonatkozóan

⁷ Barcsa János: A tiszántúli egyházkerület történelme III. Debrecen, 1908. 32. l. — Szoboszlai Pap István tiszántúli superintendens Nagy Mihályhoz, Debrecen, 1851. április 29. Egyhker. lt.

⁸ A helv. hitv. tiszáninneni ker. 1851. május 6. Miskolcon tartott tanácskozmány jegyzőkönyve. Apostol Pál tiszáninneni superintendens Nagy Mihályhoz, Miskolc, 1851. május 11. Egyhker. lt.

⁹ Egyhker. lt.

¹⁰ Haynau rendeletének magyar szövege a dunántúli egyházkerületi közgyűlés 1850. május 27. jzkve. 6. sz. Az engedély levél a ker. lt.

¹¹ Egyházmegyei gyűlések jegyzőkönyve. Pápai egyházmegye levéltára az egyhker. lt.-ben.

¹² Fogalmazvány. Egyhker. lt.

¹³ Egyhker. gyj. jzkv. 1850. május 27. l. sz. Részletesen irtam le az alakulást, mint sok tekintetben jellemzőt.

a püspökök az esperesekkel s világi „bizalom-ferfiakkal” tartott tanácskozások alkalmával terjeszthetnek elő véleményyt a katonai parancsnoksághoz. 4. Az ilyen tanácskozások lépnek a kerületi gyűlések helyére is, amelyekben azonban „a cs. kir. kerületi katonai parancsnokságtól kikérendő kormánybiztos jelenléte meg kívántatik”. A községek helybeli gyűlései is csak ilyen kormánybiztos jelenlétében tarthatók. 5. Az „ideiglenes egyházi előjárók” részére működésük idejére állandó javadalmazást eszközöl ki a főparancsnok. 6. Az adminisztrátorok azonnal megkezdik működésüket s egyidejűleg ezekben a kerületekben a superintendensek működése megszűnik. 7. A letett superintendensek „politikai viseletük iránt elrendelendő további tárgyalás fenntartása mellett” lelkészekként tovább is működnek. 8. „A superintendensek eddigi 4 kerületeinek célszerűbb felosztására, tekintettel az országnak most fenn álló katonai igazgatási felosztására s az ideiglenes adminisztrátorok lakhelyének meghatározására az első és legsürgetőbb tanácskozmány tárgya. A superintendensek és adminisztrátorok kormány részéről készséges akaratot találandnak ezen és mindazon javaslatokra nézve, melyek a protestáns egyháznak szorosabb csatlakozására az álladalomhoz s állapotja javítására intézvék”. 9. A dunántúli, bányai s a tiszai ev. kerületekbe a letett superintendensek helyére adminisztrátorokat nevez ki s felhívja őket a kerületi parancsnok kezeibe teendő ünnepélyes esküre.

Ezt a rendeletet „itt magyarra áttéve” felolvasták a gyűlésen. A gyűlés a jegyzőkönyv szavai szerint „mély tisztelettel s alázatos hódolattal köteles fogadni e magas rendeletet, azt hívén, hogy a magas kormány ez alap rendelet kiadásával s életbeléptetésével ideiglenesen nem mást, mint egyházi állásunk s kormányzatunk javát kívánja a kivételes állapotban eszközölni és előmozdítani, amint ez a magas rendelet előszavaiban is nyilván kifejeztetik”. Ez alázatos kijelentés után azonban „a magas kormány iránti köteles mély tisztelettel” mondja a határozat nem gondoljuk össze nem egyeztethetőnek szívünk érzelmeit s óhajtásait, valamint némely — belső meggyőződésünk szerint nem alaptalan aggodalmainkat is a főntebb magas rendelet irányában alázatos tisztelettel kinyilatkoztatni”. Ez „érzelmeket” és „aggodalmakat” általánosságban is s az egyes pontokra nézve is kifejtik.

Általánosságban először is kijelentik, hogy a dunántúli reformátusok mind született magyarok, akik istentiszteleteken, iskolában, gyűléseken s magán érintkezésekben is a magyar nyelven kívül más nyelvet nem beszélnek, jegyzőkönyveik is magyar nyelven vezetettek, „nemcsak köznépünk, de tisztviselőink s így lelkészeink közül is csak kevesek oly szerencsések, hogy az idegen nyelveket és jelesen a német nyelvet alaposan értenék és ügyesen beszélnek”, — azért óhajtja a gyűlés, hogy mindenféle rendeletek a kerületekkel s a kerületbeliekkel magyar nyelven közöltessenek, „annál biztosabban nyilvánítjuk pedig ezen óhajatunkat, mivel ezt a március 4-i birodalmi alkotmányban megállapított egyenjogúság is igéri”. Aggodalmát fejezi ki azután a gyűlés afelett is, amit „a főnnebbi magas rendelet békekötéseken alapult s alaptörvényeinkben gyökerezett egyházi presbyteriális igazgatási rendszerünk s autonomiánk megváltoztatása, avagy csak ideiglenes megszüntetése által ébresztetett keblünkben”. Előadják, hogy a haza törvényei világosan és szabatosan körülírják és biztosítják minden keresztyén hitfelekezethez törvényadta s gyakran megerősített jogaik sérthetetlen élvezetét. S fájdalomosan úgy tapasztalják, hogy e jogok épen akkor korlátoztatnak a protestánsokkal szemben „amikor más hitfelekezeteknek új jogok engedtetnek”. Nyilvánvaló célzás ez az alig egy hónappal előbb, 1850 áprilisában kiadott katolikus pátensre, amellyel „a katolikus egyháznak nemcsak uralkodó, hanem egyúttal az államtól úgy szólván teljesen független jogállást biztosítottak”¹⁴. Olyan jogokat adván neki, amilyennel „az e hazában sohasem bíri”¹⁵.

Egyébként tudatában van a gyűlés annak, hogy „e bárcsak ideiglenesnek nyilvánított korlátoztatást szeretett honunkon keresztül vonult gyászesemények által szükségessített kivételes állapot idézte elő” — mivel azonban a zavarok már lecsendesedtek s béke van, „alázatos bizalommal” várják s „mély tisztelettel” kérik aggodalmaik mielőbbi megszüntetését.

¹⁴ Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. I. Budapest 1922. 233. l.

¹⁵ Zsilinszky Mihály: A magyar honi protestáns egyház története, Budapest 1907. 678. l.

Az egyes pontokra vonatkozólag: az 1-vel kapcsolatban felvilágosítást kérnek arról, hogy ez vonatkozik e az egyházmegyei gondnokokra is, vagy csak az evangélikus felügyelőknek megfelelő főgondnokokra. A 3. ponttal kapcsolatban, amely az alapítványok kezelése felől kér javaslatokat, kijelentik „alázatos hódolattal,” hogy úgy egyházi, mint főiskolai alapítványaik egytől-egyig mind magánosok alapítványai s ezeknek kezelése az alapító levelekben az alapítók által határozottatott meg, „azonkon az alapítók végrendeleteik s alapítványaikban kifejezett végakarattuk iránti kötelességet s kegyeletnél fogva változtatást tennünk sem nem szabad, sem nem barátságos, de az 1790/1. 26. törvénycikk 10. §-a is, melyhez valamint eddig, úgy jövőre is híven ragaszkodunk, világosan rendelkezik az evangélikusok mindkét hitfelekezeti minden nemű alapítványaik kezelése felől,” amely szerint ezek tőlük semmiképp el nem vehetők s kezelésük alól semmilyen ürügy alatt ki nem vonhatók s ezek igazgatása azoknál, kiket erre beállítanak, épségben meghagyandó.¹⁶ Ennél fogva az alapítványok kezelését illetőleg továbbra is „az eddigi törvény szentesítette gyakorlat mellett” kívánnak megmaradni. A 4. ponttal kapcsolatban azt a véleményt fejezik ki, hogy a rendeletben szereplő „local convent” csak a nép-, vagy közgyűlésekre vonatkozhatik. Ezeknek megszűnését a gyűlés is kívánatosnak tartja. De fenn akarják tartani „a fennálló egyházi előjáróság vagy presbyterium szükség és körülménykivánta gyakoribb összeülését, mint melynek fennállása s folytonos működése nélkül egyetlen egyház is fenn nem állhat.” Már pedig ezeknek cs. kir. biztos jelenlétében való tartása azok tartására a biztos kiküldése, „annyival inkább, mivel minden egyes egyházban mindannyiszor, ahányszor a helybeli előre nem látható körülmények s bajok presbyterialis tanácskozást igényelnek,” a kormány számára alkalmatlan s nem is teljesíthető.

Végül a 8. pontra nézve előadják, hogy a kerületek új beosztásáról a superintendenst Geringer cs. kir. teljhatalmú polgári biztos már véleményadásra hívta fel, ki véleményét április 5-i válaszában „e közigazgatási tekintetből igen fontos s általunk rég célba vett és többször kívánt, siker nélkül sürgölt újabb felosztását a négy superintendentiáknak” elő is terjesztette¹⁷ s véleményét a gyűlés általánosságban magáévá is tette. Véleményt azonban csak a dunántúli kerületre nézve nyilváníthatnak. Itt is kifejezik, hogy több nehézség van erre nézve is, de mégis talán kivihető lenne, de nem a katonai kerületek, hanem a régebbi polgári kerületek beosztása szerint. Ha a jelenleg fennálló katonai kerületekhez alkalmazkodnának az új beosztásban, akkor a pozsonyi katonai kerület területére egy 46 egyházból álló egyházkerület jutna, amely a maga fenntartását meg nem bírná. De a polgári kerületek szerinti új felosztást is csak a népesség számának figyelembevételével s a többi kerületekkel való „atyafiságos megegyezés” útján tartanák elintézhetőnek.

E pontnál részletesebben is belemegy a gyűlés a tárgyalásba s kifejti, hogy a mostani dunántúli egyházkerülettől a pozsonyi katonai, vagy a dunáninnen polgári kerülethez 46, a pesti katonai kerülethez 9 egyházközség esnék, így a dunántúli kerülettől 55 egyház szakadna el. Viszont ehelyett a mostani dunáninnen (dunamelléki) egyházkerülettől Fejér, Tolna, Baranya és Somogy megyékből 155 egyház kerülne a dunántúlihoz. Ezért azt javasolják, hogy a lecsatolt 55 gyülekezetet csatolják a dunamelléki kerülethez. Bár épen a dunamelléki kerületnél a Tisza által elválasztott Borsod és Heves megyei gyülekezetek odatartozása által egyéb nehézségek is merülnek fel. Épen azért azt kérik, hogy a kerületek új beosztásánál a kormány vegye figyelembe a helyek fekvését és népességét is. A superintendens székely kérdésében ez új beosztásig nem tudnak nyilatkozni, annyit mégis előterjesztenek, hogy ha az új beosztás szerint Komárom elcsatoltnak a kerülettől, akkor Pápát, Fehérvárt, vagy Veszprémet tartanák erre alkalmasnak.¹⁸

Amint az ismertetett határozatokból látszik, a gyűlés bár „hódolat” és „tisztelt” állandó hangoztatásával is, elég bátor hangú bírálat tárgyává tette a rendeletet. S érdemileg annak csak egy pontjával, a kerületi beosztás kérdésével foglalkozott.

¹⁶ Az egyhker. kgy. jzkvében teljes egészében idézve a 10. §.

¹⁷ Nagy Mihály Hauer soproni főispánhoz. 1850 ápr. 12. Német ny. fogalmazvány egyhker. lt.

¹⁸ Ker. kgy. jzkv. 6. szá.

illetve fejezte ki azt a készségét, hogy a többi kerületekkel való megegyezés után, hajlandó erről tárgyalni.

Itt megint rá kell mutatnunk arra a figyelemreméltó tényre, hogy míg később — különösen azután, hogy 1851-ben megindul a hosszabb időre megszakadt levelezés a superintendensek közt — a dunántúli kerület határozatainak rendszeresen felismerhető valamelyik másik egyházkerület hasonló tárgyban hozott határozatának, érvelésének és hangjának hatása, addig ez még azoktól függetlenül jöven létre — (mint utaltunk rá a dunántúliak tartottak legkorábban gyűlést az ostromállapot kihirdetése és Haynau rendeletének megjelenése után) — elégtételül is szolgál arra, hogy Nagy Mihály s a dunántúliak nem mindig s épen kezdetben nem jártak a többi, Bécestől távolabb fekvő s szabadabban nyilatkozó kerületek járszalagján. A későbbiekben is van ugyan önálló kezdeményezésük, de már csak ritkábban. Sokkal óvatosabb volt Nagy Mihály, semhogy ne az előtte levő példák után intézze kerülete dolgait. Itt azonban még teljes önállóságot tapasztalunk, bár érezni lehet itt is, hogy mennyire szeretné a gyűlés a többi kerületek véleményét is ismerni.

Hogy a kerületi beosztás kérdésének tárgyalásába belemegy a gyűlés, annak okát megtalálhatjuk abban, amit különben a jegyzőkönyvben is kifejezésre juttatnak, hogy valóban már régebben is fel felvetődött a kerületek új rendezésének óhajta Dunántul. Ugyanis 1837-ben a legációkkal kapcsolatban Losonc részéről panaszok merülvén fel, azt gondolják, hogy „hasonló panaszok gyökeres orvoslásául” megoldás lenne, ha a „superintendenciák az ország négy political kerületi szerint” osztatnának fel s a legációkat e szerint használnák az egyházak iskolái. Erre nézve aztán kérdést is intéztek a többi három superintendenciához.¹⁹ Még ugyanez évi októberi gyűlésen a Helytartótanács rendeletét tárgyalják, mely egyházkerületi térkép s statisztika készítését kívánta. El is rendelik az egész egyházkerület összeírását. Majd utalva az előző gyűlés tárgyalására, újra elhatározzák, hogy felkérlik a többi kerületeket a „superintendenciáknak régóta óhajtott s szükségesnek megismert helyesebb felosztása s határainak a polgári kerületek terjedelméhez illesztett kijelölése végett.”²⁰

Az 1837. szeptember 1-3. napjain tartott generális convent a dunántúli felterjesztésre hozott határozatában felszólította az egyházkerületeket „ezen fontos tárgy iránt véleményeiknek a jövő gen. convent alkalmával leendő előterjesztésére”²¹.

A dunántúli kerület a convent e határozata alapján 1838. júliusi gyűlésén bizottságra bízta a tárgy megtanácskozását s határozatában a következőket is olvassuk: „III. Károly óta több kísérlet történt erre, ezt kérték már 1734-ben a superintendenciális előljárók, így határozott a bodrogkereszturi convent s 1798-ban a gen. convent a legközelebbi zsinat feladatául tűzte ki a célszerűbb felosztást”²².

Az 1838. szeptemberi conventre mind a négy egyházkerület véleménye beérkezett. E vélemények „egyenesen s kirekesztőleg a zsinat tanácskozásaira tartozónak ítélte” a kérdést, amit a convent is elfogadott s a legközelebbi zsinatra utalta annak megoldását²³.

A következő évi dunántúli egyházkerületi gyűlés nem ismerte el, hogy egy ilyen rendezés csak a zsinatra tartoznék s fentartotta magának „annak más uton elintézése keresete szabadságát”²⁴. További gyűléseiken mégsem szerepel ez a kérdés. De 1848-ban a miniszter által összehívott képviselői értekezleten is ugyanez óhajtnak adtak kifejezést: „az egyházkerületek a kormányzás és közlekedés könnyítése tekintetéből célszerűbben s amennyire lehet polgári kerületek szerint rendeztessenek...”²⁵ Így érthető meg, hogy most a Haynau rendeletre készített határozatban is ebben a szellemben foglalkoznak a kerületek rendezésének a kérdésével.

¹⁹ Ker. kgy. jkv. 1837. jul. 5. 35. sz.

²⁰ Ker. kgy. jzkv. 1837. okt. 1. kisgyűlési jzkv. 1. sz.

²¹ Gen. conv. jzkv. 1837. szept. 1. 8. sz.

²² Ker. kgy. jzkv. 1838. jul. 3. 15/6. sz.

²³ Gen. conv. jzkv. 1838. szept. 1. 8. sz.

²⁴ Ker. kgy. jzkv. 1839. jun. 24. 13. sz.

²⁵ A dunántúli egyhker. Pesten 1848. aug. 28—29. tartott képviselői gyűlésének jzkv. 4. I. 5.—

V. 6.: Nagy Mihály. Néhány töredék jegyzetek... c. munkálatában, mit erre a gyűlésre készített.

Ezen az egy kérdésen kívül minden másnál a törvény álláspontjára helyezkedtek, a presbiteri gyűléseknek császári biztos jelenlétében való tartását pedig egyesenesen lehetetlennek mondták.²⁶

A gyűlés e határozatáról hamarosan tudomást szereztek a kormányhatóságoknál is s erősen sürgetik a gyűlés jegyzőkönyvének felküldését a superintendensnél, aki azután augusztus 9-én terjeszti azt fel, Geringer cs. k. teljhatalmu polgári biztoshoz.²⁷ S egy hónapon belül már meg is kapja Nagy Mihály Geringer választát a jegyzőkönyvben foglaltakra, még pedig a soproni cs. k. katonai kerület parancsnokságán keresztül.

Ebben a válaszban fel vannak sorolva az egyházkerület összes kifogásai, „erőködési, ellenvetései, bele nem egyezései” stb. s mindezek „annál kevésbé kerülhették ki a magasabb figyelmet, mivel az uralkó szelleméről és a kormány szabályainak a superintendens általi felfogásáról világos bizonyosságot adnak.” Erre kijelenti a leirat, hogy a kiadott ideiglenes rendelet „a protestánsok nyert és egyéb-iránt az állomány érdekével egyesíthető jogait nem akarta bántani,” de azt is kijelenti, hogy „el nem tűrheti, hogy a bár csak ideiglenesen fennálló rendelet irányában tiszteletlenség vagy eimellőzés vetessék célba, vagy követtessék el.” Aztán mintegy elintézés képen még azt is tartalmazza a levél, hogy a „február 10-i rendelet minden pontjának teljes erejökben kell maradniok s a május 27-i tanácskozmánynak az ellen vétő határozatai vagy intézkedései... semmikül és érvénytelenekül tekintetnek...”

Nagy Mihály e leíratra felterjesztéssel válaszolt. Felterjesztésében csodálkozásának ad kifejezést „a különben teljes tisztelettel fogadott magas rendelet tartalma felett.” Majd így folytatja: lehetséges, „hogy mi magyarhoni protestánsok a kormány szabályait alap- és irányukban idáig teljesen felfogni képesek nem vagyunk” — de teljesen távol van tőle is s az egyházkerülettől is a kormányrendeletek megvetése, vagy mellőzése s bennük más szellem nem uralkodik, mint a hódolaté, aminek különben a jegyzőkönyvben több helyen is kifejezést adtak. A kifogásolt jegyzőkönyvi határozatok „összefüggésben felfogva nem egyebek, mint alázatos kérelmek, igénytelen nézetek, egyház és iskoláink állapotának őszinte és tiszteletteljes feltárásai és szelíd szövegei azon fiúi bizalomnak, melynek támpontját a törvényekben, magas rendeletekben és a március 4-i alkotmányban hittük és véltük gyökeredzeni...”

Megjegyzendő, hogy ekkor még sem a tiszántúli, sem a tiszáninneni kerületi gyűlések hasonló álláspontú felíratai nem jutottak el felsőbb helyekre s valószínű, hogy a dunamelléki superintendens Polgár Mihály gyűlés nélkül küldött felírata sem, S így a megrovó válasz, amihez aztán hasonlót majd a többiek is kaptak, elsőnek épen a dunántúli kerületet érte, S az is megjegyzésre méltó, hogy erre Nagy Mihály gyűlés bevétele nélkül szinte haladéktalanul választ küldött.

De az 1850. októberi pápai kerületi gyűlés is tárgyalta ezt az ügyet s a superintendens válasz levelét teljes mértékben magáévá tette s kimondotta, hogy „távol minden erőködéstől, igényléstől, felsőbb hatalomba vágástól, ott hol eddigi törvényes állásunkat az ideiglenes magas rendelet által korlátozva tapasztalók, a törvények alázatteljes felmutatása mellett, keblünk aggodalmainak fiúi bizalommal kiöntésénél,— ott ahol újabb rendelkezések céloztatnak, körülményismertető nézeteink felterjesztésénél,— ott hol egyházaink s iskoláink nyelvéről van szó, egyházkerületeink népességének egyedüli nyelvéhez s nemzetiségünkhozi alkotmányengedte ragaszkodásnál egyebet nem akarnak, nem céloznak, nem tartalmaznak az említett jegyzőkönyv megrovott pontjait”. Ezután ujlag kifejezi a gyűlés, hogy az egyes egyházközségek

szintén foglalkozik „távol minden foglalási vágytól” a kerületek uj beosztásával, megállapítván, hogy az egyházkerületek, „néhol rendetlen terjedelműek.”

²⁶ Zsilinszky, i. m. 682. l. azt írja, hogy az 1851. év folyamán mozdultak meg a ref. kerületek „őket addig mély lethargia ejtette karjaiba”. Az előadottak elég cáfolat arra, hogy már előbb s Dunántul is, 1850-ben megmozdultak.

²⁷ Bali Mihály polgárdi lelkész, mezőföldi esperes, egyházkerületi főjegyző jun. 11-én küldte el a superintendenshez az elkészített jegyzőkönyvet. A nyomtatásra jul. 2-án ad a nyomdának megbízást a főjegyző, de aug. 4-én a superintendenshez írott levelében még nem tud a nyomtatás elkészültéről. Levelek a ker. lt. ban.

kormánybiztos jelenlétében gyűléseket nem tarthatnak, „törvény és fejedelmekadta jogainak az ideiglenesség minél előbbi megszüntetésével eszközlendő visszaállításáért ujalag esedezünk. legszentebb kincsünk megóvása végett nemzeti nyelvünknek egyházaink s iskolánkban használatához továbbra is állhatatosan ragaszkodunk, hisszük és reményljük, hogy az alázat és bizalom hangján ejtett szózataink a fejedelem trónja és magas kormány előtt nem fognak követelésre, szembenállásra s engedelmességre magyarázhatni“²⁸.

E határozat ismeretében felesleges talán hangsúlyozni, hogy a gyűlés tagjait nem rettentí meg a felsőbb helyről jött megrovás. Épen eléggé kitetszik a most ismertett határozat hangjából az a bátorság, amivel egyházalkotmányunk törvényes alapjait védelmükbe veszik. Nem hagyhatjuk azonban mégsem figyelmen kívül, hogy már 1851. januártól kezdve ismét megindul s néhány évig igen élénk a levélváltás a superintendensek között, Hasonlóképen, amint a többi kerületek gyűléseket tartanak, ezeknek határozatai mind ott vannak Nagy Mihály s a gyűlés előtt. A továbbiakban ezek hatása a dunántúli határozatokra már tagadhatatlan.

A most ismertett határozatra semmi válasz, vagy intézkedés nem érkezett a politikai hatóságoktól. Az 1851. évi kerületi gyűlés már a többi kerületek határozatainak s feliratainak ismeretében foglalkozik újból ez ügygel, hivatkozván az előző évi határozatra, amelyben „hódolatteljes tisztelettel kijelentette, mily szorongó aggodalmat támasztott keblünkben báró Haynau Gyula öngyméltósága által 1850-dik év február 10-dikén kiadott magas rendelet, midőn honunk alaptörvényeiben gyökerezett, békekötések által erősített s számos királyi eskük s oklevelek által szentesített, hitágazatainkkal s protestáns elveinkkel elválhatatlanul összeforrott egyházi presbyteriális igazgatási rendszerünk s autonómiánkat felfüggesztette“ s ennek gyakorlását a superintendensre s esperesekre s a superintendens által kinevezett bizalmi férfiakra ruházta, „mely rendeletnek mind egyházi, mind iskolai ügyeinkre kellemetlen hatását már eddig is többször fájdalmasan kelle éreznünk és tapasztalunk“ a rendelet sérelmes voltára rámutattak azután, majd az ezt helytelenítő leiratra megint választoltak. „mindazáltal nemcsak vigasztaló választ nyerni szerencsések nem voltunk, sőt újabb kormányrendeletek által mind egyházi, mind iskolai ügyeink kormányzata újabb szinte legyőzhetetlen nehézségekkel terheltetik s eljárásában megszorítottatik“. Ezek után a kerületnek nincs más tennivalója, mint „sérelmes panaszait, legalázatosabb esedezését és törvénycinken alapuló s annál fogva nem kárhozatható óhajatait“ küldöttség útján, feliratban terjeszteni az uralkodóhoz, „reménylve, mikép a fiúi tisztelet s bizalom hangjain kifejezett alázatos óhajjal nem fog a királyi felség igazságszeretete s velle született kegyelmessége által üres válasszal elutasíthatni“.

A feliratot még a gyűlés előtti napon el is készítették, azt a gyűlésen felolvasták s némi módosítással helyben hagyták, majd megválasztották a küldöttséget is „mely a többi testvér egyházkerületekkel egyetértve“ az uralkodóhoz elvgye és benyujtsa azt.“²⁹

Hogy a felirat készítése, valamint a küldöttség eszméje nem a dunántúli kerületből indult ki, az a már fentebb elmondottakból is ismeretes. Az említett superintendensi levelezéseknek néhány kitételére, ennek teljesebb igazolásául még rámutatunk itt is.

Polgár Mihály dunamelléki superintendens 1851. január 13-i levelében még arról ír, hogy nem tartja szükségesnek a küldöttséget, feliratot ő már küldött s szerinte ez elég. Bár —mint írja— a világi férfiak várták volna, hogy mint az evangélikusok „mi is küldöttséggel mentünk volna fel Bécsbe“. Erre vonatkozólag azután még megjegyzi, hogy Geringer szemére vetette Bauhoffer budai ev. lelkésznek a Bécsbe való futkározást, „kiemelve, hogy a ref. superintendenciák ezt nem teszik“. Véleménye szerint a küldöttségnek is csak annyi a hasznuk, mint a feliratnak.³⁰ De már március 26-án kelt levelében arról ír, hogy május 5-re gyűlést hívott össze s

²⁸ Ker. kgy. jzkv. 1850. okt. 17. 11. sz. Ebben a leiratok s Nagy Mihály felterjesztése.

²⁹ Ker. kgy. jzkv. 1851. jun. 16. 80. A felirat szövege nincs benne a jzvkben s a levéltár anyagában sem található.

³⁰ Polgár M. Nagy M.-hoz. Kecskemét 1851. jan. 13. Ér. jan. 16.

ennek nem lenne egyéb tárgya mint „sérlemeink orvoslását kérendő küldöttség ki-nevezése”. S mint írja, azt fogja javasolni, hogy minden kerületből együttesen menjen küldöttség. „Együtt talán hatályosabb lenne fellépniük, legalább meglátnák, akiket illet, hogy közösen érezzük a fájdalmakat s együtt óhajtjuk azok orvoslását.” Ir aztán egyesek véleményéről, akik szerint meg kellene előbb várni a már küldött feliratokra a választ, mások viszont, mivel a válasz még mindig késik, szükségesnek látják a küldöttséget, „már csak azért is, hogy sem evangélikus atyánkfiai, sem hit-rokonaink által hanyagsággal ne vádoltassunk”³¹. Majd a gyűlés után megküldi annak jegyzőkönyvét, a gyűlésen készített feliratot s levelet is ír ugyanekkor. Óhajtásuk az, hogy a 4 kerület küldöttsége együtt menne fel Bécsbe. Mint írja, ebbe a két tiszai kerület beleegyezett s Miskolcon már ki is nevezték a küldöttséget. Debrecenben pedig levele írása napján kezdődik a gyűlés, de Szoboszlai superintendens írt „az ottani nézetek felől, melyek a mieinkkel egészen egyeznek”. Kérte a dunántúliak hasonló intézkedését. Véleménye szerint a küldöttséget Szoboszlainak kellene vezetni, mint hivatalra legidősebb superintendensnek³².

A dunamelléki egyházkerületből ismeretes még Török Pál levele, aki január 3-án ír Nagy Mihálynak. Jellemző ebben a tiszántúliakról írott véleménye, amit ide iktatunk: „A tul a tiszaiak még mult év szeptemberében bizatást vettek az iránt, hogy egyházi sérlemeik orvosoltatni fognak s bár azóta írt nem, csak sebeket vettek, ők hisznek a magas kormány ígéréteinek és sem felirattal, sem küldöttséggel nem kívánnak előlépni. Ezt eleve megmondták, kik az egyéniségeket jobban ismerik nálamnál, én nem hihettem a debreceni superintendens ur levelei után, miket püspökünkhöz küldött. De már ez így történt. Ők inkább szítanak a capite ahhoz, kitől jó a sérelem, mint hitsorsosikhoz, kik sérlemeiket orvosoltatni akarják”³³.

E tiszántúliak ellen szóló vádra lássuk még Szoboszlai Pap István nyilatkozatait is.

Szoboszlai április 19-én ír Nagy Mihálynak, hogy tüzzön ki helyet és időt, hol s midőn a superintendensek tanácskozás végett összejöhessenek néhány világi férfival együtt, akiből azután küldöttség is alakulhasson s egy feliratot vigyenek magukkal Bécsbe. Szoboszlai erre a következőket írja: „Én kész vagyok egyébiránt életemet is feláldozni vallásunk s iskolánk javára, kész az említett kívánatokat is ha jó mód-dal lehetend, teljesíteni, megvallom, hogy ily uton és módon nem látom azt most célszerűnek sőt kivihetőnek sem”. Szerinte titokban összejönni s tanácskozni nem szabad, ez ártalmára lenne az ügynek s úgy sem lehetne ilyen gyűlésből semmit sem érvényesen tenni. Semmit sem szabad olyat tenni, „mi akár titkolózásnak, akár s kiváltkép ellenszegülésnek alakját ölthetné magára”. Ennek csak újabb elnyomás lenne a vége. Csak előzetes engedéllyel szabad összejövetelt tartani. Küldöttség sem mehet fel Bécsbe, amíg engedélyt nem kérnek előre rá. Mint írja, több tekintélyes világi férfinak szintén ez a véleménye. Szerinte az egyedül lehetséges módon kell kerületi gyűléseket tartani s onnan kell kérni, hogy törvényes gyűléseket s egyetemes összejöveteleket is tarthassanak. Ha ilyen egyetemes gyűlés, esetleg generálkonvent tartására engedélyt nyernének, „onnan lehet érvényesen s hatályosan az összes felekezet nevében mind feliratot készíteni, mind küldöttséget nevezni...” Megjegyzi még, hogy mindezeket megírta Polgár s Apostol superintendensnek is³⁴.

Május elején megint ír Szoboszlai Nagy Mihálynak. E levelében előadja, hogy Geringerhez írt s kifejezte azt, „hogy magunkban s külön-külön a hitfelekezeti köz-ügyben nem nyilatkozhatunk, annyival kevésbbé nem intézkedhetünk” s kérte, hogy eszközölje ki Geringer a zsinat, vagy legalább gen. konvent tarthatását. Meg is kapta a választ, mely szerint Geringer teljesen méltányolja a nehézségeket s ha a gen. konvent tartását multhatatlannak látná Szoboszlai, — főleg a jogakadémia ügyében — tegyen erre előterjesztést, hogy intézkedhessék.³⁵ Azután így folytatja Szoboszlai:

³¹ U. az u. ahhoz 1851. márc. 26. Ér. márc. 30.

³² U. az u. ahhoz 1851. máj. 12. Ér. máj. 24.

³³ Török Pál Nagy M. hoz. Pest 1851. jan. 3. Ér. jan. 4.

³⁴ Szoboszlai Nagy M. hoz Debrecen 1851. ápr. 19. V. ö. Szoboszlai Apostol Pálhoz 1851. ápr. 19. Sárospataki Lapok 1901. 136. l.

³⁵ V. ö. Varga Zoltán dr.: Szoboszlai Papp István élete. Theol. Szemle 1934, 318., 323. ll.

„A kegyes válasz engem sok tekintetben megnyugtatót s ügyeink jobbrafordulásával biztat. Már maga az, ha generál conventben összegyűlhetendünk, nagy nyere-mény lesz részünkre, mert onnan köznévvvel közhangon lehetend felszólamlanunk, elmondanunk minden mondandókat, ha szükségesnek fog láttatni, küldöttséget is lehetend megbízniuk“³⁶.

A debreceni május 12-15 napjain tartott kerületi gyűlés után küldött levelében pedig azt írja Szoboszlai, hogy nehéz volt a helyzetük, mert egyrészt kezük közt volt Geringer biztatása, másrészt a dunamelléki és tiszáninneni határozatok. „Ez minden várakozás kizárásával haladéktalan tetteleges fellépést, amaz pedig bizalmas várakozást igényelt tőlünk. Testvéreink szava saját kebleinkből merítettett, az általunk kijelölt utoni elindulásra készítetett, nem lehetvén nekünk, nem lévén szabad elválni a közös szent ügyben. Azonban ezt tenni annyi vala, mint kijelenteni, hogy semmibe vettük a magos biztató szót...“ Utal rá hogy már a múlt év szeptemberében felirattal fordultak az uralkodóhoz s „arra legalább a további válasz elvárására utasító leiratot vettünk“. Ezért aztán azt határozták, hogy várni fognak, hátha a törvényen kívüli nyomasztó helyzet hamarosan megszűnik. Ha ez a remény nem teljesülne. „akkor a kijelölt utat velük kezét fogva, követni el nem mulasztandjuk“. Közölték ezt a többi kerületekkel, hogy a küldöttségek elindításával egyideig várjanak. Nem akarnak külön uton járni, de a körülmények közt mást nem tehetnek s remélik, hogy az óhajtott célt így is elérik³⁷.

A tiszáninneni superintendens Apostol Pál a miskolci május 6-i gyűlés után ír Nagy Mihálynak s megküldi neki az ott szerkesztett feliratot is. „Ha a közös cél elérése érdekében egyházkerületeink mindenikében felírás s küldöttség küldése választatnék, biztosabban lehetne sikerre számítani, legalább a mi nézetünk szerint, hogyha a négy rendbeli küldöttség összekapcsolódva járna el megbízatásában és nem külön-külön.“³⁸

Nagy Mihály, mikor a dunántúli kerületi gyűlést május 15-én kibocsátott levelével egybebhívja, meghívójában már közli is a gyűlés tagjaival, hogy a dunamelléki s a tiszáninneni kerületek már tartottak tanácskozásokat, ahol feliratokat készítettek. Reméli, hogy a dunántúli gyűlésig megkapja a tiszántúliak feliratát is. Az általa összehívott gyűlés főtárgya is egy ilyen felirat készítése lesz.

A superintendensek közötti eme levélváltások mellett nem kevésbé hatással lehetett a helyzet s a határozat alakulására a dunántúli kerület főgondnokának, idősb Pázmándy Dienesnek Nagy Mihályhoz intézett több levele is. Pázmándy 1851 elején épen arra való hivatkozással tartja szükségesnek és fontosnak e küldöttségek felnevelését, mert az evangélikusok több küldöttsége azt a feleletet kapta Bécsben, hogy „noha a helvét vallásuk számosabban vannak, mégsem panaszkodnak s így a múlt év február 10-én kelt és generális Haynau által kiadott rendeletben megnyugosznak... Mely ellenvetés gyöngítésére minékünk is kellene mozdogni, mert mi sem lehetünk megelégedve a főt felhívott rendelet tartalmával, de nem az azóta érkezett intézményekkel is...“ Épen ezért kéri Pázmándy a superintendenst, hogy levelezze meg a többi kerületek vezetőivel a dolgot s 4-5 tagot jelöljenek ki deputátusnak. „Attól, hogy kik menjenek, nem sok függ, azok, akik úgy szólván kitevődtek, jobban teszik, ha nem mennek, mert talán még szemekre is vethetik, hogy mit hivataloskodnak, midőn hivataljoktól elmozdítottak“ — írja a főgondnokokra s így saját magára is némi kesernyés utalással.³⁹

Nagy Mihály e levél vétele után rövidesen járt is Pesten s személyesen is találkozott Pázmándyval.⁴⁰

Március végén újabb levelet is küld Pázmándy Nagy Mihálynak, amelyikben már a kerületek küldöttségeinek egyesítését ajánlja figyelmébe.⁴¹ Pár nappal később pedig ugyane gondolat megvalósítására sürgeti, hogy Nagy Mihály kezdje meg az erre vonatkozó akciót.⁴²

³⁶ Szoboszlai Nagy M. hoz. 1851. máj. 2. Ér. máj. 5.

³⁷ U. az u. ahhoz. 1851. máj. 25. Ér. máj. 28. V. ö. Sárospataki Lapok 1901. 138. l.

³⁸ Apostol Pál Nagy M. hoz. Miskolc 1851. máj. 11. Ér. máj. 15.

³⁹ Pest. 1851. febr. 16. Ér. febr. 17.

⁴⁰ U. ott. Kívül Nagy M. jegyzete: „Válaszoltam mindjárt s nemsokára magam lementem Pestre“.

⁴¹ Pest. 1851. márc. 30.

⁴² Pest. 1851. ápr. 2.

Majd mikor megtudja Pázmándy, hogy a tiszántúliak nem akarnak csatlakozni a küldöttséghez, újból ír s arra figyelmezteti Nagy Mihályt, hogy a tiszántúli határozat „a mi egyházkerületünkre háással ne legyen, Debrecennek példáját e részben ne kövessük...”⁴³

Tagadhatatlan azonban, hogy a főiskola sorsa is nem kis mértékben aggasztotta Nagy Mihályt, akár csak a többi superintendensket saját kerületi iskoláik sorsa. De az iskolák lehető megmentése is csak az autonómiához való szoros ragaszkodás feltételével történhetett. A pápai főiskola tanárainak meg is írja ezt Nagy Mihály.⁴⁴ A tanárok, e levélre adott válaszukban hasonló álláspontot foglalnak el, de szükségesnek tartják, hogy a superintendens Pápan tartson gyűlést s ott döntsék el, hogy pl. az iskolai kérdésben kibocsátott rendeletek közül „miket tart a felség felügyelési jogából kifolyóknak s miket nem” s ebből következőleg, „mik által véli autonómiánkat sértetnek s azért miket s miként kérne módosíttatni...” „Súlyos a helyzet — írják — amibe jutottunk, mert elől tűz, hátul víz fenyeget bennünket, amott önkormányzati jogunknak, itt nyilvános iskoláinknak teljes elvesztése...”⁴⁵

S a kerületi gyűlés határozathozatalát valószínűleg nemcsak a dunamelléki és tiszáninneni kerületek állásfoglalása s a főgondnok levelei, de a tanári kar e levele is befolyásolhatta.

A kerületi gyűlés engedélyezése előtt több utasítás is érkezik a soproni polgári kerülettől a superintendenshez. Így kötelességévé teszik, hogy mielőtt a gyűléstartási engedélyért folyamodik, jelentse be „a kerületi tanácskozmányra vonatkozó esperességi conventeknek idejét, foglalkozási tárgyait, tagjait s azoknak utasításait is.” Nagy Mihály erre adott válaszában kifejezte, hogy a kerületi gyűlést a február 10-i rendelet utasításainak megfelelően hívta össze. Ekkor az előzőleg közölt feltételek mellőzésével megérkezik az engedély, de ismét utasítja a leirat a superintendenset a jegyzőkönyv felterjesztésére, „az esperességeknek, vagy lokál conventeknek eddig ne talán kormánybiztos jelenléte nélkül tartott gyűléseikben hozott határozataikat, különösen pedig az ott véghez ment lelkészi, iskola tanítói és egyházi szolgáltnak választásait felterjeszteni, hogy így a kivételes állapot által feltételezett ellenőrködési jog a kormány részéről illetőleg gyakoroltathassék.”

Az 1851. június 16-án megnyílt pápai kerületi gyűlés e jegyzőkönyvébe foglalt leiratokkal kapcsolatban kijelenti „mikép nálunk helyét hitvallásu evangélicusoknál az úgynevezett local conventek, vagy városi esperességek sehol sem léteznek” — az egyházmegyék viszont mindig kormánybiztos jelenlétében tartják gyűléseiket s határozataik jegyzőkönyvbe vétetnek s amelyeknél szükséges a kerületi gyűlésre is s így felsőbb helyekre is felterjesztetnek. A lelkészi és tanítói alkalmazásokat eddig azért nem jelentették be, mert „eféle rendelet még eddig hozzánk nem küldetett” — egyébként utasítja kerületi gyűlés az egyházmegyéket, hogy fontosabb határozataikat a kerületi gyűlésre terjesszék be⁴⁶.

Ugyane gyűlés újra foglalkozik a nemzeti nyelvnek „a felsőbb kormánysszékekeli hivatalos levelezés német szövege általi háttérbeszorításával” is, aminek másik eredménye az is, hogy a rendeleteket hibásan értelmezik, vagy félremagyarázzák, épen ezért a gyűlés „utasítja a superintendens urat, hogy jövőre a magas kormánynyali hivatalos levelezéseit magyar nyelven folytassa, így szükségelvén ezt egyházkerületi testületünk igen nagy többségének német nyelvbeni teljes ismeretlensége, de az 1849.-diki mácius 4.-diki magas birodalmi alkotmánylevélben kimondott egyenjogúsági elv is ezt igényelvén”⁴⁷.

Hogy a kerületi gyűlések jegyzőkönyveit ezentúl már a kinyomatás előtt fel kell terjeszteni a hadparancsnoksághoz, egyszerűen tudomásul vette a gyűlés.

Hasonlóképen „tudomásul feljegyeztetik” számos felülről jött, superintendenset, espereseket, lelkészeket s egyházakat illető rendelet a bélyeges papirokról, postáról, hivatalos levelezésről, házások kihirdetéséről, a marhavésszel kapcsolatos kötelező felvilágításokról, a tiroliak házasságáról, anyakönyvekről, káromkodás elleni küzde-

⁴³ Pest. 1851. jun. 11.

⁴⁴ 1851 máj. 11.

⁴⁵ Pápa 1851. máj 13.

⁴⁶ Ker. kgy. jzkv. 1851. jun. 16. 3. sz. Ebben az ismertetett levelek.

⁴⁷ Ú. ott. 4. sz.

lemről, fegyencek lelkigondozásáról, a katolikus ünnepek megtartásáról, a középiskolák új szervezéséről stb., amely tárgyak egyenkénti ismertetése mind érdekes és a korszakra élénken rávilágító lenne, de ezt úgy itt, mint a következőkben hasonlóképen előforduló rendelettömeget, szorosán vett tárgyunkra nem tartozván, mellőzni vagyunk kénytelenek.

De történt ez évben tárgyunkkal kapcsolatos dolog is, ami az egyházkerület gyűlésén is szóba jött. 1851. április 7-én a pestbudai cs. kir. kormánykerület főispánja, Augusz Antal a vallás és közoktatásügyi miniszter rendelete alapján arra hívja fel a superintendensét, hogy „mivel a népiskolák tervbe vett rendezésének kiinduló pontját a külön egyházkerületek ekklesiáinak kormánykerületenkénti tiszta áttekintése képezi”, pontos kimutatást terjesszen fel arról, hogy „a felügyelése alatt álló egyházkerületnek mindegyik illető esperességéből hány és név szerint mely anya és leánygyülekezetek tartoznak a pesti kormánykerülethez” s hogy ezekben milyen a tanítási nyelv? Nagy Mihály superintendens válaszában kimutatta a kívánt gyülekezeteket „melyek a célbavett kormánykerületenkénti elosztás nyomán az egyházkerülettől el fognak szakasztatni”, — de levelében azt az óhaját és kérését is kifejezte, hogy kívánatos volna az 1850. február 10-i rendeletben foglalt terv szerint való felosztásig a négy egyházkerületet „eddig egységében s állásában meghagyni annyival is inkább, mivel az ország ideiglenes helytartója báró Geringer öngymél-tósága maga is úgy nyilatkozott, hogy míg az egyházkerületek formaszerinti új felosztást tétlenül s hivatalos eljárással nem nyerendnek addig egyházkerületünk esperességei s gyülekezetei jelen állásukban maradandnak”. Eddig az egyházi és iskolai rendeletek mindig a soproni kormánykerület főispánjától érkeztek az egész dunántúli kerületet illetőleg. Különben is a pápai fő és középiskola újjáalakításának terve is megkívánja ezt, mert a tatai és mezőföldi esperességek „az egyházkerület két legnépesebb s tehetősebb” egyházmegyéi, s „magától s egyszerre közönyösen le nem mondhat azokról, melyek századokon át, eddig vele egy egyházi testületben állottak” — viszont azokat az egyházmegyéket, melyek a kormánykerületek szerinti beosztási terv alapján hozzácsatoltainának „joga ezennel birtokba venni szintűgy nincs.”

Az egyházkerületi gyűlés a superintendens válaszát „teljesen helyesli és sajátjává teszi, újabb szükségét látván e tárgyban annak, hogy országos törvényeken nyugvó egyházi és iskolai kormányzatunkat illetőleg, császár és apostoli király ő felségéhez legkegyelmesebb urunkhoz alázatos kérelemmel járuljunk.”⁴⁸

Mindenesetre megjegyzésre méltó, hogy egy évvel előbb hozott s az új kerületi beosztást illetőleg, a régebbi tervek alapján, tárgyalásra kész superintendens és közgyűlés, ezúttal már ragaszkodik a több évszázados keretekhez s az országos törvényekre hivatkozik.

Szoboszlai Pap Istvántól a debreceni gyűlés lefolyását ismertető jegyzőkönyv s a felirat szövege csak e gyűlés után érkezett meg. De még ha előbb jött volna is, nem befolyásolhatta a gyűlés határozatát, mivel a tiszántúli gyűlés határozatai teljesen meggyeztek a Szoboszlai által már előbb közölt s ismertetett elvi állásponttal. De Szoboszlai nem is akarta befolyásolni a dunántúliakat. Mint kísérő levelében írja: „Mit tégyenek az eddig kifejtett körülmények között Főtisztelendő urék, saját nézeteiktől, bölcs belátásuktól függ s teljes szabadságukban áll.” Amiből némileg kiérezhető kis neheztelés is, hogy már közölt álláspontját a többi kerületek nem tették magukévá.⁴⁹ Nagy Mihály erre a levélre akkor válaszolt, amikor a kerületi gyűlés határozatát s a feliratot elküldte a superintendenseknek. A superintendensekhez küldött levelei közül csak azt ismerjük, amit Apostol Pálhoz intézett. „Feliratot intézett — írja ebben a levélben — egyházkerületi tanácskozmányunk is, noha már előbb tudatta velem főtiszt. superintendens s nagys. királyi tanácsos Szoboszlai Pap István úr, miképen ő egyházkerületével együtt visszalép az egyetértőleg felterjesztendő felírástól, amire pedig maga hívott fel mindnyájunkat. Valamint én indítottam meg a legfelsőbb helyen való kérvényezés eszméjét, úgy annak ápolására újlag felkértem főtiszt. Szoboszlai Pap István urat. Mind hiába! Kereken nyilvánítja, miképen teljes

⁴⁸ U. ott. 37. sz. — A pesti ker. tanodai hatóság leirata 1851. ápr. 7. Nagy M. felterjesztése 1851. máj. 8.

⁴⁹ Szoboszlai Nagy M. hoz 1851. jun. 4.

bizalmát helyezvén br. Geringer Öngyméltóságának biztató nyilatkozatába, csak annak nem teljesülése esetén társuland a többi egyházkerületek kérvényező követéséhez. Meghiszem, hogy tisztelt superintendens úrnak céljai jók, nézetei célszerűek, azt sem kétlem, hogy meleg részvétet ápol egyházi és iskolai közügyeink iránt, mégis e nem várt elszakadás annál fájdalmasabb, minél világosabban mutatja az egyetértés, összefogó igyekezet hiányzását s tán a mi folyamodásunk sikertelenségét is idézندی elő. Azért teljes őszinteséggel írtam tisztelt superintendens úrhoz s fáj válaszából némi neheztelés nyomait látnom." Levelének további részében felveti a kérdést: „mit leszünk teendők?” Mint írja, a tiszántúli álláspont miatt szakadás állott elő, de reménye szerint a többi kerület kitart ama szándék mellett, hogy küldöttségileg menjenek a császárhoz s előzőleg azt kell kipuhatolni, hogy vajjon fogadtatnak-e Bécsben, nehogy hiába menjenek, „Hogy nem könnyen nyerünk engedélyt — folytatja — miután meghasonlottunk, nem alaptalan gyanításom . . .”⁵⁰

Mint ebből a levélből is megtudjuk, Nagy Mihály Szoboszlaihoz is kísérő levéllel küldte meg a kerületi határozatot s a felíratot.⁵¹ Amikor Szoboszlai megkapja Nagy Mihály elképzelhető tartalmú levelét válaszul küldött levele szerint „tiszteletben tartja” e határozatot. Nem akar ezzel foglalkozni tovább, mivel indokai nem találtattak alaposaknak, elfogadhatóknak. „Szerencsétlenség — kétség nélkül — e szét hangzás a közügyre nézve.” Megegyezik abban a Nagy Mihály kísérő levelében közöltekkel, hogy „erőtleníti a kérvényezést az eljárásbani ez elkülönzés, (de nem a mi egyházkerületünk elszakadása, mert e kifejezés ránk épen nem illik, e kifejezést nem érdemeljük).” Kívánja, hogy eljárásuknak legyen eredménye jobb, mint amit maga Nagy Mihály remél, „amennyiben — hozzám intézett sorai szerint még csak azt sem reméli, hogy a cs. k. trónhoz eljuthasson a kérelem.” Ők Tiszántúl még mindig várnak a kormányválaszra. Majd még újra kifejti Szoboszlai, hogy miért nem választották Tiszántúl ugyanazt a módot, mint a többiek.⁵²

Mint mondtunk, mindez már a kerületi gyűlés után történt s annak határozatát nem befolyásolhatta. Rövidesen még súlyosabb helyzet is áll a dunántúli egyházkerület előtt, aminek lehető megoldása erejét emésztette. Julius 29-ről keltezett már megkapja Nagy Mihály Hauer soprni cs. k. főispán levelét, amelyikben bejelent, hogy rövidesen kibocsátja a pápai főiskola nyilvánossági jogának megszüntetéséről szóló rendeletét. S augusztus 8-án csakugyan kézhez is kapja a superintendens ezt a rendeletet.⁵³

Nagy Mihály augusztus 11-én a többi superintendensnek írott leveleiben jelenti ezt be: „Felirataink kérvényezéssel párosítva mintegy villámhárítóul, vagy vezetőül készítettetek... Azt hittük, hogy panaszainkat kiönteni s esedezni szabad... Azonban olvasván a III. hadtest parancsnokságának nyilatkozatát, nem hihetek mást, mint azt, hogy esedezvényünk legfelsőbb helyre benyújtásának útja be van vágva és ahhoz sem lehet biztos reményünk, hogy egyházi és iskolai állásunkat ez idő szerint nyomó nehézségek rövid időn elfognak enyészteni. Amitől félttem, amit ismételve nyilvánítottam, hogy t. i. kifogyunk az időből s rögtön lep meg, készületlenül talál a veszély, meglőn. Az egyetértve megállapított elvet megmentettük s tartottuk eddig, de iskoláinkat nem Ezekre lecsapott a villám s egyházi állásunk is előbbi aggályteljes s bizonytalan helyzetben maradt”. Azért szüntették meg a pápai főiskola nyilvánossági jogát is „mivel protestáns autonómiánkhoz ragaszkodott s ragaszkodik egyházkerületünk.” Úgy véli, hogy ez a sors éri a többi iskolákat is „ha autonómiánkhoz erősen szitva, megállanak közelünk mellett. Mert a magas kormány úgy látszik, egy hajszálnyira sem tágít s vissza sem lép.” Majd így folytatja: „Ha valaha, most szükséges közöttünk az egyetértés s bűn nélkül nem tehetnők az egymástól elszakadást. Felelősök vagyunk a jelen s utókornak. Komolyan meg kell fontolnunk, mi lépést tegyünk. Mert úgy kell fellépünk, lehetőleg közre munkálva, hogy következtelenek ne legyünk és se autonómiánkat, se iskoláinkat könnyelműleg vigyázatlanul fel ne áldozzuk. Vajha csak egy pár órai összejövétel, együtt

⁵⁰ Nagy M. Apostol Pálhoz. 1851. jul. 12. Sárospataki Lapok 1901. 138. I.

⁵¹ A levél jul. 15-én kelt.

⁵² Szoboszlai Nagy M. hoz 1851. jul. 31. Érki. aug. 4.

⁵³ A leiratok a ker. lt. ban.

tanácskozásunk lehetett volna már ez előtt vagy lehetne jelenleg". Polgár Mihályhoz írott levelére még azt is odajegyzi, hogy a Bécsbe való indulásra gondolni sem mer az előzményeket látva.⁶⁴

Még a végleges rendeletet kézhez sem kapva, az esperesekhez is ír Nagy Mihály. Akkor még csak Hauer levele volt kezében. Erre utalva írja: „Közel állunk az időponthoz, melyben egyházi és iskolai ügyeinket illetőleg törésre kerül a dolog, a magas kormány egyházi kormányzatunkra s iskolánkra nézve kiadott rendeletétől egy hajszálnyira sem lép vissza“. Mivel az egyházi autonomia kérdésében elfogadott elvet s az egyházkerületi határozatot is következetlenül feláldozni nem lehet, de a pápai főiskolát megtartani egyházi és nemzeti kötelesség, arra kéri az espereseket, hogy álláspontjukat, vagy gyűlést tartva, vagy a vezetőkkel tanácskozva, közöljék vele. Jelzi espereseknek azt is, hogy a többi superintendensekhez is ír tanácsért.⁶⁵

Az esperesek közül csak Kiss András belsősomogyi esperes válaszol a superintendens levelére, amelyben tudósítja Nagy Mihályt, hogy mivel gyűlés tartására engedélyt nem kapott, közölte a hozzáérkezett levelet a világi vezető férfiakkal, hogy véleményüket megtudja. E vélemények közül néhányból —név nélkül— idéz is. Így: „A kormány kívánsága morális kényszerítés és én még ezen morális kényszerítésre törvény szentesítette jogomat kezemből kiadni nem akarom. Én reményltem, hogy jogainkat sértő rendeletek nem lesznek örökösök s a körülmények változtal meg fogjuk ismét nyerni azt, hogy iskoláinkat magunk rendezhetjük“. Másik: „az említett főrendeletet csak ideiglenesnek és legfeljebb csak az ostrom állapotja ideje alatt fentartandónak hiszem, mert a magas kormány loyálisával, de fennállott hazai törvényekkel, sőt magával a 4. d'ik márciusi chartával se egyeztettem meg, hogy annak ellenkezőjét tegyem fel, azért én ez ideiglenes és futó vész ellen szinte csak ideiglenes óvó, vagyis orvosló szert ajánlhatnék, nem pedig állandót, mely utóbb a magunk beleegyezése s megőrkítése által ellenünk fegyverül használtatnék... vagy hódolni és megnyugodni a rendeletben és békével tünni a tiltó rendeletet — ezt az idő és a szükségképen bekövetkezendő, de a birodalmi chartában is biztosított országgyűlés orvosolandja, vagy csak legideiglenesebben és legfeljebb két évig segédtanítókat kell odaállítanunk...“ az elsőt jobbnak tartja, „mert jobb a semmi, mint a rossz valami“. Kiss András a maga részéről nem fűz semmit sem az általa közölt idézetekhez.⁶⁶

A superintendensek közül Polgár Mihály már pár nap múlva küldött is választ Nagy Mihálynak s e válaszában augusztus 21-ére, a pesti vásár alkalmával, találkozóra hívta meg Nagy Mihályt.⁶⁷ Hogy a találkozás valóban megtörtént-e, nem tudjuk. De Nagy Mihály augusztus végén, vagy szeptember elején valóban fentjárt Pesten s kihallgatáson is volt Geringernél.⁶⁸

Szoboszlai Pap István válaszát augusztus 22-én kapja Nagy Mihály. Szoboszlai azt írja, hogy azért késett a válasz adással, mert a tárgyat nagyon is fontosnak tartja, „még inkább annál fogva, mivel azóta Felséges Urunk születésnapjának ünnepélyével kell foglalkoznom.“ Utal azután januári levelére, melyben azt kérte, hogy egyetértve tegyenek lépéseket a mindnyájukat érdeklő közügyben, főleg odatörekedjenek, hogy időt nyerhessenek s hogy iskoláik érvényes bizonyítványokat adhassanak. „Fájdalom! nem érhettem el, amit kértem.“ Áprilisban s májushan azt kérte, hogy mivel engedély nélküli nem jöhetnek össze, folyamodjanak engedélyért, hogy a superintendensek néhány világi bizalmival összejöhessenek és a tündökről tanácskozhassanak, onnan lehetett volna felíratot, vagy bizottságot is felküldeni. „Fájdalom! nem talált visszhangra javaslo kérelmem.“ Ő pedig sejtette a következőket. „Még kinzóbbá lett a fájdalom, midőn tanácskozmányi gyűlésünk nyilvános kérelem kérelem szava sem lehetett szerencsés figyelmet találni, a kérelem szó, mely a mi sajátágos helyzetünk s körülményeink szükségképeni kifolyása vala.“ Mást most már nem javasolhat, mint hogy folyamodjanak a Helytartó tanácshoz halasztást kérni. Ha a folyamodás nem segít, nem is lesz segítség! Szándékozik szeptemberben Pestre menni, akkor majd találkozhatnak. De hogy mind a négyen összejöjjenek „nem tanácsos, nem lehető.“⁶⁹

⁶⁴ Fogalmazvány,

⁶⁵ 1851. szept. 4.

⁶⁶ 1851. szept. 2. Érk. szept. 5.

⁶⁷ Fogalmazvány, aug. 7.

⁶⁸ Kecskemét 1851. aug. 15. Érk. aug. 18.

⁶⁹ Debrecen 1851 aug. 19.

Apostol Pál csak szeptember végén küld választ s ebben az egyetértés hiányáról panaszkodik.⁶⁰

Nagy Mihálynak nem marad más tennivalója mint a kerületi gyűlést még egyszer ez évben összehívni. Ami nem ment egészen simán s ismételten is kellett folyamodnia, míg a gyűléstartást engedélyezték. Ezuttal Pázmándy Dienes főgondnok biztatására ismételte meg a kérést a superintendens. Pázmándy nem engedte, hogy belenyugodjék a gyűléstartási engedély megtagadásába. „Nálunk — írja Pázmándy — az előlülők tehetnek ugyan ideig-óráig tartó intézményeket, de kivált terheket a közönség nyakára nem vállalhatnak”.⁶¹ S Nagy Mihály személyesen is fennjár Budán s így sikerül is szeptemberben gyűlést tartania. S a gyűlés a pápai főiskola nyilvánossági jogának mindenáron való visszaszerzése mellett foglal állást. úgy hogy az egyházmegyék az Entwurf szerinti átszervezéssel járó mindennemű költséget magukra vállalnak.⁶²

Mint ismeretes, a többi kerületeknek is épen elég gondot adott iskoláik nyilvánosságának az ügye. Apostol Pál pl. a sárospataki és miskolci iskolák helyzetéről is tájékoztatja Nagy Mihályt. E levele azért is érdekes, mert a közhit szerint Sárospatak nem is kérte nyilvánosságát. Zsilinszky nagy művében is ezt olvassuk: „Egyedül a tiszáninneri kerület állott makacson és sárospataki főiskolája számára csak azért sem szerezte meg a nyilvánossági jogot”.⁶³ Apostol viszont arról számol be, hogy Patakon minden a miniszteri terv szerint van szervezve, a tanszékek betöltve s a tanítás is a terv szerint folyik. Még szeptemberben felküldték a szervezési tervet, de némi pótlás végett visszakapták. Rövidesen azonban új lépéseket tesznek a nyilvánossági jog megnyeréséért. Különben írja Apostol azt is, hogy szeptemberi gyűlésükről új felíratot küldtek a királyhoz, de több sikert ő sem remél, mint a kishonti ev. esperesség, amelynek felíratát Budáról azzal küldték vissza, hogy „legyenek csendességben, mert a protestáns egyház szervezete készülöben van s kevés idő múlva tudomásukra jut.”⁶⁴

Hogy a protestánsok autonómiáját semmiben sem veszi a kormány, annak nyilvánvaló jelét láthatjuk a losonci tanárok Nagy Mihályhoz küldött levelében, amelyben arról panaszkodnak, hogy a rendelkezéseket nem a superintendensen keresztül kapják, mint régebben, hanem a pozsonyi iskolainspektor közvetlenül az iskolához küldi azokat.⁶⁵ Most Nagy Mihálytól kérnek tanácsot, hogy mi tévők legyenek? A superintendens válaszában arra való hivatkozással, hogy „még normális állapotban nem lévén egyházi és iskolai dolgaink”, utasítja őket hogy, „arra ne ügyeljenek, mi uton ment hozzájuk a rendelet, hanem feleljenek s a parancsolt jelentést megtenni siessenek.”⁶⁶

Közben a pápai iskolával csaknem nagyobb baj is történt. A pápai diákok egy része ugyanis 1852. március 15-én reggel templomi istentiszteletre ment s úgy ünnepelte meg az évfordulót, Ezt feljelentették a győri csendőri hivatalnál, ahonnan aztán egy főhadnagy kereste fel Váli Ferenc igazgatót, akitől kérte a dolog kivizsgálását s a vizsgálatról jelentést. Az igazgató a vizsgálatot meg is tartotta s az eredményt jelentette is a főhadnagynak, de jelentet e Nagy Mihály superintendensnek is. Eszerint március 15-én a szokásos reggeli s minden ünnepélyesség nélkül tartott istentiszteleten voltak ugyan tanulók, „de csak azért, hogy az új kántort meghallgathassák s az elmenőtől bucsút vehessenek s nem azért, mintha buzgólkodásukkal demonstrálni akartak volna”. A tanári szék pedig „azon gondolatlan tanulókat, kik vigyázatlan tényük által tanintézetünkre ily veszélyes gyanút hoztak, szigoruan megbüntette.” Szerencsére a csendőrtiszt megnyugodott az igazgató jelentésén, mindössze arra figyelmeztette a tanárokat, hogy a tanulók óvakodjanak olyan tényektől, melyek ilyen gyanura adhatnának alkalmat. Váli Ferenc a superintendenshez írott jelentésében

⁶⁰ Miskolc 1851. szept. 22. Ér. 28.

⁶¹ id. Pázmándy D. Nagy M. hoz Baracska 1851. aug. 18. ifj Pázmándy D. u. ahhoz Kömlöd 1851. szept. 10 II.

⁶² Ker. gy. jz. 1851. szept. 12. 1—8.

⁶³ I. m. 683.

⁶⁴ Miskolc, 1852. jan. 8.

⁶⁵ Losonc, 1852. jan. 27.

⁶⁶ A válasz febr. 2-án kelt,

azt a reményét fejezi ki, „hogy néhány tanulónak nem rendes időben történt temp-lomba menetele nem fog káros következtésü lenni.“⁶⁷

A tanári kar igyekezett is elosztatni a gyanút az amugy is nehéz helyzetben levő főiskoláról. Midőn március 28 án a főherceg kormányzó látogatása alkalmával kivonult annak fogadására s „szerény és illedelmes magaviseletével helyrehozta“ a hibát.⁶⁸

Nagy Mihálynak különben volt elég gondja. Különösen is olyan rendeletek végrehajtásával, amelyekre az esperesek utján kellett a válaszokat összegyűjteni s úgy felterjeszteni. Ismételten is mentegetőzik ilyen felterjesztések alkalmával. Egyik — az iskolakönyvekről való felterjesztésében — az 1851. október hó 26-án kézhez vett rendeletre csak 1852. janár 24 én küld választ, mert csak ekkora kapta meg az esperesektől az adatokat. Mentegetőzésében így ír: „Ily hiányos eljárások botrányosak, de az egyházi igazgatás, melynek különben sem erős hatóságát s tekintélyét a némileg szilaj koreszmék, majd a politikai viharok meggyengítették, előbbi állásából kimozdítva még rendezve nincs s maga magát sem rendezheti. Így aztán az egyházkerületi igazgatóság legjobb akarát mellett sem teheti mindenkor azt, mit tenni óhajtana.“⁶⁹

Hasonló hangnemben ír ugyane tárgyban a soproni kerületi főispánhoz: „Ily hiányok el nem fogynak mindaddig, míg teljesen rendezve nem lesz egyházi kormányzatunk... Jelen helyzetünk a mindinkább szükségessé váló rendezésre nem nyújt kedvező alkalmat s meghatalmazást.“ Rámutat az iskolai könyveknél mutatkozó nagy változatosságra: „... mit a superintendens az egyházkerület, még inkább pedig az egész hitfelekezet intézkedése nélkül eltávolítani nincs feljogosítva.“⁷⁰

Az 1852. év vége felé a helytartósági elnökhöz késedelmes válaszát ezzel mentegeti: „Azt csak mellékesen említve, hogy rendes állásban nem lévén egyházkerületünk, jelenleg hiányok merülnek fel itt-ott az eljárásban, mely egyházi törvényeink felfüggesztése miatt amint azelőtt, nem szorítható.“⁷¹

Nagy Mihály eme szelid példálózásai azonban éppugy hiábavalóknak bizonyultak, mint a feliratok s semmivel sem értek többet, mint akár a dacoskodás, akár a meghunyászkodás.

Hasonló nehéz helyzetben voltak az esperesek is. Különösen is azokban az egyházmegyékben, amelyeknek területe több vármegyére terjedt (s melyiké nem?), ahol az egyes ügyekben nemcsak a megyefőnökhöz hanem a járási főnökökhöz külön külön kellett fordulni, vagy rendelkezést várni.⁷² Aminthogy maga a superintendens is minden rendelkezést több helyről, helytartóságtól, helytartósági kerületektől s megyefőnököktől is megkapott s mindenüve külön kellett válaszait is elküldeni.

A rendes gyűlések tartásának akadályozása nagyban nehezítette az egységes állásfoglalás kialakulását is. Még inkább nehéz volt a helyzet a világiak egyik-másikának magartatása miatt Nagy Mihálynak egyik gyűlést összehívó leveléből kiténik, hogy a világiak közül többen mennyire távol tartják magukat még az egyházi közügyek intézésétől is. „Mint eddig megtettem — írja a superintendens — úgy jelenleg is édes örömet meghívnam tanácskozmányunkba különös levelemmel mindegyik nt. egyházmegye választott segédgondnokát ugymint akikhez hivatalbani jártassága s vallásos buzgósága következtében vinne különben is a bizodalom, de a mult évben már, noha egész tisztelettel kérve hívtam meg mind a kilenc t. c. segédgondnok urakat, még sem voltam szerencsés őket — kevés kivétellel — megnyerni, csak válaszukat is venni...“ Ezuttal azután az espereseket kéri, hogy nevében hívják meg a gondnokokat a gyűlésre. Az esetben pedig, „ha a tisztelt segédgondnok urnak vagy kedve, vagy ideje nem volna eljönni“ — gondoskodjanak más világi képviselőkről, „mert ha más nem, úgy bizonyosan én sem akarom, hogy egyházi kormányzatunkból a presbiteri rendszer kiszoríttassék,“ sőt igen fontosnak tartaná, hogy a világiak is jelen legyenek a lelkészek segítségére.⁷³

⁶⁷ Váli Ferenc igazgató Nagy Mihályhoz Pápa, 1852. márc. 22. Ér. márc. 25.

⁶⁸ Liszkay József pápai lelkész Nagy M hoz. Pápa, 1852. márc. 31. Ér. ápr. 2.

⁶⁹ Nagy M. Augusz Antal pesti kormánykerületi főispánhoz. fogalmazvány.

⁷⁰ U a Hauerhez 1852. jan. 20. fogalmazvány.

⁷¹ 1852. okt. 9. fogalmazvány.

⁷² Mozgáy Sámuel őrségi esperes Nagy M. hoz. Terestyénszecsöd 1852. ápr. 30.

⁷³ 1851. máj. 15.

Nem lehetetlen, hogy Nagy Mihály e körlevelében foglaltakat mégis félreemagyarázták a világiak s a veszprémi egyházmegyében valaki nyíltan meg is vádolta a superintendenst azzal, hogy hierarchiára tör.⁷⁴

De a világiak elmaradása nem mindig rajtuk mult. A barsi egyházmegye leköszönt segédgondnoka pl. arról panaszkodik, hogy „a világiak befolyása minden lehetséges módon mellőztetik“. Pedig épen arra kellene törekedni, hogy őket minél erősebben az egyházhoz lehessen kapcsolni. „Napirenden vannak az alattomos működések és nekem úgy tetszik, mintha feloszláshoz közelednénk“—írja. A barsi egyházmegyében a gyűléseken még nincs baj, mert ott a világi elnököt helyettesítették s „így a dolgot megtörtük, anélkül, hogy felülről ellenvetés történt volna“, de szerinte ez nem elég, mert a gyűlésen kívüli közreműködését is biztosítani kellene a világiaknak.⁷⁵

Egyházi vezetők az alkotmányvédelem sáncái között is igyekeztek a hivatalos hatalom felé engedelmesen hódoló állampolgárok színében feltűnni. Kitűnt ez 1852-ben a császár magyarországi látogatása alkalmával is. Szoboszlai Pap István 1852. májusában Nagy Mihályhoz írott levelében felhívja figyelmét erre. Írja, hogy nézete s a közelében élő urak nézete szerint is igen óhajtható volna a császár előtt Budán mutatni be hódolatukat „és pedig ha ott a körülmények lehetővé teszik s ha erre legkegyelmesebb engedélyt nyerhetnénk, együtt mutatni be: miként ez a magas klérus részéről bizonyosan történendik, de ág. hitv. ev. atyánkfiai részéről is valószínűleg elmulasztva nem leend“. Ő, Szoboszlai mindenesetre felmegy Pestre Török Pálhoz s Nagy Mihályt is hívja. És kerületében intézkedett, hogy míg a császár Magyarországon utazik, minden vasárnap imádkozzanak a lelkészek szerencsés utazásáért.⁷⁶

Nagy Mihály a levél vétele napján körlevelet ír az esperesekhez, s ebben szó szerint leközli Szoboszlai levelét. Írja, hogy ő ezt a levelet hivatalos felhívásnak vette mert másképp nem is vehette. Neki épen ez időtájt a komáromi egyház ügyében Budára, vagy Pestre kell mennie, s így ha nem is hivatalosan, találkozzatik és megbeszélést is folytathat Szoboszlaiával. Örülne, ha a kerület világi s egyházi férfiaknak „kedvük kerekednék bizonytalanra Pesten, vagy Budán megjelenni, de hivatalos felkérést tenni —írja— nem tartom tanácsosnak.“ Felhívja az espereseket, hogy az imádkozásra ők is szólítsák fel a lelkészeket. Ha pedig valamerre megy a császár, fogadják hódolattal. Imádkozni máskülönb is szoktak a királyért, miért ne tennék meg most is? Amit egyik egyik egyházkerület megtesz rendeletileg, azt botrány nélkül a másik sem mulaszthatja el. Írja még, hogy ha levelének első részét, t. i. a Budán való hódolásra vonatkozót, valamilyen nézetből nem közölné is az esperes a lelkészekkel, vagy a világiakkal,— az imádkozást haladéktalanul ajánlja a lelkészeknek.⁷⁷

Tudjuk, hogy Nagy Mihály ott volt Budán „hódolni“, de hogy a kerületi urak Nagy Mihály hívására elmentek-e? nem tudjuk. A komáromi látogatáskor is ott volt Nagy Mihály is, bár nem sok öröme lehetett a „hódolásban“, mert az uralkodótól a komáromiak dorgálást és fenyegetést is kaptak.⁷⁸ De Nagy Mihály épen a komáromi császárlátogatás miatt nem hívta össze a kerületi tanácskozást az előre tervezett időre június közepére. „mert magam sem távozhattam el —írja az esperesekhez— megrovatás nélkül lakhelyemtől addig, míg ide urunk királyunk érkezett, a Nt. esperes urakat sem vonhattam el botrány nélkül a cs. k. apostoli felégnek vidékükön leendő megjelenéskori hódolattól.“⁷⁹

⁷⁴ Vecsey Gábor veszprémi esperes Nagy M.hoz. Várpalota 1852 ápr. 30.

⁷⁵ Szabó József barsi s. gondnok Nagy M.hoz. Szódó, 1852. márc. 22.

⁷⁶ Debrecen 1852. máj. 23. Ér. 26.

⁷⁷ 1852. máj. 26.

⁷⁸ Berzeviczy i. m. I. 306.

⁷⁹ 1852. jul. 19.

(Folytatása következik.)

A keresztség sákramentuma.

Irta **George A. Barton**, M. A., PH. D., LI. D., D. D. amerikai episzkopális theológiai tanár.
Magyarra fordította: **Nánássy Lajos**, D. Th., Ligonier, Pa.

I.

A keresztség, mint szertartás arra az ősidőkbe visszanyúló emberi hiedelemre vezethető vissza, hogy a víz *életadó*. Valószínűleg ez a felfogás általános volt a régiek között. Tudjuk, hogy így vélekedtek a régi egyiptomiak és azok a népek, amelyek Gen. 10. szerint Sém-től és Hám-tól származtak, vagyis a sémiták és hámiták. Ez a hiedelem kétféle formában lett nyilvánvaló. Az első szerint a víz kétnemű: masculinus és femininus. A kétnemű víz egyesüléséből származtak a pogány istenek. A másik felfogás szerint a víz úgy szerepelt, mint az istenek „*spermatózoa*”-ja. A tavaszi ünnepek alkalmával az isten és istennő cohabitusa alkalmával a spermatózoa megárasztotta a folyókat, megtermékenyítette a talajt és úgy a növényzetnek, mint az embernek életet adott. Ha valamelyik ember megfürdött az ilyen vízben: ujjászületett. Egyiptomban a halott Osirisről azt mondták, hogy mikor a Nilusba bemártották, újra életre kelt. A legrégebb feljegyzések szerint a halott királyt ugyanabban a folyóban fürösztötték meg, hogy isteni erők birtokába jusson és halála után a nap istennek társaságába kerüljön. Minden pap megmosakodott, mielőtt szent kötelessége elvégzéséhez fogott, hogy új és isteni emberek legyenek és így alkalmasak az istennel való összeköttetésre.

A zsidók is ebben a gondolatkörben éltek. A Jordán a Jehova folyója volt. Naamán, a bélpoklos megfürdött benne és „megújult az ő teste, mint egy kis gyermek teste és megtisztult.” (II Kir. 5:14). Naamánról azt hitték, hogy ujjászületett. A midiánitáktól elvett hadi zsákmány megmosás által tisztult meg és lett lényegében zsidóvá. (Num. 31:21-24). Szükségtelen az összes bizonyítékokat idézni. Úgy a vízről alkotott felfogás, mint annak életadó és ujjászülő ereje nemcsak a Krisztus korában, hanem a talmudi időkben is általános volt a judaizmusban. A Krisztus kora előtt a prozelitákat keresztesítési szertartással vették fel a zsidók közé. A szertartás feltalálható a Yebomath 47 b. talmudi iratban és a nem-kanonikus Gerim I:3-ban, noha némi eltérés van a kettő között. A szertartásnak jelentősége abban domborodott ki, hogy a pogány a zsidók jelenlétében és azok útasítására szeméremtestéig bemelegült a vízbe és „mikor felemelkedett abból, igazi izraelitává lett.” Vagyis ujjászületett. A rabbik felfogása szerint ez a szertartás olyan fontos volt, mint maga a circumcisió. A másik nézetet illetően, hogy t. i. a víz a spermatózoa, Hugo Odeberg (The Fourth Gospel Interpreted in its Relation to Contemporaneous Currents, Stockholm, 1929, 48 és köv. lapokon) kilenc esetet idéz a Talmudból és Midrásból, ezek közül kettő folytatása annak a babiloni teoriának, hogy az égi és földi mélységek vizei különböző neműek. Hasonló gondolkozást tükrözött vissza, legalább is két helyen, Philo Judaeus, aki körülbelül Krisztus után 40-ben halt meg. Urunk idejében a zsidók hittek a vízzel való megmosás ujjászülő erejében. Nem volnánk igazságosak hozzájuk, ha azt gondolnánk, hogy szerintök a vízbe való bemelegítés magában véve elég volt ahhoz, hogy a pogány zsidóvá legyen. Az áttérőnek el kellett fogadnia a monotheizmust, a mózesi öt könyvet, mint amely Isten törvényét tartalmazta és elvárták tőle, hogy betartsa a törvény betűit. Mindazáltal, bármilyen volt meggyőződése, a prozelita nem lehetett zsidó mindaddig, míg a vízbe való bemártás által új emberré nem lett. Ez a szertartás talán még fontosabb volt, mintha a circumcisióban részesült volna.

Keresztelő János Isten országának közeli eljövételét, a megtérés szükségességét és a bűnbánat keresztségét prédikálta. Zsidókat is keresztelt, hogy a bűn bélpoklosságából megtisztulva az elközelgő Isten országának méltó polgárai lehessenek. Ő sem gondolta azt, hogy a külső szertartás magában véve elégséges. Amint a megtérő pogánynak el kellett fogadnia az egy istenről és a mózesi kijelentésről szóló felfogást, a zsidónak is meg kellett bánnia bűneit és magasabbfokú életre kellett ujjászületnie, hogy méltó legyen az Isten országára. Jánosnak cselekedete és gon-

dolgozómódjának egész háttere azt jelentette, hogy amint a Naaman teste a be-
merítés által megújodott és olyanná lett, mint a kis gyermek teste, hasonló szer-
tartás által a zsidó újjászületik más emberré és alkalmas lesz Isten országá számára.

II.

Mi volt a Jézus állásfoglalása ebben a kérdésben? Megtaláljuk a feleletet erre,
ha tanulmányozzuk, hogy mit tett, mit mondott Jézus és figyelembe vesszük, hogy
mit nem tett. Először is Jézus felkereste Jánost, hogy megkeresztelje őt. Miért tette
ezt? Ez a kérdés talány volt a keresztyéneknek, mielőtt a Máté evangéliumát meg-
írták volna, ami arra készítette az evangélistát, hogy Máté 3:14, 15-ben szerzői
pótlást tegyen a keresztelés eredeti szövegéhez. Azonban glossája semmit sem
magyaráz meg. A Jézus életének minden alapos tanulmányozója elismeri napjainkban,
hogy emberi természete valóság volt. Bármit foglalt magába megtestesülésé-
nek miszteriuma, emberi természetét nem tette irreálisá. Mint valóságos kised
született meg mint valóságos ifju növekedett fel. Tizenkétéves korában az istentudat
rendkívüli birtokára tett szert, de a három első evangélium szerint messiási küldé-
tésének tudatára csak megkeresztelkedése után jutott el. Ezt az időpontot Márk „a
Jézus Krisztus, az Isten fia evangéliuma kezdetének” nevezi. Korábban Jézus a vá-
lasztott nép igénytelen tagjának tekintette magát. Valószínűleg csodálkozott azon,
hogy a körülötte levők miért nem érezték át úgy az istentudat valóságát, mint ő,
de nem tekintette magát kivételnek és kortársai intézményeit és hiedelmét, ezek
között a keresztség átalakító erejébe vetett hitet is elfogadta.

Ilyen körülmények között érthető volt, hogy a János prédikálása megindította
és elment hozzá megkeresztelkedni. Kora hitt a víz életadó és újjászüelő erejében.
Tudjuk, hogy mi történt. Mikor kijött a vízből, látomásban volt része, amit a szin-
optikus evangéliumok nagyon szemléltetően írnak le, különösen Márk, amikor Jézus
rádöbbsent messiási hivatására és istenfiúságára. Ez a látomás belső és külső életé-
ben nagy változást idézett elő. Az átalakulásnak az a része tartozik tárgyunkhoz,
amely abban nyilvánult meg, hogy Jézus a benső megváltozást — a benső megtisz-
túlást, — a léleknek Istenhez és Isten gyermekeihez való viszonyát tekintette lé-
nyegesnek. A farizeusok sokféle mosakodást végeztek. Megmosták kezeiket evés
előtt, megtisztították a pohárnak és tálnak külsejét, de belől telve voltak ragadoz-
mánnyal és mértéktelenséggel. Jézus azt tanította, hogy a bensőt mossák meg, hogy
a külső is tiszta lehessen. A víz anyaga magában véve nem elég. Alkalmazta ezt az
elvet a keresztségre is?

Erre a kérdésre az egyedül lehetséges feleletet a következő tényekre és meg-
állapításokra kell építenünk: Természetesnek kellene vennünk, hogy neki, aki meg-
keresztelkedése alkalmával olyan jelentőségteljes és transformáló látomásban része-
sült, másokat is arra kellett volna buzdítani, hogy keresztelkedjenek meg, de pré-
dikációiban a keresztségről egy szóval sem tesz említést. Tanítványai közül egyet
sem keresztelt meg és ha azok részesültek is keresztségben, azt Jánostól kapták. A
szinoptikus íratok szerint a keresztségről tanításaiban nem tett sehol sem említést,
A negyedik evangélium megemlíti, hogy Jézus maga nem keresztelt, de tanítványai
igen (Ján 4:2). A negyedik evangélium szerzője ebben az esetben, mint máskor is,
elvesztette a hű chronologiai perspektívát és valószínűleg a későbbi apostoli kor ke-
resztelésére célozhatott. De ha a tanítványok a Jézus földi tartózkodása idején ke-
reszteltek is, ez missziójuknak olyan igénytelen részét képezhette, hogy a korábbi
evangéliumok erről nem tartották érdemesnek a feljegyzést. Az evangéliumok közül
kettő Jézusnak tulajdonítja a keresztség szerzését feltámadása utáni idejéből, de a
különböző formák, phrazeológiák alapján több illetékes exegeta ezekben a passu-
sokban (Márk 16:16 és Máté 28:19) nem a történelmi Jézus szavát véli, hanem
annak a kifejezését, amit az Egyház a Jézus halála után ötven év múlva a Jézus
akaratanak gondolt. A farizeusokra vonatkozó kritikáján kívül, hogy azok közönyö-
sek voltak a János keresztségével szemben (Luk. 7:29, 30), Jézus tanításaiban csak
egyszer beszél a keresztségről (Márk 10:38, 39; Máté 20:22, 23; Luk. 12:50).
Mindenki előtt világos, hogy itt a keresztelés metafora gyanánt szerepel és a reá
várakozó szenvedésekbe és a halálba való belépést ábrázolta.

A szinoptikus evangéliumok azt igazolják, hogy míg Jézus a földön volt, a keresztséget nem tette rendszerének alkotó részévé. De ugyanakkor vigyáznunk kell hogy ebből hamis következtetéseket ne vonjunk. Nem fektetett súlyt a keresztségre, mert a belső megtisztulást hangoztatta. De nem mondott egyetlen egy szót sem, amiből a keresztség elítélésére vagy lekisebbitésére lehetne gondolni. Az evangéliumok olyan zsidónak mutatják be, mint aki a zsidók érdekében folytatott missziót. A törvényt hűségesen betartotta, kivéve a szóbeli törvények követelményeit. Egy szóval sem nyilatkozott a körülmetélés, vagy a prozeliták megkeresztelése ellen. A zsidó ünnepeket megtartotta. A zsidó intézményeket, ezek között a keresztséget megbecsülte. Nem ellenezte a zsidó, vagy jánosi keresztelkedést, de nem hitt a keresztségnek ujjászülő erejében sem, mert a külsőnek megmosása a bensőt tisztáltságban hagyta.

III.

Dacára annak, hogy Jézus a szinoptikus evangéliumok szerint nem helyezett súlyt a keresztségre, történelmi tény, hogy pünköst ünnepétől kezdve az apostoli kortól lefele a keresztség általánosan elfogadott és minden keresztyénre kötelező sákramentum gyanánt áll előtűnk. Nem csak samaritánusok, az ethiopiai eunuk és a római Kornélius részesültek abban, hanem tarsusi Pál is (Act 9:18) és sok más zsidó (Act. 2:38, 41). A negyedik evangélium szerint Péter a Keresztelő János tanítványa volt (Ján. 1:40, 41). Akár gyakorolta Péter a Jézus földi idejében a keresztséget, akár nem, olyan szertartásnak tekintette, amely kifejezésre juttatta azt az új és magasabbrendű életet, ami a hívőknek osztályrésze lett. Zsidó nevelése és jánosi felfogása ilyen irányban v. zették. Ismételjük, a keresztség primitív formájában, a későbbi kor theologiai pótlása nélkül, az Anyaszentegyház megalapításának idejétől kezdve keresztyén szertartássá lett.

IV.

Pál apostolnak a keresztségre vonatkozó felfogását gyakran félreértik és helytelen világításban mutatják be. Ebben a tekintetben olyan volt a felfogása, mint a Jézusé. Maga is megkeresztelkedett és mikor egyeseket Efézusban, akik a János keresztségében részesültek, megnyert a keresztyénség számára, megengedte, hogy újra megkeresztelkedjenek a Jézus nevére. (Act. 19:5). Ő maga mondja, hogy Korintusban töltött 18 hónapos időszaka alatt csak néhány embert keresztelt meg (I. Kor. 1:14-17), mert a Krisztus nem keresztelni küldte, hanem az evangéliumot hirdetni. Tehát a keresztség kiszolgáltatását alárendelte az ige prédikálásának. I. Kor. 10:2. és köv. verseiben a keresztséget metaforikus értelmében említi. Vannak olyanok, akik azt állítják, hogy Pál apostol elfogadta és tanította a keresztség ujjászülő hatályát. Minden attól függ, hogy mit értett az apostol a Róm. 6:3-4 passusban olvasható tanítás alatt? Azok, akik szó szerint értelmezik e bibliai helyet, nem értik a metafora mélységét és következtelenségbe keverik az apostolt saját magával. A római levél 2:28, 29. verseiben ezt mondja: „Nem az a zsidó, aki külsőképen az, sem nem az a körülmetélés, ami a testen külsőképen van, hanem az a zsidó, aki belsőképen az és a szívnek lélekben, nem betű szerint való körülmetélése az igazi körülmetélkedés, amelynek dicsérete nem emberektől, hanem Istentől van. A körülmetélkedés, épen úgy, mint a keresztség külső testi szertartás volt. Az apostol megállapítja, hogy a külső szertartás semmit sem használ, hanem a belső, szívbeli megújodás. Mondhatta-e akkor a levele írásakor pár perc mulva azt, hogy a vízbe való bemerítés magában véve olyan fontos, hogy az a Krisztussal való eltemetkezést és az Ő vele való feltámadást nyújtotta? Ismerte azt a felfogást, hogy a pogány, amikor alászállott a vízbe, meghalt, mint pogány és úgy jött ki a vízből, mint zsidó. Ennek alapján a metafora azt jelenti, hogy aki keresztyén akar lenni, el kell temetni régi bűnös életét és új életre kell támadnia. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki képlegesen Gal. 3:27-ben. Mindenütt a hit által való megigazulást tanítja. Ez pedig benső tapasztalat, a Krisztussal való egyesülést tételezi fel. Ismerve tanbeli felfogását hogyan tételezhetnénk fel róla, mintha a víznek mágikus erőt tulajdonított volna? Úgy cselekedett, mint Krisztus: elismerte a keresztséget, mint keresztyén szertartást,

de nem tekintette az evangélium vitális részének. Ellene volt annak, hogy a keresztyénné lett pogány előbb a circumcisióban részesüljön, mert ez a szertartás zsidóvá tette volna a hívőt, de a keresztség felvétele nem kötelezte a megtérő pogányt a zsidó törvények megtartására, csak arra, hogy úgy éljen, mint a Krisztus méltó tanítványa. Így a keresztség a Pál szemében a keresztyén közösségbe való belépés sokat jelentő, szimbolikus szertartása volt.

I. Kor. 15:29 arra utal, hogy már a Pál apostol korában babonás felfogás csúszott be a keresztség tanába. Egyeseket a halottak nevében kereszteltek meg azért, hogy a pogányságból megtért keresztyének elköltözött, pogány rokonai is részesülhessenek a keresztyén boldogságban a síron túl. Egyesek azt vélik, hogy a Péter I. levél szerzője erősen a Pál apostol befolyása alatt állott. I. Péter 3:2-ben azt olvassuk, hogy a keresztség nem a test szennyének lemosása, hanem jó lelkiismeret keresése Isten iránt a Jézus Krisztus feltámadása által.

V.

A negyedik evangélium szerzőjét úgy tekintik, mint a keresztyén sákramentumok újtestamentumi tanának magyarázóját. Meg lehet állapítani róla, hogy azt a sákramentumi felfogást képviseli, amely szerint a testi anyag a lelkinék, a látható a láthatatlannak közege lehet. Azt azonban nem mondja, hogy a testi a lelkinék szükségpéni és elengedhetetlen médiuma. Professor E. F. Scott tanár már harminc évvel ezelőtt megállapította, hogy a negyedik evangélium megírásának célja az volt, hogy helyesbítse azt a túlzott fontosságot, amit a kortársak a sákramentumoknak tulajdonítottak és későbbi vizsgálódások megerősítették ezt a feltevést.

A keresztségről a szerző keveset szól. A Jézus keresztelésének leírását mellőzi. Az első fejezetben utal a János keresztségére és 3:22. és köv. versekben a János és a Jézus tanítványai által végzett keresztelésekre. Különösképen kell foglalkoznunk a 3. rész 5-ik versével. Majdnem általánosan úgy magyarázzák, hogy itt a víztől való születés sákramentumi ujjászületést jelent, azonban, ha a contextushoz való ragaszkodás helyes elve szerint értelmezzük e helyet, a fenti magyarázat teljesen alapatlan. Az ellentét itt ugyanaz, mint a 6-ik versben: „Ami testitől született, test az; és ami lélektől született, lélek az.” Két születésre van szüksége a keresztyénnek: természetire és lelkiere. Az 5. ik versben a víz a spermata zoa-ra vonatkozik, amelynek testi születésünk tulajdonítható. Ha az 5-ik versben a „víz” ugyanarra a születésre vonatkozik, mint a Lélek, a parallelismust a 6-ik versben megsemmisíti. Mindkét vers a kétféle születésre utal, nem pedig a keresztségre.

VI.

Noha az újtestamentumi írók mentesek voltak a keresztséggel későbbben összekötött durvább felfogásoktól, ezek hamar utat találtak az Egyházba. Nemcsak zsidókat, hanem pogányokat és ezek között a misztikus vallások követőit is bevették a keresztyének társaságába. Ezek az új megtérők nem könnyen adták fel régi nézeteiket. Matriális dolgok, mint mosakodások és az áldozati bika vérének felhasználása bemelegítés alkalmával (taurobolia) rájuk nézve az új és halhatatlan természet médiumai voltak. Sokan közülök nem szokták meg, hogy lelkiileg gondolkodjanak. Kikerülhetelenné vált, hogy ne vélekedjenek a keresztségről, mint például azokról a mosakodásokról, amiket az Isis titkaiba való beavatások alkalmával végeztek. Mint láttuk, Korinthusban már a Pál apostol idejében téves nézettel kötötték össze a keresztséget. Tertullianus „De Baptismo” című munkájában tudunkra adja, hogy tanult emberek is miképpen vélekedtek a II. század végén a keresztség felől. A palesztinai víz szent volt, hát az itáliai és afrikai víznek nincs meg hasonló ujjászülő ereje? Igen, mondja Tertullianus, ha a vizet illóképpen megszentelik. Ezt arra alapítja, hogy kezdetben Istennek lelke lebegett az ősvizek felett, így tehát rokonság van a víz és a Szentlélek között és mikor a vizet megszentelik, lelki potenciát kölcsönöznek annak. Kimutatja, hogy a megkereszelteteket úgy tekintették, mint, akik ujjászülettek. Így a víznek ujjászülő ereje, noha ezt az ujszövetség írói sehol sem támasztották alá tan formájában, becsúszott a történelmi keresztyénség nagy táborába, beszámítva az anglikán közösséget is. Míg a keresztyénség első századaiban a

a felnőttek addig nem részesültek a keresztségben, míg hitükről vallást nem tettek és bizonyos joggal lehetett a keresztséget a belső és lelki kegyelem külső és látható jegyének nevezni, későbbben a gyermekkeresztségnél is ujjászületési erőt tulajdonítottak a sákramentumnak, hogy a gyermek védve legyen az örök kárhozattól. Így a Krisztus kora előtti pogány és zsidó felfogás bejutott a keresztyén hittanban és a keresztséget nem a benső kegyelem külső jegyeinek tekintették, hanem olyan mágikus szertartásnak, amely kegyelmet nyújt. Ez a felfogás felfalálható az anglikán egyház Book of Common Prayer kereszteselési formulájában is, ahol a gyermek megkeresztelése után a pap kijelenti: „Ez a gyermek ujjászületett és beolított a Krisztus Egyházába. „A tapasztalat azt igazolja, hogy a kereszteselés után eltöltött évek amellettesznek bizonyosságot, hogy a megkereszteselt egyén nem minden esetben született újjá. A keresztség alkalmával tett kijelentés olyan ígéret, amit későbbben kell valóra váltani, amikor a megkereszteseltnek egyéni hite lesz és lelki ujjászületésben részesül. A pap kijelentése az ujjászületésre vonatkozólag nincsen összhangban a szertartás lényegével és ha prófétaí kijelentés, sok esetben hamis.

Az a felfogás, hogy a kereszteségnek pusztá vize már magában véve, az elfogadó hitének kooperálása nélkül kegyelmet közvetít, ellenkezik a sákramentumokra vonatkozó ósrégi meghatározással, mely szerint azok benső, lelki és láthatatlan kegyelmi javaknak külső, anyagi és látható jegyei.“ Ez a megállapítás kizárja a sákramentum mágikus jellegét.

Ez a definíció magában foglalja azt, hogy a keresztyén úgy közeledik e sákramentumhoz, mint a Krisztus tanítványa és Isten gyermeke és arra törekszik teljes erejével, hogy a sákramentum gazdagítsa lelki és erkölcsi életét. A levelek az életet bizonyítják a fákon. De nem tehetjük a holt fát élővé az által, hogy leveleket kötözünk ágaira. Ha azt gondoljuk, hogy a sákramentumi jegyet kegyelmet nyújtó közegnek használhatjuk, a 39 hittétel 28. ik artikulusa szerint „Ierontjuk a sákramentum természetét és sok babonáskodásra adunk okot.“ Nem sokkal becsületesebb és keresztyénesebb nyíltan beismerni, hogy a régi formulákban az uníversumra vonatkozólag sok ptolemusi felfogás öltött testet és olyan tételeket állapítottak meg, amelyek abból a korszakból származtak, amikor varázslat volt az emberiség egyedüli tudománya, amit napjainkban művelt emberek nem fogadhatnak el? Ha inkluzív természetű egyházunk sok tagja iránti szeretetből, akik nem tudnak, vagy nem akarnak gondolkodni, meg is hagyjuk a keresztség szertartásában a múlt hagyományai alapján megszentelt nyelvezetet az ujjászületésre vonatkozólag, helyt kell adni annak a doktrinális magyarázatnak, amely összhangban van azzal, amit a világegyetemről ma tudunk.

A gyermekkeresztség igazolására azt szokták felhozni, hogy az egyház az által kitarja karjait a kisdetek felé és magához vonja azokat nevelés és segítség végett, Ha így fogjuk fel, a szertartás szimbólikus és gyönyörű. A gyermekkeresztség olyan régóta része a keresztyén életnek, hogy továbbra is az marad. Ha azonban egyesek elméjében degenerált formájában úgy tűnik fel, mint valami mágikus cselekmény, helyesen kell magyaráznunk. Amint az évek telnek, tisztábban látunk ebben a kérdésben.

Samarjai születésének és első lelkészségének helyéről.

Írta: **Dr. Zoványi Jenő** nyug. egyetemi tanár, Budapest.

Kritikával dolgozók még eddig nem tudták megállapítani, hogy hol született Samarjai Máté János, az ő idejében leginkább csallóköz-mátusföldinek nevezett samarjai vagy felsődunamelléki református egyházkerület püspöke. *Thury Etele*¹ és utána legújabbban *Kathoná Géza*² minden habozás nélkül,

¹ A dunántúli református egyházkerület története I. k. 1908. 379. l.

² Samarjai János gyakorlati theológiája, 1939. 7-8. l.

de minden megokolás nélkül is Galgócot teszi meg szülővárosává. Ez utóbbi, — úgy látszik — amaz után haladt, aki talán onnan indult ki, hogy az apja mint galgóci pap halt meg 1607 elején s ebből azt következtette, hogy ott működött évtizedeken át, tehát 1585. febr. 21.-én is, amikor János fia született. *Kathonának* azonban figyelembe kellett volna vennie, hogy egy általa is használt adat³ nyilván mondja, hogy az öreg Samarjai Somorján és Csölöszton lelkészkedett 1599-ben (nem 1590-

³ Szenczi Molnár Albert naplója... 1898. 27. l.

ben). S még ha akár 1590-ben Galgócon lett volna is, akkor sem feltétlenül bizonyos, hogy már 1585-ben is ott volt, pláne mint „református lelkész.”

Egyebekben is helytelen dolgokat ad elő. Galgócon igenis létezett a népes szlovák egyház mellett egy kevésbé népes magyar is, ám ez annyira független volt amattól, hogy még közvetlen felsőbb egyházi testületbe, egyházmegyébe sem ugyanabba tartoztak. Az utóbbinak pedig 1585-ben hiteles adat szerint Vidos Lénárd volt a papja.⁴ Mellette akkor még külön református lelkészről szó sem lehetett. Később is úgy esett meg, hogy református következett a magyar papságban az addigi evangélikus után, ahogy számos más egyháznál történt abban az időben. Az evangélikus pap helyébe a véletlenül többséggé szaporodott reformátusok egyszer csak reformátust hoztak, de a legeslegritkább eset volt a gyülekezetnek két külön, evangélikus és református egyházzá való szakadása. Ez pedig Galgócon nem történt meg. 1602-ben még okvetlen evangélikus volt a magyar pap, amennyiben az fordította magyarra Hollósi (igazában Corvinus) Gottfriednek, egy volt ágostonrendi barátának lutheránussá áttértekor tartott két prédikációját.⁵

Ennek a jelenleg még ismeretlen nevű, de irodalomtörténeti szempontból is érdekes egyénnek kerülhetett a helyébe Samarjai Máté, miután 1603-ban a rektort és elgondolhatólag a papot, vagyis őt is kizavarták a pápisták Somorjáról.⁶ A rektor ekkor Nagymagyarra ment, honnan két év múlva visszavitték Somorjára.⁷ De Samarjai Máté nem mozdult már Galgócról, hol az ő halálával véget is ért a rövid ideig tartó református korszak. Thurzó Szaniszló mint földesúr lutheránussal töltötte be a papi állást a magyar egyházban is.⁸

Azt tehát, dacára Thurnynak és Kathonának, ma sem tudjuk, hogy hol született Samarjai, ám azt bizonyosan tudjuk, hogy semmiesetre sem Galgócon. Épen ilyen alaptalan az a sziatén Thurytól⁹

⁴ Ekkor írt előszót a Rauscher után Mancskovitz által átdolgozott mű elébe.

⁵ Régi magyar Könyvtár I. k. 383. sz. — A fordítás 1602-ben készült.

⁶ Szenczi Molnár Albert naplója... 1898. 165. l.

⁷ U. o. 290. l.

⁸ De nem a szlovák Szoczovinnussal, mint ahogy Ipolyi után írja Kathona.

⁹ l. m. 381. l.

vett állítása Kathonának,¹⁰ hogy nem Nagymagyarra hanem Nagymegyerre ment papnak a nagyszombati rektorságból Samarjai. Thury ezt a helycserét is minden indokolás és minden bizonyítás nélkül követi el, Kathona ellenben hivatkozik a Magyar Prot. Egyháztörténeti adattár VII. évfolyamának 147. lapjára, mely arról tesz szerte bizonyosságot, hogy „Nagymegyeren Szczi Szi-jártó Lukács (nak) közvetlen utóda volt Samarjai.” Csakhogy ezen az egész lapon egyetlen betű sincs, amiből efféle volna kiolvasható, sőt ellenkezőleg épen az van megírva rajta, hogy igenis Nagymagyarra szentelték fel 1614. jun. 18-án Samarjai Máté Jánost, aki tehát legfeljebb egy éven belül kerülhetett oda lelkésznek. Hogy pedig nem ebben az évben, hanem már a megelőzőben kezdte megíteni hivataloskodását, kétségtelen abból, hogy 1614-ben nem az odavitele, hanem a marasztalás forgott szóban,¹¹ ami azt jelentette, hogy ekkor már kitelőben volt az éve

Ez a minden ok nélkül előrántott Nagymegyerről melletti bizonyoságnak képzelt adat tehát egyenesen a tévesnek nyilvánított és kiigazításra szánt Nagymagyar mellett tanúskodik. Nagymagyar mellett különben más hiteles adatok is szólnak, amelyeket Thury ugyanolyan nemes egyszerűséggel ferdített el Nagymegyerről vonatkozókká. A Régi Magyar Könyvtár III. kötetében 1152 és 1154 szám alatt leírt két értekezés ugyanis 1615-ben másokon kívül Samarjai Máté János magyarilelkésznek is ajánlva van. Már pedig, hogy a régebbiek közül sem Szabó Károly, sem más nem (legfeljebb Thury, na meg Dézsi Lajos¹²) „szokta összetéveszteni” Nagymegyert Nagymagyarral, mutatja az, hogy az ugyanoit 1477 szám alatti értekezésről viszont az van megírva, hogy 1632-ben mások közt a megyeri papnak is ajánlva van. Ezek az adatok nem is kéziratból, hanem nyomtatásból vannak véve, és így a kiolvasásukban sem fordulhatott elő hiba.

Nem tévedtek tehát azok és nem is szorultak helyreigazításra, akik nem önkényesen és képzelt adatokból, hanem hitelreméltó bizonyosságok alapján Nagymagyarban látták a Samarjai lelkésziségének első színhelyét.

¹⁰ l. m. 13-14. l.

¹¹ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, IX. 3. és 8. l.

¹² A „Szenczi Molnár Albert naplója...” című kiadványban,

Tájékozódás a Sartorius Jánosok között.

Írta: Dr. Zoványi Jenő nyug. egyetemi tanár, Budapest.

Mint ahogy ma Szabó János ezerszámra akad, épenúgy a 18. század első felében aránylag felette sok volt a magyarországi evangélikus papi emberek sorában, sőt csak az egyházi írók között is olyan, aki az akkori divathoz képest inkább szerette ezt a nevet latinul Sartoriusnak vagy Sartorisnak írni. A névnek ez a gyakori előfordulása magában véve még nem volna baj. De az aztán súlyos nehézségeket okoz, hogy a rájuk tartozó adatok össze vannak kuszálódva, annyira, hogy tetemes munkába kerül valahogy eligazodni közöttük. Jellemző erre, hogy Bartholomaeides János

László egyről két különböző életrajzot ad,¹ még pedig mindkettőt közelkorú, és pedig tájékozottságot, csak épen nem tőkéleteseletelárulóföljegyzések nyomán, ami mindjárt valószínűvé tesz annyit, hogy mind a kettőnek megvolt a gazdája, már aztán vagy kettő, vagy — amint már Bartholomaeides is pedzette — egy, aki mindkettő.

Ilyen körülmények között elmellőzhetetlen kötelesség kísérletet tenni az adatok tisztázására, s

1.) Memoriae Ungarorum... in... universitate Vitebergensi. 1817. 214-5. l.

nem lehet rajta meglepődni, ha az ebbeli törekvés eddigi tudásunktól eltérő eredményre vezet, tehát attól is, miképpen a Theologiai Ismeretek Tárában³ magam is megírtam a sok közül egynek az életrajzát.

Annak, aki az 1673-ban Eperjesről külföldre menekült Sartorius Jánosnak³ volt a fia s 1656-tól 1729-ig élt, könnyen megállapíthatók az életrajzi adatai. Nem ütközik akadályokba az sem, hogy az erdélyi Holcmányi lelkészéről, egy 1723-ban megjelent vallási tárgyú könyv szerzőjéről, valamint az ennek 1710-től 1787-ig élt hasonló nevű fiáról szóló adatokat elkülönítsük a többiektől. Még az sem kerül nagy dologba, hogy a sárosvármegyei Karácsonmezőn született és eperjesi kőrmöcbányai, késmárki tanulója után 1728. ápr. 19-én Wittenbergben beiratkozott,⁴ 1730. okt. 28-án pedig ott egyetemi disputationi sajtó szerzésű értekezéssel szerepelt, azután mindjárt hazajött, itthon 1733. jul. 1-étől komlói (Sárosvármegyében) majd 1734-től ránkí, végül 1754-től alsó- és felső-kemencei (mindannyi Abauvármegyében) papságot viselt, pietista-gyanús⁵ Sartorius Jánosra vonatkozó adatokat összeszedjük.

Ellenben a dunántúli evangélikus egyházkerületben munkálkodó pietista Sartorius (gyakran Szabó) János életrajzának és irodalmi működésének eddig vélt adatait alaposan meg kell rostálnunk, Némely irányban útbaigazít a temetésén Nemescsón 1756. dec. 24-én Szenicei Bárány János dunántúli evangélikus püspöktől tartott gyászbeszéd. Egy dologban ugyan látszólag mintha tévedés forogna fenn nála. Azt állítja ugyanis, hogy Sartorius öt évig és három hónapig volt másodpap és conrector Győrött s huszonzét évig és kilenc hónapig lelkész Nemescsón, minél fogva összesen harminchárom évig hivataloskodott egyházi pályán, még pedig 1729 márciusában menvén el Győrből Nemescsóra. Am ezzel szemben más állítás szerint már 1724 nyarán ez utóbbi helyre távozott⁶ s egy hiteles okirat tényleg arról tesz bizonyosságot, hogy 1725-ben Sartorius János nevű volt a lelkész.⁷ Ennél fogva ama harminchárom évből mindössze felet töltött volna győri kettős hivatalában mind az egyháznak, mind az iskolának a munkásául. Ez, ha tévedés, olyantól, aki — mint mondja — maga is tanítványa volt az elhunytnak, s emellett szintén a gyászbeszédből kitetszően rokonságban is állott vele, meglehetősen feltűnő volna.

Mindazáltal, még ha csakugyan meg is esett volna ez a tévedés, kétségtelen az egész beszédből, hogy helytelennek kell lennie annak az állításnak, mely szerint közben ismét kiment volna külföldre és ez alkalommal újra több évet töltött volna Wittenbergben és máshol. Ez az állítás Bartholomaeides János László óta állandóan kísért irodalmunkban, jóllehet már csak azért is nehezen hihető el, mert csaknem képtelenség, hogy

³ III. k. 178. l.

³ Életrajza u. o. 177-8. l.

⁴ A magyarországi származásu wittenbergi egyetemi hallgatóknak a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1930. évi folyamában közlött névsorából sok másén kívül hiányzik az ő neve is.

⁵ Szentiványi Béla: A pietismus Magyarországon. 1936. 63. l.

⁶ Payr Sándor: Magyar pietisták a 18. században (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monográfiák 1898. 111. l.)

⁷ Payr: Egyháztörténeti Emlékek I. k. 1910. 370. l.

egy eklézsiás pap, akinek pláne a lelkeszkedése körébe tartozott egy olyan nevezetes és nagyban veszélyeztetett hely is, mint Kőszeg, mintegy négy évig távol lehessen a gyülekezetétől, mely egyenesen abban a korszakban a rendesnél is fokozottabb mértékben rászorult a felelős lelki vezető legéberebb gondoskodására és őrtállítására. Ezt a szükségletet félretolni vagy feláldozni akármily nagyszabású irodalmi tervek kedvéért sem lehetett volna, amik különben a számtalan más példa szerint nem is kívántak meg ennyire rendkívüli eljárást még mástól sem, nemhogy egy családos, legalább is feleséges embertől.⁸

Döntő erővel azonban az a körülmény szól ez állítás ellen, hogy az 1723-as évek legutójától kezdve Wittenbergben könyvek készítésével és világ elé bocsátásával is foglalkozó Sartorius János az ott kiadott „Magyar lelki óra” mind a négy kötetének, már az elsőnek is a címlapján M. betűt tett a neve elé, ami mindenesetre magistert jelentett, de még ha nem is ezt jelentette volna, okvetlen megkülönböztetésül használta. Másfelől meg az is bizonyos tény, hogy a nemescsói Sartoriusnak sohasem szerepelt a neve előtt ez a betű. A „Magyar lelki óra” szerkesztője ezenkívül még származási helyéül Rozsnyónak megjelölése mellett „szentírásmagyarázó ifjú”-nak írta magát. Ez az utóbbi jelző pedig a nemescsói papot már nem illette meg, már csak feleséges ember volta miatt sem. De a miatt sem, mert e könyv első kötetének megjelenésekor nem kevesebb mint 35 éves, utolsó, negyedik kötetének megjelenésekor meg már épen 38 éves volt. Hiszen még manapság, az emberi életkor átlagának az akkorihoz képest tetemes emelkedése után sem szokás a 35-38 éves férfit „ifjunak” emlegetni, legfeljebb máshoz mérve; ön maga meg épen nem mondja magát ilyen korban ifjunak s még hozzá annyira feltűnő helyen és módon.

Az, hogy ennek a „Magyar lelki óra” szerzőjének, illetőleg részben csak összegyűjtőjének és sajtó alá rendezőjének megegyező volt a munkássága iránya a nemescsói papéval,⁹ nem módosítja az elmondottakból elvonható eredményt. Reámutat azonban az akkori időeknek arra az örvendetes vonására, hogy az eddig ismerteknél is többen iparkodtak a magyarajku evangélikusok lelki szükségleteit kielégíteni. Iparkodott pedig speciálter ez az író is, aki az adatok szerint 1729-től tartózkodott Wittenbergben, mint „hítes ephorusa” tehát tisztviselője a magyar diákoknak, úgy látszik, egészen addig viselve ezt a tisztséget, míg 1732 őszén Jenába távozott onnan.¹⁰ Megegyezik ez az a körülmény is, hogy munkája 1733-ban kiadott IV. kötetének címlapján már nincs ebbeli minősége fölemlítve. Hogy pedig a Bartholomaeides-

⁸ Payrnak a győri esketési anyakönyvből velem közölt szíves értesítése szerint 1727. febr. 11-én megnősült.

⁹ Az, hogy könyvét a szász királynak, mint olyanak ajánlja, „aki az orthodoxus lutheránusok mellett hűségesen kitart,” pusztán „captatio benevolentiae,” ami — mint látni fogjuk — körülbelül onnan származik, hogy már szomorú tapasztalatokat szerzett a nyílt állásfoglalás eredménye felől. Maga a könyve nyilvánvalóan pietista törekvések visszatükrözője.

¹⁰ Mokos Gyula: Magyarországi tanulók a jeni egyetemen. 1890. 47. l. — Haán L. nem említi a Jena Hungaricában.

féle két életrajz közül melyik bizonyosan az övé, arra is következtetni lehet némely adatokból. Az egyikben ugyanis az van előadva a wittenbergi „protocollon civium” alapján, hogy Wittenbergben való időzése után előbb Berlinben az ottlevő magyar katonaság papja volt, de bizonyos torzsalakodások miatt visszatért onnan hazájába. Itt Major Pállal versenyzett a rozsnói lelkészi állásért, de a választás kedvezőtlenül ütött ki reá nézve. Ugyanerről az is fel van említve, hogy 1723-ban magyar szótárt és kátét bocsátott közre. Minthogy pedig az M. Sartorius János „Magyar lelki órá”-jából az 1733-ban megjelent IV. kötet (miként speciális címéből is kitétszik, de tartalmának az átnézése szintén meggyőződést nyújt felőle) épen kátét foglalt magában, bizvást feltehető, hogy az 1723 vagy ajtóhib vagy emlékezési hiba, vagy tollhiba, vagy olvasási hiba 1733 helyett. Ennélfogva ezeket az adatokat az időpontok megegyező voltára tekintettel habozás nélkül alkalmazhatjuk erre a Sartorius Jánosra. Azaz e szerint ő jeni tartozkodásának bevégezte után, körülbelül már 1733-tól kezdve tölthette be a katonapapságot, hazájába visszajövele pedig olyan tájban következett be, hogy Major Pálnak 1738-ban rozsnói magyar-német lelkészszé való megválasztása idején egy idő óta itthon időzött már.¹¹ Ezután nemsokára — a jelekből ítélve — még mindig hivatalra várakozása közben meghalt 1740-ben, Csetneken.¹²

A másik életrajzi változatot, melyet a Rezik és Mattheaides Gvymnasiológiájából merített Bartholomaeides, övele ellentétben a jeni egyetemen 1719 tavaszától vagy nyaratól tanuló, győri születésű Sartorius Jánosra alkalmazta Haán Lajos.¹³ Ez lett volna tehát az, aki hazatérve, 1724-ig nevelősként foglalkozott Assakürtrön, ekkor pedig rektor lett a lipótvármegyei Nagypalugván. Itt „valami gyanúba esett,”¹⁴ mi hivatala elvesztését vonta maga után s ezután magánzóként töltötte napjait Dobsinán. Minthogy ott a reá vonatkozó feljegyzés szerint támogatásában részesült Frúhauf Dávid¹⁵ lelkésznek, ez pedig 1731-ig működött e helyen,¹⁶ az M. Sartoriusra tartozóknál korábbi adatoknak ez az összetételalkozása valósággal elfogadhatóvá tehetné azt a véleményt, hogy a Jenában ekkor járt Sartorius Jánosról szólnak ezek az adatok.

Csak hogy ez az életrajz-törédék — habár bizonynyal egy valóban létezett hasonlónevű papi emberé — mégsem a Jenában 1719-től tanult győri Sartorius Jánosé, hanem minden bizonynyal egy másiké. A Jenából hazakerült vagy előbbie volt a legnevezetesebb Sartorius Jánosnak mind a győri conrectorságban és másodpapságban, mind a ne-

mescsói papságban, vagy pedig — egyenesen ő maga volt, amely esetben csak Nemescsón előzte meg hivatalában egy ugyanolyan nevű. Ezek az eshetőségek szerfelett feltűnők volnának másnevűek között, de a Szabó János név mellett még az első eset is megtörténhetett bátran. Azokat az ellenmondásokat ugyanis, amelyek az ismert nevű pietista Sartoriust illetőknek gondolt adatokban (nem is számítva már a „Magyar lelki órá”-val egybefüggőket) annyira kirívók, semmi egyéb meg nem szüntetheti, csupán e két eset egyikének a történeti valóságok közé iktatása. Mert hol győri születésűnek fordul elő, hol rozsnóinak, hol már 1725-ben nemescsói lelkész, hol pedig még 1727-ben is Győrött van és csak 1729-ben jut Nemescsóra. S ez mind hiteles kútfők, elsőrendű adatok eredménye.

Az igazság pedig az egyik alternativa szerint egyszerűen az volna, hogy a jeni egyetemre az 1719. évi nyári semesterben egy Győrött 1695. februárjában született Sartorius János iratkozott be, aki szülővárosában kezdett tanulmányait 1712. 4. Besztercebányán, 1714—9. Pozsonyban folytatta; mindkét helyen tanítvánva levén Bél Mátyásnak¹⁷ s akit 1724. jun. 21.-én Krmann Dániel püspök-höz Miavára írott levelében ajánló sorokkal láttott el ez a volt tanára¹⁸ Ez alkalommal, négy nap múlva, 25-én szenteltette föl magát ugyanis e püspökkel a megelőző évben hazaérkezett és szülővárosában conrectori. azután pedig egyszersmind másodpapi állásba jutott Sartorius János, kiről úgy tudtuk eddig, hogy ekkor (illetőleg egy nappal előbb) nemescsói lelkésznek szenteltetett föl. Am a fölszentelték anyakönyve határozottan azt mondja, hogy Győrbe szenteltetett, és csupán egy más. egyébiránt hiteles adat szerint hivataloskodott már az 1725. évben Nemescsón, miként említém is. E felvétel értelmében hamar eljövén Győr-ből, az erre következő években hasonlóképen ugyanitt, t. i. Nemescsón lelkészkedett egészen addig, míg alkalmasint halála miatt 1729-ben itt is szükségessé vált a hivatala betöltése, a másik Sartorius János választatván meg rá.

Az a másik t. i. aki ezen felvétel szerint ugyan-csak 1695-ben, de Rozsnón született s ottani tanulását bevégezve, nemkülönb 1719-ben, de pár hónappal később. okt. 5-én a wittenbergi egyetemnek lépett a hallgatói köré. Itt 1722 folyamán négy ízben respondeált, többnyire az elnöklő professzoroktól kidolgozott értekezések alapján.¹⁹ Még 1724-ben utódia lett volna az előbbi Sartorius Jánosnak Győrött. 1729-ben pedig Nemescsóra távozott volna onnan lelkésznek, tehát megint csak az előbbi Sartoriusnak a helyére. Az a most már mindössze néhányhónapi eltérés, mely Szenicei Bárány Jánosnál az ő győri meg nemescsói liva-

¹¹ Mikulík József: A gömőri ág. hitv. ev. esperesség története... 146. l. szerint a rozsnói nép ömellelte foglalt állást s Szirmai Tamás helyezte be Majort. Sartoriust tévedésből Illésnek írja ugyan, holott Illés az volt, aki 1704. dec. 19-én német elsőpap lett Kassán (Történelmi Tár 1884. 740. l.), meg az, aki 1725-től ismételen gömörpanyiti pap volt.

¹² A Schmal András Diariuma szerint apr. 20-án Mint írja, „vulgo” Órásnak hívták, nyilván a négykötetes kiadványról.

¹³ Jena Hungarica, 1858. 44. l.

¹⁴ Haán szerint „rossz” gyanúba.

¹⁵ Klein: Nachrichten... I. k. 78. l. Dánielnek írja.

¹⁶ U. o. 80. l. és Horváth: Beiträge., 1863. 43. l.

¹⁷ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1905. 181-2. l. általánosságban Bél Mátyás is említést tesz erről. Ugyanerre azonban a Krmann papszentelési anyakönyvében ő maga a tanulási helyeit illető pontos adatokkal megtoldva hivatkozik (Pröhle Henrik pozsonyi evangélikus lelkész szívesességéből kapott másolat szerint). Egy másik saját följegyzése szerint pedig 1913-ban Besztercebányán másolt egy nyomtatott könyvet, itt is győrinek mondva magát (Payr Sándor szíves értesítése nyomán).

¹⁸ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. o.

¹⁹ Egyről nem állapítható meg, hogy ő-e a szerzője, vagy pedig az elnök?

tali idejének kiszámításában észlelhető, feltétlenül eltörpülő és számba sem jöhető csekélyesség volna ahhoz a több évre menőhöz képest, amennyi eddigi tudásunkban fenforgott a Bárány állítása és az úgy vélt valóság között. Efféle apróbb, emlékezési vagy számolási hibák egyáltalában nem ritkák még jelenkori művekben, közelebről egyháztörténetekben sem, így hát egy akkori gyászbeszédben még kevésbé lehetne feltűnő, ha tényleg elő is fordulna.

A másik lehetőség szerint pedig nem is fordul elő. Ez az volna, hogy az 1725-ben Nemescsón lelkészkedő, de máskülönben végtelen ismeretlen Sartorius Jánosnak 1729-re megürrült helyét ez év márciusában az ismert nevű Sartorius János foglalta el, aki 1695-ben Győrött született s otthoni, beszercebányai, pozsonyi, jeni tanulása befejeztével 1723 végétől az említett időpontig Győrött működött. E mellett szól az a körülmény, hogy születési éve a felszentelt anyakönyvben is, a Bárány gyászbeszéde szerint is ugyanaz; másfelől az ugyanegy évben való külföldi beiratkozással egybevetve ez a másik föltervesnek sem szól ellene. E mellett szól az is, hogy Bél Mátyásnak és a jeni Buddeus tanárnak az irányával volt megegyező a pietista Sartorius Jánosnak az egész munkálkodása; ám viszont az M. Sartorius János ezeknek a közvetlen hatása nélkül is²⁰ hasonló irányban dolgozott s ennél fogva épen úgy fáradozhatott volna ő is abban a szellemben, ha nem is volt volna tanítványa az említetteknek. E mellett szól, hogy ebben az esetben a Bárány gyászbeszéde az időpontoknak kifogástalanul megfelelően, minden tekintetben megbízhatóvá, tévedésnélkülivé válik, jöllehet — mint mondám — amúgy való tévedésén sem igen volna megütközni való.²¹ És e mellett szól az is, hogy a Wittenbergben hallgató rozsnói ugyanott magisterséget szerzett,²² ellenben a nemescsói pap — ahogy említém — sohasem szerepel ezzel az egyébiránt meglehetősen sűrűn előforduló címmel.

A két változat közül ugyancsak az utóbbi javára mindezekhez hozzájárul még két ténybeli adat, és pedig a már felsoroltakból is elvonható eredmény mellett döntő bizonyossággal. Ugyanis a Nyitra vármegyei Botta (Lub) való Hradsky János, ki előbb 1719-től Ujpecsben, 1720-tól Hallében tanult, 1724. nov. 28-án pedig Wittenbergben iratkozott be az egyetemre, Halléból távoztakor ellátogatott hazájába és ez alkalommal Krmann püspöknél Miaván 1724 nyarán összetalálkozott a Sartorius Jánosok egyikével,²³ még pedig azzal,

²⁰ Amikor t. i. ő Jenában tanult, már nem élt Buddeus. Különben is mégoda menetele előtt kezdte ily irányu működését.

²¹ Bárány Jánosnak a gyászbeszéddel együtt kiadott gyászverse megemlékszik az elhunytak győri rokonságáról is, de erre szert tehetett volna a felesége révén is.

²² Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. 1930. 154. l.

²³ Az Evangélikus Egyház és Iskola 1891. évi 171-2. lapján ismertetett s általam régóta hiába vadászott könyv (Wiburgensis Jeverus János: Verzeichniss pietistischer Intriguen und Unruhen in Ungarn, 1729.) előadása szerint Hradskynak Halléból visszakerülte után történt ez, s minthogy a Prónay-Stromp: Magyar ev. egyháztörténeti emlékek 207. lapján közölt önéletrajzi adatai szerint ez tényleg hazajött Halléből, mielőtt Wittenbergbe

aki azelőtt disputációkat tartott Wittenbergben.²⁴ Ennek tehát a rozsnói születésének, a magisterségnek kellett lennie, mert a győri születésére ki épen azon év nyarán szentelte fel magát Krmannal, tehát véletlenül szintén összetalálkozhatott volna ott Hradskyval, teljességgel nem való az az adat, hogy Wittenbergben disputált, mert hiszen még hallgatója sem volt az odavaló egyetemnek. Még azán bizonyára nem íggyekezett volna — még a Krmann kedvéért sem — megszegyeníteni Hradskyt pietismusa miatt, miként e találkozás történetében el van beszéve,²⁵ hanem mint Bél és Buddeus tanítványa, inkább pártját fogta volna érte. Ez a rozsnói születésű Sartorius akkor valahol a Krmann közelében lakhatott, specialiter a hasonlóképen nyitra vármegyei Assakürtön vagy körülbelül épen ekkor volt átmenőben Nagypalugyára, ami ugyanabban az évben történt s ebből az alkalomból ejtette útba püspökét. Mert hogy a Nagypalugyán rektorokodó Sartorius János rozsnói születésű volt, annak kétségtelen bizonyossága az a 84 négy soros zakaszú búcsújátó verse, melyet a Pongrácz Boldizsár temetésén 1725. febr. 24-én mondott el, s amelynek címlapján az is ott szerepel a neve mellett, hogy „Rosnay”²⁶

Ily módon a nagypalugyai rektorra vonatkozó s egyébként is elgondolhatóan nem légből kapott följegyzésnek szintén szilárd alapra áll a hitele. De itt aztán önként felmerül a kérdés, hogy nem épen ő tért-e vissza Dobsináról, erről az átmeneti lakóhelyéről Wittenbergbe, bizonyos idő elteltével a nagypalugyai rektorságtól való elmozdításaután? Ebben az esetben ő, a már korábbi időtől fogva magister szerepelt volna ott könyvkibocsátói minőségben az M. Sartorius János feljével. Mellette szól ennek az, hogy be sem volt ez alkalommal iratkozva az egyetemre, nemhogy ezalatt szerepte volna a magisterséget, sőt mondjárt hivatalt viselt ott. Ugy szintén ezt a felvételt támogatja az is, hogy nemkülönben rozsnói születésének vallotta magát. Viszont ellene szól az, hogy ő szinte annyira nem mondhatja vala magát akkor már „ifju”-nak, mint a vele esetleg egyidős, de esetleg mégis idősebb nemescsói pap, hacsak valószínű nőtlen voltánál fogva a sok helyen divatos felfogás és szóhasználat szerint nem említette magát olyanul. Ellene szól ennek a felvételnek ekkori pietista jellegű ténykedése, habár igaz, hogy ennek ellenére is adta a jó orthodoxust és állhatott is be fordulat a gondolkozásában. Ha netalán valóság-gal ő volt volna egy személyben ez a korábban is, későbbben is Wittenberget járt rozsnói ifju: akkor a theologiai felfogásában vagy csak gyakor-

ment volna: az itteni beiratkozását megelőző nyárra teendő ennek ideje.

²⁴ Az említett helyen ismertetett könyv szerint hármak, az általa respondeált „De enthusiasta...” c. értekezés szerint négyet. A könyv állítása onnan ered, hogy valóban csak három ismeretes, a negyedik talán nem nyomtatott ki.

²⁵ Az is meg levén mondva, hogy egy Weinert nevű honfitársához intézett német üdvözlő verse ekképen kezdődött: „Pietisten böse Christen,” Ennek a Weinertnek András volt a keresztnéve, de egyetlen ismert értekezésében („De cautelis... circa... in religione ac theologia practicum... Wittenberg. 1722”) nincs meg ez a vers

²⁶ Muzeumi kéziratár Quart. Hung. 1982. sz. a. „Az egész emberi nemzeten uralkodó hatalmas halálnak követsége...”

'ati irányában bekövetkezett változás föltehetőleg nagypalugyai hivataloskodása idején ment végbe, ahol az őt érő „rossz gyanut” alighanem egyenesen ezzel vonta magára.²⁷

A Bartholomaeidestől előadott két életrajznak

²⁷ Haán: i. m. 6. l. indifferentismust vagy athéismust keres alatta, de ő is a pietismusbantálja ezeknek is az eredetét,

azonos személyre avagy két különbözőre tartozása tehát jelenleg még nem dönthető el végérvényesen. Ha ugyanaz az egy időzött Wittenbergben mindkét ízben, egészen könnyen egybeolvasztható a két életrajz, annál inkább, mivel a korábbi időből való nem tesz említést elhalálozásról; ha kettő járt ott, épen olyan könnyen elkülöníthetők mind az egyikre, mind a másikra vonatkozó adatok.

En már is egynek tartom a kettőt.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

Theologia. Hittudományi folyóirat. Szerkeszti Iványi János.

1939. 4. szám. *Pataky Arnold*: A korinthusiakhoz írt II. levélnek néhány történelmi és exegetikai problémája. A két korinthusi levél történeti háttere nem ugyanaz, sőt lényegesen különbözik egymástól. Mások a problémák, nyelvezeti különbségek mutatkoznak, a II. Kor. 2. és 7. f.-ben nem az I. Kor. 5. f.-ben említett vérfertőzőről van szó.

— Hogy a két levél megírása között járt-e Pál Korinthusban, igenle feleletet ad Szerző igen nyomós érvek alapján. — A két korinthusi levél között Pál még egy levelet írt K.-ba, amelyben az apostolt ért sérelemmel foglalkozik. — *Schütz Antal*: A glosszologia. (Folyt.) Párhuzamokat közlő régebbi és újabb időkől, nyújtja a glosszologiai osztályozását, vizsgálja gyökereit. A páli gl. és a pünkösői nyelvsoda között kapcsolat mutatkozik, az előbbi belevilágít az utóbbiba. A hipotézis igazolása Szerző szerint is még hátra van. — *Ivánka Endre* Konstantin császár keresztényisége újabb megvilágításban címen rámutat K. keresztényisége neoplatonikus elemeire. — *Gruber Mihály* cikke: A keresztényen világkép a bécsi romantikában. — *Bendefy László* folytatja az ázsiai magyarok megterése c. dolgozatát, ez alkalommal a baskir-magyarok közötti hittérítőkről. — A Szemle rovatban *Móra Mihály* emlékezik Stutz Ulrichról, a nagy német egyházjogászról. *J. Croquison* pedig a IV. nemzetközi keresztényen archaeologiai kongresszust ismerteti, majd ugyanő szól a keresztényen archaeologia és egyházművészetről.

1940. évi 1. szám. *Pataky Arnold* folytatja a korinthusiakhoz írt II. levélnek néhány történelmi és exegetikai problémája c. cikkét. Ez alkalommal a II. Kor. 12:7.-el foglalkozik s rámutat a *szkolopsz* szó sokféle értelmezésére Chrysostomustól napjainkig. Végső megállapítása, hogy Pál valamely krónikus súlyos betegségben szenvedett, de hogy mi volt ez, pontosan nem állapíthatjuk meg adatok hiányában. *Marczell Mihály* cikke: Nem és erkölcs. — *Iványi János* ószövetségi tanulmánya: Izrael, az Isten „választott népe.” A német Rosen-

berg és a zsidó Jehuda ha - Lévi két ellentétes felfogásával és szélsőséges felfogásával szemben bibliai alapon módszeresen kívánja feldolgozni a kérdést. A dolgozat felosztása: 1. Izrael kiválasztottságának bibliai háttere; 2. a kiválasztottság mibenléte és célja; 3. a kiválasztottság tanának sorsa az ószövetségi kinyilatkoztatás sodrában; 4. a mai zsidók kiválasztott voltának kérdése. Jelen számban az első tételt tárgyalja. Az Ósz. tud. a kiválasztás tényéről, sőt az ószövetségi vallás szíve, középpontja a kiválasztottság hite történeti eseményekhez kapcsolódik s ilyen formájában egyedülálló az ókori keleti népek vallástörténetében. Két történeti eseményre alapozódik ez a tudat: a pátriarka-történetre és az egyiptomi csodás kivonulásra. A kiválasztottság tudatának két megnyilatkozási formáját nyújtja az Ósz. Isten a világ összes népei közül szabadon kiválaszt egyet, majd szövetséget köt ezzel. Az író proféták is hangsúlyozzák a kiválasztás kegyelmi tényét, ha a pátriarchák kiválasztottságáról szóló tant mellőzik is és a Sinai-szövetség kötést szórványosan emlegetik is. Ők a kegyelmet hangsúlyozzák s ezzel minden eltévelyedéstől meg akariák menteni a népet, hogy pl. Isten a szövetség kapcsán akkor is megmenti őket, ha bünt-bűnre halmoznak. — *Hermann Egyed* cikke Ciszterci charis a charitatis, premontrei statutumok, domonkos constitutiók. — *Ivánka Endre*: „Sacrum imperium” és „rex christianus” címen a középkor politikai világképének szakrális háttérét rajzolja meg. — *Móra Mihály* hosszabb tanulmányt kezd. Néhány egyházi adójogi kérdés címen. Ez első közleményben az egyházi adó fogalmát s az egyház adóztatási jogosultságát az egyházi és a világi jog szerint — tárgyalja. — A Szemle rovatban *Péterffy Gedeon* Szent Tamás patrisztikus forrásainak kutatásáról ír; *Takács Ince* középkori franciskánus járás Kelet-Ázsiában címen; *Artner Edgar* cikke: A utolsó évtized ókeresztényen régészeti kutatásai Rómán kívül. Mindkét számban irodalmi ismertetések.

M. L.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Zur Nieden Ernst: *Énaddal beszélgetek. Németből fordította dr. Vető Lajos. — Scholtz testvérek kiadása. Bpest 1937. II-ik kiadás.*

A könyv írója evangélikus lelkész, aki alapos ismerője a modern lélektannak és az emberi léleknek. A lélektan tudománya, — kitetszik írásá-

ból, — nem mint tudomány érdeklí, hanem mint kiváló eszköz, amely képessé teszi őt arra, hogy hűveinek lelkét alaposan megismerje és a legjobb és a legmodernebb módszerekkel orvosolja. — Műve nem a tudományos, hanem az építő irodalomhoz tartozik. Minden embernek szól, — de főleg nem lelkési emberek számára íródott, —

mégis jól teszi minden lelkipásztor, ha elolvassa.

Mind a magyar, mind a német címe (Sprechstunden mit deinen Ich), felhívja a könyvre a figyelmet. — Még a mai lázasan lüktető és rohanó életmódunk közepette is megtud állítani egy olyan könyv, amely énünkről beszél. Mert a világ minden érdekfeszítő tényezője mellett önmagam személye érdekkel, sőt izgat a legjobban. A lélek, az önmagam lelke labirintusába való betekintésre ad módot a könyv első fejezete, amely az olvasót mindjárt úgy megragadja, hogy a könyv azonnal szívébe lopia magát s míg el nem olvasta kézben marad. — Milyen kényelmes is egy olyan valaki segítségével felbontogatni szívem rejtekhelyeit, aki nagyon ért hozzá s mivel a könyvön keresztül beszél hozzám, távoli és diszkrét marad.

Megfigyeltem a könyvnek egy oly személyre gyakorolt hatását, aki távol él az evangéliumi valóság élettől s csak ingerületbe jön, ha vallásos hang űi meg a fülét, aki hiú, önző s önmagáért élő ember. A kíváncsiság vezette a könyv olvasására. A könyv végig a kézben maradt, habár a fejezetről-fejezetre pöröly csapásokat mért önző én-lelkületére s végig járta az íróval az evangéliumi tanítások legszentebb ösvényeit s talán el fog jutni e könyv olvasása után a szentírás érdeklődéssel való tanulmányozására, ami pedig már komoly nagy eredmény.

Es a könyv értéke épen ebben rejlik. Nem tukmálja rá az olvasóra sem a szentírást, sem az evangéliumi életet, — csak felmutatja azt, hogy életünk ezernyi problémájára, amelyre kénytelenek vagyunk feleletet keresni, sok-sok életkérdésre, amelyben elodázhatatlanul döntenünk kell sürgősen, — nehogy ez a rohanó rövid élet haszontalanul kótyavetyelődjék el s mi bambán ki-ejtsük kezünkől életünk értelmének titkát nyitó kulcsot, — nem kaphatunk jobb feleletet, nem kaphatunk a helyes elhatározásra, döntésre külföldi erőt, mint az élet titka ismerőjétől, mint az élet adójától, irányítójától, megtartójától Jézus Krisztustól. Beláttatja, hogy minden más élet amely Krisztuson kívül, önmaga erejéből akarja megélni magát, csődbe vezet. A megváltás biztos, egyedül lehetséges benne és általa. Nem kegyes frázisokkal, hanem egy megbízható orvos biztonságával győz meg, hogy minden szenvedés, minden nyomorúság, minden hibaváló és haszontalan élet titka az önző én-lelkűség, amely ha meghalt bennem, ugyanakkor föltámad a mi-lelkűség, amely feloldódik a szolgálatban a szeretetben, másokban, az Isten kedve és akarata szerint s így a halálon át föltámad az életre,

Tele van a könyv az életből, személyes beszélgetésekből vett példákkal. Az alakok olyanok és oly elevenek, hogy az olvasó sokban magára és ismerőseire ismer. Az orvoság oly nyilvánvaló, hogy csodálkozik az ember, miért kereste bonyolult útvesztőkben a megoldást, amikor ez oly egyszerű és bizonyos.

Aki elolvassa e könyvet, hálásan gondol az íróra, a magyar olvasó pedig hálásan a fordítóra is, aki a fordítás nehézségeit annyira legyőzte, hogy az átültetésben is kellemesen élvezhetővé tette az író gondolatainak eredetiségét és szépségét. A fordítást így csak az végezhette el, aki maga is kiválóan képzett pszichológus és lelkipásztor.

dr. Kiss Tihamér László,

Dr. W. M. Macgregor: For Christ and the Kingdom. (Krisztusért és Országáért.) A Stu-

dent Christian Movement kiadása. London. 1932. 126 old.

Örömmel vettem kezembe ezt a dokumentumot: egyik legöregebb skót thologia tanár írta (egy félszázada, hogy végzett) a Brit Ker. Diákmozgalom felkérésére. S míg a könyv alcímét megmondom — néhány fejezet a keresztyén szolgálatról és az igehirdetői elhivatásról — hirtelenében nem is tudom, melyik szebb: a brit protestáns diák régi-nemzedék-becsülése e könyv életre hívásában, vagy agg professzoruk lelki ifjúsága annak megírásában.

A szerző, a glasgowi Szentháromság-theologia igazgatója, egyike a magyarok őszinte barátjának. Mintegy tíz évvel ezelőtt megjelent egyik kis füzetében (Scotland and Europe), az európai egyházak szükségéről szólva, rámutat arra, hogy a Jugoszláviába szakadt 60,009 magyar református nem kaphat pásztorot Magyarországból s nem lévén theológiája, diákjait sem küldheti oda tanulni. Majd ezeket írja: „Az erdélyi ref. egyház, egykor Európa hátvédje a törökkel szemben, elszakított magyarországi anyaegyházától, sok földje kisajátítva, iskolái és kisebb egyházközségei végveszélyben.”

De térjünk vissza 1932. novemberében megjelent s azóta több kiadást ért könyvére s látni fogjuk, hogy figyelmünkre nem csupán irányunkban megnyilatkozott szeretetért érdemes.

A könyv hét fejezetre oszlik. Az elsőben felmutatja, hogy milyen szétágazó az Úr szolgájának munkamezeje. Mint minden téren, itt is fenyeget a gépiesség veszedelme, itt-ott már üzem egy-egy lelkészi hivatal, de hivatása magaslátan a lelkipásztornak nem kell egyhangúságot tartani: megbízatása egész embert és egész életet kíván. A *Foglalkozás vagy hivatás?* című második fejezetben mindenekelőtt megállapítja, hogy „a keresztyén szolgálat az elhivatás reális megérzése nélkül eredményesen nem végezhető.” Azaz isteni küldetésnek kell lennie elsősorban. S míg hangsúlyozza, hogy minden más foglalkozástól se tagadható meg a hivatás jellege, ha az ember egész szívvel felismert feladata betöltésén csügg, az igehirdető munkája is foglalkozásnak tekinthető, mely azonban minden másnál inkább Isten közvetlen ellenőrzése alatt áll. Elengedhetetlenül fontos nála, hogy ura legyen idejének. Az elhívott szolga három ismertető jele 1) életét, munkáját nem saját kényelme vagy ambíciója, hanem egyedül Isten akarata irányítja, 2) a rábizott népet a Jézus szemével nézi, becsüli, 3) és hordozója Isten igéjének. A *képzéssel* foglalkozva a harmadik fejezetben, állást foglal a puszta akadémikus lelkész-képzés ellen. Idézi Carlyle-t: „Tanítani a vallást annyit jelent, mint megtalálni a vallásos embert.” Míg egyfelől világosan látja az anglikán lelkész-képzés csaknem kolostori jellegének hibáit, másfelől erőteljesen követeli az elmélyedés és imádkozás nagyobb szerepét. Az igehirdetés eredményessége érdekében szükséges az aktuális életbe való bekapcsolódás. A theologiai tudományos képzés tekintetében, miután leszögezi, hogy Isten nagyobb, mint a mi minden gondolatunk Róla s tisztán tudományos eszközökkel még senkit se tettek igehirdetővé, int a megszűnés második felében bevezetett gyakorlati theologia mostani kiszélesedése, a szociális és segéd-tantárgyak egyre tömegesebb bevezetése elhomályosítással fenyegeti a központi tárgyakat, a bibliát és dogmatikát. A *szükséges jellemről* szóló

negyedik fejezet elmaradhatott volna, többet amúgy se tud mondani róla, mint hogy az igehirdetőnek tetőtől-talpig kereszténynek kell lennie. Kiemeli felelősségét. Annál szükségesebb volt a lelkipásztor *lelki életéről* szóló ötödik fejezet, mely a szolgálat egész kérdését teljesen Isten szempontja alá helyezi (nem egyszer kísértett eddig az emberi oldalról való nézés). Az ige szolgálatának, kezdeti táplálása, haladása, kiteljesedése mind-mind csak a Szentlélek vételésének feltétele alatt lehetséges. Ennek világos tudatában az igehirdető lelki (devotional) életén fordul meg, emberileg, minden szolgálata. A részletkérdésekben már zavaros elka-landozást ad, majd rátér, a hatodik fejezetben, a lelkipásztori munka tárgyalására. Ez, mint tanítás,

pozitív és nemesen egyszerű legyen, mint istentisztelet vezetés Istenre figyelő. A pásztorációban vizsgálatás a célja, a lelkekért való harcban meggyőzés. Nyomában életeknek kell átalakulnia. Végül az utolsó fejezetben Isten országát, mint az igehirdetői szolgálat célját, mutatja be. A történelmi és bibliai felfogáscsón áthaladva összegezi a transzcendens és immanens vonásokat.

A tudományos megalapozottsággal, sok idézettel és példával élenkítve megírt munka mindvégig lebilincsel s Óréa mutat, Akiben minden keresztény szolgálat értelme van. Jellemzően skót írás, de haszonnal forgatja minden theologus, a szót nem csupán diák értelmében véve.

Horváth Jenő,

HAZAI IRODALOM.

Kovács Máté: Fazekas Mihály a rokokó költő. Debrecen, 1939.

Ez a mintaszerű stílus tanulmány kifejező művészete alapján illeszti be Fazekast a magyar és európai irodalom fejlődésrendjébe, mint legnagyobb rokokó költőnket. De nem egyoldalú; gondosan föltárja Fazekas egyéb ízlésrétegződéseit is, a népi, az empire és praeromantikus ihletet. (Kár, hogy pár szóval nem körvonalazza az ifjúság számára ezeket a céhszavakat.)

A költő alapvonását idilli hajlamában ismeri föl. Az egykori huszárfőhadnagy csak iszonyattal említi a háborút. Legtöbb kedvvel a debreceni polgár derűs napjait ábrázolja, s köréfesti az alföldi tájat is, főnem arnyalokban kifogyhatatlannul. Mind a két tárgy körben újat ad, s maradandót. Mélyen elgondolkozott: amiben a lírában közelmény, nagy európai kormondanivaló, ma laps, fakó közhely. Viszont saját sorsának ábrázolása, a civis-hétköznapi rajza üde, elbűvölő. Mennyivel több egyetlen emberszív, a maga halk mélységeivel, mint a legpatetikusabb világtörténelem, még ha francia forradalom is, még ha Napoleon kora is!

Kovács Máté azok közé az irodalomkutatók közé tartozik, akik értenek a vershez, — a laikus nem is hinné, mily kevés az ilyen. Böven idéz, s mindig a lényegre. Tanulmányában együtt vannak a legszebb Fazekas-versek, lírája minden területéről, — szinte nagyobbak tűnik föl a költő belőlük, mint amekkora valóban. Igaz, ezt itt-ott kellett volna hűvösebb megállapításával ellensúlyozza Kovács (36. l.). Egyet nem is méltányol eléggé: Fazekas csodálatos versművészetét. A mesteri debreceni verselők közt sincs párja abban a törekvésben, hogy magyar ütemeit pontosan megidőmértékzezi, de nem ám jambussal meg trocheussal, hanem ellesi a magyar szövegzenét. Arany János teszi majd ezt jóval később, de ő sem olyan változatosan: végig ott ragad a chorijambus sablonán. Viszont figyeljük meg, mit csinál Fazekas A Hosszú Télhez strófáinak 6. és 8. sorában: négy hosszú szótag után mindig következetesen jön nála négy rövid és egy hosszú; ugyanilyen még az Első Olvasztó Szellőhöz formája is. Vagy élvezzük végig magyar füllel a Katonai Búcsúéneke görög-kórus-szerű, mégis gyönyörű magyar ritmusát; csupa változatosság, s benne már az Arany cherijambusai is.

Érdekesen van Kovács Máté Fazekas debreceni jellegével. Ez a sajtósága nem csupán tájszavaiban rejti, hanem szemléletmódjában is, akkora gyöke-

rességgel, hogy nincs hozzá fogható senki más. A cicázó lányokat például így biztatja: cicázatok, míg csak egy hegyeskőrű el nem visz magának, de: „Már akkor ám, ha pajkos Cicuska kezd cicázni, Kackit kiáltatok rá, Mivel hiúz szemekkel Lés a gyanakszi kandúr.” Elképzelem, mennyire tátul volt ez Toldy Ferenc tekintetes úrnak. Nekem meg ez az anyanyelvem. Kovács Máténak sem anyanyelve, azért örülök neki kétszeresen, hogy kitűnő érzékkel mindenütt mint magas szépséget emeli ki, amit én gyökeres debreceniségnek érzek.

De mi hát ez a rejtelmes debreceniség? Fazekas az élet leparányibb mozzanatait is észleli, s hajszálpontosan fejezi ki. Példátnal nyelvbőséggel, az egész magyar impresszionizmust lepáló érzékenységgel festi az alkony színjátékát egyik Amelihez írt búcsúversében. Szerényen „Ugyanahoz” címet ad neki, — nincs ennél a versnél szebb magyar elégiánk. Mäskor színes filmre veszi a zápor ezüst recéjét megaranyozó villámokat. Nyári Esti Dalában minden érzékszervünket megröhanja; — csak Arany szívja magába ilyen mohón, minden idegszálával, a világot. Hortobágyi Dala viszont Petőfit előlegezi, legényes népi hetykeségével, — csak mélyebb hangnemben. Akkora a nyelvi ereje, kifejező ahatata, hogy utána nem is lehet meglepő a Lúdas Matyi csupa teletalalat, szavankint robbanó népi expresszionizmusa.

Csokonai nagyobb költő, de könnyelműbb, s ő a csupa gyökeres zamat, néha gyökértelennek rémlik Fazekashoz mérten. Rokontelkük, szinte közös alkotó műhelyük megható s majdnem példátlan egész irodalmunkban. Nem csoda, hogy Fazekas egyik verse (Csokonai és Földi) oda is téved Csokonai kritikai kiadásába (II. k. 387. l.). Kovács Máté gondos, alapvető dolgozatának egyik legtanulságosabb fejezete, amelyik Fazekas költészetének sorsát ismerteti. Mennyire lekicsinyelték, mellőzték ezt a nagy költőt. Ez az új tanulmány okvetlenül hozzájárul, hogy végre a nekijáró helyre jusson köztudatunkban.

Fazekas sem teljesen egyszínvonallú költő. Mégis, roppant műgondjával ő alkotja meg kora legajátatosabb érlelt, — s itt-ott epen túlérlelt, — lírai gyűjteményét, Csizsolt, akár Kazinczy, de csizsoltás közben nem veszti el őseréjét. Van akkora művész, hogy létrehozza ezt a lírát, de miután létrehozta, van annyira magyar, hogy fűtyöl a nyilvánosságra. Debrecen a maga korában érdeme szerint becsülte. Az ország mosolygott Debrecen, túlbecsülésnek érezte. Az idő nem az országot igazolta, hanem Debrecent. Juhász Géza,

THEOLOGIAI TANULMÁNYOK.

(Folytatás a 3. borítéklapról).

34. szám. *Farkas Ignác*: A test és lélek viszonya Bergson filozófiájában. 61 lex. oktáv lap. Ára 2.50 P.
35. szám *Dr. Révész Imre*: A „Kálvinista Róma.” (Két elnevezés története). 34 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
36. szám *Dr. Imre Lajos*: A predestináció tana. az ígéhirdetésben és nevelésben. 15 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
37. szám *D. Dr. Ravasz László*: Reggeltől estig. Egy nap az emberiség életéből. 3 lex. oktáv lap. Ára 0.50 P.
38. szám. *Dr. Tóth Endre*: Az urvacseraosztás Dunántúl a reformációtól a 18. század végéig. 13 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
39. szám. *Dr. Illa Bálint*: Református egyháztörténeti adatok az Országos Levéltárban őrzött Thurzó-levéltárban. 15 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
40. szám. *Dr. Vasady Béla*: Az ígéhirdetés és teológiai tudomány az ecclesia militans életében. 16 lex. oktáv lap. Ára 1.50 P.
41. szám. A magyar református teológiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői. *Dr. Vasady Béla, Dr. Pongrácz József, Dr. Tavasz Sándor, Dr. Révész Imre, Dr. Csikesz Sándor.* 29 lex. oktáv lap. Ára 1.50 P.
42. szám. *Nagy Lajos*: Spinoza Benedek élete és bölcselése. 108. lex. okt. lap. Ára 4.— P.
43. szám. *Dr. Varga Zoltán*: Szoboszlai Pap István élete és munkássága. 97 lex. o. lap. Ára: 4.— P.
44. szám *Szegesváry Lajos*: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen. 1636-1836. 90 lex. o. l. Ára: 3.20 P.
45. szám *Patay Lajos*: Kálvin valláspedagógiája. 126 lex. oktáv lap. Ára 4.50 P.
46. szám. *Dr. Illyés Endre*: A magyar református földművelő ifjúság lelki gondozásának története, 143 lex. oktáv lap, Ára 4.— P.
47. szám. *Horváth Jenő*: A külmiszió lényege. 107 lex. oktáv lap. Ára 4.— P.
48. szám. *Dr. Rugonfalvi Kiss István*: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa. 19 lex. oktáv l. Ára 1.— P.
49. szám. *Dr. Nagy Géza*: Kálvin hatása Erdélyre (XVI—XVII sz.). 12 lex. oktáv l. Ára 1.— P.
50. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: D. Dr. Baltazár Dezső. (Emlékezés.) Baltazár D. arcképevel. 16 lex. oktáv lap. Ára 1.—P.
51. szám. *Nagy S. Béla*: A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint. 152 lex. o. l. A. 5.—P.
52. szám. *Dr. Feigl József*: Kultura és kereszttyén világnézet. 24 lex. o. l. Ára 1.50 P.
53. szám. *Bartha Tibor*: Az Isten ígéje és ígéhirdetésünk. 62 lex. okt. lap. Ára: 2.50 P.
54. szám. *Tunyogi Csapó András*: Szempontok az Őszövétség teológiai magyarázásához. 15 lex. okt. lap. Ára: 1.— P.
55. szám. *Dr. Horkay László*: Böhm és a német idealizmus 26 lex. okt. lap. Ára: 1.50 P.
56. szám. *Pákozdy László*: Az istennevek használata a Bileám-perikopában. 8 lex. okt. lap. Ára: —.50 P.
57. szám. *Lukács László*: Törvény és evangélium. Sajtó alatt.
58. szám. *Bodonhelyi József*: A superintendensi intézmény a skót református egyházban. 80 lex. oktáv lap. Ára: 3.50 P.
59. szám. *D. Dr. Schumann Fr. Károly*: Kijelentés és teremtés. 23. lex. okt. lap. Ára: 1.50 P.
60. szám. *Gál Lajos*: Geleji Katona István ígéhirdetése 202 lex. okt. lap. Ára 6 P.
61. szám. *Kathona Géza*: Samarjai János gyakorlati teológiája. 224 lex. okt. lap. Ára: 6.— P.
62. szám. *Dr. Kiss Tihamér László*: A magyar református kátétanítás módszertana. 80 lex. okt. lap. Ára: 3.50 P.
63. szám. *Dr. Módis László*: Haggeus próféta és könyve. Exegetikai feldolgozás. 56 lex. okt. lap. Ára 2.—P.

Fenti művek megrendelhetők a szerzőknél, de a ThSz Kiadóhivatala útján is. (Debrecen, Kollégium.)

EGYHÁZI ÉRTEKEZÉSEK.

TANULMÁNYOK AZ EGYHÁZI ÉLET KÖRÉBŐL.

Szerkeszti: **Csikesz Sándor**, debreceni egyetemi ny. r. professzor.

- 1—2. szám. *Barla Szabó Jenő*: Két lelkész a Barla Szabó családban. Egyháztörténeti tanulmány a ref. egyház múlt századbeli életéből. 64 lex. oktáv lap + 1 fénykép és 1 származási tábla. Ára 2.20 P.
3. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: A debreceni református kollégiumi nevelés lényeges vonásai. 8. lex. oktáv lap. Ára —.50 P.
4. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: Bíráló jegyzetek a kátétanítás újabb módszertanához. —.50 P.
5. szám. *Nagy Antal*: A Ref. egyh. törv. I. tc. 89. §-a szerinti „általános többség” értelmezése a zsinatpresbiteri elv világításánál. Ára: —.50 P.
6. szám. *Dr. N. Balogh Ernő*. Orvosok és a materialista világnézet. 16 lex. okt. lap. Ára: 1.— P.
7. szám. *Tomay Dezső*: Az élmény lélektana és szerepe a nevelésben. (Különös tekintettel a cserkészetre.) 32 lex. okt. lap. Ára: 2.—P.
8. szám. *Csendes József*: Reáliák tanítása a 400 éves debreceni református Kollégiumban. 32 lex. okt. lap. Ára: 2.—P.
9. szám. *D. Csikesz Sándor*: A debreceni Kollégium évszázados külföldi kapcsolatainak vázlatja. 8. lap. Ára —.50 P.
10. szám. *Erdei Mihály*: Egyház és ifjúság. 176. lap. Ára: 4.— P.
11. szám. *D. Csikesz Sándor* közreadásában: A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem hittudományi karának memorandumuma a theologus internátus építése tárgyában. 4 lex. okt. lap. Ára: —.30 P.
12. szám. *D. Dr. Pröhle Károly*: Schneller István Emlékbeszéd. 4 lex. okt. lap. Ára: —.30 P.
13. szám. *Diósi Elek György dr.*: Professzor Hatvani receptjei a debreceni diákok részére 1780 körül. 4 lex. okt. lap. Ára —.30 P.

A Theologiai Szemlét CSIKESZ SÁNDOR alapította és szerkesztette. Korai és váratlan halálával az Országos Református Lelkészegegyesület az 1940-ik évre átmeneti intézkedést tett. Ennek értelmében a Theologiai Szemlét egy szerkesztőbizottság szerkeszti: Elnöke Dr. VASADY BÉLA Orle főtitkár, mint felelős szerkesztő és kiadó; tagjai: Dr. MÓDIS LÁSZLÓ és Dr. FARKAS IGNÁC, boldogemlékű CSIKESZ SÁNDOR tanítványai és munkatársai.

THEOLOGISCHE RUNDSCHAU.

Jahrgang XVI.
Nr. 2.

Debrecen, 1940.
Ernte.

Redigiert von Universitäts-Professor ALEXANDER CSIKESZ Debrecen, Ungarn.
Mitarbeiter: Univ. Prof. Emerich Révész Debrecen, und Univ. Prof. Joannes Deák Sopron.
Bezugspreis pro Jahr Goldmark 10., Schw. Fr. 10.
Erscheint vierteljährlich. — Mit der Unterstützung des Ungarländischen Reformierten Pastoren-Vereines

INHALT:

Das Wort: Das Viele und das Eine. Dr. A. Makkai.

Studien: Dr. E. Tóth: Geschichte des kaiserlichen „Patentes“ von 1859. in der reformierten Kirchendistriktes jenseits der Donau. — Barton—Nánássy: Das Sakrament der Taufe. — Dr. E. Zoványi: Von Geburtsort und erste Pfarrstelle des Johannes Samarjai. — Dr. E. Zoványi: Eine Orientierung um den verschiedenen Joh. Sartorii.

Zeitschriftenschau S. 574. — **Auslandschau** : SS. 574—576. — **Vaterländische Literatur** S. 576.

THEOLOGICAL REVIEW.

Volumen XVI.
Number 2.

Debrecen 1940
Harvest.

Editor ALEXANDER CSIKESZ University-professor, Debrecen, Hungary.
Chief-contributors Emeric Révész University-professor and John Deák University-professor.
Subscription price 10 s. or. 3 Dollars.
Threemonthly periodical. — Protected by the Society of the Hungarian Reformed Ministers.

CONTENTS:

The Word: The many and the one. Dr. A. Makkai.

Essays: Dr. A. Tóth: The History of the „patent“ in the Transdanubian Churchdistrict. — G. A. Barton—L. Nánássy: The Baptism. — Dr. E. Zoványi: The birthplace of Samarjai. — Dr. E. Zoványi: The „Jones Sartorius“

Review of Reviews : p. 574. — **Foreign Review** : pp. 574—576. — **Home Litteratur** : p. 576.

REVUE DE THEOLOGIE

XVI. Année.
Number 2.

Debrecen 1940
Moisson.

Directeur: ALEXANDRE CSIKESZ, professeur d'université. Debrecen, Hongrie.
Comité de rédaction: Jean Deák, professeur d'université et Émeric Révész, professeur d'université.
Abonnement 10 francs suisses par an.
Paraissant tous les 3 mois. — Protégé par l'Association Nationale de Pasteurs Réformées de Hongrie

SOMMAIRE:

La Parole: Le beaucoup et l'un. Dr. A. Makkai.

Études: Dr. A. Tóth: L'histoire de la „patente“ dans la circonscription ecclésiastique Transdanubienne. — Dr. Barton—Nánássy: Le sacrement du baptême — Dr. J. Zoványi: Le lieu de naissance et la première mission pastorale de Samarjai. — Dr. J. Zoványi: Qui étaient les „Jeans Sartorius“?

Revue de Revues : p. 574. — **Littérature Étrangère** : pp. 574—576. — **Littérature Hongroise** : p. 576.

THEOLOGIAI SZEMLE

FŐMUNKATÁRS:
RÉVÉSZ IMRE.

ALAPÍTOITA:
CSIKESZ SÁNDOR

FŐMUNKATÁRS
DEÁK JÁNOS.

TARTALOM:

Az Ige: A hálaadás éve. Dr. Vasady Béla.

Tanulmányok Dr. Tóth Endre: A pátens története a dunántúli református egyházkerületben. (Folyt.)

Hazai irodalom: „Krisztus nyomában!” Farkas István püspök evangéliumi bizonyágtevésai Dr. Kiss Tihamér. — Dr. Horváth Konstantin: A zsoltáros könyv. Zirc, 1935. Módos László. — Károlyi Emlékkönyv. A vizsolyi biblia megjelenésének háromszázötvenedik évfordulójára. Szerkesztette: Dr. Vasady Béla. Budapest, 1940. — Dr. Varga Jenő: Krisztus feltámadása. Debrecen, 1940. Dr. Farkas Ignác. — Faragó Bálint: A mezőtúri református egyház története 1530—1917-ig. — Mályusz Elemér: Iratok a türelmi rendelet történetéhez. Bpest, 1940. — Lehóczky Egged: A népiskolai evangélikus keresztyén vallástanítás módszertana. Miskolc, 1940. D. Dr. Kiss Tihamér. — Makkai Sándor: A magyar reformátusság egyházi élete. Debrecen, 1940. — Stalker-Lukácsy: Szent Pál apostol élete. Bpest 1940. — Dr. Incze Gábor: Otrókoci Főris Ferenc hálaadó és könyörgő imádságai. Bpest, 1940.

Tudományos élet: Új teológiai doktor: Szabó Lajos. — Új egyetemi nyilvános rendkívüli tanár: Dr. Czeglédy Sándor. — Évnyitás a debreceni egyetemen. — ORLE gyűlések. — A Coetus Theologorum. — A Theológiai Szemle jövője.

Szerkesztői Üzenetek. — MÁV menetrend.

EGY SZÁM ÁRA 1 PENGŐ ÖTVEN FILLÉR

KÜLFÖLDI ELŐFIZETÉSEKNÉL PORTÓ KÜLÖN FIZETENDŐ.

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT.

A LAP SZELLEMI ÉS ANYAGI ÜGYEIBEN A THEOL.SZEMLE SZERKESZTŐSÉGÉHEZ KELL FORDULNI
DEBRECEN, KOLLÉGIUM.

MEGJELENIK AZ ORSZÁGOS REFORMÁTUS LELKÉSZEGYESÜLET
PÁRTFOGÁSÁVAL

A Theologiai Szemlét CSIKESZ SÁNDOR alapította és szerkesztette. Korai és váratlan halálával az Országos Református Lelkészegyesület az 1940-ik évre átmeneti intézkedést tett. Ennek értelmében a Theologiai Szemlét egy szerkesztőbizottság szerkeszti: Elnöke Dr. VASADY BÉLA Orle főtitkár, mint felelős szerkesztő és kiadó; tagjai: Dr. MÓDIS LÁSZLÓ és Dr. FARKAS IGNÁC, boldogemlékű CSIKESZ SÁNDOR tanítványai és munkatársai.

THEOLOGISCHE RUNDSCHAU.

Jahrgang XVII.
Nr 3.

Debrecen, 1940
Reformationsfest

Redigiert von Universitäts-Professor ALEXANDER CSIKESZ Debrecen, Ungarn.
Mitarbeiter: Univ. Prof. Emerich Révész Debrecen, und Univ. Prof. Joannes Deák Sopron.
Bezugspreis pro Jahr Goldmark 10., Schw. Fr. 10.
Erscheint vierteljährlich. — Mit der Unterstützung des Ungarländischen Reformierten Pastoren Vereines

INHALT:

Das Wort: Danksagungsjahr. Dr. B. Vasady.
Studien Dr. E. Tóth: Geschichte des kaiserlichen „Patentes“ von 1859. in der reformierten Kirchen-districtes jenseits der Donau (Fortsetzu g.)
Vaterländische Literatur: SS. 27—31 — **Wissenschaftliches Leben:** S. 32 — **Mitteilungen der Re-daktion:** S. 32,

---

THEOLOGICAL REVIEW.

Volumen XVII.
Number 3.

Debrecen 1940
Reformation's day.

Editor ALEXANDER CSIKESZ University-professor, Debrecen, Hungary.
Chief-contributors Emeric Révész University-professor and John Deák University-professor.
Subscription price 10 s. or 3 Dollars.
Threemonthly periodical. — Protected by the Society of the Hungarian Reformed Ministers.

CONTENTS:

The Word: Thanksgiving-year. Dr. B. Vasady.
Essays: Dr. A. Tóth: The History of the „patent“ in the Transdanubian Churchdistrict. (Continuation.)
Home Litteratur: pp. 27—31.— **Scientifical life:** p. 32 — **Editorial:** p. 32.

REVUE DE THEOLOGIE

XVII. Année.
Number 3.

Debrecen 1940
Fête de la Réformation.

Directeur: ALEXANDRE CSIKESZ, professeur d'université. Debrecen, Hongrie.
Comité de rédaction: Jean Deák, professeur d'université et Émeric Révész, professeur d'université.
Abonnement 10 francs suisses par an.
Paraissant tous les 3 mois. — Protégé par l'Association Nationale de Pasteurs Réformées de Hongrie

SOMMAIRE:

La Parole: Année de grâces. Dr. B. Vasady.
Études: Dr. A. Tóth: L'histoire de la „patente“ dans la circonscription ecclésiastique Transdanubienne.
(Suite)
Littérature Hongroise: p. 27—31. — **Vie scientifique** p. 32. — **Editorial.** p. 32.

Az Ige.

A hálaadás éve.

Irta és a debreceni Tisza István Tudományegyetem tanévnyitó istentiszteletén 1940 október 21.-én d. e. 1/2 10 órakor a Nagytemplomban elmondotta Dr. Vasady Béla egyetemi tanár, a hittudományi kar e. i. prodékánja.

Alapige: XLII. zsolttár 12. v. „Miért csüggedsz el lelkem, és miért nyughatatlankodol bennem? Bizzál Istenben, mert még hálát adok én neki, az én szabadítómnak és Istenemnek!”

A zsolttárok könyve telistele van az ellenségtől való megszabadulás kéréseivel és az ellenség-től megszabadított ember hálaénekének igazgyöngyeivel. Ennek egyik legszebb bizonyosságával az egy-mással szorosan összetartozó 42. és 43. zsolttárban találkozunk. E zsolttárok a szenthely után való ohajtózás; klasszikus szépségű megnyilatkozásai. Mintegy refrénszerűen háromszor is megismétlődik bennük a mi mostani alapigénk: *„Miért csüggedsz el lelkem, és miért nyughatatlankodol bennem? Bizzál Istenben, mert még hálát adok én neki, az én szabadítómnak és Istenemnek!”* Gyönyörűen szemlélteti ez a vers: a csüggedő és nyugtalankodó lélek már útban van, a meg nem szégyenítő remény-ség kockázatos ívén át, a hálátadás életvonala felé!

Az új tanév küszöbén próbáljunk meg alapigénk e lélektükrébe beletekinteni s az abban látot-takból megtartó és előrelendítő erőt meríteni.

I.

„Miért csüggedsz el lelkem, és miért nyughatatlankodol bennem?” olvassuk a zsolttáriró kérdé-sét. Az emberi lélek önmagával folytatott dialógusa ez a kérdés. A leginkább húsunkba vágó kér-déseket rendszeresen saját magunkkal adhatja fel az Úr és feleletet is csak akkor kapunk ezekre Tőle, amikor a saját erőnkéből való feleletadás kísérletei végsőlegesen kudarcba fulladnak. A magunk tehe-telenségének átlátása nyitja meg az Úrhoz vezető utat: az emberi erőben való kételkedés, sőt egye-nesen az előlötti kétségbeesés nélkül nem teljesedhetik ki bennünk az emberi élet éltetője és egye-düli előrelendítője: az Úrba vetett bizodalmas hit.

És nemcsak az egyéni, hanem a közösségi életnek is alapszabálya ez. Nemcsak a magam egyéni kérdéseit, de családom, társadalmi köröm, nemzetem és egyházam legéletgyökeresebb problémáit is csak úgy tudom megoldani, ha Ahhoz fordulok segítségért, Akiben sohasem csatlakozhattam, Aki segítőkészségét tőlem soha meg nem tagadja, sőt irgalmával és kegyelmével akkor jön leginkább se-gítségemre, midőn a saját erőmből már nem tudok megállni. „Amikor körülöttetek rossz a kilátás, nézzetek fölfele” — hangzott a múlt század egyik leghívebb angol természettudósának és teológusának ajkáról az egészen egyszerű és mégis mély értelmű tanítás. A lepergett évek, hónapok és hetek alatt ezt a tanítást a mi nemzetünknek is bőven volt alkalma megszívlelni és útravalóként magával vinni.

Emlékezzünk csak: a múlt tanév folyamán mindnyájunk lelke nem egyszer olyan volt, mint amilyen a zsolttáriróé. csüggedező és nyughatatlankodó. Úgy feküdtünk le nap-nap után, hogy nem tudhattuk, mily próbákat és veszedelmeket hoz reánk a holnap. Jobbra-balra tekintettünk, de a ki-látás egyre csak rosszabbodott s a kétségbeesett lelkek mélyéről már-már felhangzott a vészkiáltás: „Egyedül vagyunk!” „Egyedül vagyunk!” — És ha már mi is hajlottunk a csüggedés és nyugtalan-kodás felé, mennyivel inkább ki voltak ennek téve erdélyi testvéreink, akik elnyomatásuk huszonkét esztendejének minden napján szorongatóik gunyos mosolyából ugyanazt a kérdést olvashatták ki, amellyel a zsolttárirót is ostromolták ellenségei: „Mondd, hol van a te Istened?” „Avagy még min-dig azt hiszed, hogy van a magyarnak Istene; hogy a magyar igazság egyuttal az Úr igazsága is; hogy lesz még kikelet Kolozsvár felett?” A csüggedés és nyugtalanlás ez időszakát erdélyi testvéreink és mi is csak azért tudhattuk átvészelni, mert lelkünknek mélyén a csüggedés és kétségbeesés fölött mindvégig és mégis csak győzedelmeskedett az Istenbe, a szabadító Úrba vetett bizodalmas hit. „Megtartott minket a templom és az iskola”, hirdette kincses Kolozsvár felszabadulásának napján Erdély református püspöke. Am megtartó tényezővé mindkettő csakis azért válhatott, mert az elnyo-matás ideje alatt is zengett bennük az ősi zsolttár: *„Miért csüggedsz el lelkem, és miért nyughatat-lankodol bennem? Bizzál Istenben, mert még hálát adok én neki, az én szabadítómnak és Istenemnek.”*

II.

Testvéreim! A felszabadulás erdélyi testvéreink nagyobb része számára azóta már bekövetkezett. Mindnyájunk reménysege nem szégyenült meg. Most már csak az van hátra, hogy e kegyelmi ajándék birtokában ők is és mi is méltóknak bizonyuljunk arra a küldetésre, amelyre ugyanakkor maga a felszabadító Úr hívott el bennünket. *Most következnek a mi legnagyobb, legszentebb és legdicsőbb feladatunk: tudjunk háládatosak lenni a mi felszabadító Istenünk iránt.*

A háládatosság tulajdonképpen keresztyén hitünk legmélyebb rezgésű életviszhangja. Minden jócselekedet életető melegágya. Ha ez az Isten iránti háládatosság itatja át ezután egyéni és nemzeti életünket, minden — pusztan emberi erővel meg nem oldható — életfeladatunk azonnal a megvalósulás útjára lép. Legyen tehát vége nemzeti életfolytatásunk merőben emberi, e világi erőforrásaiban való reménykedésainknak! Ne faji gőg és nemzeti önimádat, ne nagyhatalmi érdekszövetségek fóruma előtti érdemkeresések és úgynevezett jól felfogott megalkuvások ihlessék a mi ezután életmegnyilvánulásainkat, testi küzdelmeinket s tudományos buvárkodásainkat, *hanem egyedül a szabadító Isten iránti hála telítse egész valónkat!* Legyünk hálásak magyarságunkért, a kiteljesülés felé haladó nemzeti életünkért, a szabad munkalehetőségekért, a Krisztusban történt megváltásunk, az ebből folyó mélyértelmű istenfiuságunkért és testvérvoltunkért s tudjunk valamennyivel sáfarkodni az Úr dicsőségére. Egyetlen örökéletű karrier van: Az Isten iránt háládatos ember életutja ez! Professzor és diáktestvéreim, induljunk el mindnyájan még ma ezen az életúton, hogy minden időkre megtarthassuk a mi szabadító Istenünknek történelmi ajándékát. *Legyen a most következő új tanév a háládatosság esztendője* s vegye kezdetét mindnyájunkban e megnagyobbodott ország földjén a háládatos lelkek szakadatlan gyümölcsözése. Az a gyümölcsözés, amelyet aszály és jégverés tönkre nem tehetnek, e világi ellenségeink el nem pusztíthatnak, mert igaz hit által maga a szabadító Isten indítja ezt el újra és újra mibennünk. Ne csak most és ne csupán e szenthelynek falai, hanem a professzori dolgozó szobák és az egyszerű diákoetusok is, a nagygyetem zengő folyosói és a nagyerdő hatalmas fáin is, az alföld végtelen rónáin és ujjahazatért erdélyi bérceink is visszhangozzák felénk Pál apostol tanítását: „Minden tiérettetek van, hogy a kegyelem sokasodva sokak által a hálaadást bőséggessé tegye az Isten dicsőségére.” Az isteni kegyelem már megsokasodott bennünk és körülöttünk: tegye hát igazán gazdaggá ez új tanévünket a háládatosság bőségszaruja. Amen.

A pátenstörténete a dunántúli református egyházkerületben.

(Folytatás.)

A császár budai látogatása alkalmat adott az egyházkerületek vezetőinek a találkozássra. S e találkozássra nagy szükség volt egyébként is, de ekkor különösen azért, mert Thun Leó miniszter 1852. május 10-én kiadott rendeletére szükséges volt lehetőleg egységes választ adni. Említett rendeletében a miniszter az 1791. évi 26. t. c. 4. §-a alapján, — mely „nagy fontosságot tulajdonít a helvét hitvallású synodusok törvényes uton megállapított canonainak” — felhívta a superintendenseket, hogy a bécsi béke előtt és után „megállapított egyházi törvényeket, szerkesztésük helye, napja és éve szerint megnevezve, hiteles példányban terjesszék fel, „különösen pedig megjegyezni s kiemelni közülök azon canonokat, melyekre az 1791.-diki 26. t. c. e bevezetési szavai; in quorum nempe actuali usu consistunt egyházi jogi gyakorlatunkon alapított s okadatolt véleményük szerint alkalmazhatók.”⁸⁰

A június 6-i pesti találkozón⁸¹ a superintendensek meg is beszéltek az adandó válasz tartalmát. S az itt történt megállapodás alapján adja meg válaszáat Nagy Mihály a miniszternek majd 1853. március 1-én. E válaszában előadja, hogy a dunántúli egyházkerület „már a 16. században.. igen hihetőleg bizonyos canonokat követett... Azonban régi canonairól egyedül a történetek könyvében van emlékezet. Mert zavaros időkben keletkezvén azok, hamar be is következhetett vagy elaluvások, vagy enyészetük.” Felemlíti azután az 1567-i Articuli maiores s az 1577-i Articuli minores s ezeknek 1591-i együttes kiadását, valamint az 1633-i tasnádi appendixet. Ezek a Geleji féle kánonok elkészültével a használatból kimentek s „egész példányaik nem igen találhatók.” Említi ezután a hercegszöllősi kánonokat, melyeket „bevett a dunántúli superintendencia is” s ezeknek is, valamint a köveskúti, soproni s a pápai kánonoknak alapjául, mint írja, az Articuli maiores szolgáltak. Azután szól a komjáti kánonokról, amelyiket később a dunamelléki kerület is elfogadott. A hercegszöllősi, komjáti s pápai kánonok s az Articuli maiores appendixének példányait a válasszal együtt fel is terjeszti a miniszterhez. — A továbbiakban előadja, hogy ezek közül az egyházi törvények közül a törvénycikk kitétele vonatkozik a komjáti kánonokra, — a dunántúli egyházkerületet illetően. Ezeknek egyes szakaszai „természetesen kihullanak a haladó idő rostájából,” de lényegükben az újabb törvényeknek is alapul szolgálnak. Az új szabályok mindig a régi alaptörvény szelleméből folytak s azoknak „eredeti lényegétől nem távoztak el.” Ezeket a szabályokat a szükséghez képest az egyházkerületi közgyűléseken alkották s mindinkább annak a törekvésnek a szolgálatában, hogy a különböző törvényeket használó kerületekben lassanként egység jöjjön létre. Ezt a célt akarta szolgálni a budai zsinat, „de határozatai legfelsőbb helyen megerősítést nem nyervén, egyházi törvényekké nem váltak s jelenleg valamint nem óhajtható, úgy célirányos sem volna, hogy egyházi törvénykönyvül lépjenek fel.” Így a dunántúli kerület kormányzása ma is a komjáti kánonok s a kerületi gyűlések határozatai alapján történik. Ezekhez még hozzá jön a négy kerület képviselői által 1821-ben Debrecenben felsőbb engedéllyel tartott tanácskozáson hozott törvényszabályok gyűjteménye, mik felsőbb megerősítést is nyertek.⁸²

Nagy Mihály e válasza egészen tárgyilagos hangú s szorosan a miniszteri kívánsághoz alkalmazkodó. De azért kiérzik belőle a szelíd tiltakozás a miniszternek ama feltehető terve ellen, mintha a budai kánonok egy esetleges szentesítés alapján, vagy átdolgozva is, törvényekké válhatnának. E rendelet a válasszal együtt tárgyunkhoz szorosan hozzátartozik, mert hiszen a Haynau-féle rendelet után ez tekinthető tulajdonképeni nyitánynak a pátenst kiadásához.

A császár látogatása okozta végeredményében azt is, hogy az 1852-ik évben Dunántul kerületi gyűlést egyáltalában nem tartottak. Már említett levelében Nagy Mihály azt írja az espereseknek, hogy a gyűlést aratás utánra, augusztus végére tervezi. Augusztus 14-én ír is a soproni kerületi főispánnak, megindokolván az eddigi

⁸⁰ Ker. gy. jzkv. 1853. nov. 21. 45. sz.

⁸¹ Sárospataki Lapok 1901. 163 l.

⁸² Ker. gy. jzkv. 1853. nov. 21. 45. sz.

gyűlés nem tartását császár körútválal s szeptember 1-re kéri a gyűlés engedélyezését Veszprémbe. Egyben azt is megírja a főispánnak, hogy az engedély megnyerésének reményében már értesítette és össze is hívta az espereseket a gyűlésre.⁸³

A gyűlés engedélyezése azonban késett. Nagy Mihály azt remélve, hogy az utolsó percben majd csak megérkezik az, leutazott Veszprémbe. De ott sem várta s utána sem érkezett az engedély. Így aztán csak az új lelkészeket avatták fel s a számadásokat vizsgálták meg, de gyűlést nem tartottak, s Nagy Mihály vissza is utazott Komáromba. A főispán válasza szeptember 3-án érkezett Komáromba, amely az engedély megadását a fontos tárgysorozat előzetes bemutatásától tetten függővé. Ezt a levelet a superintendensnek utána is küldték s 5 én meg is érkezett az Veszprémbe, de akkorra már a gyűlés szétoszlott s annak alapján különben sem lehetett volna megtartani. S Nagy Mihály újabb gyűlés tartási engedélyt ez évben már nem kért, mert nem tartotta lehetségesnek, hogy előre pontos tárgysorozatot küldhessen fel.⁸⁴ S majd csak 1853 novemberében volt újabb gyűlés.

A közben eltelt idő alatt a rendeleteknek egész tömege érkezik a superintendenshez, amiket ő, amennyiben azoknak továbbható célja volt, az esperesekhez küldött körlevelei útján hirdeti ki. Mindez azonban nem sokat segít sem a nyílvánosságától megfosztott pápai főiskolán, sem az egyház helyzetén.

Az 1853-i novemberi kerületi gyűlésen sorra veszik a superintendenshez két év óta érkezett s már kihirdetett rendeleteket, de minden további nélkül egyszerűen tudomásul veszik azokat. Ugyanez történik a kánonok ügyében küldött leírással is, s a superintendens válaszával is. Ezen a gyűlésen intézkednek a superintendensi káplán-titkár beállításáról, kinek kiválólagos kötelessége leszen főt. superintendens úr mellett mint írónaknak szolgálni, — miután a superintendens „hivatalos teendői, különbözőféle levelezés, kormányrendeletek több példányokban szükségelt leíratai s hivatalos egyéb elfoglaltságai jelen körülmények között annyira megsokasodtak, hogy azoknak az eddigi gyakorlat szerint pontosan eleget tenni szinte lehetetlen.”⁸⁵

Az 1854-ik év a dunántúli kerületre gyászszal köszönt be. Február 1-én meghalt Pázmándy Dénes egyházkerületi főgondnok, ki e tisztet 1837 óta töltötte be. A Haynau-féle rendelet kiadása óta nem hivataloskodott már. Az egyházi ügyekbe eleinte még irányítólag befolyt. De rövidesen betegsége miatt teljesen visszavonult s baracskai birtokán élt haláláig. A kerület azonban végig vezérférfiának tekintette őt s halálakor, illetve március 12-i sirboltba helyezésekor Nagy Mihály az egész kerületben gyászistentisztelet tartását rendelte el. „A gyászszónoklatot illetőleg nem teszek semmi megszorító szabályzást — írja az esperesekhez küldött körlevelében — de tanácslok vigyázatot, ajánlok óvatosságot, hogy bármelyik szónokló lelkész társam szájából se jöjjön ki oly szó, mely botránnyal szolgálhatna. Kivételes állapotban vagyunk... Megemlíthető a boldogultnak jó hazafisága, de eszélyes szabátossággal, részletességekbe bocsátkozás nélkül... Megemlíthető, hogy közhivatali pályán hasznos szolgálatokat tett egyházi s polgári társaságnak, de 1848-k év utáni hivataloskodásáról tanácsos lesz hallgatni...”⁸⁶ Pázmándy különben maga Nagy Mihály temette Baracskán. Am az egyházkerületi gyűlés jegyzőkönyvében sem halálát nem jegyezték fel, sem emlékét nem örökítették meg egészen 1860 ig, az új főgondnok, gróf Teleki Gyula beiktatásáig. A vigyázat és óvatosság igen messzire terjedt!

Az 1854-ik év egyházi téren a további hónapokban némi enyhülést is hozott. Az ostromállapotnak már régebben tervezett megszüntetése valóban bekövetkezett a császár esküvője alkalmával.

Mint előzőleg már más esetekben is, Szoboszlai Pap István debreceni superintendens után indulva, annak tanácsait ilyen esetekben mintegy útasításokul tekintve, a császári esküvő alkalmával Nagy Mihály is körlevelet küld az esperesekhez. Szoboszlai t. i. arra hívta fel Nagy Mihályt, hogy az esküvőre menendő küldöttséggel, miként az ev. adminisztrátorok, a református superintendensek is menjenek fel Bécsbe. Szoboszlai

⁸³ Esperesekhez 1852. aug. 14.

⁸⁴ Sopron 1852. aug. 30. Haurer Nagy M. hoz. — Komáromba visszaérk.: 9-én. — Ker. gy. jzkv. 1853. nov. 21. 87. sz.

⁸⁵ Ker. gy. jzkv. 1853. nov. 21. 46. sz.

⁸⁶ 1854. febr. 12. Tatai ehm. lt.

boszlai véleménye szerint mindenik superintendens külön kérjen engedélyt a kormánytól. Nagy Mihály, említett körlevelében, ezt nem helyesli: „arra nézve megírtam neki véleményemet, hogy célra vezetőknek nem tartom.” Szerinte Szoboszlainak kell az engedélyt kieszközölni s úgy felmenni, mert viszont azért „hátravonulni nem lehet megrovatás nélkül.” Mivel pedig a katolikus klérus példájára már Szoboszlai intézkedett, hogy kerületében az esküvő napján az istentiszteleteken minden gyülekezetben emlékezzenek meg a császári párról, hasonló intézkedéseket tesz ő is. „Miért mulasztanánk el mi is azt, amit ha felsőbb célokkal s nézetekkel összeütközésbe nem jő s megengedtetik, örömmel megtenni készek vagyunk.”⁸⁷

Az esküvő alkalmával nyilvánított császári akarat folytán július 11-i keltezéssel jelent meg az ostromállapot megszüntetéséről szóló rendelkezés s ugyanaz napi keltezéssel jelent meg Albrecht főhercegnek, Magyarország hadi és polgári kormányzójának rendelete is „mindkét hitvallású evangélikusok egyházi ügyeinek vezetése” tárgyában. Nincs nyoma annak, hogy mikor kapta kézhez Nagy Mihály e rendeletet. Pozsonyból június 14-i keltezéssel küldték meg azt számára.

A rendelet — bár teljesen ismeretes, mégis itt a vele való foglalkozás mellőzhetetlen — útal először is arra, hogy az ostromállapot Magyarországon április 9-én megszüntetve, az annak alapján kiadott Haynau féle rendelet is hatályát veszti s „az 1854. június 21-én kelt legfelsőbb határozványhoz képest az egyházi ügyeknek az 1791. diki 26. törvénycikk 4 dik §-a folytán eszközölnödő végleges rendezésig,” egy 11 pontból álló szabályzatot léptet hatályba. E szerint: Presbiteriumok a lelkész összehívása és elnökle alatt országfejedelmi biztos nélkül gyűlésezhetnek, egyházközségi gyűléseket csak biztos jelenlétében lehet tartani, ugyancsak így az egyházmegyék és egyházkerületek gyűléseit is. A biztosoknak „a tárgyalás szabadságának háborítása nélkül csupán a fölött kell őrködniök, hogy a tárgyalás és végzéshez egyházi ügyekre szorítkozzék,” ha politikai térre menne át a tárgyalás, vagy „rendhárítás” történék, a gyűlést feloszlatják. Az egyházi törvénykezés az eddigi mód szerint gyakorolható, t. i. a superintendens, vagy az esperesek elnökle alatt. A jelenlegi superintendensek, vagy helyettesek s megürülés esetén helyetteseik „az eddigi gyakorlat szerint hivatalkodnak,” a felügyelők és gondnokok működése tovább is „hatályon kívül” marad. A megválasztott lelkészeket, vagy tanítókat beiktatás előtt be kell jelenteni s a helytartósági osztály politikai feddhetetlenségüket megbíralja. Végül az utolsó pont így hangzik: „Legfelsőbb határozvány következtében a magyarországi mindkét hitvallású evangelikusok az 1791. 26.-k t. c. 4-dik §-ának útastása szerint egyházi ügyeiknek legfelsőbb végleges elintézése végett még 1854-cik év folytában meg fognak hallgattatni.”⁸⁸

Ha ez a rendelet talán némileg enyhébb is, mint a Haynau-féle volt, megjelenekeor is már csalódást okozott, főleg azért, ami a dunántúliakat is ekkor szinte legjobban érdekelte, hogy az iskola ügyről említés sem volt benne. A nyilvánosságától megfosztott pápai főiskola sorvadásnak indult s a szükséges lépéseket alig s igen lassan tette meg az erre mégis elsősorban hivatott Nagy Mihály. Tartott ugyan több bizottmányi gyűlést is Pápan a főiskola vezetőivel s tanáraival, de voltak kérdések, amiket kerületi határozat nélkül elintézni nem lehetett. Már 1853 októberében érelyesen követeli az iskolaügyi bizottmány Nagy Mihálytól a gyűlés tartást,⁸⁹ sőt arra is gondoltak, hogy Nagy Mihály megkerülésével maguk a tanárok fogják a gyűlés tartási engedélyt kieszközölni.⁹⁰ Az 1854. évben is hónapok múltak s még mindig nem volt gyűlés. Úgyhogy az iskolai bizottmány elnöke a bizottmány határozatából az espereseket kereste meg levelével s őket kérte, hogy a superintendensnél sürgeessék meg a gyűlés tartást.⁹¹

Végre novemberre csakugyan meghirdeti Nagy Mihály a gyűlést s meg is kapja az engedélyt annak november 27-én való megtartására. S ezen a gyűlésen került sor a július 11-i rendelet tárgyalására, s vele kapcsolatban határozathozatalra. E ha-

⁸⁷ 1854. ápr. 11. U. ott.

⁸⁸ Ker. gy. jzkv. 1854. nov. 27. 6. sz.

⁸⁹ Veszprémi ehm. gy. jzkv. 1854. febr. 21. esperesi jelentés.

⁹⁰ Liszkay Nagy M. hoz. Pápa, 1854. dec. 10.

⁹¹ Gáty István isk. biz. elnök tatai espereshez. Pápa, 1854. okt. 25.

tározat szerint az egyházkerületi gyűlés: „békekötéseken s országos alaptörvényeken alapult protestáns egyházi kormányzatunknak s presbyteri rendszerünknek az ostromállapot alatti ideiglenes rendelet által történt fájdalmas megszorítását tetemesen enyhítő magas rendeletet mély hódolattal s hálás köszönettel fogadja ugyan” — addig is míg az utolsó pontban ígért végleges elintézés bekövetkeznék, mégis a 9. § ban levő s a gondnokok hivataloskodását hatályon kívül helyező intézkedést „egyházkerületi gyűlésünk többsége akként értelmezi,” hogy az csak a kerületi főgondnokokra vonatkozik, ami az ev. kerületi felügyelők hivatalának felel meg, s nem „az egyházmegyei és egyes gyülekezeti gondnokok megszüntetésére, mely protestáns rendszerünkkel elválthatatlanul össze van forrva s mely nélkül az egyházi javak, javadalmak és alapítványok vagy a szükséges felügyeletől foszthatnának meg, vagy azoknak kezelése a lelkészekre szoríthatnák, kiknek hivatása egészen más irányú.” Egyébként a kerületi gyűlés a rendelet értelmében több rendelkezést is tesz. Így 1. hogy az egyházmegyék, melyeknek hivatalnokai az ostromállapot alatt megfogytak, haladék nélkül újra szervezkedjenek, esperesek s egyéb tisztviselők szavazás útján választassanak s hivatalukba mielőbb beállíttassanak. 2. Lelkészeket és tanítókat, hogy hivatalukat a szokásos módon, Gergely napkor, március 12 én elfoglalhassák, január folyamán válasszanak. 3. A superintendensi hivatal megüresedése esetére helyettesül a főjegyzőt jelölték ki. 4. A végleges elintézésre vonatkozólag „alázatos nézeteink s óhajataink előterjesztése akkorra halasztatik, amikor ez munkába fog vetetni.” Hogy pedig váratlanul ne jöjjön ez, a superintendenst felhatalmazták, hogy vegyen maga mellé egyházi és világi vezetőket, akik együtt dolgozzák ki „az idézett törvénycikk alapján létesíthető egyházi kormányzatunk szellemével szent vallásunk elvével és presbyteri rendszerünk természetével összhangzó vázlatát egyházi kormányzatunknak és pedig minden időhalasztás nélkül, hogy ahol és amikor kívánatmi fog meghallgattatásunk, készen lehessünk.”⁹²

Jellemző egyébként, hogy a Haynau rendelet kiadása óta pl. a pápai gyülekezet állandóan s rendszeresen tartja gyűléseit biztos nélkül a gondnok elnökle mellett. S csak 1854-ben változik meg a helyzet, amikor „tudomására jutott a gyülekezetnek a rendelet, mely az 1850. február 10 i Haynau rendelet megsemmisítését hirdeti ugyan, de másrészt kijelenti, hogy a világi gondnokság továbbra is hatáskörön kívül marad, sőt a gyülekezeti presbiteriumról is aként rendelkezik, hogy minden engedély nélkül összeülhet ugyan, de csak a lelkész összehívására s annak elnökle alatt” — aminek eredményeként a gondnok azonnal le is mond s átadja az elnöklést a lelkésznek.⁹³ A következő évben ugyan újra visszaállítják a gondnoki tisztséget, de az elnöklés ezután már a lelkésznél marad!⁹⁴

Az eddigiekből is többször kitéstett már, hogy Nagy Mihály az egyre sokasodó superintendensi teendőkkel alig tudott birkózni. S a feladatok, különösen az iskolánál, szinte meghaladni látszóttak erejét. Maga is kifejezést ad ennek Pázmándy halálát bejelentő levelében. Mikor arról ír, hogy őt kérték fel a temetési beszéd tartására, így folytatja: „... nem titkolhatom, mennyire érzem, hogy öregkorom gyengeségében — különben is elhalmozva lévén sok teendővel, miket hol kezdjek meg, azt sem tudom sokszor — nem vagyok képes gyászában is fényes ünnepélyen kellőleg szerepelni. Gondolom e lesz utolsó ilyenemű szereplésem...”⁹⁵

Különösen is a főiskola vezetői látták s Liskay József pápai lelkész nyíltan meg is írja Nagy Mihálynak, hogy „a főiskola javára nem tétetik erélyes lépés, mint ezt főtitkeltelendőséged egy pápai értekezlet alkalmával mindnyájunk bámulatára nyíltan bevallá.”

A püspök erélytelenségének tudták be azt is, hogy az 1852 i veszprémi gyűlést nem lehetett megtartani. Már akkor hangoztatták, hogy „a püspök keresztül fekszi az utat, hogy senki ne mozdulhasson... ennyit közülünk bárki is képes tenni, mert a negativitás terén kitűnni nem fejtörés.”⁹⁶

⁹² Ker. gy. jzkv. 1854. nov. 27. 6. sz.

⁹³ Egyházközs. jzkv. 1854. okt. 8. Pápai egyház lt. a főisk. könyvtárban.

⁹⁴ U. ott. 1855. apr. 22.

⁹⁵ 1854. febr. 12.

⁹⁶ Liskay id. levél.

Az egyházmegyék vezetői többször is felkeresték Nagy Mihályt Komáromban, hogy őt erélyesebb lépésre készítsék. Nagy Mihály még hivatalos levelezését is elhanyagolta. A veszprémi esperes 1854. februárjában tartott egyházmegyei gyűlésre beterjesztett jelentésében arról panaszkodik, hogy 1853. április 13-tól szeptember 22-ig egyáltalán nem kapott levelet a superintendenstől.⁹⁷ Egyes ügyekben még négy rendbeli sürgetésre is alig kapják az esperesek a szükséges intézkedést.⁹⁸

Nagy Mihály, ki mint mondtuk, maga is érezte tehetetlenségét, több ízben hangoztatta is, hogy lemond a superintendensségről. Az 1854. novemberi gyűlés előtt már bizonyosra vették a kerületi gyűlés tagjai, hogy bejelenti lemondását s már előre meg is állapodtak benne, hogy ez esetre maradásra kérik ugyan, de „tekintve . . . munkahalmazát s meggyengült testi erejét, nem ellenzik, ha Bali Mihály kizárólag a főiskola ügyét vezeti, Nagy Mihály pedig folytatja a magas kormány, egyházmegyék s esperesekkel levelezést.”⁹⁹ De e lemondás elmaradt. A gyűlésnek csak az a lehetősége maradt, hogy határozottan kérte a superintendenst a következő évben már júniusban gyűlés tartásra.

De e határozat ellenére sem volt gyűlés az egész 1855. év folyamán s 1856-ban is csak októberben.

A bécsi kormány, mint már útaltunk rá, 1850 óta foglalkozott a magyar protestánsok ügyeivel s azóta, több esetben való kísérletezés után is „Thun kormánya állhatatosan ragaszkodott ahhoz az alapelvéhez, hogy a magyarországi protestantizmusnak partikulárisan tarka, rendezetlen egyházkerületi és szervezési viszonyaiba egyedül ő van hivatva és jogosítva felülről belevinni az új egységet, mégpedig gyökeres újrendezés útján.”¹⁰⁰

A minisztérium által kidolgozott törvénytervet aztán 1855. májusában a két protestáns egyház meghívott bizalmi férfiai elé bocsátotta véleményadás céljából. A bécsi tanácskozás, mint ismeretes, május 21-től június 18-ig tartott.¹⁰¹ Nagy Mihály 1855. augusztusában az esperesekhez küldött körlevelében előadja, hogy ő szerette volna a gyűlést a határozat szerint, júniusban megtartatani, de hát a határozat meghozatalakor még nem lehetett róla tudomás, hogy éppen május s júniusban „tartana értekezletet magyarhoni protestáns egyházunkat illetőleg a cs. kir. magas minisztérium a birodalmi fővárosba.” Az értekezlet kezdete után úgy értesült, hogy annak eredményét közölni fogják az egyházkerületekkel, hogy aztán tárgyalás alá vegyék azt előbb az egyházmegyék, majd a kerületi gyűlés is s ezek észrevételei felterjesztendők lesznek a minisztériumhoz. Fenn volt júniusban a főiskola ügyében Bécsben s ott biztatást nyert, hogy július közepén „az értekezlet munkálatának alappontjai leérkezendek.” Így hát ha júniusban összehívta volna a gyűlést, akkor a munkálat leérkezte után újra gyűlést kellett volna tartani, ami pedig nagyon költséges. Viszont azt sem tudhatta, hogy mikorra kaphatja még a munkálatot s mikorra végezhetnek azzal az egyházmegyék. Emiatt halasztotta a gyűléstartást.

De a munkálatot még augusztus elejéig sem kapta meg Nagy Mihály. Akkorra már az osztrák kormánynak előbbrevaló dolga volt az u. n. osztrák concordatum nyélbeütése. De a superintendens némi értesüléseket mégis kapott annak valószínű tartalma felől s ebből megállapította, hogy nagy érdekű tárgya lesz az egyházkerületi gyűlésnek ez a munkálat, mert az egész egyházalkotmány alapvonalait magában foglalja. „Úgy látszik változás alá jövend az egyházkerületek s megyék köre és száma, a polgári kormánykerületekhez illesztve.” Tudomása szerint a munkálat „megismerését a kibocsátás idejére tartotta fenn a magas kormány.”¹⁰²

Most idézett körlevelében szeptemberre ígérte Nagy Mihály a gyűlés tartását, de mint említettük, még esztendeig elmaradt az, hisz a munkálat éppen egy évvel később küldetett meg a superintendenseknek.

⁹⁷ Veszprémi egyhm. gy. jzkv. 1854. febr. 21. esp. jel.

⁹⁸ Kiss Károly. Sz.: Monografiai vázlatok a barsi esperesség múltja s jelenéből Pápa, 1879. 39. l. — Nagy János Nagy M. hoz. Nagysalló 1856. márc. 31.

⁹⁹ Liszkay I. lev..

¹⁰⁰ Révész Imre: Révész Imre élete Debrecsa 1926. 64. l.

¹⁰¹ Zsilinszky I. m. 685. l.

¹⁰² 1855. aug. 3.

Ez a helyzet nagyban érezte hatását az egyházmegyékben is. Pl. a tatai egyházmege eddigelé egyáltalában nem tartott gyűlést.¹⁰³ A barsi egyházmege pedig még olyan ügyekben is intézkedett, ami a kerület hatáskörébe tartozott.¹⁰⁴ S a gyűlési határozatokban nem nagyon kímélték a superintendens személyét sem. Itt-ott szinte már az anarchia jeleit mutatja az általános állapot.

De az 1855. évben sem mulasztotta el a superintendens körlevélben hívni fel az espereseket, hogy rendeljék el minden gyülekezetben a császárné szerencsés születéséért való imádkozást.¹⁰⁵

A törvénytervezet tehát egy évvel később 1856. augusztus 21-i kelettel jelent meg s augusztus végén kapta azt kézhez Nagy Mihály, egy miniszteri kíséző irattal együtt. Ebben a kíséző iratban a miniszter kifejezi, hogy a tervet az 1791. 26. t. c. 4. §-ának megoldása végett készítette. S hogy céljának megfelelő lehessen, 1855 májusában néhány bizalmi férfit hívott fel Bécsbe, akikkel megtárgyalta azt s így „a törvényterv úgy tekintendő, mint a legmélyebb s leggondosb megfontolás eredménye,” amelyhez a miniszter alapul vette a bizalmi férfiak közléseit s felvilágosításait. A törvénytervre csak az egyházkerületek adhatnak „feltétlen szabad véleményyt . . . semmi más tekintetet nem kell szem előtt tartani, mint amelyek alapos, méltósággteljes s szenvedélytelen tanácskozás feltételeit foglalják magukban.” Megengedi — a politikai lapok kivételével — a folyóiratokban való megbeszélést is. A világosan s kellőleg megindokolt javaslatokat legkésőbb november végéig kell felküldeni, „miután a császári kormány változhatatlan elhatárosása e nagyfontosságú ügyet lehető legrovidebb idő alatt kielégítő befejezésre juttatni”. Ha a nyilatkozat a kitézőtt időre valamelyik kerületből nem érkezne be, a tárgyalást anélkül is lefolytatják a miniszteriumban.¹⁰⁶

Maga a törvényterv német szöveggel 300 példányban küldetett meg Nagy Mihályhoz, aki a megfelelő számú példányokat szeptember 10-én küldte szét a kíséző levél magyar fordításával együtt az esperesekhez, azzal, hogy ha kívánják a levél német eredetijét is megküldheti. Mivel a terv szabad véleményadásra küldetett, azért — mint írja — „részemről sem missionáriusi szerepet játszani, sem bármikép is az egyházkerületi hitrokon testület figyelmét előzőleg lefoglalni nem akarom. Éljen kiki véleményének szabadságával, azt sohasem tévesztve szem elől, mit kíván tőle protestánsi állása és az ügy fontosságához képest a kormány szabályzó útasítása.” Kéri, hogy az esperes küldje szét a törvénytervet az egyházaknak nyilatkozás végett s azután az egyházmege is alkossa meg véleményét s küldjék be azt olyan időben, hogy az egyházkerületi gyűlés október 20-án Révkomáromban megtartható legyen. Mert a kíséző levél szerint ugyan csak a kerületek adhatnak véleményt, ez viszont csak az összesség véleményéből alakulhat ki. Közölte azután még az esperesekkel, hogy a törvénytervet, bár megengedtetett, hogy magyarra fordítva kinyomtatathatják, — nem fordította le, mert annak magyar szövege megjelent a Budapesti Hirlapban.¹⁰⁷

A kormány a törvénytervezetet csak német nyelven adta ki, de megengedte, mint Nagy Mihály is utalt rá, hogy a superintendensek lefordíthatják s három példány beküldése után sokszorosítva, vagy nyomtatásban kioszthatják. Nagy Mihály azonban, mivel a Budapesti Hirlapban a magyar szöveg megjelent, nem követte a többi kerületek példáját¹⁰⁸ s nem is fordította le s nem is nyomatta ki azt, hanem egyszerűen utalt a magyar szöveg megtalálási helyére.

Annál inkább is érdekes ez, mert hiszen a rendelettel kapcsolatban már ügyis szinte elhatározott dolog volt, hogy azt érdemileg tárgyalás alá nem veszik, így nem is volt sok értelme a fordításnak, ha foglalkozni úgysem akartak vele. Másrészt az is érdekes, hogy a bécsi tanácskozáson épen csak Dunántúlról nem hívott meg senkit Thun miniszter, míg a többi három kerület meghívottai ott voltak, — s a bécsi

¹⁰³ László József kocsii lelkész Tóth Pál espereshez, Kocs, 1854. okt. 7. „Azon mentegetőzés, hogy rendőrök jelenlétében gyűlést tartani nem kíván, üres mentség. Hiszen mi nem akarunk semmi olyat mondani, vagy tenni, mit száz rendőr, vagy az egész világ előtt ne mondhatnánk, vagy tehetnénk.”

¹⁰⁴ Kiss Károly és társai barsi ehm. i. lelkészek Nagy M. hoz. 1856. jun. 12.

¹⁰⁵ 1855. jan. 26. Tatai ehm. It.

¹⁰⁶ Nagy Mihály fordítása.

¹⁰⁷ 1856. szept. 10.

¹⁰⁸ Kiss Áron: Török Pál élete Budapest 1904. 147. l.

tanácskozáson is az volt a legfontosabb része a tárgyalásnak, hogy miként közöltesék a törvényterv az egyházkerületekkel s a meghívottak már akkor arra az álláspontra helyezkedtek, hogy zsinat nélkül nem foglalkozhatik azzal egyik egyházkerület sem. S most épen a többi három kerület tette lehetővé a fordítás kinyomtatása által a tervvel való esetleges foglalkozást.

Még a kerületi gyűlés előtt megérkeztek Dunántúlra a tiszántúli református s a bányakerületi evangélikus egyházkerületek e tárgyban már előbb megtartott gyűléseinek határozatai. Az október 20-án megnyílt kerületi közgyűlés, mely az ostromállapot óta először nevezeték így s mely összetételében is már nemcsak az esperesekből s a világi bizalmi férfiakból, hanem a régi formában egyházi és világi képviselők közül áll s részt vesz rajta számos világi és lelkész is — tárgyalási rendjében is visszatér a régi alapokra s a superintendens mellé világi elnököt is választ, a legidősebb egyházmegyei gondnok Eöri Szabó Gábor személyében. A gyűlés lelkészszentelés után azonnal tárgyalás alá veszi a Thun miniszter által 1856. augusztus 21-én elküldött „mindkét evang. hitfelekezet egyházi szervezetét tárgyaló törvénytervet.” A gyűlés jegyzőkönyve szerint, bár a nyilatkozatadásból az egyházközségek s az egyházmegyék is kizárattak, mivel azonban az egyházkerület az egyházmegyék képviselőiből s kiküldötteiből áll, a közgyűlés „kényszerülve látá magát az espereségek képviselőit előzőleg kihallgatni és ezen reánk nézve életkérdésül tekintendő nagy fontosságú tárgyra vonatkozó tiszteletteljes vélemény nyilatkozatát az összes espereségek egyesített nézetétől feltételezni.” Megjegyzendő itt, hogy egyik egyházmegye véleménye sem ismeretes előttünk. Bár a pápai egyházmegye közgyűlése 1856. október 10-én a elküldött törvénytervezetet rendes tárgyalás alá vette s annak §-aira megjegyzéseket is tett,¹⁰⁹ Nagy János barsi esperes leveléből tudjuk, hogy ő is bárha késve, beküldte a barsi véleményt.¹¹⁰ És következtetni lehet a határozat szavaiból, hogy mindegyik egyházmegye adott valamilyen formában véleményt.

Az espereségek véleményeinek ismertetése után felolvasták a bányai s tiszántúli kerületek s a pozsonyi ev. espereségi gyűlekezetnek e tárgyra vonatkozó s szintén megküldött véleményeit is. A megindult tanácskozásban főleg a tiszántúli kerület határozatához kapcsolódott a többség. Jóllehet voltak néhányan a gyűlésen, akik „némi inspiráció után az egyházi törvényterv fölötti részletes véleményezésbe bocsátkozást” is megkíséreltek.¹¹¹ Végül is a gyűlés a következőkben hozta meg a maga határozatát:

Az egyházkerületi gyűlés „fiúi hálás örömmel fogadja ugyan” a törvényjavaslatot, mégis „alázattal teljes tisztelettel” kijelenti, hogy e javaslat felett véleményt nyilvánítani a rendeletben kívánt módon „egyházi állásunk s evangéliumi hitelveink értelmében gátoltatva” van. Épen az 1791. 26. t. c. szerint, amely kimondja, hogy kánonokat csak zsinat által lehet alkotni, tehát nem a kerületek véleménye alapján. Ezért kéri a zsinat tartási engedélyt, „mert nem hisszük, hogy a cs. kir. magas kormány bölcs figyelmét kikerülhetné azon tapasztalati igazság, hogy a legüdvösebb törvények is, melyek nem az evangéliumi hitfelekezetük belülről kifolyó meggyőződésén, hanem kívülről eredő kormány intézkedéseken alapulnak, az evangéliumi egyház aggodalmait nemcsak el nem oszlatják, de azon elvet is megingatják, amely az evangéliumi egyház törvény által garantírozott önállóságában gyökerezik.” Kötelessége is az egyháznak megvédeni vallásszabadságát a külhatásoktól. „A törvények, egész Európa által tisztelettel ismert békekötések erejével biztosított emez önállóságnak jogérzete követeli, hogy saját magunk intézzük és rendezzük dolgainkat, melyet külbefolyás a legjobb akarat mellett is csak nehezítené.” Az uralkodó legfőbb felügyeleti jogát továbbra is elismerik. De azt kéri, hogy zsinatot tarthassanak. Mivel pedig ezt csak az 1848 előtti állapotban fennállott törvények értelmében tarthatnának, kéri önkormányzatuknak az 1847-i állapotba való visszahelyezését. Erre nézve folyamodást készítenek s e folyamodásnak az uralkodóhoz való benyújtására küldöttséget neveznek ki. A küldöttség tagjaiul a következőket választják

¹⁰⁹ Ehm. gy. jzki. 1856. okt. 10.

¹¹⁰ Érkezési napló 1856. nov. 17. Nagy János barsi esperes küldi a törvénytervre von. munkáját, de gyűlés után érkezett.

¹¹¹ Nagy M. Balogh Péterhez 1856. nov. 11. fogalmazvány.

meg: Gyürky Pál titkos tanácsos elnöklete alatt Zsoldos Ignác semmítőszéki bírót, Sárközy József tatai egyházmegyei segédgondnokot, Nagy Mihály superintendenat s Széki Béla belsősomogyi esperest.¹¹² Ugyanekkor küldöttséget neveznek ki arra is, hogy a megnyerendő zsinathoz szükséges előmunkálatokat elvégezzék. Ez utóbbi bizottságnak a munkálatát a folytatólag november 15-én tartandó közgyűlésre várják.¹¹³

Az uralkodóhoz intézendő felirat szövegét Beöthy Zsigmond fogalmazta. A felirat lényegében a már ismertetett határozatot foglalja magában. Elmondják ebben, hogy a törvénytervből annak kétségtelen jelét látják, hogy a kormány „az idő haladásra útasító intéseit ama protestáns alattvalók egyházügyeire nézve is alkalmazásba venni kívánja, kik cs. k. apostoli Felséged. valamint az egész cs. k. uralkodóház iránt fiúi ragaszkodás hagyományos hűségével viseltetni soha meg nem szűntek.” Ez a jó akarat bátorítja őket, hogy a trónhoz forduljanak s ne csak örömeiket, de sérelmeiket és aggodalmaikat is nyilván előadják. A kerület nem nyilatkozhatik a törvényterv felől, ha ezt tennék, magát a törvényt sértenék meg. A törvény pedig nem csak a kerületek, hanem a nemzet akaratán épült. Így a törvény módosítása is csak a törvény műve lehet. Ilyen törvényhozás pedig ezidő szerint nem működik. Ezért nem tehetnek mást, mint kéri a zsinattartási engedélyt, „mely a nemzeti törvényhozáson kívül a pretestáns egyház ügyeit századok óta egyedül rendezte.” Törvényekkel s békekötésekkel biztosított vallásszabadságukat minden külhatással szemben kötelesek megvédeni. Egyébként is úgy ezek, mint a császár 1852. december 31-iki nyílt parancsa „minden ügyeink önkormányzatteljes jogávali elintézésnek szabadságát adják és biztosítják.” Végül ismételtén kéri a zsinattartást s pedig az 1847-i állapotba való visszahelyezéssel együtt, mert a zsinat csak az akkor érvényes törvények alapján ülhet össze.¹¹⁴

Nagy Mihály e feliratot megküldte mindazon kerületeknek, melyektől a gyűlésig, vagy azután is, saját feliratukat, vagy a törvénytervre vonatkozó határozatokat megkapta.

Balogh Péter tiszántúli superintendens-helyettestől külön is kérte, hogy halasztsák el az általuk november 15-re tervezett küldöttséget, részben mivel a császár Olaszföldre Lombardiába készül, részben mert akkorra Dunántúl a közgyűlés folytatását határozták el. Balogh Péter rövidesen küldött válaszában nemcsak hozzájárul a halasztáshoz, hanem arról is értesíti Nagy Mihályt, hogy az alkalmas időpont kitűzésére s erről az összes kerületi küldöttségeknek értesítésére s összehívására Báthory Gábor dunamelléki helyettes-superintendenst kérte meg.¹¹⁵

A november 15-én Pápán folytatólagosan tartott közgyűlésen, utalással arra, hogy a császár távolléte miatt bizonytalan, mikor lehet benyújtani a feliratot, viszont a vallásminiszter november végére kérte a nyilatkozat felküldését, — elhatározták, hogy a miniszterhez egy külön feliratot intéznek s a múlt gyűlés határozatának csatolásával türelemre és várakozásra kéri a minisztert addig, míg a küldöttség a császárhoz juthat, a feliratot benyújthatja s arra választ is nyerhet. Egyben pedig arra is megkéri a minisztert, hogy a küldöttség fogadásának kieszközlésében s a sikeres válasz elnyerésében nyújtson segédkezet. Ennek a feliratnak az elkészítésével Tóth Lajos pápai egyházmegyei segédgondnokot bízzák meg, aki a feliratot még a gyűlés folyama alatti el is készítette s a gyűlés 18-án el is fogadta s még akkor nap fel is küldték azt a miniszterhez.¹¹⁶

Úgy látszik azonban a miniszter nem vette figyelembe a türelemkérést s december 10-i kelettel a helytartó tanács utján felhívást küld — valószínűleg a többi kerületekhez is — Nagy Mihályhoz, hogy egyházkerületének a törvénytervre vonatkozó véleményét postafordultával küldje fel, különben a folytatandó tárgyalásnál nem várnak rá.¹¹⁷

Nagy Mihály eddigelé, ha akarta volna sem küldhette volna fel a véleményét,

¹¹² Ker. gy. jzkv. 1856. okt. 20. 5. sz.

¹¹³ U. ott 6. sz.

¹¹⁴ U. ott

¹¹⁵ Nagy M. Balogh Péterhez 1856. nov. 11. — Balogh P. Nagy M. hoz 1856. nov. 18.

¹¹⁶ Ker. gy. jzkv. 1856. nov. 15. 2., 41. sz. A felirat szövege nem ismeretes.

¹¹⁷ Helytartóság Buda Nagy M. hoz. 1856. dec. 10. Ér. dec. 26.

mert a kerületi gyűlési jegyzőkönyvek, amelybe szokás szerint az októberi s a folytatásképen tartott novemberi gyűléseké együtt került bele, nem voltak még készen. Bali Mihály egyházkerületi főjegyző december 7-én még azt jelenti, hogy a hosszú jegyzőkönyv másolásával a rövid nappalok miatt nehezen tud elkészülni s addig a jegyzőkönyvi határozatokat, tehát a törvénytervre vonatkozót sem küldheti. A jegyzőkönyvet csak karácsony utánra igéri.¹¹⁸ Hogy aztán egyáltalában felküldte-e Nagy Mihály a jegyzőkönyvet arról nincs semmi tudomásunk sem.

A superintendens egyébként még a novemberi gyűlés előtt értesítette Gyürky Pált a kerület ama határozatáról, hogy ő legyen a kerületi küldöttség vezetője. Közölte vele azt is, hogy a tiszántúliak az együttes küldöttség Bécsbe menetelének idejét november közepére tűzték ki. Azonban ekkor Pápán folytatólagos gyűlés lesz s már ezért sem, de a császár ekkora kitűzött olaszországi tartózkodása miatt sem mehet ekkorra a küldöttség Bécsbe, hanem későbbre kell azt halasztani.¹¹⁹ Gyürky válaszát a gyűlés után kapja meg Nagy Mihály. Eszerint Gyürky vállalta az elnökséget s megígérte az audiencia kieszközlését is s vállalkozott arra is, hogy az egyöntetű eljárás végett a többi kerületekkel is tárgyalni fog.¹²⁰

Gyürky nem is halasztotta a dolgot. Amikor hírt kapott róla, hogy a császár március közepén visszatér Bécsbe, — a többi kerületekkel megállapodva — a küldöttségeket március 23-ára hívja fel Pestre, ahonnan majd 25-én utaznának fel Bécsbe.¹²¹ De ekkor meg Tiszántúl ütközik akadályba a terminus. Balogh Péter március 25-re már összehívta a kerületi gyűlést, mikor Török Páltól megkapta az indulás időpontjáról való értesítést. Így a debreceni urakkal megbeszélve az ügyet, abban állapodtak meg, hogy ebben az időpontban ők nem vehetnek részt a küldöttségben, ellenben arra kérték a többi kerületeket, hogy majd a császár tervezett magyarországi látogatása alkalmával Debrecenben jelenjenek meg az uralkodó előtt, vagy ha ez nem találna tetszésre, akkor az uralkodó pesti látogatása alkalmával tegyék azt. A tiszántúli elgondolást Balogh meg is írja a többi kerületekhez.¹²²

Nagy Mihály Balogh Péter levelét megkapva, elküldte azt Gyürkyhez s egyúttal közli vele, hogy a maga részéről helyesnek tartaná, ha Pesten történnék meg a tisztelgés. Helytelen volna, ha a tiszántúliak elmaradnának, sőt a maga részéről azt szeretné, ha az evangélikusokkal együtt történhetnék meg a tisztelgés. De ha a többség mégis a Bécsbe való felutazás mellett döntene, abba is beleegyezik, csak akkor a dunántúli küldöttség nem menne fel előzőleg Pestre, hanem majd Bécsben csatlakoznának a többiekhez.¹²³ Gyürky azonnal válaszolt s hozzájárult, hogy Pesten legyen a tisztelgés. Bár ő fontosnak tartotta volna a Bécsbe menetelt, mert ott mód kínálkozott volna arra is, hogy a miniszterekkel is tanácskozhattak volna, éspedig nemcsak a zsinattartásról, de az autonómia visszaállításáról is. Megemlíti e válaszában, hogy az evangélikusok úgy döntöttek, hogy Pesten fognak megjelenni az uralkodó előtt.¹²⁴

Gyürky e levelével egyidejűleg Báthory Gábortól kap levelet Nagy Mihály, amelyben Báthory arról ír, hogy talán nem is annyira fontos ez az egész tervezett küldöttségjárás. Hivatkozik ugyanis a „Sajtó Hírlap“-ban megjelent ama közleményre, hogy „a legmagasabb engedély a protestánsok közzsínatának megtartása végett Öfelségeiknek Magyarországra utazásuk előtt fog közzétettni.“¹²⁵

Nagy Mihály azonban a Gyürky levelében foglaltakkal egyetértve értesítette az espereseket, hogy a küldöttség május 4-én a császárlátogatás alkalmával Pesten gyűlekezik s ott fog tisztelgenni az uralkodó előtt.¹²⁶

Ámde a tárgyalások tovább is folytak s ezeknek mégis az lett az eredménye,

¹¹⁸ Bali Mihály Nagy M. hoz. Polgárdi 1856. dec. 7. Érk. dec. 11.

¹¹⁹ 1856. nov. 12.

¹²⁰ Gyürky Pál Nagy M. hoz. Pest 1856. nov. 20.

¹²¹ U. az u. ahhoz Pest 1857. febr. 24.

¹²² Balogh P. Nagy M. hoz. 1857. márc. 2.

¹²³ Nagy M. Gyürkyhez 1857. márc. 10.

¹²⁴ Gyürky Nagy M. hoz. Pest 1857. márc. 11. Érk. márc. 13.

¹²⁵ Nagykőrös 1857. márc. 9. Érk. márc. 13.

¹²⁶ 1857. márc. 26.

hogy Gyürky április 16-ára Pestre, illetve 18-ára Bécsbe hívta a küldöttségeket. Mint Nagy Mihálynak írja, ezúttal csak a reformátusok küldöttségéről lenne szó, az evangélikusok május elején Budán tervezik a küldöttségüket, amire a bányakerületi közgyűlés már meg is hívta a többi hét protestáns superintendenciát.¹²⁷

A küldöttség valóban fel is utazik április 18-ára Bécsbe, — a tiszáninneniek kivételével.¹²⁸ S miután Gyürky előzetesen elintézte az audiencia ügyét — 19-én a három kerület kiküldöttei, — köztük Dunántúlról Nagy Mihály, Gyürky Pál, Zsoldos Ignác, Sárközy József és Széki Béla¹²⁹ értekezletet tartanak, amelyen megszövegezik azt a beszédet, amivel a császárnál kérvényeiket benyújtják s megállapodnak abban, hogy ezt a beszédet Lónyay János titkos tanácsos, dunamelléki kiküldött olvassa fel.

A császár előtt március 20-án délelőtt 10 órakor jelent meg a küldöttség. Ennek tagjait Gyürky Pál mutatta be a császárnak s röviden előadta jövetelük okát. Azután Lónyay János olvasta fel az előre megszövegezett beszédet. E beszéd szerint azért jöttek, hogy közzsínatiránti kérésüket benyújtsák s indokaikat előadják. Az 1851. december 31-i ígéret óta türelemmel várták, hogy ügyeiket zsinaton rendezhessék s e reménységüket megerősítette az 1854-i rendelkezés. Tisztelettel fogadták az 1856-i tervet is, de hitvallásukhoz s jogaikhoz való ragaszkodásuk nem engedte, hogy a végső elintézés azon az úton eszközöljék, amely abban eléjük terjesztett. Az egyház törvényes jogai felett nem a kerületek, hanem a zsinat rendelkezhetik. A kívülről jövő rendezés nem nyugalmat, hanem újabb aggodalmakat támasztana. Az iskolák ügye meg nem is volt említve a tervezetben, pedig enélkül „a legcélszerűbb egyházrendezés mellett is egyházügyünk törölmetszett fához hasonló.” Kérik, hogy mielőbb autonómikus állapotukba helyeztessenek vissza s azután zsinatot tarthassanak s ott „az eddigi kánonok s hitelvek alapján a tartozó tisztelettel fogadott törvénytervnek is figyelembevételével” egyházalkotmányukat rendezhessék s az iskolákat is megnyugtatóra szervezhessék, viszont a zsinattartásig iskoláik nyilvánossága is ismertessék el.

A beszéd után átadták a kerületek feliratait. Majd a császár olvasta fel magyar nyelvű válaszát: „Kérelmeiket figyelmesen megfontolván látni fogom mennyire teljesíthetem kívánságaikat. Legyenek meggyőződve, hogy én helv. hitv. alattvalóimnak csak javát kívánom, ellenben elvárom, hogy önök is nekem igaz bizalommal és hív ragaszkodással megfeleljenek.”

A császárnál való fogadtatás ezzel véget ért s a küldöttség tagjai ezután Bach belügyminisztert keresték fel, de „némi közbejött tévedés miatt” nem mind, hanem csak hatan s köztük Nagy Mihály is. Bach előtt szintén előadták ügyüket s kérték pártfogását. Azután még fel akarták keresni Thun vallásminisztert is, de a miniszter nem volt Bécsben. Mivel hamarosan remélték visszaérkezését, 21-éig vártak rá, mert fontosnak tartották a vele való találkozást. Minthogy azonban a miniszter 21-éig nem tért vissza Bécsbe, a küldöttség tagjai hazautaztak. Elutazásuk előtt azonban megállapodtak abban, hogy május 4-én a bányakerületi evangélikusokhoz csatlakozva Budán is tisztelegni fognak a császár előtt, már csak azért is, mert a császár válaszát „igen kegyelmesnek s jó reménységet nyújtónak s sok szíveket megnyugtatónak” találták.¹³⁰

Nagy Mihály még Bécsből április 20-án körlevelet írt az esperesekhez amelyikben leírta a fogadtatás körülményeit, egyben pedig hívta az espereseket, hogy a segédgondnokokkal együtt s minél számosabban jelenjenek meg május 4-én Budán.¹³¹ S május 4-én csakugyan felgyülekeztek Dunántúlról is számosan, de hogy

¹²⁷ Pest 1857. márc. 31. Érk. ápr. 2.

¹²⁸ Nagy Mihály 1857. ápr. 7-én értesítette a dunántúli küldöttség tagjait, hogy 18-án jelenjenek meg Bécsben. Ugyanakkor írt Gyürkynek is, hogy a dunántúliak nem mennek fel Pestre, hanem 18-án „gőzkocsin” Ujszönyből indulnak Bécsbe. Küldési Napló.

¹²⁹ Barcsa J. i. m. III. 41. l. azt írja, hogy a tiszántúliak a dunamelléki kerület küldötteivel voltak Bécsben „Dunántúlról csak egy férfi ment velük”. Ezzel szemben az igazság az, hogy Dunántúlról a ker. gyűlés által kijelölt öt kiküldött résztvett a küldöttségben.

¹³⁰ Ker. gy. jzkv. 1857. szept. 15. 61. sz. — Nagy M. esperesekhez. Bécs 1857. ápr. 20.

¹³¹ Nagy M. esperesekhez. Bécs 1857. ápr. 20.

kik, arra nézve nincs adatunk. Nagy Mihály maga 4-én Komáromban tisztelgett a császár előtt s azután rögtön indult Budára, ahol még 9-én is ott időzött¹⁸². A kerületek küldöttségei aztán Budán is hódoltak a császár előtt, „ami megint kegyelmesen fogadtatott s biztató legmagasabb válasszal örvendeztetett meg.”¹⁸³

A bécsi küldöttség által megszövegezett beszéd, mit Lónyay mondott el a császár előtt, valamint a császár válasza nyomtatásban is megjelent. A küldöttség határozatából, annak egyik tagja Ballagi Mór pesti theol. tanár nyomtatta ki azokat s küldte meg az egyházkerületeknek. A Dunántulra küldött 150 példány eljutott a kerület sok gyülekezetébe is, sőt mivel később a kerületi jegyzőkönyvbe is felvették, minden gyülekezethez¹⁸⁴.

Közben nagyon itt lett volna már az egyházkerületi gyűlés tartásának ideje is. Azonban augusztus 15-én a császár volt Ujszönyben, - 22-én meg Nagy Mihály a komáromi küldöttséggel Pozsonyba indult s 24-én ott tisztelkedett a császár előtt. S mint a superintendens írta még augusztus 16-án az esperesekhez: „ha ez ut végezve lesz, úgy hiszen, semmi ilyenmü körülmény nem fog függőben tartani, vagy elvonni az egyházkerület folyó évi közgyűlésétől”. S azután szeptember 15-re össze is hívja a gyűlést Komáromba¹⁸⁵.

A közben eltelt idő alatt hiába várták a zsinattartási engedélyt. Ezért a gyűlés az alakulás után — amidőn megint választottak világi elnököt is — elsősorban ezzel az ügygel foglalkozott s a zsinattartás végett új felirat készítését határozták el s annak megszövegzését Nagy Mihályra és Beöthy Zsigmond h. világi főjegyzőre bízták¹⁸⁶.

Ebben a feliratban utaltak 1856. október 20-i közgyűlésükből felküldött folyamodásukra. Mivel e kérésük még mindeddig teljesítetlen marad „ekképp még mindig nélkülözik az alkalmat, mely szerint míg egyrésről a fentebb említett magas szervezeti javaslat fölött canonaink értelmében tanácskozhatnak, más részről addig a tanácskozásban fényes és csalhatatlan jelét adhatnák annak, miszerint a protestáns egyház közéletét szabályozó törvényekhez ragaszkodásukban császári királyi s apostoli felség legmagasb s legdrágább érdekei iránt legmélyebb tisztelettel s az alattvalói hűség legőszintébb s leghálásabb érzelmeivel viseltetnek.” Kérik tehát, hogy a zsinattartásra adja meg az engedélyt a császár¹⁸⁷.

Ugyanekkor újból foglalkoztak a zsinat előmunkálatainak elkészítésével is s mivel a már két ízben kijelölt bizottság feladatát még mindig nem teljesítette, új bizottságot választanak azzal, hogy a munkálatot a legközelebbi kerületi gyűlés előtt való nagyon összeülve készítsék el s a gyűlésre nyújtsák be¹⁸⁸.

Nagy Mihály beszámolt a gyűlésen a bécsi küldöttség járásról s a budai tisztelgésről is.¹⁸⁹

A jegyzőkönyvben nincs nyoma, csak Bali Mihály főjegyző leveléből tudjuk, hogy a superintendens ezen a gyűlésen bejelentette lemondását, de a gyűlés nem fogadta azt el. A főjegyző a jegyzőkönyvben nem jegyezte ezt fel, mert „arra gondolt, hogy az emberek a legőszintébb szándékot is hajlandók balra magyarázni s belőle gyanúsításokra alkalmat venni”¹⁴⁰.

Azután az év végéig nincs szó többé zsinattartásról. Ugy, hogy Nagy Mihály december végén Balogh Péternek írott levelében fel is említi, hogy jó lenne újra kérelemmel fordulni ebben az ügyben a felsőséghez¹⁴¹. Balogh Péter válaszában ki-

¹⁸² Küldési napló 1857. máj 2-9.

¹⁸³ Ker. gy. jzkv. 1857. szept 15. 61. sz.

¹⁸⁴ Ballagi Mór Nagy M. hoz Pest 1857. máj 13.— Nagy M, esperesekhez 1857 máj 28.— Ker gy. jzkv. 1857 szept 15.

¹⁸⁵ Nagy M. esperesekhez 1857. aug. 17.

¹⁸⁶ Ker. gy. jzkv. 1857. szept. 15. 4. sz.

¹⁸⁷ U. ott.

¹⁸⁸ U, ott. 34. sz.

¹⁸⁹ U. ott. 61. sz.

¹⁴⁰ Polgárdi, 1857. okt 23.

¹⁴¹ Küldést napló 1857. dec, 22.

jelenti, hogy egyetért Nagy Mihállyal az egyházi és iskolai „fontos és naponként nagyobb bizonytalanságba süllyedező” ügyre nézve. De hogy mit tehetnek a superintendenciák ilyen elszigetelt helyzetben, nem tudja kitalálni. Levelének e része igen találó helyzetfestés: „Felséges Urunk s magas kormányának velünk teendő célját sűrű homály fedi, közlekedés közöttünk semmi, egyes superintendenciák külön tanácskoznak, végeznek, folyamodnak minden siker nélkül, arra, hogy egyetemesen tanácskozhassunk, nincsen kilátás. Szerintem országfejedelmi biztos jelenlétében előleges tanácskozás eredményre nem is vezetne, — felteszem ha a convent tartása engedtetnék is meg”, De mint írja, erre nincs is semmi reménye. A továbbiakban pedig igen érdekesen veti fel azt a gondolatot, amit évekkkel előbb Nagy Mihály ajánlott Szoboszlainak, de aki azt visszaútasította. Irja nevezetesen, hogy mivel már könnyű a közlekedés a vasúton „nem jó lenne e, ha a superintendensek mintegy történetesen összejönnének előre kítűzött időben Pesten s ott több világi hitrokonokkal találkozva, értekezének a teendőkről s egy bizonyos tervben állapodnának meg, melytől a superintendenciák se jobbra, se balra el ne térnének tartandó gyűléseiken.” Ha így együtt dolgoznának s az evangélikusokkal is megtartanák a kapcsolatot, meg lehetne kísért, ni „egy teljes egyetemes küldöttség felküldését,” „vagy mindentől elállva a főtisztelendő úr által idézett siralmas palladium alá vonulni.” Azután útal még arra, hogy ő és dunamelléki hivataltársa csak helyettes-superintendensek s így egyikük sem akar „zászlót vinni,” ezért a másik kettőtől, mint rendes, választott superintendenstől várják a vezetést.¹⁴²

Balogh Péter levele válaszatlan marad. Úgy látszik Nagy Mihály sem akar, vagy nem is érzi magát elég erősnek „zászlót vinni.” S — nem ismervén Nagy Mihály Baloghhoz küldött levelét — nem tudhatjuk, milyen „siralmas palladium” alá vonulásról írt ott, de mindenesetre ezt találja megfelelőbbnek, mert ez nyugodalmasabb, mint a zászlóvivés, S a helyzet a kerületek magatartása tekintetében marad olyan, mint amit Balogh Péter rajzolt.

Am a kormány—ha nem válaszolt is mindeddig a protestánsok felterjesztéseire — eddig megmutatott jóindulatát is kezdte visszavonni. Mint említettük, az 1854-i rendeletben nem kaptak engedélyt a protestánsok a kerületi gyűléseken a kettős elnökségre, sőt kifejezetten a superintendens elnöklete alatt tarthatóknak engedélyezték azokat, biztos jelenlétében s a kerületi főgondnokok hivataloskodását továbbra is felfüggesztették, — mégis 1856 óta már több ízben s így Dunántúlon is a gyűléseken behelyettesített elnököt választottak a superintendens mellé s ezt a gyűléseken jelenlevő biztosok elnézték.

Tiszántúl mindeddig még nem alkalmazták kettős elnökséget a gyűléseken. 1857 ben határozták el, hogy engedélyt kérnek a helytartó tanácstól a többi kerületek példájára a világi elnökség esetenkénti betölthetésére. Dunántúl, minden felterjesztés, vagy kérvényezés nélkül tették ezt! — A helytartó tanács azonban a tiszántúliak kérését elutasította azzal, hogy az egyházak szervezéséig erről szó sem lehet. De úgy látszik a tiszántúli kérvény felhívta a kormány figyelmét erre a tényre, aminek jelei aztán rövidesen s mindjárt legelőször a tiszántúli egyházkerület április 15-i gyűlésen mutatkoztak. Ezen a gyűlésen ugyanis az volt a szándék, hogy betöltik a világi elnöki széket a legidősebb egyházmegyei gondnokkal. Mivel azonban már kezükben volt a tilalom, nehogy a gyűlést feloszlassák, alkalmazkodtak abhoz s a gyűlésből feliratot küldtek a császárhoz, hogy a főgondnoki szék betöltését s a rendes superintendens választást engedje meg s a kettős elnökséget is tegye lehetővé. S ezen a gyűlésen történt meg először az is, hogy míg mindeddig református biztosokat jelöltek ki s pedig rendszeren a segédgondnokok közül valamelyiket, most katolikus biztos jelent meg a gyűlésen. Ez a tény egészen rendkívüli helyzetet teremtett és sok keserű tapasztalattal szolgált a kerületi tagok egyet nem értése tekintetében is.¹⁴³

A dunántúli kerület jó későn összehívott gyűlésén hasonló helyzet állott elő, bár a gyűlés tagjainak magatartása miatt egészen más eredménnyel.

Az a tény, hogy Nagy Mihály a gyűlést október végére hívta össze, már kü-

¹⁴² Debrecen 1858. jan. 8. Érk. jan. 7.

¹⁴³ Balogh P. Nagy M. hoz 1858. ápr. 30. Érk. máj. 9.- Tiszántúli ker. gy. jzkv. 1858. ápr. 15

lönben is szemrehányásokat szerzett számára. A több mint egy éve felhalmozódott egyházi és iskolai ügyek már nagyon is sürgették volna az elintézést és mégis mi történt?

A superintendens a gyűlést Szévald Mór biztos jelenlétében annak rendje és módja szerint megnyitotta, azután, mint már előző gyűléseken is, „a közgyűlés nagyrészenek indítványban nyilvánult akaratahoz képest presbyteri rendszerünk alapján világi elnök helyettesítésére híván fel a kerületet s Sárközy Józsefet kérvén fel erre, ki az elnöki széket el is foglalta.” Akkor előállott a biztos és hivatkozott az 1854-i rendelet 4 § árá, mely szerint kerületi gyűlés csak a superintendens, vagy helyettese elnökletével tartható, biztos jelenlétében s kívánta hogy alkalmazkodjék a gyűlés ehhez s világi elnök nélkül folytassa a tárgyalást. A gyűlés úgy egyházi, mint világi tagjai az 1790—1.26. t. c.-ben megállapított s folytonos gyakorlat által szentesített s a felség által is biztosított egyházkormányzati jogokra hivatkoztak. Igyekeztek a biztost minden lehető érv felhasználásával arra bírni, hogy elégedjék meg azzal, hogy tiltakozását jegyzőkönyvbe veszik. Hiába. Felszólították a biztost arra is, hogy mutassa fel e fellépésre jogosító útását, — de erre nem volt hajlandó, azzal az indoklással, hogy nem tartozik a kerületi gyűlésnek számolni, csak a kormánynak. Azután pedig kijelentette, hogy ha a gyűlés nem alkalmazkodik a rendeleten alapuló kívánsághoz, akkor a gyűlést bezárja. Így abba a helyzetbe jutott a gyűlés, „miszerint kényszerülve lön, ha ön lelke s az összes magyar protestáns egyház súlyos vádját elkerülni akarja, ez egyház kormányzati elvet fenntartva, kinyilatkoztatni, hogy a biztos kívánalmának nem hódolhat, mert ily lényeges egyházkormányzati joggyakorlat, mint a világi elnökség, egyszerű tiltakozás által nem, hanem egyedül az összes protestáns egyházat képviselő zsinat határozata által szüntethetik meg s a világi elnöklet nélkül folytatott gyűlés — protestáns egyházi gyűlés nem lenne, elengedhetetlen feltétele lévén ennek, hogy az egyházi és világi tagok, kik az evangéliumban lelki papság neve alatt említettnek, ne csak a tanács asztalánál, hanem az elnökségben is képviselve legyenek.” Mivel a biztos sem engedett, a gyűlés sem tehetett. „hogy egyházkormányzati jogainak egyik lényeges sarkpontja szándékolt megsemmisítésére alkalmat adjon” — a biztos a gyűlést bezártnak nyilvánította. Akkor még szóba hozták a gyűlés tagjai, hogy a bezárásig folytatott tanácskozásról a jegyzőkönyvet meg kell írni. Erre a biztos kijelentette, hogy szükségtelen, mert nem tekinthető gyűlésnek az, ami eddig ott történt. A gyűlés tagjainak érvelésére végül mégis engedett s hozzájárult, hogy arról, ami a bezárásig történt, jegyzőkönyv vétesék fel, de kikötötte, hogy a kész jegyzőkönyvet neki mutassák meg. Ekkor oszlott el azután a gyűlés. Széki Béla, az új egyházkerületi főjegyző nyomban ezután elkészítette a jegyzőkönyvet, amit Wámoossy püspöki írnok lemásolt s így vitték el azt a superintendens és Széki a biztoshoz, akivel együtt mind a hárman aláírták azt este féltizenegy órakor. A kész jegyzőkönyvet aztán a biztos magához vette s elvitte magával!¹⁴⁴

A következmény nem soká váratott magára. November 10 én Nagy Mihály megkapta a pozsonyi helytartótanácsi osztály rendeletét, amelyben az 1854-i rendeletre hivatkozással megtiltja a kerületi gyűléseken a világi elnökletet azzal, hogy ellenkező esetben a gyűlések azonnal bezártnak a biztos által.¹⁴⁵

S mindezekeken felül elintézetlenül maradtak a kerület ügyei. Nem volt más teendő, mint egy szűkebb körű bizottságot hívni össze, amelyiken mindazokat az ügyeket, amelyeket a superintendens elnökiileg el nem intézhet, legalább bizottságiilag letárgyalhassák. Nagy Mihály november 30-án, amikor közölte az esperesekkel a helytartótanácsi osztály említett rendelkezését, irt erről is, kifejtvén, hogy vagy el-

¹⁴⁴ Belsősomogyi egyhm. gy. jzkv. 1858. nov. 6.— Küldési napló 1858. okt. 20. E magatartás kialakításában bizonyára része volt a Prot. Egyházi és Iskolai Lap 1858-ban megindult évfolyamában több, a kettős elnökséggel foglalkozó cikknek s köztük épen a dunántúli egyházkerület legidősebb egyhm. s gondnokának; Sárközy Józsefnek a tollából is: „Egyházkormányzatunk fejlődése és ebből folyó kettős elnökség feletti nézetek” címen (441. l.) Balogh Péter előbb idézett levelével összevetésül jellemző a tájékozatlanságra u. ott.: *Daru*: Az ikerelnökség felelőssége c. cikkéből: „Megléhet, hogy van, de én nem tudok egyházmegyét, kerület pedig épen nincs, ahol az egyházi egyén mellett nem ülne egyszersmind világi az elnöki székből...” (227. l.)

¹⁴⁵ A rendelet kelte: 1858. nov. 3.

fogadják az elnökség ügyében kiadott megszorító rendelkezést, s akkor egyházi elnökség mellett tarthatnak gyűlést, de akkor az elvet áldozzák fel,—vagy pedig megállanak a gyűlés szétosztatását előidéző elv mellett, a kettős elnökség mellett, akkor viszont közgyűlést nem tarthatnak s elintézés nélkül maradnak az ügyek. Szerinte komoly megfontolást igényel ez „mert ettől függ ügyünk állása jövőben s rólunk ítélete mind a hitrokon egyházkerületeknek, mind a cs. k. magas kormány-nak. Azt látjuk, hogy tetleg dacolnunk a kormánnyal nem lehet“. Így egy lehetőség van csak: bizottsági gyűlést kell tartani s azt Révkomáromba december 14-re össze is hívja Nagy Mihály.¹⁴⁶

December 11-én kapja meg a superintendens a belsősomogyi egyházmegye consistoriális gyűlésének azt a jegyzőkönyvét, amelyben a szétosztatott egyházkerületi gyűléssel kapcsolatban arra hívják fel a superintendens, hogy vezessen küldöttséget a sérelem orvoslásáért a császárhoz, — tudassa mindenik kerülettel, hogy mi történt, — küldje meg nekik a kerületi gyűlés jegyzőkönyvét s hirdessen mielőbb új közgyűlést.¹⁴⁷

November 30-i felhívására is mindössze a belsősomogyi egyházmegyéből érkezett visszhang. Széki Béla esperes két levelet is intéz e tárgyban a superintendenshez, de mind a kettő már csak a bizottsági gyűlés után érkezik meg hozzá. Az elsőben ezt írja: „... úgy cselekedjünk amint becsülettel cselekedhetünk, következőleg egyházalkotmányunk kimondott elvét nem fogjuk megtagadni“ Helyesli, hogy addig, míg a császár megszünteti az egyházi ostromállapotot, bizottságokkal és consistoriumokkal intézze superintendens az egyház ügyes-bajos dolgait.¹⁴⁸

A másik levél már a bizottsági gyűlés után kelt, de nyilván annak ismerete nélkül, hogy az tényleg megtartatott-e s az előzőnek egyenes folytatásaként. Ebben arról ír Széki, hogy a kettős elnökséget megszüntető kormányrendeletet közölte az egyházmegyei consistoriummal. A superintendens intézkedéseit jóváhagyták ők is, mert november 6-i határozatukkal összhangzónak találták azt. Mégis azt kéri, hogy az ügyek intézését ne bizottság, hanem az egyházmegyék espereseiből és gondnokai-ból alkotott consistorium által eszközölje. Részben mert a dunamelléki egyházkerületben történt dolgok a bizottsági igazgatás ellen bizalmatlanságot gerjesztettek bennük, részben mert szerintük az általuk javasolt consistorium törvényesebb színezettel bír, „s mivel nem járhat oly zajjal, mint közgyűléseink... a kormány részéről is alig fog helytelenítetténi.“¹⁴⁹

A superintendens által Komáromba összehívott bizottság december 14-én megtartotta a maga gyűlését s három napos tanácskozással elintézte az összes függőben maradt ügyeket. „A pápai gyűlés iránti sérelem orvoslására nézve annyi jegyeztetett meg, hogy a gyűlés tarthatásáért világi elnök jelenlétében, az összes superintendenciák folyamodjanak a felséghez.“¹⁵⁰

Az egyházmegyéken néhol ezentul is kettős elnöklés mellett tartották a gyűléseket, mint pl. a mezőföldit 1859. január 27-én, vagy a belsősomogyit március 2-án.¹⁵¹ Ellenben másutt, mint pl. a pápai egyházmegyében február 3-án, már olyan körülmények között folyt a gyűlés, mint az egyházkerületen. A pápai egyházmegye e gyűlésén az esperesi megnyitó után a jelenlevő biztos hivatkozva az 1854-i rendeletre, felszólította a gyűlést, hogy tanácskozását csak egy, mégpedig esperesi elnöklés mellett tartsa meg. A gyűlés a pápai egyházmegyén is már 1857. február óta mindig kettős elnökléssel működött,¹⁵² most is ragaszkodott a presbiteri elvhez s csak kettős elnöklés mellett akart gyűlést tartani, viszont a kormánnyal sem akarva összeközösbe jutni, feloszlott tanácskozás nélkül. Ebből a gyűlésből is felkérték Nagy Mihályt, hogy keressen érintkezést mielőbb a többi superintendensekkel s azokkal

¹⁴⁶ 1858. nov. 30 és dec. 1.

¹⁴⁷ Belsősomogyi egyhm. gy. jzky. 1858. nov. 6, 1. sz.

¹⁴⁸ Erdősokonya 1858, dec. 9. Ér. dec. 16. az érkezési dátum le van huzva s feléje írva:

jan. 6!

¹⁴⁹ Erdősokonya 1859. jan. 1. Ér. jan. 5.

¹⁵⁰ Érkezési napló 1858, dec 14-16.

¹⁵¹ Prot. Egyházi és Iskolai Lap 1859. 221. l.

¹⁵² U, ott. 338. l.

¹⁵³ V. ö.: pápai egyhm, gy. jzky. 1857 s 1858 évek,

egyértéve a baj orvoslásáért folyamodjanak a császárhoz.¹⁵⁴ Azután pedig az egyházmegyei consistorium tagjai a lelkész lakáson bizottmányilag intézték el az egyházmegye ügyeit ekkor is s majd ez évben még néhányszor hasonlóképen.

De hogy Nagy Mihály akár a belsősomogyi, vagy pápai egyházmegyek kívánságára, akár a kerületi bizottság határozatából egyáltalában tudatta volna a többi kerületekkel, hogy mi történt a pápai egyházkerületi gyűlésen, még inkább hogy a közös folyamodásra tett volna valami lépést, annak a püspöki levelek naplójában semmi nyoma sincs.

S egészen 1859 júniusáig nem is tesz semmit a közügyek intézése doigában. Ekkor június elején körlevelet intéz az esperesekhez, amelyben előadja, hogy mind-egyeddig várt a gyűlés tartással, meg akarván tudni, hogy a többi kerületek mimódon tudnak gyűlést tartani s mivel úgy olvasta (talán a megküldött jegyzőkönyvekben?), hogy azokat a kettős elnöklésben nem háborgatták, reménye van, „hogy a mi egyházkerületünkre nézve sem ujul meg a mult évi oly sérelmes akadály, amilyenre soha sem adtunk okot és amelyet mindenkor békés eljárásunkkal nem is érdemel-tünk meg.” Bejelenti egyuttal az espereseknek, hogy június 27-re gyűléstartási engedélyt kért s erre a gyűlésre meg is hívja az egyházmegyek képviselőit.¹⁵⁵

A közgyűlést június 27—30. napjain minden akadály nélkül meg is tartották Komáromban. A megnyitás után Sárközy Józsefet behelyettesítették a világi elnökségre, ki az elnöki széket el is foglalta. S ez ellen a jelenlevő biztos semmi ellenvetést nem tett s a gyűlés folytathatta a maga tanácskozásait nyugodtan kettős elnökség mellett. Mintha csak nem is történt volna meg a szigorú rendelet ez ellen!¹⁵⁶

De a közgyűlésen még csak szóba sem jött sem a mult évi eset, sem a még mindig késő egyházrendezés, vagy zsinattartási engedély. A püspöki naplóban olvasuk ugyan az irnok feljegyzéseit, hogy valami felséghez intézett felirat példányait szétosztotta a gyűlés tagjai között s újabb 300 példány nyomtatását megrendelte, de hogy milyen feliratról van szó, arról sem a naplóban, sem a jegyzőkönyvben, sem sehol máshol semmit nem olvasunk.¹⁵⁷

A gyűlés négy nap alatt sem tudott végezni minden üggyel s főleg a főiskola anyagi ügyeivel nem, azért folytatólagos gyűlés tartását mondták ki október 17-re Pápara.¹⁵⁸

E folytatólagos gyűlés előtt történt meg a nagy fordulat az egyházi ügyben. Megtörtént t. i. a régvárt intézkedés a pátens formájában.

A pátens.

A kormánynak éveken át húzódó protestáns egyházi rendezési terve az utóbbi években mintha már elaludt volna. S szinte egészen váratlanul 1859. szeptember 1-én kiadatott a „császári nyílt parancs mind a két hitvallású evangelica egyház bel-szerkezete, iskolai és oktatási ügyei nemkülönben államjogi helyzete iránt.”¹

Ez a nyílt parancs bevezetésében arra hivatkozik, hogy 1791-ben a két protestáns egyház zsinatain alkotott törvényjavaslatokat felterjesztették az uralkodóhoz s ezeket azóta ismételten is tárgyalások alá vették. A vallásminiszter a végleges elintézés céljából egy előkészítő törvénytervezetet közölt az egyházkerületekkel s az ezek által beadott nyilatkozatokat és beadványokat az uralkodó elé terjesztette. Az ezekben foglaltak megfontolása után „oly célból, hogy Magyar stb. országban... mind a két hitvallású evangelika egyház további halasztás nélkül egy általánosan

¹⁵⁴ Pápai egyhm. gy. jzkv. 1859. febr. 3. Prot. Egyh és Isk Lap 1859, 221. 1.

¹⁵⁵ 1859. júnus 3.

¹⁵⁶ Ker. gy. jzkv. 1859. jún. 27. 2 sz.

¹⁵⁷ Küldési napló 1859. jún. 29.

¹⁵⁸ Ker. gy. jzkv 1859. jún. 27. 23. sz.

¹ Teljes címe: „1859-dik évi september 1-jén kelt császári nyílt parancs, mind a két hitvallású evangelica egyház belszerkezete, iskolai és oktatásügyei, nemkülönben államjogi helyzete iránt Magyar-Horvát-Tótországban, a Szerb vajdaságban s temesi bánóságban és a katonai határországban. Bécs 1859. Nyomatott a cs. k. udvari és államnyomdában.” ⁴⁰ 1-12 l. Egykorú nyomtatvány a tatai egyhm. lt. ban. Teljes szövege megjelent a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1859. 993., Révész Imre munkái a pátens korából, Budapest 1900. 215. l. Sárospataki Füzetek 1859, 257. l.

érvényes szerkezet élvezetébe léptessék s ezen szerkezet további képzése lehetővé tétessék, továbbá, hogy az evangélikusok iskolai és oktatási ügyeinek kezelésére név szerint szabály tűzessék ki, végre, hogy azon elvek, melyek szerint mi fejedelmi főfelügyelési jogunkat gyakoroltatni kívánjuk, világosan és határozottan kifejeztessenek... a fentemlített zsinati munkálatok elintézése végett az 1791. évi XXVI. t. c. 4 §-nak foganatosítása tekintetéből a következőket rendeljük."

Ezután a bevezetés után, amiből tehát az a legfontosabb és megjegyzésre méltó, hogy a nyílt parancs, mint a még mindig szentesítésre váró, helyesebben az annak idején szentesítés nélkül maradt 1791. évi zsinati törvényjavaslatok folyamánként állíttatik be s oly módon, hogy az összeülendő zsinat az ebben foglaltak alapján „képezheti tovább” ezt a szerkezetet. Épen azért emeltük ezt ki, mivel a továbbiak folyamán épen ez a tény, hogy az egyházszervezés s annak formája felülről és kívülről, paranccsal kényszerítették az egyházra, ha a zsinai kilátásba helyezésével is, de annak munkáját is előre megszabva, — képezi a pátens küzdelmek anyagát, anélkül s épen Dunántúl is, hogy magát a pátens tartalmát, rendelkezéseit az abban lefektetett szervezet helyes vagy helytelen voltát a legtávolabbiól is tárgyalás alá vették volna.

Épen ezért is mellőzzük itt az 58 §-ból álló nyílt parancs részletes ismertetését, csupán azokat a §-okat említjük meg, amelyek különösen Dunántúl az események sorára befolyással voltak. Ilyenek:

„Mindenik superintendentia azon esperességekből . . . áll, amelyek az országfejedelmi törvények által hozzája útasíttatnak . . . A superintendentességek számára állandó székhelyek tűzetnek ki, melyekről a superintendentiák neveztetnek.” 25. §.

E § alapján „jövőben következő superintendentiák létezendek: A . . . . . B. A helvét hitvallású evangélikusok számára: 1. A pesti. Magában foglalja a . . . . . tatai esperességet az eddigi dunántúli superintendentiából. . . . . 2. A komáromi. Magában foglalja a barsi, drégelypalánki és komáromi esperességet az eddigi dunántúli superintendentiából. 3. A pápai, Magában foglalja a mezőföldi, őrségi, belsősomogyi és veszprémi esperességeket az eddigi dunántúli superintendentiából, a felsőbaranyai, külsősomogyi és tolnai esperességet az eddigi dunamelléki superintendentiából . . . . . 28. §.

Mindezen superintendentiákban „egy világi superintendentiális felügyelő (gondnok) választandó.” 38. §.

Az egyházi rendtartás „végre az egyházi törvényhozás útján fog megszakíttatni.” Ennek megtörténteig „ideiglenes határozatok fognak életbe lépni, melyeknek kibocsátására” a vallás és oktatásügyi miniszter egyúttal felhatalmaztatik. Ezeknek a határozatoknak az életbeléptetésével az 1854. július 3-án kibocsátott rendelet „hatályon kívül lép.” 55. §.

A nyílt parancs kibocsátása után szeptember 2-án meg is jelent „a vallás és oktatásügyi miniszternek 1859. szeptember 2-án kelt rendelete . . . a nyílt parancs LV. §-nak foganatosítása végett . . . mindkét hitvallású evangélikusok egyházi ügyeinek képviselése és igazgatása tárgyában . . .”² Ez a 10 fejezetre oszló s 147 §-ból álló rendelet a teljes egyházalkotmányt adja. Tartalmával a küzdelem folyamán még kevésbé lesz dolgunk, mint a pátenssel, ezért ismertetését mellőzzük.³

A magyarországi protestáns egyházak csak szeptember közepén értesültek a nyílt parancs és a miniszteri rendelet kibocsátásáról. Legkorábban a Protestáns Egy-

² „A vallás és oktatásügyi miniszternek 1859. szeptember 2-án kelt rendelete, melyel (így l.) az 1859. szeptember 1-jén kelt legfelsőbb nyíltparancs LV §-nak foganatosítása végett a Magyar-, Horvát-, és Tótországi, a Szerb-vajdasági s a temesi bánági és katonai határvidéki mindkét hitvallású evangélikusok egyházi ügyeinek képviselése és igazgatása tárgyában következő ideiglenes határozatok tetetnek közhírré. Bécs 1859. Nyomatott a cs. k. udvari és államnyomdában.” 40 l. 34. l. Egykorú nyomtatvány a tatai egyhm. lt. ban. Teljes szövege megjelent a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1859. 1009. skl.

³ A rendelet a köv. fejezetekre oszlik: 1. A parochiális községekéről (ekklézsiákról) presbyteriumokról s a helybeli conventekről. 2. Az esperességi (egyházvidéki, seniorális, tractuális) conventekről. 3. Az esperességi consistoriumokról (törvényszékekről). 4. A superintendentiális (egyházkerületi) conventekről. 5. A superintendentiális consistoriumokról (törvényszékekről). 6. Minden superintendentiák generális conferentiájáról. 7. A zsinatokról (synodusokról). 8. A papok választásáról, jogairól és kötelességeiről. 9. Az esperesek és társesperesek választásáról, jogairól és kötelességeiről. 10. A superintendentesek és helyettes superintendentesek választásáról jogairól s kötelességeiről.

házi és Iskolai Lap számol be róla egy bécsi tudósítás alapján szeptember 13-i számában, hogy a pátens kiadatott.⁴ Így a Lap után is s valószínűleg más módon is, de mindenesetre annak hivatalos uton való megküldése előtt, ismeretessé vált az Dunántúl is. Liszkay József győri lelkész, aki egyházkerületi főpénztárnokságáról már jóval előbb lemondott, szeptember 19-én a superintendenshez írott levelében arról tudósítja őt, hogy előző nap „véletlenül” értesült a rendelet kiadásáról s arról, hogy a dunántúli kerület is kétfelé fog oszlatni, épen ezért a felosztásig most már tovább akarja vinni a pénztárnokságot s kéri, hogy a helyettes pénztárnok minden írományát küldesse hozzá, „mellettem szólván — írja — a cs. k. pátens egyik §-a is, mely határozottan kimondja, hogy a pénztárt, annak az illetők közti felosztásáig, vezesse az eddigi pénztárnok.”⁵

Szeptember 20-án a tatai egyházmegye megtartja rendes közgyűlését Tatán, kettős elnökség mellett, országfejedelmi biztos jelenlétében, minden zavaró incidens nélkül. A jegyzőkönyv szerint is semmi tudomásuk nincs még a pátensről. Liszkay nem volt jelen e gyűlésen. De úgy látszik a biztos: a tatai cs. k. szolgabíró sem tudott arról még semmit.⁶

Az egyházkerületek csak jóval később kapják meg a pátensst. Apostol Pál tiszáninneri superintendens szeptember 18-án irt levelet Nagy Mihályhoz, amelyben azt a véleményét közli, hogy nyílt parancsnak és a miniszteri rendeletnek „az egyházkerületekhez hivatalos utoni megérkezése után mulhatatlan lesz miszerint azok részéről haladék nélkül gyűlések tartassanak”. Az együttműködés lehetősége céljából arra kéri Nagy Mihályt, hogy kerületének erre vonatkozó határozatát annak idején gyorsan küldje meg, s a maga részéről ugyanezt igéri. De nyilvánvaló, hogy ha tudott is róla Apostol, még nem kapta meg eddig ő sem.⁷

Dunántul legkorábban Bali Mihály mezőföldi esperes kapja meg a soproni helytartósági osztálytól szeptember 16-i keltezéssel a pátens és a rendelet 310 példányát, azzal a felhívással, hogy ezeket a példányokat a pápai új superintendencia egyes gyülekezeteibe küldje szét, az új superintendenciát szervezze meg és választassa meg a superintendenciális gondnokot is.

Utalnunk kell itt arra, hogy a pátens szerint az eddigi dunántúli egyházkerület két külön kerületre a pápára és a komáromira szakadt volna. Bali Mihályt tehát a pápának a megszervezésére hívta fel a helytartósági osztály. A leirat superintendenciális főjegyzőnek címezte Balit. Épen emiatt Bali az egész csomagot visszaküldte Sopronba azzal, hogy ő még 1857-ben lemondott a főjegyzőségről s helyette 1858-ban Széki Bélát választották meg e tisztségre. S ezzel — mint maga irta Nagy Mihálynak, a rendelet végrehajtása, vagy az azzal kapcsolatos állásfoglalás alól „kibújt”! Közli Bali a superintendenssel azt a véleményét is, hogy azóta már bizonyára ő is kapott hasonló rendelkezést. Irja azt is, hogy véleménye szerint a folytatólagos kerületi gyűlést a pátens miatt elhalasztani nem lehet, sőt inkább meg kell tartani s érintkezésbe kellene lépni a többi superintendenciákkal is, hogy együtt kérjék a császártól a pátensnek, illetve a rendeletnek zsinattartásig való felfüggesztését.⁸

Nagy Mihály még Apostol és Bali levelének érkezése előtt folyamodott a folytatólagos gyűlés megtartására engedélyért, amelyre aztán, október 2-án meg is kapta a választ azzal, hogy október 17-én a gyűlés Pápán a „szeptember 1-ső napján kiadott legfelsőbb nyílt parancsnak IV. ik. §. értelmében királyi biztos jelenléte nélkül megtartathatik, „S ezt az engedélyt a helytartósági osztály Nagy Mihályhoz, mint *dunántúli* superintendenshez küldte!”⁹

Október 3-án kapott Nagy Mihály Balogh Pétertől is levelet, amelyben Balogh arról értesíti őt hogy a pátens megküldetett neki s az ahhoz kapcsolt kísérő leirat szerint, mivel a pátens LV. §-a szerint az 1854. június 21-i ideiglenes ren-

⁴ Prot. Egyh. és Isk. Lap 1859. 981. l.

⁵ Győr, 1859. szept. 19. Ér. szept. 20.

⁶ Egyhm. gy. jz. 1859. szept. 20.

⁷ Miskolc, 1859. szept. 18. Ér.: szept. 21.

⁸ Polgárdi, 1859. szept. 23. Ér. szept. 26.

⁹ Helytartósági osztály Nagy M. dunántúli superintendenshez, Sopron, 1859. szept. 27. Ér.

delet hatályon kívül helyeztetett, felhívják őt „hogya a debreceni superintendenciát alkotó esperességek vezetését csupán a szervezés végett, továbbá a superintendenciális curátor megválasztásáig ideiglenesen vigye”. Balogh Péter, levele szerint, ezt úgy értelmezte, hogy ez csupán a szervezésre s nem a gyűlés tartására szól. S mivel már szeptember 22-én kitűzte a gyűlést október 8-ra s arra mind a 13 tractust meg is hívta, meg is akarja azt tartani, mert nem érzi magát felhatalmazva ilyen életkérdésbe egyénileg még csak beavatkozni is.¹⁰

Nagy Mihály még Balogh Péter levele vételekor sem kapta meg a pátenst. S mivel engedélye a gyűléstartásra, még pedig mint dunántúli superintendensnek megvolt, most Balogh Péter levelének vétele után körlevelet ír az esperesekhez s őket s általuk a segédgondnokokat s a kerületi gyűlés tagjait október 17-re Pápára össze is hívja.¹¹

S még ezután is majd egy hét telik el, mikor végre megkapja Nagy Mihály a pozsonyi helytartósági osztály leiratát, szeptember 19-i keltezéssel, amelyben hivatalosan is értesítik őt a pátenst kibocsátásáról s a miniszteri rendelet megjelenéséről. Együttal kiosztás végett mindenikből küldenek is neki 100-100 példányt. A leirat felhívja Nagy Mihályt az alkotandó komáromi superintendencia három egyházmegyéjének megszervezésére s főgondnok választásra.¹²

Mindebből azonban semmi sem mutatja, mintha a pápai kerületi gyűlés engedélyezése körül valami nem volna rendben. Nem is található a pátenstben annak határozott kifejezése, hogy az eddigi kerületek nem tarthatnak gyűlést, bárha határozottan mondja is, hogy „a jövőben” csak az ott felsorolt superintendenciák „létezzenek.”¹³

E rendelkezés hiányosságára azonban csakhamar rájönnek és a soproni helytartósági osztály október 11-i kelettel megküldi az október 8-i császári rendeletet a pápai evangélikus superintendenciához, amit, mint főjegyzőnek s a szervezésre kismelt leendő superintendensnek, Széki Béla pápai lelkésznek küldenek meg. E rendelkezés szerint a nyílt parancs 26. §-a értelmében az eddigi 8 kerület helyére most már 12 lép s az idézett §-ban fel vannak sorolva azok az egyházmegyék is, amelyek az egyes superintendenciákhoz tartoznak. Egyházkerületi gyűlések ezentúl az eddig fennállott superintendenciális körzetekben nem tarthatók meg, hanem csak a jelzett § szerinti összetételű kerületeknek van joguk gyűlést tartani. Viszont más esperességek nem vehetnek részt a superintendenciális közgyűléseken, csak azok, amelyek a § szerint az illető superintendenciát alkotják. Ha mégis e rendelkezések ellenére tartatnék gyűlést, annak határozatai semmisek s azt, aki ilyen gyűlést összehív, felelősségre fogják vonni. S mindezekről a politikai hatóságokat is értesítik.¹⁴

Ezt a rendelkezést október 13-án reggel kézbesítették Széki Bélának, aki ezt másolatban haladéktalanul küldte Nagy Mihályhoz. Kísérő levelében a rendelkezés ellenére is kéri Nagy Mihály személyes megjelenését a pápai gyűlésen, annál is inkább, mert mint írja, értesülése szerint a távolabbi egyházmegyék képviselői is meg fognak jelenni s szükség lesz egymás megértésére és erősítésére.¹⁵

Mint hogy azonban a gyűlések kitűzött ideje előtt a felszentelendő lelkészek megvizsgálására s a számadások átnézésére a superintendens mindig legalább két nappal előbb meg szokott jelenni a gyűlés színhelyén, — most is úgy történt s a Komáromból 14-én útra induló Nagy Mihály Széki Béla levelét s az azzal küldött gyűlés-tilalmi rendeletet nem kapta meg Komáromban.¹⁶ Még kevésbé találhatta őt

¹⁰ Debrecen 1859. szept. 30. Érki. okt. 3. Helytart. o. Balogh P.-hez, Nagyvárad 1859. szept. 22. Balogh P. másolata.)

¹¹ 1859. okt. 3.

¹² Helytart. o. Nagy M. komáromi superintendenshez Pozsony 1859. szept. 19. érki. okt. 9.

¹³ Nyíltparancs 26. §.

¹⁴ Sopron 1859. okt. 11. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1859. 1129. 1.

¹⁵ Pápa, 1859. okt. 13.

¹⁶ Széki Béla levelén kívül Wámossy irnok irásával ez áll: „Főt. superintendens úr Komáromból a pápai gyűlésre utazván, Komáromban őt ezen gyűlést letiltó rendelet nem találta. Érki. Pápára okt. 17-én későn este.”

otthon a pozsonyi helytartósági osztálynak október 13-án kelt s egyenesen Nagy Mihályhoz intézett s az előbbivel teljesen megegyező leírata.¹⁷

Ellenben még indulás előtt megkapta Sárközy József tatai segédgondnok levelét, amelyben arra figyelmezteti Nagy Mihályt, hogy ha a gyűléstartást esetleg kifogásolná a kormány, úgy kellene azt bejelenteni, hogy ez nem új gyűlés, hanem a Komáromban június 27-én tartott gyűlés folytatása. Együttal biztatja Nagy Mihályt, hogy hite szerint mind a 9 esperesség ki fog tartani mellette.¹⁸

Amikor Nagy Mihály Pápara megérkezett, akkor szerzett tudomást a Székihez érkezett letiltási rendeletről. De ugyanakkor ott voltak már Sárközy József s mások is, akikkel meg lehetett állapodni a szükség diktálta teendőkre nézve. S a következőkben kitetszőleg ez a megállapodás a gyűlés megtartása mellett szólt.

A gyűlés október 17-én templomi istentisztelettel s ott három új lelkes felavatásával kezdődött. Majd a főiskola új épületének nagy termében folytatódott maga a tanácskozás. Valamennyi egyházmegye képviselői megjelentek itt, ha nem is mindenünnen arányosan egyenlő számmal. Nagy Mihály bejelentette, hogy a komáromi közgyűlés határozata rendelkezett úgy, hogy most itt Pápan folytattassék a gyűlés. Hogy ez megtartható legyen, mindent megtett, amit a „fennállott felsőbb intézvényekhez képest tennie multhatatlanul kellett,” ennek bizonyosságául előmutatta a soproni helytartósági osztály leírátát, mely a hivatkozott kerületi gyűlési határozathoz képest a folytatólagos gyűlésnek Pápan leendő megtartását „országfejedelmi biztos közbejövetele nélkül” engedélyezte.¹⁹ Ezután a világi elnöki székbe beültette a gyűlés Sárközy József legidősebb segédgondnokot s egyébként is megalakult a gyűlés.²⁰

Ezután, a tulajdonképeni gyűlésezés anyagát képező főiskolai ügyek tárgyalása előtt, legelső sorban a pátenst és a miniszteri rendeletet vették elő, Jóllehet ezt megelőzőleg Széki Béla bemutatta a hozzá küldött gyűléstilalmi rendeletet. Mivel azonban a gyűlés úgy találta, hogy ez a letiltás már a pátenssel függ össze, a pátenst viszont előbb adatott ki, mint ez, előbb a pátenssel tartották szükségesnek foglalkozni. A pátenssel kapcsolatban a közgyűlés — mivel „a nyílt parancs és a ministeri utasítás úgy keletkezési módját, mint tartalmát illetőleg szerfölött sérelmes egyházunk önkormányzati jogára nézve, hogy az többszörösen ellenkezik a bécsi és linzi békekötések, nemkülönben az 1790/1. d. 26. t. c. által biztosított egyháztársulati s vallási szabadságunkkal, ellenkezik hitelveinkből folyó s azokon épült kánonainkkal s ezért egyházi és világi férfaink beleegyezését sehogysem bírhatja” — úgy határozott, hogy felíratot készít a császárhoz, amelyet egy küldöttség nyújtson át neki „bizton remélvén, hogy Ófelségének bölcsessége s csak hű alattvalóinak javát akaró kegyessége az óhajtott vigaszt megtagadni nem fogja” A felírat megszerkesztésére bizottságot jelöltek ki s ennek tagjai lettek: Beóthy Zsigmond, Mórocza Dániel, Huszár Pongrác, Vadnay Rudolf, Tarczy Lajos és Kerkapoly Károly.²¹

Ezután tértek vissza a Széki által már felolvasott helytartósági „osztálytól jött leíratra, amiből azt értette ki a gyűlés, hogy a „magas kormány már is tetteleg munkába vévén a . . . nyílt parancsnak fogamatosságát, amennyiben t. i. az egyházkerületeket eddigi felosztásaik szerint s elemeikben összehívni tiltja, a netán mégis összehívhatókban részvételt pedig felelősség terhe alatt ellenzi,” ezért fájdalommal látta a gyűlés „miként a magas kormány rögtön megakasztja azon egyházkerületi testek működését, melyek egyedül képesek kellő bevégzésére több elintézendő közügyeknek . . .” Egyébként azonban a rendeletet kénytelen úgy tekinteni, mint ami csak a jövőre nézve szolgálhat szabályul s így az e mostani gyűlésre nem vonatkozik, mert ellenkező esetben annak Nagy Mihályhoz kellett volna küldetni, minthogy ugyancsak a soproni helytartósági osztály neki engedte meg, hogy a dunántúli kerület gyűlését e napra Pápara egybehívhatja s pedig mindössze 14 nappal a Székihez küldött rendelet kelte előtt, még hozzá épen a nyílt parancsra való hivatkozással. Így e mostani gyűlést törvényesen megengedettnak tekintik s azt folytatni határozzák, a jövőre pe-

¹⁷ Pozsony, 1859, okt. 13. Érki, okt. 26.

¹⁸ Kömlőd, 1859, okt. 13. Érki 14.

¹⁹ Ker. kgy. jz. 1859, okt. 17. 1. sz.

²⁰ U. ott 2-3. sz.

²¹ U. ott 5. sz.

dig „a nyílt parancsnak legkegyelmeseb visszavételétől várván s reménylővén orvoslást.”²²

Ezután indítvány tétetett a főiskolában gazdasági tanfolyam rendezésére, — megköszöntek egy 100 pengőforintos adományt a főiskolára, — s mikor idáig jutottak, akkor jelent meg a gyűlésen Ferenczy János pápai cs. k. szolgabíró, aki az egyházkerületi gyűlés elnökségét hivatalosan megkérdezte arra nézve, hogy „vajjon az együtt ülő gyűlés a f. é. szeptember 1-ső napján kiadott legfelsőbb cs. k. nyíltparancs XXVI. d. cikke értelmében van-e egybeszerkesztve, vagy nem?” Amire azt a feleletet kapta „hogya a gyűlés a ft. dunántúli ev. reform. superintendenciának eddigi elemeiből áll.” Akkor a szolgabíró kérte az ily módon való gyűléstartási engedély felmutatását. Mire bemutatták neki a soproni helytartósági osztály 1859 szeptember 27-én kelt s Révkomáromba Nagy Mihály dunántúli superintendenshez október 2-án érkezett engedélyt, amit neki kérésére másolatban is kiadtak. Ekkor a szolgabíró a gyűlésből eltávozott, azzal a kijelentéssel, hogy jelentést tesz felsőbbségének. Egyébként a gyűlés tovább tarthatása tekintetében nem nyilatkozott, — így a gyűlés tovább folytatta tanácskozását.²³

E közben a pátens elleni felirat készítésével megbízott bizottság befejezte a maga munkáját s azt nyomban ez intermezzo után be is mutatta a gyűlés előtt s a gyűlés azt egész terjedelmében el is fogadta

Ebben a feliratban útalnak először is arra, hogy már az 1856-i törvényterv kézhez vétele után kinyilatkoztatták, hogy az egyes superintendenciák nincsenek jogosítva törvényhozásra s kérték is a zsinattartási engedélyt s az 1848 előtti állapotba való visszahelyezést. Most fájdalommal tapasztalják, hogy kérésük meg nem hallgatott, törekvésük meghiúsult, még pedig egy olyan törvény kihirdetése által, „mely nem a magyarországi evangélikusok államjogait szabályozó örök érvényű békekötések és alaptörvények tekintetbevételével, sőt épen azok egyenes mellőzésével oly egyoldalú úton alkottatott, mely az evangéliumi elveken épült protestáns vallás által soha nem tűrhető idegen befolyás meghonosítására vezetne.” Mert ha a nyílt parancs az 1791-i törvényen látszik is alapulni, mégis sérelem az egyház autonomiájára nézve! Épen ezért nem is nyújthat az nekik megnyugvást a jog épségben maradására nézve. Hivatkoznak azután az 1608-i és 1647-i békekötésekre s az 1791. évi 26. törvény-cikkre, amelyekben a protestánsoknak meg van adva a jog, hogy zsinatot tarthassanak s ott alkothatnak maguknak törvényeket. A törvényből világos, hogy a zsinat összehívásának a joga magát a protestánsokat illeti, mégis ők, hódolatukat ezzel is kifejezve, a császártól kérték annak összehívására engedélyt. A törvény szerint a pátens már eredeténél fogva is sérelmes, elsősorban is azért „mert egyházszerkezetünk csak a vallásunkat követő világi egyházi férfiak beleegyezésével állapíttathatik meg,” másodsorban sérelmes arra nézve is, hogy ez egyházszerkezetnek meg kell egyeznie a vallás elveivel is, már pedig ezzel „a gyűlések nyilvánosságának megszorítása, a tanrendszernek és tankönyveknek idegenek által meghatározása, választásainknak felsőbb jóváhagyástól függővé tétele, az elnökségi jognak túlnyomólag az egyházi férfiakra ruházása, végzéseinknek végrehajtás előtti felterjesztése sat. világosan ellenkezőnek.” Végül sérelmes az egyház függetlenségére nézve is, mert „egyedül zsinati úton megváltoztatható kánonaink, a jelen alkalommal épen nem véve és remélve, királyi rendeletek és kormányzékai intézkedések által megmásíttatni céloztatnak.”

Mindezekből kitűnik, hogy a nyílt parancs nem az alaptörvényekből következik, — hogy „az idegen befolyás mellett szerkesztett törvény kánonainkba és hitelveinkbe ütközik” — s végül, hogy a jövő zsinatig a fennálló törvények és kánonok „azt előzőleg megmásíttatni szándékoltnak” — épen ezért „anélkül, hogy a magyar protestáns egyházra oly annyira sérelmes törvénynek, mint hozzájárulásunk nélkül alkotottnak egyes részeibe bocsátkozni magunkat a zsinaton kívül hivatva éreznők” — kéri annak végrehajtását felfüggeszteni, a magyar protestánsokat az 1848 előtti állapotba visszahelyezni s a zsinat tartását engedélyezni.²⁴

²² U. ott 6. sz.

²³ U. ott 10. sz.

²⁴ A dunántúli helvét hitvallású egyházkerület közönségének a felséghez intézett felirata a nyílt parancsnak zsinattartásig való felfüggesztéséért. 2°, nyomtatvány 1.-2 l. Szövege megjelent PEIL. (Prot. Egyh. és Isk. Lap) 1859, 1141, 1.

Ezt a felíratot a gyűlés kinyomatni rendelte, hogy abból minden gyülekezet s minden egyházi hivatalnok kaphasson s megküldessék a többi superintendentiáknak is. Egyúttal megbízták a superintendenst, hogy a többi kerületekkel megegyezve, egyetemes küldöttség által nyújtsa be azt a császárnál. Ha viszont ez nem volna elérhető, akkor a superintendens a legalkalmasabb módon terjessze azt fel a császárhoz. A tervezett küldöttség tagjait is kijelölték ekkor Nagy Mihály, Gyürky Pál és Sárközy József személyében, akiknek esetleges akadályoztatása esetén a superintendensre bízták helyetteseik kiválasztását.²⁵

A felírat elfogadása után folytatta a gyűlés a tárgyalást harmadnapig s mikor már épen a főiskola pénzügyi viszonyainak megvizsgálására került volna a sor, október 19-én délelőtt 10 órakor újból megjelent a gyűlésen Ferenczy szolgabíró, aki kijelentette, hogy mivel a gyűlés nem a pátens 26. cikkében meghatározott elemekből áll s „tekintettel arra, hogy bár ő a gyűlés elnökségétől f. october hónap 17-dikén vett felvilágosításokból hivatalos használatot tett, de e tárgyban fölterjesztésére illető helyről még mindeddig válasz nem érkezett: a közgyűlés ülésézésének megszüntetését kívánja, ígérvén az érkezendő válasznak a főtisztelendő elnökséggel azonnali közlését.” Ferenczy e nyilatkozatára Nagy Mihály kijelentette, „hogy bármily fájdalmas legyen is függőben levő s gyors elintézését kívánó ügyeink végzésébeni gátolatásunk, tekintve mégis a felséges fejedelem, a magas cs. k. kormányoknak s annak organumai iránti kötelezettséget, az ülésézés igenis felfüggesztetik s egyelőre csak conferentia fog működni szükséges elődolgozatot készítendő a reményünk szerint mielőbb ismét bekövetkezhető gyűlésnek a főiskola vagyoni állásának kimutatására.”²⁶

A gyűlés itt vázolt lefolyását a Széki Béla által szerkesztett s Nagy Mihály által átnézett jegyzőkönyv alapján ismertettük. Tudatában vagyunk annak, hogy a legjobban szerkesztett jegyzőkönyv sem adhatja magának a gyűlés lefolyásának tökéletes képét. A dolog természete szerint a jegyzőkönyvnek nem is az a feladata, hogy erről pontos képet adjon, hanem a határozatok pontos megszövegezése. Mégis egy ilyen gyűlésnél szeretnénk kissé a kulisszák mögé is betekinteni. Sajnos csak nagyon gyér adatok segíthetnek némileg erre.

A jegyzőkönyvből az tűnik ki, hogy a határozatok egységes állásfoglalás eredményei voltak. A gyűlésről a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban közölt egykorú tudósításban is csak annyit olvasunk, hogy a Székihez küldött rendelet bemutatása alkalmával „mielőtt e levél felolvasatott volna a nagy többség akarata folytán a minden egyéb ügyet különben is háttérbe szorító... nyiltparancs tárgyalásához fogtak.” Amiből már kitűnik, hogy nem volt teljesen egyöntetű az állásfoglalás.²⁷

Sárközy József a gyűlésről hazatérve levelet küldött Nagy Mihályhoz, melyben arról ír, hogy „nem nyugodt lélekkel” tért vissza, mert — mint írja — „még most is látom azt a rémet, mely már két ízben nyugodt és higgadt egyházkerületünket megzavarni törekedett, de ügyetlenül, mert ráeszmérenk a körmökre, rosszkor kezdték bizony ez jó urak incselkedéseiket” s hogy mindez a pátens tárgyalásával kapcsolatos, mutatja a levél folytatása; „a hangulatok javulnak, Őfelsége magas kormányva úgy látszik jobb szereti az őszinte nyilatkozatokat, mint az aljas hízeltők biztatását, kik a magok alias érdekeiért mindent, mi szent, compromittálni képesek.” A továbbiakban egy lelkész alkalmaztatásával kapcsolatban írja még: „engem különben az indított arra, hogy főtisztelendő urat figyelmeztetni tátor valék, hogy mellette tovább ne méltóztassék fellépni, mert vevém észre, hogy épen azon egyének hajlának mellé, kik előtte való napon nehézségeket tovérek, — pedig nincs okunk azt hinni, hogy ezen urak mi erányunkban őszinték akarjanak lenni.”²⁸

Leszámítva azt, hogy Sárközy Józsefnek a hangulat javulásáról kifejezett reménysége még kissé korai volt, mindenesetre a levél elég éles világítást vet arra, hogy a gyűlés nem egységes hangulattal foglalkozhatott a pátens ügyével. — ha vég-eredményében a határozat a többség véleményét fejezte is ki. Hogy kik lehettek, akik az egység megrontására törekedtek, nem tudjuk. Sárközy levelének második

²⁵ Ker. gy. jzkv. 1859. okt. 17. 11. sz.

²⁶ U. ott. 32. sz.

²⁷ PEIL 1859. 1140. l.

²⁸ Kömlöd, 1859. okt. 22. érk. 23.

részből gyanítható, hogy itt Nagy Mihály személyes ellenfeleiről lehet szó s ha erre nézve, mint az előzőkben már történt rá utalás, volnának is némi támpontjaink, mégsem bocsátkozhatunk felelőtlen feltételezésekbe.

De van más s felemelő adatunk is a tárgyalás folyására nézve. Ezt pedig a későbbi püspök Pap Gábor egyik püspöki jelentésében olvassuk. midőn Kacsóh Lajos, a gyűlés idején belsősomogyi esperes, később egyházkerületi főjegyző elhunytáról emlékezik meg e szavakkal: „Én még most is élénken emlékszem arra a nagyszerű jelenetre, mikor a Pápán megnyitót, de az abszolút hatalom szolgái által szétvert egyházkerületi gyűlésben felemelkedett a férfiasan szép alak s Péter hevével, Pál erélyével zendült le ajakiról a tiltakozásnak bátor szava s mintegy új pünkösztnek a szent lélek erejétől áthatott, épen azért önfeláldozásra is kész apostola a viharos lelkesedésnek tetszés zaja között csengő érces hangon a fenyegető veszélyt a küzdelemre mintegy kihívni látszó emelt homlokkal, a hitbuzgalomtól áthatottan a haza és a szabadság hő szerelmétől lelkesítetten tartotta nagyszabású beszédét a pápens ellen...“²⁹

Ha hozzávesszük is, hogy mindez 18 évvel később s nekrológban íratott s így bizonyos legendás színt kap, — mégis annyit mindenesetre megtudunk belőle, hogy Dunántulnak is megvolt a pápenskori Balogh Pétere, akiről éppúgy mint Baloghról talán többet s színesebbet őrzött meg az emlékezet, mint az írott jegyzőkönyv. De mindenesetre megállapítható az is, hogy megvoltak ennek a gyűlésnek a maga nagyszerű jelenetei épen úgy, mint ama leverő tapasztalatok is, amikről Sárközy számolt be.

A vázlatosan ismertetett feliratról megállapíthatjuk, hogy bár önállóan készített munkának látszik is, mégis a Prot Egyházi és Iskolai Lapban addigra már napvilágot látott elvi fejtegetések figyelembevételével, de különösen a késmárki gyűlés által elfogadott s akkorra már az Egyházi és Iskolai Lapban megjelent felirat szövege alapján állítható össze.³⁰ A debreceni felirat szövege is ismeretes volt a gyűlés tagjai előtt.³¹ Igaz, hogy a lényegét tekintve egyik kerület sem mondhatott mást s közös állásfoglalás lévén különben is a cél, nem is volt baj, hogy nem önálló munka volt a dunántúli felirat. Mégis meg kell állapítani, hogy a késmárki és pápai feliratok sokszor még kifejezéseikben is, mondataikban is, sőt szerkezetükben is azonosoknak tűnnek fel, — legfeljebb a pápai jóval rövidebb, mintegy kivonata a késmárkinak. S az is igaz, hogy a késmárki felirat igen alaposon megszerkesztett munka volt!

A továbbiakban azután a feloszlott közgyűlés valóban konferenciává alakult át és pedig a gyűlésen a harmadik nap még jelenlevő összes tagok részvételével, akik a tárgyalást a lelkészlakon folytatták tovább. De csak az alapítványi pénztárvizsgálatával készültek el s azután a tárgyalást tovább már nem folytatták, hanem a dolog további előkészítését egy bizottságra ruházták. Azután pedig kimondották, hogy „azon válságos helyzetben, melybe a magyarhoni protestáns egyházat a szeptember 1-sői cs. k. nyílt parancs juttatá, nem lehetetlen, hogy főtiszt. superintendens úr oly körülmények közé jövend, melyek őt kerületi főiskolánk sorsáróli gondoskodásban, ügyeink vezetésében meggátolják,“ ezért Széki Béla elnöklete alatt egy bizottságot neveznek ki, amelyik a superintendens gátoltatása esetére teljes joggal intézze a főiskola ügyeit.³²

Hogy miként működött ez a főiskolai bizottmány, azért vizsgáljuk meg röviden, mert ebből Nagy Mihály superintendens magatartására nézve is kapunk egy-két vonást.

Mint említettük a kerületi konferencia azzal bízta meg a kinevezett bizottmányt, hogy Nagy Mihály akadályoztatása esetén intézze a főiskola sürgős ügyeit. A bizottmány ilyen sürgős ügynek látta az új iskolai építkezéssel kapcsolatosan fennálló adósság rendezését. Kedvező rendezésnek látszott az a lehetőség, hogy az eddig 6%-os

²⁹ Egyhker. gy. jzvk. 1877. püspöki jelentés.

³⁰ PEIL 1859, 1086. l.

³¹ A tiszántúli felirat az érkezési napló szerint okt. 13-án érkezett meg Komáromba. A debreceni gyűlésről a tudósítás már a PEIL okt. 13-i számában megjelent. Magát a feliratot PEIL okt 18-i száma közli Nagy Mihály Báthory Gábor dunamelléki superintendenshez 1859. okt. 26-án írt leveléből nyilvánvaló, hogy a késmárki és debreceni feliratok ismeretesek voltak a gyűlés előtt. — Dunamelléki egyh. ker. lt. II. b. E. 12.

³² Egyházker. tanácskozmány jzvk. 1859, okt 19.

kamatra kapott 4000 forint adósság kifizetésére a pápai cs. k. szolgabíró felügyelete alatt álló gyámpénztárból vennének fel kölcsönt, amit onnan 5%-ra kapnának meg. A bizottmány nevében Széki Béla kérte is e rendezéshez a superintendens hozzájárulását.³³ Nagy Mihály válaszában tárgyalása alkalmával megállapították, hogy a bizottmány arra az esetre intézkedhet önállóan, ha vagy a superintendens nem teheti ezt, vagy a dolog halasztást nem szenvedhet. Véleményük szerint most mind a két eset fennáll. S Tóth Lajos pápai egyházmegyei segédgondnok újból indítványozta is a 4000 forint felvételét oly módon, hogy a gyámpénztárból 5%-ra felvett kölcsönt a főiskola viszont 6%-os kamatra adja ki! A bizottmány egyes tagjai nem akartak e kérdésben dönteni. Ekkor Széki felolvasta Nagy Mihály levelét, amely szerint „nem tudja, a ministeri rendelet szerint hova tartozik s noha személyesen mostanában a körülmények miatt Pápán megjelenni nem reménylhet, a kérdéses tárgy felett sem helyeslő, sem elmellőzést akaró utasítást nem adhat.” Erre aztán a bizottmány hozzájárult a kölcsön felvételéhez.³⁴

És bár Nagy Mihály óvatos és határozatlan levele — amihez hasonlóval a továbbiakban még gyakran találkozunk — valóban szabad kezet adott a bizottmánynak erre a lépésre, mégis Nagy Mihály megneheztelt a bizottmány eljárásáért, annál is inkább, mivel Nagy Mihály e választ — bele nem egyezésnek szánta! Amint-hogy így is fogta fel azt Kiss János főiskolai igazgató is,³⁵ Mező Dániel tapolcafői lelkész, szintén bizottmányi tag pedig egyenesen „mesterfogás”-nak nevezi a bizottmány eljárását.³⁶ Széki Béla is tartott tőle, hogy Nagy Mihály így fogja azt tekinteni, épp azért a bizottmányi gyűlés után azonnal írt egy mentegetőző levelet, melyben megírta, hogy a bizottmány azért tette meg ezt a lépést, mert Nagy Mihály leveléből azt olvasta ki, hogy „a jelen körülmények között nem érzi magát jogosított-nak a pápai főiskola ügyeinek intézésében püspöki befolyását az eddigi törvényes módon gyakorolni.”³⁷ Azonban — úgy tetszik — végül is befejezett ténynek tekintették az ügyet s többé az sem gyűlésen, sem másutt szóba nem került.

Az október 17-i gyűlés jegyzőkönyvét — mint említettük — Széki Béla egyházkerületi főjegyző szerkesztette. A jegyzőkönyv tisztázásával november 2-án lévén kész, azt az addig szokásos módon elküldte Nagy Mihályhoz átnézés és kijavítás végett, hogy azután véglegesen is letisztázhassa.³⁸ Nagy Mihály november 17-én küldte vissza az általa átjavított példányt, amit aztán Széki végleges formában juttat újra vissza hozzá a felsőbb helyekre való felterjesztés végett. Ekkor küldött kíséző levelében kifejezi azt az óhaját, hogy szeretné ezt a jegyzőkönyvet a juniusi komáromi gyűlés jegyzőkönyvével összerögzíteni s egyuttal utasítást is kér a nyomtatás megkezdésére.³⁹

Hogy Nagy Mihály felterjesztette-e a jegyzőkönyvet, arról nincs tudomásunk. Ellenben Széki Béla december 17-i kelettel kapott a soproni helytartósági osztálytól egy felhívást, hogy október 17-i s pedig az „egykori dunántúli egyházkerület által tartott” gyűlés jegyzőkönyvét terjessze be, mint főjegyzőnek neki lévén kötelessége a jegyzőkönyv megfogalmazása és felterjesztése.⁴⁰

Széki a rendeletet Nagy Mihályhoz küldi el. A továbbiak folyamán részletesen kitérünk rá, de itt is megemlítjük, hogy Széki már előzetesen is kapott, mint pápai superintendens a helytartósági osztálytól rendeletet. Akkor is Nagy Mihályhoz fordult kéréssel, hogy mit csináljon a neki küldött rendelettel, de levelére nem kapott tőle választ.⁴¹ Mostani levelében is útal erre s előadja, hogy épen mert választ a superintendenstől nem kapott, közvetlenül a helytartósági osztályhoz fordult, megírván, hogy pápai superintendencia nincs s ő fel sem bontotta az ilyen címen neki kézbesített levelet. Erre kapta azután, most már főjegyzőnek címezve a mostani le-

³³ Pápa, 1859. nov. 2 érki nov. 7.

³⁴ Bizottmányi jzky 1859. nov. 25.

³⁵ Nagy M. hoz Pápa, 1859. dec. 18.

³⁶ Nagy M. hoz Tapolcafő, 1859. dec. 5.

³⁷ Széki Béla Nagy M. hoz dátum nélkül.

³⁸ Széki B. Nagy M. hoz Pápa, 1859. nov. 2

³⁹ U. az u. ahhoz Pápa 1859. nov. 28.

⁴⁰ Sopron 1859. dec. 17.

⁴¹ Széki B. Nagy M. hoz Pápa, 1859. dec. 2. érki, dec. 5

íratot a jegyzőkönyv beterjesztésére. Megírja Nagy Mihálynak azt is, hogy válaszolt a helytartósági osztálynak, megírván, hogy ő az október 17-i gyűlés jegyzőkönyvét a szabályszerű gyakorlat szerint a dunántúli kerület superintendenséhez küldte további intézés végett s egyben jelentette azt is, hogy ő a dunántúli egyházkerület főjegyzője s így csak a dunántúli főjegyzőt illető ügyekben intézkedhet.⁴²

Természetesen a helytartósági osztály ezzel a levéllel sem a pápai superintendia ügyét, sem a jegyzőkönyv ügyét nem tekintette elintézettnek s Széki Bélát ismételtén is zaklatta. Végül pedig január 9-én a szolgabíróság útján kihallgatását is elrendelték.⁴³ E kihallgatás alkalmával Széki a jegyzőkönyvet illetően szinte szóról-szóra ugyanazt adta elő, mint amit erről még november 26 án Nagy Mihálynak írt.⁴⁴

A kihallgatásnak egyelőre legalább is semmi következménye nem leit, de Nagy Mihálytól sem kapott válaszi hozzá küldött levelére. Ezért aztán „óvatos eljárással” kinyomatta azt s pedig a komáromi júniusi jegyzőkönyvvel együtt. Azután a fennálló sajtórendszabályok értelmében a kész jegyzőkönyvet bemutattatta Magda Lajos nyomdász által a pápai cs. k. szolgabíróságnál. A szolgabíróság aztán először is azért, mert a bemutatott jegyzőkönyvön a nyomtató neve, a nyomtatás helye és ideje nem volt feltüntetve, Magda Lajost büntető eljárás alá vonta. Megjegyzendő, hogy a megelőző jegyzőkönyvekben is csak elvétve fordul elő mindezeknek a feltüntetése és még sem tudunk róla, hogy emiatt a nyomdásznak bármikor baja is lett volna, — annál kevésbbé sem, mert hiszen a jegyzőkönyvön mindig rajta áll a felelősséget viselő főjegyző, vagy jegyző neve. De ez még csak a bevezetés volt a szolgabíró végzésén, mert a végzés további rendelkezéseiben a jegyzőkönyvet hatóságilag lefoglalta és pedig azért, mert a júniusi és októberi jegyzőkönyv egybekötve jelent meg. Az indokolás szerint ugyanis az októberi gyűlés törvényellenesen ült össze, mert a pátens kiadása előtti összeállításban ülésezett a kerület s így határozatai érvénytelenek s ha az érvénytelen gyűlés jegyzőkönyvét nyomtatásban elterjesztenék, azt a látszatot keltelné, mintha annak határozatai az október 8-i rendelet ellenére is érvényben volnának — s végül mert a jegyzőkönyv 5. és 11. pontja a nyílt parancsot is bírálja s azt sérelmesnek találja. Elterjesztés esetén tehát a pátens jogosultsága iránt kételeyeket támasztana s akadályozhatná — az időközben már megjelent január 10 i rendelet szerint való szervezkedést. Így a jegyzőkönyv szétküldése az indirekt agitáció egy neme lenne. Ezért kell tehát azt hatóságilag lefoglalni. Egyébként a végzés megegyedi, hogy ellene birtokon kívül a soproni helytartósági osztályhoz fellebbezzenek.⁴⁵

Széki Béla haladéktalanul jelenti a dolgot Nagy Mihálynak⁴⁶ s egyuttal a szolgabíróságnál is eljárt a júniusi jegyzőkönyv visszaszerezhetése érdekében. Ez utóbbi aztán sikerült is neki,⁴⁷ de a nyomdának az impressumot pótlólag rá kellett ragasztani a példányokra.⁴⁸ Maga az októberi jegyzőkönyv azonban nyomtatásban nem jelent meg később sem.

Mint a jegyzőkönyv lefoglalásával kapcsolatban már utaltunk rá, a kormány a pátensben körvonalozott pápai superintendia szervezéséről is gondoskodni próbált. Ilyenül tekinthető már az is, amikor az október 17-i pápai gyűlés letiltó rendeletét Széki Bélának küldték meg s az is, amikor a jegyzőkönyvvel kapcsolatban Székit háborgatták.

⁴² Pápa, 1859. dec. 16.

⁴³ Pápai cs. k. szolgabíró Széki B. hoz 1860. jan. 9.

⁴⁴ Széki B. cs. k. szolgabíróhoz 1860. jan. 10.

⁴⁵ Pápa, 1860. febr. 24.

⁴⁶ Pápa, 1860. febr. 27.

⁴⁷ Széki B. Antal József pápai espereshez 1860. márc. 3. Ebben az egész lefoglalási eljárás is.

⁴⁸ L. 1859 júniusi ker. gy. jzkv.

(Folytatása következik).

HAZAI IRODALOM.

„Krisztus Nyomában.” Farkas István püspök evangéliumi bizonyágtévése. Miskolc 1940.

A 60 éves püspök születésnapjára adta ki a tiszán-inneni ref. egyházkerület s osztotta azt ajándék gyanánt ezt az evangéliumi bizonyágtévé gyűjteményt a „rabságból hazajött” felvidéki ref. gyülekezeteknek. — A címlapon a püspök buzgólkodásából épült miskolci ref. deszkástemetői templom képe látható. Ez a templom, amelynek tartó gerendái tátralomnici lucfenyőkből készültek s amelyre zsindelet az erdélyi havasokból hozatott a püspök, méltó formabafaragása és szimbolikus kifejezője annak az evangéliumi építőmunkának és izzó hazaszeretnek, amely a próféta lelkületű püspök életének legjellemzőbb sajátja. — A könyv öt részre tagolódik. Az első rész azokat az ünnepi beszédeket tartalmazza, amelyek tartására mint püspöknek lehetett alkalma. Az első beszéd, a püspökké szentelése alkalmából mondott prédikáció, amelynek vezéreszméje: „Krisztus nyomában — Krisztusért,” adta meg a könyv címét. A püspöknek, aki a nagy ünnepi alkalmak ígéhirdetője, meg van az alkalma a történelem sorsdöntő óráiban és a történelmet elsősorban irányító személyek előtt hirdetni az ígét. Nem lényegtelen, hogy ezekben a fontos pillanatokban megragadta-e a Lélek a püspök lelkét, vagy sem?! Belé tudja-e égetni a szívükbe az Isten örök parancsát, rájuk tudja-e árasztani az Ige hatalmas erejét, hogy elhatározásaik, döntéseik, sorsirányító végzéseik és cselekedeteik fundamentuma ez az Ige legyen. Hisszük, hogy az e részben mondott bizonyágtévések így hatottak! — A II. rész főleg újesztendei pásztói leveleket tartalmaz. Lelkipásztor testvéreknek szólnak intéseket, buzdításokat. Bátorítanak és buzdítanak a „nehéz időkből.” — A III. rész elhunyt nagyok feletti vigasztalások. — A IV. rész „útravaló az ifjúságnak” címmel segédlelkészeket szolgálata kibocsátó beszédeket és a sárospataki népfőiskola hallgatóinak mondott atyai bölcs tanácsokat és buzdításokat tartalmaz. — Az V. rész „magyarokról-magyarokrak” szól. Püspöki látogatások, jelentések, ünnepi szolgálatok alkalmával mondott beszédek találhatók itt. A fajtáját szinte az imádatig szerető püspök legkölteibb kifejezésű bizonyágtévéseit tartalmazza ez a rész. (Előadásának hangja itt a legmagasabb fokot éri el. Az erősen átélt élmény s benne feszülő indulat néha egészen rapszódikussá teszi a kifejezést.) Népe sorsáért remegő miatta álmatlan éjszakákat szenvedő püspök tesz itt vallást arról, hogy minden fenyegető veszedelem ellenére hisz nemzete Istentől nyert örök szent hivatásában, nagy történelmi küldetésében, elpusztíthatatlan erőiben! „Küldetésben járunk, — írja. — Isten eszközei vagyunk. ne féljetekek véreim! Küldetésünk kettős: hirdetni, élni a krisztusi evangélium tiszta, keresztyén tanításait. Védeni, erősíteni a magyar fajta népet!” Ez Farkas István püspöknek egész életprogramja. Ezt a programot nemcsak hirdeti, hanem napról-napra megvalósítja. Így műve egybeforr lelkével s így ez a könyv valóban őszinte hitvallás, bizonyágtévé, mint aminek szánta.

Hálások vagyunk, hogy nagy elfoglaltsága mellett időt szakított sok kéziratban lévő beszédekből összeválogatni egy gyűjteményt és nyomtatás alá készíteni.

dr. Kiss T. L.

Dr. Horváth Konstantin S. O. Cist. : A Zsoltáros könyv. (Magyarázata és fordítása.) Zirc. 1935 Zirci könyvek V. — Kladjja a ciszterci rend XII. + 104 + 380 lap. 8° Ára fűzve 5,50 P.

Az Ószövetség könyvei között középponti helyet foglal el a Zsoltárok könyve. Benne van az egész ósz-i világ: történet, hit, művészet, kultusz, eschatológia, de benne van az ember istetjes egészében; minden öröme, bánata, küzdelme, vívódása, reménye, ösztörettetése és felemeltetése. Ezért van, hogy ez a könyv mindig legközelebb állt az emberhez: s a keresztyénység is kezdetől fogva különös előszeretettel használta és használja ma is felekezeti különbség nélkül.

A római katolikus egyház breviáriumában, a református egyház énekeskönyvében juttatta kiváló szerephez a Zsolt. könyvet. Nagy értéke és jelentősége indokoltá és érthetővé teszi, hogy minél többen és minél alaposabban szeretnék megismerni e könyvet magyarázatok, kommentárok nyomán is.

Sajnos, a magyar református egyház mindéideig adós a Zsoltár kommentárral is, mint ahogy adós a többi bibliai könyvek kommentárjainak legtöbbjével. Hivatásos professzorok és tudós lelkészek egyaránt elhanyagolták ezt a kötelességet. B. e. Csikesz Sándor buzdítása és szervezése nyomán születőfélben van egy teljes, részletes, önálló kommentársorozat, valamint hivatalos konvenci kezdeményezésre egy rövidebb s inkább összefoglaló jellegű teljes kommentársorozat, az előbbi lelkészek, az utóbbi professzorok munkájában, de mind-ezek még csak reménységbeli dolgok.

Az első, és mindjárt hozzá tehetjük nagyszerű magyar nyelvű Zsoltár kommentárral Dr. Horváth Konstantin, a tudós ciszterciata professor ajánlkozta meg az érdeklődőket. Belső tartalmában és külső kiállításban pompás műve előszavát Harding sz. István-nak, a Vulgata egykori korrektora emlékének szenteli.

Műve első, magyarázó részében foglalkozik bevezetéstani kérdésekkel, a zoltár feliratokkal, a zs-k szerzőivel és a gyűjtemény korával, szöveg-történettel, a latin Zsoltároskönyv nyelvi sajátágaival, hebraizmusokkal, görög nyelvi sajátásokkal. A Zsoltároskönyv rövid tárgyi magyarázata c. fejezetében szól a Zs. világ szemléletéről (ég, föld, növényzet, éghajlat, politikai és magánélet, utak, lakosság, állatvilág, család, társadalom, vendégbarátság, temetkezési helyek), majd a *isentiszteletről*, s a Zs. szerepéről. (áldozatok, ünnepek; zarándoklatok, templomok kívüli vallási gyakorlatok, istenfogalom). végül a történelemről, mely végighúzódik a Zs. könyvön, sőt nyújtja a történeti adatok táblázatos összefoglalását is. Részletesen tárgyalja a Zs.-k. költészetét is, a költői elemeket és műfajokat egyaránt. Részletesen szól az átkozódó zoltárokról is.

A mű második fordítási részében sorra veszi az egyes zoltárokat. Rövid bevezetésben ismerteti a zs. tartalmát, vezér gondolatát és a fontosabb tudnivalókat. Ezután adja a zoltár szövegét latin nyelven és magyar fordításban. A szöveg alatt jegyzetekben szó és szövegmagyarázó adatokat közöl, továbbá feltünteti a héber szöveg eltéréseit is. Minden jelentős kérdésre kielégítő feleletet nyerünk vagy a bevezetésben, vagy a jegyzetekben, vagy a megelőző rész magyarázataiban. Alapul természetesen a Vulgata szövege szolgál. A héber szavakat átírásban közli.

A könyv nemcsak magyar viszonylatokban, de egyetemes vonatkozásban is helytálló, színvonalat tartó. Bár szerzője nem közülünk való s mint egyházának hű gyermeke végzi munkáját, mégis a legnyomatékosabban aiánlathajuk e szép munkát református lelkésztestvéreink figyelmébe, mert jelentős támogatást nyújt munkájukban. Tudományos és gyakorlati szempontok olyan összhangban vannak, hogy kedvezőbbbe közülünk sem oldhatja meg senki.

Kár, hogy helyszüke miatt a részletesebb ismertetésbe itt nem bocsátkozhatunk és egyes helyek megbeszélését is mellőznünk kell.

A könyv megrendelhető Szerző címén, Budapest VIII Horánszky u 6. sz.

Módis László,

Károlyi Emlékkönyv. A vizsolyi biblia megjelenésének háromszázötvenedik évfordulójára. Szerkesztette: Dr. Vasady Béla. A Coetus Theologorum Református Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata. 1. Budapest, 1940. 373 lap.

A nagy magyar bibliafordító, Károlyi Gáspár emlékének hódol és drága alkotása 350 évfordulóját jubilálja ez a — mai viszonyok között különösen — terjedelmében és tartalmában illusztris kötet. Az emlékezésnek és jubileumnak szebb, méltóbb, áldottabb formáját el sem képzelhetjük. A múltnak szóló emlékéállítás azonban egyúttal a Coetus Theologorum indulásának is jelzőoszlopa s jóvendőjének nagy ígérteit rejti magában.

Az emlékkönyv 21 cikket, tanulmányt tartalmaz három csoportban, — Dr. Vasady Béla előszava és a vizsolyi biblia címlapjának facsimiléje után.

Az első, történelmi rész Károlyi Gáspárral és a vizsolyi bibliával foglalkozik. Tartalma a következő:

S. Szabó József: Károlyi Gáspár élete és munkássága. Tömören összefoglalja a K. G.-ra és a vizsolyi Bibliára vonatkozó adatokat Dr. Harsányi András: A Két könyv. K. G. 1563-ban, Debrecenben megjelent ily című munkáját ismerteti, amelynek legjellemzőbb vonása magyar vallásos történetiszemlélete. K. G. páratlan bibliaismeretéről már ez a munkája is bizonyosságot tesz. — Dr. Erdős Károly: Károlyi Gáspár bibliafordításának törzskönyve. Összefoglalja az eddig megjelent minden fajta kiadások pontos adatait s könnyen áttekinthető táblázatokban nyújtja. — D. Dr. Kállay Kálmán: A vizsolyi biblia ótestamentumi részének exegetikai értéke. Három szakaszban foglalkozik magával a fordítással, az u. n. summákkal és a széljegyzetekkel. Az előforduló héber szavakat fonetikus átírással adja. K. G. pontosan ragaszkodott a hagyományos szöveghez, s ha itt-ott vannak is gyenge pontjai fordításának, általában azt mondhatjuk, hogy kora színvonalának megfelelő úgy a fordítása, mint szövegértelmezése. Különösen Tremellius volt rá hatással, de más fordításokat és magyarázatokat is figyelembe vett. — Dr. Pongrácz József: A vizsolyi biblia újtestamentumi részének exegetikai értéke. Károlyi G. görögül igen jól tudott, Görög szövege a Béza féle kiadás volt, de amellett használta Beza és Tremellius latin fordításait is, mindenütt figyelemmel kísérve a Vulgata szövegét. Egyéb források közül ezek emelkednek ki. A lapszéli jegyzetek legnagyobb része Bézara vezethető vissza. — Dr. Csüry Bálint: Károlyi Gáspár bibliafordítása és a magyar népnyelv. Rámutat több jelentős problémára, a K. biblia hatását népünkre Egri, Szatmár megyei köz-

séggel kapcsolatban mutatja be. — Juhász Géza: Károlyi és költészetünk. Először azt kellene megvizsgálnunk, hogy a K. bibliafordítás mit köszönhet a népnek. A fordítás nyelve nem a nép nyelve. Még a revidéált fordításokban sem. Hosszú időbe telt, amíg útát talált és helyet nyert a népköltésben. Különös szerep Szenczi Molnár Albertnek jut, aki zoltárfordításában lüszegesen ragaszkodik a Biblia eredeti szövegéhez is, de a Károlyi fordításhoz is, amit egyébként ő revidéált először. De nemcsak a népköltészetben nyert helyet a K. biblia nyelv és tartalomvilága, hanem legnagyobb költőink munkáin keresztül egyetemes magyar kincsé lett. — Dr. Musnai László: A vizsolyi Biblia és Komáromi Csipkés György bibliája. Bár maga K. Cs. Gy. eredeti nyelvekből való új fordításnak tartja saját munkáját, a valóság mégis az, hogy a vizsolyi Biblia egy példányán vezette keresztül a maga igen értékes javításait, korrekcióit, tehát az alapanyag a K. G.-é. Önállóak és nagy értékűek lapszéli jegyzetei. A keresztség formulájánál nem a nyomdász ejtett hibát, amikor nevébe helyett nevére szót szedett, hanem azt maga K. Cs. írta így sajátkezűleg. A K. Cs. Gy. bibliafordításának értékéből mit sem von le az a tény, hogy a K. G. fordításától nem teljesen független. — Czeglédy Sándor: A bibliafordítás felületes és kellékei. Gondolatok a Károlyi-fordítás 1938-i revíziója körül. A bibliafordítás nemcsak irodalmi érték, hanem teológiai tény is. Minden kor számára úgy kell tolmácsolni az eredeti szöveget, hogy azt megértsék. Nálunk K. G. fordítása úgy meggyökerezett, hogy a bibliaolvasó közönség nem kívánja felcserélni más fordítással. A változtatás csupán nyelvi vonatkozású és az eredeti szöveg pontosabb visszaadása lehet. Erre a feladatra vállalkoztak a mostani revizorok is csupán, tehát nem kívánnak új fordítást adni.

A második, *írás-theológiai* rész tanulmányai a következők: Dr. Török István: Kijelentés és Szentírás. — Dr. Maknai Sándor: Kijelentés és egyház. — Dr. Koncz Sándor: Kijelentés és filozófia. — Horváth István: A történetkritikai és teológiai írásmagyarázat.

A harmadik, *gyakorlati teológiai* rész tanulmányai ezek: Dr. Ravasz László: Gyakorlati bibliamagyarázat. — Dr. Victor János: Igehirdetésünk textuszertésége. — Dr. Czeglédy Sándor: Mai igehirdetésünk kérdései. — Darányi Lajos: A helyén mondott ige. — Szenes László: A valástanítás, mint igehirdetés. — László Dezső: Az ige meghallgatása. — D. Dr. Illyés Endre: A Károlyi biblia és a néplélek. — Dr. Nagy Mária: A gyermek és a biblia.

A kötet ára a Coetus Theologorum pártoló tagjai részére 3–6 P., bolti ára 10 P. Megrendelhető a Coetus Theologorum főtitkári hivatalának címén is: Debrecen, 10.

M.

Dr. Varga Jenő: Krisztus feltámadása. — Debrecen, 1940. Nagy Károly grafikai műintézet. — 90 oldal.

Ez az izléses kiállítású könyvecske, melynek címlapját G. Szabó Kálmán művészi rézkarca (a szent asszonyok és a húsvéti angyal Krisztus nyitott sírjánál) díszíti, három hitvédelmi előadást tartalmaz. Ezeket az előadásokat szerző, a debreceni Kollégium tanfőképzőintézetének tudós vallásánára, évekkel ezelőtt tartotta a debreceni Kálvinisták Templomegyesületének hitvédelmi előadás-

sorozatában. A három előadás tárgya: 1.) Krisztus feltámadásának lehetősége; 2.) Krisztus feltámadásának valósága; 3.) Krisztus feltámadásának szükségessége.

Az első előadás a csoda értelmezéséről szól. Tévednek azok, akik Krisztus feltámadásának csodáját, e csoda lehetőségét tagadják. Tévedésük onnan származik, hogy ezt a történeti csodát, mely egészen a hit világába tartozik, a természettudomány területére utalják, s az értelem által akarják megérteni. E két sajátos terület közötti határ átlépése szükségképen az üdvtörténeti csoda helytelen értelmezését és tagadását vonja maga után. A területi elhatárolás tehát a természettudományi és az üdvtörténeti csoda között elengedhetetlen előfeltétele minden olyan törekvésnek, mely a csoda helyes fogalmához akar eljutni, Elvi tisztázás a tárgya a második előadásának is; az nevezetesen, hogy Krisztus feltámadása nem természettudományi kérdés, hanem történeti esemény. Márpedig történeti eseményt a természettudomány szemüvegén keresztül nézni logikai tájékozatlanság, amely csak zűrzavart eredményezhet. Krisztus feltámadása üdvesemény (harmadik előadás), s helyes megértése csak az üdvtudomány keretén belül, hit által lehetséges. Varga Jenő könyve olyan theologus írása, aki tisztán látja az értelem és a hit illetékességi körét, s a tudós és hívő ember biztos kezével tudja megvonni a határt e két tényező között. Ezzel az elhatározással igen jó szolgálatot tesz, mert a legtöbb félreértés az üdvtörténeti csodák kérdésénél valóban e két terület közti határátlépésből ered. Éppen ezért méltán tekinthető ez a három előadás a háború utáni nagyon szegény magyar ref. vitairódlalom egyik értékes termékének. A tudás és hit fegyverzetével megáldott ember bátor kiállása ez a kis könyv Krisztus istensége mellett, és minden tisztelet megérdemlő szembezállása azokkal, akik theologiai iskolázatlanságukban vagy racionális gögjükben naivságnak mondják az üdvtörténet csodáit, amelyek előtt a hívő ember boldog alázattal hajlik meg.

Külön meg kell emlékeznünk Gróf Dégenfeld Pálról, aki e könyvet, amint ezt a szerző dedikáló sorából és az „Ajánlás”-ból kitünik, kinyomatta. Bárcsak találna követésre e nemes példa anyagiakkal gazdagon megáldott többi hittestvéreink között.

Dr. Farkas Ignác.

Faragó Bálint: A mezőtúri református egyház története 1530–1917-ig. Kiadja Török Könyvkiadóvállalat Mezőtúr. 324 lap, Évszám nélkül.

Szerző a mezőtúri egyháztanács megbízásából vállalkozott e jelentős munka megírására. Eredeti forrásokból gyűjtötte össze az összes elérhető adatokat s rendezte kerek egészé. Bevezetésül rövid vázlatot nyújt Mezőtúr város történetéből, így mintegy megadja a keretet a továbbiaknak. A XVI–XVII. századból, amely időszak pedig elsősorban érdekelne bennünket, sajnos, hiányoznak az eredeti helybeli feljegyzések. 1705-ben a turriák Ónodra menekülve magukkal vitték az ezidők feljegyzéseit tartalmazó jegyzőkönyveket s ezeknek nyoma veszett. Így e két század történetét csak későbbi feljegyzések alapján lehet összeállítani. 1551-ben már a Kálvin irányú refor-

mációt fogadta el a város. A XVIII. sz.-tól kezdve részletes és eredeti feljegyzések maradtak s ezek fényében hű képet nyerünk e nagy református eklésia több, mint két századának történetéből. A kötet végén teljes szövegében olvassuk Átsi Ujj Mihály nagykuncarczagujszállási prédikátor templomszentelő prédikációját, melyet 1792-ben mondott Mezőtúron, az akkor épült új templom felszentelésén. A kötetet teljes névjegyzék egészíti ki.

Mályusz Elemér: Iratok a türelmi rendelet történetéhez. Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Budapest, 1940. 485 oldal.

Mályusz Elemér egy előző, számunkra nagy jelentőségű és nagyon értékes munkájában: *A türelmi rendelet, II. József és a magyar protestantizmus* részletesen és teljes tudományos apparátussal feldolgozta a magyar protestáns egyháztörténet egyik legfontosabb emlegetett és bennünket ma is közelről érdeklő fejezetét. Ez előző munkát egészíti ki e most megjelent, szintén terjedelmes kötet. Az igen terjedelmes akta és iratmennyiségből azokat közli, „amelyekből megismerhető a türelmi rendelet keletkezése és a II. József-kori protestáns egyházpolitika néhány lényeges mozzanata.” A közt 48 terjedelmes iratot részletes név- és tárgymutató egészíti ki.

Lehoczky Egyed: A népiskolai evangélikus keresztyén vallástanítás módszertana. Tanító és tanítónőképző-intézetek, a létesítendő tanítóképző akadémiák és a vallástól továbbképzés céljaira. Az evang. egyházgyűletmtől engedélyezett tankönyv. Miskolc. 1940.

A Theologiai Szemlében ugyan tankönyvet nem szoktunk ismertetni, — mégis e mű tudományos jellegénél és színvonalánál fogva kivételt képezhet. Ez a könyv Szele Miklós: *A népiskolai ref. keresztyén vallástanítás módszertana* evangélikus pandantjaként régi szükségkielégítésére jött létre. Az evang. tanítóképző iskolák utolsó évfolyamán eddig a hit és erkölcs tanítása mellett szinte melléktárgyként tanították a vallástanítás módszertanát, még pedig Bancsó A.: *Ültetés a keresztyén vallástan tanításához. 1911* és Raffay Sándor: *„Az evangélikus népiskolai vallástanítás módszertana 1940”* c. kisebb dolgozatai alapján. Akik ismerik e műveket megállapíthatják, hogy ezek minden kiválóságuk ellenére is már régen nem szolgálhatják az evangélikus tanítók modern valláspedagógiai képzését. Úgy, hogy már csak ezért is örömmel fogadjuk Lehoczky Egyed tanítóképző-intézeti tanár, felszentelt evang. lelkész 15 évi gyakorlati valláspedagógiai tapasztalata és alapos tudományos felkészültsége alapján közreadott tankönyvét.

Műve a bevezetésen kívül, — melyben a vallástanítás módszertanának fogalmát, jogosultságát és felosztását tárgyalja, — öt részre tagozódik. Mindjárt itt kimond egy nagyobb elvet, mely a valláspedagógiának szerény szolgálóleány jellegét fejezi ki: „az evangélikus vallástanítás módszerének az anyaghoz (evangélium!) kell alkalmazkodnia és nem fordítva!” Minden valláspedagógiai bölcsesség és praktika alázatos eszköz, hogy elősegítse Isten szent kijelentésének a gyermek lelkébe minél akadálytalanabb beáramlását, hogy az Ő lelkének segédelmével, mint keresztyén személynység a gyülekezet élő tagjává növekedhessék. Á

módszertannak éppen az a feladata, hogy kutasson azon eszközök és módok után, melyek leginkább megnyitják és fogékonytá tehetik gyermekeink szívét, lelkét az Isten igéjéből kiáradó hatások és életerők iránt."

Az első részben beszél a ker. nevelés és vallás lényegéről és hittartalmáról, mert ez határozza meg a ker. nevelés és vallás tanítás célját és anyagát, — és a gyermek — és ifjúkor vallásos fejlődéséről. — mert ez nyújt „alapot és ad tanácsokat a ker. nevelés és vallás tanítás módja és eljárása részére." E része azt jegyezzük meg, hogy az első fejezetnél miután vázlatosan megjelöli, hogy lényegében mi a ker. vallás, a végén nem vonja itt le a következőt és nem mondja meg, hogy most pedig a mondotiak alapján mi a ker. nevelés és vallás tanítás célja, hanem erre való utalás nélkül ezt a beosztás szempontjából megfelelőbb helyen adja. A második fejezetre pedig azt jegyezzük meg, hogy a gyermek és ifjúkor lélektani ismertetését teljesen idegen források alapján látszik adni, pedig ha valahol, hát az elemi iskolában még minden külföldi nevelési rendszertől, sőt részben idegen taji behatolástól mentes, izzig-vérig magyar gyermekeket kapunk, akiknek lelki alkata és vallásos lelki tartalma igen nagy mértékben eltért a külföldi pszichológusoktól megfigyelt és leírt gyermekektől. Igaz ugyan, hogy egy ily fajta magyar pszichológiai irodalmat nem nagyon talált volna a szerző s így magának kellett volna adatokat gyűjteni, ami azonban nem a valláspedagógus elsősorban feladata. Mindenesetre itt lenne az ideje a magyar református gyermek vallásos lélekrajzát megírni! (Ez a mentség azonban nem áll a jegyzetben található példára.) Egyébként a fejezetben a pedagógiai következményeket is leírja. — A II-ik részben a ker. nevelés céljával a ker. személyiség kifejlődését jelöli meg, amelyet tisztán emberi eszközökkel nem lehet elérni, mert ez Isten kegyelmi műve. Isten munkatársai e téren a ker. nevelők: a család, a népiskola, az egyház és a vallás tanító. — A III-ik részben adja a ker. vallás tanítás alapelveit. Itt mondjuk ki (valószínűleg Schieder alapján habár nálunk is hirdette ezt az álláspontot Schieder előtt Csikesz Sándor, hogy a ker. vallás tanítás az ígérhetőségnek egy faja. Ennek ugyan tulajdonképeni formája nem a vallás tanítás, hanem az egyházibeszéd, mindazonáltal a kettő között inkább alaki, mint tartalmi természetű különbség van. Ebből következik, hogy a vallás tanító is ígérhetőségi, pedig hitvalló bizonyosságtevő, aki a vallás órán megismerteti Isten kijelentését és a tanulóknak szóló írt üzenetet és felelősséget ébreszt bennük Isten ügye iránt. — A népsk. vallás tanítás anyagát 3 részre osztja 1) történelmi anyagok (bibliai történetek, egyháztörténelem), 2) tanítói célzatú elméleti anyagok (biblia ismertetés, káté, bibliai mondások, tanító zsoltárok), 3) építő célzatú érzelmi anyagok. Ezt az anyagot kell 3 fokozatra tagolt ifjúságnak tanítani (1. Alsó fokozat: I-II. oszt., 2. középső: III-VI. o., 3. felső f.: VII-VIII osztály). Itt megemlíti, hogy mily nehézségek adódhatnak e fokozatok tanítása során. A csodák tanításával kapcsolatosan fellépő nehézségek legyőzésére sajnos a megadott tanács határozatlan és bizonytalan értékű. Az imádság problémájáról kihangsúlyozhatta volna a nélkülözhetetlenségét és eszközi jellegét, amely által társalghatunk Istennel. — E részben foglalnak helyet a ker. vallás tanítás módszeréről általában elmondandó elvek. Először is helyesen megjegyzi, hogy a vallás tanítás módszere

csak másodrendű lehet annak tanítási anyagával szemben, — mintahogyan azt már más formában a bevezetésben is elmondta. Ennek bejelentése után így folytatja: „Annak ellenére, hogy a vallás tanítás módszerének csak korlátozott értéke van, mégis szükségesnek tartjuk egy általános tanítási menetnek az ismertetését, különösen a kezdő vallás tanító számára. Ennek a tanítási menetnek lényeges mozzanatai, fokozati voltának: 1) A tanítási anyag kapcsolatba hozása a mai élettel, vagyis az alkalmazás. Ha pedig hozzá vesszük azt, hogy az új tanítási anyag előterjesztése és megbeszélése szorosabban összetartozik, mert a vallási meggyőződés kialakulására kell vezetnie, akkor fokozatelméletünk a következő főrészekből áll: I. Előkészítés. II. meggyőzés; a.) Előterjesztés. á.) Megbeszélés. III. Alkalmazás, vagy értékesítés." (47 lap). Ez azonban csak egy általános keret, melyen belül a vallás tanító szabadon érvényesítheti alkotói és nevelői tevékenységét. (48 lap) Ugyanitt mondja, hogy a 3 fokozat nem egyenlő értékű és hogy az előkészítés néha elmaradhat, a megbeszélés pedig sokszor egész rövidre fogható. A IV-ik részben azután ennek a tanítási menetnek az általa 3 részre tagolt tanítási anyagra való alkalmazását fejti ki részletesebben és illusztrálja. Erre annál is inkább szükség van, mert az előbbi részben ha meg is magyarázza, hogy mit kell érteni e fokozatok alatt, a tanítóképzés növendék nem értené meg egész világosan az ott általánosan és vázlatosan közölték alapján.

Ime itt van ismét egy fokozati módszer, amelyet megtanulhat a gyakorlatban használni egy tanító generáció! Herbart óta mennyi változatban láttuk e tanítási menetet, fokozat elméletet! Mennyi vitanak támadt az általános pedagógia mezején e felett s mennyire átalakították a valláspedagógia tudósai. Úgy látszik nem lehet megszabadulni tőle. Nem lehet, mert mint az ígérhetőségi beszédnek is, úgy az Ige vallás tanítás keretében való hirdetésének is természetes előadási rendje, szerkezete, menete van. Nem lényegtelen, hogy hogyan milyen formában és milyen rendben közlöm és fogadtatom el az ígért. A fontos itt az, hogy a tanító ne legyen egy fokozat-sablonhoz kötve s egy témát ne huzzon rá minden anyagra, mert ezzel megöli a lelket, a lényegét. Erre figyelmeztet a szerző is. Tanács, útmutatás akar ez lenni kezdőknek addig míg egyéni pedagógiai érzelmük és tapasztalatuk alapján esetleg egy jobbat ki nem termelnek. Csak rosszabbat ne tegyenek: rendszertelenül és módszertelenül adják ami a tankönyvben anyagként megjelölve van!

A IV-ik rész adja, — amint már említettük, — az egyes tantárgyak: a bibliatörténet, egyháztörténet, káté, egyházi énektanítás módját. Ez a tankönyv legértékesebb és leggyakorlatibb része. Alapos megfontolás, bölcs pedagógiai tapasztalat és alapos tudományos felkészültség, valamint a mindenre ügyelés jellemzik itt a szerző munkáját. Helyes pedagógiai érzékre vall az is, hogy eltérően a tudományos jellegű dolgozatok rendjétől, először adja a tanításmintát s azután a módszertan elvi részt, ami a már megismert tanításminta alapján könnyen érthetővé válik. A részletes ismertetésre és a kisebb jelentőségű részletekre vonatkozó kritikai megjegyzésre nem áll rendelkezésünkre elég hely. Úgy hogy csak annyit jegyzek meg, hogy a biblia használatát elhanyagoltam látom mind a bibliatörténetek, mind a kátétanítás során. Pedig szükség van már elemi fokon, legalább is a III-ik, IV-ik osztálytól fel a VIII. osztályig

tályig arra, hogy a tanulók kezükbe vegyék az életkönyvét, a szentírást s maguk olvassák el közvetlenül az isteni kijelentést Erre alkalom is kínálkozik különösen ott, ahol a szerző a bibliatörténetek tanításánál a második fokozatban azt ajánlja, hogy az anyag előterjesztése, vagyis a történet részletes elmondása után helyes még egyszer rövidebben elmondani a történetet (64 lap) Itt szinte kínálkozik a biblia, amely tömören elmondja azt, amit szívesen és bővebben már elmondott a tanító. A kátétanításnál pedig, ahol a szintetikus és genetikus előterjesztést ajánlja, a gyermekekkel való beszélgetés során mintegy zárópontként a káté szövegben nyeri kikristályosodását, — természetesen adódik a biblia szövege fetegetést bevezető alapul. (Lásd: „A magy. ref. kátétanítás módszertana” c. értekezésemet. Theol. tanulmányok 62. szám).

A IV. rész után függelékként adja röviden a keresztyén vallás tanítás történetét egész napjainkig Kér, hogy nincs tekintettel a magyar — bár milyen szerény. — vallás tanítás történetre és vall. pedagógiai irodalomra. Lásd vázlatos ismertetését. „A kátétanítás módszereinek történeti ismertetése”: Szeged, 1938. c. könyvemben a 68—92 lapokon.

Összefoglalva, a munkát igen értékesnek és hiányt pótlónak találtuk. Eddig említett értékei mellett felemlíthetem még nagyon világos és szemléletes előadásmódját, az áttekinthető rendszert és az összefüggő részek helyes tagolását, ami egy tankönyvnek szánt műnél igen nagybecsű erény.

Itt említem meg, habár ez már nem egy ismertetés keretében tartozik, hogy ez a könyv is, mint legtöbb ilyzerű könyv, az egyént tartja szinte kizárólagosan a nevelés tárgyának, akiből ker. személyiséget akar nevelni. Ugyanakkor egyáltalán vagy csak mellékesen gondol arra, hogy egy-egy osztály egy kis közösség, amely a gyülekezeti életre úgy nevelhető, ha már e természetesen adódó kis közösségben a jövőendő és növekedő gyülekezetet látjuk és neveljük. Ennek a nevelésnek a módszertanát is bele kellene iktatnunk már az ily fajta kézi könyvekbe! Erről azonban még szólnuk máskor.

A Lehoczky Egyed könyvét szeretettel ajánljuk elolvasásra minden valláspedagógiával foglalkozó testvérünknek.

D. dr. Kiss Tihamér László.

Makkai Sándor: A magyar reformátusság egyházi élete. Az Igazság és Élet füzetei: 17. Debrecen, 1940, 84 lap 8, Ára 150 P.

Az Igazság és Élet olvasói előtt már jól ismert tanulmány külön füzet alakban is megjelent. Bevezetőül általános helyzetképet nyerünk a magyar faj és nemzet fogalmával s népeségtörténettel, valamint a trianoni és a Felvidékkel meggyarapodott Magyarország áttekintő statisztikájával. Az első fejezet a magyar reformátusság egyházi életének általános helyzetképét rajzolja meg úgy a megmaradt területen, mint az elszakított területen és Amerikában. A második fejezet a magyar református társadalommal foglalkozik, a harmadik az egyházi élet önfenntartásával (kormányzat, közigazgatás, anyagi helyzet, gazdálkodás, létfenntartás, külföldi kapcsolatok). Az utolsó — negyedik — fejezet az egyházi élet tartalmát, belső tevékenységét szemlélteti. Itt a foglalkozik Szerző az istentiszteletekkel, nevelési munkával és missziói munkával. A tanulmány befejezésekor történt meg Erdély egy részének visszatérése. Így

a legújabb adatok már nem kerülhettek a tanulmányba, de a Szerző ígérete szerint az új, kiegészítő adatokat is megkapjuk az Igazság és Élet későbbjain.

A pompás tanulmány megrendelhető az Igazság és Élet kiadóhivatalánál Debrecen 10.

Szent Pál apostol élete. Irta: James Stalker, magyarra fordította: Lukácsy Imre. Sylvester kiadás. Budapest 1940. 8 124 lap. Ára füzve 3. — P. kötve 4. — P.

A gazdag irodalmi munkásságra visszatekintő lelkipásztor, aki egyébként már a nyugalom éveit élvezheti, tovább folytatja irodalmi tevékenységét, aminek ékes bizonytsága a jelen kötet is. Kiváló angol szerző tollából Pál, a nagy apostol életét adja kezünkbe. A kötet tíz fejezetéből világos és részletes életrajzot nyerünk. Mint angolból fordított előző kötetci, úgy ez is szélesebb körökhöz szól, tehát a problematizálást és szorosabb értelemben vett tudományos módszert kerüli. Inkább a tudomány eredményeinek foglalata a könyv. A bevezetésében Fordítónk részletesen felsorolja azt az irodalmat, mely Pálról magyar nyelven rendelkezésre áll korábbi és mai időből.

A kötet tartalma a következő: Pál apostol helye a történelemben; önkéntelen előkészülete jövő feladataira; megterése; evangéliuma; a munkást váró feladat; Pál térítő útjai; Pál írásai és jelmeze; Pál egyik egyházának képe; a nagy vitás-kérdés; a vég. A függelék a jegyzeteket tartalmazza.

A könyv belső tartalmánál két megjegyzést teszünk. Pál tizenhárom leveléről beszél az író (17. oldal). Valószínű, hogy a könyv keletkezése idején általánosan elfogadott nézet volt még ez, nevezetesen a Héber levelet nem tartották páli levélnek. Az újabban előkerült kéziratok emlékek, mint a Chester Beatty féle papyruszok amellől bizonyítanak, hogy ezt a levelet is pálinak tekintetjük.

Másik megjegyzésünk erre az idézetre vonatkozik: „Nehéz neked az ösztöke ellen rugódoznod (Csel. 9. 5, 35. old.), míg a 37. oldalon már a megszokott formában olvassuk: „Nehéz neked az ösztön ellen rugódoznod.” Az előbbi fordítás, az „öszöke” alig lehet helyes. Az igaz, hogy a *kentron* görög szónak az a jelentése is van, de viszont számos jelenlésváltozata alig engedi meg, hogy ezt válasszuk és alkalmazzuk itt. Még az is megjegyzésre méltó lett volna, hogy ez az egész mondat hiányzik az eredeti görög szövegből s nem nyújtja azt sem a Soden, sem a Tischendorf, sem a Nestle féle kiadás csupán jegyzetben, mint későbbi betoldást. Ugyancsak nem veszi fel és nem dolgozza fel a legújabb Kittel féle újszövetségi szótár sem ezt a szót, illetve mondatot.

Röviden azt mondhatjuk, hogy a könyv nagyon jó építő olvasmány, de tudományos szempontból kevésbé jöhet számításba.

M.

Dr. Incze Gábor Otrócsi Főris Ferenc hálaadó és könyörgő imádságai. (A reformáció és ellenreform, egyházi írói XIII.) Bán Imre tanulmányával. Bpest, 1940. 47. lap. Ára: 0,75 P.

Az irodalmi értékű imádságokat nagyszerűen egészíti ki a pompás tanulmány, mely O. lelki életét igyekszik feltárni. Hogyan magyarázható katholicizálása? Bizonyára nem volt örült a szó kortári értelmében, de egyensúlyát veszített lélek volt. Hogy halálos ágyán visszatért volna, nem valószínű.

TUDOMÁNYOS ÉLET.

Új theologiai doktor. Szabó Lajos szeretet-szövetségi lelkész theologiai szigorlatot tett a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem hittudományi karán az *egyháztörténeli* szakcsoportból *cum laude* fokozattal. Dolgozatának címe: *Czelder Márton élete és működése a moldvaországi miszsióban.* Debrecen, 1940.

Új egyetemi nyilvános rendkívüli tanár. A Csikesz Sándor halálával megüresedett debreceni egyetemi tanszékre. — egyházzónoklattan stb. — négyen nyújtották be pályázatukat; Dr. Czeglédy Sándor, D. Dr. Illyés Endre, Dr. Incze Gábor, D. Dr. Kiss Tihamér. A pályázók közül Dr. Czeglédy Sándor nevezetett ki rendkívüli tanárrá.

Évnyitás a debreceni egyetemen. A debreceni Tisza István Tudományegyetem október 21. napján tartotta évnyitó ünnepélyét. A nagytemplomi ünnepi istentiszteleten Dr. Vasady Béla hittudománykari prodekan hirdette az Igét.

ORLE gyűlések. Az Orsz. Ref. Lelkészegyesület ezévi konferenciáját és közgyűlését Komáromban tartotta aug. hó 23. és köv. napjain. Az

előadások közül tudományos vonatkozásainál fogva megemlítjük; Dr. Szabó Aladár Aktuális dátumok; D. Dr. Révész Imre és Dr. Karácsony Sándor a megújuló énekeskönyvről tartottak előadást theologiai, illetve irodalmi szempontból. Dr. Csikesz Sándorról, folyóiratunk alapítójáról és volt szerkesztőjéről Dr. Incze Gábor mondott emlékbeszédet.

A Coetus Theologorum. Református Theológusok Munkaközössége alapszabályait a Belügyminiszter úr jóváhagyta és megerősítette. Az új egyesülés akadály nélkül végezheti azt a jelentős feladatot, amit maga elé tűzött. Hatalmas tábora, eddigi gyűlései s kiadványsorozatának első kötete életet, lendületet s gazdag eredményt ígérnek a jövőre is.

A Theologiai Szemle jövője Az ezévi ORLE közgyűlés a Coetus Theologorum és a Csikesz Sándor tanítvány-baráti kör előzetes megegyezése alapján úgy döntött, hogy a folyóiratot a jövő évtől kezdve a Coetus Theologorum tulajdonába adja át,

SZERKESZTŐ ÜZENETEI.

Kimutatás a „Theologiai Szemle” részére az 1940. évi XVI. évfolyam 1 számában közölt kimutatás lezárása (1940. május 15) óta az 53735 számú csekkzámlán történt befizetésekéről: Akad. If. Olv. Egylet, Sárospatak, 10 P., „Méliusz” könyvkereskedés, Debrecen, 18 P., Dr. Zsigmond Ferenc, Budapest, 8 P., Baár-Madas

ref. leánygimnázium, Budapest, 8 P., Dr. Dezső László, Pécs, 9 P., Ref. egyház, Békés, 12 P., Gaál István, Csicsér, 6 P., Biró Béla, Debrecen, 6 P. Marcsek János, Ózd, 20 P., Komjáthy Aladár, Tárkány, 19 P., Miklós Géza, Székesfehérvár, 9 P. Dr. Csengődy Lajos, Salgótarján 10 P., Ref. Gimn igazgatósága. Hajdunánás, 4,50 P.

MÁGYAR KIRÁLYI ÁLLAMVASUTAK.

Debrecenből induló és oda érkező vonatok.

1940. május 19-től — 1940. október 5. ig.

Debrecen állomásról indul mikor, hova?

Debrecen állomásra érkezik mikor, honnan

1,50 Bpest kel. p. u. (Pladánytól gyors) 4,45 Nyirábrány, 4,50 Ungvár, 4,54 Füzesabony, 5,23 Tiszalök, 5,39 Püspökladány, 6,15 Nagykereki, 7,40 Hajdunánás, 8,00 Nagyléta—Vértes, **8,08 Bpest kel. pu.** (áramvonalas) 8,15 Nyirábrány, 8,20 Nyíregyháza—Miskolc, 9,23 Hajdúszoboszló, 9,30 Derecske, **11,58 Ungvár.** 11,53 Füzesabony, 11,55 Nyirábrány, **12,10 Bpest. nyug. p. u.** 12,15 Tiszalök, 12,28 Bpest ny. p. u., 14,26 Nagyléta—Vértes 14,30 Tiszalök, 14,35 Nyirábrány, 14,40 Balmazújváros, 14,45 Ungvár 14,50 Püspökladány, 14,58 Nagykereki, **15,37 Ungvár** (áramvonalas), 16,3. Ohat—Pusztakócs (ünnepnap), **17,19 Bpest ny p. u.,** 18,41 Nyirábrány, 18,44 Ungvár—Szerencs 18,55 Tiszafüred, 19,10 Nagykereki, 19,28 Tiszalök, 19,32 Nagyléta—Vértes, **20,49 Bpest keleti p. u.** (áramvonalas), **22,01 Ungvár** (áramvonalas), 22,04 Bpest nyug. p. u. 22,18 Nyíregyháza.

0,13 Ohat—Pusztakócs (ünnepen), 1,20 Ungvár (ünnepen), 4,25 Bpest ny. p. u. 6,56 Tiszalök, 7,00 Nyirábrány, 7,06 Nagykereki, 7,16 Püspökladány, 7,20 Nyíregyháza, 7,36 Nagyléta—Vértes, 7,54 Tiszafüred, **8,04 Ungvár** (áramvonalas), 8,35 Tiszalök, 8,50 Püspökladány, 9,18 Nyíregyháza, 10,15 Nagyléta—Vértes, 10,33 Hajdúszoboszló, **10,50 Bpest ny. p. u.** 11,33 Derecske, 11,38 Nyirábrány, 11,43 Hajdunánás, 11,48 Ungvár, 12,05 Füzesabony, 14,15 Bpest ny. p. u., 14,23 Nyíregyháza, 14,23 Nagykereki, 15,25 Tiszalök, **15,35 Bpest kel. p. u.** (áramvonalas) 16,50 Balmazújváros, 16,55 Nyirábrány, 17,05 Nagyléta—Vértes, **17,12 Ungvár** 18,24 Bpest nyug. pu., 18,34 Nagykereki (köznap) 18,39 Nyíregyháza, 19,58 Füzesabony 20,20 Püspökladány, 20,30 Tiszalök, **20,41 Ungvár** (áramvonala) 21,30 Ungvár, 21,40 Nyirábrány, 21,45 Nagykereki (ünnepen), **21,58 Bpest kel. p. u.** (áramvonalas).

THEOLOGIAI TANULMANYOK.

ÉRTEKEZÉSEK A THEOLOGIAI TUDOMÁNYOK MINDEN ÁGÁBÓL

Szerkeszti: **Csikesz Sándor**, debreceni egyetemi ny. r. professzor.

Eddig az alábbi művek jelentek meg félkemény borítékban, nagy lexikon-oktáv lapokkal, tartalommutatóval, tartós fűzésben

1. szám. *Bányay Lajos*: „Hiszek egy, közönséges, keresztyén anyaszentegyházat”. Dogmatikai tanulmány. 71 lex. oktáv lap. Ára 2'80 P.
2. szám. *Enyedy Andor*: Magyar református katekézisdokumentumok. Vallás- és neveléstudomány. 53 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
3. szám. *Dr. Révész Imre*: „Krisztus és Antikrisztus”. Ozorai Imre és műve. Tanulmány a magyar protestáns teológiai gondolkodás kezdeteiből. 33 lex. oktáv lap. Ára 1'50 P.
4. szám. *Gaudy László*: A bibliai történetek tanításának vallás- és neveléstudományi módszertana. 63 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
5. szám. A „*Mortalium animos*” című pápai encyklika ügye. *Csikesz Sándor*: Előszó. *Marion János*: Történeti előzmények és háttér. A „*Mortalium animos*” szövege és magyar fordítása (*Rábold Gusztáv* ford.; revidálta Cs. S.). *Vasady Béla*: Az encyklika tartalma, lényege és feleletünk. *Baltazar Dezső* nyilatkozata a „*Mortalium animos*” ügyről. *Az Orsz. Ref. Lelkészség-Egyesülete*: határozata. 24 lex. oktáv lap, petű szedéssel. Ára 1'50 P.
6. szám. *Ferenczy Károly*: Az evangélikáció problémája elvi és gyakorlati vonatkozásaiban. Belmissziói tanulmány. 53 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
7. szám. *Dr. Vasady Béla*: *Girgensohn Károly* élete és munkássága. 94 lex. oktáv lap. Ára 3'80 P.
8. szám. *Dr. Tarczay Erzsébet*: A reformáció Horvát-Szlavonországban. 93 lex. oktáv lap. Ára 4'— P.
9. szám. *Lic. Dr. Karner Károly*: Jézus halálának napja. 38 lex. oktáv lap. Ára 2'— P.
10. szám. *Soós Béla*: *Melius Péter* szentháromságtana. 55 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
11. szám. *Klein Gáspár*: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a 18. és 19. században. 55 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
12. szám. *Dr. Nagy Géza*: *Barth* teológiájának előzményei, kritikája és jelentősége. 36 lex. oktáv lap. Ára 2'— P.
13. szám. *Gáncs Aladár*: Mit tanulhatunk *Barth* Károlytól? 18 lex. oktáv lap. Ára 1'30 P.
14. szám. *Lic. theol. Dr. Karner Károly*: A felekezeti Magyarországon a statisztika megvilágításában. 127 lex. oktáv lap. Számos szöveg-közötti statisztikai táblázattal és 40 drb táblázat-melléklettel. Ára 4'20 P.
15. szám. *Incze Gábor*: magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Két facsimile-vel és személymutatóval, valamint angol nyelvű tartalmi összefoglalással. 200 lex. oktáv lap. Ára 6'— P.
16. szám. *Csikesz Sándor*: „Uj-Sálem”-Mozgalom. Adalék az újabkori vallásos mozgalmak hazai történetéhez. II. A szektákiól. 49 lex. oktáv lap. Ára 1'50 P.
17. szám. *Rácz Béla*: Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711—1914). I. kötet. 152 lex. oktáv lap. Ára 5'— P.
18. szám. *Rácz Béla*: Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből. (1711—1914). II. kötet. (Sajtó alatt.)
19. szám. *Módis László*: *Zakariás* próféta és könyve. 76 lex. oktáv lap. Ára 2'80 P.
20. szám. *Dr. Tavasz Sándor*: A dialektikai teológia a főiskolai teológiai oktatásban és nevelésben. 8 lex. oktáv lap. Ára —'50 P.
21. szám. *Vitez Bogar János*: Az egyházi élet kialakulása és hatása az igehirdetésre. Liturgikai tanulmány. 164 lex. oktáv lap. Ára 5'— P.
22. szám. *Dr. Soós Béla*: *Zwingli* és *Luther* találkozása Marburgban. Részlet egy készülő *Zwingli-életrajzból*. 38. lex. oktáv lap. Ára 1'—P.
23. szám. *Furcsa Pál*: A buddhizmus etikája a „Negyedik Nemes Igazság” alapján. 90 lex. oktáv lap. Ára 3'80 P.
24. szám. *Dr. Vasady Béla*: A paradoxon a teológiai gondolkodásban. 8 lex. oktáv lap. Ára —'50 P.
25. szám. *Szabó Zoltán*: az ifjúság lélektana és az ifjúság lelki gondja. 104 lex. oktáv lap. Ára 4 P.
26. szám. *Dr. Nagy Sándor*: A vallásos nevelés és oktatás a debreceni Kollégiumban a reformáció korától a XIX. század közepéig. 104 lex. oktáv lap. Ára 4'— P.
27. szám. *Dr. Nagy Géza*: A kapitalizmus jövője és a kálvinizmus. 16 lex. oktáv lap. Ára 1'— P.
28. szám. *Jurcsik Andor*: A német evangélikus liturgikai reformmozgalmak. 54. lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
29. szám. *Feigl József*: Gondolatok a praesentationáról és szabadakaratról. Filozófiai tanulmány. 22. lex. oktáv lap. Ára 1'40 P.
30. szám. *Benedek Sándor*: *Tóth Ferenc* gyakorlati teológiája. Tanulmány a gyakorlati teológia köréből. 257 lex. oktáv lap. Ára 6 P.
31. szám. *Dr. Módis László*: Rövid bibliai héber nyelvtan. 66 lex. oktáv lap és tíz táblázat-paradigma. Ára 6.— P.
32. szám. *Dr. Révész Imre*: I. *Kálvin* legelső magyar támadója *Draskovich György* és *Confutatioja*. — II. *Bucer Márton* és a magyar reformáció. — 30 lex. oktáv lap. Ára 1'50 P.
33. szám. *Dr. Pröhle Károly*: A teológia feladata a jelenkorban. — *Dr. Kiss Jenő*: *Péter* apostol három arcképe az Újszövetségben. — 17 lex. oktáv lap. Ára 1.20 P.

THEOLOGIAI TANULMANYOK.

(Folytatás a 3. borítéklapról).

34. szám. *Farkas Ignác*: A test és lélek viszonya Bergson filozófiájában. 61 lex. oktáv lap. Ára 2.50 P.
35. szám *Dr. Révész Imre*: A „Kálvinista Róma.” (Két elnevezés története). 34 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
36. szám *Dr. Imre Lajos*: A predestináció tana. az ígéhirdetésben és nevelésben. 15 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
37. szám *Dr. Ravasz László*: Reggeltől estig. Egy nap az emberiség életéből. 3 lex. oktáv lap. Ára 0.50 P.
38. szám. *Dr. Tóth Endre*: Az urvacsoraosztás Dunántúl a reformációtól a 18. század végéig. 13 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
39. szám. *Dr. Ila Bálint*: Református egyháztörténeti adatok az Országos Levéltárban őrzött Thurzó-levéltárban. 15 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
40. szám. *Dr. Vasady Béla*: Az ígéhirdetés és teológiai tudomány az ecclesia militans életében. 16 lex. oktáv lap. Ára 1.50 P.
41. szám. A magyar református teológiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői. *Dr. Vasady Béla, Dr. Pongrácz József, Dr. Tavaszy Sándor, Dr. Révész Imre, Dr. Csikesz Sándor*. 29 lex. oktáv lap. Ára 1.50 P.
42. szám. *Nagy Lajos*: Spinoza Benedek élete és bölcselése. 108 lex. okt. lap. Ára 4.— P.
43. szám. *Dr. Varga Zoltán*: Szoboszlai Pap István élete és munkássága. 97 lex. o. lap. Ára: 4.— P.
44. szám. *Segesváry Lajos*: Magyar református ifjak az urechti egyetemen. 1636-1836. 90 lex. o. l. Ára: 3.20 P.
45. szám. *Patay Lajos*: Kálvin valláspedagógiája. 126 lex. oktáv lap. Ára 4.50 P.
46. szám. *Dr. Illyés Endre*: A magyar református földművelő ifjúság telkigondozásának története, 143 lex. oktáv lap. Ára 4.— P.
47. szám. *Horváth Jenő*: A külmiszió lényege. 107 lex. oktáv lap. Ára 4.— P.
48. szám. *Dr. Rugonfalvi Kiss István*: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa. 19 lex. oktáv l. Ára 1.— P.
49. szám. *Dr. Nagy Géza*: Kálvin hatása Erdélyre (XVI—XVII sz.). 12 lex. oktáv l. Ára 1.— P.
50. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: D. Dr. Baltazár Dezső, (Emlékezés.) Baltazár D. arcképével. 16 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
51. szám. *Nagy S. Béla*: A reformátusistentiszelet Kálvin felfogása szerint. 152 lex. o. l. Á. 5.— P.
52. szám. *Dr. Feigl József*: Kultura és keresztény világnézet 24 lex. o. l. Ára 1.50 P.
53. szám. *Bartha Tibor*: Az Isten igéje és ígéhirdetésünk. 62 lex. okt. lap. Ára: 2.50 P.
54. szám. *Tunyogi Csapó András*: Szempontok az Ószövetség teológiai magyarázásához. 15 lex. okt. lap. Ára: 1.— P.
55. szám. *Dr. Horkay László*: Böhm és a német idealizmus 26 lex. okt. lap. Ára: 1.50 P.
56. szám. *Pákozdy László*: Az istennevek használata a Bileam-perikopában. 8 lex. okt. lap. Ára: —.50 P.
57. szám. *Lukács László*: Törvény és evangélium. Sajtó alatt.
58. szám. *Bodonhelyi József*: A superintendensi intézmény a skót református egyházban. 80 lex. oktáv lap. Ára: 3.50 P.
59. szám. *Dr. Schumann Fr. Károly*: Kijelentés és teremtés. 23. lex. okt. lap. Ára: 1.50 P.
60. szám. *Gál Lajos*: Geleji Katona István ígéhirdetése 202 lex. okt. lap. Ára 6 P.
61. szám. *Kathona Géza*: Samarjai János gyakorlati teológiája. 224 lex. okt. lap. Ára: 6.— P.
62. szám. *Dr. Kiss Tihamér László*: A magyar református kátétanítás módszertana. 80 lex. okt. lap. Ára: 3.50 P.
63. szám. *Dr. Módos László*: Haggeus próféta és könyve. Exegetikai feldolgozás 56 lex. okt. lap. Ára 2.— P.
64. szám. *Dr. Tóth Endre*: A pátenus története a dunántúli református egyházkerületben Sajtó a.

Fenti művek megrendelhetők a szerzőknél, de a ThSz Kiadóhivatala útján is. (Debrecen, Kollégium)

EGYHÁZI ÉRTEKEZÉSEK.

TANULMÁNYOK AZ EGYHÁZI ÉLET KÖREBŐL.

Szerkeszti: *Csikesz Sándor*, debreceni egyetemi ny. r. professzor.

- 1—2. szám. *Barla Szabó Jenő*: Két lelkész a Barla Szabó családban. Egyháztörténeti tanulmány a ref. egyház mult századbeli életéből. 64 lex. oktáv lap + 1 fénykép és 1 származási tábla. Ára 2:20 P.
3. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: A debreceni református kollégiumi nevelés lényeges vonásai. 8. lex. oktáv lap. Ára .50 P.
4. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: Bíráló jegyzetek a kátétanítás újabb módszertanához. — 50 P.
5. szám. *Nagy Antal*: A Ref. egyh. törv. I. tc. 89 §-a szerinti „általános többség” értelmezése a zsinatpresbiteri elv világításánál. Ára: —.50 P.
6. szám. *Dr. N. Balogh Ernő*: Orvosok és a materialista világnézet. 16 lex. okt. lap. Ára: 1.— P.
7. szám. *Tomay Dezső*: Az élmény lélektana és szerepe a nevelésben. (Különös tekintettel a cserkészetre.) 32 lex. okt. lap. Ára: 2.— P.
8. szám. *Csendes József*: Reáliák tanítása a 400 éves debreceni református Kollégiumban. 32 lex. okt. lap. Ára: 2.— P.
9. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: A debreceni Kollégium évszázados külföldi kapcsolatainak vázlata. 8 lap. Ára —.50 P.
10. szám. *Erdei Mihály*: Egyház és ifjúság. 176 lap. Ára: 4.— P.
11. szám. *Dr. Csikesz Sándor* közreadásában: A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem hittudományi karának memorandumja a teologus internátus építése tárgyában. 4 lex. okt. lap. Ára —.30 P.
12. szám. *Dr. Pröhle Károly*: Schneller István Emlékezésed. 4 lex. okt. lap. Ára: —.30 P.
13. szám. *Diósadi Elekes György dr.*: Profeszor Hatvani receptjei a debreceni diákok részére 1780 körül. 4 lex. okt. lap. Ára — 30P.

THEOLOGIAI SZEMLE

FŐMUNKATÁRS:
RÉVÉSZ IMRE.

ALAPÍTOJA:
CSIKESZ SÁNDOR.

FŐMUNKATÁRS
DEÁK JÁNOS.

TARTALOM :

Az Ige: Dr. Ceglédy Sándor: Várakozás — Beteljesedés.

Tanulmányok: Dr. Tóth Endre: A pátens története a dunántúli református egyházkerületben. (Bef.)

Hazai irodalom: Dr. Papp László: Az izraelita újévünnep. Pápa, 1938.

Tudományos élet: Új egyetemi magántanár: Dr. Török István. — Új theologiai doktorok: Juhász István és Csomár Zoltán.

Szerkesztői üzenetek. — MÁV menetrend.

E SZÁM ÁRA 1 PENGŐ ÖTVEN FILLÉR

KÜLFÖLDI ELŐFIZETÉSEKNÉL PORTÓ KÜLÖN FIZETENDŐ.

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT.

A LAP SZELLEMI ÉS ANYAGI ÜGYEIBEN A THEOL.SZEMLE SZERKESZTŐSÉGÉHEZ KELL FORDULNI
DEBRECEN, KOLLÉGIUM.

MEGJELENIK AZ ORSZÁGOS REFORMÁTUS LELKÉSZEGYESÜLET
PÁRTFOGÁSÁVAL

A THEOLOGIAI SZEMLE ELŐFIZETŐINEK SZIVES FIGYELMÉBE!

A Theologiai Szemle mostani szárával, mely az 1940. (XVI.) évfolyam utolsó száma, a folyóirat első korszaka lezárult. Az Országos Református Lelkészegetesület a folyóiratot 1941. január elsejével a Coetus Theologorum-ra ruházta át. A Coetus pedig a Theologiai Szemlé-re 1941-től új előfizetési felhívást bocsát ki. A Theologiai Szemle Szerkesztősége bizodalommal kéri a Theologiai Szemle hátrálékos előfizetőit, sziveskedjenek a csatolt postatakarékpénztári lapok felhasználásával hátrálékaikat a lehető legrövidebb időn belül rendezni, hogy a Theologiai Szemle fennmaradása továbbra is biztosítható legyen.

SZERKESZTŐSÉG.

MAGYAR KIRÁLYI ÁLLAMVASUTAK. Debrecenből induló és oda érkező vonatok.

Érvényes 1940. december 15.-től

Debrecen állomásról indul mikor, hova?

Debrecen állomásra érkezik mikor, honnan

1.50 Püspökladány—Bpest kel. p. u. (Pladánytól gyors.) 4.45 Szatmár—Körösmező 4.50 Ungvár, 4.54 Füzesabony, 5.23 Tiszalök, 5.39 Püspökladány, 5.12 Nagyvárad 8.00 Nagyléta—Vértes, **8.14 Bpestkel pu.** 8.20Nyiregyháza-Szerencs 9.08 Nagyvárad 9.23 Hajdúszoboszló. 9.32 Érmihályfalva **10.58 Ungvár. 11.20 Szatmár—Körösmező** 11.56 Füzesabony. **12.10 Bpest. nyug. p. u.** 12.15 Tiszalök, 12.28 Bpest ny. p. u., 14.26 Nagyléta Vértes 14.30 Tiszalök, 14.40 Balmazújváros, 14.40 Szatmár—Körösmező 14.46 Ungvár 14.50 Püspökladány 14.58 Nagyvárad **17.10 Bpest ny p. u. . 18.44 Szatmár—Máramarossziget** 18.46 Nyiregyháza 18.47 Tiszalök, 18.55 Tiszafüred, 19.31 Nagyvárad 19.32 Nagyléta—Vértes. 22.04 Budapest ny. p. u. **22.12 Ungvár** 22.17 Szatmárnémeti 22.22 Nyiregyháza—Kisvárdá,

4.26 Bpest ny. p. u. 6.56 Tiszalök, 7.03 Nagyvárad 7.16 Püspökladány, 7.20 Nyiregyháza, 7.36 Nagyléta—Vértes, 7.54 Tiszafüred, **8.04 Ungvár** 8.35 Tiszalök, 9.01 Püspökladány 9.18 Nyiregyháza, 10.15 Nagyléta—Vértes, 10.33 Hajdúszoboszló, 10.46 Körösmező—Szatmár **10.50 Bpest ny. p. u.** 11.48 Nyiregyháza—Szerencs 11.50 Nagyvárad 11.53 **Máramarossziget—Szatmár** 12.07 Füzesabony, 13.46 Érmihályfalva 14.15 Bpest ny. p. u., 15.25 Tiszalök, 16.33 Nagyvárad 16.44 **Körösmező Szatmár** 16.50 Balmazújváros, **16.54 Ungvár** 17.05 Nagyléta—Vértes, 18.24 **Bpest ny. p. u.** 18.39 Nyiregyháza, 19.58 Füzesabony 20.20 Püspökladány, 20.30 Ungvár 21.36 Körösmező—Szatmár 21.45 Nagyvárad **22.02 Bpest kel. p. u.**

A vastagbetűsek gyorsvonatok,

Az Ige.

Várakozás = Beteljesedés.

Irta: **Dr. Czeglédy Sándor** egyetemi tanár Debrecen.

Alapige: Máté 11: „János pedig mikor meghallotta a fogságban a Krisztus csekedeteit, elküldvén kétőt az ő tanítván, ai közül, monda neki; Te vagy-e az, a ki eljövendő, vagy mást várjuk?”

Máté evangéliumának 11. részében, ebben a nagyszabású adventi fejezetben három dolog lep meg minket. Először az, hogy Keresztelő János, a Messiás előfutárja kételkedik saját urában; még meglepőbb az, hogy Jézus ezt a kételkedő embert úgy megdicséri, mint még soha senkit; de legmelegpőbb az, hogy ez a dicséret éppen akkor hangzik el, amikor Keresztelő János kételkedése nyilvánosságra jut. Miért kételkedett János? Miért dicsérte meg őt Jézus? Miért éppen akkor dicsérte meg őt, amikor az kételkedését megvallotta? — e három kérdésre felelni annyit jelent, mint az Isten országának nagy titkaiba tekinteni és megtanulni azt, hogy mi Isten országában az igazi várakozás és az igazi beteljesedés.

Keresztelő János kételkedésénck mindenesetre megvoltak a *külső* okai. Gondoljuk csak el; ez a szegény ember ott sínylődött a keleti kényúr, Heródes Atipás börtönében, lent, messze délen, a Holt-tenger melletti Machaerus várának tömlöcében, távol minden emberi rokonszenvtől és vigasztalástól. Ki ne csüggedt volna el az ő helyében? Ki tudta volna megőrizni ott a lelkesedés verőfényes tisztaságát?

De még súlyosabbak voltak a *belső* okok. A testi szenvedést még elviselte volna, ha nem kellett volna éreznie azt, hogy életének egyetlen nagy ügye összeomlott és abban a mélységes epekedésben, amellyel az Isten országának és az Isten küldöttjének eljövételét áhította, végleg és teljesen csalódott. Hiszen azt hirdette, hogy a Messiás hatalommal jön el, szórólapáttal a kezében, hogy szérüjét megtisztítsa, a gabonát a csűrbe takarja, a polyvát pedig megégesse olthatatlan tűzzel; azt prédikálta, hogy az Eljövendő igazságot tesz, a gonoszokat megsemmisíti; — és ime, az ítélet késik: Akit ő megkeresztelt, — bár csodálatos dolgokat is beszélnek róla, — nem vivta ki az uralmat, mert a gonoszok tovább hivalkodnak, és ő maga is, az Előfutár, a Messiás első szolgája is ott sínylődik a gonoszok kezében és várja a halált. Hogyne csalódott volna várakozásában?

Jézus nem lepődött meg Keresztelő János kételkedésén. Tudta azt, amit emberi ésszel felfogni alig lehet: Keresztelő Jánosnak még a kételkedése is hatalmas bizonyágtétel az Isten országa mellett. Nem történt más, mint hogy az, amit János önmagára nézve megjövendőit, most beteljesedeit: „Annak növekednie kell, nekem pedig alászállanom.” Kételkedése, lelki gyötrelme, áldozatos vívódása nem volt más, mint ez az alászállás Krisztus dicsősége előtt. Mert hiszen a próféta megmondotta, hogy az Isten országának eljövetelkor minden völgy felemelkedik, minden hegy és halom alászáll: — most is ez történt: Keresztelő János, ez a hatalmas bérc is megrendült és összeomlott az Eljövendő előtt hogy készítették előtte az út, az Isten útja, mert a mi emberi útjaink nem az Ő útjai. A „minden érték átértékelésének” folyamata megkezdődött és ennek a nagy embernek, akinél nagyobb nem támadt az asszonytól szülöttek között, meg kell tanulnia, hogy Krisztus nagyobb, semhogy Őt akár a legnagyobb emberi várakozás is befogadhatná: az Isten országában a beteljesedés nagyobb, mint az emberi várakozás; az isteni beteljesedés azt jelenti, hogy amiképpen az elvetett magot a csira szétfeszíti, hogy a magva elhalva, elporladva, elrothadva léletté legyen, éppen úgy feszíti szét Krisztus megfoghatatlan nagysága a legmagasabb emberi váradalmakat is, hogy így töltse be azokat és így adjon életet és szabadulást.

Tehát még a *legnagyobb* emberi váradalmat is! Éppen ezért Jézus soha nem látott jobb alkalmat arra, hogy Keresztelő János emberi nagyságát hallgatói elé állítsa, mint éppen most.

Hallgatói felé fordul, akik közül sokan kimentek annakidején János prédikálására a pusztába és megkérdezi őket: „Mit látni mentetek ki a pusztába? szélingatta nádszálát-e?” Hát ti azt hiszitek, hogy János gyenge nádszál, amelyet a körülmények szele ide-oda hajtogat? Gyáva, erőtlén ember, aki most a börtönben megijedt és elvesztette a hitét? Bizonyára nem, mert ha volt még ember, akitől el lehetett mondani azt, amit a nagy skót reformátor, Knox János koporsójánál mondtak, akkor Keresztelő János lefejezett holtteste fölött is igazán el lehetett mondani Machaerus várának sötét tömlöcében: „Imé egy férfi, aki soha emberi orcatól még nem rettent!” Keresztelő János nem azért került a kételkedés gyötrelmes lelkiállapotába, mert önmagát feltette, vagy félt volna az igazságtól, hanem éppen azért, mert olyan nagy és bátor ember volt, hogy egyedül Isten országának igazságát nézte és azt féltette.

„Hát mit látni mentetek ki? — kérdezte tovább Jézus, — puha ruhába öltözött embert-e?” Hát azt hiszitek, hogy Keresztelő János is ilyen kicsinyes, alkalmazkodó puhány volt, akit most a megváltozott viszonyok más meggyőződésre hangoltak? Tévedtek, mert „imé akik puha ruhákat visel-

nek, a királyok palotáiban vannak", nem pedig a vértanúk tömlőcseiben. Ő nem húzogni ment Machaerus várába, sem azért, hogy simabeszédű, puharuhás udvaroncoként Isten országának sikerét bölcs kompromisszumokkal és ügyes fogásokkal mozdítsa elő, nem, bizonyára nem! mert hiszen ő a győzelmet egyedül Istentől várta, de ime: Isten késik, a Messiás uralma nem jön, nincs aki Isten ügyét diadalra vezesse.

Ha Keresztelő János kisebb ember lett volna, talán nem kételkedett volna. Sok ember öntelt pöffeszkedő szírdhítőségének egyedül az a magyarázata, hogy nem törődnek Krisztussal. Miért kételkedjenek benne, ha nem tartják fontosnak az egész dolgot? Ha valaki nem keresi igazi, mélységes szenvedéllyel, lelki éhséggel és szomjúsággal az igazságot, hogyan kételkedhetnék abban? De lehet, hogy valaki azért nem kételkedik, mert a „puha ruhába öltözött” emberek módjára Krisztus igazságát is úgy formálja és fogadja el, ahogy az saját előítéleteinek, a kor szellemének legjobban megfelel. Az ilyen idomított, leszelidített keresztyénségben természetesen nincs semmi botránkozni való. Aki a keresztyénséget a maga lelki törpeségének méreteire alacsonyítja, az abban önmagát találja meg, önmagában pedig miért kételkedjék? De Keresztelő János, aki égő szenvedéllyel és bátorsággal szembenézett az igazsággal, éppen ezért érezte, hogy Krisztussal szembenézve minden, minden még a legmagasabb emberi váradalom is kérdéssé lesz, mert nincsen, amivel Krisztus isteni nagyságát befogadhatnók; a véges nem tudja a végtelent befogadni. Keresztelő János azért kételkedett, mert Krisztus nagyobb volt, mint az Ő várákozása. És Keresztelő János azért volt nagy, mert Krisztust nem próbálta magához alacsonyítani, hanem alászállott előtte, összeomlott előtte, hogy Krisztus emelkedjék.

Jézus azért mutatott rá János emberi nagyságára, hogy ezzel az Isten országának nagyságát szemléltesse: lássátok, itt van János, a legnagyobb az asszonytól születettek között, de az Isten országát az ő nagysága sem éri fel. „mert aki legkisebb a mennyeknek országában, nagyobb nálánál”. Ez az ember azért kételkedik, mert a várákozása nem fogadhatja be az Eljövendő nagyságát; de éppen azért, mert ezt tudja, nagyobb mindenkinél, aki asszonytól született. Nincs az az emberi nagyság, amely szabad belépést adhatna Isten országába: „Test és vér nem örökölhetik Isten országát.”

Keresztelő János emberi nagyságának legfényesebb bizonyítéka az, hogy kételkedésével egyenesen Krisztushoz ment. Azt már nem tudta, *hisz-e, vagy nem*, de azért még tudta, hogy *Kiben hisz*. Az igazi kételkedés tényleg akkor kezdődik, amikor érezzük, hogy egész emberi létünkben minden kérdéssé lesz, csak Krisztusban bízhatunk. Mert az igazi kételkedés azt jelenti, hogy Krisztus emberfeletti, égbenyuló nagyságának láttára minden emberi nagyságunk, kiválóságunk, dicsőségünk, érdemünk összeomlik, a bérc rónává lesz, hogy készüljön az út annak, Aki az Eljövendő. Az igazi kételkedés, a „bízó kétségbeesés nem más, mint az ő ember halála, hogy megszülessék az új ember, hogy felöltözhessük a Krisztust.

Ha így megyünk Krisztushoz, nekünk is éppen úgy megfelel, mint Jánosnak; „Menjetek el és jelentétek meg Jánosnak, amiket hallotok és láttok; a vakok látnak és a sánták járnak; a poklosok megtisztulnak és a siketek hallanak; a halottak feltámadnak és a szegényeknek az evangélium hirdettetik; és boldog, aki bennem meg nem botránkozik.” Az Isten országában az ajándék csak nagyobb lehet, csak áldottabb lehet, mint a mi várákozásunk!

Jaj annak az embernek, aki azt mondja; nekem nem kell Krisztus, én macacsul ragaszkodom az én kicsinyes emberi várákozásaimhoz, Nekem nem kell János, az őszvetségi bünbánó aszkéta aki „sem eszik, sem iszik”, de Jézus sem kell, ez a „nagyétű és részeges ember, a vámszedők és bűnösök barátja”. Ha Krisztus országába nem a magamfajta igaz emberek jutnak be, akik a kapunál felmutathatják a listát érdemeikről és jóságuk alapján az útlevélet, hanem éppen azok az „erőszakos emberek” törnek oda be, akiknek ott joguk nincs: a megtérő vámszedők és parázna nők, akkor nekem Isten országa nem kell! Jaj annak, aki benne megbotránkozik!

De ha valaki azt mondja: légy áldott, bűnösök barátja, Krisztus, hogy értem jöttél, mert ime én is nyomorult bűnös vagyok, aki minden jogos igény nélkül, csak erőszakkal ostromolhatom a Te országod kapuját; imé én utat készíték neked, amikor ledöntöm emberi elbizakodottságom, lelki gögöm oltárait, hogy én alászálljak, Te pedig emelkedjél; megöklöklöm az ő embert, hogy lakozzál bennem Te: annak eljön az igazi beteljesedés.

És akkor a vakok látnak, a halottak feltámadnak, igen, mert Ő a feltámadás és az élet. Igen, akkor a valóságos örömmüzenet hirdettetik, mert ha vele együtt meghalunk, élünk is vele együtt és minket Tőle soha semmi és senki el nem szakaszthat.

„Aki elveszti az ő életét én érettem — mondja Krisztus, — megtalálja azt”.

Boldog, akinek életében minden kérdéssé lett, csak Krisztus nem.

Boldog az is, aki még nem tudja, *hisz-e* vagy *hisz*, de azt már tudja, hogy *Kiben hisz*.

Boldog az, aki kételkedésében Krisztushoz megy és Tőle nyer feleletet.

Boldog az, akinek emberi váradalma szétfeszül, hogy befogadhassa amaz isteni beteljesedést. Bizonny boldog, aki benne meg nem botránkozik!

Amen.

Á pátenstörténete a dunántúli református egyházkerületben

Írta: **Dr. Tóth Endre** theol. akad. tanár Pápa.

(Folytatás)

Érdekes azonban a máshol is feltűnő kapkodás és bizonytalanság a helytartósági osztály részéről. Ez jelentkezik már abban is, hogy gyűlés engedélyezését Sopronból kézbesítik Nagy Mihálynak, mint dunántúli superintendensnek, viszont az ugyanazon gyűlésre vonatkozó tilalmat röviddel később Széki kapja meg. A gyűlés után az október 8-i császári parancs értelmében kibocsátott október 22-i miniszteri rendeletet, amely szerint mind a két hitvallású evangélikusoknak mindazon kérelme, amellyel egyházi ügyeinket illetőleg az 1848 előtti állapotba való visszahelyezését kéri a pátenstörténetben elintézettnek tekintik október 24-i kelettel a soproni helytartósági osztály a pápai ev. superintendenciának címezve újra csak Komáromba Nagy Mihályhoz küldi.⁴⁹ Talán emiatt is írhatta Nagy Mihály a pápai főiskolai bizottmányhoz, hogy „nem tudja, hogy hová tartozik,⁵⁰ már anynyival is inkább, mert viszont a pátenstörténeti gyűléstartásról ugyane napokban a pozsonyi helytartósági osztálytól, mint „dunántúli superintendens“ kapja a rendelkezést.⁵¹

Később azonban a helyzet úgy látszik tisztázódik a helytartósági osztályok hatáskörét illetőleg, mert decembertől kezdve a pápai superintendenciához intézett leiratok kizárólag Széki címére mennek Sopronból.

Mint Széki Nagy Mihályhoz írja, december 2-án kapott ilyen rendelkezést a pápai superintendenciához intézve a saját nevére címezve. A levelet feltöretlenül hagyva Nagy Mihályhoz fordul, mint főjegyző a superintendenshez, hogy mit csináljon a feltöretlen levéllel?⁵²

Nagy Mihály válaszol ugyan, de levelében semmi útastítást sem ad, hogy mit csináljon Széki a feltöretlen levéllel. Ekkor Széki közvetlenül a helytartósági osztály elnökségéhez fordul levéllel, amelyekben előadja, hogy a pápai superintendencia nincs szervezve, így intéző organumai sincsenek, a hozzá küldött levél tehát őt nem illeti s az elnökségtől kérdezi meg, hogy mit csináljon a levéllel? Levelére a soproni helytartósági osztálytól érkezett leiratban közlik vele, miszerint meglehet, hogy a pápai superintendencia még nincs szervezve, de ő mint ideiglenes főjegyző köteles annak ügyeit intézni, anélkül, hogy köteles volna ahhoz egy másik superintendencia főnökét megkérdezni.⁵⁴ Erre a leíratra Széki újabb felterjesztést küldött, amelyekben előadta, hogy ő a dunántúli egyházkerület törvényesen választott s felesküdt főjegyzője s mint ilyen csak olyan ügyekkel foglalkozhatik, amelyek a dunántúli egyházkerületet, illetve annak főjegyzői hivatalát illetik.⁵⁸ Mindezeket Széki közli Nagy Mihállyal is, elküldvén neki a kapott rendelet s az arra adott válasz másolatát is.⁵⁵

Nagy Mihálytól azonban semmi választ sem kap. Ellenben a helytartósági osztály most már kihallgatását kívánja úgy a kérdéses ügyre, mint az azzal kapcsolatba hozott egyházkerületi gyűlési jegyzőkönyvre nézve is. Mint ezt már említettük, a kihallgatást a pápai szolgabíróságnak kellett foganatosítani. Sebő Imre cs. k. szolgabírósegéd hívta fel erre Székit, egyúttal elküldve neki a kérdőpontokat is, amelyekre válaszolnia kell.⁵⁶

Széki Béla a kérdőpontok alapján elkészíti és beküldi válaszát. Ebben előadja, hogy két „intézmény-levél“ érkezett hozzá, mint a dunántúli egyházkerület főjegyzőjéhez, a pápai ev. superintendenciához címezve. Egyik október 11-én kelt s a kerületi közgyűlés tartásáról szól, a másik pedig november 26-án kelt. Mind a kettőt Sopronból kapta. Kapott aztán december 17-ről keltezetten is egy saját személyére szóló levelet, melyben tudomására adták az előbbi, általa fel nem bontott levél tar-

⁴⁹ Sopron, 1859. okt. 24.

⁵⁰ Bizottm. gy. jzkv. 1859. nov. 25.

⁵¹ Pozsony, 1859. okt. 16. Érk. okt. 28.

⁵² Pápa, 1859. dec. 2. érk. dec. 5.

⁵³ Széki B. Nagy M.-hoz Pápa, 1859. dec. 26. — Helytart. o. Székihez Sopron, 1859. dec. 17.

érk. dec. 24.

⁵⁴ Pápa, 1859. dec. 27.

⁵⁵ Pápa, 1859. dec. 26.

⁵⁶ 1860. jan. 9.

talmát, másrészt kötelességévé tették, mint a pápai egyházkerület ideiglenes főjegyzőjének az azt illető ügyek intézését. Az október 11-én kelt intézkedést közölte az október 17-én Pápán felsőbb engedély alapján ülésező dunántúli egyházkerületi gyűléssel, a november 26-án kelt s december 2-án érkezett, mint őt nem illetőt feltöretlenül hagyta s mivel egyházi főnökétől erre útasítást nem kapott, a helytartósági osztály elnökségét kérdezte meg, mit tegyen vele, a harmadikra, a december 17-én kelt levelére pedig megírta, hogy mint esküt tett főjegyző csak a dunántúli kerület ügyeivel foglalkozhat. Egyébként jelenti, hogy 1858. tavasza óta főjegyzője a dunántúli kerületnek, megválasztása külön, nem lévén gyakorlatban, nem volt bejelentve csak a felterjesztett jegyzőkönyvek alapján.⁵⁷

Nincs róla tudomásunk, hogy ennek a kihallgatásnak bármi következménye lett volna is Székire.

Nagy Mihály ez időben az esperesekhez írott körlevelében, a helyzet ismertetésénél megemlíti a pápai superintendencia ügyét is: „eddig egyházkerületünk főjegyzője a pápai superintendencia szervezésére már kétszer is felszólított a soproni helytartósági osztály által, de hogy a szervezés munkába véve s bevégezve volna, nem tudom, nem is gondolom. Annyi tudva van, hogy tiszteit főjegyző úr kijelenté, — amint hozzám írta — mikép nem intézkedhetik a szervezésben.”⁵⁸

De a helytartósági osztály továbbra is csak Székihez küldte a rendeleteket. S Széki ismételt is jelenti Nagy Mihálynak, hogy Thun február 5-i rendeletét is megkapta, majd február 8-án másik rendeletet is kapott, de nem bontotta fel. Újra a superintendenszt kérdi, hogy mit csináljon vele. De úgy látszik előre sejtette, hogy Nagy Mihálytól megint nem kap intézkedést, sőt talán választ sem, azért már bejelentő levelében megírja neki, hogy ha útasítást nem kapna, akkor meg fogja ismételni hatáskörének tisztázására vonatkozó előterjesztését.⁵⁹ Később újra csak kap rendeletet s megint feltöretlenül marad az.⁶⁰ Február 29-én aztán ismét megteszi felterjesztését a helytartósági osztályhoz, amelyikben előadja, hogy decemberben már tett jelentést hatáskörére vonatkozólag s azóta megint kapott rendeleteket „a szerves állapotban nem létező pápai superintendenciához” címezve. Jelentette ezt Nagy Mihály dunántúli superintendensnek is, de jelenti most a helytartóságnak is, kérdezvén, hogy hova kézbesítse azokat, mert addig feltöretlenül maradnak azok, amíg erre nézve intézkedést nem kap. Elintézésüket magára nem vállalja, mert erre sem a dunántúli kerülettől, sem az egyébként valósággal nem létező pápai kerülettől megbízást nem kapott, enélkül pedig törvényteleniséget követne el, ha el akarná őket intézni s kirekeszteni magát ezzel az egyházból.⁶¹

Előterjesztésére választ nem, ellenben további rendeleteket kapott. Ekkor aztán újra írt a helytartósági osztályhoz s előadta, hogy már két hét előtt megtette ismételt előterjesztését hivatali helyzettét illetőleg. Az azóta kapott rendeleteket feltöretlenül őrzi, s intézkedést kér rájuk vonatkozólag. Egyben pedig ismételt kijelenti, hogy egyházilag semmiféle államkormányi rendeletek kezelésére feljogosítva nincs s nem is tehet „anahema nélkül” semmit.⁶²

Válasz megint semmi, csak a rendeletek jönnek tovább rendületlenül. De tartalmuk Széki előtt ismeretlen marad továbbra is, mert nem bontja fel őket. S mindent mindig jelenti hűségesen Nagy Mihálynak is, de választ soha sem kap onnan sem.⁶³

A helytartótanácsi osztály, — miután közben a megyefőnökök útján értesítette az espereseket, hogy a pápai superintendencia sem superintendens sem administrator nincsen s így a helytartósághoz tartozó ügyeket az esperesek tartoznak felterjeszteni,⁶⁴ — március 29-i kelettel formális megbízást ad Székinek, kinevezve őt helyettes superintendensnek a pápai superintendencia szervezésére és vezetésére. Széki

⁵⁷ 1860. jan. 10.

⁵⁸ 1860. jan. 15.

⁵⁹ Pápa, 1860. febr. 9.

⁶⁰ Nagy M.-hoz 1860. febr. 27.

⁶¹ Pápa, 1860. febr. 29. fogalmazvány.

⁶² Pápa, 1860. márc. 19. fogalmazvány.

⁶³ Pápa, 1860. márc. 26.

⁶⁴ Helytart. o. Antal József espereshez Sopron, 1860. márc. 21. -- Veszprémi megyefőnök úr ahhoz 1860. márc. 23. Mindkettő pápai egyhm. lt.

megköszönte a bizalmat s útalva előbbi felterjesztéseire, amelyek szerint ő a dunántúli egyházkerület főjegyzője s e hivatal alól eddig felmentést nem nyert, viszont arra, hogy superintendens legyen, egyházától felhatalmazást nem kapott, a megbízást nem fogadta el.⁶⁵

Nagy Mihálytól ez időtájt kapott levélből vajmi kevés irányítást nyerhetett Széki. A superintendens arról írt neki, hogy a népiskolai válaszmány pápai gyűlésére nem mehet el, nem ugyan a hivatali eljárási körét megszorítani szándékozó körülmények miatt, mintha t. i. a pápai új kerületben, valamint a pestihez csatolt tatai egyházmegyében is megszűntnek tekintené felügyelőségét, mert míg az elszakított részek szervezve nincsenek tetteleg és véggképpen, addig azokat hűtlenül felügyelet nélkül nem hagyhatja, — hanem beteg s ezért nem mehet. Véleménye szerint Székinek szabadságában áll tenni, amit akar, nem köti meg s nem is akarja megkötni, de tanácsot sem adhat, mert izgatásnak vennék, — úgyszólván fürkésznek utána! A hívek közérzlete legyen az irányadó, azt figyelembe veheti, vagy mellőzheti.⁶⁶

Nagy Mihály e levelére Széki azonnal válaszol s közli vele, hogy a helytartósági osztálytól nyert megbízást, hatáskörének bejelentése mellett, visszautasította.⁶⁷

Végül is a csepi május 10-i kerületi közgyűlés intézkedett határozottan Széki teendőire vonatkozólag Amikor Széki ott bejelentette, hogy egy csomó rendelkezést felbontatlanul őriz s hogy milyen előterjesztéseket tett ezzel kapcsolatban, — közgyűlés „helyeslését nyilvánítja azon eljárásra nézve, melyet a főjegyző kötelessége tudatában követett, — egyszersmind jövődöre tájékoztatásul kimondja, hogy mivel a dunántúli evang. reformált egyházkerületnek törvényes alapon épült egysége, a törvényes közbizalom szava által választott superintendens Nagy Mihály úr kormánya alatt elvitázhatatlan tény, azért az egyházkerületet részben vagy egészben illető intézkedések bárkihez küldetessenek is, mindig főtisztelendő superintendens úrnak lesznek kézbesítendőek.⁶⁸

De már nem is volt szükség a Székit egyébként teljesen igazoló határozatra. Rövid napok múlva megszűnven a pátens érvényessége, Székit sem háborgatták többé új superintendencia szervezésére vonatkozó utasításokkal s egyéb őt — szerezte — nem illető rendeletekkel.

Az október 17-i kerületi közgyűlés által elfogadott felíratot a határozat szerint vagy az ott kinevezett küldöttségnek kellett felvinni Bécsbe, vagy Nagy Mihálynak kellett azt felterjeszteni. A superintendens ugyancsak a határozat szerint szétküldte azt az egyházaknak s a többi kerületek superintendenseinek is. Meg kell jegyeznünk, hogy sem ekkor, sem később sehol sincs nyoma annak, hogy Nagy Mihály kézhez kapta volna az október 22-i miniszteri rendeletet, amit Székinek pedig megküldtek, amely rendelet minden egyházi és iskolai ügyben készített kérvényt elintéztnek tekint a pátenssel.⁶⁹ Pedig a dunántúli felírat épenúgy, mint a többi kerületek felíratai is, ilyen kérvény volt.

A felíratoknak a többi superintendensekhez való szétküldése alkalmával Nagy Mihály érdeklődött azoknál arra nézve is, hogy vajjon fog-e egyetemes küldöttség menni az uralkodóhoz. Balogh Péter válaszában tudósítja Nagy Mihályt, hogy ők az egyetemes küldöttségbe kinevezték a tagokat, de hogy a küldöttség mikor s milyen módon menjen fel, arra nézve még nincs megállapodás.⁷⁰ Báthory Gábor dunameléki h. superintendens viszont arról értesíti, hogy náluk a kerületi urak leszavazták gyűléstartási indítványát, ezért az esperesektől kért véleményt a pátensre vonatkozólag, amiket majd mint a kerület nézetét felterjeszt Bécsbe, vagy átadja azokat a Bécsbe menő küldöttségnek. Arra nézve semmit sem tud, hogy valóban megy-e s mikor ilyen küldöttség. Véleménye szerint legjobb volna, ha november 17-én Tihanyi Ferenc requieme után való napon a négy kerületből felgyülekezők megbeszélést tartanának e tárgyban, amire Nagy Mihályt is meghívja.⁷¹ Hogy Nagy Mihály megjelent-e ezen a pesti találkozáson, nem tudjuk. De ezen a találkozáson állapod-

⁶⁵ Pápa 1860. ápr. 10.

⁶⁶ 1860. ápr. 13. fogalmazvány.

⁶⁷ Pápa, 1860. ápr. 17.

⁶⁸ Ker. gy. jz. 1860. május 10. 17. sz.

⁶⁹ PEIL 1859. 1155. l.

⁷⁰ Debrecen, 1859. nov. 1.

⁷¹ Nagykőrös, 1859. nov. 1.

tak meg a küldöttség tényleges elindulásáról s itt választották meg vezetőjéül báró Vay Miklóst.⁷²

Apostol Pál majd a pesti találkozás ideje után válaszol Nagy Mihálynak. Leveleiben beszámol a november 15-i tiszáninnyi kerületi gyűlésről, ahol ők is feliratot készítettek s azzal kapcsolatban elhatározták, hogy nem küldöttség viszi azt Bécsbe, hanem egyszerűen fel fogják majd küldeni. S ha ennek nem lenne haszna, az esetre gondolnak egyetemes küldöttségre.⁷³

Vay Miklósnak egy később érkezett leveléből, amelyben arról tudósítja Nagy Mihályt, hogy a két tiszai kerület őt bízta meg a küldöttség útjának előkészítésével s kéri a dunántúli küldöttek névsorát — következtethetünk, hogy Nagy Mihály nem volt jelen a Tihanyi requiem alkalmával tartott pesti találkozón.⁷⁴

Dunamelléken közben a december 12 re összehívott közgyűléssel kapcsolatban végletekig feszül a húr, aminek következtében Báthory a h. superintendensségről lemond. Keseredett hangú levélben számol be minderről Nagy Mihálynak.⁷⁵ De magának Nagy Mihálynak is támadnak kellemetlenségei a feliratnak a superintendensekhez történt megküldése miatt. A Toperczer ev. superintendenshez küldött példányról valami módon a hatóság tudomást szerzett s ennek következtében a komáromi cs. k. kerületi törvényszék december 6 ra beidézte Nagy Mihályt „bűnvádi tárgyalásra.”⁷⁶ Csak annyit tudunk erről, hogy Nagy Mihály meg is jelent a törvényszék előtt s másfél óra hosszat tartott kihallgatása.⁷⁷ Egyszerűleg hivatalos irományait is — bár udvariasan — átvizsgálták.⁷⁸ Egyéb következményekről ezzel kapcsolatban nem tudunk semmit.

Nagy Mihály egyébként, mivel Gyürkv Pál tulajdonképpen már a kerületi gyűlés megnyitása előtt való napon, október 16-án meghalt⁷⁹ s a gyűlésen csak úgy történhetett meg az ő küldöttségi taggá választása, hogy haláláról nem voltak még értesülve, — helyette a kerületi gyűlés felhatalmazása alapján Blaskovics Pál drégelypalánki segédgondnokot hívta meg a küldöttségben való részvételre. Blaskovics vállalta is ezt a szerepet s ő is jelezte válaszában Nagy Mihálynak, hogy értesülése szerint, amit ő Vaytól szerzett, a küldöttségnek január 22-én kell megjelenni Bécsben.⁸⁰

A küldöttség felutazásának időpontját Nagy Mihály hivatalosan Ráday Gedeontól tudta meg, aki Vay utasítására értesítette őt, hogy a megállapodás szerint január 22-én megy a küldöttség Bécsbe s mivel a dunántúli küldöttség nem akart előzetesen felutazni Pestre, ők egyenesen Bécsbe mehetnek s ott jelentkezzenek Vaynál.⁸¹ Nagy Mihály az értesülés vétele után azonnal közölte ezt Blaskovicscsal és Sárközy Józseffel.⁸² S mivel az ügy végzése miatt a feliratot mindeddig nem küldte fel, most úgy határozott, hogy magával fogja azt vinni Bécsbe.⁸³

Az utolsó napon aztán elmaradt a küldöttségből Sárközy József. Az ellenállás e bátor harcosának felesége két héttel előbb halt meg s e csapás annyira megviselte, hogy nem vállalkozott az útra.⁸⁴ Helyette aztán Nagy Mihály Konkoly Thege Balázst hívta meg.

A küldöttség tagjai már 21-én, maga Nagy Mihály pedig 22-én érkeztek fel Bécsbe. Képviselve voltak a küldöttségben mind a négy ref. egyházkerület s a bányai ev. egyházkerület is. De míg a többi kerületek 6—9 taggal, addig a dunántúli csak 3 taggal, maga Nagy Mihály, Blaskovics és Konkoly Thege.⁸⁵

⁷² Nagy M. eszperesekhez 1860. jan. 15.

⁷³ Miskolc, 1859. nov. 24.

⁷⁴ Golop, 1859. nov. 26. érk. nov. 30.

⁷⁵ Nagykőrös, 1859. dec. 12.

⁷⁶ Komárom, 1859. nov. 25. érk. dec. 3.

⁷⁷ U. ott külső oldalon írnok jegyzete „Megjelent főt. sup. úr dec. 6. d. u. 4 órától 1/2 6-ig.”

⁷⁸ Nagy M. eszperesekhez 1860. jan. 15.

⁷⁹ PEIL 1860. 510. l.

⁸⁰ Blaskovics Nagy M.-hoz Lukanénye, 1859. dec. 22.

⁸¹ Pest, 1860. jan. 10.

⁸² U. ott. kívül.

⁸³ Nagy M. eszperesekhez 1860. jan. 15.

⁸⁴ Sárközy József Nagy M.-hoz Kömlöd, 1860. jan. 20. -- PEIL 1860. 94. l.

⁸⁵ A magyarországi ág. hitv. bányai és a helyi hitv. négy egyházkerület küldötteinek mélt. B.

A küldöttség elnöke Vay Miklós báró eljárta a miniszterelnöknél a kihallgatás kieszközlése végett, de a miniszterelnök semmi reménységet sem nyújtott neki, „mert a küldöttek oly egyházi testületeket képviselnek, melyeket a pátens s ministeri rendelet eltörölték s így törvénytelenek”. Ekkor aztán egy felterjesztés készítését határozta el a küldöttség, amit arra az esetre, ha kihallgatást valóban nem nyernének, a miniszterelnökön keresztül a császárhoz nyujtanának be. Készítettek egy beszédet, amit a kihallgatás sikere esetén Vay báró mondott volna el a császár előtt. Ha a kihallgatásra nem kerülne sor, akkor viszont ezt a beszédet nyujtották volna be felterjesztés alakjában. Emellett azt is elhatározták, hogy e felterjesztés mellett a kerületek által készített feliratokat is benyújtják, s ezek közt természetesen a dunántúlit is.

Január 24-én egy kisebb küldöttség, melyben Dunántúlról Nagy Mihály vett részt, megjelent a miniszterelnöknél a kihallgatás kieszközlése tekintetében ígért válasz meghallgatása végett. Ezek előtt a miniszterelnök kijelentette, hogy a császár a küldöttséget nem fogadhatja, azért mert a kihallgatást nem a bécsi miniszterelnökön, hanem a magyarországi fő kormányzóságon keresztül kellett volna kérni. A maga részéről kifejezte a miniszterelnök azt a készségét, hogy a magyarországi egyházi ügyekről hajlandó tárgyalni a kiküldöttekkel.

A küldöttség ezt az alkalmat sem akarván elszalasztani, hajlandónak mutatkozott erre a tárgyalásra s az erre kijelölt megbízottaknak három pontból álló útastást adott tárgyalási alapul. Ezek a pontok: hogy a pátens és a ministeri rendelet végrehajtása halasztassék el, — hogy az üresen levő egyházi hivatalok betöltésére engedély adassék — s végül, hogy az egyházkerületek egyetemes gyűlést tarthassanak s a zsinati követek választásának módját megállapíthassák.

25-én Vay bárót Rainer főherceg fogadta kihallgatáson⁸⁶ s átvette tőle a küldöttség tagjainak e három pontba foglalt kívánságát. 26-án arra nézve foglalt állást a küldöttség, hogy a miniszterelnöknek e napon közölt határozata értelmében külön mint magánemberek nem hajlandók a császár előtt megjelenni. 27-én Zimmermann ministeri osztálytanácsossal tárgyalt egy kiküldött választmány, akinek átadták a küldöttség kívánságait. 28-án délután búcsúösszejövetelre ültek össze a küldöttség tagjai, melynek végeztével a küldöttség szétszlott, — eredmény nélkül. S Nagy Mihály január 29-én hazatért Komáromba.

Igy végződött a felirat s a küldöttség ügye. Volt ugyan még folytatása, de közben uiabb események is jöttek közbe.

Minden látszólagos eredménytelensége mellett is a küldöttség járásnak mégis volt egy igen nagy eredménye, az nevezetesen, hogy a kerületek képviselői egymással találkoztak, naponként együtt voltak, véleményüket kicserélhették, egymást bátoríthatták s erősíthették s ezenfelül is a lehető együttműködés módját több irányban is megvalósítani igyekeztek. Annival inkább is fontos volt ez a találkozás, mert a kerületek között a pátens előtti években már alig alig meglevő érintkezés, a pátens kibocsátása óta némileg megélenkül ugyan, de a jegyzőkönyvek, feliratok kölcsönös megküldésén túl néhány levélre szorítkozott csupán. Most a teendők meghatározása egységesen kialakulhatott, amire annál nagyobb szükség volt, mert közben a kormány is módszert változtatott s nyomása egyre jobban súlyosodott a protestánsokra.

Hogy a dunántúliak s köztük Nagy Mihály milyen tényleges szerepet játszottak a küldöttségben, nem igen tudunk róla. Ami adatunk van, abból arra következtethetünk, hogy Nagy Mihály magatartása nagyon óvatos volt s a tüzes fiatalokat igyekezett mérsékletre s megalkuvásra bírni.⁸⁷ De az is kitetszik az események

Vay Miklós úr öxiciája elnöklete alatt Bécsben 1860. jan. 23 s következő napjain folytatott értekezletének naplója. -- PEIL 1897. 11. l. -- Debreceni Prot. Lap 1898. 14. l.

⁸⁶ PEIL 1860. 129. l.: „A prot. egyházi ügyben Bécsben járt küldöttség...” címen napilapok híradásai nyomán, azokból szemelvényeket közölve ismerteti a Bécsben történeteket. Előadása szerint Rainer főhercegnél a küldöttségnek nemcsak elnöke, hanem több tagja is s köztük Nagy Mihály is kihallgatáson voltak. Ezzel szemben a küldöttség naplóját kell hitelesnek elfogadnunk, amelyik szerint csak Vay volt kihallgatáson.

⁸⁷ R. K.: Memorabilia. Révész Imre levelezése Hegedűs Lászlóval a pátens mozgalmak idejéből. Debreceni Prot. Lap. 1898. 476. l. Révész Imre február 12-én írja Hegedűsnek, hogy Bécsből meg-

további fejlődése során, hogy magatartásának határozottságára épen a küldöttség-járás adta meg az első lökést.

Szólottunk róla, hogy először Bali Mihály, majd Nagy Mihály s aztán Bali helyett Széki kapták meg a pátenskötegeket kiosztás végett, s ők bízták meg a szervezés munkájával is. Arról is szólottunk, hogy Bali is, majd Széki is visszaútasították a megbízást, Nagy Mihály pedig válasz nélkül hagyta s nem is csinált vele semmit.

A kormány e sikertelenség láttán módszert változtatott. A komáromi superintendensi hivatalhoz 1859. november végén érkezik az első jelentés arról, hogy a drégelypalánki egyházmegyében Pilismaróton úgy az anyaegyházba, mint a dömösi fiókegyházba „politikai úton” megküldték a pátens-t és a miniszteri rendeletet.⁸⁸

Ettől kezdve több esperes egymás után számol be hasonló tényekről. Az őrségi egyházmegyébe, minden egyházhoz „külön megyei katoná” által küldetett meg a pátens és a rendelet.⁸⁹ A barsi egyházmegyében a Nagysallóhoz tartozó fiókegyházban Hólvényben a kerületi jegyző adta át a bírónak.⁹⁰ Belsősomogyban a szolgabírók küldték szét különböző módokon: vagy a jegyzőnek küldték s az a bíró vagy kisbíró által küldte el a lelkésznek minden izenet vagy írás nélkül, — vagy a szolgabírói hivatal külön levéllel, melyben meghagyja a pátens kihirdetését s elismervényt kért az átvételről, — s volt olyan eset is, ahol az egyházi előjárásnak küldetett meg, mint új egyházi törvény.⁹¹ Barsban később a legtöbb helyre politikai úton a bíróhoz küldték meg.⁹²

Az esperesi beszámolók némelyike véleményét is nyilvánít a pátenskérdésben. Mozgay Sámuel őrségi esperes pl. a maga jelentését a papi özvegyek összeírásával kapcsolatban teszi meg. Beszámol róla, hogy a barabásszegi lelkésztől nem kapott választ egyik ott lakó lelkészözvegyről. Viszont újra már nem szólította fel, mert nem tudta, hogy a pátens nem fog-e a terven is változtatni, szét daraboltatván a kerületek, nem más kerülethez fog-e köttetni a lelkészözvegyek megsegítését célzó alap. Elmondja azt is, hogy esperesi látogatáson még eddig nem volt, mert a pátens szerint csak világi férfival mehetett volna s ezért az egyházi jegyző nem vállalkozott kíséretére. Tanácsot is kért ekkor Mozgay a superintendenstől, hogy mit tegyenek a szétküldött pátenssekkel s magával a vizitációval? Az ő véleménye az, hogy a vizitációra helyesebb, a pátens szerint, világi férfival menni, de azt is tudja, hogy kényes dolog ezt így elkezdni, mert hisz nem az egyházi felsőségtől indult ki ez a rendelkezés.⁹³

Nagy János barsi esperes a hólvényi esettel kapcsolatban megjegyzi, hogy ha hozzá is így küldik a pátens-t, akkor ő nem fogadja el. Ugyanekkor némi tájékoztatást is ad tapasztalatairól, elmondván hogy sokak titkos óhajta az, hogy — mivel az egyházban nagy a fejtelenség, hát kormányozzon inkább a kormány. Véleménye szerint ugyan a meglevő rendetlenségeken a pátens sem segít. S az általános vélemény is az, hogy rend ugyan nincs, de a pátens még sem kell semmi áron.⁹⁴

Ugyancsak Nagy János, mikor későbbi levelében újabb beszámolót küld, ki-jejezi azt a véleményét, hogy régen kellett volna magunknak szervezkedni, akkor nem kellene most a kormánynál kunyorálni. Előadja azt is, hogy amikor értesült a pátens szétküldéséről, megtette amit szükségesnek tartott, bár a protestáns elvnel fogva mindenkinek megvan az egyéni szabadsága s a lelkiismeretén kívül semmi, sem kötheti elhatározásában. Ő így is teljesen nyugodtan van az egyházak felől, még arra az esetre is — ezt még a bécsi küldöttségjárás előtt írja! — ha a küldöttség „Rómában pápát nem is látta”.⁹⁵

jövén, nem hajlandó Pestre menni, mert a küldöttségnek tennivalója már nincs. „Ellenök pártot nem ütök, sem őket nem gyanúsítom, de ilyen conjuncturák közt Pestre sem megyek, ahol engem Nagy Mihály (mert régen ott van ám cum genibus), úgy leszavazna, mint annak a rendi.”

⁸⁸ Nagy Mihály drégelypalánki esperes Nagy M. superintendenshez, Diósjenő, 1859. nov. 25. Érk. nov. 30.

⁸⁹ Mozgay Sámuel őrségi esperes Nagy M.-hoz Ter. szecsőd 1859. dec. 8. érk. dec. 17.

⁹⁰ Nagy János barsi esperes Nagy M.-hoz Nagysarló, 1859. dec. 9. érk. dec. 12.

⁹¹ Kacsóh Lajos belsősomogyi esperes Nagy M.-hoz Kisbajom, 1859. dec. 29. érk. 1860. jan. 1.

⁹² Nagy János barsi esperes Nagy M.-hoz 1859. dec. 30. érk. 1860. jan. 5.

⁹³ Mozgay id. levele dec. 8.

⁹⁴ Nagy János id. levele dec. 9.

⁹⁵ U. a. id. lev. dec. 30. — Nagy János 1859. okt. 31-én részt vett a sárospataki tanügyi bi-

Kacsóh Lajos beszámolójában egyházmegyéje részéről kedvezőleg nyilatkozik a pátens el vagy el nem fogadása kérdésében. Mint írja, sok helyen el sem fogadták a politikai úton érkezett küldeményt, sok helyen az előjáróság visszaküldte azaz, hogy csak egyházi úton jövő jobbulást fogadhatna el. Egyébként ő csak azért hogy a pátens ügyében nyilatkozzanak, nem tartott egyházmegyei gyűlést, mert a pápai kerületi gyűlés által készített feliratban a belsősomogyi egyházmegye nyilatkozata is benne foglaltatik. Ebből a feliratról vitt eleget magával Páparól s szét is küldte azokat a gyülekezetekbe.⁹⁶

A mezőföldi egyházmegyében Bali Mihály esze es a kerületi gyűlésről hazatérve rövidesen elkezdte az esperesi vizitációt s minden gyülekezetben hagyott egyegy példányt a kerületi feliratról. Majd a vizitáció befejezése után december 15-re Fülére bizottmányi gyűlést is hívott össze, ahol kellő utasításokkal látta el a lelkészeket és egyházakat.⁹⁷ Bali Mihály a superintendenshez küldött beszámolójában felveti azt a gondolatot is, hogy a pátens miatt idézettek és elítéltek érdekében mind a nyolc superintendenciának kellene közbenjárni. Ugyanekkor azt is jelenti, hogy rendes egyházmegyei gyűlést mindeztideig nem tudott tartani, mert talán nem is engednék meg azt a régi módon, az új rendszerre pedig nem akarnak ráállni.⁹⁸

Több helyen zaklatások is történtek a kerületben Arról már tettünk említést, hogy magát Nagy Mihályt is megidéztek és házkutatást is tartottak nála A farkasdi lelkész Tóth János viszont arról számol be, hogy vidékükön még november végén meghagyatott a jegyzőknek és a községi előjáróknak, hogy a protestánsokra felügyeljenek, mert azoknak felsőbb engedély nélkül összejöveteleket nem szabad tartani. Úgy látszik — írja levelében — félreértésből az egyházközségi gyűlésekre magyarázzák a superintendenciák illető rendeleteit.⁹⁹

Nagy Mihály e levelekre külön nem válaszol s csak nagy későn küld az esperesekhez körlevelet. E levelét ujévi jókívánságokkal kezdi. Majd így folytatja: „Egyházi közügyeink állására nem hogy új eget új földet láttatna velünk az új év, sőt bizonytalanságban aggaszt s nyugtalanító tünődésekkel hervaszt. Lehetnek látnoki lelkű avatottak, kiknek nyíló rózsaként viruló reményeik arany hegyeket mutatnak saját jövőjükben is, de egyházi közéletünk egén még a sejtelem is csak kétkedve tesz kíséretet megpillantani oly csillagot, mely a kenyér házába, hol szabadítót található, elvezesse.” Remény s félelem közt azt óhajtja „hogy valamire eldülne dolgunk”. A bizonytalanság csak akadály az intézkedésekben, Be kellene adni a névtárt is a hatóságokhoz, de eddig még előkészületek sem történtek az adatok összegyűjtésére, „mert van is nincs is eldaraboltságunkban egyházkerület, így van is, nincs is intézkedő kormány”. A maga részéről, mint írja: „szívembe zárva, amit óhajtának, távol állok még gondolatban is attól, hogy a . . . nyílt parancsnak s a kormány rendeleteinek tetteg ellenszegüljek, de míg létre nem jő az új egyházkerületek szervezése, lelkiismeretem s hivatali kötelességem elutasíthatatlan parancsául venni kényszerítettem munkába venni azt, mi mulaszthatatlan eddigi hivatalom körében”. Lehet, hogy álláspontja hibás, de mit tehet. Ha kap ezentúl is a kormánytól kerületet illető rendelkezést, ezután is mint eddig, meg fogja küldeni az espereseknek „mert nincs más, aki velők közölje. A sincs, aki más mulaszthatatlan tárgyakban intézkedjék . . .”¹⁰⁰

E körlevele után néhány napra megint küld egy általános tájékoztató levelet, amelyről azonban hangsúlyozza, hogy nem körlevélnek szánta, tehát nem azzal a célzattal küldi, hogy azt az esperesek közöljék az egyházmegyék lelkészeivel „hanem Nt. esperes urat értesítő oly közleményül, melyből ha valamit szükségesnek

zottsági gyűlésen s a gyűlés után Tisza Kálmánnal s Hegedüs Lászlóval együtt ő is jelen volt, amikor Révész Imre a pátenssel szemben való magatartásra utasítást mondott nekik toliba. Így valószínűnek kell tartanunk, hogy ezt az utasítást ő is magával vitte. Leveleiben nincs utalás erre, ha csak azokat a szavakat, hogy „megtette, amit szükségesnek látott,” úgy nem értelmezzük, hogy lelkészársáival is közölte azt. Révész Imre munkái a pátens korából 137, l. — Sárospataki Lapok 1883. 912. l.

⁹⁶ Kacsóh id. levele 1859. dec. 29.

⁹⁷ Bali Mihály „mentő irata” 1860. okt. 26.

⁹⁸ Bali Mihály Nagy M.-hoz Polgárdi, 1860. jan. 10. ér. jan. 13.

⁹⁹ Farkasdi, 1860. jan. 9. ér. jan. 11.

¹⁰⁰ 1860. jan. 12.

ítél tudatni a tiszt, lelkész urakkal s közölheti botrány nélkül, sziveskedjék saját fogalmazása szerint közölni". Levelében a helyzetről csak azt írhatja, hogy „inter spem et metum állunk s elmondhatjuk a régi költész szavaival: nescit cui domino pareat unda maris." Röviden megemlékezik a késmárki gyülestről s annak következményeiről, hogy a gyűlés résztvevői közül sokat törvényszék elé idéztek s néhányat fogságra is ítéltek, azután a pesti gyülestről, amelynek résztvevői közül többet szintén törvény elé idézve kihalgattak. Szól a saját magát ért kellemetlenségről, kihallgatásáról s a nála történt házkutatásról. Majd a pápai superintendens szervezési kísérleteiről. Azután a „szervezésről" a következőket írja: „Ami a szervezést illeti, ezt a cs. k. magas kormány a törvénytervben megrendelte. Kezdeni kell azt az egyházközségben, folytatni az egyházmegeyében, csak ezek után szervezhető a superintendensia. Így hát midőn — amint a közhiból s ném jelentésből tudom — minden egyházközségben eljutott politikai uton és pedig magyar nyelven mind a cs. k. apostoli felség legmagasb nyiltparancsa, mind a cs. k. magas ministeriumtól kiadott egyházi törvényterv, már meg van rendelve a szervezés; nem mondhatni pedig, hogy az egyházi felsőség által egyenesen akadályozva volna. Aminthogy itt ott volt is fölépés az egyházi szervezés végett amint halottam, de mi sikerrel nem tudom."

Elmondja, hogy az evangélikusoknál nagyobb az ingadozás. Viszont pl. Tiszántúl az egyházmegeyek is mind külön-külön nyilatkoztak, mégpedig az egyházkerületi gyűléssel egybehangzólag. Még nem tudja, miként végződött a debreceni január 11-i gyűlés. Végül beszámol a bécsi útra vonatkozó tervekről.¹⁰¹

Annyi bizonyos, hogy ezeknek a leveleknek óvatos s hogy ne mondjam, határozatlan hangja, nem volt valami tiszta zengésű trombita a tanácskérők számára. Ennek ellenére is, — hiszen már a közölt esperesi beszámolókból is kitétszóleg, — az egyházmegeyek általában határozottan állottak a pátenssel szemben. A határozatlanság csak az őrségi egyházmegeyénél észlelhető, s később be is következik ott a pátens felé való eltolódás.

Egyházmegeyei gyűlést ezidőtájt egyedül a különben is legjobban érdekelt tatai egyházmegeye tartott. Dunántúl az egyházmegeyek számára nem volt külön gyűlés tartás elrendelve, mint pl. a Tiszántúl s a rendes egyházmegeyei gyűlések ideje a tél végén vagy a tavasz elején volt szokásos.

A tatai egyházmegeye azért volt legjobban érdekelt a dunántúli egyházmegeyek között a szervezkedés terében, mert a többi egyházmegeyek a pátens szerint is maradtak volna az elgondolt komáromi, vagy a pápai superintendensiaokban s így mégis a dunántuliban, de a tatai egyházmegeyét a pátens a pesti superintendensiahoz akarta átcsatolni. Az egyházmegeye január 19-én tartott gyűlést s o t kimondották, hogy bár az október 17-i kerületi gyűlésen készített feliratot teljes mértékben magukévá teszik, mégis szükségesnek látják ezt külön is hangsúlyozni azzal, hogy a nyiltparancsot „önkormányzatunkon ejtett legsúlyosabb sérelemnek tekintik" s hogy az egyházmegeye továbbra is a dunántúli egyházkerülethez akar tartozni, Nagy Mihályt tekintí superintendensének és senki mást, s épen azért hozzá egy bizalmi szótat intéz, amelyben továbbra is kéri az egyházmegeye az ő főpásztori kormányzását.¹⁰²

E bizalmi szótatban elmondják, hogy mily nehéz helyzetbe sodorta az egész egyházat a pátens. Sok szomorúságot okozott nekik, hogy több egyház is került, amelyek megtántorodni látszanak, vagy kishitűek. Örömmel mondják, hogy ők erősen állanak. Majd így folytatják: „Azonban midőn hitünknek ezen erejében dicsekszünk, nem dicsekszünk magunkban, hanem inkább az Úrban (I. Kor, 1:31.). Mert ő adta nekünk a kegyelmet hogy a látogatások napjai minket kedvezőbb helyzetben találtak, mint a két protestáns egyház némely kerületét. Midőn ugyanis azoknak főpásztoraik nagyrészt megverettek s olyanokkal cseréltettek fel, kik a juhokhoz nem a közbizalom által felnyitott ajtón mentek be (Ján. 10:1), nekünk oly

¹⁰¹ 1860. jan. 15.

¹⁰² Tatai egyhm jzvk. 1860 jan. 19. 3. sz. megemlíthetjük, hogy pl. a felsőbaranyai egyhm., amelyet viszont a pátens a dunamelléki kerülettől a pápai superintendensiahoz akart csatolni, már 1859. nov. 10-én tartott gyűlésen kimondotta, hogy pátens elleni feliratuk ne a pápai, hanem a dunamelléki kerület útján terjesztessék fel a fejedelemehez. FEIL. 1869. 1625.

főpásztort lehet Főtisztelendőségében tisztelnünk, kit egyházi törvényeink (I. rész IV. kánon és Institutionum Calvini libr. 4. cap. 4.) alapján a gyülekezetek összhangzó szava hívott a kormányzói székre s aki tehát méltán mondhatja magáról (Ján. 10:14) Jézus szavaival: „Esmérem az én juhaimat és esmértetem én is azoktul.” „Mi ezen előttünk mindig nagy becsű s egyházkerületünkre virágoztatólag hatott összekötötést a világi hatalom részéről megtámadhatatlannak hittük . . . Azonban ami lehetetlennek látszott, most valósulni készül . . . De minél törvényesebb az alap, melyen szabad választásunk következtében egyházmegyénknek Főtisztelendőséged személyében becses és boldogító viszonya épült, annál kevésbé vagyunk hajlandók annak a többször tisztelettel említett legmagasb nyiltparancs által célzott megszakításába belenyugodni. Ez okon szükségesnek véltük egyházmegyénk nevében Főtisztelendőséged előtt ünnepélyesen kijelenteni, hogy mi tovább is dunántúli főtisztelétű egyházkerület egész és osztatlan testéhez tartozni és kánonszerűleg választott főpásztorunk kormánya alatt maradni óhajtunk és maradunk. — És valamint mi ezt forrón óhajtjuk és komolyan akarjuk, úgy hisszük, hogy Főtisztelendőséged óhajai s a testvér egyházmegyék érzelmei a miénkkel teljesen azonosak. Épen azért rendületlen azon bizodalunk, hogy Főtisztelendőséged ismert bölcsessége s eddig kitüntetett apostoli buzgósága szerint nem szünendik bátor lélekkel oda működni, hogy egyházkerületünk százados kapcsokkal összefűzött alkatrészeinek egymástól elszakítása által meg ne szomoríttassunk.” Ezután gondoskodásába ajánlják a pápai főiskolát s kéri kerületi gyűlés összehívását s aztán áldáskívánásokkal végzik.¹⁰³

Megemlíthetjük még, hogy amint a szózat hangjából is gondolható, a tatai egyházmege a politikai hatóság tudta nélkül tartotta e gyűlését s azon a kormánynak semmiféle embere nem is volt jelen. De a gyűlés nem is zavartatott meg.

A tatai egyházmege e gyűlésén kimondták azt is, hogy az ezentúl megválasztott lelkészek állásukat még a kormány- engedély megnyerése előtt foglalják el s kéri kell felsőbb helyeken, hogy az ostromállapotból származott felterjesztési kényszer töröltessék el.¹⁰⁴

Hasonlóképen, mivel egyik lelkészt, akinek megválasztása egyébként politikailag nem kifogásoltatott, mégsem erősítette meg a helytartótanács, mivel erkölcsét illetőleg kedvező len jelentést kaptak fölöle, — állásában megerősítette az egyházmege, kimondván, hogy e tekintetben egyedül egyházi felsősége alá tartozik a lelkész, annál is inkább, mert az egyházmege semmi ilyenről nem tud. Egyuttal pedig felírtak a miniszteriumhoz, hogy „a budai helytartósági osztályt a hatáskörébe nem eső, mégis egyházi hivatalnokaink fölött gyakorolni szándékolt erkölcsi bíraskodástól visszatartóztatni s jövőre bennünket hasonló sérelem ellenében biztonságba helyezni méltóztassék.”¹⁰⁵

Kimondják azt is, hogy mivel megtörténhetik, hogy valaki a kánonokhoz való ragaszkodásáért és a nyilt parancs fogantatbavételének elmulasztásáért vád alá helyzetik, sőt büntetést is kap, „az egyházmege mindazokért, kik kánonainkhoz alkalmazott s autonomikus egyházkormányzatunkból kifolyó hivatalos eljárásukért vád alá fogatnának, solidáris felelősséget vállal.”¹⁰⁶

A lelkészválasztásokkal kapcsolatban hozott határozat azonban a fennálló rendelkezésekkel szemben nyilt szembezállás volt s lett is folytatása. Az esztergomi megyefőnök felelősségre vonja Pap János esperest, az egyházmegei gyűlés tartásáért is, de még inkább azért, hogy ott a tarjáni és ászári papi állásokat betöltötték. Figyelmezteti az esperest, hogy a papválasztásokat megerősítés céljából a pátens, illetve a miniszteri rendelet 129. §. értelmében be kell jelenteni a megyefőnöknel, addig míg ez meg nem történik, nem foglalható el a parókhia. Ő ezt a kocszi szolgabírótól tudta meg s most számonkéri, hogy miért nem történt meg e bejelentés?¹⁰⁷

Pap János válaszában jelentette, hogy a két papság valóban betöltetett s mivel

¹⁰³ Tatai egyhm. gy. id. jzkve. függelék ad. 3. sz.

¹⁰⁴ Id. jzkv. 5. sz.

¹⁰⁵ U. ott. 10. sz.

¹⁰⁶ U. ott, 11. sz.

¹⁰⁷ Esztergomi megyefőnök Pap János tatai espereshoz 1860. febr. 10. Tatai egyhm. lt.

szükséges volt, az ászári azonnal el is foglalta állását. Egyébként ő az eddigi szokás szerint megtette a bejelentést. A megyefőnök által említett nyolc napos határidőre azt írja: „Miután a magyarországi helvét hitvallású egyházkerületek által a múlt évi szeptember 2-i magas ministeri kibocsátvány elfogadva nincs, sőt az ellen, mint autonomiánkat sértő ellen az egyházkerületek s köztük a mi egyházkerületünk is felírást s panaszt terjesztett fel s — még ezideig egyházi előljárásságom által más utasítást nem kaptam” — azért csak az eddigi törvények szerint járhat el, mert erre kötelezi esküje.¹⁰⁸

A kömlődi február 28-i egyházmegyei gyűlésen esperes beszámol e levélváltásról. A gyűlés helyeselte esperes eljárását s bizalmát fejezte ki iránta, „hogyan pro-testáns elveink és törvényeink szellemében fogja ezután is vezetni az egyházmegye kormányát.”¹⁰⁹

Am a megyefőnök nem látta elintézettnak az ügyet, hanem jelentést tett róla a helytartósághoz. Majd ennek utasítására közvetlenül az ászári lelkészhez írt s felszólította, hogy vagy küldessen jelentést megválasztásáról az esperessel, vagy hagyja ott a paróchiát, különben a politikai hatóságnál eljárást indíttat ellene -- nem a pátenst — hanem az 1854-i rendelet értelmében.¹¹⁰ Egyidejűleg az esperessel is közli a megyefőnök mindezt s megírja neki, mire szólította fel az ászári lelkészt, de ugyanakkor az esperest is utasítja, hogy a hivatkozott ministeri rendelethez alkalmazkodjék, hogy ezáltal a kellemetlen következményeket magáról s az ászári lelkésztől elhárítsa.¹¹¹

Hogy az esperes válaszolt-e a megyefőnöknek, vagy sem, nem tudjuk, de választ illetve nyilatkozatot küldtek arra Pereszlényi János „megválasztott” ászári pap s az ászári egyház előjárói is. Pereszlényi bejelenti, hogy ő igenis megválasztatott oda s működését az egyházmegye utasítására azonnal meg is kezdte. De hivatkozik rá, hogy beiktatva még nincs s esperesi concessát sem kapott, így inkább csak helyettesi minőségben végzi a lelkészi teendőket. Különben is okmányait már be-terjesztette s az a törvényes úton az egyházkerület által fog felterjesztetni.¹¹²

Az egyház előljárásságának nyilatkozata ezzel lényegileg azonos. E nyilatkozatban is arra történik hivatkozás, hogy papjuk még nincs ünnepélyesen beiktatva s így inkább csak administrator. Viszont a lelkészi funkciók végzésére szükség van, mert négy egyház is tartozik hozzájuk s Kísbéren katonaság is van, akiket lelkésznek kell gondozni.¹¹³

Mint a császári egyházmegyei gyűlés jegyzőkönyvéből megtudjuk, hasonló leveleket kapott a tarjáni lelkész is. Az egyházmegye tudomásul vette e levélváltásokat s újra kimondotta, hogy mivel a tatai egyházmegye a pátenst az egyetemes egyházzal egyetértve el nem fogadta, így annak intézkedéseit nem is tekintheti irányadóknak. Esperest továbbra is utasítja, hogy a lelkészválasztásokat az 1854-i rendelet értelmében a lelkészeknek politikai megbízhatóságuk tekintetéből terjessze fel. Viszont az esperes törvényszerű eljárásáért a felelősséget az egész egyházmegye magára vállalja.¹¹⁴

A továbbiakban az esperes a lelkészválasztások aktáit az eddigi gy. korlát szerint a superintendens útján terjesztette fel a helytartósághoz Budára. Onnan azonban megerősítés nélkül küldettek azok vissza Nagy Mihályhoz azzal, hogy azokat a superintendens illetéktelenül terjesztette fel, nem tartozván a tatai egyházmegye az ő kormányzása alá.¹¹⁵ A lelkészválasztások aktái aztán az esperesnél hevernek a csepi kerületi gyűlésig, amikor úgy ezt, mint más ehhez hasonlókat tudomásul veszi

¹⁰⁸ Pap János megyefőnökhöz. Császár, 1860. febr. 20. U. ott.

¹⁰⁹ Egyhm. gy. jzkv. 1860. febr. 28. 2. sz. U. ott.

¹¹⁰ Megyefőnök az ászári lelkészhez. Esztergom, 1860. március 9. U. ott.

¹¹¹ Megyefőnök az espereshez. Esztergom, 1860. márc. 9. U. ott.

¹¹² Pereszlényi János lelkész a megyefőnökhöz. Ászár, 1860. márc. 20. U. ott.

¹¹³ Ászári előljárásság megyefőnökhöz. 1860. márc. 20. U. ott.

¹¹⁴ Egyhm. gy. jzkv. 1860. ápr. 10. 2. sz.

¹¹⁵ A helytartóság Nagy M.-hoz. Buda, 1860. márc. 25. érk. ápr. 1. Az iratokat Nagy M. ápr. 12-én küldte vissza az espereshez a rendelettel együlti. Küldési napló.

a gyűlés s mint kedélyeket nyugtalanító dolgot az ezen a gyűlésen választott állandó bizottmányhoz teszi további eljárás végett.¹¹⁶ A pátens visszavonása után intéződnek el ezek a hosszúra nyúlt ügyek.

A kormány a szervezkedés alig haladó ügyének nagyobb lökést akarván adni, 1860 január 10-i kelettel rendeletet bocsátott ki Thun aláírásával. Ebben a rendeletben arra való utalással, hogy a protesztánsok ama kívánsága, hogy mielőbb zsinatot tarthassanak, csak úgy lehető, ha magukat mielőbb a pátens szerint „rendezik” — meg akarja könnyíteni ezt a rendezést nekik. Ezért elrendeli, hogy a rendezés alulról kiindulva hajtassék végre. Az egyházközségeket a rendelet kibocsátása után haladéktalanul rendezni kell s ennek megtörténtéről március végéig az egyházi előjáróság s a politikai hatóság útján is jelentés teendő. A rendezett egyházközségekből alakuló egyházmegyék rendezését oly időpontban kell végrehajtani, hogy arról április 15-ig lehessen jelentést tenni. S majd ezután következik a superintendentiák rendezése. A rendelet a továbbiakban kimondja, hogy ezentul egyházmegyei és egyházkerületi gyűlés csak a pátensben körülírt módon tartható. Az esperesek le nem mondhatnak stb. Mindehhez aztán egész sor büntető szankció is járul. Kötelességévé teszi a rendelet a lelkészeknek, hogy amint azt megkapják „annak teljes tartalmát a legközelebbi s az arra következő vasárnapon az egyházban összegyűlt közönséggel a szószékről... közöljék”¹¹⁷

Nagy Mihály e rendeletet a pozsonyi helytartósági osztály kísérő levelével január 21-én kapta meg elegendő példányszámban, azzal, hogy amily gyorsan csak lehet, küldje szét és osztassa ki a komáromi superintendentiában s tegyen jelentést a kihirdetésről.¹¹⁸ Fel kell tételeznünk, hogy Nagy Mihály e rendeletnek a tartalmát már előbb is ismerhette. Legalább is erre következtethetünk már ismertetett január 15-i s az esperesekhez intézett levelének a „szervezésről” szóló részéből.

A kormányhatóság arra való gondolással, ami valóban bekövetkezett, hogy a superintendensek a rendeletet nem fogják szétküldeni, — egyidejűleg gondoskodott arról is, hogy az esperesek is kapjanak belőle elegendő példányt s azokat is felhívta a kiosztásra s a nyilatkozatok bekívánására.

A tatai egyházmegyébe még január 21-én, tehát ugyanaz nap, mikor Nagy Mihály megkapta, — megérkeztek a rendelet példányai a budai helytartósági osztálytól.¹¹⁹ Az esperes hamarosan egyházmegyei gyűlést hívott össze s ott bejelentette, hogy e rendeleteket szétosztás céljából kapta s a gyűléstől utasítást kért, mit tegyen velük. A gyűlés „tekintetbe véve azt, hogy oly nagyfontosságú ügyben, mint az egyház szervezése, sem egyes egyházak, sem egyes egyházmegyék külön elszigetelten nem intézkehetnek, továbbá tekintetbe véve, hogy az 1790—1. 26. t. c. világosan mondja, hogy a magyarhoni mindkét hitvallású evangélikusok a vallást illető dolgokban egyedül saját főnökségüktől függenek, — oda utasítja esperest és az egyes lelkészeket”, hogy a pátens foganatosítása tárgyában hozzájuk polgári hatóságuktól érkező rendeletekre határozottan jelentsék ki, „hogy mindaddig, míg saját egyházi törvényes felsőségüktől ez iránt utasítást nem nyernek, főnnálló kano-naink s letett esküjük megsértése nélkül a parancsolt új szervezést munkába nem vehetik.”¹²⁰

Az esperesek egymás után küldenek jelentést Nagy Mihálynak arról, hogy a rendelet hozzájuk is megküldetett éspedig különböző megjegyzések s intézkedésükről szóló jelentések kíséretében.

Mozgay Sámuel őrségi esperes eljárása volt a legfeltűnőbb. Ő január 28-án kapta meg a rendeleteket kiosztás céljából s a rendelkezést, hogy erről a kiosztásról jelentést tegyen.¹²¹ Mozgay körlevélben közölte mindezt az egyházmegye lelké-

¹¹⁶ Ker. gy. jzkv. 1860. máj. 10. 29. sz.

¹¹⁷ A cs. k. vallás és oktatásügyi minisztériumnak 1860. jan. 10-én kelt rendelete... az 1859. szeptember 1-jén kelt legfelsőbb nyiltparancs és 1859. szeptember 2-án kelt vallásügyi ministeri rendelet... foganatosítása iránt. Nyomtatvány 4° 4 oldal. Közli PEIL 1860. 97. l.

¹¹⁸ Pozsony, 1860. jan. 20.

¹¹⁹ Buda, 1860. jan. 21.

¹²⁰ Egyhm. gy. jzkv. 1860. febr. 23. 3 sz.

¹²¹ Helytartó o, Mozgayhoz. Sopron 1860. jan. 20.

szeivel s küldte meg nekik a rendeletet. Levelében közölte, hogy az őrségi egyházmegyét illető rendeletek hozzá küldettek meg s a vas megyei gyülekezetekbe politikai úton is megküldetett a pápens (a zalai gyülekezetekről nem tud). Kért is akkor utasítást a superintendens-től, de ez nem avatkozott a dologba. Most megküldi a január 10-i rendeletet mindenüvé azzal, hogy a legközelebbi vasárnap olvassák fel. Fontolják meg, hogy minden jogát elveszti az a gyülekezet, amely magát márciusig nem rendezné. Azért hát az egyházközséget a rendelet értelmében minél előbb szervezzék meg. Addig, míg ez meg nem történik, egyházmegyei gyűlést sem lehet tartani. Igyekezzenek hát a szervezéssel s a rendezéssel azonnal értesítsék őt.¹²²

A komáromi egyházmegye espere Vecsei Nagy Péter is megkapta a rendelet köteget, de amint a superintendensnek jelenti, maga sem tudja milyen — talán tót nyelvű szövegeket. Nagy Mihálytól kér tanácsot, hogy most mit csináljon velük. Ő azt hiszi, hogy tévedésből küldték hozzá s valamelyik tót pap most éppúgy vesződik az oda küldött magyar rendeletekkel!¹²³

Nagy Mihály válaszában arra utasítja az esperest, hogy küldje vissza a rendeleteket oda, ahonnan kapta azzal az indokolással, hogy tót nyelvűek.¹²⁴

Vecsei Gábor veszprémi esperes mielőtt a rendeleteket megkapta volna, január 24—25-én egyházmegyei gyűlést tartott Veszprémben. Előzetesen bejelentette a gyűlés tartási szándékát a politikai hatóságnál, de biztost nem küldtek s nem is gátolták a gyűlésezést. Ő a gyűlésen öregsége miatt — 78 éves — le akart mondani, de mielőtt még ezt tehetné volna, Vadnai nevű tanácsbíró megkérdezte tőle, hogy bírja-e e nehéz időkben helyét megállani, mert ha nem, mondjon le. Őt annyira megzavarta a dolog, hogy eredeti szándéka helyett azt felelte, hogy hiszen fiatalok is elesnek, az öreg is eleshet. Vadnai akkor megkérdezte a lelkészek-től, hogy ki vállalná el az esperességet, de senki sem vállalkozott. Így aztán az esperes tovább is maradt. De a gyűlés után Nagy Mihályhoz írott levelében már bejelentette lemondását. Mikor a gyűlésről hazatért, akkor már otthon várták a rendelet példányai. Irt akkor rögtön Bali Mihály mezőföldi esperesnek és megkérdezte tőle, hogy ő kapott-e ilyeneket és mit tett velük. Irt a segédgondnoknak Pap Ferencnek is, hogy beszéljen a veszprémi urakkal s adjon neki tanácsot teendőire nézve. Mivel azonban tőlük semmi választ nem kapott, Nagy Mihályhoz fordul kérelemmel, hogy mivel ő öregsége miatt nem tudja, mit tegyen, igazítsa őt útba.¹²⁵

Nagy Mihály e közben körlevelet intéz az esperesekhez, melyben röviden beszámol a bécsi útról s megküldi azt a memorandumot, amit a két elnöknek kellett a császárnál benyújtani. Együttal ígérte, hogy amint megkapja, megküldi a bécsi úti naplóját s ugyancsak a Bécsben a küldöttség tagjai által elfogadott s a január 10-i rendeletre vonatkozó utasítást is.¹²⁶

Ebből a levélből bizony nem sok tájékozást kaphatott sem az öreg Vecsei Gábor, sem a többi esperesek. A bécsi tájékozás, a napló s az azután még keletkezett irományok csak március közepén jutnak el a gyülekezetekbe. Addig mennek a dolgok, ahogy mehetnek.

A belsősomogyi esperes Kacsóh Lajos február 3-án kapja meg a január 10-i rendelet példányait kiosztás céljából. Mivel semmi utasítása sem volt a teendőkről, az egyházmegye néhány tekintélyesebb férfival beszélve, úgy határozott, hogy nem fogadja azokat el. Meg is írta a helytartósági osztálynak, hogy egyházi ügyben esküje szerint csak azt a rendelkezést hajthatja végre, ami a superintendens-től jön hozzá s így ebben az ügyben is, amíg valamit tenne, megvárja a superintendens utasításait.¹²⁷

Besse Elek madari lelkész arról értesíti Nagy Mihályt, hogy megjelent nála a

¹²² Mozgay őrségi lelkészekhez, 1860. jan. 29.

¹²³ Csilizradvány, 1860. jan. 29.

¹²⁴ 1860. febr. 7.

¹²⁵ Várpalota, 1860. jan. 30. érk, febr. 4.

¹²⁶ 1860. febr. 11. fogalmazvány. „Elküldetett február elején mind a 9 esperes urhoz”.

¹²⁷ Kacsóh Lajos Nagy M.-hoz Kisbajom, 1860. febr. 9. érk. febr. 20.

megyei másodbiztos s megkérdezte, hogy hajlandó lesz-e a január 10-i rendeletet közölni gyülekezetével, ha erre a politikai hatóság felhívja? Besse az 1790—1. 26. t. c. 4. §-ra való hivatkozással tagadólag válaszolt a kérdésre.¹²⁸ Pár hét múlva a szolgabírószágotól kapott felszólítást azzal, hogy haladéktalanul nyilatkozzék, kihirdette-e a január 10-i rendeletet? Besse lovaspostán küldte válaszát, hogy: nem! E választát nem indokolta, mert indokolást nem kért tőle a szolgabírószágotól.¹²⁹ Nagy Mihály Besse levelére válaszolva tájékoztatta a helyzetről őt s megírta neki, hogy „azért még lehet várni egy kis időig!”¹³⁰ — Március 9-én a megyefőnökség a szolgabírószágotól útján fenyegetőleg szólítja fel Bessét, hogy hirdesse ki a rendeletet. Ő erre a felszólításra is határozott nem-mel válaszolt.¹³¹ — Mikor ezt bejelenti Nagy Mihálynak, a superintendens haladéktalanul írt Bessének s írta neki, hogy nem is kell másként eljárni, mint óvakodni a rendelet felolvasásától!¹³²

A pápai egyházmegyébe január 28-án érkeztek meg a rendelet példányai, amikor már az egyházmegyei gyűlés február 1-re össze volt hívva. A gyűlést meg is tartották, a tárgyalást annak megállapításával kezdvén, hogy bár a január 10-i rendelet csak pátenst értelmében szervezett egyházmegyéknek engedi meg a gyűlés tartását, mivel azonban a rendelet az espereshez csak január 28-án érkezett meg, amikor a már meghirdetett gyűlést visszahívni nem lehetett, viszont a rendeletek sem voltak kioszthatók, azért a gyűlést megtartják. Az esperes kötelességének érezte, hogy figyelmeztesse a gyűlést a netalán akaratlanul előidézhető nem várt következményekre. A gyűlés azonban arra való hivatkozással, hogy mivel a Haynau-féle stb. rendeletek hatályát a szeptember 2-i s a január 10-i rendeletek megszüntették, az újakat pedig részint az idő rövidsége, részint mivel a kerületek által a felséghez intézett felterjesztésekre a válasz mindeddig nem érkezett meg. — fogamatba venni nem lehetett, — kimondta, hogy „a felelet terhet egészen magukra vállalván a mai napon meghirdetett gyűlés az 1791:26. tc. s az erre épített cónonszerű gyakorlat szerint tartassék meg s egyéb az egyházak és iskolákra vonatkozó intézkedések is ezek szerint történjenek.” Csak az ilyen eljárást ismeri el az egyházmegye a protestantizmus elvéből folyó törvényes joggal egyezőknek, ami mellett azonban elismerik a felség legmagasabb felügyeleti jogát.¹³³ E határozat kimondása után aztán a gyűlés zavartalanul tárgyalta le az összes egyházi és iskolai ügyeket.

A komáromi egyházmegye esperese megküldte a hozzá eljuttatott rendeletet minden egyháznak s maga is szószékről hirdette ki azt gyülekezte előtt s a kihirdetésről jelentést is küldött.¹³⁴ Egészen különleges eset történt a komáromi egyházmegyében Jókán. Itt a lelkész, Győrös János hajlandó lett volna elfogadni a nyílt parancsot s aszerint szervezkedni. A gyülekezet tagjai azonban ellene mondtak lelkészüknek s a kurátorok még a pátenst is elvették tőle. A lelkész ezt hatalmaskodásnak minősítette s a kurátorokat s még egy egyháztágot fel is jelentett a politikai hatóságnál. A főbíró aztán ki is szállt a faluba s a pátenst visszaadta a lelkésznek, a bevádoltakat pedig pénzbüntetésre ítélte. A rendezésből azonban nem lett semmi. Az eset azonban évekig húzódó s ismételt egyházi bírósági eljárást vont maga után.¹³⁵

A barsi egyházmegyében Nagy János esperes egyházlátogatás alkalmával maga osztotta szét a lelkészeknek a hozzá megküldött rendeleteket. S épen az egyházlátogatás során értesült róla, hogy a kormány még biztosabban akarván tudni a rendelet kihirdetésének dolgát, nem elégedett meg vele, hogy az esperesekhez is megküldötte azt kiosztás végett, hanem most már politikai úton az egyes egyházakhoz is megküldötte. De ugyancsak értesült arról is, hogy az így megküldött rende-

¹²⁸ Madar, 1860. febr. 9. érk. febr. 10.

¹²⁹ Nagy M.-hoz 1860. márc. 2.

¹³⁰ U. o. kívül.

¹³¹ Nagy M.-hoz 1860. márc. 13.

¹³² U. o. kívül.

¹³³ Pápai egyhm. gy. jzky, 1860. febr. 1. 1. sz.

¹³⁴ Medgyasszay lelkész ?-hez. Tác, 1860. febr. 7.

¹³⁵ Jókaiak panaszlevele 1860. május 5. — Győrös János mentő irata 1860. jun. 5. és aug. 27.

leteket a legtöbb lelkész azonmódon vissza is küldte. Megállapította azt is, hogy a gyülekezeteket nem kell ellenállásra buzdítani, szilárdan állanak s mindenütt meg van az 1791:26. tc. is. A helytartósági osztály arra is felhívta az espereseket s így Nagy Jánost is, hogy a rendeletek kiosztásáról jelentést tegyenek. A superintendenshez írott levelében előadja Nagy János, hogy mivel ő a helytartósági osztállyal semmiféle levelezésben nem áll, jelentését a kiosztásról, neki, a superintendensnek teszi meg, különben a rendeleteket is csak azért fogadta el, mert a kísérő levélben az áll, hogy a superintendens tudtával történik a dolog. Egyébként sürgeti a január 10-i rendeletre vonatkozó s megígért útasítás mielőbbi elküldését, mert, mint írja „égető szükség volna rá!”¹³⁶ Levelével együtt küldi is a jelentést, amely szerint a rendeleteket január 25-én kapta meg, kiosztásukat 26-án meg is kezdte s február 15-ig minden egyház meg is kapta azokat.¹³⁷

A tatai egyházmegyében a március 9-én kezdődött egyházlátogatások során a látogatási napló tanúsága szerint a küldöttség minden egyes gyülekezetet megkérdezte magatartását illetőleg s e kérdésre a naplóban minden gyülekezetnél a következő felelet áll: „Az 1859. év szeptember 1.-sői legfelsőbb cs. k. nyílt parancsot s szeptember 1.-diki magas ministeri rendeletet életbe léptetni kívánó 1860.-diki jan. 10. leíratot, mint autonomiánkba ütközőt fogaratosítani az egyház nem hajlandó.”¹³⁸

Maga Nagy Mihály, mint komáromi lelkész sorozatos zaklatásnak volt kitéve e rendelet miatt. Február 25-én a komáromi polgármester kér tőle a megyei hatóság útasítására írásbeli jelentést, hogy mi okból nem hirdette ki mindeddig a rendeletet?¹³⁹ Nagy Mihály akkor felelt erre, de válaszát nem ismerjük. Azután a megyei hatóság előtt szóval is el kellett mondania válaszát. Majd március 5-én megint a komáromi polgármester¹⁴⁰től kapott levelet, aki értesíti, hogy a megyehatóság elnökségének leírata folytán nem állhatnak meg azok az okok, amelyeket az elnöknek szóval előadott s nem tekintheti magát felmentettnek a rendelet kihirdetése alól. Tartozik azt kihirdetni s erről négy napon belül jelentést tenni. További vonakodással keletlen következményeknek teszi ki magát.¹⁴⁰

Nagy Mihály a polgármesterhez küldött terjedelmes válaszában előadja, hogy mindig kellő tiszteletben tartotta a kormány intézkedéseit és parancsaival szemben botrányos ellenszegülést sohasem tanúsított s a polgári és politikai életre vonatkozó felségparancsok előtt mindig hódolattal hajolt meg. „Azonban jelenleg a mindenkittől féltékenyen őriztetni szokott vallás ügye — mely főleg Istentől függ — és országos törvényekre alapított egyházi élet s alkotmány forog kérdésben. Már itt, kellő tiszteletben tartván is az állam kormány jogait s felsőségi magas méltóságát, úgy hiszem, Isten lelki országában állok én is hitrokonaimmal együtt...” „Sietek mély alázattal kérni a cs. k. magas kormány oly kegyes kíméletét, miszerint én, ki egy személyben lelkész s superintendens vagyok, azonban igazgató soh'sem voltam, — ne kényszeríttessem oly lépésre, mely magyarhoni hitrokonaaim előtt méltó gyalázatra tenne ki, lélekismeretemet megbán'aná, meggyőződésemet feldulná, szívemet örökös nyugtalansággal háborítaná.” A rendelet elér az 1790—1. 26. tc.-től, amire pedig alapítva van, mert egyházi törvényt csak zsinat alkothat, nem pedig az egyháztagok megkérdezése és beleegyezése nélkül készen kapja azt! Csak a zsinat dönthet a pápens el vagy el nem fogadása felől is. „Egyébiránt — folytatja — ha e szintoly őszinte, mint alázatteljes nyilatkozatom ellenem bűnvádra adna alkalmat, mind a mellett, hogy eddigi életpályám érdemlő okot arra nem szolgáltatott: ily lehető esetben a cs. kir. magas kormány világi ítéletének hódolok teljes engedelmességgel. Hitbéli meggyőződésemért, lelkiismeretem nyugalmaért, egyházi törvényes állásunkhozi hű ragaszkodásom megnyugtató érzetében kész vagyok szenvedni, — örvendő hívén és remélvén, mikép én éretem is imádkozik áldott megváltóm, mint hajdan

¹³⁶ Nagysalló, 1860. febr. 18. érk. febr. 23.

¹³⁷ 1860. febr. 18.

¹³⁸ Egyházlátogatási napló 1860. márc. 9-től márc. 20-ig.

¹³⁹ 1860. febr. 25.

¹⁴⁰ 1860. márc. 5. A superintendens azt a rendelkezést Tatára utaztában Ószönyön kapta meg. Jzet a levélen kívül.

Péterért, hogy el ne fogyatkozzék hitem, de nekem is kötelességemül adja, hogy aiyámfiait erősítsem. Luk. 22:32. Ily szenvedés, valamint általában a keresztyén világban úgy Magyarhonban sem volt ismeretlen a 17-dik évszázad folyián, — s ha előkerül, hiterőt újít mindenkor.¹⁴¹

Szinte meglep bennünket a szélesen hömpölygő stílusból is élesen kitetsző hangja az ellenszegülésnek. Mintha nem is ugyanaz a Nagy Mihály írta volna ezt, mint aki az esperesekhez előbb olyan óvatos és határozatlan leveleket küldözgetett. S ennek a változásnak magyarázatát nem találjuk másban, mint e levél írása előtt pár nappal lefolyt seniorum collegium gyűlésezésében, ami teljesen tisztán állította a helyzetet Nagy Mihály elé s csak megerősítette tennivalói tekintetében mindarra nézve, ami a bécsi út óta körülötte történt. Bizonyára szerepe volt e változásban a tatai egyházmegye bizalmi szózatának is, valamint az esperesek és lelkészek jelentéseinek is. Legfőbb okát azonban mégis a seniorum collégiumban látjuk, Hogy eddig sem volt szándékában Nagy Mihálynak a pátens elfogadása, annak több jelét láttuk már eddig is. De hogy valóban így is van a dolog, arról még jobban meggyőző az a tény, hogy épen a tatai seniorum collégiumból hazatérve s közvetlenül a fent ismertetett felterjesztés elküldése előtt érkezett meg hozzá az a rendelet, mely a superintendenseknek s espereseknek, állami pénztárból igen nagy összegű fizetést rendel, mégpedig a superintendensnek 3000, az espereseknek 300 forint évi tiszteletdíjat.¹⁴² Alláspontjának megszilárdulásához azonban mindenestre hozzájárult az egyetemes értekezleteken kialakult vélemény is.

Ez egyetemes értekezletekről nem szóltunk eddig, mert azoknak lefolyása, határozatai a seniorum collégium gyűlése előtt a dunántúli egyházkerületben nem voltak ismeretesek. Most a seniorum collégiummal kapcsolatosan akarunk ezekről is beszámolni.

A bécsi út és a pesti egyetemes conferentiák után Nagy Mihály elhatározta, hogy az egyházmegyék tájékoztatása céljából seniorum collégiumot hív össze. Ki is bocsátotta felhívását az esperesekhez és a segédgondnokokhoz. Ebben a felhívásban előadja, hogy az október 17-i kerületi gyűlés — a késmárki és debreceni példák nyomán — már állást foglalt a pátens kérdésében. Feliratot is készített, amiben nézetek össze voltak foglalva s amit megküldött minden egyházközségbe. „Nyugodtan hittem, — írja — hogy ez már magában irányadó lesz mindenütt”, mert szerinte az egyházi gyűlés határozottabban jobban kell, hogy kötelezzon mindenkit, mint a nem rendes uton érkező rendeletek. Hasonló biztos irányadónak tekintette a bécsi memorandumot is, mit szintén szét küldött az espereseknek. Azzal együtt küldött levelében ígérte a bécsi napló s az ott készült tájékoztató megküldését is. De ezek sokáig vissza s akkor késtek. Közben járt Pesten a tanácskozmányon. Onnan február 15-én tért értesült, hogy milyen módon akarja a kormány a lelkészeket rákényszeríteni a rendelet kihirdetésére s az egyházi szervezkedésre. Azután így folytatja: „ami engem illet, önkény embere, izgató, csupán tekintéllyel föllépni akaró sohasem voltam, hogy bárkinek is szabadságát megkötni kívánjam”. Hit dolgában mégis figyelmeztet mindenkit az 1790/1 26 tc. 4. §-ára, az egyházi törvényekre, az egyházkerületi közgyűlés határozatára s a bécsi küldöttség memorandumára. „Egyébiránt, hogy egyenlő, hibátlan s botrány nélküli legyen eljárásunk, ajánlva van mindenütt az ugynevezett seniorum collégiumban, mely mindegyik egyházmegye segédgondnokából s espereséből áll, tanácskozmányt tartani”. Ezért meghívja ilyen tanácskozmányra az egyházmegyék vezetőit március 6-ra Tatába. Ott majd megmutatja a naplót s a tájékoztató utasításokat, miket postán nem akar küldeni. A helyzetről s a teendőkről ott tanácskozhatnak majd.¹⁴³

E meghívó elküldése után kapja a superintendens Bali Mihály mezőföldi esperes jelentését,¹⁴⁴ aki sajnálkozott azon, hogy meghívóját nem előbb, s nem a február 24-i egyházmegyei gyűlés előtt kapta kézhez. Elmondja jelentésében, hogy mielőtt

¹⁴¹ 1860, márc. 9.

¹⁴² Pozsony, 1860. márc. 5. ér. márc. 7. — PEIL 1860. 289. l.

¹⁴³ 1860. febr. 21. s. gondnokokhoz febr. 29.

¹⁴⁴ Polgárdi, 1960. febr. 26. ér. febr. 29.

e gyűlést megtartotta, kétszer is kapott a megyei hatóságtól a gyűlés megtartását tilalmazó rendeletet, amelyekben kellemeilen következményekkel fenyegette a hatóság őt is, a megjelenőket is. A gyűlést azonban ennek ellenére sem hívta vissza. S meg is tartották azt Székesfehérváron. A gyűlés előtt való nap a fehérvári paplakot zsandárok vették körül és oda senkit be nem eresztettek, a bent levőket szétoszlásra szólították fel. De nem ment el senki. Ő maga a nagy hó miatt csak 23-án tudott megérkezni. Amint megérkezett, azonnal hívták a főnöki hivatalba, ahonnan megelőzőleg már ötször kerestek. Papi diszbe öltözve el is ment a főnökhöz, aki arra akarta újra rábeszélni, hogy ne tartsák meg a gyűlést. Az esperes hajlandó lett volna a gyűlés tartásától elállani, ha a gyűlésre már összejöttek is hajlandók lettek volna erre. Vissza ment hát őket megkérdezni. A megjelentek azonban ellene mondtak ennek. Akkor a segédgondnokkal együtt visszatért az esperes a főnökhöz s kijelentette, hogy a gyűlést másnap a paplakon minden körülmények között megtartják.

Másnap reggel 8 órakor istentiszteletre gyűltek össze a gyűlés tagjai s sokan mások is a templomban. Az istentisztelet végeztével azonban nem térhettek vissza a paplakba, mert azt zsandárok szállották meg. Sőt a gyűlésre későn érkezettek is csak úgy tudtak a templomba bejutni, hogy a szomszédház kerítését szedték ki s úgy kerültek a templom udvar feiöli bejárathoz.¹⁴⁵ Így tehát a templomban kellett megtartani a gyűlést. A tárgyalást elsőnek mindjárt a rendelet felolvasásával kezdték meg, amely rendelet kötelességévé tette az esperesnek a január 10-i rendeletnek minden gyűlekezethez való szétküldését. Aztán a január 10-i rendelet felolvasásához kezdtek. Ennek olvasása közben jelent meg Geadwohl Eduárd cs. kir. kirendelt biztos a templomban, aki indulatos felháborodással fordult az elnöklő Bali Mihályhoz, kérdezvén tőle, hogy mi történt itt? Amire az esperes felelt: gyűlést tartunk. Megint a biztos kérdezte; hol az engedély? Erre az esperes: nincs, de nem is szükséges, a jelentést megtette, többel ő nem tartozik s kijelentette azt is hogy a rendelet nem tiltja meg a gyűlés tartást, csak a határozatokat tekinti érvényteleneknek, de a gyűlés tartásra most szükség van a teendők elintézése végett. Ekkor a biztos hangosan kiáltozva kérdezte, hogy mit olvastak, mikor ő bejött. Az esperes válaszolt hogy a január 10-i rendeletet. Akkor a biztos dühösen kezdett kiabálni: semmi olvasás és semmi tanácskozás, oszoljanak széjjel. Ezzel indult is kifelé. De az esperes ekkor utána szólt, hogy várjon még egy keveset s azt mondta neki: én gyűlés nem vagyok, hanem csak elnök, várja meg a gyűlés nyilatkozatát. Akkor aztán nyilatkozásra szólította fel a gyűlést, amire Szöllösi Pál ügyvéd felszólalása után a gyűlés tagjai egyhangúan kiáltották: maradjunk és tanácskozzunk! Ezután a biztos a gyűlést törvénytelennek s határozatait érvénytelennek nyilvánította s eltávozott. Akkor azután folytatták a tanácskozást s olvasták tovább a miniszteri rendeletet. Majd tárgyaltak egyéb ügyeket csendben délig s a fontosabb ügyeket el is végezték. De a nagy hideget tovább nem bírták s rövid imával befejezték a tanácskozást.¹⁴⁶

Amikor a templomból kijöttek, az esperest megint hívták a főnöki hivatalba, ahol a főnök kikérdezte, hogy miről tanácskoztak. Az esperes referált neki a gyűlés lefolyásáról, amire a főnök sajnálkozását fejezte ki a történetek felett s az esperest elbocsátotta. Az esperes ezután azonnal távozott a városból is, mert amíg ott volt, kémekkel volt elárasztva a város s a zsandárok és a katonaság fegyverben állott. Bali Mihály a superintendenshez írt levélben minderről beszámolva, tájékoztatja őt az egyházmegye helyzetéről is. Jelenti, hogy az egész egyházmegye szilárdan áll a pátenssel szemben. Pedig a január 10-i rendeletet ő kiosztotta, azzal meggondolással, hogy ha ki nem osztja, a közügynek semmit sem használ, önmagának pedig kellemtelenséget okozhat s hogy ha ki nem osztja s a lelkészek fel nem olvassák, megerősíti azt a rólunk költött s ujságokban is híresztelt ráfogást, „hogy a világiak s a gyülekezetek halás indulattal fogadták a nyílt parancsot s ministeri ideiglenes rendeletet, csak a lelkészek bizonyos töredéke némi titkos s messze vágó szándékból ellenzi” — s végül is ez a rendelet nem a lelkészeknek, hanem a gyülekezeteknek van szánva, ha tehát nem olvassák fel, nem is nyilatkozhatnak a

¹⁴⁵ Lukács Zs.: Horváth Mihály és neje. Dunántúli Prot. Lap 1892. 74.

¹⁴⁶ Mezőföldi egyhm. gy. jzvk. 1860. febr. 24. — Bali M. id. levele.

gyülekezetek. S maga a felolvasás még nem elfogadás! Ő tehát szétküldte a rendeleteket, de a kísérő levélben óvatosságra s állhatatosságra intette a lelkészeket, anélkül, hogy lelkiismereti meggyőződésükbe avatkozni akart volna. Csak később értesült róla, hogy a többi egyházkerületekben más utasítást kaptak a lelkészek s most a meghívó levélből értesül, hogy Nagy Mihály is „oly értelemben láttatik lenni!” Ő nem tudja magát hibáztatni eljárásáért, bárha az egyházmegyei gyűlés jegyzőkönyvileg helytelenítette is azt s arra utasította őt, hogy semmi féle rendeletet se fogadjon el politikai úton. Nagyon fog örülni, ha végre határozott utasításokat kaphat.¹⁴⁷

Mozgay Sámuel őrségi esperesnek a seniorum collégiumba való meghívásra adott válaszából az őrségi helyzet egészen kétségessé tűnik fel, amint az eddigiek után már szinte várható is volt. Mozgay mentegeti magát a superintendens előtt, hogy olyan későn kapta meg ezt a levelet, hogy útra készülni már nem tud. Kijelenti azt is, mintegy a további előadandók mentésére, hogy a superintendens e leveléig, bár kérte is, a pátens ügyében semmi irányítást vagy tájékoztatást nem kapott. A superintendens január 12-i körlevelében, mit ő 23-án kapott meg, csak ennyi áll: „Remény s félelem közt szorongó helyzetünkben legóhajthatóbbnak látszik, hogy valamire eldölne dolgunk. Részemről szívembe zárva, amit óhajtanék — távol állok még gondolatban is attól, hogy a nyílt parancsnak s a rendeletnek tetteleg ellenszegüljek s rám nem bízott egyházkerület terére jogtalanul berontsak.” Hivatkozik az esperes emellett arra is, hogy az országos kormánylapot, miben a miniszteri rendelet közölve volt, maga Nagy Mihály küldte meg neki egyházi hivatalos úton! Egyedül az idézett levelet s a megküldött rendeletet tekinthette irányadóknak. Akkor még reménykedtek a bécsi küldöttségjárás sikerében. S egészen a január 10-i rendelet kibocsátásáig nem is tettek semmit. Sőt a február 14-re összehívott egyházmegyei tanácskozást sem tartották meg, miután előzőleg a körmenői szolgabíró utasította az esperest a január 10-én kibocsátott intézménynek szoros megtartására.¹⁴⁸ A január 10-i rendeletet szétosztotta s azt a lelkészek ki is hirdették, de a szervezkedéssel még mindig vártak, remélve, hogy a bécsi út eredményeként kapnak majd valami újabb rendeletet. De a bécsi út sorsáról s az ott készített memorandumról s Nagy Mihálynak akkor küldött leveléről e mostani levélig semmit sem tudott, hozzá az meg nem érkezett s így irányadóul sem szolgálhatott. Mindezek ellenére eddig még szervezett gyülekezetük egy sincs s ígéri, hogy a superintendens és a régi kerület mellett ki akar tartani, abban a reményben, hogy a kormánnyal a vallási ügyet békésen meg fogják oldani, — s az ellenszegüléstől óvakodni fognak.¹⁴⁹

A drégelypalánki esperes: Nagy Mihály a hozzá megküldött rendeleteket szintén szétosztotta a gyülekezetek lelkészei között. Csatolt körlevelében utal a superintendens meghívó levelében foglalt ama kitételre, hogy „a többi egyházkerületek emberei erősen állanak, nem hirdetnek s még kevésbé szervezkednek.” S közli mindazt, amit Nagy Mihály superintendens irányításul szánt. Ígéri, hogy amint a tatai seniorum collégium határozatait megkapja, hova ő maga nem mehetett el, azonnal küldeni fogja. Addig „helyzetüket és körülményeiket nálamnál jobban ismerve, tegyék azt, ami jó.” Levelét aztán egy eléggé dodonai mondattal végzi; „Mindenkik T. lelkész úr saját egyháza részére 1 példányt kivéven, a többi körlevéllel tovább küldeni szíveskedjék, hogy a tatai conferentiában hozott végzés ezen levelet utól ne érje.” Bajosan lehet arra gondolni, hogy az esperes ezt csak azért írta volna, hogy az expedialást sürgesse. De hogy mi volt tulajdonképeni célja e kitételnek, nem tudjuk.¹⁵⁰

Még megemlíthetjük, hogy a tatai seniorum collégium gyűlése előtt a kihirdetés elég sok helyen megtörtént a többi egyházmegyékben is, de mindenütt azzal az eredménnyel, hogy a szervezkedés kérdésében az egyházak tagadó választ adtak. Kihirdették a rendeletet pl. Pápán is és pedig a presbitérium utasítására, de nem a szószékről, hanem istentisztelet után a diplomajutóból olvasta fel azt Széki Béla

¹⁴⁷ Bali M. id. levele.

¹⁴⁸ Körmen, 1860. febr. 3.

¹⁴⁹ Ter. szecsőd, 1860. márc. 2. érk. márc. 6.

¹⁵⁰ Nagy Mihály esperes a drégelypalánki egyhm. lelkészeihez 1860. márc. 6.

pápai lelkész, két egymás után való vasárnapon. A második kihirdetés után pedig egyházi közgyűlésen nyilatkozott arra nézve a gyülekezet, határozottan állást foglalván a pápens ellen.¹⁵¹

Kellemetlen volt a helyzet Losoncon. Itt Kis Gábor lelkész az október 17-i feliratot november 28-án felolvasta a presbiteriumban s már akkor kimondották, hogy továbbra is csak a dunántúli egyházkerülethez akarnak tartozni s hogy egyházi ügyben világi hatóságtól semmit sem fogadnak el. Nem sokkal ezután küldte meg a losonci polgármester a lelkészhez a pátenst s a miniszteri rendeletet, de a lelkész visszaküldte mind a kettőt. Emiatt aztán két ízben is tartottak vizsgálatot, a presbiterium tagjai közül 16 ot be is idéztek, elvitték a presbiterium jegyzőkönyvét, felküldték Balassagyarmatra, ahonnan majd később mégis visszakapták azt. Ugyanakkor elvitték a feliratot s a kíséző esperesi levelet is, de ezeket nem kapták többé vissza. Azután megkapta a lelkész a január 10-i rendeletet is előbb a szolgabírói hivataltól egy „másolatot“, később az esperestől az eredetit is. A presbiteriumban fel is olvasták, mivel azonban az esperesi kíséző levélben nem volt benne, hogy ki kell hirdetni, a lelkész nem hirdette ki azt. Kért ugyan az esperestől utasítást, de az esperes azt felelte, hogy nem adhat, mert neki sincs utasítása. Ekkor aztán a superintendenshez fordult tanácsért, mert nem akar olyat tenni, ami az egyháznak ártana.¹⁵² De utasítást a superintendenstől sem kapott. Am Kis Gábor továbbra is szilárdan állott a ki nem hirdetés mellett, bár a zaklatás folyton ismétlődött, úgy hogy a végén a losonci paplakra dsidásokat is rendeltek. De ezzel sem tudták a lelkészt a kihirdetésre rábírní. Végül is „kibőjtölte őket, a pápens visszavonatván, a katonák egy szép reggel bucsútlánul kilovagoltak a paplakból.“¹⁵³

Március 5-én érkeztek Tatába¹⁵⁴ a superintendens s a collégium tagjai a belsősomogyi, őrségi és a drégelypalánki kivételével az esperesek mind, a segédgondnokok közül pedig Sárközy József, tatai s Pap Ferenc veszprémi segédgondnok. A pápai segédgondnok helyett Nagy Ignác tanácsbíró jelent meg. A veszprémi esperes helyett a helyettes esperes Oláh pécseli lelkész volt jelen s megjelent még László József kocsi lelkész kerületi aljegyző is. Vagyis a superintendensen kívül tízen voltak jelen. Az őrségi esperes kimentő levele a gyűlés idejére megérkezett.¹⁵⁵ Nagy Mihály drégelypalánki esperesnek nem volt rendelkezésére költség, a miből elmehetett volna s erről értesítette is a superintendens, levelét azonban már csak a gyűlés után kapta meg a superintendens.¹⁵⁶ Viszont Kacsóh Lajos belsősomogyi esperes csak 10-én kapta meg a meghívó levelet, tehát nem is mehetett volna, az egyházmegye segédgondnoka pedig éppen akkor halt meg.¹⁵⁷ A többi segédgondnok nem mentette ki magát!

A 6-án tartott gyűlés legfontosabb tárgya volt a superintendens beszámolója mindarról, ami az októberi pápai kerületi gyűlés óta történt. Előadta Nagy Mihály, hogy a kerületi gyűlés határozata szerint a kiküldöttekkel január 22-én felutaztak Bécsbe. Bemutatta a bécsi küldöttség naplóját s emlékeztette a jelenlevőket az általa már megküldött memorandumra. Ezután ismertette a bécsi küldöttség ama munkálatát, amit Bécsből való szétoszlásuk előtt Tájékozás címen dolgoztak ki, hogy az egyházkerületek egységes magatartását ezzel biztosítsák. Elmondta hogy a naplót s a Tájékozást csak február 20-án kapta meg, a később készült hasonló természetű irányító

¹⁵¹ Széki B. Nagy M.-hoz Pápa, 1860. febr. 27.—Pápai egyhközs. jzkv. A pápai gyülekezet előjárói Nagy M. hoz intézett levelükben írják, hogy az volt a meggyőződésük, hogy ha igazságukat egyrészt a magas kormány, másrészt a Krisztus pápai hívei előtt gyanusítani nem akarják, a fenti rendeletet nyilvánosságra kell hozniok, így egyttal tanusíthatják a felség és kormány iránti hűségüket, másrészt a népre hivatkozva tehetik magukévá a pápai októberi kerületi gyűlésen készített feliratot.

¹⁵² Losonc, 1860. márc. 2. érk. márc. 14.

¹⁵³ Baráth Ferenc: Kis Gábor életrajza. Dunántúli Prot. Lap 1899. 507, Egyhker. kgy. jzkv. 1899. 304. l.

¹⁵⁴ A seniorum collegium jegyzetei. Tata, 1860. márc. 6.

¹⁵⁵ Ter, szecsöd, 1860 márc. 2.

¹⁵⁶ Diósjenő, 1860. márc. 12.

¹⁵⁷ Kisbajom, 1860. márc. 12.

iratokkal együtt s emiatt nem körözhetette azokat mindeddig, mint a memorandum-mal tette. A továbbiakban előadta azután, hogy a küldöttségnek január 29-én történt széteszlása után az ott visszamaradt Vay Miklós báró és Prónay Gábor báró február 1-én kihallgatáson voltak a császár előtt, aki azt mondta nekik, hogy „óhajtja, hogy a protestáns egyház főnniforgó fájdalmas ügye oly módon intéztessék el, ami alkalmas legyen Ófelsége megalégedését kinyerni, mind a hitfelekezeteket megnyugtítani”. Ez a nyilatkozat reményt adott a megegyezés lehetőségére s ezért Vay Pestre sietett s a protestáns küldöttségnek még ott levő tagjaival február 2-án értekezletet tartott s bizonyos pontoknak megállapítása után, amiket a superintendens „Pesti punctatió” címen szintén bemutatott a gyűlésnek, újra Bécsbe ment. A pesti vezető férfiak ekkor meghívták őt s többeket is a kerületből, hogy Vay visszatérésekor legyenek Pesten körülbelül 7-én, hogy az eredményt megtudhassák s a további teendők felett a többi kerületek képviselőivel tanácskozhasanak. Fel is utaztak Dunántulról a superintendens, Sárközy József, Pázmándy Lajos egyházmegyei tanácsbíró és László József Pestre, de napokig kellett várakozniok Vay visszatértére. Mikor végre 11-én megérkezett, tanácskozásra gyűltek össze¹⁵⁸. Itt mondta el Vay, hogy minden fáradozása hiábavaló volt, mert a miniszterekkel való tárgyalása során nyilvánvalóvá lett, hogy „egy részről a magas kormánynak a nyílt parancs s a hozzá mellékelt miniszteri rendelet fölfüggesztésétől idegenkedése, más részről a protestáns egyház törvényeken nyugvó autonómiájának fel nem áldozása miatt lehetetlen oly közös megállapodási pontot találni, melyen a kiegyenlítés munkája siker reményével megkezdhető volna”. Vay már Bécsbe visszautazása után értesült a február 5-i újabb miniszteri rendelet kibocsátásáról¹⁵⁹, amely va'amennyi superintendenciának megküldetett s amely a bécsi küldöttségre, illetve a Vay és Prónay kihallgatására utalva kilátásba helyezi a zsinattarthatást, de ennnek feltételül a szervezkedést szabja meg.¹⁶⁰ Mindezek alapján az értekezletnek be kellett látni, hogy a kiegyezésre nincs remény. Azért hogy senki se legyen kétségben teendői felől, bizonyos vezérpontokat jelöl ki az értekezlet, amit a superintendens „Irányadó” címen mutatott be. E beszámoló után a bemutatott Tájékoztatót, Pesti punctatiót s Irányadót még a gyűlés ideje alatt lemásolták mindenik egyházmegye részére s az egyházmegyékben való körözés céljából át is vették azokat az esperesek, a jelen nem levők részére pedig a szomszédos esperesek vitték azt magukkal.

Ezután köszönetet szavazott a gyűlés Vaynak, Nagy Mihálynak s a küldöttségnek. Tudomásul vette Nagy Mihály ama bejelentését, hogy az október 27-én készített feliratot a körülmények alakulása folytán előbb nem küldte fel, mert a küldöttség indulására várakozott, Bécsbe magával vitte, de kihallgatás sem s átnyújtási alkalom sem kínálkozott, így rendeltetési helyére mindeddig sem juthatott el. Ezután a jelenlevők kijelentették, hogy egyházmegyéikkel továbbra is a dunántúli egyházkerülethez akarnak tartozni s tudomásul vették Mozgay örségi esperesnek erre vonatkozó írásbeli bejelentését is.

Ezután foglalkoztak a január 10-i rendelettel. Mivel a kormány március végéig jelentést kíván az egyházközségektől az iránt, hogy szervezték-e magukat s mivel „könnyen megtörténhetik, hogy főleg a gyengébb egyházak vagy autonómiák törvénytényes alapja kellő ismeretének hiánya miatt, a követelt szervezésbe bocsátkozás által, bár nem rossz szándéku, de mégis kártékony következményeket szülhető botlást követnek el”, azért kötelezték az espereseket, hogy a most kézhez vett utasításokat a gyülekezetekkel minél előbb közölgjék, hogy a gyülekezetek maguktartása tekintetében kellően fel legyenek világosítva.

Itt a gyűlésen értesültek az egyházmegyék képviselői az október 17-i gyűlés

¹⁵⁸ Ez értekezlettel kapcsolatban már utaltunk Révész Imrének Hegedüs Lászlóhoz küldött levelére. Révész második leveléből idézzük még: „...ugy sejttem, hogy értekeződés csakugyan nem történik Pesten. Miért hívták hát már napokkal ezelőtt a szegény Nagy Mihályt többed magával...” 1860. febr. 12.

¹⁵⁹ Nagy Mihály február 16-án kapta meg.

¹⁶⁰ PEIL 1860. 161. l.

jegyzőkönyvének lefoglalásáról is. Intézkedtek is, hogy a főiskolai ifjuság segítségével minden egyházmegye számára lemásoltassék és elküldessék a jegyzőkönyv.

Eddig jutott a tanácskozásban a seniorum collegium, amikor megjelent ott Rédei Sándor az esztergommegyei főnökség első titkára s felvilágosítást kért a superintendenstől, hogy micsoda minőségben s mi tárgyban gyűltek össze a jelenlevők? Mire értésére adták „hogy e helyen összegvült személyzet a dunántúli egyházkerület seniorum collegiuma s összejövetelének célja az egyházmegyéket közösen érdeklő pénzügyi s több más fontos kérdések fölötti tanácskozás, ezen fölül megjegyeztetett, hogy ily értekezlet tartására az elnökség mindannyiszor jogosítva van, valahányszor oly ügyek merülnek fel, melyek az esperességek képviselőinek közös tanácskozásra összejövetelét szükségessé teszik". S még azt jegyezte meg a superintendens, hogy a tanácskozás tulajdonképen már véget is ért s azonnal szét is fognak oszlani. Ehben a biztos megnyugodott, de óvat jelentett be az ellen „hogy az értekezlet nem a legfelsőbb nyílt parancs által kijelölt egyházmegyéből van összeállítva". Azután feljegyezte a jelenlevők névsorát s eltávozott.

Mindennek ellenére a tanácskozás tovább folyt. Nagy Mihály bejelentette, hogy a komáromi polgármesternek a január 10-i rendelet kihirdetésére vonatkozó utasítását ide utaztában kapta, — Komáromból utánaküldték azt Ószönybe — amelyben bizonyos fenyegetések is vannak. „Mely fenyegető felszólítás midőn egy részről ujjabb szomorító adatul szolgál arra nézve, mikép erőszakoltatnak lelkeszeink, sőt erőszakoltatik maga egyházkerületünk kormányzója is oly cselekvény véghezvitelére, mely nemcsak a magyar honi protestáns egyház közmeggyőződésébe, államtörvényekkel biztosított egyházjogába, hanem ezenfelül az ünnepélyes hivatali eskük szentségébe is ütközik: úgy más részről azon határozott, szilárd magatartás s törvényes jogainkhoz ragaszkodás, mit lt. superintendens ur a többször ismételt fenyegetéseknek ellenében szegzett, azonkívül, hogy minden jelenlevőket hódoló tiszteletre ragadott a főpásztor iránt, egyszersmind jótékony fölbátorodásnak s lelkesülésnek gyujtó szikrája lőn.

Beszámoltak még arról a tapasztalatról, hogy a hivatalos leveleket a postán felbontják, sőt fel is tartóztatják. Ezért úgy határoztak, hogy minden olyan esetben, mikor a küldő jónak látja, a hivatalos leveleket is magán levélként adják fel s a portót a hivatal terhére írják. Végül pedig elhatározták, hogy a többi kerületek példájára s a pesti tanácskozás határozatával összhangzólag május 10-én Révkomáromban gyűlést tartanak s arra a testvérkerületeket is meghívják, viszonzva a dunántúliakhoz küldött hasonló meghívásokat.

Mindenesetre a leglényegesebb eredménye volt a seniorum collegium tanácskozásának a helyzetismertetésen túl azoknak az irományoknak a megismerése s még inkább azoknak széthordása, amik a gyülekezetek egységes magatartását elősegíthették. Ezek voltak a Tájékozás, a pesti punctatio és az Irányadó. A bécsi napló lényegében historiai tényeket rögzített meg. Minthogy ettől kezdve már a dunántúliaknak rendelkezésére állottak ezek az iratok s a továbbiakban ezek befolyásolhatták magatartásukat — röviden be kívánjuk ezeket is mutatni.

1. A Tájékozás. A bécsi küldöttség munkájának egyik tényleges eredménye, amit a január 10-i rendeletre fogalmazott meg még Bécsben Révész Imre s amit Török Pál toldalékával a küldöttség el is fogadott. Ennek készíttetésére az vezette a küldöttséget, hogy a január 10-i rendeletben foglaltakkal szemben „a lelkészek a gyülekezeti előljárók az egyház törvényes jogainak alapijáról le ne tántorodjanak, hanem híven megmaradjanak azon, kövessék ők is azon törvényes és egyedül helyes irányt, melyet az eddig szabadon nyilatkozhatott kerületek és megyék követtek." Ezért a következőkről tájékoztatják őket: tévelygés azt hinni, hogy a rendeletnek szószékről való felolvasása nem volna egyéb, mint annak pusztá tudomásra juttatása, tehát olyan lépés, amit alkotmány és lelkiismeret sérelem nélkül megtehetnek, mert ha a rendelet „okát, eredetét és jogi alapját, akár tartalmát és célját tekintsük, túl van minden kétségen, hogy annak felolvasása nem egyéb, mint az államkormány autonómiánk elleni törekvésének tetteges előmozdítása, oly tényleges lépés, mely a rendeletet annak saját szavai szerint is, tüstént életbelépteti." Így kell tehát annak kihirdetését felfogni. Tehát nem hirdethetik ki azt a lelkészek, mert 1. a lelkészek

nem kormányrendeleteknek, hanem Isten Igéjének hirdetői, — nem az államkormányának, hanem az egyháznak a tisztviselői. 2. Eltiltja őket a kihirdetéstől az 1791: 26. tc. 4. §-ának első tétele is, mely szerint a lelkésznek vallási dolgokban egyedül saját előjáróitól kell függeni, — az egyházszervezet tisztán vallásra tartozó dolog, a polgári kormány pedig nem egyházi felsőség. 3. Eltiltják a kihirdetést az egyházi törvények és kánonok is, mert olyan esetben, amikor az intézkedés túl megy egyetlen egyházközség keretén, a lelkész nem intézkedhetik, hanem a zsinat. 4. Ha a lelkész, vagy a gyülekezet a fokozatos egyházi hatóságok rendelkezése nélkül maga akarna intézkedni ilyen ügyekben, az independenzizmusra vezetne. 5. Esküszegő is lenne a kihirdető lelkész, mert a presbiteri rendszerre is felesküdt, ami pedig az egyház ügyeinek önálló, az állam befolyása nélkül való intézését is jelenti. 6. A dunamelléki, tiszáninneri és tiszántúli kerületek legutolsó határozatai is elrendelték, hogy a pátens életbeléptetésére sehol semmilyen segédkezet ne nyujtsanak a lelkészek s csak egyházi felsőségüktől függjenek. — Ha tehát megkapják a lelkészek a rendeletet, jelentsék ki, hogy egyházhatalósági intézkedés nélkül azt ki nem hirdethetik, közölgjék ezt a presbiteriummal is és jelentsék be az esperesnek is. Ha valahol a lelkész kihirdetné azt, a presbiterium jegyzőkönyvileg fejezze ki e törvénytelen eljárással szemben óvását. Az egyházi törvény ellen vétő lelkészek, vagy mások ellen is az egyházi törvény szerint kell eljárni. Ha valamelyik lelkész hűségéért sérelmet, fogságot, vagy kárt szenvedne, — az egyháztól kárpótlást nyernek s állásukat be nem töltik. Az espereseket és superintendenseket fokozott mértékben kötelezik a törvények, úgyszintén a gondnokokat is. Nem küldhetik hát szét a hozzájuk megküldött rendeleteket. A superintendensek értesítsék egymást eljárásukról. A gyűléseket meg lehet és meg is kell tartani.¹⁶¹

2. Pesti punctatio 1860. február 2. — Bevezetése arról szól, hogy Vaynak a császártól nyert biztatására, az ügy elintézésének lehetőségére akarják összefoglalni véleményüket, még pedig úgy, hogy ez a császárt is meggyőzze, hogy mindezek jogos kívánságok, melyek alkalmasak a kedélyek megnyugtására. 1. A császár függesse fel a pátentet és rendelje el a miniszteri rendelet visszavonását. 2. Adjon engedélyt a császár a gyűlések tartására az eddigi módon, választhassanak superintendenseket, főgondnokokat és előkészülhessenek a zsinatra. 3. A zsinat nyilváníthatson véleményt a pátens felől. E módon nyolc hét alatt törvényesen el lehetne intézni az ügyet. E nélkül hiábavaló volna minden.¹⁶²

3. Irányadó. 1860. február 11. Bevezetésében elmondja a pesti értekezlet lefolyását s Vaynak a bécsi utról való beszámolóját ismerteti. Ismerteti Vaynak a miniszterekkel való tárgyalását, akik abban a hitben, hogy a protestánsok ellenállása a kerületi új beosztások miatt van, kérték tőle a megfelelő határok kijelölését amit azonban a báro megtagadott. E tárgyalás után következő nap Vay levelet kapott Magyarországból, amelyben értesítették őt a január 10-i rendeletnek politikai uton való kiosztásáról s az ezzel kapcsolatos zaklatásról. Ekkor újra felkérte a minisztereket s kijelentette, hogy míg fenn az ügy elintézésén fáradoznak, addig lent olyan intézkedések történnek, amik a békés kiegyenlítés őszinteségét nem biztosítják. A miniszterek úgy mutatták, mintha nem tudnának a dologról s ígérték, hogy intézkedni fognak. Azután újra tanácskozni kezdtek, de mivel Vay határozottan kijelentette, hogy egyetlen megoldási lehetőség a pátens visszavonása, — a tárgyalás eredménytelen maradt. Ezután még két napig várt Bécsben esetleges kihallgatásra, ami nem következvén be, hazatért. E beszámoló után megállapította az értekezlet, hogy nyilvánvaló, miszerint a protestáns egyház már csak csak Istenre s magára támaszkodhatik. Ezért a teendőkre nézve a következőket ajánlják: 1. Meg kell maradni az autonomia útján. 2. Közzsellemet kell alakítani. 3. Nem kell titkolózni, sőt mindent őszintén tudomására kell juttatni a gyülekezeteknek. Minden intézkedés összhangzó legyen, a vezetők tehát egymást értesítsék. 5. Az intézkedések ne személyek, hanem testületek nevében történjenek. Egyesekkel könnyen elbánik a hatalom, de testületekkel már nehezebben. 6. A lelkészek és presbiteriumok a rendeleteket maguktól ne fogana-

¹⁶¹ Kézirat ker. lt. Nyomtatásban PEIL, 1897. 60. l. Révész Imre munkái,

¹⁶² Ker. lt

tosítsák, forduljanak felettes hatóságaikhoz, ezek pedig, ha még nem tették volna, gondoskodjanak a gyülekezetek tájékoztatásáról. 7. A január 10-i rendeletre vonatkozóan a Tájékoztatót tartásuk mindenütt irányadónak, 8. Ha a lelkész felolvasta volna e rendeletet, a presbiterium és a felettes hatóság jelentse ki ezt a felolvasást semmisnek. A gyülekezetek e szerint nem szervezhetnek. 9. A vezetőkkel a világiak minden felelősséget megosszanak, ha a lelkészek üldözést szenvednének, a gyülekezetek tartásuk ki mellettük. 10. A pesti punctatiót elfogadják. 11. Gyűléseket tartásuk, seniorum collegiumokat szervezzenek. 12. A dunántúli egyházkerület május 10-én tartson gyűlést, mivel a többiek már e tekintetben intézkedtek.¹⁶³

Nyilvánvaló, hogy ha ezek a tájékoztató utasítások idejében elértek volna a dunántúli gyülekezetekhez is, akkor egészen másképpen történtek volna itt a dolgok, mint amint vázoltuk. De egyúttal megérthető, hogy ezután Nagy Mihály állásfoglalása is határozottabbá változott. Valószínű, hogy némi kioktatás színezete volt annak is, hogy seniorum collegium tartására, különösen pedig az egyházkerületi gyűlés összehívására maga az egyetemes értekezlet hívta fel őt. Mindenesetre, ha jó későn is, de még nem elkésve jutott kézhez az utasítás, úgy, hogy akik egyébként is megállottak a jog és a törvény alapján, azok még jobban kitartásra buzdultak, — a gyengébbek és a tájékozatlanok határozott irányt, de erőt is meríthettek ezekből.

Már szólottunk róla, hogy Nagy Mihályt ismételten is felhívták a január 10-i rendelet kihirdetésére. Említettük azt is, hogy a tatai gyűlésre utaztában kapta a komáromi polgármester erre vonatkozó újabb felhívását, — amit ő maga a gyűlésen ismertetett is. A seniorum collegium lelkes határozata pedig kellő megértést ad a már szintén ismertetett válasz tekintetében is.

Március 10-én aztán a pozsonyi helytartósági osztálytól kapott felhívást Nagy Mihály, hogy jelentse, kihirdette-e előírt módon a január 10-i rendeletet?¹⁶⁴ Hogy erre válaszolt-e Nagy Mihály s hogy mit, arról nincs tudomásunk.

Március 22-ről keltezve újabb felszólítást is kapott Pozsonyból. Ebben a komáromi városi hatóság jelentésére való hivatkozással, amely szerint a rendeletet még mindig nem hirdette ki, — figyelmezteti őt a helytartósági osztály, hogy azok a lelkészek, akik ennek eleget nem tesznek, megbüntettetnek. Ha az egyes polgárnak kötelessége az engedelmesség, sokkal inkább szem előtt kell tartani a lelkészeket, amit az Irás mond: adjátok meg a császárnak, ami a császáré! Remélik, hogy újabb figyelmeztetésre most már nem lesz szükség. Március 28-ig adja be jelentését a 25-én megtörténő kihirdetésről. Neki nemcsak a saját gyülekezetét kell szervezni, hanem odahatni, hogy a komáromi superintendencia többi gyülekezetei is szervezkedjenek. Végül újból figyelmeztetik a törvényes következményekre s a felelőségre, amellyel Isten és emberek s a saját lelkiismerete előtt is felelnie kell annak, aki elsősorban felelős.¹⁶⁵

Nagy Mihály erre a leíratra, — amelyből látszik, hogy ugyanazon érvekkel próbál hatni a superintendensre, amiket ő hozott fel a polgármesterhez intézett felterjesztésében, — március 29-én adja meg írásbeli válaszát. E válaszában is hosszasan elmélkedik egyházi és polgári kötelességei felől s kimerítő magyarázatát adja a leíratban idézett szentírásbeli hely igazi értelmének, hogy t. i. mit jelent valójában megadni a császárnak, ami a császáré, úgy hogy a másik fele az Igének szintén megtartassék: Istennek is, ami az Istené! Kijelenti újra, hogy mindig a törvény alatt élőnek tudta magát, lázadó sohasem volt s tetteiben gyarló módon ugyan, de Jézus követője igyekezett maradni. Polgári ügyekbe sohasem avatkozott. Majd így folytatja: „Aminthogy evangéliumi hitrokonaimek ez idő szerint hitre és egyházi életre vonatkozó ügyében is, mint jogom nem, úgy akaratom sem volt a lelkeken uralkodni, — lelkészársaimat a . . . január 10-i . . . rendelet felolvasásában akadályozni, s megkötni. Nem is tehettem volna ezt, midőn világi hatóság közölte azokkal a . . . rendeletet, befolyásom nélkül. És mennyire nem akadályoztam az egyházközségek t. lelkészeit a felolvasásban, bizonyítja azon tapasztalati adat, miszerint többen felol.

¹⁶³ U. ott. Nyomtatásban PEIL 1897. 44. 1.

¹⁶⁴ Pozsony, 1860. márc. 8. érk. 10.

¹⁶⁵ Pozsony, 1860. márc. 22. érk. márc. 23.

vasták azt, már akármi indokból s körülmények között, tőlem függetlenné vált tettségük szerint, tőlem függetlenül, Ennyiben Isten s az embervilág előtt lelkiismeretesen nyilvánítom, hogy izgatás bűne távol áll tőlem." Azután kijelenti, hogy ő nem olvasta fel a rendeletet s ezuttal nem ismétli el, hogy miért nem, de kéri újra, hogy ne is kényszerítsék rá. Azután még jelenti, hogy ami nyilatkozatokat a szervezésre vonatkozólag beküldenek hozzá a lelkészek, azokat fel fogja terjeszteni.¹⁶⁶

Több felszólítást ezután már nem kapott. De azért — mégis megteszi jelentését a komáromi egyház szervezkedési ügyében, bejelentvén, hogy az egyház szervezve nincs s tovább is az 1790—1. 26. tc. hatálya alatt akar maradni.¹⁶⁷

Valóban igaza volt Nagy Mihálynak a helytartósági osztályhoz intézett felterjesztésében a rendelet felolvasására vonatkozólag. Már eddig is említettünk néhány esetet. Sok helyre már későn érkeztek a tájékoztató utasítások!

Nagy Mihály drégelypalánki esperes azt jelenti a superintendensnek, hogy az egyházmegyében csak Szokolya szervezkedett a pápens szerint, a többi nem.¹⁶⁸

Kacsóh Lajos belsősomogyi esperes március 6 án — amikor még meg sem kapta a tatai seniorum collegiumba szóló meghívást — egyházmegyei gyűlést tartott Kálmáncsán. Gyűlés tartási szándékát február 27 én hivatalosan be is jelentette a megyefőnökségnek. Bejelentő levelére március 2-i keltezéssel azt a választ kapta, hogy a gyűlést nem tarthatja meg, épen a január 10-i rendelet alapján, mert az egyházmegye nincs szervezve a pápens szerint. Erre Kacsóh felterjesztést küldött, amelyben megírta, hogy a január 10-i rendelet nem tiltja be az egyházmegyei gyűléseket, hanem csak azt mondja, hogy azok a régi szervezet szerint nem tarthatók, illetve, ha ilyen gyűléseken a még nem rendezett egyházközségek képviselői is megjelenének, ezek szavazati joggal nem bírnak s ha mégis határozatokat hoznának, azok semmisek és érvénytelenek. Ő tehát gyűlést akar tartani a rendelet ellenére is. Erre a levélre választ nem kapott. Március 6 án össze is jöttek a lelkészek, tanítók és világiak Kálmáncsára mintegy 300-an s a reggeli istentisztelet után mindjárt el is kezdték a gyűlést. A résztvevők helyeselték Kacsóh eljárását a gyűléstartás körül s kimondták, hogy ragaszkodnak az autonómiához és semmi olyan rendelkezést a vallási ügyben el nem fogadnak, „ami nem az egyetemes protestáns egyház tanácskozmányának kifolyása.” Kárhoztatták azoknak a lelkészeknek az eljárását, „kik akár tudatlanság, akár gyáva félelemből a politikai úton hozzánk megküldött miniszteri rendeletet elfogadták, annyival inkább, ha ki is hirdették.” „Az ilyenek — írja Kacsóh a superintendenshez küldött levelében — becsületére egyházmegyénknek alig hatan, vagy heten, mint az éj madarai a világosság fényétől úgy futottak s kívántak volna elrejtőzni a nyilvánossá lett közvélemény lángostora elől.”

A gyűlés mintegy két óra hosszat tanácskozhatott már, amikor megjelent ott a szigetvári szolgabíró s a világi elnöknek tudtára adta, hogy a gyűlést rögtön fel kell oszlatni s az egészért az elnökséget felelőssé teszi. A gyűlés tagjai elkeseredtek a szolgabíró eljárása felett s heves vita következett, végül azonban belátták, hogy ha ellenszegülnek, az egyházmegye ügyeinek nem használnak. Egyébként is példa volt előttük az egyházkerület pápai gyűlése, ahol hasonló körülmények között szintén feloszlatták a gyűlést. Megtették hát itt is s erre a szolgabíró eltávozott. Akkor azután — megint csak a pápai példa nyomán — „consistoriumilag működtek” tovább még — négy napig: március 10-én délig. Így végeredményében mégis megtartották a gyűlést. Mielőtt eloszlottak volna, elénekelték a LXV. zsoltárt, majd az esperes imádkozott s azután meg a XC. zsoltárt énekelték el. Mint Kacsóh írja: „ez oly megható jelenetté magasztosult, mely még a kétkedőket, a félénkeket, a kicsinyhitűeket is felbátorította a Krisztus keresztének felvételére s a közgyűlés minden tagjának orcájáról mint lelki tükrőről azon erős meggyőződés volt olvasható, miszerint minket sem magasság, sem mélység, sem jelenvaló, sem következendő, sem élet, sem halál, sem semmi teremtett állapot nem szakaszt el az Istennek szeretetétől, mely vagyon a Jézus Krisztusban.”¹⁶⁹

¹⁶⁶ 1860. márc. 29. fogalmazvány.

¹⁶⁷ 1860. ápr. 17. fogalmazvány.

¹⁶⁸ Diósjenő, 1860. márc. 9. ér. márc. 10.

¹⁶⁹ Kisbajom, 1860. márc. 12. ér. márc. 17.

Nagy János barsi esperes március 14-re Szódóra hívta össze az egyházmegyei gyűlést a célból, hogy ott nyilatkozzanak a nyílt parancs felől. Bars megye főnöke azonban rendeletet küldött Nagy Jánosnak, amelyben rámutatott, hogy a nyilatkozat a rendezés kérdésében az egyházközségek dolga s míg az egyházközségek nem szervezkednek, addig egyházmegyei gyűlést tartani nem lehet, mert ez törvényellenes tény volna. Tehát már maga a gyűlés összehívása sem egyéb, mint engedetlen-ségre való felhívás s ezért az esperest büntető eljárás alá vonja. Egyuttal felszólította az esperest, hogy a gyűlés összehívását vonja vissza, mert annak esetleges megtartásáért a felelősség egyedül őreá háramlík. Ha mégis megtartaná a gyűlést, a szükség-séges rendőri intézkedést a megyefőnök megteszi.¹⁷⁰

A főnök e rendelkezése ellenére Nagy János a gyűléstartás mellett maradt.¹⁷¹ A főnök erre jelentést tett Pozsonyba a helytartósági osztályhoz, ahonnan az a rendelkezés jött, hogy a gyűléstartást meg kell gátolni. Az esperes s még vele együtt három lelkész és két világi úr már 13-án megérkeztek Szódóra, ahol este hallották, hogy a falut katonaság szállotta meg. Hiteles adatok szerint egy félezred vasas katona és 18 csendőr állották el a faluba vezető utakat s a falu körül kivont kardú őrszemek jártak. A faluba, a gyűlésre igyekező lelkészeket és tanítókat visszaküldték, az utasokat pedig más irányba terelték s katonákkal kísértették őket a határig. A templomot 12, a paplakot 5 csendőr vette körül. A templom kulcsát a kiküldött biztos magához vette. A hársorok közt is katonaság volt felállítva. Maga a megyefőnök is lejött Nagysáróba s Szódóról odáig katonákból élő-telegráf volt rögtönözve. Az esperest korán reggel a jegyzőségre hívatta a megyei első biztos. Vele együtt jelen voltak ott a lévai főbíró, a rendőrkapitány, vasas és csendőrtisztek. A biztos aztán megkérdezte az esperestől, hogy az erőszak ellenére is meg akarják-e tartani a gyűlést? Erre az esperes azt felelte, hogy azt csak a gyűlés mondhatja meg. Kívánták aztán tőle, hogy személyében nyilatkozzék, amire ő azt felelte: „Bibliánk lévén csak, szurony irányában nem gyűlésezhetünk.” Azután azt kérdezték tőle, hogy ha ez a gyűlés meggátolhatik, fog-e még azután gyűlést tartani? Amire az esperes azt felelte, hogy esküje szerint valahányszor az egyház érdeke megkívánja, igenis fog, mert erre az 1790—1. 26. tc. feljogosítja. E nyilatkozata után fogolynak nyilvánították, aláírást vele a felvett jegyzőkönyvet s kocsin két csendőr kíséretében Aranyosmarótra vitték, kísérő levelet is adván mellé. Előzetesen azonban még felszólították, hogy egyházáról több időre gondoskodjék! — A paróchián megszállva levő két lelkészt hazaküldték. Egy lelkész és két világi a faluban volt megszállva, eddig ott őrizték azokat is, amikor aztán az esperest elvitték, ezeket is a jegyzőségre citálták s felszólították őket a hazatérésre. Hasonlóképen hazaküldték a közel fekvő kissárái paróchián gyülekezett lelkészeket is, még az ebédet sem engedték nekik megenni!

Jókay Lajos egyházmegyei jegyző, ki szíatén jelen volt Szódón, még akkor nap jelentette Nagy Mihály superintendensnek a történeteket. De megírta mindezt Nagy Mihálynak még Szódóról a megyei első biztos is,¹⁷² azzal, hogy mivel Nagy János a bizottmány előtt azt felelte, hogy csak az erőszaknak enged, de akkor is kötelességének érzi új gyűlés tartásáról gondoskodást, — elfogták és további fenyítő vizsgálatnak vetik alá.

Nagy Mihály, akit Jókay arra is kért, hogy az esperesi teendők ellátásáról, — a biztos pedig, hogy a nagysallói lelkészi teendők ellátásáról — gondoskodjék, válaszolt ugyan Jókaynak, válasza azonban nem ismeretes. De annyi bizonyos, hogy az esperesi teendők ellátásával mégsem bízott meg senkit sem. Úgy látszik abban reménykedett, hogy Nagy János fogsága nem fog soká tartani. Amint hogy valóban úgy is lett. Aranyosmaróton vetették fogságra Nagy Jánost s első éjjel még az ajtót is rázárták. De ez ellen panaszt tett s attól kezdve kertben, udvaron szabadon járhatott. Úgyét aztán Besztercebányára tették át, ahonnan nyolcadnapon megjött a végzés és Nagy Jánost két feltétel alatt szabadon bocsátották. E két feltétel: hogy ha idézést kap, akkor megjelenik, s hogy a gyűlést összehívó levelét beterjeszti.

¹⁷⁰ Bars megye főnöke Nagy Jánoshoz. Aranyosmarót, 1860. márc. 5.

¹⁷¹ Az itt következőkre: Nagy János Nagy M.-hoz dátum nélkül, érk. márc. 26.— Jókay Lajos egyházmegyei jegyző Nagy M.-hoz. Kisölvéd, 1860. márc. 14. érk. márc. 17.

¹⁷² Szódó, 1860. márc. 14. érk. márc. 17.

Hazaérkezése után rögtön jelentést tett az esperes a történekről a superintendensnek, Levelében megköszönte, hogy elfogatása idejére senkit sem nevezett ki az esperesi teendők végzésére. Egyuttal jelenti, hogy ír a lelkészeknek, hogy a gyülekezeteknek a január 10-i rendeletre vonatkozó nyilatkozatait küldjék hozzá, „mikről tudomásom szerint állíthatom, hogy azok ügyünkre nézve biztosak, noha embereink egy és más uton ostromoltatnak, de azért mondom, nem gondolok egy eltántorodott egyházat is. A catastrofa az ügynek sokat használt, közbotrányt és boszankodást idézett elő”. Bejelenti, hogy mindenképpen gyűlést akar tartani a nyilatkozat végett s erre nézve tanácsot kér a superintendenstől. A nyilatkozat beérkezését fontosnak tartja, többek között azért is, hogy „egyházi felsőségünk magát tájékoztassa s egyházaink iránt az ügyre nézve tisztában lehessen, ezért volt ez a seniorum collegiumban is így megállapítva”.

A superintendens Nagy János levelére csak két hét múlva válaszolt és megírta, hogy nagyon bosszankodott, de nem rémült meg a szódói eset miatt. Őt magát is ismételten zaklatják a rendelet ki nem hirdetése miatt. Reméli különben, hogy most, mivel az esperes szabadon van, be fognak érkezni a gyülekezetek jelentései a superintendensi hivatalhoz. Arra, hogy gyűlést lehessen tartani, nincs reménye. Nem is tanácsolja, hogy ellene szegüljön a hatalomnak. Inkább elnököleg, vagy bizottságokban kell elintézni a sürgős dolgokat. „Ami lehető honunk délkeleti részeiben, hol népesebbek az egyházközségek s számosabbak hitrokonaink; nem megyen az nálunk Bécshez közel, néptelen s szegény állásunkban.” De nem akarja megkötni kezét, „nehogy félnékséggel, buzgótlansággal vádoltassam” — írja. Jobb azt keresni, hogy quid consilii, mint azt, hogy quid iuris!¹⁷³

A drégelypalánki esperes is akart március 20-án gyűlést tartani Diósjenőn, de előbb meg akarta várni, mi fog történni a barsi gyűlésen. Mikor aztán értesült az ott történekről s Nagy János elfogatásáról, elállott a gyűlés tartástól. Így csak körlevelében kérte egyházmegyéje lelkeszeit, hogy mivel március végén jelentést kell tenni az országos hatóságnak az egyházak rendezéséről, értesítsék őt mielőbb, hogy az egyház elfogadta-e a kívánt rendezést, vagy az eddigi állapotban óhajt maradni? Megírta még, hogy március 6-án küldött levelet a superintendensnek, hogy a tatai határozatokat „valami jó útasítással” küldje meg hozzá, de mind ez ideig semmit sem kapott. „Ennek nagy okának kell lenni” — írja.¹⁷⁴

Mindenesetre feltűnő Nagy Mihály esperesnek ez a kijelentése. Hiszen a tatai gyűlésről mindenüvé szétvitték az útasításokat. Amint Nagy Mihály superintendens is utal erre ugyanaz nap kelt s az esperesekhez írott körlevelében. Ebben beszámol a superintendens a debreceni március 1-i tanácskozásról s a tiszántúli helyzetről, hogy ott mindössze hat helyen hirdették ki a rendeletet, de szervezett gyülekezet egy sincs. Megemlíti, hogy Balogh Péter h. superintendens tájékoztatásul egy pastorálét adott ki a gyülekezetekhez. Azután így folytatja: „Részemről úgy gondolom, hogy az egyházkerületi határozat, memorandum, tájékozási s irányadói útasítások, melyek nálunk is már kihirdetvék, megteszik pastorále nélkül is a kellő hatást ott, ahol az egyházmegyei kormány teendőiben eljár s közli a közöltetni rendelt irományokat”.¹⁷⁵ Ugy látszik azonban, hogy nemcsak a gyülekezetekhez, de még az esperesekhez sem jutott el mindenüvé a tájékoztatás. Igaz, hogy nincs is mindenünnen adatunk. Azt pl. tudjuk, hogy a mezőföldi egyházmegyében Bali Mihály esperes a Tatából magával vitt iratokat lemásolva, — az egyházmegyéjét négy spártára osztva Huszár Pongrác, Fekete János, Szöllősy Pál világi urak s maga az esperes, mindenüvé elhordták, s nem is tántorodott el egy gyülekezet sem!¹⁷⁶

A superintendens most említett körlevelében előadja a szódói esetet is. „Ilyesmit lehetett várni — írja — a fenyegetések után, mint dördületet a villám után. Részemről nem nézem az eseményt vallási üldözés előhirdetőjéül, hanem a... főnök úr túlbuzgóságának bizonyosságául. Egyébiránt ily bánásmódra elszántnak kell lenni

¹⁷³ 1860. ápr. 12.

¹⁷⁴ Nagy Mihály esperes a drégelypalánki lelkészekhez Diósjenő, 1860. márc. 28.

¹⁷⁵ 1860. márc. 22.

¹⁷⁶ Bali Mihály mentő irata 1860. okt. 26.

mindenkinek, kivált annak, ki a vallási ügy élén áll. Őseink is szenvedtek s megtarták számunkra hitvallásunkat . . .¹⁷⁷

Az esperesek pedig csak gyűjtögették a nyilatkozatokat s küldözget'ék be Nagy Mihályhoz felterjesztés végett. A belsősomogyi egyházmegye mellett a tatai egyházmegye állott szilárdan kömlödi gyűlésében hozott határozata mellett. Az esperes nem küldte szét a rendeleteket. Igaz, hogy itt is, mint másutt, a politikai hatóság külön is megküldte azt az egyházakhoz, de nem hirdették ki s nem is nyilatkoztak. Többeket zaklattak is emiatt. Tudjuk pl, hogy a győrszentmártoni szolgabíróság a bőnyi lelkészt meg is idézte a „rendelet szerinti rendezés felett tartandó tárgyalásra” a gondnokokkal együtt!¹⁷⁸ Arról is szólottunk már, hogy a lelkészválasztások be nem jelentése miatt az esperest s az illető lelkészeket is háborgatták. Mindezek után jónak látta az egyházmegye választani egy állandó bizottságot, hogy az sürgős esetekben összeüljön és segítségére legyen az elnökségnek az intézkedésben.¹⁷⁹

A legtöbb egyház nyilatkozata különben a pátens ellen szólt. Drégelypalánkból mint már említettük, Szokolya döntött a szervezkedés mellett.¹⁸⁰ A veszprémi egyházmegyében, ahol a gyülekezetek szintén nem kapták meg a seniorum collegium határozatait, Fehérvárcsurgó a szervezkedés mellett döntött. De itt a lelkész 24 órával később már megbánta a dolgot, új nyilatkozatot küldött az espereshez s kérte az előbbinek azzal való kicserélését. De az esperestől semmi választ nem kapott. Akkor aztán a lelkész felesége indult útnak Komáromba a nyilatkozattal, mely a szervezkedés ellen szólt, hogy őt a superintendensnél cserélje ki azt az előbbivel. A móri lelkész azonban lebeszélte az útról az erélyes tiszteletes asszonyt s ő vállalta magára, hogy ír a superintendensnek.¹⁸¹ A csurgói egyház szervezéséről a Budapesti Hírlapban is jelent meg híradás. E hír megjelenése után Oláh Sándor lelkész cáfolatot adott közre a Prot. Egyházi és Iskolai Lapban, amelyben előadja, hogy a csurgói egyház „nem látván tanácsosnak áthágni az esperesi rendeletet . . . , hogy a rendezésről jelentés minden egyháztól mulhatatlanul elváratik”, — március 27-én küldött egy jelentést az esperesnek, melyben bizonyos feltételek mellett a szervezésre ajánkozik. De nem szervezkedtek, sőt március 29-én az espereshez küldött nyilatkozatukban be is jelentették, hogy csak zsinat rendelkezésére hajlandók a pátens szerint szervezkedni. Így természetesen az egyház régi állapotában maradt.¹⁸²

A komáromi egyházmegyében is nyilatkozott több egyház, de mind a szervezés ellen.¹⁸³ De fele gyülekezet sem küldte be nyilatkozatát, bár olyan is akadt, a melyik a nyilatkozatot közvetlenül a szolgabíróshoz küldte.¹⁸⁴

Egészen elütően alakult a helyzet az őrségi egyházmegyében. A kerület központjától távol, Bécshez s Sopronhoz, hol a helytartósági osztály székel, igen közel fekvőt ez az egyházmegye, sőt az utóbbi egyenesen területére is esett. Kapcsolata is alig volt sokszor a kerülettel, nem kapta meg a rendelkezéseknek, sőt a püspöki körleveleknek is egy részét. Ellenben mindig rajta volt a helytartósági osztály szemé. S mint láttuk részben már eddig is nagy bizonytalanságban voltak a helyzet felől s már emiatt is egyre jobban sodródtak a szervezkedés felé.

Mozgay Sámuel esperes február 14-én akart gyűlést tartani Kőrmenden, amit Talyga István kőrmendi lelkész egyházmegyei jegyző be is jelentett a megyefőnök-nél. A kőrmendi szolgabíróstól e bejelentésre az a válasz jött, hogy az esperes tartsa magát a január 10-i rendelethez.¹⁸⁵ Az esperes akkor el is állott a gyűlés tartástól, ehelyett a szervezkedésre hívta fel a gyülekezeteket. S mikor már benne

¹⁷⁷ Id. levél 1860. márc. 22.

¹⁷⁸ 1860. febr. 23.

¹⁷⁹ Egyhm. gy. jzkv. 1860. ápr. 10. 3. sz.

¹⁸⁰ Nagy Mihály esperes superintendenshez Diósjenő, 1860. márc. 28.

¹⁸¹ Kóczán Béla lelkész Nagy M. hoz Mór, 1860. márc. 30.

¹⁸² PEIL 1860, 609. l.

¹⁸³ Vecsei Nagy Péter esperes Nagy M. hoz, Csilizradvány. 1860. márc. 30. érk. ápr. 8.

¹⁸⁴ U. az u. ahhoz 1860, ápr. 15. érk. ápr. 18.

¹⁸⁵ Cs. k. szolgabíró Talyga Istvánhoz Kőrmend, 1860. febr. 3.

voltak a szervezkedésben, akkor kapta a seniorum collégiumba való meghívást s még később, csak március 8-án a bécsi memorandumot. A seniorum collégiumban végzetekről viszont még március közepén sem kapott semmiféle értesítést sem. Ekkor körlevelet intézett az egyházmegye lelkészeihez, amelyben ismertette előttük a superintendentens levelében levő biztatást az állhatatosságra — s a bécsi memorandumot. Ezekhez hozzáteszi, hogy már késő a superintendentensi biztatás, mert az egyházközségek már nagyrészt szervezve vannak. Kéri azonban, hogy a bejelentést hagyják március legvégére, hátha lesz addig valami megoldás. Nehéz a helyzet, mert szerinte egyrészt a királyi paranccsal sem lehet játszani, másfelől nem kívánatos az sem, hogy jogukat könnyen feladva, magokat örök gyalázatra megbélyegezzék a protestáns közvélemény előtt. Egyébként minden lelkész magáért felelős mindkétféle kormányon. Ő maga semmi biztatót nem lát, épen azért ezzel erősítheti a „hitükben talán gyengéket”, hogy a kormány rendeletei nem akarják a protestánsok szabadságát s jogait sirba temetni. Aztán a rendeletek sem változhatatlanok. Majd jön még más is és akkor is vissza lehet térni s régi rendszerhez. Vagy a zsinat készít majd valami megoldást. Egyébként a jelentkezések beérkezése után gyűlést is szándékozik tartani.¹⁸⁶

Március végén aztán be is érkeztek a jelentések Mozgayhoz s ezek szerint 12 anyaegyház közül 11 szervezkedett s egyedül Felsőőr nem. Akkor Mozgay április 12-ére Kőrmendre gyűlést hívott össze, hogy ott az egyházmegye is megszervezhető legyen. Ezen a gyűlésen azonban már a lelkészek sem jelentek meg mind, a világiak közül pedig egy sem volt ott. Maga a segédgondnok Chernel Gusztáv Mozgayhoz küldött levelében le is mondott tiszteréről. Az egész gyűlés aztán csak veszekeedésből állott s a tervbe vett szervezkedés elmaradt. Mindezeket Mozgay Nagy Mihályhoz írott levelében be is jelenti, egyúttal pedig indokolja is eljárását azzal, hogy ő a superintendentenstől soha semmiféle utasítást nem kapott, sőt január 12-i körlevelében még a szervezkedés némi hozzájárulás is kiolvasható volt. A segédgondnoknak is bejelentett mindig mindent, a rendeleteket is elküldte hozzá, de soha sem kapott választ tőle. Ő úgy járt el ahogy lehetett s a gyűlésen mégis megtámadták a lelkészek az intézkedéseiért. Nincs más tennivalója, minthogy meg fogja engesztelni a segédgondnokot s a világiakat s azután le fog mondani az esperességről. Különben szerinte a rendezés olyan dolog, hogy „ily rendet felállítani a maguk autonómiája alatt is volt joguk (az egyházaknak)”. S lehet még ezen változtatni. Az őrségi egyházmegye továbbra is a dunántúli egyházkerület akaratától akar függeni s nem akar tőle elszakadni. Kéri egyúttal nagy Mihály intézkedését.¹⁸⁷

Az egész őrségi egyházmegyéből csak a felsőőri gyülekezet nem szervezkedett. A többi gyülekezetektől távol, elszigetelt helyen lévén, egyrészt talán nem is értesült pontosan a többi gyülekezetekben történekről, másrészt épen mivel idegen ajku és idegen vallású tömegek közé élkedve éltek itt a reformátusok, erősebb volt bennük az alkotmányhoz való ragaszkodás. Így a gyülekezet képviselői csak az április 11-i egyházmegyei gyűlésen vettek tudomást arról, hogy a többi egyházak már szervezkedtek s hogy az egyházmegye is szervezkedni akar. Ez az egyházmegyei szervezkedés nem történt ugyan meg, a felsőőriek mégis úgy érezték, hogy ezután ők már nem is tartoznak az őrségi egyházmegyéhez. Épen azért, hogy independenteknek ne lássanak — a presbitérium által Nagy Mihály superintendentenshez intézett levelükben bejelentették, hogy vallásos jogaikról lemondani továbbra sem akarnak s a dunántúli egyházkerület rendelkezése nélkül semmit sem tesznek a szervezkedés ügyében. Egyúttal pedig bejelentik, hogy miután hitük szerint az őrségi egyházmegyét nem tekinthetik többé felettes hatóságuknak, egyedüli felsőségüknek a dunántúli superintendentent tekintik.¹⁸⁸

Az egyházmegye szervezése azonban végleg elmaradt. Lejárt a határidő is a szervezkedésre s az őrségi egyházak is, de a többiek is a legnagyobb határozatlanságban voltak a történendőkre nézve.

¹⁸⁶ Ter. szecsöd, 1860. márc. 15.

¹⁸⁷ Ter. szecsöd, 1860. ápr. 15.

¹⁸⁸ Felsőőr, 1760. május 2.

Április 13-án kezdődött Pápán a népiskolai egyetemes választmány gyűlése, amelyen megjelentek mind a négy egyházkerület képviselői, élükön Török Pál pesti esperessel s Tisza Kálmán nagyszalontai segédgondnokkal. Maga Nagy Mihály superintendens, bár szándékában volt a gyűlésre leutazni, betegsége miatt mégsem mehetett el. E helyett levelet intézett a választmányhoz. Szükségesnek látta e levélben hangsúlyozni, hogy megjelenésében „nem a mindnyájunkat kedvetlenítő, közlebről az én hivatali eljárásom körét megszorítani célzó körülmény által” akadályoztatik, „miszerint a cs. k. helytartósági osztályok közül már kettő komolyan kijelenté, mikép a pápai új egyházkerületben és a pesti egyházkerülethez kapcsolandó tatai egyházmegyében megszüntette felügyelői hivatalkodásomat a legmagasabb nyiltparancs, — mert lélekismeretem mondja, hogy míg az elszakasztott részek szervezve nincsenek tetteleg és végképen, addig azokat nekem, mint választott superintendensnek, hűtlenül, felügyelet nélkül hagynom nem szabad, nem lehet”¹⁸⁰

A választmány a jegyzőkönyv tanúsága szerint tisztán népiskolai ügyekkel foglalkozott ugyan, de Nagy Mihály levele előttük felolvastatván, igen jó hatást tett rájuk¹⁹⁰ s csak még inkább lökést adott arra, hogy, — amit egyébként sem lehetett elkerülni — foglalkozzanak az egyház nagy életkérdésével is. Sőt ezen túlmenőleg tárgyaltak arról is, hogy milyen legyen az egyházak magatartása a szervezkedési határidő lejárta után. Erre nézve Tisza Kálmán, indítványként, tájékozási pontokat is terjesztett elő, miket a választmány „bár ez szorosán véve hatáskörébe nem esett”, elfogadott azzal, „hogy ezt az egyházkerületekkel megismertetvén, az összhangzatos eljárást minél inkább lehetőbbé tegye.”¹⁹¹

Másik említésreméltó e gyűléssel kapcsolatban, hogy ekkor jelent meg és adott át a választmány tagjainak Kerkapoly Károly munkája: „Protestáns egyházalkotmány tekintettel történeti fejlődésére” címen.¹⁹²

A tájékozási pontok.¹⁹³ A népiskolai választmány gyűlésén elfogadott pontok bevezetésében arról van szó, hogy „megfontolván a magyar protestáns egyház ügyeinek jelen állását, midőn az a legközelebbi kibocsátványok értelmében testületi jogait vesztettnek nyilvánított és mintegy törvényen kívül tetetett, tekintetbe vévén másfelől azon tapasztalatot, miszerint az uralkodó maga óhajtani látszik az ügy rendbejövételét és elintézését, jó akaratú szándékában egyedül egyházunk ügyeiben kellő tájékozással nem bíró tanácsosai által akadályoztatik: szent kötelességünk ké vált főként törvényes jogainkhoz s hitelveinkhez való hű és következetes ragaszkodás által meggyőzni a jóakaratókat arról, hogy a szeptemberi és minden későbbi ügyünkre vonatkozó kibocsátványok valóban nem egyesek sértett érdekeivel, de a milliók lelki meggyőződésével állanak szemközt s mérjertetni a rosszakaratúakkal, hogy egyesek terrorizálása vagy büntetése által nem lehet az összes egyház lelki háborgattatását lecsillapítani a kedélyeket megnyugtadni.”

E „meggyőzés” és „megértetés” módját a következőkben jelölik meg a „pontok:”

1. Először is megállapítja, hogy a „legutolsó kibocsátvány értelmében” az egyházat a kormány kiteszította „a fennálló testületek sorából.” Ezért megszünt minden „óvatossági ok”, melyek még az 1854-i rendelet sérelmes részeinek is tiszteletben tartását parancsolták, „épen ezért vissza kell mind egyházi, mind iskolai ügyeinkre nézve helyezkednünk az 1848 dik év előtti törvényes állapotba, meg kell választanunk a régi törvényes módon a superintendenseket és főgondnokokat és az így kiegészített egyházi testületeknek folytatniok kell az egyház igazgatását örökérvényű egyházi törvényeink értelmében, meg kell tartaniok rendes gyűléseiket minden előleges bejelentés nélkül.”

¹⁸⁰ Nagy M. Széki Bélához 1860, ápr. 13.

¹⁹⁰ Népisk. választm. jzkv.

¹⁹¹ László József kocsai lelkész Nagy M.-hoz. Kocs, 1860, ápr. 15.

¹⁹² U. ott.

¹⁹³ A pátenis történetével foglalkozó munkák nem említik. Nyomatásban sem közöltetett, sem a PEIL egykorú számaiban, sem azóta. Részletes ismertetését ezért tartottam szükségesnek.

2. Az egyház előljárói — meggondolva, hogy a kormánynak mily hatalmas eszközök állanak rendelkezésére az egyházi hivatalnokok és hívek eltántorítására, — tartoznak azokat minden rendelkezésükre álló erkölcsi fegyverükkel védelmezni, gondoskodni arról, hogy a helyzet állásáról s kötelességeikről felvilágosításokat kapjanak, „mert ki ügyünk tiszta tudatával bír, annak, ha vallásunk szeretete szívéből végkép ki nem halt, eltántorodnia lehetetlen.” Ha mégis megtörténnék, hogy valaki eltántorodnék, „az ilyenek az egyház hatalmában álló erkölcsi fenytékekkel illetessenek”, a félrevezetett egyházakat pedig küldöttség által kell felvilágosítani s a jó útra „az Isten iránti kötelesség útjára” visszatéríteni. Ha ez nem sikerülne „komolyan infessenek meg, hogy magok szakították meg a köteléket, mely az egyház minden tagjait összefűzi és így magokat az egyház kebeléből kirekesztik.”

3. Az egyházmegyei és az egyházkerületi gyűléseket a kítűzött időben okvetlenül meg kell tartani. Ha valahol fegyveres erővel meggátolnák „rögtön más helyre kell a gyűlést áttenni s mindaddig folytatni az eljárást, míg azok megtartása sikerül.” Fegyverrel lehetetlen ellene állani a fegyvernek, „de lelki erőnk, szívósságunk által kell és lehet egyházunkat megmentenünk.”

4. Ha az egyházi testületek vezetői lennének hűtlenek, a gyűlések kötelessége őket elmozdítani. Ha kötelességük teljesítésében épen hűségük következtében gátolva volnának, helyettesíteni kell őket mindaddig, „míg csak egy ember is marad, ki egyháza javát szívében viseli.” A kormány által kinevezendő egyházi vezetőknek, mint akik nem az egyház akaratából kerülnének oda „s annak hivatalnokai is soba nem lehetnek” — sem a lelkészek sem az egyházak nem engedelmeskedhetnek, különben ők maguk is árulókká válnak Isten egyháza ellen.

5. Ha valaki a lelkészek közül hűsége miatt bajba keveredik, a méltányosság megkívánja, „hogy sem ő maga, sem családja a nyomor karjai közé ne taszítassék.” Az egyházak biztosítsák a fizetést az ilyenek számára s ne az esetleg politikai úton helyébe állítottnak, hanem az üldözöttnek fizessék járandóságát. Az egyház nem is ismerheti el, hogy rajta kívül levő hatalom lelkészeket letehessen és beállíthasson. Ha mégis megtörténnék ez, az ilyen lelkész semmiféle funkciót nem végezhet, — az esperesnek kötelessége, hogy a szolgálat ellátásáról gondoskadjék s örködjék, hogy az ilyen lelkészi hivatal semmiképen be ne töltsék.

6. Az egyházkerületek nevezzenek ki együttműködő küldöttségeket, akik az uralkodó jószándékát az egyház számára megszerezzék s őt meggyőzzék tanácsosainak helytelen eljárásáról.

Nem látszik véletlennek, hogy ezek a pontok épen Pápán születtek meg. Különösen is indokolja ezt a 2. pont, ahol minden további nélkül az őrségi gyülekezetekre kell gondolnunk s valószínűnek is tartjuk, hogy Tisza Kálmán ennek megfogalmazása előtt alapos értesüléseket szerzett a Dunántúl történetéről.

Hogy eljutottak-e s milyen széles körbe Dunántúl gyülekezeteibe ezek a pontok, nem tudjuk. Hogy hatásuk mi lehetett, arra majd rámutatunk.

Kerkapoly munkája.¹⁹⁴ Kerkapoly Károly pápai professzor említett munkája tudományos jellegű mű. De hogy épen a pátens körüli események következtében jött létre s célja épen a történeti alapok megmutatásával a segítségnyújtás volt, — azt szerzőjének előszavából is kivehetjük. „Kell — mondja — hogy a magyar protestáns egyházalkotmányt és kormányzatot illetőleg bekövetkezett válságos idők minden gondolkozó s egyháza ügyét lelkén viselő magyar protestánst arra indítottak legyen, hogy tisztába jönni igyekezzék az elvek iránt, melyeken azon alkotmány és kormányzatnak nyugodni kell.” Ezért hagyta ő is abba világtörténete folytatását s foglalkozott az alkotmány történetével, mivel „a kérdéses elvek részint a protestáns egyház és egyházi hatalom fogalmából levonhatók, részint a történeti fejlődés terén felismerhetők...” És azért adta ki munkáját, mert tudja, „hogy a nem lelkészi pályára ment és menő ujjab nemzedéknek épen semmi alkalmat sem nyújtott az iskola magának ez iránybani kellő tájékozhatására”. Előszavát pedig így végzi: „Vajha sikerülne jó akaratomnak elősegíteni a nézetek tisztulását s hathatni így egyházunk mindmindinkább erősülésére, magasulására”.

¹⁹⁴ Kerkapoly Károly: Protestáns egyházalkotmány tekintettel történeti fejlődésére. Pápa, 1860.

A 128 oldalas kis munka, — melynek fejezetei: Az egyház fogalma, Egyházi hatalom és szervezet, Egyház szervezeti és kormányzati rendszerek — két első fejezetében a Szentírás és a hitvallások alapján elvi megállapításokat és levezetéseket tartalmaz, a harmadik fejezetben pedig a püspöki, földesúri collegiál és presbiteri rendszerek ismertetésével elvi megállapításainak történeti igazolását adja, — az utolsó alcímben a külföldiek ismertetése után 52 oldalon foglalkozván a magyar protestáns egyházzal. A széles látókörű s nagy anyagot összehordott munka végeredményben ama tétel igazolásául akar szolgálni, amiből élesen kitűnik az is, hogy valóban a helyzet kívánta támogatás és segítés volt munkájának célja. Az egyház fogalma c. fejezetének alaptétele, egyszersmind fejtegetésének summája ez: „A való egyház gyökere a szenteknek hitbeni egysége, a belső, a láthatatlan egyház, továbbá, hogy e belső egyháznak megvalósulása végett külsőnek is kell lennie s végre, hogy a külső, melyet őlt, a test, melybe átfoly, megfelelni tartozik azon csirának, melyből kifejlik; úgy hogy természetes alakulásától minden eltérítetést meg kell szüntetnie az egyháznak, mint melyben ez esetre lélek és test nem összhangzó”.¹⁹⁵ Az egyházi hatalom és szervezet c. fejezetének alaptétele s szintén összefoglalása is, egyszersmind azonban történeti fejtegetéseinek eredménye: „az egyháznak bármely céljára törekedve is önmagának kell és pedig saját és illető organumai által gyakorolni hatalmát; úgy azonban, hogy a gyakorlatot organumaira bízva, magától a hatalmat el ne idegenítse, vagy más szóval, ne engedje, hogy organumai magukat függetlenítvén, tőle mintegy elszakadjanak, sőt azokat mint sajátjait, egyre magához kötve, függésben tartsa”.¹⁹⁶

Nincs módunkban feleletet adni arra, hogy Kerkapoly munkájának milyen hatása lett.¹⁹⁷ Mindenesetre hinnünk kell, hogy azt a célját, amit előszavában kitűzött, elérte: az elvek tisztázásához hozzájárult.

A Tájékozási pontokat Nagy Mihály László Józseftől, ki azt Pápáról magával vitte, már április 19-én megkapta. Mint emléttük, a február 11-i pesti tanácskozmány pontjai között az is ott volt, hogy a dunántúli kerület május 10-én tartson gyűlést. Tudjuk azt is, hogy a tatai seniorum collégium gyűlésében is kimondották, hogy ez a gyűlés május 10-én Komáromban tartassék meg. De emlékezhetünk arra is, hogy a szódói rossz kimenetelű gyűlés után s ennek hatása alatt Nagy Mihály azt írta a barsi esperesnek, hogy „nincs reményem, hogy gyűlést akár egyházmegye, akár egyházkerület tarthasson”. S Nagy Jánosnak is inkább az elnöki, vagy a bizottmányi intézkedést javasolta s még arra is rámutatott, hogy ami Tiszántul lehet, nem lehet az Dunántul!

Úgy látszik — lehet, egyebek mellett s talán épen a tiszántúli sikeres gyűléstartás hatása alatt is — épen a tájékozási pontok készítették rá, hogy május 1-én mégis kibocsátotta gyűlési összehívó levelét. Ebben az alig pár soros összehívó levélben utalt a pesti s a tatai határozatokra s ezekre való hivatkozással hívja össze a „még eddig úgynevezett dunántúli egyházkerület” közgyűlését, de nem Komáromba. Tanácsosabbnak tartja, hogy a tatai egyházmegyében Csepren legyen az, „annál is inkább, mivel Csepren lakó közbirtokos urak szivesek voltak elfogadni közgyűlésünket”¹⁹⁸ e mellett pedig valószínűleg azért is, mert egy kis falu bátorságosabbnak látszott a gyűlés tartására, mint a hivatalokkal zsufolt Komárom.

Figyelemreméltó, hogy a gyűlés szándékolt összehívásáról, még az összehívás megtörténte előtt egy héttel értesült, de tévesen, a pápai szolgabíróság is s értesü-

¹⁹⁵ I. m. 8 l.

¹⁹⁶ I. m. 16., 128. l.

¹⁹⁷ Egykorú ismertetésben ezt olvassuk: „Valóban e mű — ha reményem szerint oly meleg részvételre s figyelemre talál, minőt érdemel, — hazánkban nem csekély befolyást fog gyakorolni a fogalmak tisztulására az egyháztársulati életben még itt-ott feltűnedező ellentétek kiegyenlítésére, lelkesek és világiak bizalmas együttműködését gátló kétségek elhárítására s így egyik előkészítő tényezője lehetend, hogy az evangéliumi jelleműnek mondható, legelőnyösebb presbiteri rendszerhez szent határozottság buzgalommal ragaszkodva, a magyar evangéliumi egyház óhajtott virágzó jövőnek örvendhessen.” Széki Béla. PEIL 1860. 574. l.

¹⁹⁸ 1860. május 1.

lése az volt, hogy a gyűlést Pápán akarják megtartani. S a szolgabíró Antal József pápai egyházmegyei espereshez küld rendelkezést, amely szerint tudomására adja, hogy csak a pátens szerint szervezkedett egyházmegyékből alakult kerületek tartathatnak gyűlést. Felszólítja, hogy a gyűlésen ne vegyen részt s papjait is tartsa vissza a részvételtől, különben szigorú büntetést kap.¹⁹⁹ Ugyanakkor hasonló tartalmú levelet intézett a szolgabíró a pápai egyházmegye több gyülekezetéhez is, hogy t. i. ne vegyenek részt a gyűlésen.²⁰⁰ És megemlíthetjük, hogy azért megjelent a gyűlésen az esperes s több lelkész is.²⁰¹

A pápai tájékozási pontok eredményének kell tekintenünk az őrségi ügyek rendbeszedését is. Bizonyára, ennek következtében ment el Mozgay espereshez Chernel Ferdinánd tanácsbíró, — az őrségi segédgondnok bátyja — annak megbízásából „a rendezés által felbomlani látszott rend és egyetértés helyreállítása végett” s meg is állapodtak abban, hogy a világi urakat május 15-re értekezletre hívják össze „az egyházmegyei szerkezet helyreállításán” tanácskozni s azután pedig előbbi alakjában összehívják az egyházmegyei gyűlést is.²⁰²

Annyit mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy az őrségi egyházmegye sem szervezkedett, még ha a gyülekezetek nagyobbik része a rendezés mellett döntött is. Végleges elmaradása e szervezésnek, legalább is jó részben a pápai tájékozási pontok alapján fogantatosított intézkedések javára írhatók.

Az állandó bizottmány ügye, mely a tiszántúli egyházkerület javaslata nyomán került be a tájékozási pontokba, a csepi közgyűlésen került tárgyalás alá.

Május 10-én kezdődött meg az egyházkerületi közgyűlés Csepén, miután előző napon ugyanott megtartották a lelkészjelöltek vizsgáját. A gyűlésen az őrségi egyházmegye kivételével, melyből senki sem jött el, képviselve voltak több kevesebb taggal az összes egyházmegyék. A közgyűlés tagjain kívül igen sok lelkész s helybeli s vidéki egyháztag gyűlt össze, úgy hogy a templomot, ahol a gyűlés folyt, zsufolásig megtöltötték. Pedig már a gyűlés előtt híre járt, hogy Tatából katonaságot vezényelnek ki a gyűlés felosztatására.²⁰³

Az istentisztelet után világi elnöknek behelyettesítették Sárközy József legidősebb segédgondnokot. A tárgyalás rendjén, legelőször a tiszántúli egyházkerület április 20-án Debrecenben tartott közgyűlésének egy állandó bizottmány felállítására vonatkozó határozatát vették elől. A közgyűlés a debreceni határozatban a maga „óhaját és nézeteit látta kifejezve” és bár annak a reménységének adott kifejezést, hogy Isten jóra fordítja a magyar protestánsok ügyét s az uralkodó vissza adja a magyar protestánsok szabadságát, „mind a mellett kötelességének ismeri részéről is illő határok között mindent véghezvinni, valami csak az evang. anyaszentegyház reményeink, jogos kívánatainak tekintetéből célravezető becsületes tényezőül szolgálhat”, ezért csatlakozik a tiszai kerületek határozatához s egy hat tagú állandó bizottmányt nevez ki, hogy ez a testvérkerületek hasonló bizottmányaival együtt működve munkálkodjék az irányban, hogy az egyház „törvényes szabadsága minél előbb s minél biztosabban helyreállítsák”, hogy e bizottmányokból alakult egyetemes értekezlet „minden javaslatai és intézkedései csak az egyházkerületek jóváhagyása által” nyerhetnek érvényt és léphetnek életbe. A bizottmány tagjainul kinevezték a superintendenst Széki Béla főjegyzőt, Sárközy József, Madarassy Mór és Blaskovics Pál segédgondnokokat s Bali Mihály esperest. Ugyancsak hat póttagot is választottak.²⁰⁴

Ezután következett három lekipásztör felszentelése. Ennek végeztével tovább akarták folytatni a tárgyalást, amikor megjelent a gyűlésen Savoly Lajos kocsai szolgabíró teljes hivatali díszben s hivatalosan felszólította a superintendenst, hogy a gyűlést, „mely nem a múlt 1859-ik évi szeptember 1-én kiadott cs. k. nyiltparancs

¹⁹⁹ Ferenczy szolgabíró Antal József espereshez Pápa, 1860. ápr. 24.

²⁰⁰ Szekeres Mihály: Pátensi visszaemlékezések, Dunántúli Protestáns Lap 1894. 727. l.

²⁰¹ Egyhker. gy. jzkv. 1860. május 10.

²⁰² Mozgay esperes Nagy M. hoz Ter. szecsöd. 1860. május 7.

²⁰³ A következőkre ker. gy. jzkv. és Szekeres I. cikk.

²⁰⁴ Ker. gy. jzkv. 3. sz.

értelmében alakul", oszlassa szét. A fölszólításra a superintendens a közgyűlésre hivatkozott. Sárközy József h. elnök pedig megragadván székét, arra — mint elnök — leült s kijelentette, hogy „csak az erőszaknak engedünk.” Erre „a százakra menő gyűlési közönség határozatából kijelenté a superintendens, hogy törvényes joggyakorlatához ragaszkodva a tanácskozást folytatni kívánja.” A szolgabíró, aki nagyon kemény, szigorú és rettegett hivatalnok volt Komárom megyében, láthatólag zavarba jött a nem várt ellenállásra, — nem erőltette tovább a feloszlátást, de kívánta a jelenlevők névsorának átadását, s mindjárt maga megkezdte azokat összeírni. Ekkor felállott Csajághy Sándor csepi földbirtokos s azt mondta a szolgabírónak, hogy ne fárassza magát a nevek jegyzésével, majd átadják neki a tagok névsorát. Epen jókor, mert mikor a szolgabíró megkezdte a tagok összeírását „sok ismert hazafi jónak látta a templom másik ajtaján távozni.” A körözött íveken mintegy 130-an írták alá nevüket, a vezetőkön kívül lelkészek, tanítók, segédlelkészek, világiak s az írásból ítélve egészen egyszerű emberek is. Az aláírási ívről aztán Wámossy, a superintendens „segédje”, a gyűlésből eltávozott szolgabíró által otthagytott Hering nevű dijnoknak diktálta le a jelenvoltak névsorát.²⁰⁵

A gyűlés pedig folytatta a maga munkáját. S mindjárt az őrségi ügyre tért rá s mivel az őrségi esperesnek „több rendbeli leveleiből s más hitelt érdemlő adatokból azon szomorító meggyőződésre” jutott, hogy ott „elhibázott intézkedések miatt szakadások és kellemetlen surlódás veszélyeztetik az anyaszentegyház életkérdésére tartozó társulati jó rendet és egységet” — a pápai tájékozási pontok szellemében — elhatározza a gyűlés, hogy Széki Béla, Antal József, Tóth Lajos és Tarczy Lajos személyében küldöttség menjen az őrségi egyházmegyébe „s az ott felmerült bajokat szeliden orvosolva a szentek egységét munkálni igyekezzék.” Együttal felkérték a superintendenst, hogy „a szent iratokban episcopusi névvel jellemzett tisztét” gyakorolja az egész egyházkerületben s az egyházmegyéket utasította, hogy mind ismerjék el tőle való függésüket.²⁰⁶

Elrendelte a közgyűlés a főgondnoki szék betöltését is s felhívta az espereseket az ehhez szükséges szavazatok összeszedésére.

Ugyane gyűlésen tárgyalták Széki Béla előterjesztésében a pápai superintendens alakítására vonatkozó törekvéseket s intézték el azt a már ismertetett módon.²⁰⁷

Elrendelték azt is, hogy az egyházmegyék esperesei „biztos tájékozással szolgáló jelentéseikben főtiszt, superintendens urat koronként értesítsék az egyház társulati s vallásos életre vonatkozó eseményekről”, hogy így „az egyházkerületi kormány célszerű intézkedhetés végett kellő tudomással bírjon mindazon nevezetesebb életmozzanatokról, melyek egyik, vagy másik megyében mint az idők jelenségei mutatkoznak.”²⁰⁸

Ama sérelmeket, hogy a superintendens által bejelentett olyan lelkészválasztásokat, melyek nem a pátens szerinti komáromi egyházkerület területét illetik, nem erősítette meg a helytartósági osztály, — a közgyűlés az állandó bizottmány útján az egyetemes értekezlet elé utalta.²⁰⁹

Egyékbént a gyűlés a szokásos ügyeket minden további zavaró körülménytől mentesen tárgyalta még két napon keresztül.

Az eddigi — utóbb már szűnőfélben levő — bizonytalan kápkodások és határozatlan óvatosságok helyett a csepi gyűlés gerinces határozatai már csak arra voltak jók, hogy a pátens küzdelmek utolsó napjaiban bebizonyítsák, hogy minden látszat ellenére is az alkotmányhoz ragaszkodó hűség a dunántúli egyházkerület egyetemében is megvolt s mikor mód kínálkozott ennek kimutatására, nem késtek azzal. A nyomon következő fordulat már ebben az egységben találta az egyházkerületet.

²⁰⁵ Küldési napló 128. sz. Ker. gy. jzkv.

²⁰⁶ Ker. gy. jzkv. 6. sz.

²⁰⁷ U. ott. 17. sz.

²⁰⁸ U. ott. 26. sz.

²⁰⁹ U. ott. 29. sz.

Alig tért vissza a gyűlésről székhelyére Nagy Mihály, már pár nap múlva kézhez kapta Thun miniszter május 15-én kelt leiralát, amelyben közölte a miniszter, hogy a császár május 15-én kelt rendelete értelmében a reformátusok régi kerületi beosztása megmarad s a magukat nem szervezett egyházi testületek gyűléseket tarthatnak s zsinat tartásra vonatkozó javaslatukat a császárhoz felküldhetik, — superintendenseket és főgondnokokat választhatnak. Együttal azonban megtiltja a szervezett gyülekezetek háborgatását.²¹⁰

Nem tartozik feladatunk körébe, hogy a pátens felfüggesztésének körülményeit itt tárgyaljuk. Hogy milyen váratlan volt Dunántulra s mily megkönnyebbülést okozott az itt, mutatja, hogy Nagy Mihály azonnal körlevélben tudatja ezt az esperesekkel s azonnal új gyűlést is tűz ki június 10-re, hogy a rendelet kívánatának eleget lehessen tenni s megválaszthassák az egyetemes konferenciára zsinat előkészítés céljából küldendő képviselőket.²¹¹ Rövidesen ír a többi kerületek superintendenseinek is.²¹²

Az eddigiekben tulajdonképeni feladatunkat elvégeztük s elmondottuk mind a pátens harc előzményeit, mind annak fejleményeit Dunántúlt illetőleg. Ugy érezzük azonban, hogy nem hagyhatjuk el az egész ügy következményeinek rövid előadását sem.

Több jelenség is azt mutatja, hogy a pátens felfüggesztő rendelet, illetve Nagy Mihálynak ezt tudató levele után, minthogy ez az utóbbi is csak napok múltán érkezhetett meg az esperesekhez s többen csak ebből szereztek arról tudomást, még mindig hullámszik az egész ügy. Így pl. Vecsei Nagy Péter komáromi esperes május 20-áról még mindig a szervezkedésre vonatkozó nyilatkozatról jelenti Nagy Mihálynak, hogy a mátyusföldi nyilatkozatok még mindig nem érkeztek meg hozzá s a csallóköziek közül is több elmaradt.²¹³ — A belsősomogyi egyházmegyében is még mindig a harcra való felkészülés folyik. Egyik buzgó egyházmegyei tanácsbíró, Hege-dűs József nagykanizsai uradalmi főintéző, azért hogy a törvényes alapot jelentő s állandóan hivatkozott 1790/1. 26. t. c. minden egyes egyházközségben meglegyen, kinyomatta e törvénycikket s azt május 24-én valamennyi magyar protestáns egyházközségnek megküldötte —²¹⁴ Még a politikai hatóságoknál is érezhető, hogy a változással nem könnyen számoltak ott sem. A pozsonyi helytartósági osztály még június végén is a pátens 49. §-ára való hivatkozással erősíti meg az ujonnan választott nemesócsai lelkészt!²¹⁵

Rövidesen azonban lecsendesedik ez a hullámszás is s az egyházkerületnek nem marad az egész ügygel kapcsolatban más feladata, mint liquidálni azt. Főként az őrségi 11 egyház s a drégelypalánki egyházmegyében levő szokolyai egyház ügyét, amelyek tudvalevőleg szervezkedtek s a jókai lelkész ügyét, akiről mondtuk, hogy szintén a szervezkedés mellett állva, zavarba juttatta egyházközségét. Az egyetemes konferenciára való előkészítés s annak határozatai, ugyszintén a további események már nem tartoznak tárgyalásunk körébe.

Az őrségi lelkészek a csepi gyűlés határozatainak megismerése után folyamodást adtak be az egyházkerületi gyűléshez, mely azonban a június 12-re összehívott kömlői gyűlésre már nem érkezett meg s ott nem is volt tárgyalható. Ebben a folyamodásukban kijelentették, hogy ők a dunántúli kerülettől elszakadni nem akartak, — világi urak is tudtak a rendeletről, de pl. a segédgondnok az esperes e tárgyban frott leveleire nem is válaszolt. Feleslegesnek tartják a küldöttségnek az egyházmegyébe való kiszállását, mert nem szakadtak két pártra s a világiak paralell kormányzását továbbra is kívánják. Azután mentegetik az esperest, hogy nem ő felelős a szervezésért s kéri az esperes vád alól felmentését. Kijelentik végül azt is, hogy maga az egyházmegye nem szervezkedett.²¹⁶

²¹⁰ 1860. május 15. ér. május 17., — PEIL 1860. 617. l.

²¹¹ 1860. május 18.

²¹² Balogh P. hez és Zsarnayhoz május 22., Mallerhez május 24. Küldési napló.

²¹³ Csilizradvány, 1860. május 20. ér. május 23.

²¹⁴ Kacsóh Lajos Nagy M. hoz Kisbajom, 1860. május 24. ér. május 28.

²¹⁵ Pozsony, 1860. jun. 23.

²¹⁶ 1860. jun. 8. Széki Bélához küldetett, ki június 18-án küldte át Nagy M. hoz s hozzá 20-án ér.

Egyidejűleg maga Mozgay Sámuel esperes is írt a kerületi gyűléshez. Beadványában utalt a csepi határozatra, amelyben a 11 egyházközség szervezése menthetetlennek van mondva. Ő nem is akarja magát mentegetni, de nem vádolható rossz akarattal. A superintendenstől egészen május 16-ig semmiféle útasítást nem kapott, leszámítva decemberi levelét, amellyel pedig a rendeletet hivatalból küldte meg számára. Viszont a helytartótanácsi osztálytól egyre kapta a sürgető leveleket. Nem kapott semmi hírt arról sem, hogy az ország többi részein mi történik. Így kénytelenek voltak engedni. Azonban az egyházmegye nincs rendezve s miután a fenyegető kényszer elmúlt, ők nem szakadnak el a kerülettől. Maguk a lelkészek is azon az állásponton vannak, hogy a rendezéssel ők nem szakadtak el a dunántúli kerülettől. A segédgondnok is kijelentette, hogy ha a régi egyházmegyei állapotot visszaállítják, — a világiak is megmaradnak helyükön.²¹⁷

A superintendens ezt a levelet bántónak találta magára. Mikor erről Mozgay értesült, megírta Nagy Mihálynak, hogy ne terjessze azt a kerület elé, majd másikat fog küldeni. Mentegeti magát, hogy sietve írta a levelet s sok minden kimaradt belőle, így pl. hogy a bécsi memorandumot március közepén, a tájékoztatót stb. május közepén szintén megkapta.²¹⁸

De az őrségi lelkészek — talán épen mert a kömlői gyűlés nem foglalkozhatott ügyükkel — a nyilvánosság elé vitték a dolgot s a Prot. Egyházi és Iskolai Lapban is közétettek egy nyilatkozatot. Ebből a nyilatkozatból kitűnik, hogy nem a csepi gyűlés jegyzőkönyvéből értesültek arról, ami a gyűlésen történt, hanem csak a Lapban megjelent gyűlési tudósításból, amely tudósítás pedig kissé élesebben foglalkozott a dologgal, mint ahogyan a jegyzőkönyvből kitetszőleg a gyűlés maga, — sőt így tetszik a kömlői gyűlés előtt közvetlenül a superintendentiára beadott levelüknek is ez a tudósítás volt az alapja.

A Lapban közreadott nyilatkozatukban lényegileg ugyanazt mondják el, amit korvényükben, de sokkal élesebb és keseredettebb hangon. Tiltakoznak az ellen, mintha el akartak volna szakadni a dunántúli kerülettől. Szervezkedésüknek nem mondottak ellene a világiak s maguk az egyházak is ellenmondás nélkül mentek bele abba. A világi urak a gyülekezetektől távol, birtokaikon élnek, a pátenz kihirdetését nem is hallották s így nem is mondhattak annak ellene. Magukra hagyták őket. Így ők nem tehettek mást, mint amit tettek. Amint írják, kimondhatatlan lelki küzdelmeken mentek keresztül „...ott láttuk hátunk mögött elavult, széttépett canonaink foszlányait, vallásszabadságunk megcsorbított törvényeit, — elöttünk pedig a cs. kir. nyiltparancsnak, nem a szokott törvényes úton hozatott ugyan de jóakaratot tanusító és a jó rendet fenntartani kívánó paragraphusait...“ Felülről az egyházi kormányzó hatóságoktól semmi biztatást, semmi bátorítást nem kaptak, alulról a gyülekezetek részéről semmi ellenmondást nem tapasztaltak. Ha ellenállásra ösztönzik a népet, akkor lázítókká lesznek, „a népre nézve pedig azon átkos következménye lehetett volna fellépésünknek, hogy mint a példabeszéd mondja: az ördög elszabadult volna láncáról, ez a mi féktelenségre úgysis nagyon hajlandó, az egyházi ügyekben hozott végzéseket, rendeleteket fel sem vevő őrségi népünk — hallván tulajdon szájunkból hirdettetni azon ígét, hogy ezen mostani esetben az engedetlenség erény: teljesen följogosítottnak hitte volna magát a további zajongásra.“ Így aztán engedték történni a történendőket. De nem szakadtak két pártra s a csepi közgyűlésről kiküldött küldöttség ha pártokat keresne náluk, hiába megy, mert nem talál! Előbb kellett volna — állapítják meg — a kerületnek intézkedni, nemcsak most, a baj megtörténte után. — Azután még kijelentik, hogy esperesük nem oka semminek. — A cikk alatt ez az aláírás olvasható: a magokat rendezett őrségi egyházmegye lelkészei.²¹⁹

Erre a cikkre visszhang is támadt. Sárközy József tatai segédgondnok pár héttel később ugyanabban a Lapban veszi kemény bírálat alá az őrségi nyilatkozatot

²¹⁷ 1860. jun. 8. Hasonló módon.

²¹⁸ 1860. jul. 26. érk. aug. 1.

²¹⁹ Nyilatkozat Őrségből. PEIL 1860. 793. I.

s kimondja, hogy a kerület szeretettel veszi vissza a visszakívánczókat, — bár e nyilatkozat után neki nem sok kedve van megbocsátani!²²⁰

Az őrsgéi egyházmegye augusztus 28-án tartott közgyűlésén megállapították, hogy a tatai seniorum collegiumban közölni rendelt iratokat az egész egyházmegyében május 15 előtt senki sem látta, így annak jótékony hatása nem is lehetett. Mivel a soproni helytartósági osztály még május 15-e után is közvetlenül érintkezett az esperessel, az esperes megkérte az osztályt, hogy ezt szüntesse be s bejelentette, hogy az egyházmegye a Révkomáromban székelő dunántúli superintendencia hatáskörébe tartozik. Az esperesnek ezt a bejelentését az egyházmegyei gyűlés helyeslőleg vette tudomásul.²²¹

A közgyűlés után Mozgay esperes — a csepi gyűlés határozatára utalva — részletes jelentést tett Nagy Mihálynak az egyházmegye állapotáról. Bejelenti mindenekelőtt, hogy június végén Vas megye főnökéhez a kormányhoz való felterjesztés céljából nyilatkozatot és kérvényt küldött, amelyben előadta, hogy az őrsgéi egyházközségek „nem a cs. k. nyílt parancsnak és a sept. 2-iki magas ministeri rendeletnek a protestánsok törvényeken és békekötéseken alapuló jogaikkal összhangzásáról, hanem csak a cs. k. felségének azon igazságszeretetéről meggyőződésekből szervezkedtek, miszerint reményltek, hogy utóbbis belátva a protestánsok jogain esett sérelmet, legfelsőbb rendeletét megváltoztatni, a protestánsok vallásos szabadságát s autonómiáját kegyelmesen visszaállítani s adni fogja, továbbá miután az egyházmegyei kormány nem rendezvén magát s a gyülekezetek rendezkedését is jóvá nem hagyván, meg nem erősítvén, rendezett egyházmegyénk nincs” s a május 15-i rendelet őket a dunántúli kerülethez visszacsatolván „ennél fogva is egyházközségeink rendezkedése, a rendezkedési rendeletek logikája folytán megsemmisítettnek s elenyészettnek tekintendő volna, kánonaink nyomán pedig mi superintendensi kormány alatt lenni tartozunk, akarunk s kívánunk.” Ezért kérte, hogy a kormányrendeleteket ezentúl a „törvényes superintendens” útján küldjék hozzájuk. — Irja még az esperes Nagy Mihálynak, hogy az egyházi lapokban rólok megjelent cikk a lelkészek akaratából küldetett be, de akkor még nem voltak pontosan informálva a csepi gyűlésen törtétekről, hanem a szintén abban a lapban megjelent gyűlési tudósításból s a rájuk nézve sértő cikkből tudtak róla. Igéri, hogy helyreigazító cikket fog küldeni helyette.²²²

Mozgay eleget is tesz ennek az ígéretnek s rövid közleményt ír a Prot. Egyházi és Iskolai Lapba, amelyben elmondja, hogy az őrsgéi egyházmegye rendezkedése „mely főleg csak annak nem tudásából eredt, hogy a protestáns többség nem fog szervezkedni”, — amint március végén megvalósult, alig egy hét múlva el is enyészett, gyakorlatba egy óráig sem ment. Az egyházmegye a rendezést nem hagyta jóvá s maga magát nem is rendezte. Az egyházközségek szervezésének érvénytelen voltát a superintendenciához s a kormányhoz is bejelentették, így az őrsgéi egyházmegyében nincs is szervezett egyház. E nyilatkozatával az előbbi visszavontnak jelenti ki, mivel azt még akkor írták, amikor a kerületi gyűlés hiteles jegyzőkönyvét nem ismerték. A kerület rendelkezése előtt azonban engedelmesen meghajolnak.²²³

Mozgay esperes a kerülethez június 8-i kelettel küldött s később visszavont levele helyett szeptember 13-i kelettel küld másik levelet. Ebben mindenképp előtt hosszú szolgálatára s gyengülő erejére hivatkozással esperesi tiszteről lemond. Azután mentegeti magát azokkal a megrovásokkal szemben, amelyekben az őrsgéi egyházmegyének már évek óta része volt az egyházkerületi gyűléseken. Ezek között rátér a pátenst ügyre is. Igen sajnálja, hogy ebben a dologban nem úgy járt el, mint a többség. De ennek oka az volt, hogy nem volt értesülve a többség magatartásáról. A tatai seniorum collegiumból küldött utasítások is csak április 7-én érkeztek el Vas megyébe, hozzá pedig többszöri kerestetése után is csak májusban jutottak

²²⁰ S. J.: Nyiltlevél Ballagi Mórhoz. PEIL. 1860. 885. l.

²²¹ Egyhm. gy' jzvk. 1860. aug. 28.

²²² 1860. aug. 30.

²²³ Mozgay Sámuel: Az őrsgéi egyházmegyéből PEIL 1860 1213. l.

el. Mikor megtudták mindezeket, akkor a superintendentiával való kapcsolatot újból helyreállították s a szervezkedés visszavételét a kormánynál bejelentették. Az egész szervezkedési állapot, amelyet bejelentettek ugyan, de gyakorlatban egy napig sem volt, március utolsó napjától április 9-ig, az egyházmegyei gyűlésig tartott, amikor az egyházmegye „szervezését meg sem kísérelvén a gyűlekezethez is mindjárt visszalépett, mihelyt ezek azt látták, hogy az egyházmegyei gyűlés azt jóvá nem hagyta s — már teljesen és végképen eltörölve van.”²²⁴

Mindezek után került sor a végleges elintézésre a szeptember 19-i komáromi kerületi közgyűlésen. Ezen a gyűlésen az őrségi egyházmegye képviselői is megjelentek s részint a már beadott nyilatkozatokkal, részint a megjelent egyházmegyei képviselők előadásából megnyugodva értesült a közgyűlés, hogy az őrségiek Dunántúltól „a szervezkedés által tényleg elszakadni soha sem akartak” s csak a kényszerítő hatalom folytán engedelmessé váltak a politikai rendelkezéseknek. Együttal pedig kijelentették a jelenlévő őrségiek, hogy régi szervezetükben továbbra is meg akarnak maradni s kérték, hogy továbbra is a kerülethez tartozóknak tekintsék őket. „Buzgó óhajításokra atyafiúi kérelmükre az evang. szellemtől áthatott egyházkerület nem adhatott más választ mint aminőt adhat a visszatérő testvért keblére ölelő szíves testvéri szeretet.”²²⁵

S ezzel a határozattal az őrségi szervezkedési ügy végleg elintéződött s el is lett temetve. S a hivatkozott „szeretet”-ből következett, hogy Mozgay Sámuel lemondását sem fogadta el ezuttal a kerületi közgyűlés!

A szokolyai egyház rendezési ügye is hamarosan elintéződött. A szokolyai lelkész Kálniczki Pál július 7-én irt levelet a superintendenshez, amelyben tisztázni akarta egyháza ügyét. Levelében mindenek előtt arról panaszkodik, hogy bár a május 15-i rendelet kimondja, hogy „azon egyházak, melyek szervezték magukat, ne háborgattassanak” — mégis állandóan nyugtalanítják őt s egyházát is emiatt. Előadja aztán hogy a Haynau féle rendelet óta az egyházban sem gondnok, sem presbíterek nem voltak. Egyszer — a nép kívánságára — választatni akart, akkor törvénybe idézték, mint lázítót, csak alig birt akkor „kibontakozni a hinárból”. Mivel aztán a pátens is és a miniszteri rendelet is megengedték a gondnok és a presbíter választást, meg is választották azokat január 11-én, úgy „mint a Haynau féle rendelet helyébe lépett miniszteri rendelet igényelte” — de presbíteri gyűlést annak értelmében soha sem tartott. — Február 7-én esperesi látogatás volt nála, akkor megkérdezte az esperes, hogy van-e már választott presbíterium s midőn erre az előljáróság igen-nel felelt, az egyházlátogatók „jól van”-nal válaszoltak. Akkor a lelkész előmutatta a január 10-i rendeletet s megkérdezte, hogy mitévő legyen, amire azt a választ kapta, hogy nem kell sietni a rendezéssel, várja meg az esperesi körlevelet, — az esperes azt is kijelentette akkor, „hogy a szervezésben ő sem marad utolsó”. Az első körlevelet március 6-án kapta, amelyben ígérte az esperes, hogy amint a tatai határozatokat megkapja, tudatni fogja, addig „tegyék azt ami jó”. Erre még nem tett semmi jelentést. A második körlevelet március 22-én kapta, amelyben az esperes jelentést kért, hogy az egyházat szervezték-e vagy sem s levelét e szavakkal végezte: „Az egyházak szervezéséről tudósítást elvárom . . .” Mivel az egyház úgy tudta, hogy vagy a kívánt rendezést kell elfogadni, vagy a Haynau-féle állapotban maradni. — ezért nem kívánva vissza a 11 évi nyomasztó helyzetet, a rendezést választotta. De ez csak annyit jelentett, hogy presbíteriumot akartak tovább is! Most aztán állandó zaklatásnak vannak kitéve. Az esperes több előljáró előtt úgy nyilatkozott róluk, hogy ők most már pápisták, őket eladta a papjuk s ki fognak rekesztetni az egyházból s csak úgy veszi őket vissza a traktus, ha a közlakosság kéri, de akkor is vagy a papot, vagy az előljáróságot le fogják tenni, már amelyik bűnösnek fog találtatni. — Kijelenti a lelkész, hogy a kerülettől elszakadni sohasem akartak. S ezt is azért tették így, mert sem a superintendensi, sem az esperesi hivataltól semmiféle tájékoztató utasítást nem kaptak.²²⁶

Ugy a szokolyai lelkész, mint az egyházközség is folyamodott az egyházme-

²²⁴ 1860. szept. 13. érk. szept. 18.

²²⁵ Ker.gy.jzkv. 1869. szept. 19. 14.sz.

²²⁶ 1860. jul. 7. érk. jul. 9.

gyei közgyűléshez s kérték az egyházmegye kötelékébe való visszafogadásukat. Az egyházmegye augusztus 29 én — két évi szünet után — tartott közgyűlésén tárgyalta ezt a kérvényt s miután a pátenis előírása szerint alakult presbitérium a gyűlés színe előtt megjelenvén lemondott. — tudomásul vette, hogy az egyház „a pantiális állapotból az autonom egyházak sorába visszatért”. Kimondták, hogy az esperes a következő vasárnap egy lelkész és egy világi kíséretében menjen ki az egyházba s „szervezze vissza” az egyházat, választasson új gondnokot s presbitériumot stb.²²⁷

Azonban az egyházban korántsem állt helyre a rend, mivel — az esperes jelentése szerint — „a lelkész az egyházközség nevében, annak híre és tudta nélkül utázott, hamis aláírásokkal hódoló feliratot küldött a trón lépcsőjéhez s mielőtt a január 10-i miniszteri rendelet kiadatott volna, az egyházat január 1-sején szervezte.”²²⁸

Az ügy háttérében már előbb is észlelhetők voltak részben a lelkész és gyülekezete között, részben a drégelypalánki lelkészek és Kálniczki között bizonyos suriódások, féltékenykedések stb. E része a dolognak aztán egyházi bírósági ügygé is vált, de Kálninczkinak a superintendenshez intézett levele miatt, melyben az esperest s más lelkészeket is azzal vádolt meg, hogy őt akarják állásából kiturni, csak hogy az esperes fia szokolyai pap lehessen. — az esperes le is mondott állásáról. Lemondását azonban a kerületi gyűlés épen úgy mint a Mozgayét sem, nem fogadta el.²²⁹

Említettük, hogy Jókán a lelkész el akarta fogadni a pátenst s hogy a gyülekezet ennek ellene mondott. A gyülekezet aztán az e körül támadt bonyodalmak miatt a lelkészt feljelentette, aki aztán mentő iratban védekezett. Iratában előadta, hogy ő valóban ajánlotta a nyílt parancs elfogadását, mert az egyház anyagi és szellemi javát a legjobb hiszeműen ezzel akarta előmozdítani. Hogy felsőbb utasítás hiányában véleménye nem egyezett az egyházi többség véleményével, az neki bűnül fel nem róható. Annál is inkább ajánlhatta a pátenis elfogadását, mert olyan hírek jártak arrafelé, hogy a superintendenst elfogták és Bácsbe vitték. Ő ezt elmondta a gyülekezet előtt s ezzel is indokolni akarta annak elfogadását, Nem tudta, hogy a hír nem igaz. Mivel semmi utasítást felsőbb helyről nem kapott, úgy látta, hogy tanácsos engedni a parancsnak.²³⁰ Különben is az egész országos vitában mind a két párt a gyülekezetek javát tartotta szem előtt s hogy az események végén a másik párt lett igazolva, azért őt vallásbeli tudatlansággal vádolni nem lehet.²³¹

Az egyházkerület nem is csinált nagy dolgot az egész ügyből. Nem úgy a jókaiak, akik kérték lelkészük elmozdítását. Majd amikor ez nem történt meg, novemberben kihordták a lelkészt. Úgy, hogy még a politikai hatóságnak is befele kellett avatkozni a dologba. De a békesség csak akkor állott helyre, midőn a lelkész onnan valóban eltávozott s új lelkészt választottak.²³²

Igy állott helyre az egész egyházkerületben a szervezkedés okozta zavarok után az alkotmányos rend. S így végződött az egész pátensharc, amelynek befejező akkordja Nagy Mihály superintendensnek az ünneplése volt. Ennek egyes állomásait csak röviden említjük meg.

Junius 7-én hívja Ráday Gedeon Nagy Mihályt az ujonnan választott superintendens Török Pál beiktatására Pestre. Nagy Mihály vállalja és el is végzi a dunamelléki superintendens beiktatását.²³³

A komáromi református egyház a várossal együtt „ünnepélyes elfogadást” rendezett számára július 15-én „a protestáns ügy körül kifejtett ernyedetlen buzgalma és a vész perceiben szent hitünkhöz tántoríthatatlan hű ragaszkodása méltó elismeré-

²²⁷ A drégelypalánki egyházmegye közgyűlése. PEIL 1860 1206, 1.

²²⁸ Nagy Mihály esperes Nagy M. superintendenshez. 1860. szept. 12. érk. szept. 14.

²²⁹ Ker. gy. jzkv. 1860. szept. 19.

²³⁰ 1860. jun. 5.

²³¹ 1860. aug. 27.

²³² Ker. jzkvek.

²³³ Pest, 1860. jun. 7. Ráday Gedeon Nagy M.-hoz, Kiss Á. i. m. 172. 1.

séül". A sárospataki ünnepségről hazatérő Nagy Mihályt az érsekújvári vasútállomásról négyes fogat vitte Ógyallára, hol Konkoly Eleknél volt diszebéd. Onnan délután 5 órakor lovas bandérium kíséretében, tarackdurrogás és harangzúgás között a komáromi kollégium elé érkeztek, hol Sárközi József fogadta rövid beszéddel. Este fáklyás zenét kapott s akkor Beöthy Zsigmond tartott ünnepi beszédet. Az ünnepségen a komáromiakon kívül a környékbeli lelkészek is megjelentek mégpedig palátsosan s a gyülekezetek tagjai kíséretében.²³⁴

Több gyülekezetből kapott üdvözlő irást, egyházmegyék jegyzőkönyvileg örökítették meg érdemeit. Még más felekezetek is megtisztelték. Így pl. az udvardi plébános meghívta az ott épült kálvária felszentelésére,²³⁵ hol Nagy Mihály meg is jelent. A győri ev. gyülekezet conventje tiszteletbeli conventi tagjává választotta stb.²³⁶ S maga Scitovszky hercegprimás is meghívja Esztergomba az októberi diploma következtében összeülő tanácskozásra.²³⁷

BEFEJEZÉS.

Míg a pátens küzdelem dunántúli eseményeit így előadtuk, sokszor éreztük, hogy az egész: apró esetekre szétbomló történet maradt. Úgy gondoljuk, hogy szükségtelen az eseményeket egységes képbe összefoglalnunk, mert végeredményében a pátens küzdelmek történetének egy töredék darabja maradna akkor is. Nemcsak azért, mert az egyházkerületek közül talán népességre épen a legkisebb a dunántúli, hanem azért is, mert a pátens történetének egy másik oldala is van, az nevezetesen, ami az államhatalom szempontjából tárgyalja az egészet. Célunk épen az volt, hogy az előbb utóbb megvalósuló egységes feldolgozáshoz adjunk előmunkálatot a dunántúli részre vonatkozólag s úgy gondoljuk, hogy ennyiben a lehetőségig elvégeztük feladatunkat.

E befejező részben tehát nem kívánunk a szétváltó történetből rövid összefoglalást adni. Csak néhány szempontot kiemelve óhajtunk néhány megjegyzést tenni s ezzel a szövegben is megtett megállapításainkat is erősebben aláhúzni.

1. Bármennyire is az egész Dunántúlról beszéltünk, látnunk kellett, hogy az események irányítása egyes emberek kezében is volt. S a szereplők közül mindenestre első helyen áll maga a superintendens, Nagy Mihály. Az 1848-as eseményekben vitt szerepléséből úgy ismerjük meg őt, mint aki a nemzeti szabadságeszmének teljes őszinteséggel szolgálatukban áll. Vannak kezünk közt levelek, mik e megállapításunkat igazolják.¹ A szabadságharc után, az abszolutizmus éveiben, sőt még

²³⁴ M. S.: Nagy Mihály ref. püspök megtisztelése. PEIL. 1860. 993. 1.

²³⁵ Majthényi Adolf alesperes és plébános Nagy M.-hoz. Udvard, 1860. júl. 19.

²³⁶ Perlaky Dániel ev. felügyelő Nagy M.-hoz. Győr, 1760. aug. 5.

²³⁷ Scitovszky biboros primás Nagy M.-hoz. Esztergom, 1860. nov. 30.

¹ 1843. június 3-án az esperesekhez kibocsátott körlevelében több kormányrendeletre utalással a következőket írja: „...kötelességünkben áll mindenkor... pásztorságunk nyáját hazaszeretetre, törvénytiszteletre, felsőség iránti engedelmességre, rend, béke, közbátorság őrzetere s fenntartására vallás szent szavával is serkenteni... Egyébiránt mind e kormányrendeletek... arra mutatnak, hogy nemzeti átalakulásunk elébe súlyos akadályok gördítvék átkozott elleneink által s aligba lehet leendő vérontás nélkül nemzeti váltásunk. Méltán fájhat, hogy honunk fölédén -- hol mindenféle népegybegyűlt -- minden idegen ajkuak majd minden bevándorlottak -- kiknek nagyobbbrze egy vándorbottal s tarisznyával jött be s most ezerek és milliók gazdag birtokosa, többnyire ellenszenvenvel viseltetnek hozzánk... Eppen ezért, ha vész fenyegeti honunkat s nemzetünk ellenei rontásunkra sietnek, mi szükségesebb annál, hogy saját keblét ne tépje s maga körében ne versengjen a magyar törvényes kormányának, nemzeti átalakulásunk kivitelére, szabadságunk szilárdítására irányított fárasztó működését ne akadályozza, ne nehéztse háborgással, féltelenségekkel, jogtalan föllépésekkel, sőt könnyítse, elősegítse egyetértéssel, lehető közremunkálással és kellő áldozatokkal... Mindezekre tanítani, tanáccsal vezérelni, jó példával serkenteni honfitársait, legyen kész, buzgó egyházi rendünknek minden tagja..."- Batthyány miniszterelnök felhívását szétküldő levelében így ír: „... tisztelettel fölkérem nt. esperes ur nemes buzgalmát, miszerint a felhívás példányait a kormányára bízott gyülekezetekbe sietve eljuttatni sziveskedjék, de tiszt, minden lelkész társaimat is bizodalommal fölkérem, hogy

a pátens küzdelmek kezdetén is megszólal leveleiben néha-néha ez a hang, de meg lehetőszen elnyomja a megfélemlített embernek óvatos, sokszor határozatlan hangja. Míg a pátens küzdelmek utolsó néhány hónapjában az akkor már 70 éves ősz superintendens imponáló bátorsággal szegül ellene az autonómiát veszélyeztető kísérletnek.

A superintendens e magatartása bizonyos mértékig kihatással van az egyházmegyék vezetőire is. Nem mondjuk ugyan ezt fenntartás nélkül, mert hiszen elég eltulodásokat tapasztalunk e tekintetben. Általában azonban az óvatos magatartás az espereseknél, egyéb körülmények közrejátszása mellett épen Nagy Mihály hasonló viselkedésére vezethető vissza. A belsősomogyi egyházmegye pátenskori esperese Kacsóh Lajos határozott bátorsággal helyezkedik szembe az abszolút hatalom törekvéseivel. Nagy János barsi esperes üldöztetést szenvedve is kitarat az autonómia bátor védelmében. Nagy Mihály drégelypalánki esperes, épen úgy mint a komáromi esperes Vecsei Nagy Péter a passzivitás álláspontján áll, egyik sem tesz semmi többet, mint ami feltétlenül szükséges. Nem tesznek a pátens ellen semmit, de nem is fogadják azt el. Az őrségi esperes Mozgay Sámuel tájékozatlanságból e vagy félelemből, esetleg valami érdekből-e — pátenspárti s ha rajta múlik, meg is szervezné a potenciális egyházmegyét. Bali Mihály mezőföldi esperes nem egészen határozott s néha talán óvatos is, de mikor törésre kerül a dolog, ellene áll a pátensnek s egyházmegyéjében is megteszi e tekintetben amit tehet. Antal József pápai esperes többé-kevésbé hasonló magatartást tanúsít. Pap János tatai esperes, mindenesetre az egyházmegye támogatásával, teljes határozottsággal áll szemben a pátenssel. Vecsei Gábor veszprémi esperes, aki még egy évtizeddel előbb is, az abszolutizmus első éveiben tiszteletreméltó bátorságot mutat, a pátens korában már inkább egy félénk öreg ember, semmint egyházi vezér, aki egyik bemutatott levele szerint is szinte játéklabdája az eseményeknek.

Az egyházmegyei gondnokok közül alig néhánynak a szerepéről s alig valamit tudunk. Barsban Szabó János résztvesz a teendőkből, de irányítása nem tűnik ki, különben is előzőleg lemondott már gondnoki tisztről s a gyűléseken is mint helyettes elnök szerepelt ekkor csak. Belsősomogyban Sárközy Albert épen a pátens küzdelmek idején halt meg. Halász Lázár mezőföldi, Madarassy Mór komáromi, Pap Ferenc veszprémi segédgondnokok a gyűléseken egyszer s másszor megjelennek, de szerepükről jóformán semmit sem tudunk. Az őrségi egyházmegye gondnoka Chernel Gusztáv az ügyektől teljesen távortartja magát. Tóth Lajos a pápai egyházmegye segédgondnoka már tevékenyebb részt vesz az ügyek intézésében, sőt a feliratok szerkesztésében is. Sárközy József tatai segédgondnok szóval s tettel is erőteljes harcosa a pátens elleni küzdelemnek.

Az esperesek és segédgondnokok magatartása ismét a lelkipásztorok és presbiteriumok állásfoglalására van némileg hatással. Legjellemzőbb példája ennek az őrségi egyházmegye, ahol, mint a szervezkedés céljából összehívott egyházmegyei gyűlés lefoiyásából kitűnik, — a lelkészek talán nem mindannyian lettek volna hajlandók a pátens elfogadására, mégis az esperesi körlevelek következtében, egy kivételével, mind szervezték gyűlekezeteiket. A szokolyai szervezkedés a drégelypalánki, a fehérvárcsurgói a veszprémi s a jókai kísérlet a komáromi egyházmegyében történt, amelyeknek esperesei, mint említettük se hideg, se meleg magatartást tanúsítottak. A barsi és belsősomogyi egyházmegyékben, úgy a mezőföldi egyházmegyékben sem

mint mindnyájan honfiak, a szeretett hazát már közről fenyegető veszélyeket szívókra véve, ne készenek pásztorságuk nyáját, mellyel közvetlen érintkezésben állanak, teljes lelkesültséggel figyelgetni az alacsony s gonosz árulás, átokra méltó izgatások következtében közel álló közromlásra, felhívni az ámtásoknak megvetésére, lelkesíteni a hon védelmére. Mert a magyar nemzet jósága, nagy lelküége iránt hálátlan pártütők már hazánk földén dülnek, miattok bizonyos pusztulás fenyegeti javainkat, anyészet polgári s nemzeti szép szabadságunkat, halál magunk s hozzánktartozó szerelmescink életét... Ne legyünk hát, mint a mindenkor hős magyar nemzet fiai se gyávák. se hanyagok, Minden tisztelt lelkészúrn álljon a nép élin vallás s hazafiség szent szózatával... Míg a hon s nemzet áll, addig és csak addig állunk mi is... Ha kellőleg erőf fejti ki minden honpolgár, megtart a magyarok Istene, de ha elhagyjuk magunkat, Isten is elhagy!" — 1848, szept. 26,

történik még csak kísérlet sem a szervezkedésre épen espereseiknek határozott magatartása miatt, — nem a pápai egyházmegyében sem, ahol e magatartás kialakulásában bizonyára része van Széki Béla egyházkerületi főjegyző pápai lelkésznek s Tóth Lajos segédgondnoknak is.

2. A pátens általános történetében arról értesülünk, hogy az ellenállás azért volt határozott az egész magyar református egyházban, mert a különböző alkalmakor és különböző helyeken készült tájékoztatások és utasítások szétjutottak mindennév s a lelkészeket s a presbiteriumokat felszerelték a szükséges fegyverzettel. Ezzel kapcsolatban rámutattunk, hogy e tekintetben milyen mostohán volt ellátva a dunántúli egyházkerület. Az októberi egyházkerületi közgyűlésen készített felirat szétküldetett ugyan mindenik egyházközségbe s ez az alapot mindenesetre megadhatta a pátens felőli vélemény kialakítására. De már a január 10-i rendelettel szemben tanúsítandó eljárás tekintetében készített Tájékoztató és Irányadó az espereseknek is csak a március 6-i seniorum collegium alkalmával jutott birtokukba, — de ott is csak a megjelenteknek — s a többi esperesekhez, vagy a gyülekezetekbe legjobb esetben is csak március végén, tehát a szervezkedési időszak lejártakor, — több helyre pedig még ennél is később, sőt került olyan is, ahova a pátens visszavonásáig egyáltalában el sem jutottak azok. Ennek tulajdonítható azután az, hogy az ezekben foglalt utasításoktól eltérően a gyülekezetek legnagyobb részében kihirdetik a miniszteri rendeletet s nyilatkozatokat is küldenek be. Emellett azonban a legnagyobb elismerést érdemli az, hogy az említett 10—12 eset kivételével a beadott nyilatkozatok mindenütt a pátens visszaautasítását foglalják magukban. Sőt hogy a tatai egyházmegyében egyáltalában nem küldtek be nyilatkozatokat s a belsősomogyi egyházmegyében is alig néhányan!

3. Többé-kevésbé hasonló megállapításokat tehetünk a többi egyházkerületeknek a dunántúlira gyakorolt hatásáról is. A superintendensek egymásközötti levélváltása, a kerületi gyűlések jegyzőkönyvei s a megküldött feliratok hatással lehettek ugyan magára a superintendensre, de azok tartalmáról vagy megkésve, vagy egyáltalában nem szereznek tudomást az esperesek, még kevésbé az egyes gyülekezetek, nem is szólva arról, hogy ami ezekből tudomásukra jut is, legtöbbször nagyon sovány kivonatokban s a szerint jut el hozzájuk, hogy Nagy Mihály maga mit tartott azokból szükségesnek, vagy tanácsosnak s legtöbbször: veszély nélkül közölhetők!

Legnagyobb hatása mindenesetre az egyetemes értekezleteknek, vagy a személyes találkozásoknak volt. És épen magára Nagy Mihályra is s a vége felé épen mint láttuk, egyenesen döntőleg! Tudjuk, hogy Nagy János barsi esperes részt vett az 1859. október végi sárospataki tanügyi bizottsági gyűlésen s ott ő is lejegyezte a Révész Imre által diktált utasítást. De, hogy közölte-e ezt lelkésztársaival, arra felelni nem tudunk. A bécsi küldöttségjárás idején az ott tartott tanácskozások Nagy Mihályt, amint ez a jelentésekből kitetszik, nemhogy erősítették volna ekkor még, hanem talán csak jobban megzavarták. Nem is hozta onnan magával sem a Tájékoztatót, sem a naplót s bevárta, míg február végén megküldik azt részére! Mindenesetre több hatással s erősítőleg hatott rá a pesti tanácskozáson való részvétel.

Itt kell még megemlítenünk Tisza Kálmán nagyszalontai segédgondnok dunántúli látogatását. Forrásaink nem tisztázzák pontosan e látogatás idejét és körülményeit, s nem tudjuk, nem akkorra kell e ezt tennünk, amikor a Pápán tartott tanügyi bizottsági értekezleten volt jelen Tisza Kálmán?² Antal József esperessel s a

² Dr. Szlávik Mátyás: Tisza Kálmán a pátens idejében PEIL 1892. 596. l. Kis Ernő: A múlt időkől. Dunántúli Prot. Lap. 1892. 571. l.— B. F.: Tisza Kálmán Pápán, 1859-ben. U. o. 575. ll. A két első cikk csak általában említi, hogy Tisza Kálmán megfordult az ország különböző részein. Kis Ernő azt is említi, hogy Pápán is járt. B. F. (Baráth Ferenc) viszont sokkal bővebben ír a kérésekről, elmondván, hogy Tisza főleg az espereseket és az egyh. gondnokokat látogatta meg. Meg akarta látogatni „ezen körútjában” Antal Józsefet is Görzsönyben. A titkos rendőrség nyomom kísérte s a „pápai cs. főbiró is értesítve volt, hogy körül belül mikor jó Görzsönybe egy magas szikár, valami Tisza Kálmán nevű fiatalember”. Az intézkedések elfogatására meg is történtek. De a cs. körjegyző értesítette Antal Józsefet, hogy ha lehet tartóztassák vissza Tiszát, hogy Görzsönybe ne men-

világi vezetőkkel való tanácskozásai mindenesetre megtörténtek, akár előbb, akár utóbb. A tájékozási pontok megszületése miatt arra kell gondolnunk, hogy összefüggésben állott ezeknek megszövegezése a vezetőkkel folytatott tanácskozással. Ennek hatására már rámutattunk s említettük, hogy sokkal később volt már ez, mint sem hogy sokat jelenthetett volna a küzdelem folytatására.

A dunántúli kerületnek a többi kerületekre gyakorolt hatásáról nem beszélhetünk. Míg az abszolutizmus első éveiben még tesz kezdeményező lépéseket a dunántúli kerület, illetve Nagy Mihály, — a pápens hónapjaiban erről már szó sincs. A vezetés, vagy az irányítás soha sem kerül a dunántúliak kezébe, sőt esetleg, mint gát jelentkezik a Révész Imre egyik idézett adata szerint.

4. A kormányhatalom, illetve ennek közegei magatartását illetően rámutattunk, hogy miként igyekeztek Balit, Székit s Nagy Mihályt a kerületek szervezésére rávenni, a gyűléseket megzavarni a Pápán s Csépen tartott kerületi gyűlések alkalmával a tatai seniorum collegiumban. Vagy a barsi, belsősomogyi, mezőföldi s pápai egyházmegyék gyűlésein. Mint ezeknél láttuk ténylegesen csak a barsi egyházmegye szódói gyűlését akadályozták meg, a többieknél a pápai kerületi gyűlésnek a belsősomogyi és pápai egyházmegyék gyűléseinek feloszlását sikerült elérni, de nem akadályozhatták meg a tárgyalásnak bizottság formájában való folytatását, — a többi alkalmakkor pedig Csépen, Székesfehérvárott és Tatán a hatalommal szembehelyezkedve is megtartják a gyűléseket. Az egész pápens korszakban nem tartanak gyűléseket a drégelypalánki és komáromi egyházmegyék, a tatai és veszprémi egyházmegyék gyűlésezését a kormányközegek nem háborgatják. Az őrségi egyházmegye gyűlése pedig éppen a kormány intenciói szerint tartatott s bár e tekintetben eredménytelen volt is, háborgatást nem szenvedett. A kormányhivatalnokok és hivatalok zaklatásait elsősorban éppen maga Nagy Mihály érezte, de ki voltak téve annak az esperesek is. Nagy János fogságot is szenvedett, Bali Mihály, Kacsóh Lajos s Antal József a gyűlések vezetése miatt kerültek összeütközésbe velük. Épenígy a segédgondnokok közül a gyűléseken való elnöklés miatt voltak kitéve a kormányközegek fellépésének, Sárközy József és Tóth Lajos. A lelkészek zaklatását esetenként is felemlítettük s ezek közül itt is kiemeljük Kis Gábor losonci és Széki Béla pápai lelkészeket, kik közül az előbbinek ellenszegülése miatt parókhijára dsidásokat kvártélyoztak be, utóbbit pedig bírósági kihallgatásnak is alávetették.

Végeredményben tehát a dunántúli pápens küzdelem nem volt elhatározó befolyású az egyetemes egyház szempontjából. De küzdelve a többi kerületekével egy vonalban haladt, kiegészítette azt. Amennyiben feltehető, hogy a pápens felfüggesztését illetőleg a kerületek magatartása is közrejátszott, abból a dunántúli kerület is kivette a maga részét! Így az itt folytatott küzdelem megismertetése és megismerése nem tekinthető feleslegesnek. Jelen s jövő számára példamutató az!

jen. Nem is ment ki, hanem az esperest hívták be Pápára Tóth Lajoshoz. Akkor este a görzsönyi paplak körül jártak a zsandárok. Mikor hiába vártak, „beizentek, hogy nincs-e valami idegen ember az esperes úrnál? A válasz az volt, hogy nincsen. sőt maga az esperes ur is távol van, kint jár valahol az egyházmegyéjében". Ez alatt Tóth Lajosnál megvolt az értekezlet „olyanformán mintha csak egy kis kártyaestét akart volna tartani, az urasági hajduval néhány bizalmas emberét összehívta. Jelen voltak: az esperes, Széki Béla akkori pápai pap, Tarczí, Kerkapoly tanárok, Eöri Szabó Gábor gondnok, Nagy Ignác...s megtörtént a megállapodás hogy ki mihez tartsa magát a bécsi kormány ellenében". Sokkal regényesebb az egész leírás, semhogy megbízhatónak tarthatnók.

HAZAI IRODALOM.

Dr. Pap László: Az Izraelita újévünnep. Pápa, 1939 103 lap 8'. Ara 3.50 P Megjelent a pápai református theologiai akadémia kiadványai 31. számaként.

A tanulmány theologiai akadémiai magántanári dolgozat, egyébként — amire Szerző csak az 5. lap 2. jegyzetében tesz célzást — Hollandiában készített doktori dolgozatának hűséges magyar nyelvű tolmácsolása, amit ott német nyelven készített és adott ki ezen a címen: Das israelitische Neujahrfest, Kampen, 1933. Ezt a tényt azért tartjuk szükségesnek kiemelni, mert eddig nem volt szokásban (ezt megelőzően csak egy esetről tudok még), hogy ugyanazon disszertációval két helyen kétféle tudományos fokozatot szerezhessen valaki. Hogy ez a lehetőség valamilyen újabb nemzetközi megállapodás eredménye-e, a mai viszonyok között eddig nem sikerült megtudnom. Azt azonban igen feltűnőnek, sőt jelentős hiánynak tartom, hogy Szerző, német nyelven megjelent dolgozatának címét és bibliográfiai adatait egyáltalán nem közli.

A bevezetésben hivatkozik arra, hogy az újév ünnepnek fogság előtti időben való meglétét eddig még nem sikerült elfogadható módon igazolni, biztos adataink erre az ünnepre vonatkozólag csak a fogság utáni időkből vannak. A téma problematikájának ismertetése után jelzi, hogy a kérdés vizsgálatánál csak az Ószövetségre szorítkozik, a Misna és a késői zsidóság adatait csak az elméletek megítélésénél veszi figyelembe. Módszerűl azt tűzi ki, hogy tabula rasa-t csinál, hogy a különböző elméletek ne befolyásolhassák. „Csak majd saját munkánk eredményeit fogjuk más kutatók munkájának eredményeivel összehasonlítani s a különbözőséget tárgyalás alá venni.” (10. l.) Irodalmi teljességre nem törekszik.

A második fejezetben Volz és Mowinckel elméleteit ismerteti s ezek kapcsán a kérdés komplexumot. Az előbbi bejelentés után, hogy t. i., az elméletekkel való összehasonlítás legvégül marad, kissé meglepő, hogy mégis legelső sorban az elméletekkel ismerkedünk meg. A témához kapcsolódó kérdéseket ez elméletek nélkül is igen szépen lehetett volna ismertetni.

A harmadik fejezetben azt a kérdést fejtegeti, hogy mikor kezdődött az év a fogság előtti Izraelben, A rendelkezésre álló adatok figyelembevételével

vel arra az eredményre jut, hogy két újév létezett már a legrégebb kortól kezdve, egyik őszre esett s a gazdasági évvel függött össze, a másik tavaszra s inkább egyházi jellegű volt. Mindez csak valószínű!

A negyedik fejezetben a nagy őszi ünnepet, a lombsátor ünnepeket tárgyalja. Böven foglalkozik Volz elméletével, ki ezt az ünnepet az újév ünnepel azonosítja.

Az ötödik fejezetben az ugynevezett trónralépési zsoltárok magyarázatát adja. Főként Mowinckel elmélete kapcsán tárgyalja a 47. 93. 96. 97. 98. 99 zsoltárokat, melyekről azt állapítja meg, hogy eschatologikus jellegűek.

A hatodik fejezetet Jáhve trónralépése ünnepének fejtegetésére szánja. Mowinckel szerint a lombsátor — újév — ünnep egyszersmint Jáhve trónralépésének ünnepe. Ennek valóságát kétségbe vonja.

A hetedik fejezetben kimutatja, hogy a Babiloni és az Izraeli kultus egymástól lényegesen különbözött s így adatok hiányában fel sem tételezhetjük, hogy Izraelben a fogság előtti időben meglett volna a Mowinckel által feltételezett trónralépési ünnep.

A nyolcadik és utolsó fejezetben az eredmények összefoglalását nyújtja. Eszerint az újév ünnepe a fogság előtti Izraelben egyetlen adatból sem bizonyítható s nem is valószínű, hogy lett volna. Legrégibb adat Ez. 40:1., ami azt igazolja, hogy a fogság alatt kezdődik, legkorábban Júda utolsó királyának korára tehető Tartama egy nap. Tulajdonképpen a fogságból való hazatérés után fejlődik ki ez az ünnep s az eschatologikus gondolatok táplálója lesz. Ez az ünnep aztán fennmarad a mai napig.

A dolgozat kiállítása csinos. Itt-ott sajtóhiba található, ezek azonban nem a Szerző terhére irandók.

Kritikai megjegyzéseket bőven lehetne tenni a dolgozat egésze és részei felett, ettől azonban eltekintünk. Mindössze a 47. zsol. 5. v. -ben alkalmazott korrekcióval kapcsolatban vetjük fel: csakugyan jogosult az a korrigálás és „minden bizonynyal” elírás az eredeti szöveg szava? (53-54. lk.) Ha Szerző Stade és Gunkel nyomán ezt látja is jónak, amit éppen nem osztok, akkor a „szélessé tette” fordítás helyeit kifejezőbb és magyarabb volna a „kiterjesztette.” Dr. Módis László.

TUDOMÁNYOS ÉLET

Új egyetemi magántanár. Dr. Török Istvánt, a pápai református theologiai akadémia nyilvános rendes tanárát a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Kara „A házasság keresztyén jellege” c. ad hoc dolgozata és eddigi gazdag tudományos működése, valamint a november 8-án tartott próbaelőadása alapján az etikai szakcsoportból magántanárává habilitálta. A próbaelőadás címe: A tízparancsolat, mint a nemzeti élet törvénye. Az előadás után, melyen igen szép számmal jelentek meg Dr. Török István professzor barátai, tisztelői és ismerősei, Dr. Kálmán köszöntötte meleg szavakkal az új magán-

tanárt.

Új theologiai doktorok. A debreceni tudományegyetem hittudományi karán az egyháztörténelmi szakcsoportból ketten tettek doktori szigorlatot. *Juhász István*, a kolozsvári diákok házának igazgató-lelkésze „A reformáció az erdélyi románok között” c. dolgozata alapján „summa cum laude” fokozattal; *Csomár Zoltán* kiskisréti lelkész pedig „A cseh-szlovák államkeretbe kényszerített magyar református keresztyén egyház húszéves története 1918-tól 1938-ig” c. dolgozata alapján „rite” fokozattal.

THEOLOGIAI SZEMLE

TARTALOMJEGYZÉKE

A

TIZENÖTÖDIK ÉS TIZENHATODIK

(1939. ÉS 1940. ÉVI)

ÉVFOLYAMOKHOZ

MEGJELENIK AZ ORSZÁGOS REFORMÁTUS LELKÉSZEGYESÜLET
PÁRTFOGÁSÁVAL

AZ IGE.

- Urunk akaratának megismerése. *D. Csiksz Sándor*. 1—2. lk.
 Kétfele fájdalom. A megváltó szeretet. *Geleji Katona István*. 49—50. lk.
 Az áldássá lével feltétele. *Dr. Pap László*. 185—186. lk.
 A Krisztus feltámadott! *D. báró Podmaniczky Pál*. 229—230. lk.
 Zsolt. LXXXVIII. és Róm. VIII. 227. l.
 A sok és az egy. *Dr. Makkai Sándor*. 545—546 lk.
 A hálaadás éve. *Dr. Vasady Béla*. 577—578. lk.
 Várakozás.—Beteljesedés. *Dr. Czeglédy Sándor*. 607—608. lk.

TANULMÁNYOK ÉS KÖZLE.

MÉNYEK.

Őszösvetség.

- Dr. Módis László*: Haggeus próféta és könyve. 243—268. lk. és 285—312 lk.
Dr. Deák János: Ézsaiás és a háború. 281—384 lk.

Rendsze es theologia.

- Barton—Nánássy*: A keresztség sákramentuma. 568—569 lk.

Magyar egyháztörténelem.

- Dr. Révész Imre*: Jegyzetek Méliusz Péter és a cseh-morva atyafiak levélváltásához. 35—40. lk.
Zoványi Jenő: Patay K. István. 178—180. lk.
Dr. Tóth Endre: A pátens története a dunántúli református egyházkerületben. 547—564. lk. 579—600 lk. és 609—649. lk.
Dr. Zoványi Jenő: Samarjai születésének és első lelkésziségének helyéről 569—570. lk.
Dr. Zoványi Jenő: Tájékozódás a Sartorius Jánosok között. 570—574. lk.

Gyakorlati theologia.

- Gál Lajos*: Geleji Katona István igehirdetése. 3—34. lk. 51—178. lk. és 187—218. lk.
Kathona Géza: Samarjai János gyakorlati theológiája. 321—544. lk.

Pedagógia.

- Dr. Farkas Ignác*: Vallásórákon Zürich két protestáns iskolájában. 218—221.lk.

Élet-ajz

- Dr. Pröhle Károly*: Schneller István. Emlébeszéd. 235—238. lk.
D. Csiksz Sándor: Megemlékezés. 277—280. lk.

Vegyes.

- A debreceni Tud. egyet. hittud. karának memoranduma a theol. internátus építése tárgyában. 231—234. lk.
Diósadi Elek György dr.: Professzor Hatvani receptjei a debreceni diákok részére 1780 körül. 234—242. lk.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

- Theologia. Hittudományi folyóirat. *Módis László*. 40—42. lk. 312. l. 574. l.
 Archiv für evangelisches Kirchenrecht. *Dr. Kálmán Sándor*. 180—181. lk.
 Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche. *Dr. Kiss Jenő*. 269. l.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Őszösvetség.

- Galling, Kurt*: Biblisches Reallexikon. 1937 *Módis L.* 42. l.
Torczyner, H.: The Lachish letters. 1938. *Pap László*. 181. l.

Egyháztörténelem.

- Chambon, Joseph*: Der französische Protestantismus. 1937. *Csiksz Sándor*. 231—223. lk.
Schubert, E.: Auslandsdeutschum u. ev. Kirche. Jahrbuch. 1938. *Csiksz S.* 224—225. lk.

Rendszeres theologia.

- D. Brunner Emil*: Der Mensch im Widerspruch. 1937. *Dr. Farkas Ignác*. 269—271. lk.

Misszió.

- Weth, G.*: Weltmission muss sein! *Dr. Horváth Jenő*. 42. l.
 A standard among of the Nations. A skót

nemzeti Bibliatársulat évkönyve. 1939. *Dr. Horváth Jenő.* 271—272. lk.
Paton, W.: Christianity in the Eastern Conflicts, 1937. *Dr. Horváth Jenő.* 313. l.
Macgregor, W. M.: For Christ and the Kingdom, 1932. *Dr. Horváth Jenő.* 575—576. lk.

Vegyes.

Dekker, W. A.: Godsdienst en Vaderland, 1939. *Tariska Margit.*
Zur Nieden Ernst: Éneddel beszélgetek. 1937. *Dr. Kiss Tihamér.* 574—575. lk.

HAZAI IRODALOM.

Ószövetség.

Dr. Csekey Sándor: Ámós próféta könyve, 1939. *Módis L.* 319—320. lk.
Dr. Horváth Konstantin: A zsoltáros könyv, 1935. *Módis L.* 601—602. lk.
Dr. Pap László: Az izraelita újév ünnepe, 1939. *Módis László.*

Újszövetség.

Dr. Erdős Károly: Újszövetségi füzetek, 1937. 318. l.
Kálvin János magyarázata Máté, Márk és Lukács összhangba hozott evangéliumához, 1939. 318. l.
Dr. Kiss Jenő: Egy figyelemreméltó szempont az újszövetségi iratok hitelességéhez, 1939. *Módis L.* 139. l.
Stalker—Lukácsy: Szent Pál apostolélete, 1940. 605. l.

Vallástörténet.

Dr. Varga Zsigmond: Bibliai vallástörténet, 1938. *Módis László.* 42—45. lk.
Ötvös János: Egyiptomi és arab hatások Mózes alkotásaiban, 1939. 320. l.

Egyháztörténelem.

Szilády Jenő: A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom 1518—1711, 1939. *Csikesz Sándor.* 182—183. lk.
Dr. Marton János: Nagy Béla. Emléklapok, 1939. *Csikesz S.* 183. l.
Trócsányi László dr.: A német protestantizmus a Harmadik birodalomban, 1939. *Pákozdy László* 273—276. lk.
Schulek Tibor: Bornemisza Péter, 1535—1584. *Dr. Káthony Géza.* 314—317. lk.
Dr. Incze Gábor: Szenci Molnár Albert, 1939. 317. l.

Károlyi Emlékkönyv. A vizsolyi biblia megjelenésének háromszázötvenedik évfordulójára, 1940. 602. l.

Faragó Bálint: A mezőtúri református egyház története 1530—1917-ig, 603. l.
Mályusz Elemér: Iratok a türelmi rendelet történetéhez, 1940. 603. l.
Makkai Sándor: A magyar reformátuság egyházi élete, 1940. 605. l.

Rendszeres theológia.

Dr. Varga Jenő: Krisztus feltámadása, 1940. *Dr. Farkas Ignác.* 602—603. lk.

Gyakorlati theológia.

Nagy József: Kálvin ígéhirdetése, 1938. *Módis L.* 45—46. lk.
Scholtz László: A hálaadás kelyhe, 1938. *Pákozdy László.* 225—226. lk.
Dr. Illyés Endre: Középiskolás lányok konfirmációja és első urvacsoravétele, 1940. 318—319. lk.
Farkas István: „Krisztus nyomában!” 1940. *Dr. Kiss Tihamér.* 601. l.
Dr. Incze Gábor: Otrókocsi Főris Ferenc hálaadó és könyörgő imádságai, 1940. 605. l.

Vallástanítás.

Léhóczky Egyed: A népiskolai evangélikus keresztyén vallástanítás módszertana, 1940. *Dr. Kiss Tihamér.* 603—605. lk.

Irodalomtörténet.

Dr. Sőregi János: *Dr. Ecsedi István.* 1937. *Csikesz S.* 183. l.
Pap Károly Emlékkönyv. 1939. *Dr. Zsigmond Ferenc.* 272—273. lk.
Kovács Máté: Fazekas Mihály a rokokó költő, 1939. *Juhász Géza,* 576. l.

TUDOMÁNYOS ÉLET.

Nekrologok.

Nagy Béla. 46.
Dr. Schneller István. 46. l.
Dr. Cordier L. Csikesz S. 47—47. lk.
Dr. Albrecht, Otto. 183. l.
Paterson, W. P. 183. l.
Dr. Tóth Tihamér, 184.
Járventaus Arvi. Csúry Bálint, 226—227. l.
Sörös Béla Módis L. 227—228. lk.
Dr. Hornyánszky Aladár. Kállay Kálmán. 276. l.
Görömbey Péter, 320. l.

Új theologiai doktorok.

Márkus Jenő 46. l.
 Gál Lajos 184. l.
 Koncz Sándor 184. l.
 Kathona Géza 276. l.
 Dr Kiss Tihamér 276. l.
 Erdei Mihály 276. l.
 Ötvös János 275. l.
 Szabó Lajos 606. l.
 Juhász István 650 l.
 Csomár Zoltán 650 l.

Új theol. professzorok.

Tárnok Gyula m. tan. 228. l.
 Pap László m. tan. 228. l.
 Kiss Sándor m. tan. 228. l.
 Dr Czeglédý Sándor egy. ny. rk. tan. 606. l.
 Dr Török István egy. m. tan. 650 l.

Vegyes.

A losonci theol. záróünnep. 46. l.
 Sörös Béla kitüntetése. 45. l.
 Theol. tanári konferencia. 46. l. 320 l.

A 400 éves debreceni Kollégium tiszteletbeli professzorai. 46—47. lk.
 A 400 éves debreceni Kollégium bronzplakettjei. 47. l.
 Turóczy Zoltán ev. püspök. 184. l.
 Dr. Balogh Jenő kitüntetése. 184 l.
 Dr. Kovács Sándor püspök jubileuma. 184. l.
 Valláspedagógiai konferencia. 184. l.
 Debreceni Koll. jubileumi hirei. 184. l.
 Böszörményi Sándor ref. püspök. 228. l.
 Hallei cseretanárság. 228. l.
 A debreceni egyetemi templom alapkövetétele. 228. l.
 Évnyitás a debreceni egyetemen. 606. l.
 ORLE gyűlések. 606. l.
 A Coetus Theologorum. 606. l.
 A Theologiai Szemle jövője. 606. l.

Szerkesztői üzenetek.

Nyugtázások síb. minden szám végén.

Hibaigazítás.

THEOLOGIAI TANULMÁNYOK.

ERTEKEZÉSEK A THEOLOGIAI TUDOMÁNYOK MINDEN AGÁBÓL.

Szerkeszti: Csikesz Sándor, debreceni egyetemi ny. r. professzor.

Eddig az alábbi művek jelentek meg félkemény borítékban, nagy lexikon-oktáv lapokkal, tartalommutatóval, tartós fűzésben

1. szám. *Bányay Lajos*: „Hiszek egy, közön- séges, keresztyén anyaszentegyházat”. Dogma- tikai tanulmány. 71 lex. oktáv lap. Ára 2'80 P.
2. szám. *Enyedy Andor*: Magyar református kateirodalom. Vallás-paedagógiai tanulmány. 53 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
3. szám. *Dr. Révész Imre*: „Krisztus és Anti- krisztus”. Ozorai Imre és műve. Tanulmány a magyar protestáns teológiai gondolko- zás kezdeteiből. 33 lex. oktáv lap. Ára 1'50 P.
4. szám. *Gaudy László*: A bibliai történetek tanításának vallás-paedagógiai módszertana. 63 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
5. szám. A „*Mortalium animos*” című pápai encyklika ügye. *Csikesz Sándor*: Előszó. *Marion János*: Történeti előzmények és háttér. A „*Mortalium animos*” szövege és magyar fordítása (*Rábold Gusztáv* ford.; re- videálta Cs. S.). *Vasady Béla*: Az encyklika tartalma, lényege és feleletünk. *Baltazar* Dezső nyilatkozata a „*Mortalium animos*” ügyről. *Az Orsz. Ref. Lelkész-Egyesület* határo- zata. 24 lex. oktáv lap, petit szedéssel. Ára 1'50 P.
6. szám. *Ferenczy Károly*: Az evangelizáció problémája elvi és gyakorlati vonatkozásai- ban. Belmissziói tanulmány. 53 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
7. szám. *Dr. Vasady Béla*: Girgensohn Károly élete és munkássága. 94 lex. oktáv lap. Ára 3'80 P.
8. szám. *Dr. Tarczay Erzsébet*: A reformáció Horvát-Szlavonországban. 93 lex. oktáv lap. Ára 4'— P.
9. szám. *Lic. Dr. Karner Karoly*: Jézus halá- lának napja. 38 lex. oktáv lap. Ára 2'— P.
10. szám. *Soós Béla*: Melius Péter szenthárom- ságtana. 55 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
11. szám. *Klein Gáspár*: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a 18. és 19. században. 55 lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
12. szám. *Dr. Nagy Géza*: Barth teológiájá- nak előzményei, kritikája és jelentősége. 36 lex. oktáv lap. Ára 2'— P.
13. szám. *Gáncs Atadár*: Mit tanulhatunk Barth Károlytól? 18 lex. oktáv lap. Ára 1'30 P.
14. szám. *Lic. theol. Dr. Karner Károly*: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. 127 lex. oktáv lap. Szá- mos szöveg-közötti statisztikai táblázzal és 40 drb táblázat-melléklettel. Ára 4'20 P.
15. szám. *Incze Gábor*: magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Két facsimile-vel és személymutatóval, valamint angol nyelvű tartalmi összefoglalással. 200 lex. oktáv lap. Ára 6'— P.
16. szám. *Csikesz Sándor*: „Az „Uj-Sálem”- Mozgalom. Adalék az újabkori vallásos mozgalmak hazai történetéhez. II. A szek- tákrol. 49 lex. oktáv lap. Ára 1'50 P.
17. szám. *Rácz Béla*: Két évszázad a magyar református ígéhirdetés történetéből (1711— 1914). I. kötet. 152 lex. oktáv lap. Ára 5'— P.
18. szám. *Rácz Béla*: Két évszázad a magyar református ígéhirdetés történetéből. (1711— 1914). II. kötet. (Sajtó alatt.)
19. szám. *Módis László*: Zakariás próféta és könyve. 76 lex. oktáv lap. Ára 2'80 P.
20. szám. *Dr. Tavaszy Sándor*: A dialektikai teológia a főiskolai teológiai oktatásban és nevelésben. 8 lex. oktáv lap. Ára —'50 P.
21. szám. *vitéz Bogár János*: Az egyházi év- kör kialakulása és hatása az ígéhirdetésre. Liturgikai tanulmány. 164 lex. oktáv lap. Ára 5'— P.
22. szám. *Dr. Soós Bela*: Zwingli és Luther találkozása Marburgban. Részlet egy ké- szülő Zwingli-életrajzból. 38. lex. oktáv lap. Ára 1'— P.
23. szám. *Farkas Pál*: A buddhizmus etikája a „Negyedik Nemes Igazság” alapján. 90 lex. oktáv lap. Ára 3'80 P.
24. szám. *Dr. Vasady Béla*: A paradoxon a teológiai gondolkodásban. 8 lex. oktáv lap. Ára —'50 P.
25. szám. *Szabó Zoltán*: az ifjúkor lélektana és az ifjúság lelki gond zása. 104 lex. oktáv lap. Ára 4 P.
26. szám. *Dr. Nagy Sándor*: A vallásos neve- lés és oktatás a debreceni Kollégiumban a reformáció korától a XIX. század közepéig. 104 lex. oktáv lap. Ára 4'— P.
27. szám. *Dr. Nagy Géza*: A kapitalizmus jö- vője és a kálvinizmus. 16 lex. oktáv lap. Ára 1'— P.
28. szám. *Járosi Andor*: A német evangélikus liturgikai reformmozgalmak. 54. lex. oktáv lap. Ára 2'30 P.
29. szám. *Feigl József*: Gondolatok a prae- destinatorról és szabadakaratról. Filozófiai tanulmány. 22. lex. oktáv lap. Ára 1'40 P.
30. szám. *Benedek Sándor*: Tóth Ferenc gya- korlati teológiája. Tanulmány a gyakorlati teológia köréből. 257 lex. oktáv lap. Ára 6 P.
31. szám. *Dr. Módis László*: Rövid bibliai héber nyelvtan. 66 lex. oktáv lap és tíz táblázat paradigma. Ára 6.— P.
32. szám. *Dr. Révész Imre*: I. Kálvin legelső ma- gyar támadója Draskovich György és Con- futatioja. — II. Bucer Márton és a magyar reformáció. — 30 lex. oktáv lap. Ára 1'50 P.
33. szám. *D. Dr. Pröhle Károly*: A teológia feladata a jelenkorban. — *Dr. Kiss Jenő*: Péter apos- tol három arcképe az Újszövetségben. — 17 lex. oktáv lap. Ára 1.20 P.

THEOLOGIAI TANULMANYOK.

[Folytatás a 3. borítéklapról].

34. szám. *Farkas Ignác*: A test és lélek viszonya Bergson filozófiájában. 61 lex. oktáv lap. Ára 2.50 P.
35. szám *Dr. Révész Imre*: A „Kálvinista Róma.” (Két elnevezés története). 34 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
36. szám *Dr. Imre Lajos*: A predestináció tana az igehirdetésben és nevelésben. 15 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
37. szám *D. Dr. Ravasz László*: Reggeltől estig. Egy nap az emberiség életéből. 3 lex. oktáv lap. Ára 0.50 P.
38. szám. *Dr. Tóth Endre*: Az urvacsoaraosztás Dunántúl a reformációtól a 18. század végéig. 13 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
39. szám. *Dr. Ila Bálint*: Református egyháztörténeti adatok az Országos Levéltárban őrzött Thurzó-levéltárban. 15 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
40. szám. *Dr. Vasady Béla*: Az igehirdetés és teológiai tudomány az ecclesia militans életében. 16 lex. oktáv lap. Ára 1.50 P.
41. szám. A magyar református teológiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői. *Dr. Vasady Béla, Dr. Pongrácz József, Dr. Tavasz Sándor, Dr. Révész Imre, Dr. Csikesz Sándor.* 29 lex. oktáv lap. Ára 1.50 P.
42. szám. *Nagy Lajos*: Spinoza Benedek élete és bölcselése. 108. lex. okt. lap. Ára 4.— P.
43. szám. *Dr. Varga Zoltán*: Szoboszlai Pap István élete és munkássága. 97 lex. o. lap. Ára: 4.— P.
44. szám. *Segesváry Lajos*: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen. 1636-1836. 90 lex. o. l. Ára: 3.20 P.
45. szám. *Patay Lajos*: Kálvin valláspedagógiája. 126 lex. oktáv lap. Ára 4.50 P.
46. szám *Dr. Illyés Endre*: A magyar református földművelő ifjúság lelkiigondozásának története, 143 lex. oktáv lap. Ára 4.— P.
47. szám. *Horváth Jenő*: A külmiszió lényege. 107 lex. oktáv lap. Ára 4.— P.
48. szám. *Dr. Rugonfalvi Kiss István*: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armálisja. 19 lex. oktáv l. Ára 1 — P.
49. szám. *Dr. Nagy Géza*: Kálvin hatásai Erdélyre (XVI—XVII sz.). 12 lex. oktáv l. Ára 1 — P.
50. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: D. Dr. Baltazár Dezső. (Emlékezés.) Baltazár D. arcképevel. 16 lex. oktáv lap. Ára 1.—P.
51. szám. *Nagy S. Béla*: A református istentisztelet Kálvin fellogása szerint. 152 lex. o. l. Á 5.—P.
52. szám. *Dr. Feigl József*: Kultúra és kereszttyén világnézet. 24 lex. o. l. Ára 1.50 P.
53. szám. *Bartha Tibor*: Az Isten igéje és igehirdetésünk. 62 lex. okt. lap. Ára: 2.50 P.
54. szám. *Tunyogi Csapó András*: Szempontok az Őszövetség teológiai magyarázásához. 15 lex. okt. lap. Ára: 1.— P.
55. szám. *Dr. Horkay László*: Böhm és a német idealizmus. 26 lex. okt. lap. Ára: 1.50 P.
56. szám. *Pákozdy László*: Az istennevek használata a Bileám-perikopában. 8 lex. okt. lap. Ára: —.50 P.
57. szám. *Lukács László*: Törvény és evangélium. Sajtó alatt.
58. szám. *Bodonhelyi József*: A superintendensi intézmény a skót református egyházban. 80 lex. oktáv lap. Ára: 3.50 P.
59. szám. *D. Dr. Schumann Fr. Károly*: Kijelentés és teremtés. 23. lex. okt. lap. Ára: 1.50 P.
60. szám. *Gál Lajos*: Geleji Katona István igehirdetése 202 lex. okt. lap. Ára 6 P.
61. szám. *Kathona Géza*: Samarjai János gyakorlati teológiája. 224 lex. okt. lap. Ára: 6.— P.
62. szám. *Dr. Kiss Tihamér László*: A magyar református kátétanítás módszertana. 80 lex. okt. lap. Ára: 3.50 P.
63. szám. *Dr. Módis László*: Haggeus próféta és könyve. Exegetikai feldolgozás. 56 lex. okt. lap. Ára 2 —P.
64. szám. *Dr. Tóth Endre*: A pátenis története a dunántúli református egyházkerületben Sajtó a.

Fenti művek megrendelhetők a szerzőknél, de a ThSz Kiadóhivatala útján is. (Debrecen, Kollégium)

EGYHÁZI ÉRTEKEZÉSEK.

TANULMÁNYOK AZ EGYHÁZI ÉLET KÖRÉBŐL.

Szerkeszti: **Csikesz Sándor**, debreceni egyetemi ny. r. professzor.

- 1—2. szám. *Barla Szabó Jenő*: Két lelkész a Barla Szabó családban. Egyháztörténeti tanulmány a ref. egyház múlt századbeli életéből. 64 lex. oktáv lap + 1 fénykép és 1 származási tábla. Ára 2.20 P.
3. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: A debreceni református kollégiumi nevelés lényeges vonásai. 8. lex. oktáv lap. Ára —.50 P.
4. szám. *Dr. Csikesz Sándor*: Bíráló jegyzetek a kátétanítás újabb módszertanához. —.50 P.
5. szám. *Nagy Antal*: A Ref. egyh. törv. I. tc. 89. §-a szerinti „általános többség” értelmezése a zsinatpresbiteri elv világításánál. Ára: —.50 P.
6. szám. *Dr. N. Balogh Ernő*. Orvosok és a materialista világnézet. 16 lex. okt. lap. Ára: 1.— P.
7. szám. *Tomay Dezső*: Az élmény lélektana és szerepe a nevelésben. (Különös tekintettel a cserkészetre.) 32 lex. okt. lap. Ára: 2.—P.
8. szám. *Csendes József*: Reáliskola tanítása a 400 éves debreceni református Kollégiumban. 32 lex. okt. lap. Ára: 2.—P.
9. szám. *D. Csikesz Sándor*: A debreceni Kollégium évszázados külföldi kapcsolatainak vázlatja. 8. lap. Ára —.50 P.
10. szám. *Erdei Mihály*: Egyház és ifjúság. 176. lap. Ára: 4.— P.
11. szám. *D. Csikesz Sándor* közreadásában: A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem hittudományi karának memorandumja a teológus internátus építése tárgyában. 4 lex. okt. lap. Ára —.30 P.
12. szám *D. Dr. Pröhle Károly*: Schneller István Emlékbeszéd. 4 lex. okt. lap. Ára: —.30 P.
13. szám. *Diósadi Elekes György dr.*: Profeszor Hatvani receptjei a debreceni diákok részére 1780 körül. 4 lex. okt. lap. Ára—30P.